

mr Rajko Premović

***Golgota Srba u Staroj i Južnoj
Srbiji i pohod Srbije ka svojim
prostorima***

S A D R Ž A J

SADRŽAJ

UVOĐ

1. PROSTOR BEZ GRANICA

1. 1. Granice
1. 2. Razvoj školstva
1. 3. Od Municipiuma D. D. u Sočanici
- opština Leposavić do zetske banovine

2. OD MILOŠEVE ABDIKACIJE DO PADA SRBOBRANA

2. 1. Političke prilike u Srbiji
2. 2. Uoči revolucije 1848. godine
2. 3. Josif Rajačić - od mitropolita do patrijarha
2. 4. Prvi sukobi
2. 5. Samo - obnova prazne patrijaršijske titule

3. KNJIŽEVNO - NACIONALNI ROMANTIZAM KOD SRBA

3. 1. Nadiranje duha romantizma

4. POLITIČKE PRILIKE U SRBIJI - OD MIHAJLOVOG UBISTVA DO MILANOVE ABDIKACIJE

4. 1. Srpsko društvo u vreme donošenja ustava
4. 2. Pojava prvih socijalista
4. 3. Odgovor namesništva
4. 4. Preduslovi za Berlinski kongres
4. 5. Srpsko - bugarski rat
4. 6. Razvod, novi ustav, abdikacija
4. 7. Kraj dinastije Obrenovića
4. 8. Atentat i ubistvo

5. REALIZAM KOD NAS

6. UKUPNE PRILIKE U SRBIJI NA PRELAZU XIX u XX VEK

6. 1. Kroz ratni vihor do ujediwewa
6. 2. Prilike na Kosovu i Metohiji krajem
XIX i početkom XX veka
6. 3. I Srbija naspram Stare Srbije

7. OD POZNOG ROMANTIZMA DO MILANA RAKIĆA

7. 1. Pesnička epoha iz ugla pesničkih parova

- 7. 2. Vojislav Ilić (1860 - 1894)
- 7. 3. Aleksa Šantić (1868 - 1924) - Jovan Dučić (1874 - 1943)

8. OD VOJISLAVIZMA KA JEZGRU MODERNE

- 8. 1. Milan Rakić (1876 - 1938)
- 8. 2. Bez početništva i šegrtovanja
- 8. 3. Rakić i uticaji
- 8. 4. Poetičko - stilska autentičnost srpske moderne kroz prizmu pesničkog dela Milana Rakića
- 8. 5. Trošenje života kroz refleksiju svestremene starosti
- 8. 6. Od drage ili gospe do poetike golog oka
- 8. 7. Kosovski vez sloma i zaveta
- 8. 8. Mali obim velikog semantičkog i smisaonog značenja
- 8. 9. Od "pozitivnog optičaja" i "nadahnuća" negacije pesimizma
- 8. 10. Srbija na kraju 19. veka
- 8. 11. Od pesimizma do nadahnuća
- 8. 12. Na talasima intelektualne strogosti
- 8. 13. Pesnik drame na konkretnim prostorima
- 8. 14. Pesnik prostora uzdržanog krika
- 8. 15. Zemaljska radost postojawa
- 8. 16. Zaborav je, gospo, sav i svuda
- 8. 17. Sima Pandurvić (1883 - 1960) - Vladislav Petković Dis (1880 - 1917)

9. KOSMET - SRPSKA KOLEVKA I GOLGOTA

- 9. 1. Od Nemawe do poloma
- 9. 2. Mi smo na Kosmetu (bili) većina

10. SVETOVNE ŠKOLE NA KOSOVU I METOHIJI

- 10. 1. Rad Bogoslovije u Prizrenu od 1871 - 1912. godine
- 10. 2. Uticaj ratnih zbivawa na život Srba na Kosovu i Metohiji
- 10. 3. Konzulat u Prištini
- 10. 4. Novi zamah u razvoju školstva
- 10. 5. Sukob konzulata i Mitropolije
- 10. 6. Značaj ovih škola za očuvanje srpske narodne svesti i njihove veze sa istim u Makedoniji i Crnj Gori

11. JOŠ NEKOLIKO ISTORIJSKIH ISTINA

- 11. 1. Etnička promenljivost na prostoru Kosova i Metohije
- 11. 2. Prepoznatljiva surovost Albanaca
- 11. 3. Dobrosusedski odnosi Srba i Albanaca

12. ISTORIJA ISLAMLJENJA SRBA NA POSTORU JUŽNE I STARE SRBIJE

12. 1. Etničke osobine poturčenjaka u Južnoj Srbiji
12. 2. Uzroci poturčavanja
12. 3. Vreme poturčavanja naših poturica

13. GODINE NEPOSREDNO PRED OSLOBOĐENJE

13. 1. Uticaj velikih sila i susednih zemača na događaje na Kosovu i Metohiji
13. 2. Stara Srbija i Arbanasi

14. JOVAN TOMIĆ - MUHAMEDIZIRANJE I ARNAUČENJE SRBA NA PROSTORU KOSOVA I METOHIJE

14. 1. Muhamediziranje katoličkih Srba na prostoru Kosova, Metohije i Prizrena
14. 2. Islamljenje i arнауčenje pravoslavnih Srba
14. 3. Stanje Srba posle pokreta 1737. godine

15. BURNA 1909. GODINA

15. 1. Srbi na Kosovu i Metohiji 1909. godine
15. 2. Interesna nesaglašenost na Balkanu

16. BURNI DOGAĐAJI 1910. GODINE

16. 1. Zamah albanskog ustanka
16. 2. Položaj Srba u vreme turdsko- albanskih sukoba
16. 3. Susedne zemlje i događaji na Kosovu i Metohiji

17. KOSOVO I METOHIJA 1911. GODINE

17. 1. Između težnji za umirenjem i zamaha pobune
17. 2. Novi pritisak na Srbe
17. 3. Među - srpski sukob 1911/12. godine

18. UKUPNE PRILIKE NA KOSOVU I METOHIJI 1912. GODINE

18. 1. Stara Srbija na Kosovu i Metohiji 1912. godine
18. 2. Velike sile - Balkan uoči Prvog balkanskog rata
18. 3. Geo-etnografska slika Stare Srbije uoči Balkanskih ratova
18. 4. Od Prizrenske bogoslovije do Družina i Knjižnice

19. BALKANSKI RATOVI

19. 1. Nezaustavljivi put ka Balkanskom ratu, Albaniji kao novoj državi i Prvom svetskom ratu

19. 2. Neposredne ratne operacije
19. 3. Oslobođanje severnog dela Stare Srbije

20. MILUTIN FOLIĆ O IZVEŠTAJIMA RUSKOG KONZULA I. S. JASTREBOVA IZ SKADRA O SLOVENSKOM ŽIVLJU I NJIHOVIM CRKVAMA U ALBANIJI U DRUGOJ POLOVINI XIX VEKA

21. SRETEN L. POPOVIĆ (1820 - 1890)

21. 1. Turska vlast na prostoru Grdeličke klisure
21. 2. Novo naseljavanje Grdeličke klisure
21. 3. Balkanski ratovi i Prvi svetski rat
21. 4. Od Aleksinca ka Nišu
21. 5. Od Niša ka Leskovcu
21. 6. Od Grdelice ka Vranju
21. 7. U Vranju

22. GORAN MAKSIMOVIĆ - PUTOPISNI POSTUPAK SPIRA KALIKA

22. 1. Dubrovčanin Spiro Kalik

23. SPIRIDON GOPČEVIĆ (1855 - 1928)

23. 1. Beograd - Niš - Zibavča
23. 2. Šetnja po Solunu
23. 3. Od Grackog do Raklje
23. 4. Prilep i Kruševo
23. 5. Na putu za Bitolj
23. 6. Iz Ohrida u Kostur
23. 7. Od Srbice do Vodena
23. 8. Iza u Serez i Džumu
23. 9. Tetovo - Gostivar - Kičevo - Struga - Debar
- 23.10. Prizren i Đakovica
- 23.11. Dečani - Peč - Mitrovica
- 23.12. Od silne države do zaborava
23. 13. Bugarske misije u Makedoniji

24. TODOR. P. STANKOVIĆ] - Putne beleške po Staroj Srbiji 1871 - 1898

24. 1. Od Gnjilana do Ferizovića i okolnih sela
24. 2. Od Ferizovića poprečnim putem za Prizren
24. 3. O Kosovu polju
24. 4. Kačanik, Ferizović, reke na Kosovu
24. 5. Sela na Kosovu
24. 6. Običaji i osobine Arnautaša u Drenici
24. 7. Mitrovica kod utoka Sitnice u Ibar

25. MILOŠ S. MILOJEVIJ (1840 - 1997)

25. 1. Između moćne dokumentarnosti i nedostatka akribije u delu
25. 2. Gde je 17 sanduka Milojevićeve rupisne ostavštine?
25. 3. Etnografska slika Stare Srbije u *Staroj Srbiji* Miloša S. Milojevića
25. 4. Reč pade - teška i nepovratna
25. 5. Etnološka slika Đakovice
25. 6. Pogled sa Gradiša i put uz reku Orahovac
25. 7. Običaji u prizrenskoj nahiji
25. 8. Od pravoslavnih ni trga ni glasa
25. 9. „Fanatizam azijskih nadskotova“
25. 10. Na ušću Sitnice u Baranu - Ibar
- 25.11. Čičevica deli Kosovo od Metohije

26. MANOJLO ĐORĐEVIĆ - PRIZRENAC (1851 - 1896)

26. 1. *Može li se pomoć našem narodu u Staroj Srbiji - Odgovor na suvremeno pitanje s pogledom na opšti politički položaj*
26. 2. Demografska slika Stare Srbije na prelazu iz XIX u XX vek

27. ŽIVAN ŽIVANOVIĆ (1852 - 1931)**- Niš i niške znamenitosti**

27. 1. Imena ulica, pijaca i predgrađa
27. 2. Život u Nišu
27. 3. Etničke raznovrsnosti u Nišu

**28. BRANISLAV NUŠIĆ NA I SA
PROSTORA JUŽNE I STARE SRBIJE**

28. 1. Vojislav Ilić sa Nušićem u Prištini
28. 2. Ukupne prilike u kojima je Nušić radio
28. 3. Tašula između legendarnog i usmenog pričanja, putopisnog diskursa i dokumentarno-umetničkog pripovedanja
28. 4. S Kosova na Sinje more
28. 5. Kosovo - opis zemlje i naroda
28. 6. *Sa obala Ohridskog jezera*
28. 7. Nušićevo putopisno delo kao "značajan prilog nauci o narodu"
28. 8. Pristup Miloša Đorđevića Nušićevim putopisima iz Stare Srbije
28. 9. Pogled Sunčice Denić na delo Branislava Nušića i Stojana Kapetanovića u Kosovskom vilajetu

29. KOČIĆEVI PUTOPISI IZ STARE SRBIJE I MAKEDONIJE

29. 1. Jedna Famosna svadba
29. 2. Prvi putopisni zapis sarajevskom *Danu*
29. 3. Drugi putopisni zapis sarajevskom *Danu*
29. 4. Pisma Stevanu Dimitrijeviću

30. POGLED AVRAMA N. POPOVIJA (1867 - 1934)

30. 1. Od Koporića, Beograda i ratova do direktora gimnazije u Kosovskoj Mitrovici
30. 2. Pogledi Avrama N. Popovića

31. GRIGORIJE BOŽOVIĆ (1880 - 1945)

31. 1. Putopisni aspekti Grigorija Božovića
31. 2. Pripovedačko delo Grigorija Božovića
31. 3. Lik Milana Rakića u prozi Grigorija Božovića
31. 4. Na visinama najboljih putopisnih ostvarenja kod nas

32. KONZULSKA PISMA MILANA RAKIĆA (1876 - 1938)

32. 1. Pogibija čete
32. 2. Put u Peć
32. 3. Prenosilac oružja
32. 4. Prenosilac oružja
32. 5. Besa
32. 6. Solunska zavetrina
32. 7. Svakojaka i svakodnevna previranja
32. 8. Trasiranje pruge i arbanaška pobuna
32. 9. Prikupljanje oružja
32. 10. Mitropolitova ostavka i sultanova poseta
32. 11. Iso Boljetinac, Sulejman Batuša, položaj Srba, bezvlašće

33. JAŠA TOMIĆ (1856 - 1922) NA KOSOVU - STAROJ SRBIJI ALBANIJI, BUGARSKOJ I MAĆEDONIJI

33. 1. Jaša Tomić (1865 - 1922)
33. 2. Slika Balkanskog rata
33. 3. Iz dopisa Jaše Tomića
33. 4. Kod Arnauta
33. 5. Hram i skrivnica manastira Dečana
32. 6. Peć
33. 7. Preko Albanije do Skadra i nazad
33. 8. Rat u Maćedonoji i Bugarskoj

34. HADŽI JOVAN VASILJEVIĆ (1866 - 1948)

34. 1. O poturčavanju našeg naroda uopšte

- 34. 2. Popis naših poturčenjaka u Južnoj Srbiji
- 34. 3. Etničke osobine poturčenjaka u Južnoj Srbiji
- 34. 4. Neposredni proces poturčavanja
- 34. 5. Povodi ili uzroci za poturčavanje našeg naroda
- 34. 6. Vreme poturčavanja

35. KAZIVANJA NIKOLE POPOVIĆA IZ SELA GRAČANICA

- 35. 1. Od spašavanja od zuluma do oslobođenja
- 35. 2. *Život i rad Srba na Kosovu
od 1812 - 1813. godine pod Turcima*
- 35. 3. Nušićevo konzulsko vreme

36. NASTIĆI IZ IBARSKE SLATINE

37. ŠIPTARSKI ZULUM I BELA KNJIGA SRPSKE DIPLOMATIJE

- 37. 1. Kraj 19. veka - vrhunac terora
- 37. 2. Uloga srpskih konzula u pripremanju dokumentacije o arbanaškim nasiljima
- 37. 3. Albanske migracije
- 37. 4. Oslobođilački ratovi Srbije i Crne Gore 1876/77. i 1877/78.
- 37. 5. Anarhija i genocid u Staroj Srbiji 1878 - 1912. godine

38. CVJIĆEVA TIPIZACIJA JUŽNIH SLOVENA NA BALKANSKOM POLUOSTRVU

- 38. 1. Centralni tip
- 38. 2. Psihološke osobine stanovništva centralnog tipa

39. JEVTO DEDIJER - STARA SRBIJA: GEOGRAFSKA I ETNOGRAFSKA SLIKA

- 39. 1. Težnja ka otrgnuću vardarskih Srba od Srbije i Crne Gore
- 39. 2. Predeli i komunikacije u Staroj Srbiji
- 39. 3. Arbanaška anarhija i privredni posao
- 39. 4. Etnološki polom u Staroj Srbiji
- 39. 5. Etnička srazmera na Kosovu, Metohiji i prizrenskoj okolini

40. MILUTIN MILANKOVIĆ (1879 - 1958)

- *Uspomene, doživljaji i saznanja iz godina 1909. do 1944,*

Ratni dnevnik

**41. SIMA ANDREJEVIĆ IGUMANOV (1804 - 1883)
- BOGOSLOVIJA U PRIZRENU**

41. 1. Jozef Miler – geoetnografski pogled iz 1848. godine
41. 2. Matija Masarek, Anri Pikvil, Žorž Golis, Ami Bubiје, Mjur Mekenziјеva, A. Paulina Irbijeva, Gaston Travije, Meri Daram, Viktor Igo... - o arbanaškim zločinime
41. 3. Viktor Berar o odnosima na Kosmetu

42. HALIFAT - ŠERIJAT - ARNAUTAŠENJE

LITERATURA

„Све пролази и нестаје“, бележио је И. Андрић у свом роману *На Дрини ћуприја*, „а мост остаје да памти векове кроз историју“. И доиста је био у праву јер је он тај који је везивао и и даље везује – спаја, обале, светове и епохе. Спаја догађајима који су се и непосредно око њега одигравали и причама које су те догађаје непосредно, а зарад памћења и визионарски преносиле генерацијама да би трајале и у потоњим временима. Све пролазно нестајало је у забраву – исчезавало као да није ни било. А непролазна је од искона још била, јесте и остаће само истина - независно од тога како је и

коликом отужношћу отужно у свом вакту и настала, отужно потом трајала и примерено се томе још кроз протицање времена отужношћу буде памтила и преносила кроз генерације.

Како и ми, попут вишеградског моста, трајемо на простору који кроз време везује светове, различне просторе, етничке и религиозне припадности то нам ни приче нису истоветне колико су, не ретко, до те мере једна другој противне да више ни сами не знамо која од њих трба, може и мора да везује "векове кроз историју". У потрази смо се за њом и усмерили ка белешкама путописаца у периоду од Берлинског конгреса до Првог светског рата верујући да је једино можемо спознати на темељу сведочанстава савременика тога доба. Зазирући од евентуалне пристрасности путописаца једне етничке или верске припадности своју смо потрагу за оним што је непролазно - истином настојали до неспоривости презентирати и промишљањима оних који са овог простора уопште и нису - све смо облике субјективности настојали још у зачећу маргинализовати.

Истина, тога смо јако свесни, до бесвести често зна да заболи. Независно од тога, ево још у овом уводном делу, желимо подвићи да смо јако добро - до апсолутне неспоривости спознали: ко су Арнауташи; откуда тежња ка бугарашењу; припадници чије етничке и верске заједнице су, и после каквих присила све, кренули на пут исламизирања - мислимо овде на оне који нам се данас свим напорима желе представити као Бошњаци; зарад којих су идеја припадници арнаутске етничке заједнице, попут клина, што рече један од путописаца, "пресекли" Србију етничким својим досезањем ди Ниша, бугарске границе и Куманова чак и ко их је ка том простору и зашто усмеравао... Насупрот многих који ће се, то чак и сад знамо, усмерити на нас свом жестином својом што још у наслову подвукосмо Јужну и Стару Србију и што притом још "оперишемо" терминологијама Срби исламске вере и Арнауташи ево да им још сада кажемо: усмерите се ваљано ка минулости својој и себи самима одговорите на питање којој вам етничкој и верској групацији претходници припадаху?! Нама немате потребе да ишта појашњавате - ми то већ увелико знамо, у правим нам се лицима и кључним вактовима ваљано представљасте. Од нас се, или од себе, присилом - пре свега - отргосте, а, као своје, не прихватише вас ни они ка којима се придодасте понизно им уз скут пришавши. Били сте представници и друге етничке и друге версек припедности, а онда се, за разлику од нас који нисмо, од тога - и не само присилом - отргосте и то је та бона истина коју морате и прихватити и себи признати. Што се од ње више и упорније будете отрзали све ћете више и дубље посртати и све ће више и моћније на сцени бити мудрост '- она од народа срочена, а по којој нема Турчина без потурчењака. Ви шансу за (само)спасење имате за разлику од Арнауташа који и непромењиви етникум променише.

Тешку смо минулост имали вековима на овом простору и ми који остасмо оно што нам и преци етникумом и вером беху не

замерамо онима што се од ње вером отргоше - многи од њих баш отргнућем и осташе биолошки да трају, јер их без њега више не би ни било. Добро је што су опстали и желимо им свеколико уздигнуће. Али, нека ни они не замерају нама што ипак смогасмо снаге некако и имаћасмо вештине довољно да останемо оно што нам и преци беху и нека у нама не препознавају неки облик неког свог недостојног посрнућа - а управо је то, што време више пролази, све моћније извориште на коме екстремисти свој екстремизам и утемељују. Пратећи путописе - не само српских путописаца - и пут ка превери и подели Србије на Централну, Стару у Јужну можемо и хоћемо гласно и јасно да кажемо: Бошњаци су Срби исламске вере, Арнауташи исто - само што уз веру, а много пре Бошњака, они променише чак и оно што се променити не може - етничку припадност. Што се Македоније тиче ево да их још једном обавестимо да су Срби једини православни народ који још од пријема хришћанства слави Крсну славу. Подвлачимо - једини. Сви остали славе - Имендан. Управо зато нећемо их ни питати којој етничкој групацији припадају - могу рећи што им је воља - али хоћемо: Коју славу славе?

Пратећи путописе из овог периода настојали смо да их искључиво сагледамо са аспекта док прате Јужну и Стару Србију. Свим смо настојали напорима и свуда где смо то могли да заобиђемо (Не)Милову и новокомпоновану квазитворевину која се сада, насупрот вековима, не жели ни називати Црном Гором колико и именом настоји да се (само)отргне и од себе саме и пре свега Србије и Срба - што и сами јесу у истој оној мери у којој смо и ми Црногорци - (само)додворавајући се ововременим европским и светским (само)моћницима (само)називајући се Монтенегром свесно превиђајући да ничија не гори до зоре и да ипак, што и И. Андрић рече, "све бива и пролази"?! Ако, као што већ подвукосмо, поисламљене Србе и Арнауташе и можемо и морамо да разумемо ово и оволико посрнуће - оних који се и даље на Његоша позивају - не можемо, не смемо, немамо права да опростимо и машта о атору овог дела мислили он не може и не жели да испусти прилику а да им јасно не рече - хвала вам што се од нас и (Не)Милом отргосте - сад бар знамо да међ себе толики шљам не имамо.

Кажу, мудри, да до највеће величине човек - и етникум - досегну онога тренутка кад онима који су над њима злочине чинили, а у име неке светлије будућности, те исте злочине опросте. Признајемо да до висина те и толике мудрости ми још увек нисмо сасвим досегли. Не, јер су свесни злочини били стравични, дуговечни - вековни, јер одбијањем да сами и сада бар себи самима признају од које етничке заједнице потичу врло јасно стављају до знања да би се у поновљеним историјским околностима не само исто но и репресивније понели још. Постоје ипак догађаји који се не могу заборавити и ми смо се због тога пре свега у овом раду и бавили путописним сведочанствима и у оним околностима оних који би да се данас примере неком облику свог светитељства, а нас примере

бескрајном низу паклених кругова - а да ни сами не знају због чега. Пратећи неке беседе неких самозваних мудраца из редова оних популација које не желе да прихвате истину да су нашег етничког порекла произилази да смо посрнули ми који нисмо променили ни етничку, ни верску припадност, а не они који су се, истина и под невиђеним притиском - мада је било и добровољности, исламизирали, арнауташили и бугарашили да би се касније, у два светска рата, примерили и странама које су на концу потучене. Са овог простора Отоманско царство нису протерали они - но ми. За тим царством не тужимо ми - но они. Своју земљу нису ослобађали - више пута - они - но ми, јер је они нису ни имали иако данас не зазиру чак ни од тога, а после свега, да теже ка имању и по две.

Не сумњам да ће ми многи много замерити на некој тежини речи - мада не знам којој - у овом уводном делу, оптуживати за све и свашта, називати свакојако... Па ево да их примерено томе још сада упитам:

- Ја знам да су моји преци у време Косовске битке били Срби хришћанске - православне вере и да су славили Крсну славу. А ком су табору припадали ваши: господо Бошњаци, Арнауташи и Македонци? - ове ћу из Монтенегра (не)мило и наново да заобиђем.

Како је путопис књижевно - научна врста и како се ми ипак бавимо књижевном науком то нам је почетна идеја и била да им приђемо искључиво са тог аспекта. И доиста би то био врло захвалан прилаз јер су и путописци у не малом броју инсерата врло јасно ставили до знања да имају књижевног дара. Не смемо ни једног тренутка превидети чињеницу да смо у овој књизи пратили и путописе наших знаменитих стваралаца на књижевном плану: Милана Ракића, Бранислава Нушића, Војислава Илића и Петра Кочића.

Књижевни аспект је, међутим, а на нашу жалост, ипак у овом раду не мало потиснут у страну и ако имамо, макар и зарад пристojности, обавезу да подвучемо и неку своју слабост овога рада онда то потиснуће и подвлачимо и сугеришемо заинтересованима за ову тематику да то имају у виду и озбиљније овом "проблему" приђу.

Човек је често у (не)прилици да ради и оно што не жели. Управо тој (не)жељи ми смо се овде битније и приклонили - путописима доминантније пришли са историјског аспекта. У покушајима да самима себи то појаснимо проценили смо да нас је у том смеру (само)упутила свеукупна атмосфера у којој трајемо и позиција до које Србију желе да доведу управо они који на то најмање права имају - примере је самом дну са кога сами ни за корак узмакли нису успркос самохвалним беседама које их само додатно том дну чине још примеренијим. То је и разлог зашто их желимо још једном подсетити на оно што и они сами посигурно знају, а свесно, својом неком апсолутно неодрживом аргументацијом, теже на своју ползу да све то преиначе и наједном нам се представе у светлу који је израз дијаметралне супротности од онога што су кроз историју били и

чинили усмеравани ka циљевима за које су још тада морали знати да су неодрживи и да до њих никада досегнути неће. У речи, нити је Србија својом етничком структуром била онаква каквом они желе да је представе, нити су они примерени химнама и одама колико су, својим (не)делима, изразита супротност њима.

Ни од кога више Отоманско – освајачко царство на овом простору није зазирало до управо од Срба – а и зашто би од оних који су им се (само)понижно приклонили?! Ни од кога и то су управо и они сами признавали. Тај зазор нарочито је био видљив од Карађорђевог времена јер је чак и представницима тог Царства све очитије почело да бива јасније да нису успели да фосилизирају време и свеукупна друштвена кретања у оном вакту у коме су она била у тренуцима када су на овај простот досегли. Процеси промена се могу успоравати – на овај или онај начин – али не и сасвим и заувек зауставити – како непролазности нема то им је све очитије врло јасно било да је њихово на затону и да је већ увелико дошло време у коме ће све више бавити питањем тренутка када ће са овог простора морати да се (само)врате на онај са кога су на овај и дошли. Постало је, кажемо, Турцима, још тада јасно. Све оно што су од њега па надаље чинили сводило се на отужну идеју да време свог отужног (само)повратка колико-толико одуже – боно су се тој истини примеравали јер су предуго у заблуди трајали. Добро је по њих било само то што су имали куд – тамо окле су и дошли.

Пред много већим проблемом стајали су поисламљени Срби – нису имали куд, или бар нису знали куда ће?! Што се простора тиче онај у Турској и није био њихов, а на овом ће остати да трају као израз, симбол, сведочанство посрнућа. Од свог су се етникума вером отргли, а турском нису ни припадали. Тамо или амо свеједно на њих ће се прстом упирати као на некога ко је неповратно достојанство своје потукао – знали су Турци зашто су им и како вером пришли, као што смо и ми знали зашто су од нас утекли. А да околности по њих буду још теже све то су знали и они сами. Управо тај неизбор их је и усмеравао ка некој новокомпонованој етничкој заједници коју данас сами (само)називају бишњачком – уз тврдњу чак, неких од њих наравно, да српској никад нису ни припадали.

Но, да се ипак не бавимо само сукобима на овом простору. Било је што је било – тешку смо историју имали и данас је ни на који начин не можемо ни исправљати ни ублажавати. Како ни ми ни они одавде немамо куд јер нам је ово заједнички простор и за даље трајање покушајмо да што пре урадимо оно што ћемо пре или касније свакако морати и антиципирајмо – својим делом – суживот у миру, сарадњи и разумевању. Усмеримо се ка том облику (само)трајања јер је сукобе време већ увелико потукло – или ће, пре или касније, засигурно.

Покушајмо и истинама о minulостима својим јер пристрасност, лаж, улепшавање и нападно прикривање својих посрнулости нису предуслови за усмеравање ка неким новим, а неопходним, предусловима суживота. Нико Србима исламске вере неће ни моћи,

ни хтети да оспори право на жељу да не буду оно што јесу – нека им је срећан пут у новокомпоновану бошњачку етничку групацију. Нико, у истој оној мери у којој ни они не могу да споре наше знање о томе да су им давнији преци били наше крви, док су се они млађи застрашивањем или драговољно самољубиво приклањали исламу – а неки и Арнауташили.

Период од Берлинског конгреса до Првог светског рата био је онај који је и Турке и Арнауташе и Србе исламске вере представио у облицима најизразитијих злочинаца над онима који су на крају Турке са овог простора и отерали и то је истина коју они апсолутно морају да прихвате. Путописи који нам тај период предочавају, а који ми овде пратимо, толико су истином неспориви да је и сваки облик – покушај њиховог спорења само израз болне неспремности да се прихвати сопствено посрнуће. Што је та неспретност агресивнија то је пад још изразитији, а тежња ка мирном суживоту даља.

Пратили смо у овом раду минулост коју су нам знаменити путописци предочили, трајно и сами у свом времену, а настојимо да антиципирамо будућност – онакву у каквој бисмо желели да живе потомци наши. Постоји, међутим, и нажалост и нешто што је изнад живота, што га успорава у тежњи ка облицима савршенства, а не ретко и преусмерава до мере да врло често нисмо у стању да ни мишљу допремо до оног облика овоземаљског трајања којим бисмо да заменимо вековну јаву. Кад ову немоћ у савременој нам збиљи пратимо на овом простору пре свега мислимо на Арнауте и Арнауташе јер нисмо у стању да промишљамо примерено начину по коме су они и можда уникатно оличење препознатљивости. Кад ово кажемо пре свега имамо у виду чињеницу да о некој светлијој будућности тешко да могу и разговарати они који не крећу од исте полазне основе. Како се Арнаути и данас на крају прве деценије 21. века моћно препознају по својим племенским заједницама и како Закон Леке Дукађинија поносно издижу изнад свих које савремени свет познаје, то је тешко и замислити опцију по којој би они самокритички пришли себи зарад стремљења ка некој будућности која би ову савременост надмашила. Тешко јер ни до савремености досегли нису и јер су будућност кадри да препознају само у оним опцијама у којима би се и она (само)препознала у њиховим начелима из минулих векова. Свет, сасвим су они уверени, и вреди и зна онолико колико су вредни и мудри они. Злочина, кад га они чине, нема – у таквим околностима он то не може ни бити, размишљају они даље, колико је само израз њиховог напора да, на жалост, и тим методама свет ка савршенству усмеравају. Снажно подвлачимо ове детаље и молимо да се пажљивије пропрати њихов однос према свом злочину јер не можемо а да најозбиљније озбиљне не упозоримо на детаљ који наслућујемо – а тако бисмо желели да нас време демантује.

Све, апсолутно све нас упућује на то да је сучељена минулост на овом простору још увек далеко од епилога који би нас усмеравао

ка будућности у којој би се таква нам историја разумно препустила потиснућу од даљих таквих правила понашања. Она се, наравно, не може заборавити – као да је није ни било – али нас неизоставно може и мора, својим трагедијама, усмеравати ка правилима понашања која су јој дијаметрална супротност. Подвлачимо ово може и мора а стрепимо да до тог (само)сазнања још увек нисмо досегли и да је само питање тренутка у коме ће се нови сукоби распламсати. Управо зато ову своју беседу и зачињемо подсећањем на Андићево подсећање на вишеградску касабу и мост који је у њој спајао не само обале – спојивши дотле неспојиво – но и епохе, цивилизације и светове. Примерено томе користимо и ову прилику да позовемо оне који су својим разумом у стању да то ураде – па и сопственом снагом – да на овом размеђу светова не руше – као што су чинили – но афирмишу изградњу нових мостова. Афирмишу, између осталог, и због себе јер у потенцијалном неспоразуму оружаних размера ни они неће моћи да остану по страни. У контексту светских размера Србија јесте мала земља, али нека не забораве да је управо због ње, тако мале, и зачет Први светски рат – на почетку 20. века, и њено НАТО – бомбардовање на његовом крају. Подвлачимо Србију иако је више него очито да би потенцијални сукоб битно потом премостио њене границе.

Историју заборавити не можемо, отуда уосталом и овај рад, али из ње много тога научити можемо. Потреба за том науком и мотивисала је настанак ове књиге и тон ове уводне речи који погрешно могу разумети само они који га површно буду читали или се већ налазе у таквом сукобу са самима собом да је залудно било им шта уопште и беседити. Сукоба је било, пре или касније, нестаће они и са овог простора – учинимо оно што можемо да нестану што пре, јер:

"Све пролази и нестаје..." - проћи ће и потреба за sukobima, podelama и деобама и на овом нашем простору на коме су сатворени сви преуслови управо за то. У том је контексту пред нама доиста и одговорност таквих размера пред каквом тешко да је стајала и једна генерација пре нас. Одговорност у смислу да коначно зачнемо процес измирења и доведемо га до таквих размера који потомцима нам нашим неће оставити никакве алтернативе друге до да га доведу до самог краја подигавши га до нивоа обрасца којим ће се елиминисати и свеукупни неспоразуми на свеукупном земаљском простору.

Једно је сасвим сигурно, лепоту споразума и мира могу у правом светлу да разумеју тек они који су иза себе и то кроз векове оставили заваду и обрачуне само онакве какве смо имали ми. Ако смо тако дуго знали да будемо такви покажимо делом себи и свету да смо кадри да будемо и другачији и да из већ поменуте историје и те како знамо да учимо. Сви, апсолутно сви предуслови за нове обрачуне су ту – чак би се рекло да је само питање тренутка када ће зачети. Боно и тешка срца ово подвлачимо, али од историјских сазнања, својих процена и истина не желимо да се дистанцирамо –

(само)лаж и (само)завааравање нас никуда даље одвести неће до у нове полеме чије су нам последице већ увелико познате.

Управо зато – ево још једном – позивамо оне који су у прилици да то спрече неизоставно то и ураде и унапред им се захваљујемо што нас могу довести у позицију да у својој процени оманемо – дража би нам она била од свих похвала које би нам процену као ваљано антиципирајућу, након евентуалних сукоба, многи изрицали.

Ми који смо са нивоа Царства утонули потом у вишевековно ропство и који смо прешли кроз такве зулуме освајача и оних који су им се сопственим посрнућем примерили – а јако често чак и надмашивали – избора немамо. Не можемо, нећемо – а и зашто бисмо – сада зачели беседу о томе како нисмо пролазили кроз оно кроз шта јесмо и то нико од нас нема права ни да тражи. Наше су Царство потукле Османлије, из наше су етничке заједнице, почев од данка у крви, умножавали своје – провером, наши су преци невиђеним присилама проверавани и преетнизирани – у процесима арбанашења и бугарашења. Хајдучија би нам и ускочки отпори данас биле непознате категорије да томе у немоћи својој преци наши нису били приморани да се приклоне.

И гле чуда, а да парадокс буде до неразума комплетан, најбучније нас данас осуђују они који би, бар пристојности ради, и требали и морали да буду најтиши. А у тој бучности су се до те мере обезмерили да свим напорима настоје да коригују – или негирају – и елементарно, а увелико већ познато знање, из области историјских наука. Овога тренутка трајемо у бучној атмосфери у којој они који би требали да буду најтиши свим силама настоје да докажу како су Арнаути најстарији народ на Балкану. Иако у овој уводној речи не желимо да полемишемо са њима – јер тога нису ни достојни – ево да их у најкраћим цртама подсетимо на то ко су, одалке су и када и како су Арнаути на Балкан уопште и дошли:

"Народ који ми Срби називамо Арбанасима, странци Албанцима, а они сами себе називају Шћипетарима, пореклом је са Кавказа. У античком времену била је позната једна земља на Кавказу под именом Албанија. Тако су је називали странци, али не и њени становници, баш као и данас ову Албанију. Савремену Албанију њени становници називају Шћиперија. Албанија на Кавказу налазила се на источним падинама ове планине, између Каспијског мора и врха Кавказа. Са њене јужне стране почињала је од Апшеронског Полуострва, на коме се налази савремени азербејџански град Баку. Северно од Албаније налазила се земља Алана, северозападно су били Ибери, а западно и јужно од Албаније налазили су се Јермени. Јужни део те античке Албаније припада данас Азербејџану, а северни део Русији. Постојао је један град под именом Албана на обали Каспијског мора између савремених градова Дивичија и Дербента. По имену овог града земља у његовом залеђу добила је име Албанија.

Једино по чему је та стара Албанија била позната јесу велики и

опасни пси, такозвани кавкаски овчари. У време када је Александар Велики освајао Азију пред њега је изашао неки владар Албаније и поклатио му једног великог пса. Кавкаска Албанија је била једна врло кршевита и сиромашна земља па као таква није привлачила освајаче.

У осмом веку Арапи су запосели земље око Каспијског мора и иза Каваза. Тамошње домородачко становништво су превели у ислам и водили са собом као помоћне чете у борби са хришћанима. На Средоземном мору вођене су честе борбе између Арапа, као представника ислама и Ромеја, (Византије) као представника хришћанства. Арапи су отели од Ромеја већи део Сицилије и један део јужне Италије, па да би ојачали исламско становништво у овим земљама довели су један део становништва из кавкаске Албаније. Арапско освајање Сицилије трајало је дуго времена од 827. до 878. године. Сицилија је подељена на два дела, исламски део и хришћански део, па отуда и назив Две Сицилије. Хришћани су били потиснути у североисточни део острва. Византија је на томе делу острва држала знатне војне снаге. Византинци су успели да преотму од Арапа један део острва и ту су затекли исламизирани Албанце. У већини случајева вратили су их поново у хришћанство.

Византија је, 1042. године, напала Србију и послала своје две војске кроз Епир, дуж приморја. Тадашњи млади цар Србије, Војислав, сатро је у две битке византијску војску. Овај тежак пораз у рату са Србијом изазвао је нереде у Цариграду. Византијски војни заповедник на Сицилији, по имену Ђорђе звани Манијак, одлучио се на побуну са жељом да узме власт у Цариграду. Укрцао је своју војску на лађе и један део Албанаца које је узео са собом као помоћне чете. Они су са собом водили и своје жене и децу. Са том шареном војском искрцао се у Драчу марта месеца 1043. године. Како је Србија тада била у ратном односу са Византијом, Манијак је рачунао бар на неке српске симпатије. Манијак је довео са собом само један мали део Албанаца, већина њих је остала на Сицилији и у јужној Италији. Сви су временом покрштени и италијанизирани, тако да се код њих данас задржало само сећање на њихово порекло. То сећање на њихово албанско порекло задржало се више код оног дела људи који су се одселили из Италије у Америку, него код оног дела који је остао у Италији.

После искрцавања у Драчу Манијак је кренуо са својом војском у правцу Цариграда. Византијска војска, која је остала верна својој влади, пресрела је Манијака код Дојранског Језера и ту је дошло до велике битке у којој је Манијак погинуо. После његове погибије преостала његова војска се предала. Византинци су примили Манијакове византијске војнике, али не и странце, Албанце. Ови нису могли да се врате натраг нити су имали куд да иду, нашли су се као бродоломници на туђој земљи. Молили су Србе да им дозволе да се населе негде у планинама где би могли да живе од сточарства,

пошто су они иначе били по традицији сточари. Срби су им дозволили да се населе у брдовитом пределу око места Рабана који се налазио североисточно од Елбасана, у подножју планине Јабланице. То је био један опустео и готово ненасељен предео. Албанци су гајили стоку и за себе и за Србе и то је било њихово занимање у Србији кроз цео средњи век.

По Рабану ми смо их називали Рабанаси, односно Арбанаси, како их и данас зовемо. Странци су их звали Албанцима и то из два разлога. Зато што су знали њихово порекло из кавкаске Албаније и зато што су са њима дошли први пут у додир на пределу Белиграда испод Томора. Белиград су Латини називали Албом, што је превод његовог српског имена на латински језик. Турци су их називали Арнаутима, што на арапском значи - 'они који се нису вратили'. Они се стварно нису вратили, остали су у Србији. Сами Арбанаси нису за себе употребљавали ни једно од тих имена, они се називају Шћипетари, а своју земљу Шћиперија. На њиховом језику реч шћипе или шкипе значи крш, брда или комове. Шћипетар се може превести на српски језик са Брђанин. Аустроугарски писци су, крајем 19. и почетком 20. века, намерно давали погрешно тумачење значења имена Шћиперија, уместо земљом брђана, називали је „земљом орлова„. То је требало да пред светом да Арбанасима неко племенитије порекло њиховог народног имена".¹

У овој студији покушали смо да систематски и документовано пропатимо геноцид над српским народом који је овај простор, све до великих сеоба 1690. и 1737. године, насељавао искључиво он - па и касније. Геноцид од стране Арнаута којих до поменутих догађаја на простору Косова и Метохије уопште није ни било. Тек након њих они су почели они су почели да насељавају, због изгеглиштва, празан простор да би „терором, убијањем и присилом“ на даље исељавање приморавали и оне преостале Србе.

Кад, дакле, говоримо о геноциду над србима онда свакако морамо регистровати да је он „спровођен у таласима“ - од којих се прва два везују за већ поменуте сеобе, да би трећи - снажнији - наступио после Балканског конгреса. Кад надаље говоримо о геноциду Арнаута над Србима до 1889. године - када је у Приштини отворен српски конзулат - пре свега се позивамо на врло кокументарне како наше тако и стране путописе путописаца „који су пролазили кроз ове области“: Марин Бици, Анри Пуквил, Ами Буе, Јозеф Милер, Александар Фјодорович Гиљферинг, Давид Урхарт, Јохан Георг фон Хан, А. Паулина Ирби, Мјуир Мекензи, В. М. А. Дентон, Теодор А. Ипен, Виктор Берар, Хенри Ноел Браилсфорд, Мери Едит Дархам... Што се наших путописаца тиче поменимо овом приликом

¹ Jovan I. Deretić, *Arbanasi, njihovo preklo i dolazak na Balkan*, internet - www.stormfront.org

само првог који је путовао по Старој Србији – Геоден Јосиф Јуришић (1809 – 1872) из Ирига.

Вођена идејом да колико – толико заштити Србе на овом простору Србија 1889. године у Приштини отвара свој конзулат и за првог конзула именује Луку Маринковића кога Шиптари већ 19. јуна 1890. године убијају уверени да ће тиме довољно заплашити Србе да више у Приштину не шаљу конзуле. Али, на њихово разочарење већ 25. јуна конзулску дужност у Приштини преузима Тодор Станковић.

Након сеоба новонастали празан простор насељавају „организоване криминалне арнаутске скупине“ које су под заштитом турских властодржаца над Србима завели такав терор који је имао само један циљ – исељење или потпуно истребљење. Насупрот Срба који је био миран народ и који је водио бригу о себи не посежући за туђим, Арнаути су им били дијаметрална супротност – одмах су прешли у ислам знајући да као такви могу до безмере да тероришу представнике осталих вера, пљачкају, злостављају, убијају, „а да за то никоме не одговарају“.

Серафим Хаџи Ристић у свом делу *Плач Старе Србије* наводи имена „стотина шиптарских убица и српских жртава“. Поред убистава, отимања жена, оваца, коза, волова, крава с теладима, коња... било је пљачкања и до голе коже – Сима Петрушиновић је оглобљен „са 1.200 гроша због тога што је удао кћер без њиховог знања и одобрења“, док је Дими Михаиловићу запаљена кућа с десет зграда јер је без „њиховог одобрења удао сестру за Васу Димића“. Одмах после те паљевине они оду до Васа, отму му жену, а мајку јој „баце на ватру те изгори“. Васа је само чудом успео да се спаси.

Нарочито је тежак положај Срба био после Берлинског конгреса – када су Србији од Турака присаједињени њени јужни делови. Повређени Турци су тада додатно мотивисали Арнауте да је у још жешћем облику усмере на Србе иа са тих простора их дословно истребе – нарочито им је било стало да их нема у градовима. У том контексту Јован М. Јовановић у свом делу *Јужна Србија* и бележи:

„Исељавања у Србију због ових зулума су необично честа. Има скоро целих области у Србији које су насељене косовцима и Пећанцима. Рачуна се да се у време од првог српско – турског рата 1876. до 1912. године иселило у Србију преко 400.000 Старосрбијанаца“.²

Сведочанстава о томе шта се све на простору Јужне и Старе Србије одиграло од самог конгреса до 1890. је ипак јако мало. Нарочито је велом тајне прекривен период од 1878 . 1890. године. Величина злодела може се само наслућивати на основу докумената од 1889. до 1913. године који јако добро познајемо на темељу редовних извештаја наших конзула. За онај период пре њих врло су захвални извештаји руског конзула у Призрену Ивана Степановича Јастребова које је слао руском Посланству у Цариграду.

² Jovan M. Jovanović, Južna Srbija od kraja 18. veka do oslobođenja, Beograd, 1938.

Говорећи о злочинима Арнаута над Србима конзул Т. Станковић у једном тренутку бележи: „Овде нећу моћи да изнесем ни стоти део онога што је почињено у најскоријем времену“.³ А да ништа боље није било ни раније говори извештај конзула Луке Маринковића од 02. маја 1890. у коме износи изјаву Јосифа Ђорђевића из села Пирана – два сата хода од Призрена – у којој овај каже да мора бежати у Србију са четрнаестогодишњом ћеркицом Ленком због тога што Шиптари хоће да је потурче – као што су му пре три године отели кћер Цвету која је пресвисла од муке. Он са ћерком мора да бежи баш као што је жену морао да остави код брата у Призрену – јер због старости није могла са њима.

На врло потресне сцене подсећа нас и П. Целетовић у својој студији *Качаци*. Присетимо се догађаја од 02. јула 1905. о коме бележи:

„У селу Подграђе, код Пећи, Шиптар католик заклао је двоје деце Вучку Јовановићу. У Колашину је убијено 28 Срба. Њима су главе одсечене секиром. Качаци су Шабан Коприва и Јусен Делић из Кошутова. Они су опљачкали од Срба 142 говеди, 84 коња, 295 коза и оваца и неколико коња, и уценом узели 50 лира, а једну су девојку отели“.⁴

Кад говоримо о шиптарским злочинима свакако треба подвући да никакве разлике није било између мухамеданаца и католика - кад се једни мало повуку, ударе други. Управо о томе Милан Ракић и извештава председника Министарског савета и министра иностраних дела Николу Пашића у допису ид 26. септембра 1906. године.⁵

Пратећи зулуме од 1906 – 1912. године Ј. Цвијић бележи:

„Уз имовинску и личну сигурност, да наведемо да је од 1906. до 1912. године, извршено: 436 убиства, 213 злодела, 261 покушај убиства, 31 паљевинљ, 289 разбојништава, 10 скрнављења светиња, 293 крађе, 146 лишавања слободе, 229 уцена, 22 силовања, 160 насиља.

Од 01. јануара 1912. године до 01. јула исте године извршено је: 68 убиства, 77 уцена, 48 покушаја убиства, 20 туча, 46 разбојништава, 17 силовања, 62 крађе, 6 паљевина“.⁶

Пратећи овакво стање, али у периоду од 1900 – 1912. године Ј. Цвијић бележи:

„То је земља највеће анархије и насиља не само на Балканском полуострву но можда јединствена у свету“.⁷

³ АС МИД – ПО И/34 – 1897.

⁴ Pavle Dželatović, *Kačaci Kosova i Metohije*, Beograd, 1990.

⁵ Dragiša Kecojić, *Kosovi i Metohija: teror nad Srbima*, internet WWW.SANU.AC.RS/IYDANJA/SRBI NA KOSOVU/KECOJEVIC DRAGISA.PDF.

⁶ J. Cvijić, *Balkanski rat i Srbija*, SKZ, (1912), str. 661 – 664) J. Цвијић,

⁷ Isto

По ослобођењу ове области 1912. године српска војска је прешла преко свих злочина којима су се тако дуго и бездушно приклањали Арнаути – дословно „није вршила никакве одмазде за сва злодела“. Истина је да су неки од њих и побегли у албанске крајеве – попут Иса Бољетинца са чак 20.000 качака.⁸ Успркос опросту, међутим, качачке групе су и даље пружале отор српској војсци – овде пре свега мислимо на оне које су предводили Хасан Приштина и Бајрам Цури. Овај отпор нарочито је ојачао 1914. године битно потпомогнут од „власти новонастале државе Албаније“, да би се свом својом суровишћу и злоделом у правом лицу представио тек у фази повлачења српске војске преко Албаније у зиму 1915/16. године. На мети су им посебно били усамљени и изморени српски војници „који су заостајали за својим јединицама“. Примерено томе врло је потресна прича коју нам у својој студији презентира Драгиша Кецојевић пратећи судбину Миливоја Петровића и његовог друга – обојица родом из села ступанца код Крупња.⁹

Да идеја о присаједињењу Косова и Метохије Аланији не датира од јуче говори и чињеница да је на тајном састанку највишег албанског врха 1930. године донета одлука „да се из Косова и Метохије узимају шиптарски дечаци и школују у Албанији, са циљем да се после школовања врате на Космет“ зарад агитације о присаједињењу Косова и Метохије Албанији. Насупрот том програму Срби су стремили ка насељавању овог простора „домороцима“ – који је Други светски рат, као и послератна збивања, напосто поништио.

Већ првих дана Другог светског рата Шиптари су се свом жестином устремили на југословенску војску. У Пећи су априла месеца напали касарну да би било „крви до колена“.¹⁰ Срби су убијани на сваком кораку – шиптарску потребу за злочинима нису могле да спрече чак ни италијанске и немачке оружане снаге које су се и сама згражавале. После насељеника – досевеника на мети су били староседеоци – отимање српских девојчица и девојака, убијање њихових најближих, паљевина кућа... била је свакодневна појава. Те отете девојчице и девојке су за четири године рата рађале по двоје – троје деце да тако осрамоћене после њега, с децом или без њих, од стида нису могле да се врате родитељима.

Да је све ово рађено по унапред припремљеном договору Шиптара са Космета и Албаније говори и податак да је лично краљ Албаније Мехмет Зогу за свог пуномоћника именовано Шабана Полужу. Указ – Декрет о том постављењу он је лично показао Спасоју Јовановићу јуна месеца 1941. године да би га одмах после тога, као и његове сународнике, протерао из Србије.¹¹

⁸ „Kad se pomene reč kačak misli se na najozloglašenijeg zlikova koji ima na duši mnogo ubistva, pljački, ucene i silovanja devojčica, devojaka i žena“.

Dragiša Kecojević, isto

⁹ Isto

¹⁰ Kazivanje Mihaila – Mika Školjovića koji se te noći kao vojni obveznik nalazio u kasarni.

¹¹ Dragiša Kecojević, isto

Да су Немци били запрепашћени величином и начином злочинаштва говори и податак на који нам пажњу скреће и Драгиша Кецојевић:

„Урошевац, јуна 1941. године. Гомила Шиптара пљачкаша напала је немачки транспортни воз, коме је било прикачено 50 вагона с прогнаницима из Македоније. Настао је врисак уплашених жена и деце. Немци су пуцњима из митраљеза спасили Србе. Воз је после тога наставио пут ка Београду.¹² Почетком 1942. године, из насељених села из околине Пећи, Истока и Ракоша пошла је дугачка избегличка колона ка Кос. Митровици. Спровођали су их италијански војници. Гомила наоружаних Шиптара се испречила на путу с намером да их опљачка и убија виђеније мушкарце. Спасли су их Италијани плотунима из митраљеза“.¹³

По пртоценама које врло аргументовано у својој студији износи Драгиша Кецојевић од 06. априла 1941. – 06. априла 1942. године у области Косова је у 186 места убијен 461 Србин.

Још поразније стање по Србе наступило је по капитулацији Италије септембра месеца 1943. године када су Немци запосели Космет – али тако што су сву власт предали Шиптарима. Био је сигнал за ужасно безвлашће и жалосне дане за Србе. Отимање, убијање Срба, насилно усељавање у куће, отимање стоке, девијака, силовање жена... – прераста у свакодневно правило понашања Шиптара. Избеглиштво је прерасло у свакодневну невиђену масовност – марта месеца 1941. године с косова је у србију избегао „транспорт избеглица у 50 вагона“.¹⁴

Кључну улогу у борби за ослобођење Косова и Метохије имала је 13. српска бригада. Сама Косовска операција трајала је од 15. октобра – 20. новембра 1944. године и била је усмерена „према чувеној Бајгори“. Епилог њеног наступа је био такав да јој је у повлачењу из Бајгоре погинуло 69 бораца, рањен 101, а нестало 53. Од целог 1. батаљона 13. бригаде, у којој се као комесар налазио и академик Михаило Марковић, преживело је свега 30 бораца, а од чланова штаба – само он.

Вођен потребом да се што снажније супродстави снагама отпора на овом простору Хитлер марта месеца 1944. године из заробљеништва ослобађа 4.000 Албанаца да би их потом мобилисао у 21. SS дивизију „Скендербег“ и пре свега је усмерава ка Јеврејима у Приштини. И доиста ова дивизија марта месеца у Приштини хапси

¹² Izjava Milentija Đ. Popovića, избеглице из Долјана код Коџана

¹³ Izjava pukovnika Veljka Kecojevića, избеглице из Ракоша

¹⁴ Pogledati svedočanstva Živka Stolića, Anđelka Denića, Milićević Špira, Gojka Radakovića, Dušana Odlovića, Borivoja Šekularca, Stevana Krajinovića, Petra Brlje i Jovana Krivokuće koje nam u svojoj studiji predočava Sušan Kecojević.

комплетно јеврејско становништво – њих 281. До 05. јула тај број се попео на 510 ухапшених Јевреја и Срба – смештени су у приватне логоре да би њих 249 било „отерано на рад у Рајх“. Многи се никада нису вратили.

Детаљ који свакако треба имати у виду кад се говори о овој дивизији јесте да су у самим борбама били јако слаби, а у зверствима над недужним становништвом злочинци којима тешко да се икоји могу примерити. У Велики су 28. јула 1944. године „на крајње нељудски начин убили, заклали, масакрирали и спалили 428 немоћних лица, од којих су 120 била деца, а остало су биле девојке, жене, старице и старци“.¹⁵

Погледајмо шта о тим злочинима бележе Саво Јоксимовић и Павле Џелатовић Иванов док прате њихов напад на сели Велика – у долини Лима:

„Прво се чуло штектање машинки, пуцњи пиштоља и пушака. Запраштале су и бомбе. Велика је била у диму и пепелу. На све старане чуо се плач, лелек и кукање жена, стравична вриска деце. Пред сваком кућом по неколико есесоваца Шиптара. Масовно убијају и масакрирају. Пале куће, амбаре, штале и сено. Све што може да гори. Убијају све што се креће. Ножевима су комадали људска тела. Неке су живе бацали у ватру, а неке жене драле, гравидним женама парали су утрubu и извлачили још нерођену децу. Девојке су силовали, а дечацима ломили удове...

У кући Томице Гојковића било је шћућурено петнаесторо деце, жена и један старац. Те звери су их главачки из куће избацили. Сврстали их по величини и машинкама распалили по њима. Слично је завршило једанаесторо деце у кући Живаљевића.

Милеву, Новку и Миливоја Стешевића бацили су живе у запаљену кућу. И Анђу Гојковић и много других Анђи и Милева из попаљеног села. Дете Душана Симовића од девет месеци, ножем су убили и обесили о шљивову грану испред куће. Двогодишњу Косу су увис бацали и на ножеве дочекивали, па је онда у ватру бацили. У појединим кућама су убијали по осам до двадесет особа. Тому, старијем сину Милована Вучетића, одрали су кожу са лица. Друго дете, још у колевци, бацили су у бару Зједно са колевком“.¹⁶

Како се рат све више приближавао крају то су се и Шиптари реорганизовали и отпочели припреме да косово и Метохију присаједине Албанији. Примерено томе друга косовска лига и проглашава општу мобилизацију „с позивом на одбрану етничких граница“. Слика на крају Другог светског рата је била таква да се на стотине хиљада избеглица са Косова и Метохије населило у Србији и Црној Гори. Њихово повратништво нова власт је – стопала. Погледајмо на једном примеру како је то чинила:

¹⁵ Dušan Kecojević, isto

¹⁶ Savo Joksimović, *Bataljoni narodne odbrane*, Beograd, 1975.

Pavle Dželatović Ivanov, 21. SS divizija „Skenderbeg“, Beograd, 1987, str. 196.

„Група породица из Црне Горе вратила се у метохију с намером да се уселе у своје куће у селу код Ораховца. Кад су дошли у Ораховац народна власт им је саопштила да не могу да оду у своја села јер у њиховим кућама сада живе Шиптари. Сместили су их у Ораховцу с обећањем да ће њихови проблеми бити брзо решени. Замољени су љубазно да покажу мало разумевања и стрпљења. После неколико дана дошли су камиони УРНЕ, потоварили их на брзину и одвезли на железничку станицу. Још брже су их утоварили у вагоне и послали у Србију. После дугог путовања од станице до станице, с најдужим бављењем у Великој Плани (без воде и хране), истоварили су их у Бачкој, у Црвенку и друга села. Данас они и њихови потомци живе у Црвенки и другим местима Војводине, централне србије и Црној Гори“.¹⁷

Процес поарбанашења овог простора није ишао само процесом поарбанашења Срба, но и Турака – и да парадокс буде до краја необјашњив одвијао се и увелико после другог светског рата. Погледајмо шта о том детаљу бележи Драгиша Кецојевић у већ наведеној студији:

„У зиму 1950. године дошла је у Београд група Шиптара из Приштине, предвођена Душаном Мугошом – Дућом, ондашњим секретаром Обласног комитета КПЈ за Космет. Група је дошла с једним јединим задатком: да докаже да на космету нема Турака. За оне који су се изјашњавали као Турци тврдило се да су били Шиптари, који су за време турске владавине прешли у мухамеданску веру и определили се за Турке. Истини за вољу, Турци су на Космету говорили турски и нису се трудили да говоре шиптарски. На Шиптаре су гледали с висине“.¹⁸

А да необјашњивост буде комплетна у тој су агитацији нарочито били агресивни Арнауташи – бивши Срби који су већ променили и верску и етничку припадност. Погледајмо уосталом шта даље бележи Д. Кецојевић:

„Тада сам становао у Студентском дому *Милован Ђилас* у истој соби са студентом медицине Пешићем из Прокупља, Браниславом Перовићем, студентом историје из Никшића и Мусом Бакочем из Никшића. У истој соби с нама су били студенти права Јак Мита и Тадеа Родићи, обојица шиптари из Призрена. Они су неколико ноћи долазили у собу после поноћи и одмах започињали на шиптарском језику неку расправу коју ми нисмо разумели. Замолили смо их да говоре српски. Тада су нам рекли да се Филозофском факултету сваке вечери одржавају састанци студената шиптара с политичким радницима које је довео Душан Мугоша из Приштине и да се на тим

¹⁷ Dragiša Kecojević, isto
Kazivanj Danice Jovović.

¹⁸ D. Kecojević, isto

састанцима расправља о Турцима, који, по њиховом мишљењу, нису Турци већ Шиптари. Циљ је био да се студенти Турци с космета приморају да се изјасне да су Шиптари. Тај притисак на ту шаку Турака био је ужасан. Тадеа Радићи је вероватно потомак неког бившег Србина Родића“.¹⁹

Као неразвијено подручје Косово и Метохија је добојало огромна средства – за развој – како од савезног тако и републичког буџета. Али, уместо да се тај новац и троши у те сврхе он је тајним путем даван Шиптарима који су преузимали обавезу да њиме од комшија Срба купују куће и имање – чак и по троструко већој цени. Крајњи циљ је био да се у том почетном замаху купи бар половина кућа и имања у неком селу. А до тог циља се долазило и тако што је после трећине откупљених имања и кућа на преостале Србе вршен страховит притисак да своје кућиште продају. Притисак и тако што им је стоци причињавана штета, а усеви уништавани. У случају протеста уследиле би присиле. Онога тренутка када би број Шиптара досегао половину Срби су напросто морали да продају своје кућиште и имање – али сада већ по двоструко нижој цени од стварне. И продавали су – „и бежали у Србију“.

Иза завесе тзв. „међународних мировних снага“ косово и Метохија је и данас под окупацијом. Управо та и таква окупација и омогућава Шиптарима „да врше геноцид над српским народом, Турцима, Ромима, Горанцима и другим нешиптарским заједницама“. Шиптари се и даље понашају онако како су се понашали на овом простору у време Турака, аустријске и бугарске окупације и Првом и италијанске и немачке у Другом светском рату. И данас убијају Србе, отимају им и пљачкају имовину, пале села, цркве и манастире, усељавају се у српске станове – процена је да данас живе у више од 100.000 њих. У последњих десет година са овог је простора протерано преко 300.000 Срба, Рома, Горанаца и представника осталих нешиптарских заједница. Ако су на овом простору у прва два светска рата као окупатори боравили дедови, сада су ту унуци – њихови доследни наследници. Наследници који као и преци још нису схватили да ничија не гори до зоре и да „све бива и прође“ – а остаје само истина да памти векове кроз историју.

¹⁹ Исто

1. PROSTOR BEZ GRANICA

Duboko svestan činjenice da se nalazi na izvorištu novog vaskrsa srpske državnosti Vuk je, imajući pre svega želju da Evropu upozna sa onim etničkim delom koji je, pod okriljem turske okupacije, bio vekovima potiskivan - srpskim, napravio čini ogroman iskorak ne samo u tom pravcu što joj je osvežio pamćenje na junačku prošlost naroda kome pripada koliko je imao ambicija da, na tom izvorištu, fiksira i stanje stvari u populaciji koja je toliko dugo robovala u uslovima, svetu ne samo neprihvatljivih, no i teško shvatljivih, oblika prisile i nasilja. Ove ambicije rasplamsao je u svom nezavršenom "velikom sinteti~kom delu"²⁰ *Život i običaji naroda srpskog* gde nam se predstavlja i kao naš znameniti folklorista, etnolog, geograf i istoričar. Nasuprot racionalistima XVIII veka koji su narodnim običajima prilazili kao "izrazu primitivizma" Vuk je u njima prepoznao bitno obeležje narodnog bića nalazeći da su zakon (odnosno vera), jezik i običaj tri najsvetlije luče u jednom narodu.

Temeljna odrednica Vukove naučnosti jeste - konkretnost. To je potreba da što tačnije i detaljnije opiše činjenice. Ili, što bi Deretić rekao: "Objektivna deskripcija stvari - to je osnovno obeležje Vukova stilističkog postupka".²¹ Takav je bio i kao filolog, i kao folklorista, etnolog, istoričar, geograf... Kažemo geograf i podvlačimo da je upravo to onaj deo kojim }emo se u ovom delu rada baviti - u prvom redu će nas interesovati granice Srbije iz vremena prvog srpskog ustanka do kojih je Karađorđe dosegao, jer će one biti presudne pri određivanju granica novouspostavljene Kneževine Srbije posle 1830. godine.

1. 1. Granice

Govoreći o prostornom rasprostranju Srbije Vuk u *Geografičesko - statističeskom opisaniju Srbije* štampanom u *Danici* za 1827. godinu, između ostalog, beleži:

"...ali od juga i jugozapada teško je zasad pravu granicu naznačiti: jer, npr. u najnovijim mapama od Srbije Metoija, de je Prizren, stolica srpskih kraljeva i careva, Peć, srpska patrijaršija, i namastir Dečani, ostaje

²⁰ Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983, str. 258.

²¹ Isto, str. 258.

u Arnautskoj (Albaniji). Ako je Šara planina s onu stranu Metoije, onda je ona prava granica između Srbije i Arnautske".²²

Nešto dalje (glava 9. - *Imena sela*) Vuk podvlači da u ovom broju *Danice* navodi samo imena sela *Biogradskog pašaluka* koja je 1822. godine, po odobrenju Miloša Obrenovića, "u Kragujevcu ispisao iz arackoga teftera".²³

Sama teritorijalno-administrativna podela Srbije u odnosu na negdašnju ("pod Turcima") kada se svodila na sandžake - Beogradski, Smederevski, Kratovski i Novopazarski - i koje narod, u vreme kada je Vuk ovo pisao, jedva i da se se}ao, sada (1822. godine) je bila takva da se ona delila na: pašaluke, naije, knežine - plemena ("pravu razliku između plemena i knežine ja zasad ne znam kazati"²⁴), srezove - "koje slabo imaju osobiti imena".²⁵

Govoreći o pašalucima Vuk ih registruje pet:

1. Bijogradski - koji je jedini ceo u Srbiji i zahvata više od njene polovine,
2. Bosanski,
3. Skadarski - pod kojim je cele Metoija,
4. Rumelijski - pod kojim je Kosovo svo, i
5. Vidinski

Bijogradski pašaluk ima četrnaest (14) naija:

- a) Bijogradska - 75 sela
- b) Šabačka - 105 sela
- v) Sokoska - 44 sela
- g) Valjevska - 193 sela
- d) Užička - 123 sela
- đ) Požeška - 104 sel
- e) Rudnička -111 sela
- ž) Kragujevačka - 160 sela
- z) Jagodinska - 140 sela
- i) Gročanska - 53 sela
- j) Smederevska - 51 selo
- k) Ćuprijska - 72 sela
- l) Požarevačka - 194 sela

²² Vuk Karadžić, isto, str. 82. i 83.

²³ Isto, str. 98.

²⁴ Isto, str. 97.

²⁵ Isto, str. 97.

Ij) Porečka - 20 sela

Šabačka naija ima četiri knežine:

- a) Mačva
- b) Pocerina
- v) Tamnava
- g) Posavina

Valjevaska naija ima tri knežine:

- a) Posavina
- b) Jadar
- v) Ljig i Podgor

Užička naija ima dve knežine:

- a) Crna Gora
- b) Rujno

Požeška naija ima tri knežine:

- a) Dragačevo
- b) Podibar - ili knežina Podibarska
- v) Morava

Naija Rudnička ima dve knežine:

- a) Morava
- b) Crna Gora

Naija Kragujevačka ima četiri knežine:

- a) Gruža - donja
- b) Gruža - gornja
- v) Lepenica
- g) Jasenica

Naija Jagodinska ima dve knežine:

- a) Levač

b) Temnić

Po`areva~ka naija ima sedam kne`ina:

- a) Braničevo
- b) Mlava
- v) Stig
- g) Pek
- d) Rečka
- l) Zvižd
- e) Omolje

Naija Šuprijska se kao knežina zvala Resava.

Po istom sistemu kao i pašaluk Biogradski i ostali su izdeljeni na naije i knežine. Recimo:

1. U kragujevačkoj naiji jedna se knežina zvala Župa,
2. U novopazarskoj beležimo dve: Jošanica i Morava,
3. U Vučitrnskoj beležimo tri knežine: Kopaonička, Drenica i Krasnici (pleme),
4. Naija Sjenička se kao knežina zvala Stari vla,
5. Negotinska - Krajina,
6. Kladovska - Ključ,
7. Zvornička je imala dve knežine: Jadar - gde je Loznica i Rađevina - gde je Krupanj.

Pored ove teritorijalno-administrativne podele Vuk podvlači i onu koja živi u narodu. Za nas je ovde interesantno ime Kosovo koje zahvata "sav onaj komad, đe su varoši: Priština, Vučitrn, Mitrovica, Banjska i stotinak sela"²⁶, kao i onaj pod imenom Metoija u kome su locirani Prizren, Peć i Đakovica.

a) Kratka istorija juga

Kad govorimo o prvom srpskom ustanku neprestano moramo imati u vidu da je on buknuo kao izraz otpora protiv samovolje dahija i da je u prvoj fazi zahvatao samo prostor Beogradskog pašaluka. Tek kasnije on se otporom širi protiv sveukupnog Osmanlijskog carstva i dislocira i na

²⁶ Isto, str. 97.

susedne pašaluke - čime se ubrzano približava i ka nama interesantnom jugu.

Već 1805. godine, prilikom napada srpskih ustanika na Karanovac, novopazarski paša Ejub Feratović šalje pomoć opsednutom Karanovcu. No, u pregovorima koji su tom prilikom usledili između raščanskog vladike, silaktara Ejub - paše i Karađorđa otomanski sejmeni dobrovoljno predaju grad dok srpski ustanici dozvoljavaju novopazarskoj vojsci da se naoružana i bez borbe povuče u Novi Pazar.²⁷

Ali, već sledeće, 1806. godine, dolazi do akcije srpskih ustanika i na novopazarski sandžak. Ustanike su predvodili vojvoda pop Filip Petrović, studenički kaluđer Milentije Nikšić, jelački vojvoda Radosav, braća Dimitrije i Kosta Kujundžić i Karađorđev vojskovođa Radič Petrović. Međutim, posle žestokih borbi vojska Sulejman - paše Skopljaka potukla je odrede Radiča Petrovića kod Deževe i ustaničke snage vojvode Milana Obrenovića na Javoru. Zbog tih neuspeha Radič se povukao do planine Đakova - nakon čega ga Karađorđe menja Antonijem Ristićem zvanom Pljakić koji je ubrzo uspeo da nanovo okupi posustale Ibarske ustanike - povučene na Rogoznu - i vojno ih tako organizuje da su osmanlije bile prinuđene da se povuku u sam Novi Pazar.²⁸

Tako se već 1809. godine, ustanička vojska, pod neposrednom komandom Karađorđa, iz pravca doline Morave i Javora spušta u Sjeničko polje, tuče osmanlijsku vojsku, zauzima samu Sjenicu, izbija u Novopazarsko polje, prodire u sam grad i spaljuje ga. Istovremeno sa ovim pohodom iz Ibarske kotline u pravcu Novog Pazara nadirao je i Antonije Ristić - Pljakić. Novi Pazar je zauzet 6. juna 1809. godine.²⁹

Bio je to najdublji prodor srpske ustaničke vojske ka jugu za Karađorđeva vremena koji u *Geografičesko - statističeskom opisaniju Srbije* registruje i sam Vuk Karadžić. Nakon tog prodora srpsko ratište je gotovo dve godine mirovalo - bilo je to vreme kada su i ruske trupe tukle tursku vojsku, ali su zbog Bonapartinog napada na Rusiju morale sa Turskom u Bukureštu 1812. godine da sklope mir čime je Srbija praktično ostavljena na milost i nemilost osmanlijskim ordijama koje su se 1813. godine usmerile ka Srbiji. Njihov prodor ka Beogradu bio je silovit, a osveta stravična - sa ustaničkom vojskom ka Beogradu se zajedno sa raškoprizrenskim vladikom povlačila i velika masa naroda.

Dubinu prodora srpskih ustanika ka jugu čini se da vrlo moćno odslikava Vuk i u *Danici* za 1828. godinu navođenjem imena sela iz Novopazarske naije od kojih neka i danas nose isto ime - kod jednog broja

²⁷ Isto, str. 145.

²⁸ Isto, str. 145.

²⁹ Isto, str. 146.

izmena je toliko neznatna da se vrlo lako mogu registrovati. Ta imena na najbolji način potvrđuju dokle se rasprostirala granica Karađorđeve Srbije na jugu tim više što uz njih Vuk ostavlja vrlo jasnu napomenu:

"Iz najje Novopazarske i iz Sjeničke meću se ovđe imena samo oni sela, koja su Srbi 1812. godine pod svojom vladom imali; tako i iz najje Zvorničke, koje su ostala sela preko Drine, u Bosni".³⁰

Uostalom, sama su imena najbolje svedočanstvo o dubini prodora ustanika ka jugu - pa da ih navedemo:

Kneževina Jošanica

1. Novo Selo
2. Kurilovo
3. Vrnce
4. Dublje
5. Popina
6. Goč
7. Gvozdac
8. Predole
9. Jošje (zaselak)
10. Ravni
11. Rudnjak
12. Popina rijeka
13. Cerje donje
14. Cerje gornje
15. Seoce
16. Žarče
17. Zastuplje
18. Dobra bukva
19. Crvan
20. Dubovo
21. Borovo
22. Plana
23. Pupavnje
24. Bare
25. Pokrvenik
26. Bakaše
27. Žežena

³⁰ Isto, str. 181.

28. Biljanovci
29. Žerađe
30. Glave
31. Pope
32. Kovače
33. Brezova
34. Boće
35. Dubrave
36. Vojmilovići
37. Banja
38. Velež
39. Dobročin
40. Žuganovina
41. Drijen
42. Rakovac
43. Crna Glava
44. Bačevica
45. Javor
46. Jelakce
47. Rožac
48. Ivlje
49. Mačkovac
50. Priboj
51. Piskanje
52. Gočolovo
53. Kurić
54. Korlaće
55. Žutice
56. Lučno
57. Kremići

Kneževina gornji Ibar

1. Pavlica
2. Ora
3. Čopadija
4. Babin potok
5. Ostrvica
6. Mislopolje
7. Rvati
8. Rgoč

9. Radešić
10. Pocesje
11. Dragodanje
12. Tušimlje
13. Radojevina
14. Badanj
15. Lačnojevići
16. Dobrojevina
17. Skugorovina
18. Semeteš
19. Tione
20. Kaznovići donji
21. Kaznovići gornji
22. Dolac
23. Roičići
24. Popovo polje
25. Rudnica
26. Mura
27. Prisojnik
28. Nosela
29. Bijeljak
30. Lisina
31. Čajetina
32. Šipačno
33. Džepe
34. Bistrica
35. Šarpeľj
36. Jarinje
37. Kamen
38. Žigoqe
39. Ostraće
40. Isevo donje
41. Isevo gornje
42. Guvnište
43. Obade
44. Simičište
45. Liješak
46. Zaselje
47. Drijen
48. Mekiniće
49. Miolići

50. Vitanovići
51. Zamanica
52. Crnatovo
53. Miokovići
54. Ljeskovik
55. Gradište
56. Marušići
57. Planinica
58. Jelenje
59. Stanulovići
60. Zrnosijek
61. Rodelje
62. Kračica
63. Kostin potok
64. Kajkovo
65. Tvrđan
66. Ulije
67. Ljeposavići
68. Trikose
69. Dobrave
70. Sočanica
71. Slatina
72. Ravnište
73. Bozoljin
74. Rečica
75. Gradac
76. Blaževo
77. Sudimlja
78. Iračići
79. Radakovići

b) *Danica* za 1827. godinu

O ovom južnom delu Srbije Vuk piše i u *Danici* za 1827. godinu - *Geografičesko - statističesko opisanije Srbije*. U 4. glavi pod Ravnine on, između ostalog, beleži:

"...Četvrto, po raznim bojevima, a osobito po propasti carstva Srpskoga i po smrti kneza Lazara i cara Murata, znatne ravnine Kosovo polje (ili, upravo, ravnine u Kosovu)".³¹

³¹ Isto, str. 86.

U petoj glavi pod imenom Vode on navodi sledeće:

"Ovo je o graničnim vodama. U Srbiji je pak najveća voda Morava. Korijen ove riječi u mnogim jezicima znači vodu, n.p. mo (Misirski ili Jегipatski, otuda je i Mojsije dobio ime), more, mare; zato su Srbi gotovo svaku veću vodu nazvali Moravom. Tako u Srbiji imaju četiri Morave: a) Zapadna ili Bosanska Morava, za koju se može reći da je najglavnija; b) Južna ili Srpska Morava, koja se zove Ibar...".

A nešto dalje:

"- Srpska Morava ili Ibar izvire u planini Srebrenici, i osim različni drugi potoka prima u sebe s desne strane niže Mitrovica iz Kosova Sitnicu, a s lijeve niže Novoga pazara Rašku, i tako ide u Zapadnu Moravu...".³²

U šestoj glavi, koja je data pod naslovom Gradovi i varoši, Vuk beleži:

"U Srbiji ima mnogo varoši, koje se mogu razdijeliti u tri reda: prvo varoši, koje imaju svoje najje (kao i gradovi); takove su (...) Priština i Vučitrn na Kosovu; Peć i Đakovica u Metoiji; i Sjenica u Starom vltau. Drugo varoši malo manje od ovije, koje nemaju svoji najja; takove su (...) Mitrovica na Ibru (u Kosovu); Banjska i Novo Brdo (...). Po koliko ima kuća u pomenutim gradovima i varošima, to se ne može upravo naznačiti. Poslije Bijograda biće ji, bez sumnje najviše u Prištini, pa onda Nišu, u Novom pazaru, u Ljeskovcu, u Prizreni, u Peći...".

Da bi na kraju te glave, govoreći o zidinama starih gradova, zaključio:

"...a negđe oko Novog pazara od Deževe, stari dvorovi Nemanjića, i od Rogozna. Dalja k jugu bez sumnje ima još mnogo zidina od stari znatni gradova, o kojima se za sad ne može ništa kazati".³³

v) Graničenje - udutiranje s jeseni 1833. godine

Od kolike je važnosti bio prodor Karađorđevih ustanika ka jugu 1809. godine najbolje se može videti kod postavljanja granica Srbije kao vazalne turske kneževine sa svojom samoupravom, vojskom i unutrašnjom upravom - posle 1830. godine kada je sultan ispunjavao obećanje da knezu Milošu preda teritorije šest nahija. Princip kod uspostavljanja tih novih granica bio je taj da Kneževini Srbiji pripadnu sve teritorije koje je Karađorđeva ustanička vojska oslobodila do 1813. godine. A da bi se te granice jasno odredile za oslobođene teritorije iz tog vremena pitano je mesno stanovništvo - granica je određivana tamo gde su meštani rekli i ti podaci bili su odmah unošeni u kartu koju je radio Rus Kobecu.

³² Isto, str. 88.

³³ Isto, str. 92, 93. i 95.

Samo graničenje, ili udutiranje, inače, započelo je već u jesen 1833. godine. Nova granica išla je linijom: Blaževo - Bistrica - reka Lisa - Murina - Rudnica - Jarinska kosa - Ibrom - Raškom od ušća - Borjak - Perasija - vrh Golije - Vratnice - Jankov kamen - Javor.³⁴

Sam čin prisajedinjenja ovih teritorija Srbiji izvršen je 16. februara 1834. godine³⁵ kada knez Miloš šalje u Studenicu karanovačkog kapetana Petra Lazarevića sa zadatkom da okupi predstavnike Studeničke i Jošaničke nahije i izabere kapetane za ove dve novouspostavljene kapetanije.³⁶

Pored sreskih kapetana birani su i predstavnici narodnih sudova, kao i kmetovi po selima.

Prvi zadatak koji je stajao pred kapetanima bio je da podignu granične karaule - i one su doista do 1837. godine i podignute. Sam raspored karaula - koje su imale međusobni razmak od 5 km i uglavnom zidane od slabog materijala (drveta) - najbolje odslikava odnos snaga. Ovoga puta za nas je interesantan raspored karaula u Jošaničkom srezu - jer dublje prodire na jug. A on je karaule imao u sledećim mestima: Mislopolje, Kaznoviće, Jarinje, Popovo polje, Šarpelj, Krivi Laz, Ostraško Guvno, Goliš, Guvnište, Suvo Rudište, Bećirovica, Košare, Šašići, Debela Glava, Maglovo, Mala Lipa, Velika Lipa, Ravna Glava, Cerova, Mešja šapa i Jankova Klisura.³⁷

Nasuprot wima turske karaule su se nalazile u sledećim mestima: Gubavac, Gradina (Merćez), Lisac, Veluče, Tusnić, Postenje, Sočanica, Ostraće, Belo Brdo, Glušci, Panojevići i Gorjak.³⁸

Na samom početku granicu su čuvali pripadnici regularne vojske koju je potom zamenilo regularno stanovništvo, da bi od 1836. godine na njoj bile raspoređene plaćene granične jedinice - graničari, koji su ujedno vršili i dužnost carinika. Sama granica, inače, bila je stecište čestih graničnih sukoba tim više što su sve češće bili prebezi Srba sa teritorije Osmanlijskog carstva u Srbiju. Tihomir D. Đorđević navodi npr. podatak da je na Javorskoj karauli u toku samo jednog dana 1839. godine u Srbiju prebeglo 515 familija.³⁹ Naravno da su prebezi često sa sobom terali i stoku mada je bilo i političkih begunaca i švercera. Broj ovih izbeglica bio je izrazito veliki - naročito (da ne kažemo isključivo) onaj koji je sa turske

³⁴ Tihomir Đorđević, *Raška i okolina*, SIZ kulture SO Raška, Raška, 1987, strana 150.

³⁵ Mihailo Gavrilović, *Miloš Obrenović, knjiga III*, Nova štamparija Davidović, Beograd 1912.

³⁶ Isto, str. 150.

³⁷ Isto, str. 156.

³⁸ Isto, str. 156.

³⁹ Isto, str. 157.

strane vodio ka Srbiji: "Samo 1837. godine je iskarantirano u kontumacu na Raški 5.143 lica, 1851. godine 2. 791 lice".⁴⁰

1. 2. Razvoj školstva

Govoreći o razvoju školstva "u Srbiji kao i u Bosni i Hercegovini" Vuk Karadžić u sedmoj glavi drugog poglavlja *Geografičesko - statističeskog opisanija Srbije* u *Danice* za 1827. godinu beleži:

"U Srbiji kao i u Bosni i Ercegovini, ni u sto sela nema svuda jedne škole, niti joj ide ima određena i postojana mjesta; zato oni, koji misle biti popovi i kaluđeri, uče knjigu po namastirima kao kaluđeri, i po selima kod popova".⁴¹

Nema sumnje da ovo stanje stvari koje Vuk iznosi o Srbiji i Bosni i Ercegovini važi i za ovaj južni pogranični deo gde se o nekom obliku školstva može govoriti tek od 1830. godine - mada se o nekim oblicima privatnih škola može govoriti i kad je reč o samom početku XVIII veka. Dr Jagoš Đilas u svojoj obimnoj studiji *Srpske škole na Kosovu i Metohiji od Nemanjića do 1912* . o pojavi privatnih škola početkom XVIII veka beleži sledeće:

"...na početku XVIII veka pojavljuju se i prve privatne škole na Kosovu i Metohiji, i to u gradovima: Prizrenu, Peći, Prištini, Vučitrnu, Gnjilanu, Kosovskoj Mitrovici i Đakovici, a zatim i u nekoliko sela. Ove škole otvarali su učitelji po sopstvenoj inicijativi ili po želji đaćkih roditelja. Učitelji su bili iz redova privatnih zanatlija, trgovaca, sveštenika ili monaha. Učitelji u privatnim školama nisu bili profesionalci, jer su se pored rada u školi bavili i nekom drugom delatnošću".⁴²

Da bi nešto kasnije dodao:

"U privatnim školama osnovni udžbenici bili su kao i u manastirskim školama, časlavac i psaltir. Zbog niskog nivoa obrazovawa, zastarelih metoda i oblika rada, neredovne nastave i drugih razloga, učitelji đacima u privatnim školama nisu mogli da pruže ništa više od elementarne pismenosti. Pored čitanja i pisanja, đaci su učili napamet razne verske tekstove i molitve, uglavnom ono što je bilo porebno za obavljanje verskih obreda".⁴³

Slično stanje bilo je i sa druge strane ovog prostora bez granica (ili prostora koji danas simbolično razgraničava Kosovo i Metohiju od tzv. uže Srbije). O tome Tihomir D. Đorđević u svojoj knjizi beleži:

⁴⁰ Isto, str. 159 .

⁴¹ Vuk Karadžić, isto, str. 131 .

⁴² Jago K. Đilas, *Srpske škole na Kosovu i Metohiji od Nemanjića do 1912.*, Institut za srpsku kulturu, Priština, 2000, str. 101 .

⁴³ Isto, str. 101 .

"Početkom XIX veka, iako još u ropstvu, manastirske škole prerastaju u škole modernog tipa sa školskim udžbenicima, utvrđenim programom, utvrđenim brojem godina školovanja, određenim brojem predmeta i što je najglavnije upoznavanje sa naukama uopšte i osvajanje naučnih znanja.

Pored organizovanih manastirskih škola učilo se i samoučki. U nekim bogatijim i mnogoljudnijim porodicama su plaćani privatni učitelji za potrebe porodice. Tako se zna da je porodica Nićiforovića Spasa iz Postenja u Deževi u XIX veku imala svog privatnog domaćeg učitelja. Tu su učila i deca obližnjih domaćina i deca srodnika iz udaljenijih naselja. Na Rogozni takva škola postojala je u porodici Baraća, koja je brojala preko 60 članova početkom XIX veka".⁴⁴

Nešto kasnije Đorđević dodaje:

"Kada je prisajedinjen Kneževini Srbiji Raški Ibar - kapetanije jošanička i studenička, u Studenici je januara 1834, zatečena u manastiru starinska manastirska škola. Nešto ranije 1830. godine u ovoj školi je radio učitelj Barjaktarević. Njega je odveo u Užice episkop užički i dao mu učiteqsko mesto u tamošnjoj gradskoj školi. Inače, u obema kapetanijama nije bilo ni jedne kakve osnovne škole. Deca iz obe kapetanije išla su u manastir Studenica na školovanje. Ova škola je bila internatskog tipa i učenički roditelji su bili obavezni po ugovoru sa duhovnicima da svoju decu snabdevati hranom i ogrevom".⁴⁵

Nas, naravno, pre svega interesuje ovaj prostor bez granica pa ćemo zato o njemu nešto više i reći - zahvativši kako ovaj period iz vremena prvog srpskog ustanka, tako i onaj neposredno nakon prisajedinjenja dela ovog prostora Kneževini Srbiji. U tom smislu posebno ćemo obratiti pažnju na Kosovsku Mitrovicu, Vračevo i Rašku.

a) Kosovska Mitrovica

Reč je o gradu na krajnjem severu Kosova Polja koji se kao gradsko nasilje pominje tek nakon definitivnog zauzimanja Turaka srpske Despotovine 1459. godine. Sam grad se nalazi na podnožju Zvečana i na ušću Sitnice u Ibar. U tursko vreme grad je imao između 300 - 500 kuća da bi krajem XIX veka dočekaio sa oko 1.300 kuća i oko 7.000 stanovnika. Dr Jagoš Đilas navodi da je po turskim statističkim podacima Kosovska Mitrovica 1910. godine imala 9.354 stanovnika.⁴⁶

⁴⁴ Đorđević D. Tihomir. - Isto, str. 500 .

⁴⁵ Isto, strana 500.

⁴⁶ Jagoš Đilas., Isto , str. 114 .

Prve turske porodice doselile su se u grad nakon turskog zauzimanja Kosova i samog grada, da bi se prve albanske porodice u njega doselile tek nakon velikih srpskih seoba 1690. i 1737. godine. Taj proces naročito je ubrzan posle Berlinskog kongresa 1878. godine.

Posle svih tih događaja život Srba u gradu postao je naročito težak - srpske porodice su se kompaktnije sačuvale uz Ibar (prema Ibarskom Kolašinu), i niz Ibar (prema Raški). U samom je gradu prevladalo tursko i albansko stanovništvo.

U tim izrazito nepovoqnim uslovima za život Srba otvorena je u gradu i prva osnovna škola - mada o samoj godini njenog osnivanja postoje različiti podaci. Po jednom ona je otpočela svoj rad 1860. godine, a po drugom čak 1806. Osnivač te škole bio je Milutin Božović iz Pridvorice u Ibarskom Kolašinu, koji je u njoj radio do 1848. godine kada ona do 1850. prestaje sa radom da bi je nanovo otvorio Janićije Prizrenac - "od tada škola je radila bez prekida, sve do oslobođenja Kosovske Mitrovice od Turaka 1912. godine".⁴⁷

Samu školu je crkveno - školska opština grada preuzela na izdržavanje još polovinom veka, a sama Srbija ju je pomagala udžbenicima i priborom - povremeno i novčano, kako školu samu tako i njenog učitelja.⁴⁸

U njoj se, inače, mogla steći tek elementarna pismenost, bila je bez razreda, nije imala utvrđen nastavni plan i program i trajala je bez svetovnih udžbenika.

b) Vračevo

Reč je o malom planinskom selu na teritoriji SO Leposavić koje je, upravo zato što se nalazi na samom žarištu prostora bez granica, imalo vrlo burnu prošlost koju je pre svega karakterisalo veliko pomeranje stanovništva - naročto u vreme velikih sukoba. Kad govorimo o školstvu u ovom selu pre svega moramo podsetiti na porodicu Bačanin koja se iz Lopata u Vasojevićima iz Crne Gore najpre doselila u selo Batke, a onda i samo Vračevo.⁴⁹

Zanimljivo je tvrđenje starijih ljudi u ovom selu da je privatna škola u njemu postojala još u vreme prvog srpskog ustanka i mišljewe dr Jagoša Đilasa da ova tvrdnja nije bez osnova. Na realnost ovih tvrdnji upućuje nekoliko činjenica:

⁴⁷ Isto, str. 117 .

⁴⁸ Prosvetni glasnik Kraljevine SHS , 9/1923, 554, 562.
Prosvetni glasnik 1922/23, XI, 602, 605.

⁴⁹ Isto, str. 117 .

1. Ovo je prostor slobodne teritorije u periodu 1806 - 1813. godine.
2. Ova teritorija je u tom periodu bila pod čvrstom i potpunom kontrolom ustanika.
3. Ukupni uspon kulturnog života u Srbiji imao je uticaja i na ovaj prostor.
4. Velika migracija sveštenika, monaha, trgovaca... dovela je do sve učestalijeg prenošenja knjiga iz Srbije na ovaj prostor.
5. Veliki ljubitelj knjige bio je i raški episkop Janićije (1781 - 1808), a prvi učitelji bili su sveštenici iz porodice Bačanin.
6. Veliki broj sela koja su nalegala na Vračevo: Trebiće, Lešak, Laposavić, Sočanica, Nikoljača, Batnjik, Tušimlje - što je i dovelo do toga da škola dobije internatski oblik.

Na neveliki broj učenika ipak je uticao izuzetno loš odnos turskih vlasti prema školi - Turci su u sveštenicima i učiteljima po pravlu prepoznavali srpske agente. Sama škola radila je po već prepoznatljivom šablonu toga vremena - sveštenik je obučavao u pismenosti dečake (uglavnom već odrasle) a ovi su mu pomagali pri obavljanju verskih obreda. Nema preciznijih podataka o tome koliko je škola radila, i da li je bilo prekida - svetovna škola po nastavnim planovima i programima sa svetovnim školskim udžbenicima počela je sa radom tek krajem XIX veka.

v) Raška

U malom planinskom zaseoku Sklapnici, na desnoj obali Studenice, je 1835. godine podignuta školska zgrada u koju su preseljeni učenici studeničke škole. No, 1855, a na predlog aktuelnog školskog nadzornika ova škola je premeštena u varošicu Raška - zajedno sa tadašnjim učiteljem Jovanom Milovanovićem iz Valjeva.

I pored toga što je osnovni urbanistički plan Raške imao lokaciju za školu na njenu se gradnju poprilično čekalo. Upravo zbog toga ona je prebivala po privatnim kućama - prvi put je boravila u privatnoj kući popa Nićifora Jovanovića. Moderna školska zgrada je napravljena tek 1866. godine.⁵⁰

Razumljivo je da je brojčano uvećanje građana iniciralo ne samo potrebu da se proširi školska zgrada u Raški, no i da se one otvaraju po selima. Dovoljno je ovom prilikom navesti samo jedan podatak koji vrlo spretno u svojoj knjizi podvlači i Tihomir D. Đorđević:

⁵⁰ Tihomir D. Đorđević, isto, str. 501.

"Godine 1880, u školi u Raški upisano je 57 učenika. Osnovna škola još nije bila obavezna, a žensku decu roditelji skoro da nisu ni slali u školu".⁵¹

Da bi nešto kasnije dodao:

"I škola u Raški patila je od teskobe. Broj stanovnika u Raški iznosio je 1866. godine 228, a 1895. godine 699 stanovnika. Sela koja su pripadala raškoj školi (Varevo, Vlasovo, Beoce, Baljevac, Gradac, Bela Stena, Kaznovići, Milatkoviće, Trnava i Rvati) imala su preko 1.500 poreski glava"⁵²

1. 3. Od Municipiuma D. D. u Sočanici – opština Leposavić do zetske banovine

MZ Sočanica sastavni je deo opštine Leposavić i nalazi se na krajnjem jugu tzv. uže Srbije, ili krajnjem severu Kosova i Metohije - a jugu, opet, opštine Legosavić. Sa istočne strane je natkriljuje gorostasni Kopaonik, a sa zapadne Rogozna da bi kroz njenu klisuru proticala reka Ibar koju prati magistralni put Beograd - Priština. To je ujedno i jedina veza Sočanice sa svetom. Vezu sa istočnom Srbijom ona uspostavlja linijom Sočanica - Rudnica - Kopaonik - Brus i dalje, ili onom koja u ovim okolnostima nije ostvariva: Sočanica - Kosovska Mitrovica - Podujevo i, opet, dalje. Put prema moru vodi je preko Ribarića iz Kosovske Mitrovice i Zubinog Potoka, ili Raške i Novog Pazara. Samo naselje nalazi se 30 km severno od Kosovske Mitrovice, 15 kolometara jugozapadno od poznatog rudarskog naselja Belo Brdo, ili 290 kilometara južno od Beograda i pripada onom trouglu koji spaja Ribariće - Kosovsku Mitrovicu i Rašku.

Najdalja starina Sočanice vezuje se za naselje municipalnog statusa još iz rimskog vremena⁵³ i po pravilu se vezuje za razvoj rudarstva - koje je bitno određivalo i način i stil života ljudi ovog prostora kroz vreme. Samo naselje je inače poznato pod imenom Municipium D.D. i nalazi se na mestu Luka. Nastalo je, inače, još u i veku i činilo je deo jedne veće nasebinske konglomeracije obzirom da su uz nju "dolazila i druga manja propratna naselja". Postojanje takvih naselja, ili kompleksa zgrada - pa čak i termalne stanice - registrovano je na čitavom potezu od Vučitrna do Sočanice. Njihova važnost naročito je bila vidna kada se vezuje za sistem eksploatacije rudnog bogatstva. Što je razvoj rudarstva kroz istoriju dobijao na značaju rastao je i značaj samog naselja, i obrnuto. Posmatran iz tog ugla Municipium D.D. je kroz vreme doživeo dva svoja blistava

⁵¹ Isto, str. 502.

⁵² Isto, str. 502.

⁵³ Emil Čerškov, *Rimljani na Kosovu*

perioda. Prvi je vezan za cara Hadrijana kao i za podizanje "monumentalnog hrama Antinoju", a drugi za Dioklecijana "kada se prerađuje Forum, izgrađuje bazilika, podižu male terme i niz drugih objekata".⁵⁴ Ovaj drugi period bio je, nažalost, i početak kraja značaja ovoga grada.⁵⁵

Uporedo sa tragovima naselja, rudokopa i mesta na kojima je prerađivana ruda na lokalitetu Sočanice otkrivene su i tri nekropole - kao i više mesta sa pojedinačnim grobovima.⁵⁶ U tom kontekstu naročito je interesantan lokalitet Ravništa koji je izrastao u svojevrsno izvorište za otkrivanje grobova iz Rimskog perioda. Nažalost, ljudskom nepažnjom uništeni su i značajni izvori interesantni za nauku - naročito prilikom izgradnje puta Raška - Kosovska Mitrovica. Uporedo sa tim jedna veća poplava otkrila je i sektor Potpolje u kome je pronađeno oko 50 sarkofaga što čini drugu nekropolu na ovom prostoru, dok je treća udaljena od Sočanice oko jedan kilometar tako da, po mišljewu Čermakova, nije ni pripadala Sočanici koliko manjem naselju kod Sokoljače.⁵⁷

Sledeći period u kome se Sočanica znamenitije pominje vezan je za početak XIV veka, odnosno za vreme kralja Milutina, ili, da budemo još precizniji, za povelju koju je on izdao da bi manastiru "Banjska"⁵⁸ obezbedio i zemlju i prihode. Inače, pod neposrednim nadzorom episkopa Danila, Milutin je svoju grobnu crkvu počeo da zida u periodu između 1312 - 1314. godine. Kažemo pod neposrednim nadzorom episkopa Danila jer se on doista u periodu od 14. novembra 1324. - 19. decembra 1337. godine i nalazio na mestu srpskog arhiepiskopa. Sama povelja, koja je krajem XIX veka pronađena u Carigradu, nesumnjivo spada u red najznačajnijih zakonskih spomenika srednjovekovne srpske države. Tom *Svetostefanskom poveljom* nastalaom u periodu između 1313 - 1316. godine, manasti je obdaren sa 75 sela i zaselaka i 9 katuna sa preko 500 porodica. *Banjska povelja* pominje čitav niz imena koja i danas postoje - gotovo istog ili neznatno promenjenog naziva tako da se lako mogu registrovati. Podsetićemo samo na neka, pre svega ona koja su za nas interesantna: Banjska, Valač, Žerovnica, Bresnica, Rudare, Korilje, Kozarevo, Vuča, Jošanica, Gnježdani, Duboko, Koporići, Dobrava, Sočanica, Košutovo, Bistrica, Vlahinja, Orahovo, Trepča...⁵⁹

⁵⁴ Rajko Premović, *Letoppis OŠ Vuk Karadžić u Sočanici*, Progres - Đorđević, Kosovska Mitrovica, 1998, str. 6.

⁵⁵ Emil Čerškov, *Grad Antinoja - doktorska disertacija*, Beograd, 1956.

⁵⁶ O. Davis, *Ancient mining in the Central Balkans*, *Revue internationales* II, Beograd 1936.

⁵⁷ Emil Čermakov, *Municipium D.D.*, Muzej Kosova, Priština - Beograd, 1970.

⁵⁸ Stojan Novaković, *Manastir Banjska, zadužbina kralja Milutina u srpskoj istoriji*, *Glas XXXII*, (1892), 8 - 9.

⁵⁹ *Svetostefanska hrisovulja*, spomenik SKA, IV (1890)

Odmah nakon pada pod osmanlijsku vlast novopazarska oblast je podjeljena na četiri vilajeta;⁶⁰ Zvečan, Jelač, Ras i Sjenicu. Međutim, nakon utvrđenja turske vlasti Zvečan dobija status nahije koja je pripadala kadilaku Jelaču. Iz tog vremena datiraju i najstariji turski popisi u kojima se pominju i mesta koja se i danas mogu lako identifikovati. Da i ovom prilikom pomenemo neka: Žrnovica (Žerovnica), Korilje, Lisica, Selčanica (Sočanica), Šumilj (Bešćić), Dedino (Dedinje), Boljetine (Boljetina), Žažava (Žaža), Rahova (Orahovo), Rudare (Rudare ili Veliko Rudare), Vidomir (Vidomirić), Zaselje, Rujište, Vinarce (danas se naziva Donje Vinarce), Strana, Slatina, Lipovica, Bulgari (Srbovac), Kruševa (Kruševo), Kamenica (Donja Kamenica), Košuta (Košutovo), Čabre (danas Čabra), Kozare (Kozarevo), Valič (Valač), Jagnjenica, Vojmislić (Vojmisliće), Bistrica, Batahire (Bataire), Cerani (Ceranja)...⁶¹

Bosanskom sandžaku Zvečanska nahija je najverovatnije priključena 1463. godine i pored toga što je osmanlijska administracija beleži sve do 14. veka.⁶²

U okviru turske imperije ovaj kraj je vegetirao sve do trenutka kada je stvoren sistem sporazuma između Srbije, Crne Gore i Grčke, nazvan Balkanskim savezom, vođen osnovnim ciljem da se sa ovih prostora zauvek proteraju zavojevači - do balkanskih ratova. A prvi balkanski rat je otpočeo napadom Crne Gore na Tursku - 8. oktobra 1912. godine - da bi joj se ubrzo priključile i ostale saveznice. Turska se vojska vrlo brzo našla pred slomom koji je i ozvaničen mirom od 30. maja 1913. godine u Londonu. No, u trenucama koji su nagoveštavali slavlje, a samo mesec dana nakon potpisivanja mira u Londonu, Bugarska napada Srbiju kojoj se u odbrani odmah priključe Crna Gora i Grčka. Pritešnjena sa svih strana Bugarska je uskoro morala da zatraži sklapanje mira - koji je i potisan u Bukureštu 10. avgusta 1913. godine.⁶³

Naravno da mimo svih ovih burnih događaja nije mogao da prođe ni ovaj kraj. Međutim, najveće potrese on je ipak doživeo u događajima koji su došli sa Prvim svetskim ratom - naročito u prvoj njegovoj godini. Već 1915. godine srpska vojska je počela da trpi stravične poraze od austrougarske vojske tako da je bila prinuđena da se povlači prema jugu. U takvom razvoju događaja Prva armija se, pod komandom generala Živojina Mišića, povlačila Ibarskom dolinom i Rogoznom ka Kosovskoj Mitrovici. Kako je neprijatelj još do 20. novembra već zauzeo Rašku i Novi Pazar to je sasvim nesmetano mogao da nadire dalje. No, 21. novembra

⁶⁰ Vuk Karadžić, *Srpska istorija našeg vremena*, Nolit, Beograd, 1975.

⁶¹ G. Skrivanić, *Vlastelinstvo sv. Stefana u Banjskoj*, Istorijski časopis, VI (1956), 177 - 199.

⁶² Vuk Karadžić, *Danica*, Prosveta - Nolit, Beograd, 1985.

⁶³ Grupa autora, *Kosovska Mitrovica i okolina*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1979.

na liniji Postenje - Dren - Leposavić - Stanuloviće postavljena je odbrana koja je posle žestokih borbi ipak probijena. Umesto panike već sutradan, 22. novembra, Prva armija pruža otpor na liniji Mošnica - Sočanica - Slatina - Veliki Šanac - Galič gde je neprijatelj, posle novih žestokih borbi, i zaustavljen. Gubici sa obe strane bili su ogromni - čak je 300 srpskih vojnika palo u zarobljeništvo. Srpske vojnike je zahvatila malodušnost, dok su Albanci počeli masovno da dezertiraju. U takvoj situaciji general Mišić izdaje naredbu o daljem povlačenju u pravcu Kosovske Mitrovice jer je pretila realna opasnost opkoljavanja. Povlačenje je dodatno usporavao i veliki broj civila - po nekim izveštajima kolona izbeglica protezala se čitavih 20 kilometara.

Nema sumnje da su to bili izuzetno teški dani. Ako se pritom ima u vidu da je bugarskim osvajanjem Skoplja sprečeno i povlačenje Kačaničkom klisurom to je prirodno da ni Vlada ni Vrhovna komanda nisu inali drugog izbora do da povlačenje usmere preko Crne Gore i Albanije. Istoga dana, 24. novembra, srpska vojska se povlači iz Kosovske Mitrovice da bi u nju - tog istog dana rekosmo - ušla i austrougarska. Događaji su tekli filmskom brzinom. Ovaj događaj označio je početak okupacija koja će trajati sve do 1918. godine.⁶⁴

Represije su počele odmah - naročito su njima bili izloženi muškarci od 17 - 52 godine koji su odvođeni na kuluk ili u internaciju. U takvim okolnostima naročito je pritisku bilo izloženo stanovništvo Kosovske Mitrovice, Ibarskog Kolašina i Ibarske doline. Među internircima je bilo i žena i dece - neke su se žene u logorima čak i porađale. Izrazito je bila represivna 1916. godina - do mere da su pojedinci, pa i čitave grupe, odlazili u šumu i tu u kupnom otporu davali svoje obeležje. Broj komitskih grupa rastao je iz dana u dan. Najviše se, međutim, tada govorilo o onoj kojoj se na čelu nalazio Kosta Vojinović-Kosovac - rođen u Smederevu, a poreklom iz Vučitrna.⁶⁵ Zajedno sa njim u grupi su bili i: Uroš Rudinac - komita sa Rogozne, Aleksandar Piper - kafedžija iz Kosovske Mitrovice, Vlajko Vladislavljević - komita iz Leposavića, Ramadan Neziri - komita iz Prištine i potporučnik Ramiz Ali Draga. Zanimljiv je slučaj Albanca Ali Šalje iz okoline Vučitrna koji je ranjenog Kostu Vojinovića i njegovu grupu prihvatio i čuvao nekoliko dana u svojoj kući da bi je posle toga snabdeo albanskom seoskom nošnjom i prebacio u Kosovsku Mitrovicu kod oca Jovana sa kojim je Šalja, inače, bio dobar prijatelj. U Mitrovici je Kosta ostao sve do 1916. godine otkada počinje da uspostavlja bliže veze sa onima koji su na otpor spremni.

⁶⁴ Mihajlo Vojvodić, i Dragoljub Živojinović, *Veliki rat Srbije 1914 - 1918*, Beograd, 1970.

⁶⁵ Blagoje Pavlović, *Naselja i migracija stanovništva opštine Leposavić*, Institut za srpsku kulturu - Priština, Leposavić, 2003, str. 62.

Polovinom avgusta meseca Kosta Vojinović dolazi u Leposavić i osniva Ibarsko-kopaonički komitski odred. Istina da je na dan formiranja imao tek 5 ljudi ali je vrlo brzo narastao na preko 50 dobro naoružanih boraca.

Prvih pet boraca ovog odreda bili su:

1. Uroš Kostić - Rudinac sa Rogozne
2. Aleksandar Piper - kafedžija iz Kosovske Mitrovice
3. Vlajko Vladisavljević iz Rodelja
4. Proko Planić iz Zemanice, i
5. Vladimid Gašić sa Kopaonika⁶⁶

U prva dva meseca uglavnom se kretao na prostoru od Brusa, pa preko Belog Brda do Ibarske doline - kada je neprijatequ i naneo nekoliko značajnih gubitaka. Njegova je ideja svakako bila da se ustanak rasplamsa. Vođen tom željom on u kući popa Vićentija Simića u Sočanici drži sastanak sa cenjenijim ljudima toga vremena, pravi planove oko rasplamsavanja ustanka i donosi odluku da sedište odreda locira na Kopaoniku. U tom je smislu i podelio ljudima konkretna zaduženja - predao im odgovarajuća područja u nadzor u procesu sprovođenja ovoga plana. Tako je Uroš Kostić - Rudinac preuzeo Rogoznu, Cvetko Dančetović vučitrnski kraj, pop Vićentije Simić, Nikla Jovanović i Martin Mladenović opštinu Sočanica, dok su Nikola Radosavljević i Milorad Kostić preuzeli Leposavić i Ibarsku dolinu. Prva akcija trebala je da bude sinhronizovani napad na Kosovsku Mitrovicu, opštinske prostorije u Sočanici i železničku posadu u Slatini.

Okupator je, međutim preko svojih doušnika saznao za ove planove, većim snagama opkolio sela sočaničke opštine i ne samo sprečio planiranu akciju no i napravio pravu pustoš i masakr. Sakupivši čitavo stanovništvo kod ispostave u Sočanici odmah je likvidirao 20 ljudi, a veliki broj oterao u zatvor u Kosovsku Mitrovicu gde je preki vojni sud na smrt vešanjem osudio 17 zatočenika, na dvadesetogodišnju robiju 26 lica, na petnaestogodišnju 8, a desetogodišnju 12 maloletnika. Sam čin vešanja osuđenika na smrt izvršen je 30. januara 1917. godine.⁶⁷

Obešeni su tom prilikom:

1. Vićentije Simić, sveštenik iz Sočanice
2. Nastić Isailo iz Slatine
3. Jovanović Nikola, tadašnji predsednik opštine u Slatini

⁶⁶ Miloje Perović, *Toplički ustanak 1917.*, Slovo ljubve, Beograd, 1971, str. 85.

⁶⁷ Rajko Premović, *Isto*, str. 9.

4. Đurđević Novica, zemljoradnik iz Mošnice
5. Mihajlović Ananije, zemljoradnik iz Mošnice
6. Radosavljević Krsto, zemljoradnik iz Mošnice
7. Ćuković Nikodin iz Dobrave
8. Milutinović Jevrem iz Vuče
9. Nešović Radojko iz Kajkova
10. Orlović Rako iz Strmce - Ibarski Kolašin
11. Kostić Milorad
12. Jablanović Đorđe
13. Blagojević Dimitrije

Četrnaesti osuđenik, Radičević Pavle, je uspeo da pobjegne iz zatvora i skloni se na prostor Kopaonika gde je i dočekaoslobodioce.

Nezavisno od ove četrnaestorice istoga dana su, zbog pomaganja komita, obešeni i:

1. Miljković Ivan iz Lokve na Rogozni
2. Maksimović Avram iz Lokve na Rogozni
3. Radović Jovan iz Lipovice⁶⁸

Ovakav razvoj događaja primorao je Kostu Vojinovića da sa glavninom odreda napusti Ibarsku dolinu i preko Kopaonika se uputi u Toplicu gde 26. februara 1917. godine u Kuršumliji podiže Toplički ustanak protiv bugarske vlasti. Nedaće na ovom prostoru time nisu prestale, okupator je ječ više pojačao represivne mere da bi konačno likvidirao i četu Uroša Rudinca na Rogozni. U takvim okolnostima dočekanaja je i 1918. godine, tačnije 21. oktobar u njoj kada Timočka i Šumadijska divizija oslobađaju ovaj kraj da bi potom nastavile nastupanje prema severu. Oslobođenje je zapravo nastupilo još 12. oktobra 1918. godine kada jedinice generala Tanijea oslobađaju Kosovsku Mitrovicu i ceo ovaj kraj od trogodišnje teške austro-ugarske okupacije.

Mora se, međutim, imati u vidu da je stanovništvo ovoga kraja vrlo aktivno pomagalo nastup oslobodilaca - rušenjem komunikacija, kidanjem telefonskih veza, a ne retko i presretanjem okupatorskih snaga u povlačenju. U tom je delu posebno bila aktivna komitska četa Koste Milovanovića - Pećanca koji se u vreme proboja solunskog fronta nalazio u Ibarskom Kolašinu. Uz pomoć lokalnog stanovništva njegove su čete vrlo vešto kontrolisale pravac Kosovska Mitrovica - Kadijača - Rogozna - Novi Pazar i put Kosovska Mitrovica - Raška. U izveštajima francuskog generala

⁶⁸ Blagoje Pavlović, Isto, str. 63.

Tranijea vrlo jasno stoji da je neprijatelj u povlačenju trpeo ogromne gubitke zbog snažne aktivnosti lokalnog stanovništva.

Ubrzo nakon oslobođenja, a po slovu Vidovdanskog ustava iz 1921. godine zemlja je podijeljena na oblasti. No, kako ni Ustav nije do kraja precizirao tu podjelu to je ona izvršena tek na osnovu Uredbe od 22. aprila 1922. godine. Međutim, kako je Vidovdanski ustav 6. januara 1929. godine ukinut to je na osnovu Zakona od 30. oktobra zemlja podijeljena na banovine koje su imale status pravnog lica - bilo ih je ukupno 9. Na čelu se banovina nalazio ban koji je na predlog ministra unutrašnjih poslova imenovan kraljevskim ukazom.

Banovine su tako teritorijalno određene da ni jedan narod nije mogao da uđe u sastav samo jedne. Tako je, recimo, Kosovo pripojeno trima banovinama: Zetskoj, Vardarskoj i Moravskoj. U toj podjeli Kosovsko Mitrovački srez je sa svojim opštinama pripadao Zetskoj banovini sa sedištem na Cetinju.⁶⁹ Od opština toga sreza registrujemo:

1. Mitrovačku sa sedištem u Kosovskoj Mitrovici koja zahvata sam grad sa 8.700 stanovnika.

2. Sokoljačku sa sedištem u Rudaru - 12 sela i 2.692 stanovnika

3. Berimsku sa sedištem u Čečevi - 18 sela i 2.408 stanovnika

4. Radičpoljsku sa sedištem u Zubinom Potoku - 28 sela i 3.438 žiteqa

5. Zvečansku sa sedištem u Donjem Korilju - 11 sela i 3.062 stanovnika

6. Slatinsku sa sedištem u Slatini - 15 sela i 2.371 stanovnika

7. Žabarsku sa sedištem u Donjem Žabaru - 9 sela i 2.353 stanovnika

8. Borčansku sa sedištem u Borčanu - 11 sela i 998 stanovnika

2. OD MILOŠEVE ABDIKACIJE DO PADA SRBOBRANA

⁶⁹ *Ilustrovani zvečanski almanah, Šematizam Zetske banovine, Cetiwe, 1951. Službene novine, broj 237. od 10. avgusta 1931.*

2. 1. Političke prilike u Srbiji

Miloš se kneževskog dostojanstva odrekao 1. juna 1839. godine da bi dva dana posle toga napustio Srbiju i prešao u Vlašku. Na prestolu ga je formalno nasledio maloletni i teško bolestan sin Milan koji je umro već 27. juna - on se zapravo na vlasti nalazio formalno dok je stvarna vlast bila u rukama namesništva u sastavu: Jevrem Obrenović, Toma Vučić i Avram Petronijević.

Milana je na vlasti zamenio mlađi Milošev sin Mihailo koga je Miloš jedva pustio da se vrati u Srbiju. Popustio je tek početkom 1840. godine - pošto ga je Porta na tom mestu potvrdila.

Kako se, međutim, mržnja prema Milošu u Srbiji prenela na sve Obrenoviće, a kako ni pristalice Obrenovića nisu sedele skrštenih ruku, to se može samo zamisliti težina pozicije u kojoj se nalazio Mihailo. Istovremeno sa tim sve aktivnije bile su i pristalice Karađorđevog sina Aleksandra. Sve te odnose dodatno je zakomplikovao sam Mihailo, a neposredni povod je bio taj što mu je Porta za savetnike postavila Toma Vučića i Avrama Petronijevića. U ime navodnog spašavanja kneza pristalice Obrenovića su podigle takvu hajku na njih da su na kraju morali da napuste ne samo svoja mesta, no i Srbiju. No, kada su se oni na proleće 1842. godine nanovo vratili pitanje prevrata bilo je samo stvar dana. Već 21. avgusta Vučić se u Kragujevcu dočepao topova, dao znak za uzbunu i krenuo na Beograd gde knez Mihailo nije smeo da ga sačeka, no se 26. istog meseca prebacio u Zemun. Ustavobranitelji su taj trenutak samo čekali - već 2. septembra 1842. godine oni na skupštini za kneza izaberu Aleksandra Karađorđevića. Tom izboru se, međutim, usprotivila Rusija tako da je skupština morala da zaseda i 15. juna 1843. godine i ponovo bira kneza. I ponovo je izabran Aleksandar Karađorđević, ali pod uslovom - a na zahtev Rusije - da se Toma Vučić i Avram Petronijević "uklone iz zemlje".

Režim ustavobranitelja je bio takav da je imao dosta protivnika. Pored toga što se nije mogao osloniti na Rusiju i Austriju bio je izložen i bunama u Srbiji - poput one koju je 22. septembra 1844. godine izveo Stojan Jovanović Cukić kada je sa dvadeset preobučenih drugova u kapetane, zauzeo Šabac, da bi posle proterivanja iz njega otišao u Loznicu. Na putu iz nje a na samom prilazu Valjevu potpuno ga je potukao - razbio Prota Matija Nenadović.

Ovakvu nestabilnost izazvala je i podela u Srbiji na pristalice kneza Aleksandra, ali i Obrenovića. U Aleksandrove pristalice, pored crnogorskog vladike Njegoša, može se svrsati i popriličan broj književnika koji je u to

vreme iz Vojvodine prešao na rad u Srbiju, poput: Jovana St. Popovića, Jovana Hadžića, Đorđa Maletića, Jovana Stejića... Njegov pristalica bio je i Sima Milutinović Sarajlija.

Nasuprot njima Obrenovići su u Beču stvorili svoj krug pristalica. A u svoje oni su pored Vuka Karadžića ubrajali i Đuru Daničića i Branka Radičevića. To je onaj isti Vuk koji je na račun Miloša napisao najteže reči o njegovoj vladavini. Istina, on je tu privrženost pravdao "nevoljom" - jer mu je ovaj davao novčanu potporu, pošto su ga pristalice Aleksandra Karađorđevića jedno vreme bile odbile, baš kao i Đ. Daničića i B. Radičevića. Pravdao - ali ne i opravdao. Kakvo je tek pismo njemu trebalo da se napiše?! I Miloš je imao "nevolja". I primamljivih ponuda od kojih se u glavi vrti - pa nije posrnuo. Nije ga voleo, a uz njega bio zarad para - aferim. Sreća što takvog Vuka na vlasti nismo imali - da se ne prisećamo kladovskog vakta.

2. 2. Uoči revolucije 1848. godine

U vreme kneza Meterniha Austrija je - inače sastavljena od mnogobrojnih nacionalnosti - bila izrasla u pravu policijsku državu. Bilo je više nego očito da se takvim svojim opredeljenjem nespretno primeravala novonastalim okolnostima. Ako su se manji narodi ranije oko nje i uz nju privijali da bi "odolevali turskom naletu" u vremenu kada, njenim suzbijanjem, za to više nije bilo potrebe, a buđenjem nacionalnih svesti, sve su se više javljale težnje da se ta mnogonacionalna zajednica napusti zarad konstituisanja nacionalnih država. Takav je, recimo, slučaj kod Italijana i Nemaca, a tako se nešto naziralo i kod Slovena - Beč je uostalom već zazirao od panslavističkog pokreta sasvim uveren da je on inspirisan od strane Rusije.

Ovaj strah Beča naročito je bio izražen posle februarske revolucije od 1848. godine u Parizu kada je u Francuskoj srušena monarhija a proglašena republika. Ta inicijalna kapisla dovela je do Svenemačkog sabora u Frankfurtu sa idejom za nemačkim ujedinjenjem - ali ne pod voćtvom Austrije, i Sveslovenskog u Pragu - kome je prisustvovalo i nekoliko Srba. Kako su ti Sabori prethodili uličnim borbama to se i Beč uzbuni - sve je to išlo na račun njegove dotadašnje teritorijalne celovitosti.

Austriju, međutim, najviše uzbune događaji u Mađarskoj gde se na čelu bunta nalazio izvanredni besednik Lajoš Košut. A problem Mađara je bio u tome što u svom nacionalizmu nikada nisu imali mere i što su im napadno smetale privilegije Srba uz zavidan stepen verske tolerancije. Po svaku su cenu insistirali na Mađarskom karakteru u Ugarskoj - ne bežeći zbog toga ni od sukoba sa Srbima i Hrvatima. I naravno da je takav njihov

stav izazvao reakcije kod Srba i Hrvata - koji su pod vođstvom bana Josifa Jelačića svom nezadovoljstvu davali borbeni karakter. Jelačić je, kao graničarski pukovnik - a graničari su bili najbolji deo graničarske vojske, da bi suzbio mađarske nakane izrazio privrženost habsburškoj dinastiji.

Što se Srba tiče - bar onaj deo iz Bačke, Banata i Srema - oni u početku nisu bili protiv Mađara. Čak je Narodni odbor u Budimu, pod predsedništvom Isidora Nikolića, usvojio zaključke po kojima Srbi priznaju dostojanstvo mađarskog jezika u Ugarskoj, ali i traže da se prizna i njihova narodnost sa njihovim jezikom. Kako se, međutim, i u Pešti, kao i u Beču zaziralo od panslavizma to se ovo prijateljsko raspoloženje sa početka poče odjednom menjati. Menjati tim više što su Mađari imali ne samo sigurnih dokaza da dolazi do bliže saradnje i između Srba i Hrvata, no i pouzdanih podataka o tome da iz Srbije Srbima u Ugarskoj stižu sugestije kako je ovo prilika u kojoj ne treba raditi na polzu Mađara, no Srba. I doista su se kod Srba tada mogli čuti pozivi za "ujedinjenjem Srba s obe strane Save i Dunava". Na te pozive paša je iz Beograda opominjao Beč. I Beč se istinski nalazio u neugodnoj situaciji - iako je više zazirao od Mađara koji su, nasuprot Srba, bili bolje organizovani. Na tu srpsku neorganizovanost, i političko neiskustvo Beč je i računao - tragao je za načinom da Srbe sukobi sa Mađarima. I uspeo je - zahvaljujući Mađarima koji su uporno nametali svoj jezik i nacionalnost na račun srpskog jezika i srpske nacionalnosti. Iz tih razloga Svetozar Miletić još 31. marta 1848. godine zvonu na uzbunu i poziva Srbe na otpor.

2. 3. Josif Rajačić - od mitropolita do patrijarha

Kako u Južoj Ugarskoj nije bilo ličnosti od autoriteta u narodu oko koje bi se Srbi okupili to raniji Miloševi saradnici angažuju njega lično što on i prihvati ali uz uslov da ga priznaju kao srpskog despota. Sve podatke o tome u Srbiju je slao Milivoje Blaznavac koji biva ubačen u njegovo najbliže okruženje i čak zadobije Miloševo lično poverenje.

Nasuprot njemu karlovački mitropolit Josif Rajačić se s početka držao po strani - nije bio pristalica radikalnijih mera. Međutim, narodno je raspoloženje na kraju ponelo i njega tim više što mu je iz Srbije stavljena u izgled mogućnost da dosegne do časti patrijarha.

I doista, na Velikoj narodnoj skupštini u Karlovcima maja 1848. godine - na koju su pored silnog sveta i iz Srbije došli Prota Matija Nenadović i Jovan Ristić - Srbi se proglase za politički slobodan narod "pod krunom ugarskom". Tom prilikom izaberu još vojvodu - graničarskog pukovnika Stevana Šupljikca, i patrijarha - karlovačkog mitropolita Josifa Rajačića.

Za celo to vreme Srbija je bila neodlučna. Dok je Ilija Garašanin bio za akciju, Toma Vučić, koji nikad nije voleo "prečane" bio je protiv. Avram Petronijević je pristao uz kneza koji je na kraju morao da uzme učešća u akciji da se tok događaja ne bi okrenuo protiv njega.

Ovakvo ponašanje Srba, a pre svega odluke Narodne skupštine u Karlovcima, Mađari su proglasili nezakonitim i u skladu sa tim uveli opsadno stanje sa krajnjom idejom da upotrebe silu. Primereno toj odluci Narodni odbor 24. maja daje izjavu u kojoj stoji da "narod srpski ne ide protiv cara i kralja Ferdinanda i njegove svetle porodice, nego narod srpski ide da odbrani cara i kralja i njegov prestol, koji su Mađari do opasnosti doveli".

Ova izjava školski je primer netaktičnosti i naivne izbrzanosti - Srbi i pre Beča ustaju da brane taj isti Beč?! Svakako da je i Srbima i Beču bilo u interesu da suzbiju ambicije Mađara, ali je, u najmanju ruku paradoksalno, da Srbi osećaju potrebu da doista brane Beč i pre njega samog?! U takvim je okolnostima, naravno, reakcija Beča i bila uzdržana - srpskoj deputaciji, koju je u Beč vodio sam patrijarh, car je samo ponovio ono što su Srbima već i Mađari rekli, a to je da su odluke Velike narodne skupštine nezakonite i da su zaključci na njoj očitno doneti pod uticajem Srba iz Srbije. Naprosto, i Srbi i Beč su znali za ambicije i želje Mađara, ali ih oni sami još nisu tako jasno predočili. I tu je ta paradoksalnost, Srbi su i pre samih Mađara istakli njihove ambicije - baš kao što su i pre Beča ustali u njegovu odbranu.

2. 4. Prvi sukobi

Dok su se Mađari trudili da uz pomoć vojske zavedu red u novonastalo anarhično stanje, Srbi su radi obezbeđenja već zauzeli odgovarajuće položaje. Prvi veći sukob izbio je 2. jula kod Sentomaša koji Mađari nisu mogli osvojiti - Srbi su ga dobro bili utvrdili. Ali, tim je činom građanski rat samo dobio na zamahu. U takvoj situaciji patrijarh Rajačić 20. jula upućuje jedan pismeni akt generalu Hrabovskom u kome mu vrlo jasno kaže da će Srbi zarad zaštite svojih interesa: opozvati svu svoju graničnu braću iz Italije, pozvati sve Slovene u pomoć, obratiti se velikim silama, sklopiti savez čak i sa Karlom Albertom u Italiji, pozvati u pomoć, ako bude trebalo, ne samo Rusiju, no i Tursku?! Ne pamti se u srpskoj istoriji da je ikad sa tako visokog mesta upućena takva i toliko otvorena pretnja. To samo pokazuje do kakvih su razmera strasti bile usplahirene. U isto vreme patrijarh upućuje i prekor banu Jelačiću što Hrvati ne preduzimaju energičnije mere.

U takvoj situaciji Beč, 21. jula, donosi odluku po kojoj se patrijarh svrgava sa svoga dostojanstva, a administraciju Karlovačke mitropolije preuzima bački vladika Platon Atanacković.

Događaji su se, međutim, odvijali takvom brzinom, i dobijali takav obrt, da je trebalo mnogo političkog takta i umeća da bi se u njima snašlo. Pre svega dolazi do zaoštavanja odnosa Beča i Mađara - Beč je procenio da je uveliko naišlo vreme popuštanja. Već 19. avgusta car je tražio od Mađara da "opozovu mere protiv patrijarha i bana, i vraćanje Vojne granice pod upravu bečkog vojnog ministarstva" - graničari su već bili stavljeni pod komandu ugarske vlade, što je među njih izazvalo veliko nezadovoljstvo i dovelo do bitnog slabljenja discipline tako da je Vojna granica, recimo, u Sremu i Banatu, praktično bila u potpunom rasulu.

Taj raskid sa Bećom doveo je Peštu u vrlo neugodnu poziciju - trebalo je voditi borbu na dva fronta, s carskom vojskom i Srbima. U takvoj se situaciji pojavila ideja da se sa Srbima sklopi dogovor. Tog mišljenja bio je i sam Lajoš Košut. Patrijarh Rajačić je tu ideju prihvatio ali ne sa ciljem da dogovor stvarno i postigne koliko da zaplaši Beč.

Do promena dolazi i na prestolu u Beču tako da slabog Ferdinanda menja, 20. novembra 1848. godine, sinovac Franc Josif koji već 3. decembra objavljuje patent kojim potvrđuje patrijarha i vojvodu. Naravno, u pitanju je politička igra sa ciljem da se zadovolje lične ambicije vođa, a potom, kad na red dođu ozbiljnije stvari, u mirnijim vremenima, zauzeti oštrij kurs. Patrijarh Rajačić je odmah uočio da Šupljikac nije izabran za "vojvodu srpskog naroda" - zbog čega je i protestovao.

Austriji su svakako Srbi kao vojnici bili neophodni zarad odvlačenja mađarske vojske na jug. A Srbi su tog trenutka raspolagali vojnom snagom od 21.084 vojnika i 104 topa s tim što su, na poziv patrijarha, iz Srbije neprestano pristizali dobrovoljci. No, baš u trenutku kada su se stvari vagale Šupljikca 15. decembra udari kap tako da umre u trenutku kada je najviše trebao. Istina, patrijarh je odmah komandu nad vojskom poverio Kuzmanu Teodoroviću, ali to nije bio čovek ni većih sposobnosti, ni većeg ugleda.

2. 5. Samo - obnova prazne patrijaršijske titule

Francuski prijateqi u Srbiji radili su na tome da se Srbi u Ugarskoj nagode s Mađarima jer je ovo prilika da se radi za svoje interese, a ne interese Beča. Sa Mađarima su istovremeno sarađivali i Poljaci. Ove aktivnosti bile su i razlog da je srpska vlada još februara 1849. godine opozvala sve dobrovoljce iz Ugarske. No, kako su protiv saradnje sa

Mađarima bile i vlada ruskog cara Nikole I, i Porta, Srbija je bila u iznudici da se prikloni njihovim mišljenjima.

Po svoj prilici, a upućena u neizbežno ponašanje Srbije, Austrija nastupa o{trije - 20. februara donosi Ustav po kome Vojna granica ostaje u sastavu wene vojne organizacije, dok }e Vojvodina i daqe ostati pod urel ewem po kome se i daqe osiguravaju povlastice crkvenih i narodnih zajednica. Ni re~i o nekim wenim granicama.

Srbi su bili ne samo razočarani no i vojno demoralisani do te mere da su Mađari beležili značajne vojne pobede - 22. marta 1849. godine pao je Srbobran. Zaneseni pobedom Mađari su do bezobzirnosti besneli nasuprot Srbima koji su bili u totalnom rasulu i strahu. U nemoći da spreči slom patrijarh Rajačić se 25. marta obraća ruskom caru za pomoć da bi ih on uputio na srpsku vladu.

Mađari su bili u takvom naletu da je i Beč počeo da strepi. U nemoći austrijski car se za pomoć obrati ruskom raru Nikoli našta se ovaj rado odazove, uđe u Ugarsku i sasvim slomi otpor Mađara. Svoje oružje Mađari su definitivno položili 1. avgusta dok su im glavne vođe pobile iz zemlje - najviše u Tursku.

Na kraju Srbi su u Vojvodini ostali bez vojvode. Kao jedina trajnija tekovina iz događaja 1848 - 1849. godine ostala im je obnovljena prazna patrijaršijska titula.

3. KNJIŽEVNO - NACIONALNI ROMANTIZAM KOD SRBA

Nakon ugušenja Mađarske revolucije u Ugarskoj je glavu digla reakcija - čak do te mere da je krajem 1850. godine kinut Ustav i "uvedena vlada najkrućeg apsolutizma sa čisto policijskim sistemom". Ali, najveće iznenađenje koje je priredila vlada u Beču, ne samo Rusiji, no i celoj Evropi, bilo je kada se, u najtežim okolnostima po Rusiju u krimskom ratu, stavila njoj na suprotnu stranu i svojim je držanjem naterala na popuštanje. Takvim "nečuveni politički cinizmom ona je zaprepastila ceo svet, a Rusiju ogorčila do neslućene mere".⁷⁰

⁷⁰ Vladimir Ćorović, *Istorija Srba*, Zograf, Niš, 2001, str. 614.

Izvan zamaha ukupne političke reakcije nije ostala ni Srbija. Glava opozicije u njoj, stari Toma Vučić, pomagan od Rusije, na sve je načine suzbijao frankofilsku politiku Ilije Garašanina - 1853. godine je čak iznudio njegov pad. Što se samoga kneza tiče, i on je bio pod uticajem austrijskog konzula, Srbina Teje Radosavljevića. Što se pak pozicije Srbije u vreme krinskog rata tiče on je po nju bio izrazito nepovoljan - u sukobu su bile i njen suveren - Turska, i njen pokrovitelj Rusija. Upravo zato ruska vlada je Srbiji sugerisala strogu neutralnost - bitno je bilo da ona u tom sukobu ostane pošteđena.

Ruski poraz u krinskom ratu bitno je promenio i sam međunarodni položaj Srbije u prvom redu time što je ruski protektorat nad Srbijom "zamenjen garancijom svih velikih sila". Istovremeno sa tim zabranjen je i svaki prolazak tuđih trupa kroz Srbiju - što se odnosilo i na Tursku i pored toga što je sultan bio njen zvanični suveren. U takvim okolnostima knez Aleksandar je bio u vrlo nezahvalnoj poziciji - ne samo da je bio prinuđen na bliže veze sa austrijskim konzulom koliko se pretvorio u pukog izvršioca njegovih zahteva. Zbog toga su ga rusofili ružili na sve strane. Kako je lično bio krut i izrazito ličan i kako je podlegao moćnom uticaju žene Perside - iz porodice Nenadovića, a skromnih mogućnosti - to su ključni ljudi Srbije otišli u opoziciju. Pored Vučića koji je već bio njegov protivnik, on je od sebe uspeo da otera i Garašanina - jedinog čoveka koji je tog trenutka mogao da se uspešno suprodstavi prevratničkim akcijama.

A zavera protiv kneza stvorena je još 1857. godine na čelu sa samim predsednikom Saveta - Stevanom Stevanovićem Tenkom. Plan je išao čak dotle da se knez ubije a dovede već stari Miloš. Zavera je, međutim, otkrivena, zaverenici su oštro kažnjeni, ali je Porta reagovala tako da je knez bio prinuđen da u službu vrati već penzionisane savetnike, a kažnjene pomiluje. Stvar se za kneza odvijala najnepovoljnije - na mesto predsednika je doveden Toma Vučić, dok je Ilija Garašanin postavljen na mesto ministra unutrašnjih poslova.

Ovakvim rasporedom opozicija je uzela novoga zamaha. Već 10. avgusta 1858. godine Narodna skupština, uz podršku Saveta, traži kneževu ostavku. U strahu knez se sklanja kod paše - kod koga odlazi zajedno sa Ilijom Garašanihom. Taj korak je još više razdražio skupštinu tako da ona konačno 10. decembra donosi odluku da zbaciti kneza i na njegovo mesto dovede Miloša. Tim činom praktično je završen i period vlade ustavobranitelja.

Knez Miloš dolazi u Srbiju 25. januara 1859. godine. Već star i nespreman na promene, a uveren da je Srbiji potreban - da nije ne bi ga ni zvali - potpuno je marginalizovao zakon i za njega proglasio svoju volju.

Starog i poluslepog Vučića je bacio u tamnicu gde je i završio, a Garašanin je neprestano bežao od njega - najčešće i iz Srbije.

Miloša je, nakon smrti, 14. septembra 1860. godine, nasledio sin Mihailo koji je i po prirodi, i po uverenju bio za autoritativni režim. Upravo zato on od sebe i odstranjuje mlade ljude liberalnih pogleda, a priklanja se konzervativnijem Iliji Garašaninu koga vraća u Srbiju i već krajem 1861. godine postavlja na mesto predsednika vlade.

3. 1. Nadiranje duha romantizma

U vreme svih ovih političkih previranja Evropom je carovao duh romantike koji je sve više zahvatao i naše prostore. *Pseudoklasičarsku* tradiciju sa Lukijanom Mušickim kao glavnim predstavnikom menjao je, dakle, taj *romantičarski duh* - odbacivao onaj njegov preživeli i beživotni pokušaj kalemljenja Horacijevog i Klopštakovog duha na naše mladice. Što se proze tiče ona je do te mere bila malo negovana da se srpska čitalačka publika i dalje bavila dobronamernom ali ne i mnogo logičnom pričom Milovana Vidakovića.

Paralelno sa *prevagom romantičarskog duha* bilo je i pokušaja nekakvog *kombinovanja poleta romantizma i tradicije klasicizma* ali bez značajnijeg uspeha - *Srbijanka* S. M. Sarajlije nije uspela da zaživi u čitalačkom svetu, kao ni njegov pokušaj da svojim sirovim talentom epski razmahne Prvi srpski ustanak.

U značajnija književno stvaralačka imena prve polovine 19. veka možemo svrstati samo dva predstavnika: Petra Petrovića Njegoša (1813 - 1851) - koji se snagom talenta izdigao iznad tradicije i ipak na narodnom izvoru, *Gorskim vijencem*, dao delo "visoke umne zrelosti" i intimnog osećanja sa narodom, i Jovana Steriju Popovića (1804 - 1856) - koji i pored jačeg književnog obrazovanja od Njegoša nije uspeo da se izdigne iz starih kalupa da bi pravu književnu snagu pokazao tek u komediji u kojoj je potpuno došla do izražaja njegova potreba za ironičnim i čak sarkastičnim izrazom. Ako se Joakim Vujić može smatrati ocem našeg pozorišta onda je Sterija to isto kod komedije.

Objašnjavajući nezaživljenost naše književnosti u našem narodu u prvoj polovini XIX veka analitičari su već, s pravom, приметili da je razlog, prvo, u doslovnom prenošenju tuđeg duha na naš narodni, i drugo, u jeziku u kome su još uvek bili prisutni tragovi ruskog jezičkog nasleđa i jednog osećanja da se više duhovne nijanse ipak ne mogu prezentirati "paorskim" jezikom. Na toj misli je posebno istrajavao Mušicki.

Može se, dakle, u takvim okolnostima samo zamisliti veličina otpora na koji je naišao Vuk Karadžić sa svojom potrebom da odbrani taj pučki -

narodni jezik. On, nažalost, nije bio školovan čovek, ali je imao retko "bistru glavu" i sreću da je po dolasku u Beč - nakon sloma prvog ustanka - upoznao Jerneja Kopitara koji se i pre toga, a pod uticajem nemačkih romantičara, interesovao za narodno blago sa prostora sa koga je Vuk dolazio. I to je taj srećan spoj: Vuk - retko darovit i izvanredni poznavalac svog naroda i Kopitar - ućeni Slovenac koji je u njemu probudio potrebu da sa narodnim srpskim blagom upozna Evropu. Iz tih potreba već 1814. godine i imamo: *Malu prostonarodnu slavenoserbsku pesnaricu i Pismenicu serbskoga jezika*.

Srpska narodna pesma je u Evropi izazvala pravu senzaciju, na koju su naročitu pažnju skrenuli Jernej Kopitar i Jakov Grim. Evropa, koja se u tom trenutku bavila pitanjima kako su mogli uopšte i nastati Homerovi spevovi listom se sada okrenula prema srpskom narodnom blagu - kome je samo polukorak nedostajao do speva.

U istoj onoj meri u kojoj je sa radošću prihvaćen u Evropi Vuk je u Srbiji nailazio na ljute protivnike - osporavali su mu pravo da se kao neškolovan čovek bavi tako važnim pitanjima kao što je jezik. Problem njegove opozicije bio je "samo" u tome što je Vuk, iako neškolovan, bolje poznao narodni jezik od njih koji su školovani. I u tome što je, prihvativši se ovoga posla, Vuk sve više i sve dublje ulazio u samu struku koja se bavi jezikom. I u tome što je za saradnika, u liku Jerneja Kopitara, imao izuzetnog znalca, a za poštovaoca najumnije ljude tadašnje Evrope.

Pored opozicije u učenom svetu Vuk je na nju naišao i u sveštenstvu koje se uporno držalo slavjanosrpskog kao živog dokaza srpsko - ruske saradnje i veze ova dva naroda. Čak se tim "jednojezičjem" i ponosilo - tim više što im je u živom sećanju još uvek trajala Marija Terezija sa njenim pokušajima da se na srpskom jeziku izradi katahizis i krajnjom idejom da se Srbija odvoji od Rusa kako bi se potom pristupilo uniji. U Vukovom pokušaju oni su prepoznali Mariju Tereziju.

Duge je i oštre borbe Vuk već vodio s svojom opozicijom dok mu nije počeo prilaziti mlađi svet. Ključna godina u korist njegove pobede bila je 1847, kada je objavio prevod *Novog zaveta*: Njegoš - *Gorski vijenac*, Branko Radičević - *Pjesme* i Đura Daničić - *Rat za srpski jezik i pravopis* - na čistom narodnom jeziku. Ova dela sprovela su u život Vukovo zalaganje da u srpskom jeziku zaživi Adelungovo načelo - "Piši kao što govoriš". Objašnjavajući kako je to pošlo za rukom nedovoljno stručnom Vuku, a nije istinskim znalcima jezika u Evropi kod drugih naroda nauka uglavnom zastaje kod toga da naša književnost do tog trenutka ipak nije imala onako bogato nasleđe - kao, recimo, Francuska ili Engleska - niti bak bogatu umetničku književnost koja bi sasvim izvesno stvar odvušla u nekom drugom pravcu.

Mlad, poletan, svež, a na narodu poznatom jeziku Branko Radičević preko noći osvaja ~italačku publiku. Lukijan Mušicki odlazi u prošlost, S. M. Sarajliju više niko ne čita. Nadiru novi mladi i privijaju se uz Branka i Vuka - s ponosom se čak nazivaju Vukovom omladinom. Nadolaze s uverenjem da se srpska književnost doista može daqe razvijati tek na temelju narodne i u najdubljoj vezi sa njom - svakim drugim putem, kojim bi eventualno krenula, vodio bi je u gubitak samostalnosti.

4. POLITIČKE PRILIKE U SRBIJI - OD MIHAJLOVOG UBISTVA DO MILANOVE ABDIKACIJE

Po Mihajlovom ubistvu u topčiderskom Košutnjaku 29. maja 1868. godine, vlast je u Srbiji prigrabio Milivoje Petrović Blaznavac, ministar vojske za koga se, inače, tvrdilo da je nezakoniti sin kneza Miloša. Sam Blaznavac bio je vešt, okretan i nesporno sposoban čovek koji ja znao načina ne samo kako da se podigne do ministarskog položaja, no i kako da se na njemu održi. Odmah po Mihailovoj smrti uzdigao se do prvog čoveka vojske da bi ubrzo za novog kneza izvikao maloletnog Milana - rođenog 10. avgusta 1854. godine. Velika narodna je već 20. juna - unuka Miloševog brata Jevrema - potvrdila za novog kneza.

Milan je nesumnjivo bio darovit mladić koji nažalost, a pre potvrde za novog kneza, nije imao neko sistematičnije obrazovanje. Istovremeno je rano ostao bez oca i živeo pored majke Marije Katardži - koja mu se posle razvoda od oca odala poprilično olakom životu koji je temeljila na svojoj lepoti.

No, do njegovog punoletstva Narodna skupština je morala da izabere namesništvo u koje su pored Blaznavca ušli i Jovan Ristić i Jovan Garašanin.

Zarad umirenja opozicije prvi potez novog namesništva bio je donošenje novog ustava - objavljen je samo nedelju dana posle kneževe pogibije, 29. maja 1869. godine. Ali, po tom ustavu, četvrtinu poslanika je, mimo izborne volje, mogao imenovati sam vladar - odnosno vlada. Nadalje, ovaj je ustav predviđao i to da presto mogu da naslede i Miloševi potomci po čenskoj liniji - ako bi loza po muškoj izumrla. Na ovu odredbu često je reagovala ruska vlada: prvo, zbog toga što potomci po ženskoj liniji dolaze iz Austrije, i drugo, što se tom odredbom eliminišu naslednici Karađorđevića. Na takav ustav je reagovala i opozicija - ali i zbog toga što je sloboda štampe bila ne malo ograničena.

4. 1. Srpsko društvo u vreme donošenja ustava

Ukupna snaga srpskog društva temeljila se na selu gde je pretežno i živelo srpsko stanovništvo. Da bi se ovo jasnije razumelo treba imati u vidu da do 1878. godine Crna Gora doslovno nije imala ni jednu varoš, dok je u Bosni i Hercegovini tek 19,92% pravoslavaca živelo u gadovima. Dok je u Srbiji taj seoski element uveliko bio iscrpljen "od varoških zelenaša i kaišara", a u Bosni u kmetskom odnosu, na prostoru je Stare Srbije doslovno bio izložen biloškom istrebljenju od strane Turaka i Arnauta. Srbijom je - ili na prostoru koji su Srbi naseljavali - vladala jedna opšta lična i imovinska nesigurnost što je direktno pospešivalo hajdučiju. Hajučija i četovanje su čak izrasli do nekakvog oblika privređivanja. Umesto da bude vezan za zemlju - kao u drugim zemljama - naš je seljak bio vrlo pokretan. Tom se pokretljivošću i može pojasniti činjenica da kod nas gotovo i da nema oblasti u kojoj bi Srbin bio "starinac" - Vojvodina je skup doseljenika, Šumadija zbeg, dok je u Vojnoj granici pretezaio uskok. Isti je slučaj bio i u Crnoj Gori - "Moraču su (...) naselili u osetnom broju uskoci s raznih strana".

Ovoj pokretljivosti doprinosila je i činjenica da se naš seljak bavio i stočarstvom - koji su po prirodi posla bitno pokretljiviji od zemljoradnika. Paralelno sa tim tekla je i svojevrsna potreba seoske mladeži za gradom - pretežno seoskih gazda i zanatlija. Ta i takva migracija bila je istovremeno i samo problem više po srpsko društvo u celini - patrijarhalni seljak nenaviknut na gradsku civilizaciju činio je praktično vrh one naše ukupne malograđanštine. Nasuprot tom delu populacije ona malobrojna inteligencija, koja se po pravilu nalazila u državnoj službi, bila je nemoćna za bilo kakav radikalniji odskok - nemoćna u prvom redu zbog elementarne - egzistencijalne zavistnosti od režima. Što se slobodnih profesija tiče jedino se donekle izdigla advokatska - koja je, inače, a to neizostavno moramo podvući, uživala vrlo rđav glas.

Intelektualni svet uopšte - koji je uglavnom dolazio iz nemačkih škola - uporno je istrajavao na izgradnji nekakvog Srbende koji je jedino bio dužan da se žrtvuje za opšte interese. I to, zanimljivo, i gotovo po pravilu, na njemu istrajavao samo verbalno, u zdravicama, besedama i zagušljivim mehanama. Bio je to svojevrsan i do besvesti samo neobjašnjiv kult reči. U trenucima, međutim, kada su te Srbende trebale da se - a u ratovima - potvrde na delu jednostavno su se i neprestano gubile sa scene. Ne samo da nisu odlazili na bojno polje, no ni na mnogo manje opasna - a jako korisna - mesta. Tako, recimo, Zmaj, nije ušao čak "ni u lekarske dobrovoljce" - manje značajna imena i da ne pominjemo.

4. 2. Pojava prvih socijalista

Šezdesetih godina XIX veka javljaju se u Srbiji prvi omladinci koji će biti pod neposrednim uticjem ideja Černjiševskog, Pisareva, Dobroljubova i Bakunjina - reč je o našim prvim socijalistima. Glavni njihov predstavnik bio je Svetozar Marković (1846 - 1875) koji je period od 1866. do 1869. godine proveo na školovanju u Petrogradu. Ideje socijalista, međutim, nisu mogle tako pojednostavljeno da se presade u Srbiju koja je bila čisto seljačka i u kojoj nekakvo fabričko radništvo praktično nije ni postojalo. Istina je ipak da su one čak i u takvim okolnostima imale izvesnog upliva i kod Srba - buđena je ona samosvest i kod seljaka i do mere da je sve ubedljivije izrastao u opoziciju režimu. Sve do tada to je bila svojevrsna privilegija samo za čaršijske ljude i seoske gazde. Bilo je to ono vreme kada se se u Bakunjinovom krugu - u Cirihu - vaspitavali i Nikola Pašić, Pera Velimirović i Mita Rakić. Upravo je jedan od tih vaspitanika - Nikola Pašić - Markovićev pokret preobrazio u političku akciju i dao mu jasnu "crvenu boju". On je u Srbiji i neposredno na delu izveo i Markovićevu zalaganje u Cirihu - da se radikalne reforme izvedu i stvaranjem radikalne partije.

A svoje zalaganje na reformama Marković je temeljio na činjenicama da se srpsko gradsko društvo sve više odvajalo od naroda a činovništvo sasvim birokratizovalo. Ovu njegovu ideju zastupali su i književni istomišljenici.

4. 3. Odgovor namesništva

Prirodno je da su namesništvo i vlada reagovali oštro nastojeći da taj pokret saseku u korenu jer je i sam - i pored vidne sporosti - sve više zaživljavao kod srpskog seljaka. Ali, namesništvo je istovremeno i zaziralo od radikalnijih mera boje}i se da upravo takvom reakcijom njega samog i dodatno ne populariše. Nasuprot tome ono je pribeglo prefinjenijim merama - bacilo je u narod parolu da nema smisla oslobađati Srbiju kad ni sami oslobodioci nisu slobodni. Njihovi ljudi istovremeno su neprestano ponavljali da njive srpskih seljaka neće ni za milimetar narasti makoliko se od Turaka oslobađali.

No, svi pokušaji namesništva ostali su bez rezultata - suviše su njegove ideje bile krute i ni na jednom planu nije iniciralo povezanost u akciji. S druge strane od namesništva je sve više počeo da se distancira i ruski konzul u Beogradu. U suštini se ruska diplomatija sve očitije okretala Bugarima - naravno vođena sopstvenim interesima. U nameri da konačno zavlada Carigradom i Dardanelima - zarad slobodnog izlaza u Sredozemno

more - ona je u Bugarskoj prepoznavala svog važnog saradnika, tim više što je veliki broj Bugara, po raznim osnovama, ne samo već živio u Rusiji, no se tamo i vaspitavao. Bugarska je trebala da izraste u važno rusko uporište na Balkanu - što Bugarska više dobija, dobija i Rusija. Velika Bugarska - to je bio prvi cilj Rusije, ili "široko predsoblje za ruski Carigrad".

4. 4. Preduslovi za Berlinski kongres

Osećajući zamah panslavističke organizacije u Bosni i Hercegovini - iza koje je nazirala Rusiju, a znajući da prema tom delu Balkana ruke pruža i Austro - Ugarska - Turska je već početkom osamdesetih godina XIX veka začela oštrijim represivnim merama - pre svega zatvaranjem i ljudi i ustanova. Iz tih razloga hrišćani Bosne i Hercegovine su se za zaštitu obrate i Austro - Ugarskoj, i Rusiji, i knezu Nikoli i Beogradu. Okolnosti su, međutim, bile takve da su sve strane nalazile kako okolnosti ipak nisu za neku ozbiljniju akciju, ili kako bar one nisu prava strana za to. Ali, točak je već krenuo i teško ga je bilo zaustaviti - tim više što je letina 1874. godine do te mere bila podbacila da su se ljudi praktično nalazili u beznađu nasuprot državi koja je svim silama nastojala da ostvari svoje prihode. Bilo je samo pitanje dana kada će do ustanka doći.

I doista, na malu Gospojinu u Biogradu kod Nevesinja narodni prvaci donose odluku o dizanju ustanka o čemu odmah obaveste i kneza Nikolu "s molbom da ih prihvati". U prilog ustanka išao je i pokolj koji su Turci izveli nad Crnogorcima u Podgorici 5. oktobra 1874. godine - u znak osvete za pogibiju Juse Mučina koga je na poziv Marka Miljanova ubio jedan Kuč.

Knez Nikola je, naravno, umirivao narod, ali i održavao tenziju nameran da se u ustanak krene u onik političkim okolnostima koje njemu budu odgovarale. Istovremeno je nastojao da ostavi utisak kako na razvoj događaja Crna Gora može bitno da utiče i kako je u svim tim događajima ona nezaobilazan faktor.

Ono, međutim, što je knez Nikola previdao bila je činjenica da ustanci začinju i teku svojim tokovima, da se teško mogu držati pod kontrolom i da sve to skupa izvan kontrole može izmaći i njemu samom. Istovremeno sa tim na ustanku je radila i Austro - Ugarska koja je svakako nastojala da zaposedne Bosnu i Hercegovinu ali izvan nekog otvorenog rata kojim bi protiv sebe mogla da izazove Rusiju, Tursku ili pak srpske države. U njenom je interesu bilo da izazove nered u kojima bi kasnije sama zavodila red i to tako što bi prečila granično spajanje Srbije i Crne Gore održanjem Novopazarskog sandžaka koji bi joj poslužio kao prolaz na jug.

Neposredan povod za izbijanje ustanka dogodio se onoga trenutka kada je harambaša Pero Tunguz kod Bišine presreo jedan turski karavan i ubio sedam kiradžija. Ova akcija dovela je do odluke od 25. juna u Kifinom Selu o proširenju ustanka. Ovi nemiri u nevesinjskom kraju događaje su ubrzali - "nevesinjska puška" dovela je do toga da ustanak plane u gotovo celoj Hercegovini.

U ovakvim okolnostima ni knez Nikola nije više mogao da okleva. Ne tim više što mu je čuveni junak i harambaša Peko Pavlović 7. jula javio da je raspoloženje ustanika takvo da hoće bunu po svaku cenu - čak i pored toga što nemaju "ni pušaka ni fišeka". Upravo zato knez 26. jula poziva glavne hercegovačke vođe na tajni sastanak na Lovćen - kada svog tasta, vojvodu Petra Vukotića, određuje za organizatora svih tih poslova - slabije je hercegovačke čete čak popunjavao junacima iz Crne Gore.

Ustanak uskoro zahvati i Bosansku krajinu i proširi se duž austrijske granice. U nju uskoro stignu i "neki bosanski emigranti iz Srbije" - pre svih u narodu već čuveni stari hajduk Petar Petrović Pecija.

Iza ustanka su, dakle, stale obe srpske kneževine - Srbija i Crna Gora. U Hercegovinu je otišao čak i drug Svetozara Marković, mladi Nikola Pašić, istina ne kao ratnik koliko da odnese sakupljene priloge kao pomoć.

Protiv rata te 1875. godine bio je samo knez Milan - ozbiljno zaplašen austrijskim pretnjama.

U vreme kada je ustanak izbio ruski ministar inostranih poslova, knez Goračkov, je predložio bečkoj vladi da, zarad sprečavanja njegovog širenja, zajedničkim snagama zaposednu Bosnu i Hercegovinu i uvedu u nju "sređenije prilike". Beč je, vođen svojim ambicijama, taj predlog odbio i čak predložio Turskoj da ona, u dogovoru s ustanicima, sredi prilike u Bosni i Hercegovini. Turska je taj predlog, naravno, rado prihvatila, ali su potonji događaji nedvosmisleno pokazali da ni jedna strana nije nastupala krajnje iskreno - počev od Turaka, pa preko ustanika ni "zainteresovane sile".

Za celo to vreme ustanak se razvijao. Istina, u Bosni nije mogao da zahvati maha kao u Hercegovini, jer je ona za razliku od nje, koja je bila blizu Crne Gore, bila opet "daleko" od Srbije. Tako se već 29. avgusta dogodila jedna velika neprijatnost - "prilikom iskrčavanja oružja" kod Grašnice na Savi poginule su glavne vođe ustanka: Petar Petrović Pecija i Ostoja Kormanoš.

Zanimljiv je ovde jedan detalj. U vreme rasplamsavanja ustanka u Bosni se iznenada pojavio knez Petar Karađorđević, ali, pošto je posrbio prezime, pod imenom Petar Mrkonjić. Bio je nesumnjivo spreman da ustanak neposredno pomogne, ali je, posle niza događaja, a na zahtev

vođa ustanka Bosnu ipak morao da napusti - u junu 1876. godine "kada je Srbija rešila da uđe u rat".

Na sastanku austro - ugarskog i ruskog cara , Franca Josifa i Aleksandra II, od strane Franca Josifa usledio je predlog da ove dve zemlje, u slučaju napada Turske na Srbiju i Crnu Goru, spreče njihov slom, dozvole im čak izvesna proširenja, s tim što bi u tom slučaju Austro - Ugarska zaposela veći deo Bosne i Hercegovine. Ovaj dogovor u Rajhštatuu od 26. juna 1876. godine zvučao je ne malo paradoksalno u odnosu na već vidan angažman Srbije i Crne Gore - "zemlje zbog kojih su Srbija i Crna Gora ušle u rat bile su unapred izgubljene"?!

U sukobu sa Srbijom Turska je angažovalo toliko jake vojne snage da ova naprosto nije mogla da im se suprostavi. Upravo zato Rusija je Porti uputila ultimatum da stopira svako dalje napredovanje i da sa Srbijom odmah otpočne pregovore. Mirom koji je zaključen 16. februara 1877. godine Srbija je ostala u teritorijalnoj kompaktnosti kao i u vreme pre sukoba.

Što se Crne Gore tiče ona je u sukobu sa Turcima prošla mnogo bolje. Neprestano ih napadajući oni su turske snage do iscrpljenosti zamorili. U odlučnoj bici na Vučjem dolu, 16. jula 1876. godine, kada je vojskom zapovedao lično knez Nikola, Crnogorci su odneli sjajnu pobjedu. Bilo je to vreme kada su se na istočnoj strani fronta svojim junaštvom posebno istakli: vojvode Božo Petrović, Ilija Plamenac i, nadasve, kučki vojvoda Marko Miljanov.

Ovakav razvoj događaja doveo je do prevrata u Carigradu - zbačen je sultan Murat, a na njegovo mesto doveden mlad, inteligentan, ali i nepoverljiv Abdul Hamid koji je činio napore da spreči uplitanje velikih sila u rešavanju prilika u samoj Turskoj.

Planovi Austro - Ugarske bili su vrlo precizni - želela je zapadni Balkan, i mogućnost uticaja u Novopazarskom sandžaku kako bi sprečila ujedinjenje Srbije i Crne Gore, odnosno stvaranje jedne velike slovenske države.

Sklopivši tajni dogovor sa Austro - Ugarskom Rusija 12. aprila 1877. godine objavi rat Turskoj. Njoj se odmah priključi i Crna Gora - koja nije htela, kao Srbija, da sa Turskom sklapa mir. Posle niza događaja i preokreta Crnogorci uspevaju da osvoje Nikšić i Bileću, ali ih u daljem napredovanju ka Hercegovini i Novom Pazaru zaustavi Austro - Ugarska.

Na istočnoj strani balkanskog ratišta Rusi su neprestano beležili uspehe da bi im se 2. decembra priključila i Srbija. Turska je bila na kolenima - zato je i zatražila mir. Primirje je sklopljeno u Jedrenu 17. januara 1878. godine, a mir u neposrednoj blizini Carigrada, u San Stefanu, 21. februara.

San Stefanski mir bio je veliko razočaranje za Srbiju. Njime je zapravo stvorena Velika Bugarska. Velika do površine od 163.000 kilometara kvadratnih. Prostirala se od Crnog mora do Drima i Albanije, ušla u Makedoniju, zaposela najveće delove Stare Srbije i imala sebi pripojiti Pirot, Vranje i Niš. Na ovakvo proširenje Bugarske Rusija se rukovodila isključivo svojim interesima. Znajući da i Srbija pripada sferi uticaja Austro - Ugarske ona je zarad opštih slovenskih interesa i od Srbije otrzala deo da bi suzbila baš tu širinu uticaja.

No, razočaranje je u Srbiji bilo toliko da je Rusima poslata vrlo jasna poruka da će Srbija braniti Niš i od njih onom snagom i upornošću kojom su spremni da ga brane i od Turaka.

Protiv tog ugovora, a vođeni svojim interesima, ustele su i Engleska i Austro - Ugarska. Bilo je više nego jasno da on mora biti revidiran. Upravo zato je u leto 1878. godine u Berlinu i sazvan kongres. Naravno da je na njemu Srbija nešto bolje prošla, ali ne zbog toga što joj je zapadni svet bio naklonjen koliko zarad potrebe tog istog sveta da suzi sferu ruskog uticaja. Pre svega Srbija i Crna Gora su "dobile priznanje svoje nezavisnosti". Zatim, Srbiji su pridružena još četiri okruga: Niški, Pirotski, Toplički i Vranjski, dok je Crna Gora dobila Podgoricu, Nikšić, Kolašin i Bar s okolinom. Istina, Crna Gora je tom prilikom dobila i Gusinje, ali je otpor Arnauta u njemu bio takav da je 1880. godine u tom delu ponovo došlo do revizije - umesto njega Crna Gora je dobila Ulcinj.

I, ono što je posebno važno, Austro - Ugarska ne samo da je dobila mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu no i pravo da i vojnički zaposedne prostor Novopazarskog sandžaka do "iza Mitrovice". Namere su bile vrlo jasne - prvo, sprečiti spajanje Srbije i Crne Gore, i drugo, otvoriti joj slobodan put ka Solunu.

Diplomatski poraz Srbije bio je više nego očit. Ne samo da je sprečeno spajanje Srbije i Crne Gore, no i oslobađanje slovenskog življa na prostoru Bosne i Hercegovine. I konačno, Balkan nije ostao Balkancima koliko su na njega zadobili pravo zavojevači. Do juče sused Austro - Ugarske Srbija se pretače u državu koju je ta moćna sila sada opasavala i sa zapada dopirući joj i duboko na jug.

4. 5. Srpsko - bugarski rat

Ličan i izrazito konzervativan kralj Milan je posebno zazirao od radikala u kojima je prepoznavao prevratnike. Taj strah se sve više pojačavao porastom njihove popularnosti u narodu. Onoga trenutka kada oni na izborima za Narodnu skupštinu, 7. septembra 1883. godine, odneli sjajnu pobedu on je, "umesto da im poveri vladu", Narodnu skupštinu

rasturio, na vlast doveo "starog birokratu" i čoveka "gvozdene ruke", Nikolu Hristića, a na buntovnički pokret u Timočkoj oblasti reagovao tako što je primenio grubu silu - izvršena je 21 smrtna presuda, dok je 734 ljudi završilo na robiji.

U opštoj panici Nikola Pašić beži u Bugarsku koja mu pruža zaštitu i nastanjuje u neposrednoj blizini granice što mu daje mogućnost da nastavi sa radom na izazivanju nove pobune protiv kralja Milana.

Ovakav odnos Bugarske prema Pašiću izazvao je ogromno nezadovoljstvo kralja Milana koji je sa severozapadne strane već na plećima imao moćnu Austro - Ugarsku. Kako je paralelno sa tim bio u lošim odnosima i sa Crnom Gorom, ne samo zbog toga što je u svoje okruge prihvatila Petra Karađorđevića, no i zbog toga što mu je knez Nikola dao svoju kćer Zorku za ženu, to se kralj Milan praktično nalazio u bezizlazu. Doda li se pritom da je bio i u jako zategnutim odnosima sa ženom Natalijom može se samo zamisliti veličina te bezizlaznosti - tim više što mu je kao jedina mogućnost za teritorijalno proširenje bio onaj pravac koji je "vodio uz tok Vardara".

Kada je još u Glajhenbergu, gde se tog trenutka nalazio, čuo da je 6. septembra 1885. godine, došlo do ujedinjenja Istočne Rumelije sa Bugarskom bio je "izvan sebe". Pun besa istog se trenutka uputio u Beču gde su ga, međutim, primili hladno i još hladnije umirivali tako da ni 8. septembra - kada je već bio u Beogradu - još uvek nije došao sebi. Svestan da uvećana Bugarska sada predstavlja novu opasnost po Srbiju on odlučio da ustane protiv nje. I doista, već 2. novembra 1885. godine on Bugarskoj i objavljuje rat.

Slabo naoružana,

uvedena i vođena srpska vojska iz početne ofanzive nakon borbe oko Slivnice, između 5 - 7. novembra, prelazi u defanzivu. U nemoći Milan prihvata predlog Nemačke i Austro - Ugarske o obustavi neprijateljstava. Konačan mir je potpisan 19. februara 1886. godine u Bukureštu po kome se stanje vraća na ono od pre 2. novembra.

4. 6. Razvod, novi ustav, abdikacija

Nesporazumi između kralja i kraljice kulminirali su 1888. godine. Došlo je čak i do razvoda - razvoda koji je 12. oktobra izvršio mitropolit pošto je crkveni sud to prethodno odbio da uradi. Znajući za negativan efekat koji će to izazvati u narodu Milan već 14. oktobra objavljuje manifest o sazivanju Velike narodne skupštine i reviziji Ustava. Sam manifest bio je akt njegove lične inicijative - pre objavljivanja za njega nisu znali ni vlada, ni austrijski poslanik. A sve to skupa vodilo je ka popravljaju "položaja

dinastije" i abdikaciji - za koju tog trenutka takođe niko nije znao da se sprema.

Na izradi novog Ustava radili su ne samo najbolji stručnjaci u Srbiji, no i predstavnici svih političkih stranaka. Ustav je doista narodu davao "široke slobode, a narodnoj skupštini pun autoritet". Po tom Ustavu Vlada je odgovarala Narodnoj skupštini u istoj onoj meri kao i vladaru. Tim Ustavom je u skupštini trebao da otpočne nov politički život. No, sa novim vladarem jer je kralj Milan 22. februara 1889. godine još jednom iznenadio celu Srbiju - abdicirao je vlasti. Za namesnike je, do punoletstva kralja Aleksandra, odredio - Jovana Ristića, iskusnog državnika i nesporivo najautoritativnijeg političara tog trenutka u Srbiji, i generale Kostu Protića i Jovana Belimarkovića.

4. 7. Kraj dinastije Obrenovića

Da će doći do promene u srpskoj politici Beču je bilo jasno iz najmanje dva razloga: prvo, Vladu su organizovali rusofilski radikali, i drugo, sam kralj Milan je poprilično "kompromitovao dotadašnji pravac spoljašnje politike". Procena je Beča bila i ta da se ovakav nepovoqni obrt po Austro - Ugarsku može ublažiti time što će se srpskoj javnost jasno staviti do znanja da ona nema nameru da se meša u unutrašnja pitanja Srbije koliko je spremna da poštuje njenu nezavisnost. Beč se opredelio za takvu orijentaciju i pored toga što je bio uveren "da su slobode novoga ustava suviše rano date jednoj još sirovoj i strasnoj sredini".

Što se Rusije tiče ona je vrlo jasno uviđala da njena politika prema Srbiji nije bila do kraja korektna. Ovo tim više što je u Bugarskoj "stvarno zavladao" čovek koji je u Rusiji prepoznavao neprijatelje - Stevan Stambulov. Upravo je takva promena ruske politike i dovela do toga da je već u leto 1891. godine kralj Aleksandar učinio prvu posetu petrogradskom dvoru.

Srbija se, međutim, nalazila u neprilikama sasvim druge vrste. Naime, da bi se vodila uspešna spoljna politika neophodno je da unutrašnje stanje u zemlji bude zadovoljavajuće. Prilike su u Srbiji, nasuprot tome, bile u previranju, a štampa prepuna skandaloznih hronika sa dvora. Sukobi između kralja Milana i kraljice Natalije i dalje su opterećivali javnost. Nadalje, kralj Milan je konstantno bio u nekakvim finansijskim neprilikama. Iz tih razloga je i došlo do toga da je po prijemu dva miliona dinara od ruskog cara pristao da 30. septembra 1891. godine da izjavu po kojoj istupa iz srpskog državljanstva. Primereno toj izjavi

vlada 14. marta 1892. godine donosi zakon "po kome se kralju Milanu zabranjuje boravak u Srbiji i ponovno dobijanje srpskog državljanstva bez privole Narodne skupštine" - dolazak u Srbiju bio mu je dozvoljen samo u slučaju bolesti kralja Aleksandra.

Nema sumnje da su ovakvi događaji umanjivali ugled ne samo dinastije, no i Srbije u međunarodnim okvirima.

Da bi slika bila kompletna treba se prisetiti da je 1. aprila 1893. godine sedamnaestogodišnji kralj Aleksandar, posle jedne večere u dvoru, sebe jednostavno, a u prisustvu namesnika i članova Vlade, proglasio punoletnim čime je raspustio i namesništvo i Vladu. Bio je to akt u dubokoj suprotnosti sa Ustavom čime su radikali, koji su očito iza svega stajali, dali u ruke kralju takvo oružje koje će se na kraju i njima osvetiti.

Kralj Aleksandar je u osnovi bio izraziti autokrata, i izrazito ličan. Bio je uveren da sve može sam, da može šta hoće jer mu je zemlja u ruke pala od Boga te da s wom može raspolagati kako mu se prohte. Primereno toj samovolji on raskida saradnju sa radikalima i već 9. januara 1894. godine natrag u Srbiju poziva kralja Milana. Vrhunac je dostignut onoga trenutka kada, 9. maja 1894. godine, ukida Ustav iz 1888, i vraća na snagu onaj iz 1869. godine. Zbog ovakvog razvoja događaja kralj Milan već u proleće 1895. godine ponovo napušta Srbiju, da bi se nedelju dana posle toga u nju vratila kraljica Natalija. Dva meseca posle toga, 22. juna 1895. godine, Stojan Novaković obrazuje homogenu Naprednjačku Vladu.

Stojan Novaković je vrlo jasno predočio kralju da u vladavini nema plana i da se pod izgovorom zaštite kraljevskog autoriteta ministri ne mogu svoditi na nekakve "šefove sekcija". Nadalje, Austro - Ugarska se u mnogim postupcima odnosila krajnje nekorektno prema Srbiji i ona stoga mora da odlučno stane u zaštitu svojih nacionalnih interesa. Na njegovu je inicijativu prvi put došlo do toga da se neposredno sastanu vladari Srbije i Crne Gore - kralj Aleksandar i knez Nikola - na Vidovdan 1896. godine u Beogradu.

Pored toga Srbija je zabeležila i izvesne političke uspehe u Makedoniji, Srbiji i pre svega u odnosima sa Turskom - u kojoj su se Srbe sve manje sinonimski izjednačavali sa buntovnicima.

Konačno, posle nekoliko vekova, dogodilo se i to da se srpski kralj nađe na Svetoj Gori u poseti *Hilandaru*. Tom prilikom je hilendarsko bratstvo Aleksandru poklonilo čuveno *Miroslavljevo jevanđelje*.

Međutim, kada je kralj Aleksandar prilikom bavljenja u Beču lentom Belog orla odlikovao Benjamina Kalaja - ministra finansija i ministra za Bosnu i Hercegovinu - vlada Stojana Novakovića, koja o tome nije bila obaveštena na vreme, je podnela ostavku. Iako mnoge stvari vezane za ovo odlikovanje još uvek nisu dovoljno poznate više je nego očito da je reč

i o nekom obliku usaglašene akcije Beča i kralja Milana zarad desinhronizacije odnosa Vlade i kralja Aleksandra. Ne treba ni naglašavati da Novakovićeve nacionalistička politika ni najmanje nije odgovarala Beču. Na ovakvu misao nas upućuju bar dve stvari: prvo, veliko nezadovoljstvo Srba u Bosni i Hercegovini zbog tog odlikovanja, i drugo, činjenica da se već sledeće, 7. oktobra 1897. godine, u Srbiji ponovo našao pro - bečki opredeljen kralj Milan.

Nova Vlada, koju je sada obrazovao neutralni Vladan Đorđević, morala je u novonastalim okolnostima da služi dva kralja - od kojih je svako imao svoju volju. Vladi je dodatno posao otežavala činjenica što je kralj Milan, po dolasku, postao i vrhovni komandant aktivne vojske - najmoćnije oružje držao je u svojim rukama. Istina da je on tu vojsku, koja je bila i slabo organizovana, i bez pušaka, i bez municije, i zastarelo opremljenu, podigao na nivo koji zavređuje respekt, ali je istina i to da su, njegovim dolaskom, bitno narušeni odnosi sa Rusijom koja zbog toga nije krila svoje nezadovoljstvo.

4. 8. Atentat i ubistvo

Stanje je u Srbiji naročito počelo da se komplikuje onoga trenutka kada je na Ivanjdan 1899. godine na kralja Milana, jedan nepoznati radnik, izvršio neuspeli atentat. Iako su mnogi detalji oko tog atentata i do danas ostali nerazjašnjeni kralj Milan je za njega optužio radikale i otpočeo pravu hajku na njih. Bilo je više nego očito da se tu pre svega radi o ličnom besu no stvarnoj umešanosti radikala - suđenja su se često izvirtala u komiku. Čak je i Beč nalazio da kralj Milan preteruje - zahvaljući i njemu Nikola Pašić je tada jedva izvukao glavu.

Istovremeno sa tim kraq Milan je sve više počeo da smeta kralju Aleksandru. Prvo, i sam je shvatao da svojim ponašanjem kralj Milan počinje da smeta i wemu i državi, i drugo, nije mu godila njegova nenaklonost prema Dragi Mašin, nekadašnjoj dvorskoj dami kraljice Natalije, prema kojoj je gajio ljubav koja se vremenom pretočila u pravu strast. U želji da ostvari svoju ženidbu on na banjsko lečenje u inostranstvo šalje i kralja Milana i predsednika Vlade. I u trenutku dok su se oni nalazili u inostranstvu on objavi veridbu s Dragom Mašin, a 23. jula 1900. godine izvede i svadbu. Iznenadjenje je bilo potpuno - i ogorčenje. Tu ženidbu osude i kralj Milan i kraljica Natalija. Mučninu, međutim, ublaži činjenica da je ruski car - zadovoljan Aleksandrovim raskidom s Milanom - pristao da bude venčani kum.

Zategnutost između dva kralja je bila tolika da Aleksandar zabrani Milanu povratak u Srbiju - čak naredi vojsci da ga ubije ukoliko to pokuša.

Razočaran i uvređen Milan je od muke i umro 29. januara 1901. godine. Telo mu je preneto u Srbiju - sahranjen je u manastiru Krušedol.

Odnosi su se u Srbiji sve više zatezali. Bilo je sasvim jasno da se Aleksandar ne može dugo održati. Zlo se očekivalo svakog trenutka. Najava tome bile su krvave demonstracije u Beogradu od 23. marta 1903. godine. To ne samo da kralja nije opomenulo koliko ga je izazivalo. U nemoći je čas Ustav stavljao van snage i raspuštao Skupštinu i Senat, pa sve to ponovo vraćao - samo nekoliko sati nakon toga - na staro stanje. Naprosto - poigravao se i opasno izazivao.

Takvo mučno stanje dokrajčila je krvava noć između 28. i 29. maja kada je grupa oficira, skovala plan protiv kraljevskog para, upala u dvor i oboje ih ubila - kao i predsednika Vlade, ministra vojnog i kraljičinu braću.

Srbija se nalazila u bezizlazu - stešnjena spolja, a prepuna razdora unutra. Sabijena u sebe dovela je ljude u poziciju da se "pometeni samo uzajamno grizu". Ili, bila je na dnu - dublje se čak nije ni moglo. I baš je to, to beznađe, i bilo jedina i velika nada - jer se posle velikih katastrofa, po nekom nepisanom pravilu, i dolazi do velikih obnova i uzdignuća.

5. REALIZAM KOD NAS

Sa svojim prvim programskim postavkama, obrazloženjima i konkretnim literalnim ostvarenjima realizam se kod nas javlja sedamdesetih godina XIX veka. Javlja kao književni pravac. Kao književni metod, međutim, on se kod nas javlja znatno ranije - ne samo kod književnih predstavnika koji se javljaju u završnoj fazi romantizma i čine prelaz ka realizmu, no čak i kod onih koji su, i idejno i vremenski, prethodili romantizmu - prisetimo se samo Ljuba Nenadovića ili J. S. Popovića. Postoje čak vrlo argumentovana obrazloženja koja govore i o Zmajevom

"lirskom realizmu". Ili Brankovom. I suprotno - kao što se kod predstavnika romantizma prepoznaju crte realizma i kod realista se opet mogu uočiti romantičarske - po pravilu je reč o delima predstavnika "koji obrađuju motive iz prošlosti".

Realizam, dakle, na našim prostorima preovlađuje u vreme kada je u evropskim književnim razmerama već uveliko bio prošlost, ili bar na zatonu. I ne samo da zahvata poslednje tri decenije 19. veka koliko i prve dvadesetog - ono razdoblje kome u već možemo govoriti i o srpskoj moderni.

Kad govorimo o smeni književnih pravaca u srpskoj književnosti toga trenutka prva stvar koju tako snažno uočavamo jeste da zaton romantizma karakteriše „oseka u pesničkom stvaranju” - nadiranjem realizma dolazi do "bujanja proznog stvaralaštva". I drugo, nasuprot romantičarskim "pesničkim sanjarenjima", sna o ujedinjenju srpstva i oslobodilačkom ratu, realisti zavojevača i tlažitelja nisu prepoznavali samo u Turcima koliko i u zelenašima, advokatima ili "grabljivim i podmitljivim činovnicima". Romantičarskim pesničkim sanjarenjima realisti su suprodstavljali surovi stvarnost koja je bila sva u previranju. Razdoblje poezije smenila je proza - mada je kod oba pravaca bilo predstavnika koji su iskakali iz tog generalnog opredeljenja.

Nesumnjivo je da su razlike između ova dva pravca u srpskoj književnosti vidne, ali je očito i to da "razlike nisu onako očite" kao što je to slučaj u nekim zapadnoevropskim književnostima. Ovo se istina može i razumeti ako se imaju u vidu ukupne društvene okolnosti po kojima su se te sredine i razlikovale. U francuskoj je književnosti romantizam recimo izraz razočaranja u rezultate buržoasko - demokratske revolucije, a realizam svojevrsne ukupne "polarizacije društva" na krupnu buržoaziju s jedne, i proletarijat s druge strane. Nasuprot tome naša je stvarnost nališila na jednu pretfazu, ili predistoriju toga stanja. Mi ne samo da nismo imali jedinstvenu nacionalnu teritoriju koliko su se znatni delovi našega naroda još uvek nalazili u zatočeništvu drugih država - Austro-Ugarske i Turske. S druge strane, mi ne samo da nismo bili u fazi razvijenog kapitalizma koliko smo se početnom akumulacijom kapitala nalazili u njegovom predvorju.

I druga, ali veoma važna karakteristika naše književne zbilje, je i ta što se u našim okolnostima romantizam i realizam kao književni pravci javljaju u dvema različitim sredinama. Ključni predstavnici srpskog romantizma potiču iz Vojvodine - iz one sredine u kojoj je Vuk imao najizrazitije protivnike - a realizam iz Srbije. Reč je o sredinama koje su se bitno razlikovale i u ekonomskom i u društvenom razvoju - u razvoju kapitalizma Vojvodina je dugo prednjačila nad Srbijom. Mi smo praktično

imali dve vrste građanstva - radikalnije u Vojvodini, i izrazito skorejevićko - konzervativnije u Srbiji.

Sasvim je, dakle, prirodno što se srpski romantizam i realizam vremenski ne poklapaju sa tim književnim pravcima u zapadnoj Evropi. Srpski romantizam se javlja u vreme "korifeja zapadnoevropskog kritičkog realizma" - Stendala, Balzaka i Dikensa - a realizam kada zapadnoevropska književnost uveliko zalazi u naturalizam i druge već modernističke pokrete.

Kad razmišljamo o ova dva književna pravca kod nas ne smemo ni jednog trenutka ostati zatočenici istine da između njih ima samo dodirnih tačaka. Ne, ipak je, i pre svega reč o dva književna pravca na čije su nastajanje uticali različiti uzroci koji su se razvijali u različitim uslovima što je dovelo i do različitih književnih rezultata.

Do prebacivanja težišta književnog života iz Vojvodine u Srbiju nije došlo sasvim slučajno. Naprotiv, tome su bitno doprinele značajne promene u ukupnom nacionalnom životu Srba. Bilo je to vreme kada je Srbija zadobijala punu političku nezavisnost - od 1878. godine u srpskim gradovima više nema Turaka, a na Berlinskom kongresu te iste godine Srbija i zvanično postaje nezavisna. Prirodno je da takva Srbija prerasta u centar srpske književnosti kao što je prirodno i to da u takvoj Srbij Beograd preuzme vodeću ulogu. Ako je, dakle, romantizam bio vojvođanski, realizam je srbijanski.

U takvoj novoj Srbiji naprečac je došlo do krupnih promena. Ubrzani razvoj kapitalističkih odnosa i prelazak na robno-novčanu privredu stvaraju preduslove za pojavu realizma. Te stvari se naprosto ne mogu posmatrati odvojeno. Bilo je to vreme kada Srbija dobija prvu srpsku banku (1869) - da bi se krajem godine broj tih novčanih zavoda popeo na 80, prvi železničku prugu (1884. godine Niš - Beograd) - da bi krajem veka ta mreža narasla na oko 600 kilometara, izvoz i uvoz robe se u tom vremenskom intervalu gotovo utrostručio, gradovi biološki rastu i materijalno jačaju - od prirodne privrede nema više ni traga ni glasa. Patrijarhalna Srbija sve više izrasta u modernu kapitalističku zemlju.

Taj preobražaj, naravno, prouzrokovao je i negativne konotacije - ili bar one na koje je do juče izraziti patrijarhalni Srbin teško mogao da se privikne. Novac počinje da gospodari ljudima između kojih se sve stvaraju izrazite razlike - čak do mere da mnogi izrastaju u deklasirane subjekte - a korupcija ophrva celokupni državni aparat. Do naročitog je poremećaja došlo u srpskom selu - dućan i prezaduženi seljak, to je sada bilo ono. Raslojavanje teče ubrzano - na jednoj je strani onaj sloj kome pripada gazda Raka, a na drugoj izrazitije mnogobrojnija "uboga seoska sirotinja prinuđena da radi pod najam".

Raznolikosti naše realističke proze znatno ja doprinela činjenica da su Srbi živeli izmešani s drugim, srodnim ili ne, narodima. Ta "geografska ekspanzija realizma" je temeljni uzročnik njegove vitalnosti i dugotrajnosti - kako u tematici, tako i likovima, stilu i jeziku. Podvlačimo tu "geografsku ekspanziju" jer je regionalna ograničenost, zatvorenost u svoju sredinu bila jedna od odlika realista. Zatvorenost koja nije mogla pružiti "obilniju književnu građu" - prve knjige su se kasnije manje ili više samo prepisivale. A tu regionalu zatočenost - od koje su se samo retki otrzali - pratila je i socijalna. Zatočeni u stare patrijarhalne običaje i odnose - koji su sve više bili zaljuljani - naši su se realisti po pravilu bavili seoskim životom, ili životima malih varoši i palanki. Od gradova su zazirali, ili od onog novog života koji je sve ubedljivije pretezaao. Ako su se i bavili, recimo Beogradom, onda su težište prebacivali na njegovu periferiju u kojima je živio onaj isti svet koji su oni u svojim palankama valjano poznavali. Naš realizam je u principu realizam sela i palanke. U njemu dominira ona "folkolorna crta" - čak bismo rekli da je on bližii Vuku od vojvođanskog romantizma.

U nadirućim kapitalističkim odnosima naši su realisti snažnije isticali njegovu rušilačku, no stvaralačku osobinu. Njihova su dela više žal za onim što nepovratno odlazi no afirmacija onog što nezaustavljivo nadire. Tom crtom oni se, nažalost, ne mogu podičiti - ta im je kratkovidost ipak temeljna mana. Što su kapitalistički odnosi snažnije nadirali to je realizam postajao sve kritičniji.

Potreba za oslobađanjem srpskog naroda bila je temeljna osnova romantičarske ideologije. Tu misao je sada prihvatilo i srpsko građanstvo ali tako što je sopstvene snage precenjivalo na uštrb moćnih spoljnopolitičkih zapreka. Herojska prošlost, nažalost, nije bila dovoljna garancija "za rešavanje konkretnih savremenih problema". Ta nesrazmera između želja i mogućnosti ne samo da je bolno plaćena 1848. godine, no i u ratovima između 1876 - 1878. Tačno je da je na Berlinskom kongresu Srbiji pripojeno četiri okruga, ali je tačno i to da je Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu i vojno zaposela Novopazarski sandžak do "iza Mitrovice", a Vojvodina i dalje ostala "u sastavu crno-žute monarhije". Istina je ipak bila surovija - velike sile su po svojim željama krojile granice malih država, pa i Srbije.

Kad podvlačimo da realističku književnost karakteriše proza onda pre svega mislimo na dve prozne vrste - roman i pripovetku. Vremenski, a pod neposrednim uticajem evropske književnosti, preteže roman - u prvom trenutku, a u delima Atanasija Stojkovića (1773 - 1832) i Milovana Vidakovića (1780 - 1841) - gotovo mehaničkim podražavanjem stranih uzora, da bi se kasnije, a pre svega pojavom Ignjatovića, srpski roman i

toga oslobodio. Pozniji pripovedači, inače poreklom iz južnih krajeva, ne samo da nisu dovoljno koristili plodove tog romansijerskog stvaralaštva koliko se vraćaju onim "nižim, usmenim formama pripovedanja, kao što su: anegdota, predanje, legenda i sl., i na tim osnovama izgrađuju seosku pripovetku, osnovni žanr realističke proze 70-ih i 80-ih godina".

Drugu polovinu 19. veka uopšte karakteriše jedna ukupna potreba "za prosvetnim uzdizanjem širih slojeva". Vremena kada je državom mogao da upravlja i nepismeni knez uveliko su ostala za Srbijom - zamah kapitalističkih odnosa je to jednostavno eliminisao. Upravi zato srpsko građanstvo se i okreće nauci i prosvetnosti uopšte - nije bilo drugoga načina u razrešavanju sveukupno zamršenih ekonomskih kalkulacija u razgranatoj državnoj administraciji.

I doista je Srbija na prosvetnom planu u poslednje tri decenije 19. veka postigla značajne rezultate. Broj đaka se u osnovnim školama, recimo, upetostručio, u srednjim utrostručio, a na Veliko školi udvostručio. I uopšte se i sistem obrazovanja, ako ne i sasvim preusmerio, a ono bar vremenu primerio - nasuprot, do tada, dominirajućem interesovanju za humanitarne nauke, poraslo je i interesovanje za prirodne. Nadalje, već 1864. godine imamo konstituisano Srpsku učeno društvo, a 1866, Srpsku kraljevsku akademiju nauka i umetnosti. Samo šest godina posle toga rad otpočinje i Srpska književna zadruga koja će itekako doprineti afirmaciji i popularnosti književne umetnosti.

Kad smo govorili o romantizmu kod nas podvukli smo uticaj, ili kontakt, koji je naša književnost hvatala sa nemačkom i mađarskom književnošću. Za razliku od romantičara srpski realisti bliži dodir održavaju "sa ruskom beletristikom" - ruski književni uticaj je izrazito najjači. Ovaj uticaj je i prirodan i razumljiv ako se ima u vidu okolnost da su između ruske i srpske društveno-ekonomske stvarnosti postojale takve bliskosti da je Svetozar Marković "dajući ideološke osnove srpskom realizmu, koristio teoriju i praksu ruske književnosti". Ova prirodnost i pojašnjava zašto je većina srpskih realista krenula ka ruskom uticaju. Uostalom, i ruski su realisti pratili život ruskog sela pod pritiskom "nevidljivog neprijatelja" u liku nadirućeg kapitala.

O uticaju zapadnoevropske književnosti na srpske realiste može se govoriti samo u onim slučajevima i kod onih predstavnika koji su živeli na prostorima u kojima ukupni društveno-ekonomski razvitak "nije bio identičan onom u Srbiji" - Ignjatović, Matavulj. Ali, kad govorimo o uticajima ne mislimo i da je reč o mehaničkom podražavanju. Naš realizam je pre svega izraz zakonitosti našeg razvitka i naših socijalnih i političkih prilika. O važnosti uticaja može se razmišljati samo u onom kontekstu kad

govorimo o "proširivanju platforme za bolje sagledavanje naše problematike" - mehanizma nema.

Svaki književni pravac naglašava da mu je krajnji cilj istina. Gotovo da nema ni jednog koji istrajava izvan tih prostora. Problem je, međutim, u tome kako istinu shvata i razotkriva je. U tom kontekstu realisti podvlače da teže ka objektivnoj istini, odnosno onoj istini koja će biti pročišćena od svih vidova pristrasnosti i subjektivizma. Njihova istina, poput naučne, mora biti egzaktna, nesporiva, dokumentovano dokazana. U reči, naučna istina im je kao cilj neprestano lebdela pred očima.

U razvoju srpskog realizma mogu se razlikovati dve faze: prva - koja vremenski zahvata poslednje tri decenije 19. veka, i druga, koja pokriva razdoblje od početka 20. veka i traje sve do prvog svetskog rata. U prvoj fazi realisti realizam shvataju kao svojevrsno "preslikavanje života". Uostalom nije sasvim slučajno da dela naših predstavnika iz tog vremena po pravilu naslov nose iz seoskog života - J. Veselinović, S. Ranković, S. Srenac, R. Domanović. Druga osobina ove faze sažeta je u pomalo neobjašnjivoj potrebi naših realista da nadugo i objašnjavaju i komentarišu postupke svojih ličnosti umesto da tokove prepuste životnim činjenicama a zaključke čitalačkoj publici. Paralelno sa tim oni se lišavaju procesa književnog kreiranja svojih likova a radije prepuštaju modelima baš kao što im je i količina "životnog materijala" pretežnija u kompoziciji od podređenosti "umetničnim merilima".

Naravno, bilo je i onih predstavnika koji su umeli da komponiju, da iz mnoštva životnih činjenica odaberu i izdvoje one najtipičnije, da prepoznaju i "uhvate" one ljudske "psihološke treptaje" - koji se po pravilu skrivaju - i da time svoje delo otrgnu od "otrcane fotografije života" i sasvim ga primere potresnoj slici koja čak nadrasta i samu stvarnost.

Ukupni odnosi u srpskom društvu bili su takvi da je čovek - a to znači i ličnost kod naših realista - morao biti jagnje ili vuk, pesimista ili optimista. To su te dve paralelne niti koje se protežu kroz ceo naš realizam - ponekad istovremeno čak i u delu jednog te istog autora. To pojednostavljeno, crno-belo, slikanje života naši su realisti preuzimali od romantičara - što je opet i prirodno kada se zna da neki od njih "u suštini i jesu razočarani romantičari", ili nam se bar kao takvi u nekim svojim delima predstavljaju: J. Veselinović, S. Sremac, R. Domanović, V. Ilić, S. Ranković...

Govorimo o realizmu kao književnom pravcu kod nas, o njegovoj okasnelosti na našim prostorima, fazama kroz koje je prolazio, vezanosti sa romantizmom, podvlačimo temeljne njegove slabosti iz jednostavnog razloga što želimo da prepoznamo njegovu primerenost "estetskim" kategorijama kojima je ovaj pravac u našim okolnostima uopšte i mogao

da se prikloni. Gde je, dakle, ili, u čemu je, "estetski smisao" realizma u umetnosti?

U književnosti se taj smisao može i mora tražiti u "književnom postupku, metodu, stilu i vrsti motivacije književnog dela". U reči, realistička književna motivacija mora se utemeljiti na svojevrsnom paralelizmu između pripovedanja samog i "empirijski doživljenog sveta". Pojednostavljeno, plod kod zatečenog stabla jabuke mora kod dela sa realističkom motivacijom pasti na zemlju - na empirijski prostor. Svaki pokušaj ploda da odleti u nebo primeren je irealističkoj motivaciji i u nesrazmeri sa realizmom kao književnim pravcem. Govorimo o paralelizmu a ne istovetnosti ili pukom preslikavanju. Osnov je, dakle, književna motivacija, ili organizacija zbivanja, likova i pripovedanja na temeljima empirijski doživljenog sveta.

Baveći se takvim svetom, interesujući se za "pojave života" čovek - pisac o njima donosi i svoj sud - to je neminovnost koju ne može da zaobiđe sve i kada bi hteo. Ali, donositi svoj sud istovremeno ne znači i izdići se iznad života - baš kao što ni zadatak estetike nije u tome da se poređuje sa stvarnošću ili je čak lepotom nadmaši. Ako se nauka ne stidi da prizna da njen cilj nije u tome da se izdigne iznad stvarnosti, no da je razume i objasni, nema ni jednog razloga da to ne prizna i umetnost. Da prizna da njen cilj nije u tome što će "nagraditi čoveka time što će u slučaju odsustva potpunog estetskog uživanja koju nam pruža stvarnost reprodukovati, prema svojoj snazi, tu dragocenu stvarnost i na dobro čoveka objasniti je".⁷¹

Ili, što bi Bjelinski rekao:

"...pesnik ne treba da izražava ono što je pojedinačno i slučajno, već ono što je zajedničko i neophodno i što daje kolorit i smisao čitavoj njegovoj epohi. A kako će on u tom haosu protivurečnih mišljenja uočiti težnje koje su zaista izraz duha njegove epohe? U tom slučaju jedino tačno merilo može biti pre svega njegov instinkt, maglovito, nesvesno osećanje, koje često čini svu moć genijalne prirode: izgleda da ide nasumice, nasuprot opštem mišljenju, nasuprot svim uobičajenim pojmovima i zdravom smislu, a on ipak ide pravo onamo kuda treba ići - i uskoro čak i oni koji su najviše vikali na nj, hteli ne hteli, polaze za njim i ne shvataju kako se moglo ići drugim putem".⁷²

Talentovani, dakle, ne izmišljaju, ne izdižu se iznad života, ne prikazuju ono čega u životu nema - makoliko da je to nemanje i lepo o

⁷¹ Vladimir Černjiševski, *Estetski odnosi umetnosti prema stvarnosti*, iz knjige *O realizmu*, Prosveta - Nolit - Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1984, strana 88.

⁷² Vasirion Bjelinski, *Pogled na rusku književnost u 1847. godini*, iz knjige *O realizmu*, Prosveta - Nolit - Zavod za udžbenika, Beograd, 1984, strana 72.

poželjno. Oni iz "haosa utisaka" iz "šarene zbirke osećanja" odabiraju ono opšte, značajno, tipično, a lično, subjektivno i nepostojeće odbacuju. Veličina talentovanih je u tome što "razlikuju (...) bitne crte od slučajnih", što znaju da ih "srede u svojoj svesti" i reprodukuju u "svim mogućim kombinacijama".⁷³

Svaki pokušaj odstupanja od ovih načela povlači za sobom paradoksalnost i ironiju - ili "doktrinu socijalističkog realizma" kada se književnost pretvara u "oruđe propagande". U reči, načelo "objektivnog prikazivanja" zamenjuju idealizacija i ulepšavanje. Naprosto, socrealistička književnost - a naročito posle kongresa pisaca SSSR iz 1934. godine - nepovratno se pretočila u književnost "ideološke tendencije" sa unapred stvorenom tezom, crno-belim likovima i obaveznim hapi - endom po kome je nastavni junak sasvim "osuđen ili na propast ili na prevaspitanje".

Istovremeno sa pojavom socijalističkog realizma imamo i pojavu kritičkog - varijantu naglašene potrebe za kritičkim odnosom "prema postojećoj stvarnosti". Ali, naglašavanje društvene, moralne i političke kritičnosti otvara se prostor za "prodor tendencioznosti i pristrasnosti koje narušavaju unutrašnju složenost, obrazloženost i autonomiju književne motivacije". Tim se naglašavanjem gubi trag onom jedino opravdanom obliku kritičnog prisustva u književnosti - kad je utkana u pripovedanje i umetničko oblikovanje i izražena umetničkim sredstvima. Takvim naglašavanjem, i takvim gubljenjem, kritički realizam zalazi u onu sferu didaktičke zatočenosti - što je i prirodno kad se prednost daje "vanknjiževnim ciljevima nad zakonitostima umetničkog uobličavanja".⁷⁴

U ovoj knjizi mi ćemo govoriti ne samo o našim predstavnicima iz epohe realizma, no, delom, i o onima koji su realisti "po svom načinu pisanja". Podvlačimo ovaj detalj naprosto zbog toga što imamo predstavnike iz te epohe koji se, delom, teško u nju mogu svrstati - i obrnuto. No, to je već jedno šire pitanje kod koga ćemo pokušati u hodu, kod konkretnih predstavnika, da se bar približimo nekakvom odgovoru.

6. UKUPNE PRILIKE U SRBIJI NA PRELAZU XIX U XX VEK

⁷³ Nikolaj Dobroljubov, *Mračno carstvo*, iz knjige *O realizmu*, Prosveta - Nolit - Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1984, strana 90.

⁷⁴ Aleksandar Ilić, *O realizmu*, Prosveta - Nolit - Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1984, strana 29. i 30.

Ovaj prelazni period iz veka u vek nije u Srbiji predstavljao samo jedno neminovno, a nezaustavljivo, prerastanje nekog mlađeg vremenskog određenja u starije, no i materijalno ostvarenje vekovnih težnji koje Srbi u sebi generacijski pothranjuju još od Lazarevog, i naravno srpskog, sloma na Kosovu. Ako išta u Srbiji ne može da podlegne zaboravu onda su to 1389. godina i Kosovska bitka u njoj koja simbolizira kraj srednjovekovne države, i 1912, kada su Turci proterani sa srpskih prostora, a srpska država, posle toliko vremena, obnovljena. Naravno, bilo je u srpskoj istoriji još (bezbroj) događaja koji su vredni pamćenja za sva vremena, ali ova dva su oni starogrčki enlisioni, ona mesta u koja udara grom, dakle, najsajnija, i njih nikada, i ni jedan Srbin, i ni u kojim okolnostima, neće, i ne može sve i da hoće, da zaboravi.

Svakako da Balkanski ratovi nisu došli naprečac i svakako da su nagoveštaji za njih bili mnogobrojni - gotovo da nema oblasti koja ih nije do tančina prepoznavala, po nekom svom logosu, i po nekim svojim načelima anticipacije događaja koji slede. Anticipirala ih je i srpska književnost i pored toga što nije imala nekakav "pokret mladih", kakve su imale hrvatska i slovenačka književnost, no je više ostavljala utisak da je samo puki nastavljaj "prethodnog razdoblja".⁷⁵ A svakako da je mogla i usprkos tome jer su se promenile i ukupne političke i duhovne prilike, i jer se i sama "romantičarska lirika izrodila" tim više što su njeni temeljni nosioci već počeli da umiru, ili se zamaraju i "tapkaju oko svog dela iz mladosti".⁷⁶

Značaj, opseg i dometi društveno - istorijskih promena, ili bar njihov moćan nagoveštaj, su takvi da se njih neizostavno moramo, makar i u najkraćim crtama prisetiti, da bismo do kraja razumeli, kako ukupan "zaokret" srpske književnosti prema Evropi, tako i potrebu da se bavimo poezijom Milana Rakića i to na način koji smo naznačili još u samom naslovu ovoga rada.

Nakon oslobodilačkih ratova 1876 - 1878. godine i zadobijanja državne samostalnosti sticao se utisak da je Srbija zadobila i bolji i povoljniji međunarodni položaj i pored toga što nije ostvarila neke od najbitnijih ciljeva iz svog nacionalnooslobodilačkog programa. Teritorijalno uvećana za 54.000 km (kvadratnih) ona je po popisu iz 1884. godine imala 1.901.736 stanovnika. Već 1890. taj broj se podigao na 2.161.961 - godišnji priraštaj je iznosio čak 38.000 duša.

⁷⁵ Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983, strana 430.

⁷⁶ Veljko Petrović, *Od Vojislava do Dučića - naš tzv. modernizam, Srpska književnost u književnoj kritici - Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Nolit, Beograd, 1972, strana 11.

Ovakav epilog nakon oslobodilačkih ratova i nakon Berlinskog kongresa iz 1878. godine bio je u direktnoj suprotnosti sa agresivnom Austrougarskom politikom prema Balkanu i Srbiji. Ta agresivnost imala je svoga izraza u tri pravca: ekonomskom, koji se reflektovao u carinskom ratu Austrougarske i Srbije u drugoj polovini prve decenije prošlog veka; saobraćajnom, manifestovanom u projektu sandžačke železnice koja bi povezivala Bosnu i Hercegovinu sa Starom Srbijom, i konačno političkom, primenjen aneksijom Bosne i Hercegovine od strane Austro - ugarske 1908. godine. Krajnji cilj Dvojne Monarhije bio je Solun.

Samo je površni pogled bio dovoljan da se uoči strateška važnost Sandžaka, koji je izrastao u politički zemljouz između Srbije i Crne Gore, i nazre taktika Austro - Ugarske. A ona je bila vrlo jednostavna: sprečiti, ne samo ujedinjenje, no i granično spajanje Srbije i Crne Gore, pritom suzbiti srpsko - crnogorsku propagandu na prostoru Kosovskog vilajeta i neprestano raspirivati mržnju između Srba s jedne, i Albanaca i muslimana s druge strane, sa krajnjim ciljem da se jednog dana zaposednu i Sansžak i Kosovo i Metohija. Austrougarski zvaničnici su ne jednom izjavljivali da spajanje Srbije i Crne Gore neće dozvoliti ni po cenu rata i da Sandžak mora ostati kanal koji će ih razdvajati.⁷⁷

Konstantni strah od eventualnih austrougarskih planova o daljem prodiranju na Balkan neprestano je bio prisutan i manifestovao se gotovo u svakom potezu srpske spoljnje politike. U tom smislu naročito je bio izražen strah od planova o Velikoj Albaniji koja bi zahvatila područje Stare Srbije do Vardara pa čak i do Bitoljskog vilajeta ukoliko bi Austro - Ugarska preko takve Albanije suzbila Italiju čime bi promovisala svoju suverenost ka vratima na Jadranu i time praktično ugrozila Srbiju s juga. Ovaj strah bio je neposredan povod da srpska diplomatija otpočne aktivnost za stvaranje Balkanskog saveza kod vlada koje su bile prijateljski raspoložene prema Srbiji - Francuske i Italije. Treba svakako imati na umu da je ideja o savezu nailazila na povoljnu klimu nakon aneksije Bosne i Hercegovine i krize koja je potom stvorena. Sile Antante su u tom savezu videle velikog saveznika u borbi protiv Centralnih sila. U proleće i leto 1912. godine temelji Balkanskog saveza već su bili sasvim postavljeni i on se već pripremao da "odluči sudbinu evropskih poseda Turske". Kako Porta na istovetnu notu saveznicima o ozbiljnim reformama u Makedoniji nije odgovorila to je Crna Gora 8. oktobra prva započela operacije da bi joj se 18. oktobra pridružile Srbija, Bugarska i Grčka prešavši turku granicu čime je prvi Balkanski rat zvanično započeo.

⁷⁷ V. Stovančević, *Prilike u zapadnoj olovini Kosovskog vilajeta prema izveštaju austrougarsko konzula u Skoplju 1900. i 1901. godine* IČ, XII - XIII (1961 - 1962).

D. Đorđević, *Austro - srpski sukob oko projekta novopazarske železnice*, IČ, VII (1957), *Projekat Jadranske železnice u Srbiji 1896 - 1911*, 1956.

Nastupi saveznika, a pre svega srpske vojske, bili su siloviti. Nemoćna da izbegne poraz Turska je već 4. novembra zatražila posredništvo velikih sila.⁷⁸

Čim su srpske snage izbile na Kosovo Generalštab je obrazovao dve kolone koje su 9. i 10. novembra, pod surovim vremenskim uslovima krenule na Jadran da bi već 18. novembra došle do njega i izbile severno od Lješa. Na ovaj poduhvat Austro - Ugarska je reagovala tako što je, i po cenu rata, zahtevala da se srpska vojska povuče sa Jadrana kako bi se obrazovala nova autonomna Albanija. I zaista, vođe albanskog pokreta su 28. novembra 1912. godine objavile u Valoni da osnivaju novu državu, i da su već obrazovale i novu Vladu na čijem je čelu bio Ismail Kemal Bej. Ova država odmah dobija podršku Austro - Ugarske i Italije. Igra nerava počela je već sutradan kada su srpske trupe ušle u Drač.⁷⁹

Ovaj austrougarsko - srpski sukob, i nesporednosti u okviru Balkanskog saveza oko pitanja Makedonije doveli su do prekida pregovora u Londonu. Sukob Srbije i Bugarske doveo je čak i do napada Bugarske na Srbiju (u noći 29 - 30.) koji se odmah manifestovao u tome da su Srbiji u pomoć pritekale Crna Gora, Rumunija, pa čak i Turska. Već 15. jula Bugarska je morala da položi oružje i pristupi mirovnim pregovorima u Bukureštu koji je i potpisan 10. avgusta.

Iz ovih sukoba Srbija je izašla uvećana, osnažena i znatno podignutijeg ugleda. Nakon Prvog i Drugog balkanskog rata Srbija je svoju teritoriju uvećala za 32.000 km (kvadratnih) i 1,5 miliona stanovnika. Istina, imala je i velike žrtve - samo u Prvom 22.000 ljudi. S druge strane ona je i mobilisala najveći ljudski potencijal, 402.000 duša, što je njen budžet opteretilo za 590.000.000 franaka. Oba rata stajala su Srbiju oko milijardu franaka što je bilo ravno ukupnom nacionalnom dohotku uoči rata.⁸⁰

6. 1. Kroz ratni vihor do ujedinjenja

Običnom poštom Vlada Austro - Ugarske Monarhije je 28. jula 1914. godine u 11 časova Vladi Srbije uputila telegram sledeće sadržine:

⁷⁸ D. J. Milenković, *Druga srpska armija u Prvom balkanskom ratu 1912 - 1913.*, Beograd, 1963.

Ž. Stanislavljević, *Bitoljska operacija 1912.*, Beograd, 1912 .

M. Lazarević, *Srpsko - turski rat 1912.*, I - II, Beograd, 1931.

⁷⁹ D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Beograd, 1956.

J. Cvijić, *Izlazak Srbije na Jadransko more*, Beograd, 1913.

M. Todorović, *Solun i balkansko pitanje*, Beograd, 1913.

K. Stojanović, *Izlazak Srbije na Jadransko more*, Beograd, 1927. L.

⁸⁰ *Bukureštanski ugovor o miru , srpsko - crnogorski sporazum od 30. X 1913, srpsko - grčki sporazum 3. (16.) VIII 1913.*, Ministarstvo inostranih dela, Beograd, 1914.

"Kraljevska Vlada Srbije nije na zadovoljavajući način odgovorila na notu datiranu 23. julom 1914, koju joj je predao austro - ugarski poslanik u Beogradu. Zato Cariko - Kraljevska Vlada nalazi da je prinuđena da se osloni na silu oružja radi očuvanja svojih prava i interesa. Austro - ugarska smatra da se od ovog trenutka nalazi u ratu sa Srbijom".⁸¹

Da bi se do kraja razumela pozadina ovog telegrama mora se, makar u najkraćem, pogledati stawe u kome se nalazila sama Austro - Ugarska Monarhija u predratnom periodu.

Austro - Ugarska je, naime, već duže bila stecište mađarskih separatističkih težnji i narastanja nacionalnih pokreta tako da se sve realnije otvarala mogućnost raspada drevne države Habsburga. Problem je bio tim veći što njena privreda nikako nije uspela, ni izdaleka, da prati snažan moderni razvoj tadašnjih najjaćih država. Uporedo sa tim ona je već pun vek imala rivalitet Rusije na Balkanu, a nekoliko decenija iza leđa nemaćki Rajh koji je svim snagama nastajao da od nje stvori svog satelita, a od 1882. godine i Italiju kao svog saveznika, koja je uporno težila da sebi prikljući delove Habsburškog carstva. Monarhija se praktiĉno nalazila u klopki sa sve manje snaga da dokazuje svoj prestiž i veliĉinu.

U takvim okolnostima, a suoĉena i sa rivalstvom austrijske i mađarske aristokratije Dvojna Monarhija je spas videla samo u uspešnim spoljnopolitiĉkim potezima, teritorjalnom proširenju i uvećanju sfere svog uticaja. Već površni pogled na kartu usmeravao je ka malom susedu na Balkanu - Srbiji. Uz to, krajnji cilj austrougarske aristokratije išao je ĉak i dotle da anektira nove delove Balkana, ojaĉa, Slovene u pograniĉnom delu svog carstva, napravi od njih rivala Mađarima i tako podrije dualistiĉko uređewe Monarhije i stvar eventualno dovede do trijalistiĉkog sistema sa ciljem da Austrija u njemu stekne potpunu premoć.⁸²

Za razliku od Austro - Ugarske Nemaĉka je imala za cilj stvaranje džinovske imperije svetskih razmera, a ako je moguće i svetske hegemonistiĉke sile. Pravac hegemonistiĉkog kretanja išao je od srednje Evrope ka Bliskom istoku u pravcu Afrike. Uprošćeno, radilo se o planu složene i ogromne imperije sa komandnim centrom u Nemaĉkoj - svakako veoma proširenoj u Evropi. U svetlu te imperije Austro - Ugarska bi, kao savezniĉka država, u njoj bila ukljuĉena kao federativan, ili konfederativan deo vrlo ograniĉenog suvereniteta.

Ovi planovi su bez sumnje podrazumevali sukob sa tri preostale velike sile u Evropi. U vreme 1912 - 1914, Berlin je raĉunao da je dovoljno jak da potuĉe Francusku i Rusiju zajedno, pa ĉak i Veliku Britaniju, ako im se pridruži. Manjak u ljudstvu Rajh je raĉunao da može kompenzirati

⁸¹ A. Mitrović, *Prodor na Balkan*, str. 19.

⁸² *Istorija srpskog naroda*, SKZ, Beograd, knjiga VI - 2 , strana 25.

"nadmoćnošću vojne strategije" i "snagom svoje oružane sile". Rajh je nadalje računao i sa tim da uz sebe svakako mora imati Austro - Ugarsku, zbog proširenja strateškog prostora. U tom smislu njoj je svakako odgovaralo da rat počne zbog nekog pitanja koje neposredno interesuje Austro - Ugarsku.

Početakom 1913. godine Rajh je procenio da privredno, spoljno i unutrašnje - politički zapada u ozbiljnu krizu, da vreme radi za sile Antante i da stoga treba odmah započeti rat. Ubistvo Franje Ferdinanda bila je prilika koja se ni po koji cenu nije smela ispustiti. U kontekstu ovih odnosa treba i razumeti njen pritisak na Austro - Ugarsku da sa ratom počne što pre računajući da u "munjevitom ratu" može da potuče Francusku i Rusiju, pre no što bi Velika Britanija uopšte i stigla da se aktivno umeša, a onda i nju - ako se uopšte i umeša.

Austro - Ugarska je, dakle, u ratu sa Srbijom želela samo lokalni rat, a Nemačka je u njemu videla samo početak i priliku "da konačno zametne megdan oko hegemonije u Evropi".⁸³

Posle briljantnih pobeda u prvim mesecima rata kada je Srbija bila na vrhunu vojne slave usledio je opšti slom, polom preko albanskih planina i povlačenje kompletne srpske vojske iz otadžbine. Srbija je ušla u vrh najsurovijeg oblika okupacije koja je trajala sve do septembra meseca 1918. godine.

Četrnaestog septembra 1918, ubitačnom vatrom iz oko 2.000 artiljerijskih cevi otpočela je opšta saveznička ofanziva na Solunskom frontu. Već sutradan u 5 časova i 30 minuta u juriš je krenula 2. srpska armija. Saveznici su raspolagali sa 628.000 ljudi, 1.800 topova i 200 aviona, a bugarska i nemačka odbrana sa 626.000 ljudi, 1.600 topova i 80 aviona. Francuski general, Franše Depere, je na frontu od 33 km koncentrisao tri puta više bataljona, mitraljeza i aviona, a četiri puta više topova. Time je nadoknadio oskudnost snaga. Front je, inače, bio širok oko 450 km. Udar je bio stravičan tako da se neprijatelj nikada više od njega nije stabilizovao.

Udarne snage gonjenja činile su 1. i 2. srpska armija sa oko 150.000 vojnika, 180.000 Francuza, 120.000 Britanaca, 42.000 Italijana i 1.000 Albanaca Esad - paše Toptanija. Za samo 46 dana Bojovićeve Prva armija je pod borbom stigla do Beograda i oslobodila ga 1. novembra. U jugoslovenskim pokrajinama Monarhija se raspadala. Hrvatski Sabor je 29. novembra proglasio raskid veze sa Austro - Ugarskom. Umeđuvremenu srpske trupe su dosegle do Drine, Save i Dunava - otadžbina je bila oslobođena. Centralne sile su jedna za drugom polagale oružje: 29.

⁸³ *Istorija srpskog naroda*, VI - 2, strana 27 - 28.

septembra - Bugarska, 31. oktobra - Turska, a 3. novembra Nemačka. Austro - Ugarska se raspala.

Krajem novembra 1918. godine došlo je do lanca proglašenja ujedinjenja. Srem, Banat i Bačka su u Novom Sadu na sednici Velike narodne skupštine 25. novembra proglasile ujedinjenje sa Srbijom, a to isto je sutradan, 26. novembra, u Podgorici učinila i Velika narodna skupština Crne Gore, pošto je prethodno zbacila dinastiju Petrovića. U Zagrebu je Narodno vijeće 25. novembra odlučilo da se "u jedinstvenu državu" ujedini "celokupno jugoslovensko područje bivše Austro - Ugarske Monarhije" sa Srbijom i Crnom Gorom. U skladu sa tom odlukom u Beograd je poslata posebna delegacija i tu je: "jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca" bilo proglašeno 1. decembra 1918, godine.⁸⁴

Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca prvo je priznala Norveška - 26. januara 1919, zatim Grčka - krajem februara i Švajcarska - početkom marta. Izuzetak od velikih sila bile su Sjedinjene Američke Države koje su je priznale 7. februara 1919. godine.

Mirovna konferencija u Parizu počela je sa radom 18. januara 1919. godine i trajala je sve do 28. juna kada je u Versaju ugovor bio potpisan. No, zvanično priznanje Velika Britanija je dala još 1. juna, a Francuska 5. juna 1919. godine. Austrija je priznanje dala Mirovnim ugovorom u San Žermenu 10. septembra, Bugarska ugovorom u Neju 27. novembra, a Mađarska u Trijanonu 4. juna 1920. godine.⁸⁵

Novostvorena jugoslovenska država je zahvatala prostor od 247.500 km kvadratnih i po popisu iz 1921, imala je nepunih 12.000.000 stanovnika, od čega 82,9% pripadnika južnoslovenskih naroda. Ili, da budemo sasvim precizni, novonastala država koja je bila podeljena na sedam pokrajina, a unutar njih na okruge - županije, srezove - kotore i opštine, imala je površinu od 247.542 km (kvadratnih) i 11.984.991 stanovnika. Na kilometar kvadratni živeli je 48,4 žitelja. Ogromnu većinu činili su Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i muslimani, a bilo je i oko dva miliona pripadnika nacionalnih manjina - Albanaca, Mađara, Nemaca, Rumuna, Poljaka, Rusina, Slovaka, Turaka, Bugara... Ukupno je bilo 2.292.855 korisnika sokojalnog osiguranja. Oko 9,5 miliona živelo je na selu, a nešto preko 2,5 miliona, ili 17,5% , u gradovima među kojima su bila najbrojnija naselja sa manje od 10.000 stanovnika. Prema grupama zanimanja, po broju zaposlenih, stanje je bilo sledeće: u poljoprivredi, stočarstvu, šumarstvu i ribarstvu - 1.741.092 ili 75,9% , u industriji i zanatstvu - 225.104 ili 9,8 % , u trgovini i bankarstvu - 72.562 ili 3,2% , u javnim službama i slobodnim zanimanjima - 79.928 ili 3,5 % , u vojsci -

⁸⁴ Isto, strana 246.

⁸⁵ Isto, strana 254.

10.718 ili 0,5%, rentijera i penzionera - 53.669 ili 2,3 %. Nerazvijena industrija obuhvatala je 1.831 preduzeće sa 151.811 radnika u prerađivačkoj industriji i 38.728 radnika u rudarstvu i topioničarstvu što u procentima iznosi svega oko 1,3 %. Više od polovine stanovništva bilo je nepismeno, 51,5 %, dok je u Makedoniji i Bosni i Hercegovini taj postotak prelazio i preko 80 % .

6. 2. Prilike na Kosovu i Metohiji krajem XIX i početkom XX veka

Ovaj prelazni period iz veka u vek karakteriše se i kao vreme velikih nada i iskušenja za celokupno stanovništvo Kosova i Metohije. Za tursko - albanski živalj dominantan je interes očuvanja šerijatsko - muslimanske vlasti i njene "dominacije" na ovim prostorima.⁸⁶ Što se Srba tiče raslo je njihovo uverenje u mogućnost konačnog oslobođenja od dugotrajne i, na zatonu, izmorene turske vlasti. Ovo uverenje proisticalo je iz pojačanih pritisaka na njih u atmosferi sve prisutnijeg bezvlašća u čijoj se pozadini skrivala realizacija plana o etnički čistom Kosovu kao "albanskoj zemlji" - što je sasvim u duhu programa Prizrenske lige.

Naravno da ova ideja nije bila nepoznata turskim vlastima, koje su, da bi je eliminisale već bile sprovele čitav set reformskih poduhvata. Pre svega čitava teritorija Kosova i Metohije je 1868. godine uokvirena u novokonstituisani Kosovski vilajet sa sedištem u Prizrenu - od 1875, u Prištini, a od 1887. godine u Skoplju.⁸⁷ Ono što je, međutim, posebno važno za Srbe jeste da su za njih 1882. godine bili uspostavljeni preki sudovi. Osnovni njihov zadatak bio je u tome da optuži, osudi i zastraši viđenije Srbe kako se ne bi usudili da, nekakvim svojim aktivnostima, "ugroze mir u Carevini" stavljajući se u službu srpske "predstraže" na ovim prostorima.

Da i ovde budemo precizniji.

Kako je po odluci Berlinskog kongresa Turska izgubila Bosnu i Hercegovinu, Niš, Vranje, Pirot, Prokuplje, Nikšić, Podgoricu i Bar sa okolinom, i kako su Tesalija i Bugarska samo priznavale vrhovnu vlast sultana, to su Turci za poraz protiv Rusa, koja im je zbog Srbije objavila rat, okrivili Srbe i proglasili ih carskim izdajnicima. U skladu sa tim na dan proglašenja Srbije u Kraljevinu, 22. 02. 1882. godine, u Prištini je konstituisan preki vojni sud sa predsednikom Ibrahim - pašom čiji su dželati bez suđenja poklali 7.000 ljudi - a od 241 kojima je on sudio, neki su povećani,

⁸⁶ Dragi Maliković, *Prilike na Kosovu i Metohiji...*, Baština, Institut za srpsku kulturu, VIII, Priština, 1977, strana 11.

⁸⁷ Isto, strana 12.

a neki osuđeni na robiju u trajanju i do 101 godine! Ni u šta boljem položaju nisu bili ni Srbi izloženi zulumu bašibozluka Prizrenske lige.

Pored terora i ubijanja Srbi su bili primoravani i na to da se odriču i vere, i narodnosti. Da se - Arbanaše. U tom smislu istoriografija naročito podvlači tri perioda: prvi, koji zahvata razdoblje od 1830. do 1835. godine, drugi u doba Krimskog rata, 1853 - 1856, i treći koji obuhvata period neposredno posle srpsko - turskih ratova, 1876 - 1878. U skladu sa ovom pojavom postoje i vrlo argumentovani navodi da najveći deo današnjih Albanaca na Kosovu i Metohiji čine zapravo „bliski potomci islamiziranih Srba „.⁸⁸

Do novih pogoršanja međudnosa na Kosovu je došlo 1884. godine kada su Albanci prizrenskog kraja ustali protiv određivanja nove stope poreza, da bi taj bunt već naredne godine zahvatio i okolinu Vučitrna, a i dolinu reke Laba. Bezakonje je potom zahvatilo i područje između Prištine, Prizrena i tursko - crnogorske granice, o čemu je oktobra 1887. godine pisao i arhimandrit manastira Visoki Dečani, Rafajlo.

Paralelno sa ovim Albanci su napadali i na srpaku granicu - naročito od vremena vranjskog i timočkog prisajedinjenja Srbiji.

Vođena željom da što je moguće više zaštiti Srbe na prostoru Stare Srbije Vlada Srbije uspostavlja bolje odnose ne samo sa zvaničnom Turskom, no i sa pojedinim albanskim prvacima. Epilog takve srpske diplomatije predstavlja "zaključivanje konzularne konvencije sa Turskom"⁸⁹ na temelju kojih je Kraljevina Srbija 1887. godine otvorila konzulate u Solunu i Skoplju, a 1889, u Bitolju i Prištini.⁹⁰

Pritisci na Srbe ovim činom, međutim, nisu prestali - naprotiv. Po nekim ispitivanjima, u periodu od 1876 - 1912. godine, iz Stare Srbije i severne Makedonije, iselilo se oko 400.000 Srba.⁹¹ Govoreći o teritoriji severno od Šare za period od 1876. do 1912. godine Jovan Cvijić pominje brojku od 150.000 raseljenih Srba.⁹²

Doista je istorijska dokumentacija o stravičnim zločinima nad Srbima toliko obimna da bi i samo njeno nabranje nepotrebno opterećivalo ovaj rad i sasvim ga "odvuklo" od njegovog osnovnog cilja. U tom smislu ćemo se ovde zadržati još na samo dva detalja koji su direktno vezani za ime pesnika o kome govorimo.

⁸⁸ D. Jeremija Mitrović, *Srbofobija i njeni izvori*, 1991, strana 48.

⁸⁹ Dragi Maliković, isto, strana 17.

⁹⁰ Prvog srpskog konzula u Prištini, Luku Marinkovića, ubili su Albanci ispred konzulata 1889. godine.

⁹¹ V. Stojanović, *Prilike u zapadnoj polovini kosovskog vilajeta prema izveštajima austrougarskog konzula u Skoplju 1900. - 1901. godine*, IČ XII-XIII (1961 - 1962), 297.

⁹² J. Cvijić, *Balkanski rat i Srbija*, SAG (1912), 651 - 664 strana.

Prvi se odnosi na izveštaj sekretara srpskog konzulata, Milana Rakića, u kome on detaljno govori o gotovo nepreglednom spisku zločina Albanaca nad Srbima u periodu između 1906 - 1911. godine. U tom izveštaju Rakić vrlo precizno naznačava i krivce za takvo stanje Srba. S jedne strane reč je o turskoj vlasti koja je i sama činila "zlodela, pljačke i ubistva", a s druge o Albancima koji to takođe čine.⁹³

Drugi izveštaj govori o predlogu srpskog vicekonzula u Prištini, Milana Rakića, da se učini napor na pridobijanju za svoju opciju vodeće albanske prvake, a ne da se pribegava organizovanju oružanih srpskih četa, jer bi to još više pogoršalo položaj srpskog življa.

Za razliku od Albanaca Srbi su u početku prihvatili mladoturski pokret - naprosto zato što im je odgovarala vlast koja im je garantovala, ne samo nesmetano učešće na izborima, no i u organima vlasti. Albanci pak nisu želeli da podrže uvođenje opšte vojne obaveze, jer bi to omogućilo i Srbima da budu u sistemu turske vojne vlasti. Pored toga, nisu prihvatili ni uvođenje poreza osmine, umesto dotadašnje desetine. Upravo zato Albanci su još 1908, počeli da se udaljavaju od mladoturske vlasti, da bi 1909, u okolini Đakovice digli i oružani ustanak koji se 1910, znatno proširio, a već 1911. godine dobio alarmantne prizvuke.

Proleće 1912. godine obeležio je masovni ustanak Albanaca u Kosovskom vilajetu, koga su već polovinom avgusta imali gotovo celog pod kontrolom, uključujući i sam centar vilajeta - Skoplje.⁹⁴

Dalja neizvesnost na Kosovu i Metohiji prekinuta je izbijanjem oslobodilačkih ratova balkanskih naroda. Upravo ti događaji omogućili su Srbima ne samo nacionalno oslobođenje posle toliko vekova, no i sveukupnu emancipaciju koja im je tako dugo bila uskraćivana.

6. 3. I Srbija naspram Stare Srbije

Kad je Austrougarska 1914. godine Srbiji objavila rat Albanija se nije ni trenutak dvoumila - vrlo jake struje u njoj odmah su se javile sa predlogom da se neizostavno zarati sa Srbijom o čemu je srpsku Vladu, koja se tada nalazila u Nišu, detaljno izveštavao srpski diplomatski predstavnik iz Drača, Panto Gavrilović. Koliko je ta vest uznemirila srpsku Vladu svedoči i podatak da je ona već 5. septembra o svemu izvestila sile

⁹³ Dragi Maliković, isto 21 .

⁹⁴ Dragi Maliković, *Kosovo i Metohija 1908 - 1912.*, Institut za srpsku kulturu, Priština - Leposavić, 2000.

Antante i zatražila pravo "da za slučaj albanskog napada zauzme nužne strateške tačke na granici Albanije". Ovom zahtevu, nažalost, nije udovoljeno, jer je protumačen kao želja Srbije da ovlada većim delom teritorije svoga suseda.

Pozadina ovakvog ponašanja Albanije imala je, međutim, svoju predistoriju i to je ona okolnost koju su sile Antante, zabranom Srbiji, previdele. Zalaganjem za stvaranje Albanije kao nezavisne države Austro - Ugarska je zapravo prikrivala svoje prave ciljeve koji su se svodili na to da se preko Albanije u datom trenutku između Srbije i Crne Gore "zabije klin" i time one dovedu u bezizlaznu poziciju. Zarad ostvarenja ovoga cilja Dvojna Monarhija je izdvojila ogromna sredstva da bi potkupila viđenije Albance. Na toj listi potkupljenih posebno su se visoko kotirale prve ličnosti katoličke crkve, jer su one držale na vezi čitave čete agenata u Albaniji. Tako se, recimo, pouzdano zna da je na ime toga mirditski iguman Prek Dociju, počev od 1877. godine, godišnje primao 8.000 guldena u zlatu. Uz to, dobijao je kao pride još 6.000 guldena u zlatu. Što se tiče viđenijih albanskih prvaka, najviše je isplaćivano prvacima iz plemena Hoti i Gruda - u neposrednoj blizini crnogorske granice. Čitavi spiskovi o isplatama danas se nalaze u državnom arhivu u Beču i dostupni su na uvid.

Da bi ipak predupredila Srbiju u eventualnoj nameri da zaposedne severne delove Albanije, Italija je iskoristila pravo koje joj je dato Londonskim ugovorom i "iskrcala je svoje trupe u zemlji Šiptara" . Prvo je zauzela ostrvo Soseno, a zatim i Valonu.

Pragmatičnom Nikoli Pašiću bilo je vrlo jasno da ova politička nadmudrivanja u događajima koji slede, mogu po Srbiju da imaju vrlo kobne posledice. U tom smislu on na svoju ruku donosi odluku da srpske trupe ipak pređu granicu Albanije, zaposednu njene severne delove i uđu u Elbasan i Tiranu. Sa ovom odlukom nije se slagala ni Vrhovna komanda, ali je ipak 15. juna izvršila naređewe predsedika Vlade.

Koliko je ova "samovolja" Nikole Pašića bila dalekovida i pronicljiva pokazaoće se još u jesen iste godine kada je srpska vojska bila primorana na povlačenje upravo preko albanskih planina pod surovim vremenskim uslovima.

Dalekovida je bila i odluka Nikole Pašića da sa Esad - pašom, šefom albanske državne uprave, posle svrgavanja s vlasti, od Austro - Ugarske ustoličenog kneza, Vilhelma I od Vida, 4. septembra 1914. godine, potpiše ugovor o saradnji. Može se samo zamisliti kroz kakav bi pakao srpska vojska, pri povlačenju preko Albanije, prošla da ovog ugovora nije bilo.

Esad - paša Toptani (1864 - 1920), inače, bio je jedan od najuticajnijih albanskih feudalaca, čovek koji je u turskoj vojsci dosegao do čina generala i pripadao mladoturskom pokretu. Upravo je on sultanu

Abdul Hamidu predao dekret o svrgavanju s prestola, da bi 1913. komandovao turskim trupama u odbrani Skadra. Po njegovom padu, 23. aprila 1913. povukao se u Tiranu i formirao svoju vlast i pored toga što je u Valoni već postojala Vlada Ismail Kemal Beja - pro austro - ugarskog čoveka.

Odmah posle pada, a naročito posle Mirovne konferencije u Parizu, 1919. godine, Albanija je toliko potpala pod uticaj Italije da se naprosto pretočila u običnog piona njene politike. Kako je Italija prerasla u najvećeg i najopasnijeg neprijatelja Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca to je i Albanija za novonastalu državu postala stalni problem i neprestani izazivač nemira - kako na njenim granicama, tako i na njenoj teritoriji.

Mere koje je novonastala država bila prinuđena da preduzima nisu uvek davale i adekvatne rezultate. Istina, one nisu uvek bile ni valjano sračunate, ni valjano sprovedene. Kako su se prilike iz dana u dan pogoršavale to je Kraljevina SHS, posle prijema Albanije u Ligu naroda 1920. godine, u jednom momentu bila prinuđena da zaposedne uski pojas Albanije oko granice i podrži osnivanje Miriditske republike.

Tim povodom između Albanije i Kraljevine SHS je pred Društvom naroda poveden spor koji je Kraljevina SHS izgubila jer je procenjeno da ona tim činom želi da Albaniju podeli na dva dela - katolički i muslimanski.

Naravno da ovakva podela uopšte nije bila cilj, i ako se na njima već insistiralo onda bi se oni mogli svesti na sledeće: uspostavljanje bezbedne granice radi zaštite sopstvene teritorije uz osiguranje određenog uticaja u Albaniji radi suzbijanja italijanskog uticaja.

To i ništa više. To je bilo sve. Nikada se u Beogradu nije razmišljalo ni o zauzeću Albanije, niti o bilo kakvom priključenju njene teritorije, ili bar dela, Kraljevini SHS. Naprotiv, u razgovoru sa Musolinijevim poverenikom Kopijem, koga je primio maja 1913. godine, lično je kralj Aleksandar izjavio da "Albaniju ne bi uzeo ni kad bi mu je poklonili".⁹⁵

Uostalom, na Mirovnoj konferenciji u Parizu upravo je Nikola Pašić, na čelu jugoslovenske delegacije tražio da se "uspostavi nezavisna Albanija iz 1913. dodine", da se poništi važnost Londonskog ugovora iz 1915. godine i u delu koji tretira Albaniju, i da konačno Italija napusti ne samo Albaniju, nego i Balkan:

"Takvo jedno rešenje omogućilo bi albanskim plemenima da sami rade na formiranju svoje sopstvene države i bilo bi u skladu sa principom 'Balkan balkanskim narodima' koji je bitna osnova spokojstva i mirnog razvitka balkanskih naroda".⁹⁶

⁹⁵ J. B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi*, strana 109.

⁹⁶ *Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji.*

Da bi bilo jasnije o čemu se radi i koliko je ovo zalaganje bilo dobronamerno treba imati u vidu da je sedma tačka tajnog Londonskog ugovora između Italije i sila Antante predviđala da Skadar pripadne Crnoj Gori, a severni deo Albanije, do mora, Srbiji. Predlogom Nikole Pašića Kraljevina SHS se odricala ovih mogućnosti.

Nasuprot tom pogledu, a podstaknut i podržan od Italije, predsednik albanske Vlade, Turhan - paša, je izneo kontra predlog koji se naprosto graničio sa zdravim razumom. I on je, naravno, tražio da se Albaniji osigura nezavisnost, ali ne sa granicama iz 1913, nego sa onim koje bi u sastav Albanije podrazumevale: deo Crne Gore, zatim Peć, oblast Kosovske Mitrovice, Prištinu, Gnjilane, Uroševac, Kačanik, deo skopske oblasti, Tetovo, Gostivar, Kičevo, Debar...

Potpuno suprotno od njega i sasvim u skladu sa predlozima Nikole Pašića nastupio je Esad - paša i založio se za granice iz 1913. godine.

Zanimljiv je bio i predlog američkog predsednika Vudra Vilsona po kome je Skadar trebao da pripadne Jugoslaviji, "a Debar sa okolinom do polovine Stogova na istoku i do sela Lukova na jugu" - Albaniji. Ovakav predlog, međutim, energično je odbio Nikola Pašić iz "strateških razloga". On je izneo da "životni interesi" Jugoslaviji nalažu da granica "ide Crnim Drimom ispod Debra, do njegovog sastava sa Belim Drimom do ušća u Jadransko more...".

Paralelno sa nadmudrivanjem na Mirovnoj konferenciji Albanija je pokušala da izvrši i vojni pritisak na jugoslovensku delegaciju. U tom smislu, još dok je konferencija trajala, došlo je do više upada Albanaca na jugoslovensku teritoriju i napada na vojne jedinice. Prvi obimniji napad izveden je u noći između 10. i 11. jula 1929. godine, da bi u novi, izveden u noći između 13. i 14. avgusta kod reke Zete, učestvovalo čak 4.000 Albanaca. Tom prilikom je jedna četa jugoslovenske vojske doslovno bila prepolovljena. Već sledećeg dana, 15. avgusta, u napadu kod sela Čajle potpuno je "razbijen jedan ceo bataljon jugoslovenske vojske".⁹⁷

Bilo je, naravno, više nego jasno da iza svega ovoga stoji Italija, i da ovim provokacijama ne samo da pokušava da se učvrsti u Albaniji, nego i da slabi Jugoslaviju, zatvori Jadransko more i pretvori ga u svoj zaliv. Ima li se u vidu da je Prvim tiranskim ugovorom iz 1926, godine Italija već sasvim osigurala svoje pozicije u Albaniji čime je obezbedila i kanal za doturanje novca separatističkim pokretima u Makedoniji i Crnoj Gori, može se zamisliti nivo uznemirenosti srpske vlade. Ovim činom Albanija je, zapravo, postala jedan običan italijanski protektorat.

⁹⁷ Izveštaj komande Debarskog odseka od 15. VIII 1920, kao i izveštaj Treće armije oblasti istog dana, VII, IV/3, 61/1, 1/23.

Kad je već sledeće godine, novembra meseca 1927, zaključen i Drugi tiranski pakt između Italije i Albanije, Jugoslavija je bila dovedena u poziciju u kojoj, osim intervencije, više i nije bilo nekog drugog manevarskog prostora. Umešao se lično i kralj Aleksandar predlažući Musoliniju direktan sastanak vrlo jasno podvlačeći da "Jugoslavija ne može dopustiti da Albanija posluži kao baza protiv nje...". Nažalost do ovog sastanka nikad nije ni došlo. Kralj Aleksandar je uskoro ubijen. Da li baš sasvim slučajno i u času kada je Rimu postalo jasno da će se on, umesto za Italiju, čvršće vezati za Nemačku!?

Uparedo sa problemima koje je Jugoslavija imala u međuodnosima sa susednim državama rastao je još jedan koji je iz tih zemalja i podstican i svakojako podržavan. Reč je o separatizmu. Ali, ono što odmah pada u oči jeste da su, kod antisrpskih snaga, a za pojavu separatizma kod, recimo Hrvata, Slovenaca, muslimana, Makedonaca i Albanaca, najčešće i isključivo krivi "velikosrpska buržoazija i dvor"! Čak se kaže da su oni bili "najbolji saveznici separatista" i da su time uz "centralističku politiku" najsnažnije potkopavali jugoslovensku zajednicu. U reči, oni su "hranili osnovu na kojoj su mogli da se pojave i žive separatizam, nacionalna mržnja i šovinizam".⁹⁸

Ostaje, istina, nejasno kao se ovakvo tvrđenje može braniti pred saznanjem da su se hrvatski separatisti oglasili još 3. decembra 1918. - samo dva dana po proglašenju Jugoslavije, i čak 17 pre obrazovanja prve Vlade?! Reč je o pripadnicima Stranke prava koji su u svom proglasu vrlo jasno rekli da je aktom od 01. 12. 1918. godine Hrvatima oduzeta suverenost i da je zajednička država proglašena "bez znanja i pitanja stanovnika svih zemalja i bez znanja i pitanja njihovih zakonskih zastupnika, Hrvatskog, Dalmatinskog o Bosansko - hercegovačkog sabora".

No, da se ne bavimo Hrvatima koji se istina jesu prvi oglasili sa svojim separatističkim ciljevima, ali nisu bili prvi koji su stvorili svoju separatističku organizaciju. U tome su ih nadmašili Albanci sa Kosova i Metohije, koji su krajem 1918. godine u Skadru formirali Komitet za narodnu odbranu Kosova (KK) sa osnovnim cilem da se Kosovo i Metohija priključi Albaniji.

Među osnivačima i prvacima ovog Komiteta nalazili su se ljudi koji nisu makli dalje od terorista najgore vrste, počev od Avni Rustemija čiji je najveći uspeh bio u tome što je 1920. godine u Parizu ubio Esad - pašu, čoveka koji je želeo iskrenu saradnju u okviru Jugoslavije. Ljudi njegovog nivoa bili su i Bajram Curi iz Đakovice, i Azem Bejta iz sela Golice u

⁹⁸ J. Marjanović, *Prilog izučavanja jugoslovenstva u ustanku 1941.*, J14, 1, Beograd, 1962, strana 36.

Drenici koji su, baš zbog svog terorističkog pedigreea, nakon Drugog svetskog rata od "nekih pisaca iz Hrvatske bili proglašeni za nacionalne heroje i revolucionare".⁹⁹

Između Kosovskog komiteta i Prizrense lige doslovno nije bilo nikakve razlike. A nije ni moglo biti kad im se zajednički imenitelj svodio na mržnju prema Srbima. Kao što je Liga želela da uz pomoć Turske ognjem i mačem očisti Kosovo i Metohiju od Srba, tako je i Komitet to sebi postavio za cilj - ali uz pomoć Italije. Ako bi se ipak insistiralo na razlikama onda je ona samo u tome što su egzistirale u različitim prilikama. Aktivnost Prizrenske lige padala je u vreme kada Kosovo i Metohija nisu bili u sastavu Srbije, no su čini samo jedan turski vilajet pa su s toga srpske žrtve bile mnogo veće. Prisetimo se samo prekog suda u Prištini iz 1882. godine i stravičnog zločina nad Srbima.

A kad je o Kosovskom komitetu reč onda se uočava da je upravo pod njegovom direktivom i došlo do prvih ozbiljnih nemira i oružanih sukoba između Albanaca sa Kosova i Metohije i regularnih jedinica jugoslovenske vojske. A da stvar bude do kraja paradoksalna do sukoba je došlo čak i pre proglašenja jugoslovenske države. Tako je na prostorima Kosovske Mitrovice i Peći došlo do pravog rata. Već 1919. godine sukob se dodatno rasplamsao. Aprila meseca lično ja Azem Bejta kod Suhog Grla izazvao jedan jači odred jugoslovenske vojske do mere da je on upotrebio čak i artiljeriju. U sukobima tokom maja i juna 1919. godine život je izgubilo oko 600 Albanaca.

U isto vreme dok su napadali vojsku Albanci su vršili i neviđeni teror nad srpskim civilima. Po rečima narodnog poslanika Sretena Vukosavljevića, Azem Bejta, koji je prednjačio u zločinima, palio je cela srpska sela i ubijao cele srpske porodice.¹⁰⁰

Interesantno je primetiti da je Kosovski komitet, poput ostalih separatističkih pokreta i organizacija imao punu podršku ne samo Italije, Austrije, Mađarske, Bugarske i Albanije, nego čak i od Kominterne, a to će reći i od Komunističke partije Jugoslavije. Istina da ta podrška nije datirala od prvog časa njenog nastanka, ali će kasnije stvari krenuti drugim tokom. U periodu između 1919 - 1921, KPJ je zauzimala stavove po kojima je odlučno branila teritorijalno jedinstvo jugoslovenske države. Kasnije će ih i ona drastično promeniti i sasvim prihvatiti stav Kominterne iz 1923. godine. Kad se taj novi stav posmatra iz perspektive Kosova i Metohije to praktično znači da ona prihvata ideju da ta oblast pripadne Albaniji. I ne samo da se radi o stavu koliko se ide korak dalje. Naime, u skladu sa

⁹⁹ Branko Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb, 1988, strana 38.

¹⁰⁰ Branislav Gligorijević, *Kačaci, iseljavanje, Kominternu*, specijalno izdanje Duge, Beograd, jul 1988, strana 22.

zadatkom koji su dobili jugoslovenski komunisti su bili obavezni da potpomažu stavove Kosovskog komiteta, pa čak se i povezuju sa njihovim pristalicama u zemlji. Ovakvim stavovima u izuzetno su delikatnu poziciju bili dovedeni srpski komunisti koji su trebali da izražavaju solidarnost sa "nacionalno - oslobodilačkim pokretom u licu Kosovskog komiteta".¹⁰¹

Prvacima Kosovskog komiteta od izuzetne je važnosti bilo da, što je više moguće, "internacionalizuju šiptarsko pitanje u Jugoslaviji". U tom delu naročito je bio aktivan jedan od njegovih čelnika, Hasan Priština. On je društvo naroda naprosto i doslovno bombardovao serijama memoranduma i peticija prepunih lažima o stradanju i progonu Albanaca na Kosovu i Metohiji - nije imao ni mere, ni ukusa.

Već sama ta aktivnost Hasana Prištine bila je dovoljna za sumnju tako da su njegovi izveštaji sve više primani sa rezervom. Jedini koji su njegove izveštaje prihvatili kao apsolutno tačne bili su oni koji su po prirodi stvari morali da budu i sami odlično obavješteni - Jugoslovenski komunisti. Držeći se bezrezervno njih neprestano su ponavljali priču o tome da Srbi, ugnjetavaju, eksploatišu "progone Šiptare sa rodničkih ognjišta". Da im otimaju zemlju i tome slično. I naravno, polazeći od ovakve priče zagovarali su ideju da se Kosovo i Metohija pripoji Albaniji. U skladu sa tim i srpski komunisti borili su se za to da se Srbiji oduzme Stara Srbija.

¹⁰¹ Branislav Gligorijević, *Albanci u Jugoslaviji između dva rata*, referat na konferenciji Internacionalne helsinške federacije za ljudska prava, Beč, 7. i 8. jin 1993.

7. OD POZNOG ROMANTIZMA DO MILANA RAKIĆA

"Naša suvremena poezija" - pisao je još 1868. godine u svom članku *Pevanje i mišljenje* Svetozar Marković, objavljenom u romantičarskom časopisu *Matica* - "to je smesa od ljubavnih izjava, fantastičnih ocena, praznih fraza i smešnih budalaština". Njegovu ocenu sasvim je prihvatio i, bez sumnje jedan od najvećih srpskih kritičara i književni istoričar, Jovan Skerlić, koji podvlači da je romantičarska lirika "pored nekoliko pesnika od vrednosti" dala i "znatan broj stihotvoraca i pesničkih simulanata" koji nisu otišli dalje od uzdisaja, prenemaganja, ljubavnih izjava, alkoholičarskih zanosa, novinarskih tirada ili retoričkih kletvi... Takva kvazipoezija je naravno, zaključuje Skerlić, izazvala "protiv sebe" sve ljude od ukusa i duha.

U članku *Obnova naše rodoljubve poezije* iz 1911. godine Skerlić je još oštiji:

"Taj novi patriotizam nije ono što se nekada podrazumevalo: ono zapomaganje nad grobom slavni predaka, (...) ono "prikivanje živih na krst istorije" (...). To nije više ono detinjasto precenjivanje sama sebe, naivna vera u srpsku kulturu i apsolutnu nadmoćnost srpskog naroda na zemlji. To nije ni ona neinteligentna ksenofobija, kanibalska mržnja na tuđina, čija krv ispod groca treba da zaliva biljku srpskog patriotizma".¹⁰²

Govoreći o "epigonima romantičarske škole", Veljko Petrović u već navedenom članku beleži:

"Oni su naleteli na Brankove, Zmajeve i Đurine osmerce i jambove i na njihovo prostosrdačno klicanje i naivno obgrljavanje lepote u svetu, izražavano opštim konstatacijama i epitetima, pa su ih dovršili svojim neprestanim: oj, ej, oh."¹⁰³

Samo nešto dalje Petrović je još određeniji:

"Epigoni su i zato epigoni što pored izvanrednog čula za pisano slovo, njima nedostaje čulo razabiranja u nastalom životu sredine; oni ne saosećaju sa odisejama narodne, ili bar klasne, opšte duše oko sebe. I ne osećaju izmenu njenih osećanja, prohteva i čudi".¹⁰⁴

¹⁰² Jovan Skerlić, *Kritike, Obnova naše rodoljubive poezije*, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1971, strana 195.

¹⁰³ Veljko Petrović, *Od Vojislava do Dučića - naš tzv. modernizam, Srpska književnost u književnoj kritici - Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Nolit, Beograd, 1972.

¹⁰⁴ Isti, str. 13.

Vrlo precizan u svom mišljewu je i Zoran Gavrilović:

"Romantizam je u stvari za sobom ostavio ruševine jedne poezije na kojima su se doživljavale neveste, nekusne tvorevine epigonskog karaktera. Bila je to slaba poezija, tih osamdesetih godina, u svakom pogledu: sadržajno, jer je taj sadržaj bio iscrpen od autentičnih pesnika; formalno, jer se više nije poznavala osnovna tehnika stiha, pogotovu otkako je nestalo pravih romantičara koji su razbili pravila 'objektivne' i pseudoklasičarske poezije. Poezija je očekivala nekog ko će umeti da talenat uobliči u novu formu i znati da se više starim stazama ne može ići".¹⁰⁵

Nešto blaži u toj oceni je Jovan Deretić, koji, govoreći o tom periodu, između ostalog, beleži, u pomenutoj studiji, da su epigoni samo, ipak i jedino "dovedi do krajnosti osnovne težnje romantizma". Istina da on pravi, što je i prirodno, i bitnu razliku između velikih pesnika ove epohe i epigona koje najvećim delom svrstava u vreme "trećeg romantičarskog naraštaja" - kome pripada i Laza Kostić kao najznačajniji njegov predstavnik.

"Novija istraživanja bilo novijih stvaralaca bilo epohe u celini, naročito opsežna trotomna istorija srpskog romantizma Miodraga Popovića i niz oglada Miodraga Pavlovića, pokazala su ne samo veličinu nego i značaj i ulogu malih pesnika, epigona, i upotpunila pesničku panoramu romantičarskog razdoblja kojem se bogatstvom lirskih glasova, pesničkim dometima i raznovrsnošću tema i žanrova približuju samo dvadesete godine ovog stoleća".¹⁰⁶

Iz tog mnoštva epigona on posebno izdvaja Jovana Grčića Milenka (1846 - 1875) - rođen i umro iste godine kada i tvorac srpskog socijalizma i podstrekač realizma u našoj književnosti Svetozar Marković - kod koga nalazi dosta toga što će "dvadesetak godina kasnije, s Vojislavom Ilićem, prevladati u našoj poeziji".¹⁰⁷

Veljko Petrović, međutim, snažnije podvlači tu razliku između Jovana Grčića Milenka i Vojislava Ilića. Naime, po njegovom mišljenju, ni u tematskom delu, ni u izboru pesničkih rekvizita kao ni u "deminutivnom raznežavanju reči" Ilić nije snažnije odskočio od romantičara - čak je do smrti ostao "istinskija romantična priroda od Zmaja".¹⁰⁸

Ilićeva novina je u činjenici da neće prazno i "spontano popovanje" jer je duboko svestan stvarnosti, jer poznaje publiku, jer ima sasvim drugačiji stav i prema poeziji, i prema svetu "kome se ispoveda" i prema pesničkom zanatu. Taj odskok Jovan Grčić Milenko, ne samo da nije

¹⁰⁵ Zoran Gavrilović, *Vojislav Ilić, Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Srpska književna zadruga, Nolit, Beograd, 1972, strana 21.

¹⁰⁶ Jovan Deretić, isto, strana 355 .

¹⁰⁷ Isto, strana 357.

¹⁰⁸ Veljko Petrović, isto, strana 14.

napravio, no, ipak, čak ni nagovestio usprkos nadi da će mu poeziju "svesna i uviđavna kritika" valjano odvređnovati.

Vojislav Ilić je nezaobilazna, jedinstvena ličnost u našoj poeziji, ne samo zbog toga što se i danas s pažnjom može čitati, uprkos činjenici da mu je i "stav i način preživeo", no naprosto zato što je bio istorik i reformator našeg pesničkog dela - ili bar začetnik. I zato je nezaobilazan. On je taj koji je zaorao prvu brazdu - onu koja je naše pesničke reči primeravala Evropi, odlučno raskinuvši s preživelim verbalizmom, "preteranom emocionalnošću", nebrigom prema formi i često ispraznom retorikom, a na polzu "pesničkog izraza i srpskog stiha".

7. 1. Pesnička epoha iz ugla pesničkih parova

U vreme kada se Dučić otisnuo u Evropu, Ženevu i Pariz pre svega, došao je do otkrića u koje jedva da je mogao i da poveruje - pesnička škola kroz koju je na Balkanu prošao, i čiji je epigon bio, ne samo da nije bila nekakav oblik, balkanskog anahronizma, i ne samo "pozni odjek Puškina" i ruskih romantičara, no mnogo više poezija koja je "donedavno bila moderna" u gotovo svim značajnijim evropskim centrima. Vojislav Ilić, pa i sam vojislavizam, jedva da su i znali za francuski parnas sa kojim su ga povezivale sve glavne osobine, počev od brižljivog rada na formi, objektivnosti, uzdržanosti emocija ili obnovljenoga interesovanja prema antici.

I ne samo parnas. Ozbiljna proučavanja ozbiljnih i uvažениh autoriteta, počev od D. Živkovića i M. Pavića, upućuju i na to da kod Vojislava Ilića ima i začetaka srpskog simbolizma - pokret koji je smenio parnas i bio bitno obeležje "evropske poezije poslednjih decenija 20. veka".

Prirodno je da pesnik takvih dometa, ili bar nagoveštaja, svojim delom nadržaste i samoga sebe pretačući se u svojevrstu školu - vojislavizam - i prirodno je da takva škola daje veliki broj epigona. U našim okolnostima kroz tu školu prošli su svi oni koji su svoje delo započinjali kajem 80-ih i početkom 90-ih godina. Ovom prilikom pomenućemo samo dvojicu: Aleksu Šantića i Jovana Dučića - dva Hercegovca koji, u prvoj fazi svog stvaralaštva, čine uspešan prelaz od vojislavizma ka poeziji moderne, da bi u ovoj drugoj već činili dva krila, tradicionalističko i modernističko. Kad je o pesnicima iz Srbije reč nezaobilazna su tri pesnika: Milan Rakić, Sima Pandurović i Vladislav Petković Dis koji, pojavivši se više od decenije nakon Šantića i Dučića, čine jezgro pesničke moderne.

I pored toga što je kod pesnika iz Srbije uočljiva polarizacija između individualizma i tradicionalnog shvatanja rodoljublja pada u oči da im je delo manje raznovrsno i sa manje širine no što je to kod Dučića i Šantića. Pa ipak, i pored užeg tematskog registra, a znatno manjeg pesničkog opusa, ono su ti koji su dominantne tendencije poetske moderne izrazili potpunije, doveli ih do kraja i stvorili poeziju "koja po svojim bitnim obeležjima stoji mnogo bliže narednim nego prethodnim razdobljima srpskog pesništva".¹⁰⁹

Ako imamo ambicija da do kraja razumemo unutrašnji razvoj jedne pesničke epohe, i to u rasponu od samog začeca, izrastanja iz tradicije, urastanja u nove prostore do pune zrelosti, punoće i sjaja, uključujući na kraju i neizbežni suton u raspadu sistema zbog nadiranja drugačije poezije, onda u ovom slučaju neizbežno moramo poći od Vojislava Ilića, i pesničkih parova: Dučić - Šantić, Dučić - Rakić i Pandurović - Dis - koji ne samo da otkrivaju "unutrašnje raspone u poeziji moderne" no i "suprotne polove u svakoj njenoj razvojnoj etapi". Upravo ovim putem krenućemo i mi, i upravo zato ćemo o svakom od ovih pesnika i reći koju reč sasvim uvereni da je to neizbežni put koji nas vodi do razumevanja pesničkog dela Milana Rakića, i sasvim uvereni da će to razumevanje na najubedljiviji način pokazati zašto smo se u ovom radu opredelili za njegovu pesničku reč. Ovaj put je, dakle, odgovor na pitanje zašto smo se priklonili njemu i njegovom delu, baš kao što ćemo, nešto kasnije, pokušati da razjasnimo i pitanje otkuda i pomisao da tragamo za Pesmom nad pesmama u delu pesnika koji je, ionako, obimom svoga dela skroman. Podvlačimo - obimom.

7. 2. Vojislav Ilić (1860 - 1894)

Sin poznatog beogradskog pesnika Jovana Ilića, Vojislav, odrastao je u atmosferi za koju se slobodno može reći da je bila izrazito književna i u domu koji je bio stecište književnog Beograda. Okolnost da je rastao pored oca pesnika i braće koja su takođe bila vrlo aktivna u književnosti bila je pretežnija za njegovo književno formiranje no šklovanje koje mu je bilo i neredovno i nepotpuno.

¹⁰⁹ Jovan Deretić, isto, strana 450.

Bolešljiv još od rođenja, a potpuno neodgovoran, zbog slabog uspeha napustio je gimnazju već posale trećeg razreda. Istina, kasnije je, na svoju ruku pohađao predavanja na Višoj školi i bio vrlo aktivan u književnom i političkom životu studentske omladine, ali na ispite nije izlazio i nije ih polagao.

Često je menjao nameštenja, kako u Beogradu, tako i u unutrašnjosti, živeo u oskudici i veliki deo vremena provodio po kafanama čime je još više pogoršavao svoje ionako slabo zdravlje. Zbog političkih uverenja bio je naravno proganjan od vlasti. Umro je mlad.

Na njegovo pesničko delo najveći uticaj izvršili su ruski romantičari, Žukovski, Puškin i Ljermontov, mada treba podvući i antičku poeziju sa kojom se upoznao preko ruskih ili naših prevoda, obzirom da osim ruskog nije znao ni jedan drugi strani jezik.

Uprkos mladosti, i uprkos poprilično neurednom, i ne malo boemskom životu, ostavio je iza sebe i obimno i raznovrsno pesničko delo - objavio je tri zbirke pesama (1887, 1889. i 1892.) i pritom još veliki broj pesama koje su ili rasute po mnogobrojnim časopisima, ili ostale u rukopisu. Bilo je tu i nekoliko proznih pokušaja, ali su oni značajni samo utoliko što su ubedljiva potvrda da je Vojislav Ilić dobro umeo pisati samo u stihu.

Ono što kritika, čak i površna, odmah primećuje kod Vojislava Ilića jeste da je upravo on ispunio onaj zahtev Svetozara Markovića da se napravi odlučan raskid s poezijom romantizma. Nema sumnje da je naša čitalačka publika, naročito posle 1876. godine, počela mnogo brže da sazreva od naše poezije i da je to okolnost koju naši pesnici nisu uočavali - počev od Zmaja, a donekle i Laze Kostića. Ako su oko 1860. godine bili u pravu kad su joj prilazili "kroz narodnu tradiciju", već 1880, nisu jer se o njenoj inferiornosti više nije moglo govoriti. Tu novu "kulturnu temperaturu u našoj čitalačkoj publici"¹¹⁰ Vojislav Ilić je tačno osetio i prema njoj ravnao svoje pesničko delo. U reči, on je prvi koji je osetio da poetsku Evropu treba dovesti do našeg čitaoca, ili njega samog odvesti u Evropu.

Ali, bilo bi jako površno ako bi se poezija Vojislava Ilića shvatila samo kao izraz reagovanja na naš kasni romantizam u smislu okretanja ka "realističkom pesništvu". Njegovo je pesničko delo ipak bilo složenije, i u celini gledano gotovo sasvim suprotno od one tendenciozne, angažovane književnosti za koju se zalagao Svetozar Marković. Pre svega, kad govorimo o klasicističkom momentu u njegovoj poeziji onda treba reći da nije reč o vraćanju ka klasicizmu recimo jednog Sterije ili Mušickog, no

¹¹⁰ Milorad Pavić, *Vojislav Ilić, Srpska književnost u književnoj kritici, Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Nolit, Beograd, 1972, strana 37. i 38.

ispravljanju njihovog puta čak do mere da s pravom možemo reći kako nemamo bolje klasicističke poezije od one koju nam je dao Vojislav Ilić.

Što se romantizma tiče on je kod nas bio "samo delimično zastupljen u vidu nekakvog zatvorenog, nacionalnog i folklornog"¹¹¹ miljea, udaljen od onog pravog evropskog, kao i velikih pesnika te epohe - Puškina, Ljermontova, Bajrona i drugih. Vojislav Ilić, koji se ovim pesnicima više napajao no naši romantičari, bio je daleko i od pomisli da se na kraju 19. veka bavi nekakvim obnavljanjem, ispravljanjem ili dopunjavanjem onoga što je već zauvek i nepovratno prošlo.

Tačno je da ga je s realistima vezivala sklonost ka deskripciji i objektivnosti, ali je tačno i to da je estetizam i formalizam svoje poezije usmerio na put na kojem se kao najvažniji momenat nameće briga poezije za samu sebe, odnosno za svoje "vlastito umetničko biće".

Ne zaustavljajući se mnogo na romantičarskoj poeziji, a u realizmu tačno, vremenski i prostorno, ograničen, Ilićevo je pesničko delo sve više počelo da pokazuje osobine francuskog parnasa - "gotovo istog vremena".¹¹²

Početakom 1882. godine pred pesnikom Ilićem postavlja se mučna umetnička dilema: kuda dalje? Kojim putem? Ista dilema pred kojom je stajao pre deset godina, u odnosu na ovu više mu je ličila na "poravnanje i proširivanje izrovanog i dosta uskog, ali već utabanog druma".¹¹³

Sada to više nije to, staza je vrletna, provalija duboka, a snaga "na izmaku". Pa ipak, kao i svaki pravi umetnik, i Ilić je krenuo u to nepoznato i to takvom odlučnošću i snagom koja je Dučiću kasnije poslužila kao moćan osnov u razvoju "cele škole svoje simbolističko-modernističke poezije".¹¹⁴

Svoj stvaralački i životni vek Ilić je praktično završio na Kosovu i Metohiji. Istina, nakon polugodišnjeg službovanja u Prištini, smogao je još toliko snage da se preko Skoplja prebaci do Beograda da bi u njemu i umro 21. januara 1893. godine.¹¹⁵ On na Kosovo, inače, dolazi posle stupanja na presto kralja Aleksandra Obrenovića, 1. aprila 1893. godine, u trenutku kada se "ponadao da će novi kralj nešto pozitivno menjati u Srbiji"¹¹⁶, u vrlo burnom i opasnom vremenu - Nušićevog prethodnika na konzulskom mestu (prvog srpskog konzula u Prištini), Luku Marinkovića, "Arnauti su zaklali prilikom brijanja".¹¹⁷

¹¹¹ Isto, strana 39.

¹¹² Isti, strana 40.

¹¹³ Dragiša Živković, *Simbolizam Vojislava Ilića, Srpska književnost u književnoj kritici, Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Nolit, Beograd, 1972, strana 70.

¹¹⁴ Isto, strana 70.

¹¹⁵ Milorad Jevrić, *Vojislav Ilić i Kosovo*, Baština, VIII, Priština, 1997, strana 92.

¹¹⁶ Isto, strana, 82.

¹¹⁷ Isto, strana, 85.

Mada je na Kosovu proveo samo šest meseci - za pisara I klase konzulata u Prištini postavljen je 25. maja 1893. godine - njegov je književni rad na njemu i "značajan i zanimljiv". Na stranu što zbog prerane smrti nije stigao "da napiše jedan veliki spev o Kosovu", ali pesma *Kad se ugasi sunce* - koja je najverovatnije predsmrtna - moćna je najava preokreta u Ilićevoj poeziji, jer mu simbolizam nigde tako snažno i tako potpuno nije izražen kao u njoj. Insistirajući na njenom "verovatnom" nastajanju na Kosovu Jevrić pre svega podvlači vremenski tesnac koji nije ostavio ni mogućnost nastanka na nekom drugom mestu a potom i stvaralačku neophodnost po kojoj "ovakva pesma nije (ni) mogla nastati u jednom dahu".¹¹⁸

Ono čime ona budi pažnju jeste da briše granice "između objektivnog i subjektivnog sveta" i da pesnik uveliko zalazi u onaj koji je izvan vidljivog i iskustvenog paravana.

Posle odlaska sa Kosova Vojislav Ilić, naravno, više nije mogao pevati. I baš zato se može ozbiljno i odgovorno tvrditi da je to period koji "predstavlja krunu njegovog stvaralaštva" i pored toga što se ono ovde naglo i zauvek prekida.

Došao je u Prištinu da kao čovek 19. veka baš kosovskim ciklusom zakorači u 20. i pored toga što fizički nikada neće dosegnuti do njega.

Bio je klasicista, razumeo je romantike bolje i od njih samih, svrstavaju ga u realiste, retki su u njemu prepoznavali parnasovca, a samo najreći vesnika simbolizma. Živeo je u 19. veku, postavio temelje moderna književnosti 20. da bi epigonima snažno zaorao staze, i umro prerano - taman toliko da možemo samo naslućivati domete do kojih bi se uzdigao da mu kratkoća ovozemaljskog života nije bila sudbina.

U isto vreme kada i Vojislav Ilić stvarala je i jedna grupa manje značajnijih srpskih pesnika koja se opet može svrstati u grupu Markovićevih sledbenika, odnosno začetnika "socijalne i socijalističke poezije". U tu se grupu pre svega mora svrstati Jaša Tomić (1856 - 1922) koji je pored stihova socijalne sadržine pisao i romane i pripovetke u socijalističkom duhu. Zatim, tu je i tipografski radnik Kosta Arsenijević (oko 1856 - oko 1903) o kome je i sam Ilić pisao kao o pesniku koji je u

¹¹⁸ Isto, strana, 92.

stihovima iznosio "socijalističke ideje". Nadalje, tu je i Šapčanin Vladimir M. Jovanović (1859 - 1898) - "najizrazitiji realista u poeziji".

Na prelazu od V. Ilića ka modernizmu dominiraju dva pesnika: Milorad Mitrović (1867 - 1907) i Mileta Jakšić (1869 - 1935). Kad je o Mitroviću reč mora se imati u vidu da kod njega dominiraju dve stvaralačke orijentacije: prva, estetska sa uranjanjem "u nestvarni svet večne lepote i ljubavi " i egzotične daleke predele i davna vremena" (*Knjiga ljubavi* iz 1899. godine koja čini zbirku balada i romansi) i, druga, političko - satirična u kojoj je Mitrović jednostavno nastavio "tradiciju srpske slobodarske poezije" (*Prigodne pesme* iz 1903. godine).

Nasuprot Miletiću Mileta Jakšić je samosvojniji u zbirkama - *Pesme* - iz 1899. i 1922. godine. Živeći u svom banatskom selu on se selom i bavio - njegovim životom i pejzažima. Međutim, time što će se u nekim pesmama baviti i snovima, slutnjama i proticanjem vremena on će praktično krenuti putem na kome su već bili Zmaj i Ilić - onim putem "koji će dovesti do Disovog nirvanizma".

7. 3. Aleksa Šantić (1868 - 1924) - Jovan Dučić (1874 - 1943)

Onako kako su se i oslobađali od Turaka naši su krajevi i ulazili u književnost - pre svega Vojvodina (u XVIII veku), pa Srbija posle svojih ustanaka, i konačno oni koji su do slobode dosegli tek posle Berlinskog kongresa 1878, godine. U tom kontekstu treba i razumeti pojavu Alekse Šantića i Jovana Dučića, pre svih, krajem 80-ih godina da bi 90-ih razvili takvu književnu aktivnost koja Mostar izdiže u pravi književni centar.

Glasilo mostarske grupe *Zora* (1896 - 1901) bez sumnje ulazi u red najmodernijih književnih lasopisa na prelazu iz veka u vek.

Najznačajniji predstavnici tog kruga svakako su bili Šantić i Dučić koji punu zrelost doseću u prvoj deceniji XX veka i pored toga što poeziju moderne bitno obeležavaju u dva gotovo dijametralno suprotna pola: Šantić ka tradicionalizmu, a Dučić modernizmu i zapadnjaštvu.

Aleksa Šantić je rođen u Mostaru, u kome je, po svršetku trgovačke škole u Trstu i Ljubljani, proveo ceo svoj život. Prvu pesmu je objavio 1886. godine da bi potom sledile zbirke: 1891, 1895, 1901, 1908, 1911, 1918. i 1929. Od domaćih pisaca pored Ilića najsnažniji uticaj na njega imao je Zmaj, a od stranih Hajne.

Nasuprot Dučiću i Rakiću "koji su se sve više evropeizirali", Šantić je uporno pevao o slobodi, srpstvu i socijalnoj pravdi, ostajući dosledan "nacionalnim i socijalnim idealima XIX veka". Šantić naprosto neće "ludu vrevu" nekog novog društva, koliko više želi da se izvan "laži i

maske" približi srcu narodnom koje mu je ionako najbliže. Želeo je, dakle, sreću u malom krugu, a doživeo je obrnuto - "slavu u velikom".¹¹⁹

A slava mu je bila predodređena jer je pripadao onim retkim pesnicima koji "ne lažu", ne pevaju "iz mode i snobizma", ne žongliraju rečima i vezu neke "frazе", kako to bez pardona primećuje Jovan Skerlić, no u stihove "meće otkucaje svoga srca, ne kao pesnik, no kao čovek".¹²⁰ Šantić je bez sumnje svaku svoju pesmu još i pre pisanja duboko osetio, proživio i odbolovao. Kod njega doista nema potrebe tragati za biografijom - na svakom se koraku, i u svakom stihu oseća pesnik koji dolazi iz dubine narodnoga bića da podigne našu "gotovo zaboravljenu rodoljubivu poeziju (...) do negdašnje visine iz doba Zmaja i Jakšića".¹²¹

Šantićeva poezija traje između ličnih snova i kolektivnih osećanja, između ljubavi i rodoljublja, i konačno između idealne drage i napaćenog naroda. Doista nije teško uočiti da se Šantić u ljubavnoj poeziji razvio pod snažnim uticajem muslimanske sevdalinke, da pritom ume da dočara ambijent bašta, behara, bujnu a skrivenu lepotu. I nije teško uočiti da ume da "pogodi" čak i ton sevdalinke do mere da su mu se pesme u narodu kao narodne i pevane (*Emina, Na izvoru*). Ali, pre svega treba uočiti to da on sam nije u tom svetu o kome peva, koliko ga posmatra s bojažljive udaljenosti - čak prikriven. Taj svet njegove poezije samo vešto i otužno prikriva ličnu neostvarenu ljubav, ličnu dramu, usamljenost i čak - tragičnu promašenost. Prisetimo se za trenutak *Jedne suze*.

Drugi motiv koji tako snažno obeležava Šantićevu poeziju je "vezanost za rodnu grudu i domaće ognjište" i to do mere da svako kidanje te veze izaziva najveću "bol u pesnikovoj duši". Upravo iz kruga ovog motiva dopiru do nas najpotresnije Šantićeve pesme - *Ostajte ovde i Hleb*.

Kad se pak govori o patriotskim Šantićevim pesmama neizostavno se mora uočiti razlika između "protesta protiv mučne sadašnjosti" s jedne strane, i pesimizma, s druge, jer postoji opravdana bojaznost da se iz prve činjenice, po nekoj vezi logike kao zaključak izvuče ova druga, što ne samo da ne bi bilo tačno koliko bi se protivilo čitavom Šantićevom stvaralačkom duhu.

"Protest protiv mučne sadašnjosti" primeren je nesrazmeru "prema herojskoj prošlosti" i naročito "zahtevima budućnosti koja je takođe određena herojskom prošlošću".¹²² Nasuprot časovima očajanja, ogorčenja, gneva i tuge na sve što bi makar moglo da sličí ropskom pomirenju,

¹¹⁹ Pero Slijepčević, *Alaksa Šantić, Srpska književnost u književnoj kritici, Peništvo od Vojislava do Bojića*, Nolit, Beogra, 197, strana 91 .

¹²⁰ Jovan Skerlić, *Aleksa Šantić, Kritike II*, Matica crpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1971, strana 199 .

¹²¹ Isto, strana 199 .

Šantić nikada nije gubio veru u snagu i odlučnost naroda. Kao što je Njegoš znao da "vaskresenje ne biva bez smrti" tako je i Šantiću bilo jasno da se "protiv sile silom uzdiže". Iz godine su u godinu njegovi patriotski stihovi bili sve sadržajni i izražajni da bi naposljetku sekli kao mač - u pesmi *Mi znamo sudbu* iz 1907. godine prkos mu je jači i od same smrti:

Mi put svoj znamo, put bogočovjeka,
i silni kao planinska rijeka,
svi ćemo poći preko oštra kama, -
sve tako dalje, tamo do Golgote,
i kad nam muške uzmete živote,
grobovi naši boriće se s vama! -

Ustvrdismo malopre da je tražio sreću u malom, a da je doživio slavu u velikom. Upravo mu je takva bila i sudbina - kod širokih slojeva čitalačke publike doživio je slavu kao i veliki mu uzor Zmaj, dok mu je kritika, kako ona iz njegovog doba, tako i poznija, neretko osporavala umetničke vrednosti.

Za razliku od Alekse Šantića, "najvećeg poklonika zavičaja i rodne grude koga je naša poezija dala"¹²³ drugi hercegovački pesnik i njegov drug iz detinjstva, Jovan Dučić (1874 - 1943), bio je opsednut "velikim i umnim Zapadom". Rođen je u Trebinju, trgovačku školu završio u Mostaru, a učiteljsku u Sarajevu i Somboru. Nakon diplomiranja (1893), kao učitelj je radio u Bijeljini i Mostaru. Već 1899. godine napušta Mostar i odlazi na studije u Ženevu, da bi po njihovom okončanju (1906), došao u Srbiju, stupio u službu u Ministarstvo inostranih poslova, a 1910, ušao u diplomatiju. Po izbijanju Drugog svetskog rata odlazi u Ameriku gde i umire 1943, godine - posmrtni ostaci su mu tek 2001. godine prebačeni u rodno Trebinje gde je po drugi put, uz izraze najvećeg poštovanja, i sahranjen.

Dučić je jedan od retkih naših umetnika kod koga se u pedesetogodišnjoj umetničkoj karijeri konstantno registruju razvoj i usavršavanje. Upravo zato je i u pravu Zoran Gavrilović kad na početku svog rada o ovom našem pesniku beleži kako je upravo on "moćno razvio našu poeziju i uzdigao je na visinu na

¹²² Vojislav Đurić, predgovor knjizi *Pesme Alekse Šantića*, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1971, strana 10 .

¹²³ Jovan Deretić, isto, strana 445.

kojoj nikada dotle nije bila".¹²⁴ U tom dugogodišnjem stvaralačkom naporu mogu se registrovati tri razvojne faze koje ga bitno karakterišu: prva, vremenski vezana do odlaska u Ženevu u kojoj se kao sledbenik Vojislava Ilića razvija u okvirima "domaće pesničke tradicije", i koja se slobodno može nazvati vojislavovska; druga, koja vremenski traje do Prvog svetskog rata, parnaso - simbolistička, u kojoj se razvija pod isključivim uticajem francuske poezije i u kojoj pravi radikalni raskid s prvom fazom, i treća, ili post - simbolistička koja počinje od kraja Prvog svetskog rata pa traje nadalje - do samog kraja - u kojoj upoznajemo Dučića u punoj i pravoj misaonoj i umetničkoj zrelosti.

Ono što se kod Dučića da odmah osetiti jeste neprestani i uvek dodatni napor da se bude na visini zadatka i težnja ka stvaralačkom savršenstvu. Ta ambicija, ma koliko i ljudska, i umetnički bila i opravdana i razumljiva ima i svojih nedostataka koji se kod Dučića, pre svega, reflektuju u "prenapregnutosti" jezika i težnje da se u svakom trenutku, pa čak i kod savršeno beznačajnih stvari "vidi nešto izuzetno, sudbinsko". Upravo zato kod njega je prisutna odsutnost konkretnog i neposrednog, a upravo je to ono što najmanje pogoduje ljubavnim i rodoljubivim pesmama - onome što čini bit tradicionalnog srpskog pesništva. Zato kod Dučića nema ni konkretne žene, ni konkretnog ljubavnog doživljaja, njegova je ljubav apstraktna do nestvarnosti, izmišljena - prisetimo se samo *Zalaska sunca*. Ali, iako čak i takva, ljubav je ipak osnova, "izvor i utoka njegovog pevanja", usprkos melanholičnom, setnom i sumornom raspoloženju.

No, nasuprot činjenici da je njegova ljubavna poezija mnogo hvaljena, da je svojevrsan "fatum, nadmoćna sila" kojoj se i on nemoćno priklanja, i nasuprot izričitom podvlačenju Jovana Skerlića da je "ljubav glavna, i isključiva preokupacija" Dučićeva¹²⁵ čini se da je Miodrag Pavlović više u pravu kad kaže da "ljubavna poezija Dučićeva (...) spada u slabiji deo Dučićeva stvaranja".¹²⁶

Ono vrelo, ono izvorište u kome mu umetničke domete ne samo niko ne spori no ih svrstava u najviše visove naše poezije ipak je deskriptivnost, "zagnjurenost" u šumove prirode, prelaze iz dana u noći, zore i sutone, treptaj lišća i cvetanje cveća.

Dučićev opis izražava subjektivan odnos i prerasta u simbol "ljudskog osećanja sveta". Njegova je slika prepuna intimnih ljudskih

¹²⁴ Zoran Gavrilović, *Jovan Dučić, Srpska književnost u književnoj kritici, Pesništvo od Vojislava do Bojića, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1972, strana 163.*

¹²⁵ Jovan Skerlić, *Jovan Dučić, Kritika II, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1971, strana 89.*

¹²⁶ Miodrag Pavlović, *Jovan Dučić, danas, Srpska književnost u književnoj kritici, Pesništvo od Vojislava do Bojića, Nolit, Beograd, 1972, strana 195.*

sadržaja. On beži od "tačnosti slike u faktografskom i fotografskom smislu",¹²⁷ zamenjuje je simbolom u neprestanoj potrebi da dočara doživljaj predmeta.

Baveći se Dučićevom deskriptivnom poezijom Jovan Skerlić još na početku 20. veka primećuje ono što bi se i danas teško moglo sporiti: Dučić nema istančan osećaj za preliv boja - on se kod njega gotovo i ne opaža, ali taj nedostatak izvanredno nadoknađuje izvanredno razvijenim osećajem za šumove:

"Malo koji od naših pesnika tako jako i tako potpuno oseća ta treperenja zvuka. On dobro raspoznaje sve moguće šumove, katkada izgleda kao slepac koji sav živi tim čulom; čitavi opisi nisu ništa drugo do vešto uhvaćen i preveden zvuk. On naročito voli noć koja se diže i spušta sa nekim šumom, jer u njenoj tišini oseća sve moguće šumove, on tada čuje zborove, oluje, hujanje reka, romorenje potoka. Kada vidi pustu crkvu, prvi će mu utisak biti, da je ona bez glasa i bez zvona; nebesa mu nemo blistaju; vazduh je bez glasa, bez zvuka, bez java; val jeca; mrak je gluv; pustinja je nema; za svoje pesme veli da su 'plač vjetrova u drveću golom', plač jesenjih vjetrova koji, promukli od bola, duboko jecaju i umiru u jesenjem zraku. U noći, kada umukne svaka vrevu:

Svaki cvijetak, kamen, talas, list sa gore,
Zvuk svoj ima u njoj; svi šapću i struje...
I moj duh se mračni jasno u njoj čuje...

Ili:

Mir, tišina smrti. Ali ispod mira,
Često ko da čujem glas dalekog hora,
Tajanstvenost, strašnog u dugoj tišini.

To se budi groblje pod širokom vodom!
Počinje op'jelo... Noć pod crnim svodom
Šumi psalme, paleć' sv'jeće u visini."¹²⁸

Postoji, međutim kod Dučića jedna stvar koja, imajući u vidu podneblje iz koga potiče, u najmanju ruku iznenađuje. Reč je o "nacionalnom osećanju". On kao da nema "dovoljno osećanja" za ono što

¹²⁷ Zoran Gavrilović, isto, strana 181.

¹²⁸ Jovan Skerlić, isto, strana 86. i 87.

je izvan njega, za pojave od "višeg, šireg, opštečovečanskog značaja".¹²⁹ Objašnjavajući ovu paradoksalnost Skerlić polazi od konstatacije da je Dučić pesnik forme i opisa, a ne ideja. "On nije u stanju", podvlači ovaj naš znameniti kritičar, "da izađe iz sebe, u životu vidi samo oblike i konture, on čuje samo šumove, on oseća samo ljubavnu freneziju koja posle toga ostaje, (...) kad hoće da se vine dalje, oseća se nemoć, tromost, ukočenost, kao težak let barskih ptica".¹³⁰

I doista, kad se detaljnije pogledaju njegove pesme rodoljubive inspiracije, iz vremena balkanskih ratova i Prvog svetskog, ne može a da se ne uoči njegova "hipnotična uspomena" na Dušana - poput one koju je Viktor Igo imao prema Napoleonu. Dušan, car, carstvo, zastava, pobeda, slava - to su pojmovi kojima Dučić operiše u svojoj rodoljubivoj poeziji. Nema sumnje da mu je srednji vek i dalek, i tuđ.

Dučić je pesnik objektivne i narativne poezije. Tamo gde su te sklonosti dolazile do izraza prezentirao nam je prave poetske medaljone. Nevolja je samo u tome što njegova razvojna linija nije išla ka afirmacijama ovih sklonosti koliko ih je ubedljivo suzbijala. Možemo samo naslućivati kakvog bismo pesnika u Dučiću imali da je stvar tekla obrnutim putem.

¹²⁹ Isto, strana 92.

¹³⁰ Isto, strana 92.

8. OD VOJISLAVIZMA KA JEZGRU MODERNE

U prvim fazama svog stvaralaštva, oba hercegovačka pesnika, Šantić i Dučić, čine onaj prelaz koji popunjava prazninu između Vojislava Ilića i moderne - moćan i neophodan prelaz usprkos činjenici da se neki elementi moderne daju nazreti još kod Vojislava. Istina je da se oni u kasnijim fazama svrstavaju u dva, već naznačena, suprotna krila - tradicionalističko i modernističko - ali je istina i to da su ona bila neophodnosti bez kojih bi naša poezija ostala poprično ranjiva u svom razvojnom kontinuitetu.

Onu su, dakle, činili onaj temeljni preduslov za razvoj naše moderne u čijem su se jezgru nalazili Milan Rakić, Sima Pandurović i Vladislav Petković Dis, koji se javljaju na početku XX veka i čiji su prvi koraci bili vezani za *Srpski književni glasnik* (1901) - nesumnjivo glavno književno glasilo ovoga razdoblja koje je uređivano po evropskim, pre svega francuskim uzorima.

Novo vreme tražilo je nove pesnike jer je staro dotrajalo, počelo da bleedi, i kao nesporiva veličina, u svom vremenu, sve ubedljivije tražilo svoje mesto u istoriji. Menjala se, naravno i Srbija - počev od majskog prevrata 1903. godine i otpremala u nepovratnu istoriju apsolutiste iz dinastije Obrenovića. Počela je da se modernizuje i razvija u atmosferi građanske parlamentarne demokratije nasuprot činjenici da su još tada mogli da se naslute svi burni događaji koji će obeležiti ne samo drugu deceniju 20. veka, no i ceo taj vek.

Prvi iz onog jezgra srpske moderne bio je Milan Rakić, ne samo po godinama, a jeste i najstariji, no i po mnogim drugim momentima na koje ćemo u ovom radu pokušati da skrenemo pažnju vođeni željom da i time pojasnimo zašto smo baš njegovo delo uzeli za temu ovog rada, a ne nekog drugog - a mogli smo.

8. 1. Milan Rakić (1876 - 1938)

Milan Rakić potiče iz ugledne beogradske porodice čiji je otac, Mita, pripadao krugu prvih filozofski obrazovanih ljudi u Srbiji koji je prevodio Hajnea, Igoa i, u svoje doba cenjenog i vrlo čitanog, Drapera. Naravno da je iz takve porodice mogao da ponese ne samo široko obrazovanje, no pre svega i intelektualne sklonosti i navike. Po završetku gimnazije Rakić se 1894. godine upisao na Filozofski fakultet u Beogradu, a već 1895, prešao na prava koja je 1898. nastavio u Parizu da bi ih 1901. godine i završio. Po povratku u zemlju radio je na raznim mestima, počev od Izvozne banke i Ministarstva finansija, da bi 1904. godine stupio u diplomatiju koja ga je posle kraćeg službovanja u Beogradu "odvela na tešku i odgovornu dužnost u neoslobođene krajeve Južne Srbije, gde je, naročito u Prištini, kao vicekonzul i docnije konzul Srbije činio nacionalnoj stvari velike usluge".¹³¹

Prvi put u Prištinu Rakić je došao marta meseca 1905. i ostao do oktobra iste godine, kad se i vratio u Skoplje, odakle je i došao. Konzulat u Prištini po drugi put je preuzeo septembra 1906. godine da bi u njemu ostao sve do jula 1907. Treći, poslednji put, ali i najduže, na čelo konzulata je došao decembra 1908. godine i u njemu ostao sve do oktobra 1911.¹³²

I baš tu, na legendarnom Kosovu, na izvorištima slavni zadužbina, i na terenu same Kosovske bitke Rakić je dobio inspiraciju za nenadmašne rodoljubive stihove. I ne samo pevao, shodno zavetu iz svoje pesme *Na Gazi Mestanu*, no je i sam "neozaren starog oreola sjajem" uzeo svoje neposredno učešće u Balkanskom ratu da bi na njegovom kraju, "kao četnik", prvi ušao u oslobođenu Prištinu odakle piše svojoj ženi u Beogradu - *Glavno je da je sve bilo dobro i da je Kosovo oslobođeno*.¹³³

Uostalom, evo šta Rakićev prijatelj, Milan Ćurčin, beleži o tome:

"Tada (1912. godina - primedba autora) se među nama proneo glas da je Milan Rakić otišao s komitima na granicu, sa četom Vojvode Vuka. Jedino oni, revolucionari, znali su kuda idu i verovali u ono što rade: jedino oni imali su pravo. S njima je bio Milan Rakić, sve vreme: od godine 1905. do bitke na Lisici; i kao savetnik i kao barjaktar, i kao pesnik i kao četnik. Ono što je u stihovima predskazivao i propovedao, to je i na delu izvodio".¹³⁴

¹³¹ Jovan Kršić, *Pesničko delo Milana Rakića, Srpska književnost u književnoj kritici, Pesništvo od Vojislava do Bojića, Nolit*, Beograd, 1972, strana 226.

¹³² Milenko Jevtović, *Milan Rakić u prozi Gligorija Božovića, Baštine, VIII, Priština, 1977, strana 70.*

¹³³ Jovan Kršić, isto, strana 228.

¹³⁴ Isto, strana 227. i 228.

U vreme Prvog svetskog rata, a i posle njega, Rakić nastavlja, u svojstvu konzula, savetnika poslanstva i konačno poslanika, svoj rad u Bukureštu, Štokholmu, Londonu, Kopenhagenu, Kristijaniju, Sofiji i Rimu. Kraj života, kao težak bolesnik, proveo je po sanatorijumima, kako u inostranstvu, tako i u Beogradu.

Umro je 30. juna 1938. godine u Zagrebu, a sahranjen u Beogradu.

8. 2. Bez početništva i šegrtovanja

Rakić se na srpskoj pesničkoj sceni pojavio u trenutku kada je ona pravila zaokret od romantizma, koji je iščezavao na izdisaju, ka modernoj gradskoj lirici sa Vojislavom Ilićem na čelu kao vesnikom tog zaokreta. Vojislav Ilić je, međutim, bio "samo" vesnik, pravi zaokret i podizanje srpske poezije na "nivo evropskih pesničkih tema i motiva"¹³⁵ izvršio je sam Rakić. I to izvršio sopstvenim vezivanjem za francusku pesničku školu, konkretno za simboliste i parnasovce.

Živeći uz oca koje je prevodio Igoove *Jadnike*, vaspitavajući se, dakle, u francuskom duhu, Rakić je ubrzo shvatio da ne može biti drugog načina modernizacije srpske poezije bez vezivanja nacionalne kulture i tradicije za velike evropske kulture. Njegova poezija je zapravo spoj francuske i srpske, ili da budemo još precizniji - srpska pod uticajem francuske.

On se, to već postaje sasvim očito, pre svojih pesničkih prvenaca (1902), i vaspitavao u francuskom duhu i školovao u Parizu - pesnički bez sumnje formirao ranije od sopstvene pesničke pojave. Upravo zato nije ni mogao da ima, kao recimo Dučić, ni svoje početništvo, ni svoje šegrtovanje. Sve i da je hteo nije ni mogao da se umetnički predstavi izvan snažnog, čak presudnog uticaja, francuske poezije, odnosno simbolizma i parnasa.

Govoreći o tom detalju još je Skerlić vrlo tačno primetio da je jedna od velikih vrlina njegovih pesama u tome što su "jasne"¹³⁶ - a to je bitna odlika francuske škole čiji je Rakić bio đak. Ta jasnost nastavlja svoje viđenje dalje Skerlić, i krase dubinu misli - "čak i do izvesne suvoće". Suvoće na temelju koje je Rakić i razvio "tri ili četiri lepa i večita pesnička motiva".¹³⁷

Na presudni uticaj francuskih pisaca na Milana Rakića upozorava i Vuk Filipović (1930 - 1990), "jedan od najvećih stvaralaca iz oblasti nauke

¹³⁵ Zoran Gavrilović, predgovor knjige *Teme Milana Rakića*, Rad, Beograd, 1963, strana 5. i 6.

¹³⁶ Jovan Skerlić, *Milan Rakić, Kritika II*, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1971, strana 122.

¹³⁷ Isto, strana, 122.

o književnosti koga je iznedrio srpski narod ovih (kosovsko - metohijskih, primedba autora) prostora" u svojoj nedovršenoj i neobjavljenoj studiji sa kojom nas je upoznao njegov student dr Miloš Đorđević.¹³⁸

8. 3. Rakić i uticaji

Govoreći o romantizmu kod nas Pavić s pravom podvlači da se istovremeno može govoriti i o nekoj vrsti našeg "antagonističkog pokreta prema pravom evropskom romantizmu" tim više ako se ima u vidu nesporna činjenica da je naša poezija tek na kraju 19. veka, u poeziji Vojislava Ilića, dobila ono što je, recimo nemačka preko Getea i Šilera, ili ruska preko Žukovskog i Puškina, dobila još na prelazu iz 18. u 19. vek. Ta naša okasnela reakcija na evropski romantizam svojevrsan je oblik samoizgnanstva našeg književnog totaliteta u odnosu na evropski i ne može nam služiti na polzu usprkos činjenici da se i valjano i uverljivo može opravdavati mnogobrojnim društveno - istorijskim preduslovima.

No, bez obzira na sve, romantizma je bilo i na našim prostorima i pored toga što je njegove propuste i dopune trebao da ispravlja i dopunjava pesnik koji za to nije imao vremena - Vojislav Ilić je ipak pripadao realizmu, a nagoveštavao parnas i simbolizam.

Našli smo za potrebno da podvučemo ovu izolovanost književnog totaliteta našeg romantizma jer naprosto mislimo da to nije za pohvalu našim ukupnim umetničkim potrebama i jer mislimo da, i trebamo, i moramo, i možemo, da budemo u toku savremenih trendova u svim vremenima. U tom kontekstu su, u najmanju ruku, neshvatljivi argumenti kojima je Dučić, kasnije, bio omalovažavan od pesnika mlađe generacije od sebe, zato što je, po njihovom uverenju, učio od drugorazrednih francuskih pesnika. Naravno, mi ovde nećemo započinjati raspravu na tu temu, ali možemo postaviti pitanje: Zašto bi Dučić, koji je u Francuskoj proveo tek nekoliko godina imao u francuskoj književnosti prefinjeniji ukus od francuskih akademika i profesora književnosti kojima nije smetalo da Sili Pridoma i Samena - Dučićeve uzore - smatraju za svoja velika pesnička imena? Ili, zašto bi se samo Dučiću prebacivalo što nije sledio Remboa, ako se zna "da mi nismo imali Remboa ni pre ni posle Dučića, i da Dučić s te strane ostaje u našoj književnosti savršeno neopovrgnut".¹³⁹

I da se vratimo Rakiću.

Primetili smo već da se kod njega teško može govoriti o početništvu i šegrtovanju, i pokušali da pojasnimo zašto. Tome sada dodajemo i ono što

¹³⁸ Miloš Đorđević, *Neobjavljena studija Vuka Filipovića o poeziji i poetici Milana Rakića*, Baština, VIII, Priština, 1997, strana 53.

¹³⁹ Miodrag Pavlović, isto, strana 193.

su uveliko primetili i Matoš, Skerlić, Grol, Filipović, Sekulić, Gavrilović, Kršić... - već u prvim njegovim pesmama mogu se registrovati ne samo "gotovi poetski rekviziti"¹⁴⁰ francuskog *parnasa, simbolizma i dekadense*, no i *Pesme nad pesmama Starog zaveta*, Šekspira, naše narodne epike, F. Džejmsa, Semejna, Kopea, Pridoma, Gotjea...

Podsećamo i na njegovo uverenje da se jedino preko "besprekornih francuskih jedanaesteraca i dvanaesterca" može doći do pravog pesničkog izraza. Pa ipak, na kraju, dodajmo - usprkos svemu Rakić je srpski pisac čija se originalnost osećala na svakom koraku i činila temeljni osnov njegove ukupne poezije. To što je srpski poetski totalitet podigao, makar i pod francuskim uticajem, do nivoa evropskog, nije i ne može da bude slabost - naprotiv. Zlih namera kod nas je na pretek ali je nesporivo da mi ni pre, ni posle Rakića, kao neophodnost u datom trenutku, nismo Rakića imali. U prilog tome da navedemo još po nešto, i još od ponekoga o stvaralačkom delu njegovom:

a) Sekulić Isidora

"Na svome mestu i u svojim merama, Rakić je bio od onih koji po nagonu idu u metamorfozu, u razne egzistencije. Zna se za egzistenciju Rakića pesnika koji je pesme pisao i objavljivao. To je morala biti zamorna faza u Rakićevom životu. Objavljivanje definitivnog i potpisanog u poeziji, mučna je stvar za onog ko ima unutrašnje ironično oko. Pesa se gradi uz stotinu protivurečnosti, i na vrhu njenu izrasta nova, bolja i istinitija pesma. Ono poslednje i pravo ne može da izađe iz čoveka, ostaje u njemu da se smeši ili plače nad onim što je objavljeno. U pesmi, recimo, opeva se stradanje neko. Ali stradanje boli, umine i prođe. Ono što ne prođe nikada, to je onaj skriveni, za večnost urezani, ako smemo reći eskatološki račun u telu i duši da smo stradali, a to baš ne da se metnuti u pesmu. To se samo u sebi peva; i nikad poetičnije od svega što poezija zapisuje. Koje čudo da čovek unutrašnjih ironičnih očiju položi pero i zatvori mastionicu! - Manje se zna za egzistenciju Rakića koji je negovao poeziju kao reproduktivni umetnik. Uvučen u svoj muzički studio, oblagorođavao se u samoći čisto klasičnom muzikom kao monah kontemplacijom. Samo sam jedared videla Rakića stvarno u toj drugoj egzistenciji, to jest, čula ga za pianom. Onda kada se, usred razgovora, odjedared digao, i neočekivano kazao: 'Sad ću da vam sviram'. Beše Skarloti. Jednostavno i teško. Motivi koje treba intesifikovati, inače je uzaludno takozvano sviranje. Rakić ih je prosto nabrizgavao. To je bilo sviranje muško, uostalom za instrumentom

¹⁴⁰ Jova Kršić, isto, strana 229.

koji jeste muški. Sviranje krepko, čisto kao očnji vid, s poezijom, s trošenjem sebe. Došle su mi na um reči velikog dirigenta Toskaninija, upućene, pri probi, jednom sviraču koji nikako nije uspevao da svira muziku: 'Vi, gospodine, ne osećate bol dok svirate. Mora se osećati bol. Ja ga osećam'.¹⁴¹

b) Pavlović Miodrag

"Rakić je bio veliki umetnik stiha. Skerlić je to napisao povodom prve njegove zbirke, ali je sasvim promenio mišljenje kasnije - povodom *Novih pesama* on Rakića preporučuje novom naraštaju kao učitelja u poetici, iako bitne razlike između dve knjige u pesničkoj veštini nije bilo. Možda je tada mladi naraštaj pisao mnogo lošije od pismenog Rakića, možda je Skerlić nekim drugim putevima podlegao pritisku javnog mnjenja, tek to mišljenje o Rakićevim majstorstvu, o Rakiću kao učitelju, održalo se i do naših dana sa malim rezervama. Slijepčević kaže da je ovom pesniku artizam uvek bio tuđ, ali zato ipak odaje oduševljeno priznanje njegovom dvanaesteru i jedanaesteru, a za njegov jezik nalazi ove reči pohvale: 'Savršenstvo njegovog jezika sastoji se u konciznoj bistrini, u plastičnoj srezanosti...".

Za nas je pre svega veliko pitanje, koje zahvata temeljnu i objektivnu studiju, da li je dvanaesterac uspeo da se sasvim prilagodi našem jeziku, da li je postao tipičan srpski stih, i da li omogućava prirodno i efikasno pesničko izražavanje, kao što je slučaj sa nekoliko drugih matara našeg pesništva? Dovevši to u sumnju, nagoveštavamo da Rakićev dvanaesterac sigurno nije takav trijumf, sem u ponekim srećnim izuzecima, kako se to najčešće govori. Sažet, vitak, sa cezuroom koja ga deli na dve posebne jedinice pesničkog izraza, dvanaesterac se prirodno i do dan - danas odupire sirovoj voluminoznosti najvećeg broja naših reči. Sapinjati ih u te okvire znači zaobilaziti dugačke reči, toliko karakteristične za naš jezik, znači čak i ubrzavati ritam opštenja, tako da se dragocena prirodnost kazivanja mora dovesti u sumnju.

Rakićeva riznica reči nije bogata, i to ne treba objašnjavati nikakvom pesničkom strogošću prema sebi, nikakvim umetničkim skrupulama, dostojanstvenošću, "gospodstvom" - Rakić nema verbalnu maštu, nema snagu u jeziku, kod njega nalazimo jedan nedovoljno razvijen, a već konvencionaliziran gradski književni jezik. U upotrebi reči, takođe, pesnik ima kolebanja koja su defekt izraza u užem smislu. On kaže na primer:

¹⁴¹ Isidora Sekulić, *Jedna duhovna silueta Milana Rakića*, Misao XLIV, 1937, strana 161. i 162.

Ja imam časova dugog oćavanja,

gde oćigledno treba da budu dugi ćasovi, a ne oćavanje, pošto u stihu već postoji imenica koja se odnosi na vreme, i dalje:

Beznadežne tuge, obmane i jada,

gde se govori o ćasovima obmane, kao da je obmana raspoloženje. Ili će reći da ga nešto "tišti kao gvožđe vrelo", iako je tištanje suviše slab, ćak netaćan glagol da se izrazi bol od vrelog gvožđa...

Ima pleonastićkih grešaka, koje su posledica nedostatka invencije da se metrićka šema bolje ispuni:

Tajno otkrivanje kobi što se krije...

(Može li nešto što je tajno da se krije?) Na drugom mestu će "kiša da sipa kapi"...

Rakić, koji nije bio veliki umetnik, nije bio ni veliki stvaralac. Stvaranje nije imalo za njega veliku draž; to pokazuju i biografski podaci, i još više njegovo delo. Može se steći utisak da on nije bio 'pesnik koji pravi društvenu karijeru', što bi se moglo reći za Dućića, na primer, nego građanin od karijere koji se bavi poezijom. On nije imao imaginativnu snagu, bitnu za većeg pesnika. Njegova imaginacija bila je oskudna, senzibilitet teško pokretljiv. Razvijajući ono što mu je ostalo da razvije, Rakić je svojom mudrošću dospao do nesumnjivih penićkih vrlina. Onda kada to nisu banalnosti i nedopustive pesnićke nezanimljivosti, višestruko realistićki. Rakić je pre svega realista u svojoj pesnićkoj dikciji. Slijepćević s pravom kaže da nema u ovoj poeziji ni jednog epiteta koji se ne bi mogao pojaviti u prozi. Kad proćitamo:

Sisao sam sreću sve do same zore

ili da se dvoje gledaju:

Tupo kao sito dete šećerleme,

to verovatno nisu briljantni stihovi, ali je u njima oćigledan napor ka depoetizaciji pesnićkog jezika, dakle jedan veoma vaćan i moderan napor, koji dalji put naše poezije nije dovoljno razumeo ni prihvatio...

I pored svega, Rakić je pesnik nesumnjivih zasluga za našu poeziju. On je unapredio naš pesnićki izraz, ako ne u smislu većeg artizma, a ono u

pravcu oslobađanja od lažne poetičnosti. On je opisao nekoliko osećanja i stavova tada novih za našu poeziju i doprineo da se naša romantičarska pesnička svest zameni nečim modernijim, širim i stvarnijim. Svojim kosovskim pesmama učinio je da ogroman zadatak umetničkog preporođavanja našeg kosovskog epa, ako dođe, ne bude bez prethodnih pokušaja, i da se ta tanka nit ovih tradicionalnih pokušaja ne prekine. Međutim, u tom periodu u kome je pisao, veći pesnici od njega, po našem mišljewu, bili su i Dučić i Dis - Možda je to potrebno kazati".¹⁴²

v) Radomir Konstantinović

"Poezija Milana Rakića je, kao i poezija Dučićeva, za mnoge (a pogotovu za one koji je nisu čitali), sinonim vrhunskog pesništva: građanska kultura početkom veka videla je u Rakiću oličenje svoga pesnika i uzdigla ga do samog mita. Njegove dve tanke zbirke pesama, iz 1903. i 1912. godine posle kojih je štampao još samo pregršt stihova, povlačeći se još za života u ćutanje, kriju, međutim, Rakića više no što to može na prvi pogled da se učini. Odviše nametljiv sluhu, Rakić se sve teže daje duhu; on kao da je skriven u dubini, sasvim tamnoj, ispod svojih dvanaesteraca i jedanaesteraca koje pokušavao da ostvari kao uzor formalnog savršenstva, ugrađujući sebe u kult forme s početka veka, ali on čak kao da je, najdubljim nagonom svojim, protivurečan svim svojim izmajstorisanim stihovima, ništa manje, možda, nego što je protivan toj istoj građanskoj kulturi kojoj je sebe živog davao (a ne samo svoje sposobnosti stihovanja).

On se javlja u znaku velikog paradoksa: pesnik građanske kulture, nesumnjivi racionalist i pozitivist, Rakić nije prestajao, u okviru kulta forme te iste kulture, da stihuje svoj san o bekstvu iz grada, u prirodu. Taj grad Rakićev je, nesumnjivo, Beograd njegovoga osnovnog vremena (prve decenije veka), grad niskih vidika i još nižih strasti, u kome i njemu, kao i Skerliću, savski most izgleda kao tamnički prozor, 'grad utonuo u mutnu atmosferu zadušničkih dana', ali taj gred je i nešto neuporedivo više, ne samo norma s kojom se Rakić nije mogao da usloži, nego i svaka norma uopšte, i svaka konvencija. San njegov o odlasku u prirodu, nevratom, jeste san o odlasku iz sveta norme i konvencije u svet s onu stranu svake norme, a u prvom redu to je, izgleda, san o bekstvu iz sveta racionalnosti u svet krajnje iracionalan. Priroda, koju je on sanjao, jeste nesećanje, neznanje, jedan savršeni zaborav. U suštini svojoj, to je erotička priroda, ali čista biološka iracionalnost. Istina, Rakić je ovu prirodu video s onu

¹⁴² Miodrag Pavlović, *Pesništvo Milana Rakića*, Danas, 1964, I, br. 4.

stranu gradskih kapija, na samim prilazima gradu, i svesrdno se trudio da je oliči u pejzažu. Ali, kad pokuša da ode u taj pejzaž (veoma uprošćeno stilizovan), on sanja da ode u carstvo biološke iracionalnosti. Ono što on traži u prirodi, to je ljubav, ali ljubav kao vrhunska erotska senzacija, a poziv koji je ovaj pesnik upućivao ženi, stihom parnasovski tvrdo organizovanim, i starajući se da mu reči po svaku cenu budu nove, jeste gotovo uvek poziv na odlazak u ovu prirodu kao u erotski samozaborav".¹⁴³

g) Predrag Palavestra

"Vojislav Đurić, koji je o Rakiću iscrpno pisao uvažavajući ono što je kritika o njemu rekla, sveo je dotadašnja tumačenja u dve jezgrovite i tačne opaske: 'Pre njega je drugo posle njega je drugo. (...) Rakić je jedan od stubova naše poezije: skromniji od najvećih, ali stub svakako „'.¹⁴⁴

I, doista, bez tanane, formalno gotovo besprekorne i zrele misaone lirike Rakićeve poezija srpskog modernizma bila bi lišena jednog od svojih najznačajnijih tonova. Sve ono što je došlo kasnije - počevši od Disa, Pandurovića, Veljka Petrovića i Dušana Srezojevića - duguje ponešto Rakićevoj lirici. Ona služi kao obrazac pesničke sinteze i osećajnog naboja i označava jedan od najviših dometa srpske književnosti zlatnog doba. Rođen u uglednoj i književno obrazovanoj beogradskoj građanskoj porodici, sin Mite Rakića, prevodioca *Jadnika*, a po majčinoj liniji unuk književnika Milana Đ. Milićevića, pesnik se za vreme školovanja u Parizu upoznao sa poezijom francuskih romantičara, parnasovaca i simbolista. Jednostavnošću i otmenom stilizacijom ispovedne lirike, prvi je među svojim savremenikima uspeo da novom jeziku pesme udahne nova značenja, da osmisli pesničku sliku i da opis podredi ličnom raspoloženju. Uspeo je da obnovi pesnički idiom srpske romantičarske lirike i da do punog sklada dovede unutrašnje psihološke i intelektualne nemire ojačanog individualizma, povezujući duh poezije s opštim moralnim i idejnim težnjama svoga doba i svoje sredine.

Ne prekidajući, od prethodnika preuzetu, nit misaonog lirizma, bujne ekstaze, čulnosti i zanosa, Rakić je takvim povezivanjem tradicionalnog i modernog pesničkog izraza zaključio jedno i otvorio drugo razdoblje u razvitku novije srpske poezije...

Kada je u *Srpskom književnom glasniku* 1902. godine objavio prvih sedam pesama i ubrzo zatim i knjigu *Pesme* (1903), Rakić je bio pesnik nade i preporoda. Uz Dučića, dobio je najistaknutije mesto među novim

¹⁴³ Radomir Konstantinović, *Biće i jezik*, I - VIII, Rad-Prosveta-Matica Srpska, Beograd - Novi Sad, 1983.

¹⁴⁴ Vojislav Đurić, *Milan Rakić*, Prosveta, Beograd, 1957.

pesnicima. Kad su, deset godina kasnije, izašle njegove *Nove pesme* (1912), Skerlić je za njih rekao da su „ponos naše književne generacije“ i postavio ih je u red najboljih knjiga štampanih u dve decenije najvećeg uspona srpske književnosti (1890 - 1910). Bogdan Popović je u svoju *Antologiju* uvrstio četrnaest Rakićevih što ljubavnih, što misaonih, što rodoljubivih pesama".¹⁴⁵

d) Todor Manojlović

"Milan Rakić, po godinama nešto mlađi od Dučića, predstavlja po ovome u svojoj poeziji stariji pravac i tradiciju: beogradski parnasizam, u njegovom najčistijem i najladnijem obliku. Rakićevo pesništvo je cerebralno i formalističko, ono počinje iz razuma, i realije se, uobličava se putem veštine i virtuoznosti. Prava, spontana emocija nedostaje mu isto tako kao i prava i spontana misaonost. Pesnik obe te stvari zamenjuje refleksijom, u kojoj se razmišljanje i sentimentalizam uzajamno prožimaju i podupiru. I ideje i osećanja dolaze kod njega uvek samo posredno, jedne uz podstrek i pomoć drugih, svakako uvek u jednom veoma diskretnom i umetničkom skladu...

Prava jačina i zasluga Rakićeva je, prvenstveno, u njegovom jeziku, zatim u njegovoj prozodiji, u njegovom stihu. On piše najčistijim modernim srpskim jezikom što smo ga, do sada, imali u našoj književnosti, razvijenim, vrlo srećno, na osnovu francuskih uzora i upustava, ali, strogo u našem duhu...

Milan Rakić je sa svima svojim osobinama, kako vrlinama, tako i nedostacima, najčistiji parnasovac i, kao takav, sasvim prirodno, bezuslovni qubimac i idol naših starijih profesora, za koje nema poezije iznad parnasizma".¹⁴⁶

đ) Milivoj Nenin

"Milan Rakić je u književnost ušao slučajno. (Kasnije je to postala navika. Jedva je čekao da to prestane.) Mada, po svemu što je tom ulaženju prethodilo, ne bi se moglo reći da je to bila slučajnost...

Otac Milanov je Mita Rakić, poznati prevodilac sa francuskog i nemačkog jezika.¹⁴⁷ No čini se da je veći uticaj na Milana Rakića izvršio deda po majci, Milan Đ. Milićević, koji je, 'objavio preko sto originalnih ili

¹⁴⁵ Predrag Palavestra, *Istorija moderne srpske književnosti*, SKZ, Beograd, 1986.

¹⁴⁶ Todor Manojlović, *Osnovi i razvoj moderne poezije*, Filip Višnjić, Beograd, 1987.

prevedenih dela: pedagoških, etnografskih, istorijsko - geografskih i iz lepe književnosti. Milan Đ. Milićević, rođen 1831. živeo je do 1908. godine. I kao formiran pisac, Milan Rakić je strepeo od strogog suda svoga dede. Koliko je Rakić bio vezan za majčinog oca pokazuje nam i njegova želja da starost provede u okolini njegovog mesta rođewa - Ripnja'...

Prve stihove, naime, napisao je u jednom pariskom pansionu, gde je tada bilo dvadesetak mladih ljudi i devojaka, koji su jednog dana 'iz duga vremena' organizovali poetski konkurs. Sudija je bio Koča Kumanudi. Naravno, u tom pansionu nisu svi razumeli srpski jezik, pa je Rakićeve stihove Kumanudi prevodio...

No, Kumanudi na te sonete nije zaboravio. Po svoj prilici da su ga i opterećivali: neprestano je proveravao njihovu vrednost. Pokazivao ih je drugima ne otkrivajući ko je njihov pisac. Tako je Dučić, ne znajući da ih je Rakić pisao, našao da su pesme dobre. Presudan je ipak bio susret sa Bogdanom Popovićem na jednom putovanju u Zagreb. Nepotpisane pesme Milana Rakića Bogdan Popović je prihvatio za *Srpski književni glasnik*, nesiguran da je pisac 'potpuno ispravan čovek'. Naime, *Srpski književni glasnik* je u ono doba bio oštar opozicioni časopis i strogo se pazilo ko će biti primljen kao saradnik. Za nepoznatog Milana Rakića garantovao je Koča Kumanudi i tako su dva soneta *Surovo će vreme naša dela strti* i *Celivasmo ga u lice i čelo* izašla pod znakom Z, u broju od 16. marta 1902. godine. Posle toga Rakić još pet pesama objavljuje pod „pseudonimom“ Z. Tek 1. marta 1903. godine dve pesme (*Jednoj pokojnici* i *Osvit*) potpisuje punim imenom.

Dakle, zahvaquju}i slu~ajnosti u liku Ko~e Kumanudija, Milan Raki} je u{ao u kwi`evnost...

Rakić je rođeni Beograđanin. Pomenuli smo već intelektualnu porodicu u kojoj se formirao. No, mora se znati da je Mita Rakić posle smrti ostavio kuću u dugovima. Udovica je ostala sa troje dece i malom penzijom u zaduženoj kući. Posle mirnog i srećnog života Rakić se našao u bedi i nemaštini. Neka i taj podatak o Rakiću bude u sećanju čitalaca. Jer, Rakić je jedan pad izdržao. Kada mu se dogodio drugi, bio je potpuno nespreman...¹⁴⁸

Dakle, bez oca ostaje 1890. godine, sa jedva četrnaest godina. Završava gimnaziju u Beogradu 1891. godine. Posle jedne godine provedene ne Filozoskom fakultetu, upisuje Pravni fakultet (1895. godine).

¹⁴⁷ Mita Rakić (1846 - 1890) je prevodio Igoove Jadnike u dva navrata (1869. i 1874. godine) i Hajpea. Jedna od njegovih prevodilački vrlina je i ta što Hajnea nije prevodio bukvalno. Uzor za prevod našao je u Daničićevom prevodu *Biblije*. Jedino što bi mu se u tome moglo zameriti je posrebljavanje nemačkih imena. No, ono što je posebno važno jeste da je inao izuzetno razvijenu svest o sopstvenom jeziku i o jeziku uopšte.

¹⁴⁸ Reč je o Rakićevom iznenadnom penzonisanju.

Tri godine posle, sa stipendijom koji je dobio, otišao je u Pariz, u kojem ja završio prava 1901. godine (Iz Pariza je i ona scena sa pisanjem poezije na zadatu temu.). Zatim počinje Rakićevo službovanje. Prvo je, 1902, godine, po povratku iz Pariza stupio u službu kao činovnik u Izvoznu banku ('prodavao je suve šljive i pekmez')... Premešten je u ministarstvo finansija, gde je prvo bio statističar u carinskom odeljenju, a zatim đumrugdžija na Savi... U Ministarstvo Inostranih dela premešten je 1904. godine. Za vicekonzula u Prištini odlazi 1905. godine, a zatim je u Skoplju: po drugi put je u Prištini 1906. godine, potom je u Solunu (1907), da bi se iz ovog grada ponovo vratio u Prištinu 1908. godine. Unapređen je u šefa konzulata 1909. godine. U Prištini je - za koju je, po svoj prilici, sudbinski bio vezan - do 1911. godine. Rakić taj period u svom životu naziva vremenom kada 'nema događaja'...

U Beograd se vraća 1911. godine. Učestvuje u Prvom balkanskom ratu, a 1914, godine biva postavljen za generalnog konzula u Skadru, ali u taj grad nije išao. Prvi svetski rat, koji tada izbija, uputio ga je na drugu stranu. Prvo je bio u Ministarstvu u Nišu, zatim odlazi na dužnost savetnika u Bukurešt. Povlači se zajedno sa Rumunima; krajem 1916. godine je otpravnik poslova u Stokholmu, a potom, posle nekoliko meseci 'savetnikovanja' u Londonu, 1918. godine odlazi za poslanika u Kopenhagen i Kristijaniju (današnji Oslo). Od 1921. godine je u Sofiji, a od 1927. pa do 1933. godine u Rimu. Penzionisan je na uvredljiv način i nezasluženo...

Posle dve neuspele operacije (1936. i 1938.) u Nejiu u Francuskoj, Milan Rakić umire u Srebrnjaku kod Zagreba 30. juna 1938. godine. Telo mu je preneseno u Beograd 2. jula 1938.¹⁴⁹

8. 4. Poetičko - stilska autentičnost srpske moderne kroz prizmu pesničkog dela Milana Rakića

Već smo naglasili da se srpska lirika 19. veka razvijala pod snažnim uticajem francuske moderne - pre svega parnasa, simbolizma i impresionizma. Taj uticaj Zapada, kod nekih naših predstavnika, bio je toliko izrazit da se čak može govoriti i o doslovnom preuzimanju programskih načela neke od tih škola.

Nažalost, ne meli broj naših kritičara do te je mere preuveličavao ovaj uticaj da se ne retko sporila i elementarna autentičnost čak i najboljih predstavnika srpske moderne. I baš zato nalazimo za potrebno da

¹⁴⁹ Milivije Nenin, *Lepa zagonetka Milan Rakić* - predovor knjige *Milan Rakić - Pesme*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998.

podvučemo ono što je već snažno podvukao i Vuk Filipović u posmrtno objavljenoj knjizi: *Poezija Milana Rakića*:

"Uticaji zapadnoevropskih pesnika, 'parizlija', na naše moderniste nesporno su veliki i značajni. Ali oni su mogli da budu plodotvorni samo ako ih je kreativna moć ovog ili onog našeg stvaraoaca mogla da apsorbuje i nadraste snagom posebnosti svog individualnog stila".¹⁵⁰

Uticaj Zapada je nesporan, ali je nesporno i to da je sa Vojislavom Ilićem uveliko započeo proces "nadrastanja" poezije poznih romantičara, novim a već sazrelim intelektualnim nemirima, i to u kulturno - istorijskim prilikama koje nisu dizvoljavale nikakav povratak na staro. Kad je o Milanu Rakiću reč onda se neizostavno mora imati u vidu da je reč i o čoveku koji je i obrazovanem i iskustvom zašao i složenu strukturu refleksije, prepunu simbolično - dramatskog konflikta čak do mere da i sam čitalac dolazi u zabunu da li se radi o filozofskom pesniku ili pesniku refleksije?! Nema sumnje da je on čoveku i *U kvrgama*, i u *Dolapu* udahnuo misaonu snagu "stoika", ali je evidentna i jedna apstrahovana filozofska dimenzija koja se moćno nameće u nedoumici: " kakva je to nevidljiva sila koja besomučno muči, uništava ljudsko telo"? ¹⁵¹

U *Pesniku*, međutim, (a i ne samo tu) on razrešava dilemu: ipak je reč o pesniku iskustvene drame na konkretnim prostorima i pred konkretnom zadaćom da ruši trošne zgrade od dna pa do vrha - a to je ono bitno po čemu se on razlikuje od filozofskog pesnika:

Gospod ti je dao svetu iskru. Kreni,
I obasjaj tamu gde pesnici žive,
Razbi predrasude i kalupe stare
I razmahni rukom krepkom, nek se krha
Stara trošna zgrada od dna pa do vrha!

Obrazovan, nadaren, do skeptičnosti čak probirljiv, on je i kod samih utućaja ipak i jedino prihvatao samo ono što je moglo da nadogradi njegovu "individualnost i kreativnu samostalnost".

- Od oveštalosti do refleksije

¹⁵⁰ Vuk Filipović, *Poezija Milana Rakića*, Institut za srpsku kulturu, Priština, 1999, strana 24.

¹⁵¹ Isto, strana 26 .

Kraj XIX veka obeležava u srpskoj lirici "opadanje vrednosti romantičarskog stila" i njenu nemoć da prevlada i nadraste "patetični iskaz (...) bolne lične ispovesti" uopštene tirade i deklarativni patos. Tek je Ilić uspeo da se izdigne iznad te onemoćale konvencije pevanja i naznači prelaz ka kreativnom uzdizanju. No, Rakić je taj sa kojim je refleksija dobila sve karakteristike suštinskog prodora u način izraza koji se može presvući odorama simboličko - psiho - kreativnih vizija. Tek sa njim je oveštala, istrošena i bajata poznoromatičarska vizija uzmakla pred poetskim izrazima nove zrelosti. On je, dakle, taj koji je prvi postavio intelektualne temelje umetničke refleksije u srpskoj poeziji.

Kao čovek novog vremena u kome duboko prevlađuju senzualnosti ali i nepomirljive entinomične raspolućenosti između želje o trenutku strasti i saznanja o neumitnoj starosti i još neumitnijoj prolaznosti Rakić izrasta u večitog putnika ka spasonosnim obalama koje mu neprestano izmiču. Ta antinomičnost je toliko izrazita da se jedino njom i mogu pojasniti njegovi retki stvaralački trenuci. Kažemo stvaralački a ne imaginativno - kreativni jer je toga bilo neuporedivo više no neposrednog stvaralačkog dela. To što imaginativno - kreativni bilo nije pratilo i samo neposredno stvaralaštvo kriva je pre svega njegova intelektualno - klasična strogost koja mu je sputavala potrebu da se samom činu pisanja "preda bez ostatka".

8. 5. Trošenje života kroz refleksiju sivevremene starosti

Za razliku od misaone romantičarske poezije koja je prepuna deklarativnih opštosti i "hiperemotivnih iskaza" Rakić je izraz jedne duboke individualnosti i lucidne kontemplacije koja otkriva onaj do tada nepoznati unutrašnji pesnički prostor koji u sebi nosi svu dramatsku problematiku ljudske duše. Rakić je u konstantnom sukobu između sopstvenog načina trajanja i onoga što mu se iz dana u dan potkrada od života, što se nepovratno rasipa i do čega nikada ne može dosegnuti. On živi duboko svestan da življenjem gubi i sam život. Inertnost mu potkrada intenzitet, a "mrtvo vreme (...) volju, nade i snove". Ta "osvetnička hajka" je do te mere surova, a njegova nemoć toliko očita, da mu ne preostaje ništa drugo do da se beznadežno i pokorno navikava na tupo neosećanje izobilja, kako prirode same, tako i one svoje vlastite. Teško je, naravno Rakićevo izmirenje. Ne prihvata on tako olako pokradenost sopstvenog života. Naprotiv, želi da taj polom razotkrije, osvetli, učini javnim. Ne boli njega smrt koja će zasigurno doći, i nije sva tragedija u njoj. Najveća je tragedija tragedija pokradenog života.

Prolaženje u pokradenosti - to je prostor u kome traje Rakićev "kreativni subjekt", u čiju suštinu želi da zađe. Da otkrije tajnu sopstvenog gašenja, sopstvene otuđenosti od vlastitog života, dramu sopstvenog truljenja:

Osećam da nešto u mom životu trune
 Lagano i stalno. Ko će mi pomoći?
 Nestane ga časom, kao cvetne krune
 Što se naglo raspu u jesenje noći.

Osećam da nešto trune, al' ni jada
 Niti boli ima. Sličnost tankoj struni,
 Zatreperi samo duša moja mlada,
 I osećam da se u njoj nešto struni.

Sad, u noći zvezda i meseca pune,
 Usamljen i tužan, oborene glave,
 Koračam lagano pun slutnje i strave
 Jer znam da u mom srcu nešto trune.

Govoreći o ovoj pesmi (*Površni utisci II*), Vuk Filipović naglašava da ona nije dostojna samo naših antologija, "već i antologije svetske savremene lirike".

Rakić se u ovoj pesmi nikome ne obraća, ona je "u pravom smislu (...) refleksija u formi monološke reči".¹⁵² I baš zato ona je kreativno svedočanstvo čoveka koji ima dovoljno snage da se suoči sa svom težinom sopstvenog iskustva. To svedočanstvo o otkrivanju sopstvene neprolazne tragedije vrlo je precizno uočio i Vojislav Đurić u svojoj obimnoj studiji o ovom našem pesniku:

"To umiranje u sebi iz trenutka u trenutak, to neprekidno unutrašnje truljenje, to bezglasno i bezbolno iščezavanje života u životu teško da je još koji drugi pesnik izrazio tako - dižući ga na stepen neprolazne čovekove tragedije, kao Rakić".¹⁵³

Zanimljivo je mišljewe koje iznosi Zoran Gavrilović kad govori o ljubavnoj poeziji Milana Rakića:

"Postalo mi je jasno, u tom novom kontaktu i drugovanju, da je Rakić divan, mučan i rastužen pesnik ljubavi, da su opšta pesnička mesta

¹⁵² Isto, strana 59.

¹⁵³ Vojislav Đurić, *Milan Rakić*, Prosveta, Beograd, 1956, strana 78.

sekundarna i prirodna kod nekoga koji tako strasno bez rezerve voli život, ljubav i čulnost".¹⁵⁴

Komentarišući ovaj stav Vuk Filipović s pravom primećuje da Gavrilović ide u "oslobađajuću" krajnost kad Rakićevu liriku želi da oslobodi "uopštenog, načelnog pesimizma" - zabrinjavajuće "zapostavlja kreativnu viziju psihodinamične Rakićeve refleksije" preuveličavajući njegovu ljubavnu liriku, odnosno, "carstvo zemaljsko".

Nema sumnje da je Filipovićevo primedba na mestu, ali je zanimljiv stav koji iznosi nešto kasnije. Pošto zaključuje da Rakić ovakvim shvatanjem na samo da nije "oslobođen pesimizma, već je osiromašen i razdvojen od bitnih poetsko - stilskih vrednosti svoje refleksije"¹⁵⁵ on i sam podvlači "izvesni akcenat pesimizma".

Istovremeno sa ovim neslaganjem postoji i jedna druga, još neuverljivija raspolućenost Rakićeve pesničke ličnosti. Ona koja kod njega prepoznaje konkretne doživljaje i lične drame, i onu koja tretira opšte teme i motive - "filozofiranja", kako je to nespretno u pomenutom predgovoru kvalifikovao Zoran Gavrilović.

Kad se insistira na podvlačenju Rakićevog pesimizma onda se za njim traga u onim prostorima koji su izvan konkretnog, a na tlu "opšteg i filozofskog". Pa se onda dalje, baš u toj atmosferi traga za najlepšim izrazima lirskog našeg pesimizma. Te izraze Zoran Gavrilović nalazi u *Pomrčini II*:

I danas, da meni Gospod reče: " Evo,
Ja ti sada dajem silu i moć, stvori
Svet novi i bolji o kom si pevo,
I otvori širom vrata novoj zori.

Neka čudno sreće, čovečanstvo prene
U čekanju strasnom. Budi prava mati,
Diži, stvaraj, ruši, ko da nema mene,
I daj sreću koju ja ne mogah dati",

Ja bih tužna srca i pognuta čela
Reko bolnu tajnu što me davno kolje:
"Ja znam dobro, Bože, mane tvoga dela,
No ništa ne mogu zamisliti bolje".

¹⁵⁴ Zoran Gavrilović, *Od Vojislava do Disa*, Nolit, Beograd, 1958, strana 80. i 81.

¹⁵⁵ Vuk Filipović, isto, strana 63.

Da bi onda zaključio:

"I na tome je uglavnom ostalo, to je bilo sve što je ovaj mudri pesnik umeo da kaže kad bi se doticao prastarih pitanja ljudske sudbine pod zvezdama".

Mi, naravno, primećujemo da se ovde otvaraju bar dva pitanja:

a) valjanost Rakićeve raspolućenosti na pesnika konkretnih doživljaja, i onog koji se bavi "filozofiranjem", i

b) valjanost i same pretpostavke da se uopšte može i govoriti o Rakićevom pesimizmu.

Što se prvog pitanja tiče ostaje doista nejasno koje to determinante kod pesnika refleksije razdvajaju konkretno od opšteg i na temelju čega se do tog uopštavanja uopšte i dolazi ako se konkretno eliminiše? I, može li se do "filozofiranog" dosegnuti ni iz čega?

Ako gore navedene stihove prihvatimo kao najlepše stihove našeg pesimizma, kao krajnje priznanje naše "prastare" nemoći "pod zvezdama", kako da ih dovedemo u vezu sa vremenom "starog oreola sjajem"? Trebalo bi zaista uložiti mnogo truda pa da se u *Na Gazi Mestanu*, koja zahvata baš i ono prastaro "pod zvezdama", ali i Rakićevo konkretno doba, pronađu izrazi pesimizma:

Silni oklopnici, baz mane i straha,
Hladni ko vaš oklop i pogleda mrka,
Vi jurnuste tada u oblaku praha,
I nastade tresak i krvava trka.

I danas kad dođe do poslednjeg boja,
Neozaren starog oreola sjajem,
Ja ću dati život, otadžbino moja,
Znajući šta dajem i zašto ga dajem!

Rakić se u XIX veku nalazio u istoj onoj poziciji u kojoj se nalazila i Jefimija u XIV. I kao što je ona vezla "strašne bole otmene joj duše" tako ih veze i sam Rakić. I kao što ni Rakić od Božjeg dela nije mogao "zamisliti bolje", nije mogla ni Jefimija. I to je ta paradigamska os koja vezuje prastaro sa novim. Da, ali to nije pesimizam koliko više suočavanje mudrog intelektualca sa istinom od koje bi manje mudri radije da uteknu. Da se prisetimo te paradigamske osi:

I u mučne čase narodnoga sloma,

Kad svetlosti nema na vidiku celom,
 Ja se sećam tebe i tvojega doma,
 Despotice srpska s kaluđerskim velom!

I osećam tada da, ko nekad, sama,
 Nad nesrećnom kobi što steže sve jače,
 Nad plamenom koji obuhvata tama,
 Stara Crna Gospa zapeva i plače...

Ono što neodoljivi vezuje dva umetnika iz dva udaljena vremena je imanentno korespondiranje u svezremenim istinama mudrih, i zabludama kratkovidih. Nema tu onog Gavrilovi}evog "filozofiranja" i nema Rakićeve raspolućenosti na konkretno i opšte - ima samo intelektualne mudrosti da se ipak govori i o stvarima o kojima bi drugi radije da ćute.

Kad je o drugom pitanju reć dilema je još izrazitija. Ostaje zaista nejasno o kakvom se to pesimizmu može govoriti kod pesnika jasno i glasno kaže:

I danas kad dođe do poslednjeg boja,
 Neozaren starog oreola sjajem,
 Ja ću dati život otadžbino moja,
 Znajući šta dajem i zašto ga dajem.

Kob vremena, osećanje umiranja i nezaustavljiva navala išćezavanja i gašenja ne može se kod Rakića shvatiti kao nekakav izraz dubokog refleksivnog pesimizma. Prepoznavanje suštine života i njegovih neumitnih tokova, kao i spremnost da se i o njima govori, pre je izraz životne mudrosti i intelektualnog dometa no pesimizma o kome se tako često, a vrlo površno i pogrešno govori, o poeziji Milana Rakića.

Rakić zna da će doći vreme sopstvenog osipanja u kome će čula "redom da zaneme", ali zna i da su to "tragične neminovnosti života" koje se moraju prihvatiti sa "prizvukom izmirenja". To otkriva ne pesimistu, no pesnika "velike kulture" kome upravo taj motiv neumitnog starenja pruža priliku da ostvari i dosegne "najvišu skalu estetskih vrednosti svoje misaone lirike". Upravo je to prilika za Rakićevu "staloženu misao" koja sa sobom nosi jednu jedinu poruku - traganje za smislom opstajanja u konstantnom, neminovnom i nezaustavljivom "procesu bolnog osipanja, gašenja i truljenja".

To nije pesimizam.

Starost ja naša istina, suoćiti se sa tom istinom nije izraz pesimizma no mudrosti. Nije Rakićev problem u tome što o starosti govori koliko

problema imaju oni koji bi da tu istinu ne vide, ili bi da je radije potiskuju u stranu.

Pada u oči da je Rakić do te mere narušio projekciju srpskog pesničkog posmatranja da je zbunio ne samo čitalačku publiku no i kritička pera - i to za dugi niz godina posle svoje pesničke pojave. Otuda i uporno insistiranje na pesimizmu, i uporno previđanje da se ipak radi o suočavanju sa ogoljenom istinom kao jednim načinom da se otrgnemo čak i od sopstvenog životnog potkradanja. Niko tako uspešno ne može čoveka potkrasti kao što može on sam samoga sebe. To je posledica od koje bi Rakić, svojom refleksivnom lirikom, makar i zaobilaznim putevima radije da utekne. Ne, dakle, pesimizam, no bekstvo od njega. Ovaj svet iz ugla "vranca" može da liči na neki od krugova Danteovog pakla, ali kako tačno primećuje i Vojislav Đurić, u ovoj se pesmi "ne bi smeo prevideti i jedan pozitivni opticaj Rakićevog socijalnog pesimizma". Podvlačimo ovo "pozitivni opticaj" i podvlačimo Rakićevu pesničko - testamentalnu vezanost za svet "mučenika", kao što je i Šantić svoje Ja identifikovao "sa bednim seljakom, ispod golih brda".¹⁵⁶ Podvlačimo i prisećamo se stihova koji vrlo jasno kažu da je Rakić za taj isti svet u svakom trenutku spreman da se žrtvuje - "znajući šta daje i zašto ga daje". Rakić se svrstava u svet koji je potlačen, pokraden i prinuđen na trpljenje. Ali taj svet iz tog "kruga" ne može i neće izvući pesimizam, baš kao ni žmurenje pred istinom u kakvom se svetu živi. Nesreća nije u pokradenosti ili zatočeništvu no u svesnom zaobilaženju istine da smo pokradeni ili zatočeni. Samo oni koji su te istine svesni mogu da se izvuku iz tog poloma. Ako je suočavanje sa istinom pesimizam, onda je i Rakić pesimista. Mi, međutim, mislimo da nije, koliko je to što radi, najotvoreniji poziv za promenu stanja stvari.

Iz potrebe da se o stvarima govori bez zapreke i zadržke teško je izvlačiti zaključak o pesimizmu. To što je starost naša izvesnost, što sa njom umire potreba za fizičkom ljubavlju, što će usahnuti želje, ili to što smo, usprkos nemoći da stvorimo bolje delo od Božjeg, ipak spremni na delanje i u "poslednjem boju", nije poziv za odlazak sa ovog sveta, ili mirenje sa postojećim stanjem stvari. Naprotiv, pre je reč o traganju za načinom otrznja svog kratkog trajanja od potkradanja i besmisla. To je izazov, a ne pesimističko mirenje sa stanjem stvari. Mirenja ne može i ne sme biti. Ako se u ovozemaljskom svetu ne uzdignemo do nekog oblika materijalne nepokradenosti života, nagrada ipak neće izostati:

Nagradu za trude nebo će ti dati:
Mračnu, dobru raku, i večiti mir!

¹⁵⁶ Isto, strana 54.

Ne, dakle, pesimizam, na čemu kritika tako uporno insistira u poetici Milana Rakića, no refleksija kao otrzanje od nje. Život nam je pokraden u onoj meri u kojoj nismo u stanju da se potkradanju suprostavimo. Onako kako, svojim delom, nije pokraden ni sam Rakić, na svakome je da se od potkradanja samootrgne.

8. 6. Od drage ili gospe do poetike golog oka

Pored toga što zatečene forme i konvencije romantizma nadrađa svojom misaono - simboličko - impresionističkom vizijom ljubavi, Rakić ih izražava i "nadmoćnim iskustvom", ili večitim otporom večitom stradanju u svetu "neljubazne realnosti a neumoljivo prolaznom". U isto vreme, a za razliku od Dučića koji parnasovski apstrahuje motiv ljubavi, Rakićeva vizija žene je zemaljska, konkretna - izvan "carstva nebeskog".

Ali, reč je i o ljubavi iz relnog sveta, onog istog sveta u kome "nevidljive sile" čoveku neprestano uskraćuju ne samo od života, no i od same ljubavi. I baš zato se ni ljubavna lirika Milana Rakića ne može posmatrati izolovano od ostalog stvaralačkog opusa. U tom smislu vrlo je zanimljivo razmišljanje Vuka Filipovića koji u razmatranju Rakićeve projekcije ljubavi polazi od poznate pesme *Misao* i pored toga što i sam konstatuje kako ona "nije karakteristična za njegovu ljubavnu liriku" koliko je više "jedan vid njegove lirske autobiografije".¹⁵⁷

U strukturi ove pesme nalazi se "izmoždan" čovek od vlastite misli koji se ipak ne predaje koliko sanja o nekom bekstvu u neki životni prostor u kome će moći da "doživi pravu zemaljsku radost postojanja".

Pišući o ovoj pesmi Isidora Sekulić je naglašavala da je Rakić bio "nepravedan prema misli". Nasuprot njoj Vuk Filipović podvlači da je misao bila nepravedna prema pesniku jer mu se ona, i pored toga što je nije doživao, sama "dovlačila i uzimala ga kao krvoločna životinja svoj plen". Otuda i težnja za bekstvom u neki drugi svet, ili neke druge predele, i na staze, koje će biti posute cvećem.

Ona dolazi direktno iz pakla, ona je "zver", "pohlepna meduza", "gospodar", a on "bled", "sam", "Mazepa", "smrvljen". Pred autorom kao da postoji samo jedna jedina dilema: kako pronaći pravi termine kojima bi se dočarala misao kao sinonim pakla? Kao da u tome uspeva tek u poslednjim strofama:

¹⁵⁷ Isto, strana 83.

U čas kad zavlada mir kraj mene širom,
 I šuma začuti, i zanemi vrelo,
 I umorno moje namučeno telo
 Zažudi za slatkim odmorom i mirom,

Misao se javi ! Kao zver me zgrabi
 I ponese sobom u predele suza,
 Guši me, a moji napori su slabi
 Da se satre ova pohlepna meduza!

Ona gospodari! Ja sam ko Mazepa,
 Privezan na konju, u dubokoj noći,
 Što gleda za stepom gde promiče stepa,
 Bez nade, baz daha, baz volje, baz moći.

Satrven i smožden, u očima strava -
 Razjapljena usta, ali grlo nemi -
 Sam, jedina duša ispod neba plava,
 Sam na besnoj misli što u propast stremlji!

Tako vlada ona! Njen zagrljaj rane
 Stvara, kosti lomi ko da su od stakla...
 Smrvljenog me pusti kada zora grane
 Iz crnih dubina razjapljenog pakla.

Posebno je u ovoj pesmi zanimljiv poslednji stih drugog katrena - *Kad srce zapišti, misao je kriva*. Da budemo odmah precizni, nije ovaj stih zanimljiv zbog toga što podvlači sukob srca i misli, jer to u suštini i nije novina, i zbog toga on ne bi ni bio vredan neke osobite pažnje. Ono zbog čega baš on posebno zavređuje pažnju je u činjenici da ima dijalošku formu kojom se obraća svojoj dragoj. Čak bi se moglo reći da on uopšte i ne peva o misli koliko o sebi kao njenom robu koja ga do nemoći razara. Iako se žena ovde nigde ne pominje možemo slobodno ustvrditi da se i u njoj, kao i drugim refleksivno - ljubavnim pesmama obraća upravo njoj samoj.

"To sadističko zlo koje ga neprekidno prati, muči i ugnjetava" neodoljivo podseća na jednu drugu Rakićevu pesmu, *U kvrgama*, gde takođe neka nevidljiva sila po unapred pripremljenom "okrutnom

scenariju" poput misli razorno uništava. Razlika je jedino u tome što je *U kvrgama* prisutan onaj "stoički duh", ili "romantični titanizam" kojim se stvarnost nadržava, dok kod *Misli* preteže beznađe, nemoć izbavljenja – što bi rekao Vuk Filipović: "kao da je svaki impuls odbrane u njemu zamro".

Otkuda to da je naš pesnik baš misli pripisao attribute razornosti, i otkuda da se baš pred njom gase svi "impulsi njegovog bića"? I konačno, u kom se to delu najsnažnije podrazumeva razorna sila misli?

Ovde neizostavno treba imati u vidu dve stvari: prvo, misao uopšte, misao sama po sebi nije predmet Rakićevog razmatranja, što će dalje reći da se on njom i ne bavi kao nekakvom filozofskom kategorijom, i drugo; ona je predmet njegove opservacije tek onda kada se manifestuje kao onaj negativni talog iz prošlosti koji na površinu nezaustavljivo izbacuje njegovo sećanje.

Smatrali smo za neophodno da sve ovo podvučemo jer naprosto ne vidimo načina na koji bi se to moglo prići Rakićevim ljubavnim pesmama ako bi se one posmatrale izolovano od njegove sveukupne tragične vizije pesnika. Uostalom, kad je Rakić u pitanju, nećemo reći ništa novo kad kažemo da je malo pesnika uopšte koji su ljubavne motive projicirali i "kroz misao koja nije ljubav".

Za razliku od romantičara koji "strasno biće" idealizuju i koje im je po pravlu nedostupno, kod Rakića žena je "životni saputnik", saučesnik i sapatnik u burama iskušenja. Kod njega ona konkretno izrasta do "odbrane od zla", jedino stvorenje koje je dostojno poverenja svake tajne i svih razarajućih bolova. Kad smo za *Misao* naglasili da ima prizvuke spontane ispovesti onda smo upravo mislili na to - ispovest ženi kao životnom saputniku koja jedino i može da razume pesnika u trenucima dok preživljava svu dramu koja mu je sudbinski predodređena. Ona je ta koja ga i razume, i prati, i "izbavlja od svakodnevnih zala i depresivnih stanja", ali i kojoj se "ponizno i ponosno u isti mah" - divi.

Kad pogledamo, međutim pesmu *Lepota* videćemo da se reči poput draga ili gospa, sasvim gube iz Rakićevog vokabulara. Sama ta činjenica potpuno eliminiše onu pristojnu distancu između saputnika i sapatnika, a "naglašava neposrednu intimnost čulnog doživljaja". Ako se pritom ima u vidu da su u njoj pojačana opažanja, boje i senčenja koja, podvlače lepotu obnačenog ženskog tela koje nije moglo "oku da se skrije", onda je razlika sasvim očita i onda je sve dalje suvišno. U ovoj pesmi i samo vreme dobija drugo značenje - nije više samo puki "sinonim prolaznosti", no je svojim pulsiranjem odrednica osećanja. Za razliku od pesme *Misao* žena je ovde "biće lepote u oku", onom oku koje iz dana u dan otkriva nove prevoje blistave lepote tela. Da se prisetimo te pesme:

Jest, nema ne tebi ni jednog dela
 Da se mom oku mogao da skrije,
 Nijednog prevoja blistavog ti tela
 Da se moj poljubac na nj spustio nije.

Znam te tako dobro: u rastanka čase
 Ti preda me stupaš sva sjajna i živa,
 Znam kada će suze oko da ti kvase,
 Znam kad ti se duša miloštom preлива,

A kad u njoj nosiš svu toplinu Juga...
 Pa ipak si svakog dana nova meni,
 Uvek nova, uvek tako čudno draga,
 I nikad slična jučerašnjoj ženi.

Ta moć tvoja čudna zaslepljava mene
 Raznovrsnim sjajem, mirisom, i bojom.
 -Oh, budi jedanput ko i druge žene,
 Da odahnem najzad pred lepotom tvojom!...

U njoj mi otkrivamo i jednog novog Rakića. Ne, dakle, samo novog pesnika, no i Rakića, jer "pesnik i pesma su jedno", što bi rekao Ljubomir Nedić:

"Nije uopšte lako pesnika razumeti ako se na zna priroda wegova. Pesnik i pesma su jedno; to važi, ako ne o svakom pesniku, a ono, nesumnjivo, o pesniku liričaru. Dok se epski i dramski pesnici moraju oslobađati subjektivnosti, dotle je lirskoj poeziji duša - duša pesnikova. [to je izraženiya ličnost pesnikova, to je i pesma silnija, izraznija, istinitija. Liričar kod koga ne proviruje iz svakog, tako reći, stiha wegovog priroda wegova, on sam nije pesnik, no stvaralac".¹⁵⁸

U *Lepoti, Čežnji, Sentimentalnoj pesmi* i *Ljubavnoj pesmi* Rakić se javlja kao pesnik oslobođen misli koja ga "tlači". Osnovni ton koji u njima preteže prožet je težnjom za bekstvom iz urbane stvarnosti, iz atmosfere "hladnog osećanja" i bulevarskih raskoši. Još je Skerlić primetio da intelektualac i Evropejac Rakić nije ostao rob svoga intelekta koliko je "sa mnogo sklada, ukusa i mere" znao da peva i o osećanjima, baš kao što je u *Orhideji* umeo da prepozna i ženu koja se prurušava u "zavodničko biće

¹⁵⁸ Ljubomir Nedić, *Studije iz srpske književnosti*, Matica srpska - SKZ, Novi Sad - Beograd, 1969, strana 61.

kobi i nesreće". *Orhideja* je jedina "lirska celina" u kojoj je zbog "carice lepote" spreman na pun zaborav i prihvatanje svega što može razoriti njegov život. Jedina celina u kojoj je, u ime odanosti "hladnoj i demonskoj lepoti", spreman da se odrekne "unutrašnje samosvesti".

Bilo je, naravno, i kod Rakića trenutaka kad mu se činilo da nema "uzmaka od hajke" koja pred sobom "ništi i gazi". Trenutaka slomljenosti od vlastite misli, teskobe i nevere u otpor. Tada bi iz njega zapevao čovek sumornih, hladnih i sablasnih prostora, čovek bez iluzija kojim je ovladalo beznade. To su oni trenici kapricioznosti u kojima čovek voli samo sebe samog - čak i u ljubavi. U *Iskrenoj pesmi* on do prezira poništava i "spontanu strast svoje dragane". Čudno je takvo Rakićevo stanje u "drami koja ćuti":

Ja ću ti, draga, opet reći tada
Otužnu pesmu o ljubavi, kako
Čeznem i stradam i ljubim te, mada
U tom trenutku ne osećam tako.

I ti ćeš, bedna ženo, kao vazda
Slušati rado ove reči lažne,
I zahvalićeš bogu što te sazda,
I oči će ti biti suzom vlažne.

I gledajući vrh zaspalih njiva
Kako se spušta nema polutama,
Ti nećeš znati šta u meni biva
Da ja u tebe volim sebe sama,

I moju ljubav naspram tebe, kad me
Obuzme celog silom koju ima,
I svaki živac rastrese i nadme,
I osećaji navale ko plima!

Za taj trenutak života i milja,
Kad zatrepeli cela moja snaga,
Neka te srce moje blagosilja.
Al' ne volim, ne volim te, draga!

8. 7. Kosovski vez sloma i zaveta

Ciklus pesama *Na Kosovu*, koji ima samo sedam pesama, i koji je nastao na izvoristu naše stare države, ali i na svedočanstvu sile i bespomoćnosti naroda Rakićevog doba, nać pesnik je počeo da piše 1905. godine, kada je došao u Prištinu, a završio 1911. Prva pasma iz tog ciklusa bila je *Minare*, a posledwa *Nasleđe*.

Ciklus je, dakle, nastao uoći Balkanskih ratova i u trenucima jednog neviđenog nacionalnog oduševljenja koje je zahvatilo celo pokoljenje. Prirodno je da se u tim okolnostima i sam pesnik morao osloboditi sopstvene skepse, ali i progovoriti na način koji će zaobići "stereotipnu političku retoričnost i fraze" i sasvim se osloboditi romantičnog patetičnog rodoljublja. Naravno da Rakiću koji je i sam bio neposredni svedok bede i nade na tim prostorima ovo nije bio problem, tim više što je i sam, i pesmom i delom, nedvosmisleno pokazao kako je čvrsto uveren da generacija kojoj pripada ni na koji način neće zaostati za "slavnim kosovskim oklopnocima" - ni junatvom, ni u spremnosti na žrtvu.

Nastala na izvoristu na kome je živela naša srednjovekovna država ove pesme nose i "aromu našeg srdnjeg veka", počev od *Jefimije* i *Simonide*, a naročito *Kondora* u kojoj je transponovan poznati motiv iz naše narodne pesme *Kosovka devojka*.

Sva Rakićeva skepsa, ako je uopšte i bilo, ustukla je u ovom ciklusu pred mučenicima prohujalog vremena koji "umirahu ćutke na strašnome kolju" i pred nevoljama koje su snašle njegovu generaciju. U tom kontekstu pasma *Nasleđe* bez sumnje je njegova najoptimistićnija tim više što u njoj ne govori samo u svoje ime koliko u ime svih osvjetnika u kojima živi "neiscrpna krepost starinskih junaka".

8. 8. Mali obim velikog semantičkog i smisaonog znaćenja

Prostor Stare Srbije Rakić doživljava kao prostor tuđinstva, bespuća i zadržanog krika. To je onaj prostor u kome se na najlepši način pokazuje do koje je mere njegova "poezija misli" zarasla u tragićno viševekovno iskustvo i "nasleđe predaka" i iz čega se to kristališe njegova refleksija. I baš zato ovaj "rukovet" pesama o Kosovu čini "stilski dragulj" lepote i trajanja. Nema srpska moderna ni jednog drugog predstavnika koji bi se patriotskim pesmama mogao uporediti sa ovim Rakićevim ciklusom.

Već prvi stihovi pesme *Na Gazi Mestanu* ukazuju na "reprezentativan kreativno - stilski domet" ovog ciklusa. Nema povišenog

tona i patosa, ali već treći stih koji naglašava "sudbinski pokret ratničke falange" ukida sadašnje vreme i veziju događaja prenosi u daleku prošlost:

Silni oklopnici, bez mane i straha,
Hladni ko vaš oklop i pogleda mrka,
Vi jurnuste tada u oblaku praha
I nastade tresak i krvava trka.

Već u drugoj strofi koja naglašava dogođenu tragičnu neminovnost mi smo u atmosferi dijaloga "sa izginulim ratnicima koji uskrsavaju u mitskom i pesničkom prostoru":

Zaljuljano carstvo survalo se s vama...
Kad oluja prođe vrh Kosova ravna,
Kosovo postade nepregledna jama,
Kosturnica strašna i porazom slavna.

Neposrednošću govornog obraćawa treća strofa kao da je smotra ratnika radi "odavanja počasti za hrabrost i žrtvovanje".¹⁵⁹

Pesma *Kondir*, koja i hronološki sledi ovoj prvoj, otvara za Rakića jedan novi prostor, onaj u kome on impulsira "najvišim estetskim vrednostima" - prostor za ispoved unutrašnje drame. Ona je zapravo ispovest čoveka na umoru uprkos stoicizmu koji prožima svest do samog kraja i kondira koji kao tanka nit nade egzistira i kao simbol agonije svesti.

Motiv iz narodne pesme ovde je Rakiću poslužio kao način za izražavanje ličnog doživljaja tragedije. Baš kao i u *Jednoj želji* i ovde je izrazio nadu da će mu i draga biti prisutna u času smrti:

Sad na razbojištu leži leš do leša.
Plemići sebra. Leži strašna smeća.
Noć se hvata. Samo munja katkad blisne.
Dok poslednje žrtve stari krvnik veća,

Nepregledna hrpa ranjenika kisne...

Hoće li me naći među njima tvoje
Bistre oči, draga? Hoće l' iz kondira,

¹⁵⁹ Vuk Filipović, isto, strana 1999.

Ko preteča skromna večitoga mira ,
 Pasti kap na rane što zjape i gnoje?
 Hoće l' pasti kaplja što bolove spira?

Čekam. Nigde nikog. Svetlost dana gasne.
 Noć prosipa tamu i časove kasne,
 Ni zvezde na nebu da za trenut blesne.
 - Čekam. Nigde nikog. Uz vapaje glasne
 Neprelazna hrpa ranjenika kisne...

8. 9 Od "pozitivnog opticaja" i "nadahnuća " negacije pesimizma

Ma koliko da biografizam pripadao zastarelim, istrošenim i bajatim metodološkim pristupima književnom delu mi ipak nalazimo da je to u Rakićevm slučaju imperativ bez koga teško da bi se i njegovo, ionako obimom skromno, delo do kraja i valjano moglo razumeti. Naravno, nećemo se strogo držati biografskim činjenica vođeni idejom da mu biografiju "izrastavljamo na trenutke i sekunde" koliko osećamo potrebu da u najkraćim crtama podsetimo na ukupnu atmosferu u Srbiji, pre svega, u vremenu u kome je živeo.

8. 10. Srbija na kraju 19. veka

Sam kraj 19. veka Srbija je dočekala nakon Slivnice, austrijske okupacije Bosne i Hercegovine, istrebljenja Srba u Turskoj i biološkog opadanja u Vojvodini, a u atmosferi vladavine kralja Aleksandra Obrenovića koji se jedino prepoznavao po državnim udarima i intimnim skandalima čime je ne samo bio srozan ugled Srbije koliko je naša omladina živela u nezaustavljivo nadirućim mračnim mislima i sumornim osećanjima. Naravno da je sve to imalo i te kako snažnog odjeka i u "lepoj književnosti", i naravno da od toga nije mogao biti izopšten ni Milan Rakić.

U tom je bezizlazu trebalo videti izlaz, u tom mraku luču, "u tom skućenom životu Srbije" pritajene snage koje će tražiti i naći izlaz. A kako ga pronaći u konstanstnom potkradanju sopstvenog života od sopstvenog načina trajanja? Kako u miljeu u kome se življenjem neprestano troši i osipa i život sam? U kome je sve usmereno ka beznadežnom, pokornom i tupom neosećanju života.

Teško je naravno i Rakićevo izmirenje. I ne miri se on ni olako, ni bezbolno. Samo, postoji kod Rakića nešto što ga izdvaja od drugih, ili da budemo još precizniji, nešto našta je naša čitalačka publika do čega bila nenaviknuta. Rakić ne beži od potkradanja, naprotiv. Čak bi se reklo da ga

vazdiže do života, da mu u njemu pronalazi ekvivalent bez koga ni on sam ne bi bio vredan. Potkradanje nije tragedija, no i "samo" nespretna i neizbežna dopuna. Tako je to u svim životima pojedinaca od iskona, i tako će to biti za navjek. Uvek će sa životom trajati i njegovo potkradanje i to je ona svevremena istina pred kojom naš pesnik nije želeo da zatvara oči. Ne, jer je i to božje delo, a on od njega ne ume "zamisliti bolje".

Naš pesnik naprosto ulazi u suštinu stvari i predstavlja nam je onakvom kakva ona jeste - bez doterivanja, i bez samozavaravanja. Ulazi u paradigmu života koja kaže da život nije samo život koliko i njegovo potkradanje. Mudrost nije u zatvaranju očiju pred tom istinom koliko u potrebi da se život otrže od potkradanja - oni koji tome nisu dorasli trajni su i nepovratni gubitnici. Život se, dakle, osvaja, baš kao i ljubav, ili sloboda - a najčešće i sve skupa zajedno.

Upravo ovu je paradigmu naša je kritika, kad je govorila o Rakićevom pesničkom delu, kvalifikovala kao oblik pesimizma što je u osnovi pogrešno. Istina, bilo je i kritičara koji su posezali za blažim kvalifikacijama ali je ona u većini, rekli bismo, neopravdano dominirala.

Život je borba, a žive i preživljavaju, iz dana u dan, samo pobednici. Živeti znači navići na bolove, a jad prihvatiti kao druga. Bez toga nema životnog trajanja, bez toga se ne biva "jači od smrti i od boga".

Pobednik večni, uvek čio,
Izvan dobroga i van zloga,
Danas ko juče što je bio
Jači od smrti i od boga.

Treperi samo, o jasiko!
Gledam te s čežnjom i sa tugom.
Na bolove sam davnoi sviko,
Sa jadom živim kao s drugom.

Ne priseća se Rakić sasvim slučajno Jefimije i njene nesreće u času "narodnoga sloma". Vekovi su prošli, svetlosti nema, nesrećna kob i dalje steže, plač Crne Gospe i dalje nadvija Srbiju... - to je naša paradigma, paradigma našega trajanja, ili što je još tačnije, paradigma prostora u kome je sloboda neosvojiva.

Vekovi su prošli i zaborav pada,
A još ovaj narod kao nekad grca,
I meni se čini da su naša srca
U grudima tvojim kucala još tada,

I u mučne čase narodnoga sloma,
 Kad svetlosti nema na vidiku celom,
 Ja se sećam tebe i tvojega doma,
 Despotice srpska s kaluđerskim velom!

I osećam tada da, ko nekad, sama,
 Nad nesrećnom kobi što steže sve jače,
 Nad plamenom koji obuhvata tama,
 Stara Crna Gospa zapeva i plače...

Ta paradigma srpskog i Rakićevog življenja dovodi i samo pesnika do muka kada i sam " operiše " tim terminom:

Sad mi se čini da ne živim više,
 U gustu tamu da sve dublje klizim,
 Neosetno i stalno... Noć miriše,
 I dušu mi muči silni pesimizam...

Ali, ono što ovde silno pada u oči jeste da se pesma, iz koje su ovi stihovi, ipak zove *Povrni utisci*. A oni su, ako nam je dozvoljeno da primetimo, najbliži pogrešnim. Ili, a mi smo snažno pod tim utiskom, ovako iznet, u ovako naslovljenoj pesmi, taj Rakićev pesimizam nije ništa drugo do vrhunski izazov za odlučan pohod ka slobodi - životu. Nemojmo ni jednog trenutka zaboraviti da je Rakić duboko intelektualan pesnik što ne samo da isključuje neopreznost u izrazu koliko je više izazov za krajnje intelektualan njegovom delu. Svaka površnost površnošću se i privenčava.

8. 11. Od pesimizma do nadahnuća

Govoreći u pomenutom delu o pesničkom delu Sime Pandurovića Božidar Kovačević, između ostalog, navodi: "Pandurović je s Rakićem najdosledniji pesimist našeg modernog pesništva". Potvrđujući ovu sviju misao on navodi Pandurovićev uzvik pri kome bi naš pesnik "voleo znati kako bi drugo gledište na ovozenaljki život bilo moguće, ako čovek misli i ako nije slep".

Nećemo ovom prilikom o tome da Kovačević ne malo poništava i sopstvenu misao iznetu samo nekoliko rečenica pre toga, ali svakako

želimo da podvučemo i njegovu tvrdnju da Rakić pripada onom intelektualnom krugu koji se neprestano mora imati u vidu kad se razmišlja o njegovom pesničkom delu.

Uostalom, sve i da je hteo Rakić nije mogao da bude neintelektualan. Sazrevajući uz oca koji je pripadao krugu prvih filozofsko obrazovanih ljudi u Srbiji i pritom još prevodioca Hajnea, Igoa i Drapera naš pesnik je široko obrazovanje poneo još iz porodice da bi ga kasnije dopunio školovanjem u Parizu. Van svake je sumnje da se on pesnički formirao i pre svoje zvanične pesničke pojave i da se teško može govoriti o nekakvom njegovom pesničkom šegrtovanju ili početništvu.

Rakić se na srpskoj pesničkoj sceni pojavio u trenutku njenog zaokreta od romantizma koji je na izdisaju iščezavao ka modernoj gradskoj lirici sa Vojislavom Ilićem na čelu. Razlika između njih je, između ostalog, i u tome što je Ilić bio samo vesnik tog zaokreta koji je zapravo došao sa Rakićem i njegovim vezivanjem za francusku pesničku školu - pre svega simboliste i parnasovce.

Trajući u svetu između "čeznuća i stvari" za Rakića je vezana i jedna, samo na izgled, paradoksalnost koju izvanredno uočava Radomir Konstantinović. Nasuprot činjenici da je "građanska kultura početkom veka u Rakiću" prepoznala pesnika svoga miljea i zbog toga ga uzdigla "do samog mita" on "stihuje svoj san o bekstvu iz grada, u prirodu".

Rakić traga za suštinom, za izlazom iz bezizlaza, nadom, "čeznućem". A nade u sredini koja ga okružuje nema. U toj sredini postoji samo bezizlaz po kome se i poistovećuje sa Jefimijom. A ne može ni da ga ima u svetu "niskih vidika i još nižih strasti". U svetu "zadušničkih dana" sa čijim konvencijama Rakić "nije mogao da se usloži". Ne, baš kao što mu je i intelekt govorio da nade ipak ima i da je sva veština u tome da se spozna suština - bez tog spoznanja ostaje samo puki, pusti i ubitačni pesimizam koji ipak nije mera intelektualca, a pritom još i pesnika. Rakić neće pesimizam, no nadu, "čeznuće", veru u "poslednji boj". A ako nade nema u svetu "normi i konvencija" koje ga okružuju onda je ima u prirodi u koju, prepoznavši je kao suštinu, "nevratom" hrli. U njoj su i nada, i ljubav, i "savršeni zaborav" sveta konvencija, normi i pesimizma koji hara gradskim ulicama "niskih vidika i još nižih strasti".

Ka prirodi ga vodi misao, intelektualno saznanje o suštini, ljubav kao "erotski samozaborav"... nada u poslednji boj. Pogledamo li hronološki red Rakićevog poetskog nastajanja neodoljivo smo pod utiskom da njegovo delo tek sa rodoljubivim ciklusom dobija svoj završni oblik. Bez njega ono bi mu bilo nedorečeno do mere da bi se jedva i registrovalo. Istina je i to da je sa njim, bar je do sada tako bilo, ono iskakalo izvan granica do kojih objektivno doseže - izvan i iznad svoje prave mere.

Nada u poslednji boj! Svesna žrtva!

Šta je to još Rakić trebalo da podvuče da bi poništio i (po)misao o pesimizmu? Narušenom projekcijom dotadašnjeg srpskog pesničkog posmatranja, ili na nov pesnički način, on samo nastavlja paradigmu koja bi, možda, mogla da se prepozna i u likovima poput Starca Vujadina ili Starine Novaka. U njihovom svetu i miljeu pronalazi suštinu, nadu, otrže se od pesimizma. Prisetimo se samo poslednjih stihova pesme *Na Gazi Mestanu*:

I danas kad dođe do posledweg boja,
Neozaren starog oreola sjajem,
Ja ću dati život, otadžbino moja,
Znajući šta dajem i zašto ga dajem.

8. 12. Na talasima intelektualne strogosti

Tek je pred Rakićem i intelektualnim temeljima njegove umetničke refleksivne poezije uzmakla oveštala, dotrajala, istrošena i bajata poznoromantičarska vizija uopšte. Nažalost naša kritika, u nekim delovima čak ni do današnjih dana, nije uspela da prepozna tu novu projekciju srpskog pesničkog posmatranja koliko se i dalje držala, i drži, onemoćale konvencije pevanja. Insistiranje na pesimizmu kod našeg pesnika upravo je izraz tog konvencionalnog zatočeništva. Sitneći ga na delove i trenutke kritika je često gubila iz vida celinu kod Rakićevog pesničkog dela.

Utisak je da je u tom delu najsnažniji iskorak napravio upravo Božidar Kovačević kad, govoreći o Rakićevom i Pandurovićevom pesimizmu, zapravo govori o "relativnosti toga pesimizma". Citat koji želimo navesti konkretno se odnosi na Pandurovićevo pesničko delo, ali imajući u vidu da time želi pojasniti i "tonove rodoljublja s novim sadržajem" kod njega (pa i kod Rakića koje prati paralelno - opaska autora) to se on sasvim može odnositi i na pesnika čije delo pratimo. A on u tom citatu kaže:

"Treba razlikovati tonove pesimizma koji se mogu odnositi ili samo na ovozemaljski život i na naše individualno iskustvo u njemu ili na život uopšte, na večnost i svemir. Apsolutan pesimizam je samo onaj pesimizam koji se tiče svemira. Međutim, Pandurović je pesimist samo u okviru mikrokozma, čovekovog života na zemlji, a ne makrokozma; inače, on baš kao umetnik, u svojoj težnji ka boljim i lepšim, zastupa neku vrstu transcendentnog optimizma koji po njegovom mišljenju mora zračiti iz svakog umetničkog dela. Inače, ako nije tako, na ovom svetu ne bi ništa

imalo smisla i ne bi vredelo zanositi se lepotom, niti pevati, ni misliti, ni živeti uopšte. Tako se, dakle, može još bolje objasniti i njegova patriotska poezija, jer otadžbina pripada večnosti, a ne trenutku".

Kad se govori o Rakićevom pesimizmu onda se polazi od dve do kraja dijametralno suprotne opcije. Po prvaj Rakić odiše pesimizmom kad govori o "iščezavanju života u životu", dakle, kad se bavi konkretnim stvarima. Istina za takvu odrednicu pesimizma po pravilu idu i nešto blaže kvalifikacije počev od one koju iznosi Zoran Gavrilović kad kaže da su "opšta pesimistička mesta sekundarna i prirodna", pa do Vuka Filipovića koji govori o "izvesnim akcentima".

Mi, priznajemo, da ne samo da ne vidimo izraze pesimizma u Rakićevom delu koliko nalazimo da je reč o pesimističkom izrazu koji ga do kraja poništava - čak i do mere da se svako vezivanje za njega može smatrati kritičkom nedoraslošću do naivnosti. Kod Rakića pesimizma ima taman onoliko koliko smo u stanju da pred elementarnim istinama tvrdoglavo zatvaramo oči.

Rakić govori o Božjem delu, a to znači i o životu kao jedinstvu suprotnosti. Život je konstantno nadmetanje sa silama koje bi da ga ponište. To je suština, to je smisao, to je lepota. Otužno bi bilo i zamisliti neki koji ne bi bio to. Samo, ni tada se ne bi moglo govoriti o pesimizmu, no o tragediji u doslovnom smislu. Život je otrzanje od potkradanja i besmisla, ili trajna bitka za nepokradenost. Tom životu nije ekvivalent pesimizam no stvaralački izazov kao jedina smisljena rabota. Od tog smisla većega nema, niti se može zamisliti. Da se još jednom podsetimo poslednje strofe Pomrčine III:

Ja bih tužna srca i pognuta čela
Reko bolnu tajnu što me davno kolje:
"Ja znam dobro, Bože, mane tvoga dela,
No ništa ne mogu zamisliti bolje".

Kao i svi pravi pesnici i Rakić je imao potrebu da svoje, ionako obimom skromno delo, svede na jednu pesmu, ili što je još tačnije, na jednu pesničku celinu nezavisno od toga da li ona bila misaona, ljubavna ili patriotska. Ono što, međutim, Rakića izdiže i iznad te celine jeste u činjenici da on i pored toga što je čvrsto vezan za svoje vreme i svoje prilike, posmatrajući ga iz ugla one paradigmatičke osi koju prati, ima i konstantnu potrebu da se izdigne iznad njegovih prosečnosti - čak i primitivizma koji je harao našim prostorima. Rekli bismo da Rakić živi i stvara u svojevršnom raskoraku koji je neophodno uočiti da bi mu se razumelo pesničko delo. S jedne strane nameće se potreba za brzim

pozitivnim rezultatima jer je posrnuće duboko i sveopšte, i s druge nemoć da se do toga, u tim okolnostima, tako brzo dođe. Kad naši kritičari govore o Rakićevom pesimizmu oni uočavaju upravo ovaj detalj i po pravilu podvlače da to nije stvar književne poze no izraz sveukupnih prilika i osećanja toga vremena.

Upravo je u ovom delu Božidar Kovačević sasvim u pravu kad pesimizam ipak stavlja u drugi plan, ili ga bar nerado podvlači, a na račun "jednog dotad neizraženog nadahnuća". Rakić upravo intelektom beži od pesimizma, ali je njegov intelekt takav da ne samo da ne isključuje osećanja koliko ona iz njega nezaustavljivo nadiru. I to je ona zamka koju su naši kritičari teško kod njega uočavali. Da budemo jasniji, osećanja doista vuku ka pesimizmu, čak i onom do kraja naivnom, ali ona nisu ono što kod Rakića preteže. Njihova navala samo je izraz nemoći, i to retke, intelektualnog Rakića da ih obuzda. Osećanja, naravno, nisu nedostatak, falinka ili izraz neke niže vrednosti, ali jesu kategorija koja teško može ići uporedo i ravnopravno sa intelektom. U svojoj poeziji Rakić je izraz intelektualnog stvaralaštva. A to što intelektualac njegovog kalibra ima i osećanja nije izraz neke slabosti ili mane, no potvrda njegove sveukupne vrednosti kao ličnosti.

Da budemo do kraja precizni, Rakićevom pesničkom delu se mora prići kao delu vrhunskog intelektualca, a nadiranje osećanja, koja on ipak nastoji da sputa, kao izraz dotadašnje srpske pesničke tradicije i trenutka u kome je živio i radio - nemojmo ni jednog trenutka zaboraviti da se pored pesničkog rada Rakić bavio i drugim stvarima koje su, na ovaj ili onaj način, manje ili više, na njemu neminovno ostavljali tragove.

8. 13. Pesnik drame na konkretnim prostorima

Već smo podvukli da se Rakić razvio pod snažnim uticajem francuske moderne - pre svega parnasa, simbolizma i impresionizma, ali i naznačili da su ti uticaji bili mogući samo u uslovima kada je kreativna moć naših stvaralaca mogla da ih "apsorbuje" i čak "nadraste snagom posebnosti svog individualnog stila". A na našim prostorima to je bilo moguće jer smo imali i predstavnike koji su do te apsorpcije mogli da uzlete i jer je već uveliko na srpskim prostorima započeo proces "nadrastanja" poezije poznih romantičara na talasima novih, a uveliko sazrelih, intelektualnih nemira.

Ako o Rakiću možemo, a možemo i moramo, da razmišljamo kao pesniku drame, onda je reč o dramatičaru sa konkretnih prostora i konkretnim zadaćama - *Razbi predrasude i kalupe stare!*

8. 14. Pesnik prostora uzdržanog krika

Književna kritika je s pravom uočila da je u srpskoj poeziji teško pronaći pesnika koji bi se patriotskim izrazom mogao porediti sa Rakićevim patriotskim ciklusom. Kod ove izreke po pravilu se polazi od toga da, pored činjenice da Rakić svesno izbegava povišeni ton i patos, istovremeno ukida i vremensku kategoriju. Nalazimo da je ovaj detalj posebno vredan pažnje, kod našeg pesnika tim više, pošto smo već ustvrdili kako je to ona paradigma koju Rakić prati. To je ona svezremana odrednica, ono nepromenljivo kod Srba koje ne priznaje, ne poznaje i ne razlučuje prošlost od sadašnjosti i obrnuto. Ili, to je ona svezremana kategorija, onaj " svezremani prezent " - da se poslužimo terminom koji je karakterističan za poetiku srednjega veka.

Ovakvo shvatanje njegovog patriotskog ciklusa, koje mi bez rezerve prihvatamo, može samo da bude prilog više u našoj tvrdnji da se kod Rakićevog pesničkog dela ni na koji način ne može govoriti o pesimizmu. Ne, tim više što on, ne uvažavajući vremenska odstojanja operiše i dijalogom ratnika iz različitih vremenskih razdoblja - po kriterijumu onih koji te različitosti uvažavaju.

Mi smo u ovom ciklusu prepoznali i nezaobilazno zaokruženje celokupnog njegovog pesničkog dela i, ako nam je dozvoljeno da i tako razmišljamo, onaj temeljni, osnovni a nezaobilazni dragulj u mozaiku umetničkog izraza na kome je Rakić istrajavao. Bez ovog ciklusa, priznajemo, on ne bi bio vredan naše pažnje a pogotovu ne do nivoa da bi se na njegovom delu istrajavalo i kod izrade, ili bar pokušaja izrade, naučnog rada.

8. 15. Zemaljska radost postojanja

Ima trenutaka kad intelektualni Rakić želi da pobegne od sopstvene misli u prostor koji daje mogućnost konkretne radosti konkretnog životnog postojanja. Nesreća je samo u tome što je to mnogo lakše poželeti no pretvoriti u delo, u tome što i misao ume i može da izraste u tamničara - neumoljivo i surovo. Ljubavni ciklus upravo je ciklus nadmetanja između želje za tim bekstvom i nemoći da se to ipak uradi. A ta nemoć povlači Rakića u svet beznađa ili nemoći izbavljenja. Nigde on nije tako blizak pesimizmu kao u ovom ciklusu i nigde se tako odlučno, kao u njemu, nije od njega otrgao.

Ali, ono što je za nas ovde interesantno jeste da je upravo u ovom ciklusu bio najbliži nemoći, slomljenosti, neveri, beznađu, teskobi i sumnji u otpor. I da je upravo ovde najizrazitije raskinuo sa romantičarskim

viđenjem "strasnog bića " koje se u nedostupnosti idealizuje. Reči poput draga ili gospa ne samo da se gube iz Rakićevog vokabulara koliko se svode na poništavanje spontane strasti čak do potrebe da se u njima potvrdi i on sam. Žena je biće za oči, zatreptalu muškost, osećaje kao plima... - i obrnuto. I to je suština. Kad ne bi vredela očima i kad nam zbog nje muškost ne bi značila ništa i žena sama bila bi suvišna. Naravno da se ljubav može doterivati, ulepšavati, vrednovati... ali u osnovi ona je erotika i pre svega samopotvrda svakog od parova. Pre svega samopotvrda. Ljubav dolazi posle toga. Nema muškarca koji sebe neće prepoznati u stihovima:

Za taj trenutak života i milja,
Kad zatreperi cela moja snaga,
Neka te srce moje blagosilja,
Al' ne volim te, ne volim te, draga!

A bogami, ni žena!

8. 16. Zaborav je, gospo, sav i svuda

Ovo poglavlje želimo početi priznanjem: priznajemo da nismo mogli Rakića pronaći u svetu pesimizma, u odrednici koju je kritička misao, rekli bismo čak i po nekoj neobjašnjivoj inerciji, najčešće vezivala uz njegovo delo. Naprotiv, što smo se više wime bavili, sve nam se više od toga otrzao i čak moćno prerastao u dijametralnu suprotnost. Ne tim više što nam ni sam taj pojam nije do kraja jasan. Šta je to pesimizam? Nevera, nemoć, neviđenje izlaza, sumwa... Ako je to to onda, po našem dubokom uverenju ni u kom slučaju ne može da stoji uz intelektualnog Rakića - usprkos sveukupnoj atmosferi u kojoj je stvarao. Ako je pak reč o raskoraku između svetova *čeznuća i stvari*, onda priznajemo da tog raskoraka ima, samo - to nije pesimizam.

Ono što nama pada u oči jeste ne samo činjenica da se nalazi u svetu *čeznuća i stvar*, no i u svetu koji je izraz konstantnog nesklada između pesničkih viđenja, iliti snova, i narušenog sklada Božjeg dela. Pesnik Rakić u jednom trenutku, vođen, valjda, pesničkim impulsom, poveruje da mu je misao viša od Božje, da se i od Božjeg može bolje, da Božje nije savršeno... To je ona inicijalna kapisla njegovog pesničkog dela. To je ona misao koja ga celo vreme podstiče - rekli bismo čak i do arogancije.

I arogantno kreće *da obasja tamu gde pesnici žive*, razbije *predrasude i kalupe stare*. Ne preza čak ni od toga da *razmahne rukom krepkom* spreman da "staru trošnu zgradu" poruši "od dan pa do vrha".

Istina, u jednom trenutku kaže: *Gospod ti je dao svetu iskru. Kreni...* Ovo donekle može da ublaži pomenutu aroganciju, ali samo u meri da i ambiciju da i Božje poništava, dovede do nekakve svetosti koja mu daje i moć i pravo da ga bar koriguje uz njegov blagoslov. Podvlačimo, ovo samo delimično ublažava aroganciju, tim više što ga od vremena kojim bi se ovakva ambicija mogla pravdati, a uverenjem da pesnička inspiracija potiče i od samoga Gospoda, dele čitavi vekovi.

I Rakić kreće u veličanstven pohod - u ispravljanje i preispitivanje Božjeg dela. Sam je sebi tu "dušu dao". Kreće ambiciozno i - naivno: *Hoću da spokojstvo siđe na sve strane!*

Kreće u pohod na suštinu - ne mogu se stvari ni menjati ako se ne zađe u bit, ne spoznaju temelji počivanja. I što je više u nju zalazio sve više uviđa nesklad između obećanja i vere sjedne, i moći, ili nemoći, s druge strane:

Kako sam mnogo obećavo,
A koliko sam malo dao.

I to je ona Rakićeva zamka koja je kritiku povukla ka - pesimizmu. A suština je vrlo jednostavna, ili se bar nama tako čini - niti je Rakić arogantan, niti je pesimista. On je "samo" veliki intelektualac koji duboko prodire iza pojava, poima "dobro neminovnost zala", zna šta je sudba sviju ideala", razume "zašto tako biva" - *Kad srce zapišti misao je kriva!*

A cele je suština u narušenom skladu Božjeg dela. Skladu koji i može i mora da vaspostavi upravo onaj koji ga je i narušio - čovek. I to je već onaj prostor u kome nema i ne može da bude kompromisa - između dželata "što kolje" i oprosta nema pomirenja makar i po cenu da nagrada za "trude" bude "mračna, dobra raka, i večiti mir!".

Bitka za Božje delo između onih koji bi da ga ponište, ili primere svojim merama, i onih koji mu teže - to je temeljna suština do koje je Rakić došao. Stvari naprosto treba pojednostaviti i hladno, bez strasti, intelektualnom strogošću rešavati - tamo gde je to moguće i tamo gde se intelekt ne pretače sebi i delu u surogat. Što se pred jednostavnostima budu upornije zatvarale oči to će se muke svekolike samo usložnjavati i sve nam se više otrzati - zauvek i nepovratno. Tako je to i u ljubavi, i u životu. U ljubavi se može i bolovati, mučiti, uzdisati, nadmetati... ali u suštini ona je tu da razbije "običnu čamu" i dopusti žilama da "zabrekću novim zanosnim životom". Žal koja uz nju ide, s protokom vremena, žal je upravo za ta "čula" koja će "redom da zaneme". Ili, da budemo još precizniji, ne žali Rakić zbog protoka vremena koje nas po prirodi stvari čini starijim, no zbog toga što i mi sami vreme svoje mladalačke snage

često nehajno i neozbiljno trošimo - umesto da živimo po Božjoj harmoniji mi se jednostavno samopotkradamo. To je kčjuč Rakićeve poezije, ali ne i pesimizma. To je naprosto činjenica koja je trajala i pre nas i koja će nas, to je sasvim izvesno, moćno nadtrajati.

Stvari su, nasuprot čeznućima, takve kakve jesu, sa njima se možemo suočiti i sukobiti, ili nemoćno pomiriti. Rakić nije za pomirenje, i baš je to ono što moćno poništava i misao o pesimizmu koji se tako uporno podvlači.

I u patriotskom je ciklusu Rakić hladni intelektualac. *Kosovski božur*, iskopane oči, despotica srpska "s kaluđerskim velom", "minare iznad crnih kuća", usamljen "očajan i strašan Hristos"... on prihvata kao činjenicu koje se nikakvim novim potezima naknadno ne mogu popraviti. To je naša istorija, to smo mi i to je ono što nam ne da za pravo da "živimo mirno dalje". Istorija našega trajanja istorija je i narušene Božje harmonije i pravde koja se mora vaspоставiti. I zato:

I danas kad dođe do poslednjeg boja,
Neozaren starog oreola sjajem,
Ja ću dati život otadžbino moja,
Znajući šta dajem i zašto ga dajem.

Gde je tu pesimizam?! Koja to misao ka njemu vuče?

Pomenu smo, možda i nesmotreno, Rakićevu aroganciju. Možda nesmotreno, i možda preoštro. Pa da pojasnimo - ili da ublažimo oštrinu. Samo da pojasnimo, ili da ublažimo, ali ne i da je eliminišemo - čak i ako je nesmotrena, ili preoštra. I takvoj mesto joj je tu i na takvoj mi i insistiramo.

U prirodi je svih pesnika da "čeznuća" pretaču u "stvari". Vođeni tom idejom, potrebom, imperativom... ne postavljaju ispred sebe nikakve zapreke. Oni su, valjda, najnepomirljiviji suparnici "tame", "predrasuda i kalupa starih". U potrazi za svetom "čeznuća" oni neće kompromise koliko bi radije da "razmahnu rukom krepkom" i da ruše "trošne zgrade od dna pa do vrha". U prirodi je to svih pesnika - pa i Rakića. I to je onaj polazni zov koji im daje za pravo da istrajavaju u svome delu. To je onaj polazni, temeljni stub. To je "čeznuće". Naš pesnik od njega i polazi - i ničega tu novoga nema.

Novina se, po našem dubokom uverenju, krije u onom drugom, završnom stubu koji sa ovim čini savršenu celinu i bez koga ni ovaj prvi ne bi bio vredan tolike pozornosti. A taj drugi stub nije izraz "čeznuća" no epilog, jedini epilog do koga dovode "stvari". A epilog je da se Božjem mogu nalaziti mane, ali ne i ponuditi spretnije alternative. Što više

zalazimo u suštinu sve nam više postaje jasno koliko je Božje nepopravljivo i koliko je tajna "čeznuća" jedino u našoj obavezi i tome da Božju harmoniju ne narušavamo. Ili, da pojednostavimo, put do "čeznuća" nije nepoznat - postoji samo više načina da se on pređe. A upravo tu jednostavnost čovek najčešće, i rekli bismo čak, i najlakše i najradije - gubi iz vida, ili radije zaboravlja. Baš zato Rakić snažno i podvlači:

Nije život rđav što je beda,
No zaborav je, Gospo, sav i svuda,
Zaborav svirep, neumitan, zao.

8. 17. Sima Pandurvić (1883 - 1960) - Vladislav Petković Dis (1880 - 1917)

I Sima Pandurović je, kao i Rakić, Beograđanin. Kao student filozofije pokreće list *Pokret* (1902), a kasnije sa Disom i *Književnu nedelju* (1904 - 1905). Prvu zbirku pesama *Posmrtna počasti* objavljuje 1908. godine, a drugu *Dani i noći* 1912. Vrlo rano prestaje pisati pesme, odmah posle Prvog svetskog rata, i otpočinje rad na izdavanju časopisa i kritika. Paralelno sa tim prevodi sa francuskog i engleskog - zajedno sa Živojinom Simićem preveo je Šekspirove drame. Odlično je poznao nemačku pesimističku filozofiju, a što se poezije tiče, prošao je školu francuskog simbolizma - od pesnika mu je najbliži bio Boder.

Ako je sa Vojisavom Ilićem pesnički začelo prerastanje naše poezije iz deklamatorstva i patetike u senzibilitet, čulnost, racionalnost i uzdržanost forme velikih pesnika Zapada, onda je Pandurović predstavnik naše poezije kod koga je sve to dobilo završni oblik. On je kraj jednog doba, bliži Rakiću koji je snažno obeležio zaokret, no Disu, "nesrećnom drugu" iz detinjstva, sa kojim će otpočeti jedna nova struja našeg modernizma koja će svog odjeka naći tek kod modernista posle rata - Crnjanskog na primer. Ako su kod Rakića živeli strah od smrti, pesimizam i drhtaj zbog prolaznosti, Pandurović je otvoreno i namerno "sišao u svet bolova".¹⁶⁰ Nasuprot Rakiću koji je između racionalnog i emotivnog tražio sklad i meru, kod Pandurovića je mera uveliko narušena izrazito nacionalnom jezom pred zlom koje hara svetom, obuhvata i prodire u sve, počev od ljubavi i društva, pa i do života samog.

¹⁶⁰ Zoran Gavrilović, *Sima Pandurović - Jedna književna zaraza*, Kritika, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1971, strana 159.

I upravo sa tim i takvim pesnikom život se poigrao do paradoksa - najduže se od svih rvaao sa životom. Ilić je umro mlad, Rakić u mukama podlegao raku, a Dučić završio u izgnanstvu.

Za razliku od Rakića koji je verovao u mladost, i život u mladosti, Pandurović je gotovo do perversnosti uživao u sopstvenom jadu bez želje da se iz tog pakla izvuče "na sunce, među ljude, u život". Tom ciničnom sumarnošću, tim do tada nepoznatim kvalitetom "u srpskoj poeziji" on je nesumnjivo najviše bodlerovac".¹⁶¹

Taj i toliki bezobzirni pesimista do užasa je zasmetao Skerlićevom "estetskom vitalizmu", tako da je Pandurovićeve *Posmrtno počasti* dočekao na nož. Može se samo zamisliti njegov užas, ako se već zna da je zamerao i Rakićevom pesimizmu, koji je u odnosu na Pandurovića "pravi simbol zdravlja i optimizma". Zato nije ni štedeo oštrinu:

"Ako ko ima iluzija o životu, ili ako je našao načina da razumno pomiri sa njime, taj neka čita stihove g. Pandurovića. Pesnik *Posmrtnih počasti* je samrtno žalostan, kao čovek koji je mnogo živeo i kojega je život u svemu obmanuo, ili kao čovek dozlaboga rđavih živaca, koji se u životu oseća kao onaj oderani jarac iz narodnih pesama u jelovom granju".¹⁶²

U reči, Pandurovićeva knjiga bila je za njega "simptom teškog oboljenja" i to baš u vreme "kad je zemlja prikupljala sve snage za velike istorijske obračune".¹⁶³

Da bi se ovo nesuglasje između Pandurovića i Skerlića razumelo treba imati u vidu da je naš pesnik bio predstavnik književnog pokreta koji nije prihvatao Skerlićevo shvatanje o društvenoj ulozi književnosti. Naime, Skerlić se idejno formirao pod uticajem ruskih socijalnih utilitarista iz 19. veka zbog čega je išao u socijalizam. To shvatanje on nije mogao da napusti čak ni kasnije kada je napustio i utilitarizam. Naprotiv, baš u tom duhu on od književnosti traži "jednu vrstu prosvetiteljskog misionarstva" - poprilično usko je shvatao njen društveni zadatak.¹⁶⁴

Neodoljivi je utisak da Skerlić nije shvatio, ne samo Pandurovića, no čak ni Dučića i Rakića. Ili, shvatio ih je u formi , perfekciji jezika, versifikaciji - i u tome prepoznao evropeizaciju naše poezije, ali mu je bio stran njihov sadržaj, čak nerazumljiv. Treba se prisetiti da je i u hvali Rakićevog patriotizma išao čak dotle da ga je ne malo odvajao i od same poezije. Ili, konzervativni kritičar koji se povinuje zahtevima socijalnog

¹⁶¹ Isto, strana 358 .

¹⁶² Jovan Skerlić, *Sima Pandurović - Jedna književna zaraza*, Kritike, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1971. strana 159.

¹⁶³ Zoran Gavrilović, isto, strana 359 .

¹⁶⁴ Miodrag Protić, *Sima Pandurović, Srpska književnost u književnoj kritici, Pesništvo od vojislava do Bojića*, Nolit, Beograd, 1072, strana 378.

utilitariste gubi rat "sa modernim literalnim koncepcijama"¹⁶⁵ koje u poeziji sve snažnije dolaze do izražaja. Pesnik, u jednom trenutku i žrtva, Sima Pandurović, izlazi iz ovog sukoba kao pobednik - što je nesumnjivo značajan datum u našoj književnosti. Poezija pesnika nadživela je zablude kritičara.

A da li je Pandurović pesimista ? Da li je ono zašta ga Skerliš optužuje?

Miodrag Protić decidirano podvlači da jeste. Suština je, međutim, u tome da je on bio pesimista sa pozicija jedne estetike koja se bitno razlikovala od one skerličevsko - utilitarne.

Između Rakićevog i Pandurovićevog pesimizma ni u kom se slučaju ne može postaviti znak jednakosti. Za razliku od Rakića koji u "mučeničkom stoicizmu"¹⁶⁶ pronalazi utehu i izgrađuje "svoj moralni i životni stav", Pandurović ne samo da utehu nije pronašao, no je uopšte nije ni tražio. To netraženje je izraz iskustva iz života. Kao što ne prihvata utehu u životu ne prihvata ni onu posle smrti koju mu religija obećava. I ovde je nesuprot Rakiću, nasuprot Rakićevoj misli o "blaženstvu iza zvezdanog beskraja" - Pandurovićeve predstave su izrazito materijalne i sa ovozemaljskim prizvukom.

Smrt je kod Pandurovića večiti i neumitni pobedilac. Zaludne su sve naše usputne pobede - na kraju sve se ipak njoj potčine.

Temeljna razlika između Pandurovića i Rakića (pa i Dučića) ipak je u dominaciji emocija ili intelekta. Onoga trenutka kad na račun emocija potisne svoj nadmoćni intelekt Pandurović već zalazi na teren Rakića i Dučića u kome je od prvog "plići i siromašniji", a od drugog "manje sjajan (i) manje savršen".¹⁶⁷

I na planu ljubavne lirike Pandurović čini radikalni raskid sa našom tradicijom najsnažnije izraženom u romantičarskoj poeziji. U odnosu na njegovu naturalističku razgolićenost Zmaj na primer zvuči nevino do čednosti. Ako Rakića možemo svrstati u skeptika ljubavi, onda je Pandurović njen grobar. On kao da u ljubavi drži opelo. Sahranjujući sve sahranjuje i voljenu ženu koja je u njegovim najboljim delima "prošla s onu stranu života".¹⁶⁸ I ona je kod njega, ne na nebu, ni među zvezdama, no u grobu i raspadanju. Čitajući Pandurovićeve ljubavnu poeziju imamo utisak kao da se upoznajemo sa Bodlerom koji je "genijalno umeo da ostvari oštri, totalni kontrast između sveže, nasmejane lepote i fizičkih truljenja".¹⁶⁹

¹⁶⁵ Isto, strana 182.

¹⁶⁶ Isto, strana 384.

¹⁶⁷ Zoran Gavrilovi}, isto, strana 365.

¹⁶⁸ Isto, strana 364.

¹⁶⁹ Isto, strana 364.

Nasuprot Skerliću, A. G. Matoš je Pandurovića svrstavao u red "najdubljih pesnika u modernoj srpskoj lirici".¹⁷⁰ I doista, na horizontima tema i osećanja, Pandurović odskoče novinama, dok je u formi i izrazu čvrsto na terenu našega parnasa.

Pandurovićev prijatelj i pesnički drug, Vladislav Petković Dis (1880 - 1917), čija se pečalbarska porodica doselila iz okoline Kumanova, rođen je u selu Zablacé kod Čačka. Kako nikako nije mogao da položi maturalni ispit nakon završetka gimnazije počeo je da radi kao privremeni učitelj u jednom selu kod Zaječara, da bi ubrzo prešao u Beograd i radio u opštinskoj carinarnici premeravajući šljive. Slobodno vreme je najradije provodio po kafanama i bio znamenita figura beogradske boemije.

Istina je da je posle ženidbe primirio svoju boemiju, ali je istina i to da su uskoro naišli ratovi koji su mu zauvek odneli sve nade u lepši i mirniji život. U Balkanskom ratu nalazio se na mestu ratnog izveštača pri Vrhovnoj komandi dok se u Prvom svetskom ratu nalazio u nepreglednoj masi koja se sa vojskom povlačila preko Albanije u surovim vremenskim uslovima. Poput mnogih drugih srpskih intelektualaca ubrzo je sa Krfa prešao u Francusku gde se razboleo od tuberkuloze. Nije, međutim, umro od nje, već se na putu iz Francuske na Krf utopio u Jonskom moru pošto je brod na kome se nalazio bio torpedovan od nemačke podmornice.

Govoreći o poeziji Vladislava Petkovića Disa Jovan Skerlić je uspeo da napiše, ne možda, no sasvim sigurno, najubitačnije i najoštrije reči koje mogu da izniknu ispod pera jednog kritičara. To apsolutno nerazumevanje Disove poezije je takvo da se, neizostavno, moramo podsetiti, makar i u insertima, na oštrinu tih reči i veličinu zabluda:

"Jednom vrlo malom broju lakovernih ljudi on stalno daje iluziju Pesnika i Proroka nove umetnosti, koga ne cene samo filistri i profesori, zato što nisu u stanju da ga razumeju. G. Petković, iako je u visinama čiste poezije, nad malim ljudima i njihovim sitnim strastima, polaže na tako zemaljske stvari kao što je književna slava, i poslušao je savet nepametnih prijatelja i skrivenih neprijatelja da štampa svoje stihove u jednu knjigu (*Utopljene duše*, 1911. godine - primedba autora)".¹⁷¹

"To je poezija dekadencije, one koja, po rečima jednog iskrenog pesnika njenog, teži, 'raju blata' i koja traži, novo u pokvarenom."¹⁷²

"Poezija g. Petkovića ima sve karakteristične crte koje je Gijo klinički odredio kod degenerika".¹⁷³

¹⁷⁰ Anton Matoš, *Lirika Sime Pandurovića, Eseji i feqtoni o srpskim piscima*, Beograd, 1952.

¹⁷¹ Jovan Skerlić, *Vladislav Prtković Dis - Lažni modernizam u srpskoj knji`evnosti*, Kritike II, Marica srpska - Srpska knji`evna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1971, strana 165.

¹⁷² Isto, strana 166.

¹⁷³ Isto, strana 166.

"Čudna stvar! Cela poezija gospodina Petkovića nije ništa drugo do grubo jaukanje i dosadno stenjanje, nizanje u svim notama: 'ah', 'oh', 'avaj', 'jaoj', 'kuku'..."¹⁷⁴

"Poezija g. Vladislava Petkovića je poezija ne bola duševnog, no bolesti duševne".¹⁷⁵

"Takva je poezija g. Petkovića: književno glumačenje, pesničko verglaštvo, imitacija bez duha, bez ukusa i, što je najgore - bez talenta".¹⁷⁶

"Njemu je prošlo trideset godina, i kada čovek u tom dobu objavljuje ovakve knjige, od njega treba dići ruke. Njega ne treba ni osuđivati, jer je on, budući jedna žrtva literature, pre za žaljenje no za osudu".¹⁷⁷

Nećemo se, naravno, baviti ovakvim i ovolikim nerazumevanjem Disove poezije, ali neizostavno moramo primetiti da Disa nije ni mogao da razume čovek koji je "poeziju razumevao samo ukoliko ona ima u sebi materijalni svet, viđen i osećan".¹⁷⁸ Ono što je izvan sfera pet poznatih čula, ono što je u svetu metafizike bilo je i izvan njegovog sveta poetskog razumevanja.

Prvo pitanje koje se kod Disa, samo po sebi nameće jeste ono koje je već postavio Miodrag Pavlović: kako je taj pesnik "male kulture, malog dela, (a) krupnih mana" mogao tako snažno u našoj poeziji da "gurne stvari napred"?¹⁷⁹ Kako, ako se tvrdi, da zbog male kulture, nije mogao da pretrpi bitniji uticaj stranih pesnika, na primer Bodlera, koja je ipak u njegovoj poeziji "imala dejstva"? Kako on koji ni u Francuskoj, nije ni naučio dobro francuski jezik, a u Beogradu od kafana nije ni stigao? Kakvim posrednicima, ili u čijim prevodima?

Poput Miodraga Pavlovića ni mi nemamo valjan odgovor. Jedino što nam kod ovog pitanja ostaje jeste nada da će se, pre ili kasnije, ipak pojaviti valjani biograf i, koliko nas ili toliko, uputi na pravac koji bi nas mogao približiti odgovoru. Za sada pitanje ostaje otvoreno.

Nasuprot Pandurovićeve "racionalne groze nad rasulom sveta", ili refleksije Milana Rakića, Dis se može svrstati u onaj tok srpskog pesništva kod kojih preteže metafizika - Njegoš, Laza Kostić, Zmaj. Ili, Dis pesnički traje u svetu iracionalnih vizija, snoviđenja i slutnji.

Tamnicom - prologom svojih *Utopljenih duša*, Dis nam, poput Njegoša u *Luči mikrokozmi*, donosi "čitavu jednu malu kosmogoniju (...) ali

¹⁷⁴ Isto, strana 168. i 169.

¹⁷⁵ Isto, strana 172.

¹⁷⁶ Isto, strana 181.

¹⁷⁷ Isto, strana 181.

¹⁷⁸ Velibor Gligorić, *Vladislav Petković Dis, Srpska književnost u književnoj kritici - Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Nolit, Beograd, 1972, strana 310.

¹⁷⁹ Miodrag Pavlović, *Vladislav Petković Dis, Srpska književnost u književnoj kritici - Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Nolit, Beograd, 1972, strana, 324.

bez njenih religioznih implikacija".¹⁸⁰ On tamnicu doživljava kao simbol čovekovog zatočenja još od samog rođenja. Ako sjaja igde ima, onda ih ima u očima, i onda i one prerastaju u svojevrsan simbol koji je protivteža onom prvom.

Disov svet, pa i ljubav u njemu, egzistira izvan granica našeg neposrednog, materijalnog postojanja. Ako svet nosi u očima, onda mu draga dolazi iz tajanstvenog sveta sna - kao u pesmi *Možda spava*. I upravo zato što traju u izvanmaterijalnom ambijentu ove dve pesme i imaju u osnovi istu strukturu. Dis, dakle, pesnički traje u kosmogonijskim prostorima prerodeva (*Tamnica*) i baladičnom tonu prebuđenja (*Možda spava*).

Paralelno sa tim motivima teče i treći u *Nirvani* u kojoj izražava svu nemoć da odoli sili vremena posmatrajući sveukupni odlazak "života u smrt". U njoj nema života, nema ni toka nestajanja iz njega - postoji samo nepostojanje.

Pored ova tri temeljna motiva mogu se u Disovoj poeziji naći i pesme u kojima se "razračunava s porazima svog doba" (*Raspadanje, Naši dani*) ali je to ipak samo plaćanje danka "imperativu istorije". Po svojoj oštirini ove pesme, i pored toga što se mogu meriti sa oštrinom satira Radoja Domanovića, ipak su samo izraz jedne tradicionalne podele srpske poezije u kojoj na jednoj strani stoje stvarnost, java, racionalnost i zahtev života, a na drugoj ideal, san, iracionalnost i individualna težnja.

U iznuđenim okolnostima izgnanstva u Francuskoj imamo već i pesama kakve ranije nismo sretali kod njega - pesama sa prizvukom porodične nežnosti i topline. Ono što se u njima, zbog straha da se ne upadne u zamku, mora podvući jeste da nesreća nije izraz nirvanističkih snoviđenja, no izraz prognanstva, odvojenosti od svojih i bez vesti o njima. Na ovu okolnost upućuje i sam izraz koji ne samo da je ogoljen, elementaran, jednostavan, no i neposredno razgovoran, ritmički iskidan, "blizak slobodnom stihu kakav će se kod nas javiti godinu - dve kasnije kod pesnika koji će započeti novo razdoblje naše poezije".¹⁸¹

I pored svoje vernosti parnasovskim idealima njegov pesnički duh mu je ipak bio suprodstavljen, baš kao što mu je i forma koju je prihvatio bila "pretesan kalup" o koji se neprestano i "spoticala (i) razbijala njegova lirski emocija".¹⁸²

¹⁸⁰ Jovan Deretić, isto, strana 456.

¹⁸¹ Isto, strana 459 .

¹⁸² Isto , strana 459 .

Dis pesnik delio je sudbinu prozaiste Bore Stankovića - trajao je i stvarao uklješten između tradicije, s jedne strane, i modernog doba s druge. U tradiciju je urastao celim svojim bićem, a moderno više naslućivao, no što ga je shvatao.

9. KOSMET - SRPSKA KOLEVKA I GOLGOTA

Ne retko ćemo čuti istoričare kako, s pravom, potežu moćan argument na polzu svoje nauke - istorija je učiteljica života. Suštinski, ovoj se istini teško i išta može valjano sporiti. Problem je jedino u tome što istoriju, ipak, pišu pobednici, i što je svako, za račun neke svoje nove pobeđe, tumači upravo onako kako njemu odgovara u datom istorijskom trenutku. Stoga, kad o njoj razmišljamo, recimo iz kosovsko-metohijskog ugla, neizostavno moramo poći od toga da na njegovom prostoru postoje najmanje dve istorije koje u svojoj oprečnosti ipak paralelno egzistiraju. Jedna, vezana za njeno srpsko poimanje, i druga, kojoj aromu određuju istoričari iz redova albanske populacije.

Da bi bilo jasnije o čemu se ovde radi pokušaćemo da, iz oba ugla, u kratkim crtama, propatimo ova dva poimanja vođeni jedino željom da registrujemo dimenzije sučeljenosti koje su od presudnog uticaja i za ovaj naš socio-istorijski trenutak. A to, opet, činimo vođeni idejom da snažno podvučemo neophodnost pomirenja pojmova i interakcijsko delo kao temeljni preduslov za opstanak na ovim prostorima sa kojih, sve i da hoćemo, nemamo kud - ovde nam je skupa i živeti i umirati.

9. 1. Od Nemawe do poloma

Još je Stefan Nemanja u 12. veku osvojio deo Kosova, da bi ga Stefan Prvovenčani sasvim i u celini početkom 13. pripojio Srbiji. Prizren izrasta u prestonicu, a Pećka patrijaršija u sedište SPC - posle 1346. godine. Uostalom, i sama reč METOH je grčkog porekla i označava imanje u vlasništvu crkve.

Dečanska povelja iz 1330. godine za vlastelinstvo koje pored Kosmeta zahvata i deo današnje severozapadne Albanije iznosi podatak o 89 sela od kojih su samo 3 "arbanaška" i 2% neslovenskog življa.

U vreme pohoda Mehmeda II Osvajača na Srbiju i pada Novog Brda (1455) i Smedereva (1459) na Kosmetu dominiraju bestijalna osveta nad Srbima i neviđeno rušenje manastira koju prati masovno iseljavanje Srba sa ovih prostora.

Sa okolnih visova albanska plemena po prvi put prodiru na teren Metohije u svojim pljačkaškim pohodima da bi se nakon toga vraćala u svoja staništa.

Pa ipak, Sloveni ubedljivo brojčano dominiraju.

Po popisu iz 1487. godine Vučitrnski srez ima 16.729 hrišćanskih i 117 muslimanskih porodica. U Peći se registruje 121 hrišćanska i 33 muslimanske porodice. Suho Grlo u Metohiji beleži 131 domaćinstvo - sve hrišćanske.

Po turskim izvorima za period od 1520. do 1535. godine brojno stanje je ubedljivo na strani hrišćana: Vučitrnski srez - od 19.614 domaćinstava samo je 700 muslimanskih što u procentima iznosi 3,5%; Prizrenski sandžak od 17.950 domaćinstava beleži samo 359 muslimanskih, ili 2%; Skadarski i Dukadžinski sandžak registruju 95,4% hrišćana i 4,6% muslimana.

Pravi polom Srba na ovim prostorima nastupio je krajem 17. veka nakon turskog poraza kod Beča 1683. godine. Naime, pod voćstvom austrijskog generala Enea Silvija Pikolominija austrijska, srpska i mletačka vojska 1688. godine oslobađaju Beograd, a već sledeće 1689, i Niš. U odgovoru na ovu akciju veliki vezir Otomanskog carstva Mustafa - paša Ćuprilić, poreklom Albanac, potiskuje osvajače i vraća stanje u prvobitnu poziciju. Posledice su bile katastrofalne: Beograd je kod poreznika smanjen za 8 puta, pleme Gaši pljačka Visoke Dečane, gradovi su na Kosmetu zapusteli, neka sela ostala bez i jednog stanovnika. Pećka patrijaršija je 1766. godine ukinuta, a na poziv Leopolda I patrijarh Arsenije III Čarnojević 1690. godine prevodi u Ugarsku 30.000 Srba.

Zapustela sela naseljavaju Albanci sa malisorskih visova. Naravno, nenaviknuti na teške poslove u obradi zemlje oni radije pribegavaju pljačkanju - tim više što ih Turci, po liniji vere prihvataju za saveznike i uključuju u svoj sistem vlasti.

Stvari se još više za Srbe pogoršavaju nakon austro-turskog rata (1737 - 1739), i posebno posle rusko-turskog rata (1768 - 1791) kada se pojavljuju nove kolone izbeglica. Bilo je to i vreme pojave Arnautaša - Srbi postaju Albanci. Treba svakako znati da su te porodice bivših Srba sve do 19. veka čuvale pravoslavna imena. U Drenici su npr. poznate porodice Đokića, Velića, Marušića, Zanića, Racića i Gocića, a u Peći: Đekića, Stepanovića, Bojkovića, Lekića i Stojkovića.

Procenjuje se da je čak 30% sadašnje albanske populacije na Kosmetu srpskog porekla.

Nakon oslobodilačkih ratova 1876-1876, i zadobijanja državne samostalnosti sticao se utisak da je Srbija zadobila i povoljniji međunarodni položaj. Uvećana za 54.000 kilometara kvadratnih ona je po popisu iz 1884. godine imala 1.901.736 stanovnika. Već 1890, taj broj se popeo na 2.161.961. Godišnji priraštaj iznosio je čak 38.000.¹⁸³

No, kako je po odluci Berlinskog kongresa Turska izgubila Bosnu i Hrecegovinu, Niš, Vranje, Pirot, Prokuplje, Nikšić, Podgoricu i Bar sa okolinom, i kako su Tesalija i Bugarska samo priznavale vrhovnu vlast sultana to su Turci za poraz protiv Rusa, koja im je zbog Srbije objavila rat, okrivili Srbe i proglasili ih carskim izdajnicima. U skladu sa tim na dan proglašenja Srbije u Kraljevinu, 22. februara 1882. godine, u Prištini je ustanovljen preki vojni sud sa predsednikom Ibrahim - pašom, čiji su dželatli bez suđenja poklali 7.000 ljudi, a od 241 kojima je on sudio, neki su povešani, a neki osuđeni na robiju u trajanju i do 101 godine?! Ni u šta boljem položaju nisu bili ni Srbi izloženi zulumu bašibozuka Prizrenske albanske lige. Mnoštvo je podataka koji govore o zulumu Albanaca nad Srbima pod upravom Liginih prvaka u razdoblju od 1878 - 1881. godine.¹⁸⁴

Procenjuje se da je samo za dvadeset godine 19. veka (1880 - 1900) sa Kosmeta uteklo preko 60.000 Srba. Po nekim podacima u periodu od 1876. do 1912. godine iz Stare Srbije i Makedonije iselilo se čak oko 400.000 Srba.¹⁸⁵ Ne treba ni naglašavati da su se na njihovu zemlju naseljavali Albanci čime se u toj oblasti znatno povećao njihov broj.¹⁸⁶

Iz Balkanskih ratova Srbija je izašla uvećana za 32.000 kilometara kvadratnih i 1,5 miliona stanovnika. Epilog ovog sukoba bio je obrazovanje

¹⁸³ M. Đ. Milićević, *Kraljevina Srbija*, Beograd, 1884, XV

¹⁸⁴ *Diplomatski arhiv, SSIP, POO, T/1*, 1878, Prizren 15. novembra 1877, pov. 478; PO, 1903, K-35, Prizren 17. avgust 1903.

¹⁸⁵ P. Orlović, *Pitanje o Staroj Srbiji*, Beograd, 1901.

¹⁸⁶ M. Jovanović, *Južna Srbija od kraja 17. veka do oslobođenja*, Beograd 39 -41.

nove autonomne Albanije - vođe albanskog pokreta su 28. novembra 1912. godine u Valoni objavile da osnivaju novu državu na čijem se čelu nalazio Ismail Kemal Bej. Osnivanje Albanije obavljeno je uz veliku podršku tada moćne Austro - ugarske monarhije, ali to je već stvar politike i izvan je našeg interesovanja u ovom trenutku.

Novi polom Srba na ovim prostorima dogodio se u maršu srpske vojske preko Albanije u zimu 1915. na 1916. godinu. Na marš se krenulo iz tri pravca: Peć - Andrijevića - Podgorica - Skadar; Prizren - Ljun Kula - Spis - fleti - Puka - Skadar - Lješ i Prizren - Ljum Kula - Piškopeja - Debar - Elbasan. Po nekim proračunima nakon marša nedostajalo je 70.000 od onih koji su na njega krenuli. Od 30.000 regruta, preživela je tek polovina, "a od 6.000 mladića rođenih 1897. i 1898. godine u životu je ostalo samo 500".¹⁸⁷

Stravične zločine činili su Albanci, ne samo u vreme marša, no i sve do kraja Prvog svetskog rata kada je stvorena Kraljevina SHS sa površinom od 247.542 kilometara kvadratnih i 11.984.991 stanovnikom. Obimna je literatura o tome i doista nema potrebe da se ovaj rad i time opterećuje.

Kao što su se u prvom svetskom ratu listom stavili na stranu Austro - ugarske i u Drugom su se još odanije vezali za Nemačku i Italiju. Već početom 1942. godine sa Kosmeta je proterano oko 100.000 Srba. I ne samo proterani, Srbi su i masovno ubijani na svakom koraku, i pritom još i nemilosrdno deportovani u koncentracione logore širom Albanije.

Naročitim represalijama Srbi su bili izloženi onda kada je formirana 21. SS - divizija *Skenderbeg* koja se nalazila pod neposrednom komandom nemačkih SS - oficira a sačinjavali su je Albanci. Pouzdano se zna da je 28. jula 1944. godine u selu Velika ova zloglasna divizija ubila 300 Srba - od čega 120 dece, i zapalila 300 kuća.¹⁸⁸

Tu su i pripadnici Kosovskog puka - *Regiment Kosova*. Oni su vršili takve zločine da to zdrav razum ne može da shvati - Srbima i Crnogorcima su sekli uši, vadili oči, odsecali jezike, probadali ih bajonetima do smrti, a žene i devojke žive spaljivali pošto su ih prethodno vezivali za stogove sena i kamare slame.

Kos. Mitrovica izrasta u centar velikoalbanske propagande sa profašističkim orijentacijama poput *Kosovskog komiteta* Bedri Pejanija i *Albanskog narodnog saveza* Ferat - beg Drage - sledbenika Džafera Deve.

I da ne razvijamo priču o pobuni Albanaca novembra 1944. godine, pa zabrani o povratku kolonista, Ustavu iz 1963, progonu srpskih kadrova

¹⁸⁷ V. J. Radojević, *Propast srpskih regruta 1915*, Beograd, 1967, strana 181.

¹⁸⁸ Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, Braunšvajg, 1987, 2 , 195.

1966, demonstracije 1968, i ustavnih amandmana iz 1974. godine kada albanski jezik de fakto postaje zvaničan, a Kosmet sedma Republika.

Da, Kosmet jeste srpska kolevka, ali jeste i srpska Golgota.

9. 2. Mi smo na Kosmetu (bili) većina

Upravo to, i upravo tako. I zato što je to to, i zato što je to tako, ne može i neće biti da manjina upravlja većinom - kažu, s pravom, Albanci.

Sadašnjost ne može ništa da ispravi od prošlosti. Kako se i zašto dogodilo da na ovim prostorima ubedljiva manjina pretegne u ubedljivu većinu, stvar je analize i istorije, tek stvarnost je takva kakva jeste i apsolutno se i bez rezerve mora do kraja uvažiti.

Uostalom, nastavljaju Albanci dalje svoju misao, mi smo nacija u biološkom nadiranju sa najizrazitijim natalitetom u Evropi i, ma koliko se to nekome ne svidelo, to je okolnost koja se ne sme zanemariti. Granice države Albanije preuske su za naše biološko nadiranje - bile, su ističu oni, čak i 1912. godine kada je ona kao država osnovana.

Što se proterivanja i zločina tiče bilo ga je i sa Srpske strane ističu oni i podsećaju na događaje iz ratne pomame 1876 - 1878 kada je srpska vojska morala da napusti teritoriju Stare Srbije da bi za odmazdu iz niškog kraja na Kosmet bilo proterano oko 30.000 Albanaca.

I konačno, zaključuju Albanci, šta mi to radimo što nisu radili i sami Srbi u vreme kada su činili napore da nanovo konstituišu sopstvenu državu? Dizali su bune, ustanke, vodili ratove velikih razmera, pretili, molili, ljubili skute, preduzimali razne diplomatske aktivnosti, tražili pomoć sa svih strana sa kojih su mogli da ih dobiju... Zašto bi oni koji su sve to radili sada zamerali nama što radimo to isto? Ako greha ima onda su u istoj ravni i naši i njihovi. Ako je za pohvalu onda i ona treba da bude istovetna.

Da, Albanci na Kosmetu jesu većina i to je okolnost koja se ni u kom slučaju ne sme prevideti.

10. SVETOVNE ŠKOLE NA KOSOVU I METOHIJI

Kako drugu polovinu XIX veka obeležava bitan razvoj proizvodnih snaga to se sve ubedljivije uočavalo da stare škole nisu više bile primerene novom vremenu. Razvoj kapitalističke privrede u gradovima kao i razvoj same državne organizacije morao je neizostavno da prati i jedan znatno razvijeniji školski sistem - vreme je kneza Miloša ipak bila prošlost. Upravo zato ustavobranitelji 1844. godine i donose prvi zakon o školama - *Ustrojenije javnog učilišnog nastavljenija*. Zahvaljujući njemu čiji je „tvorac“ inače Jovan Sterija Popović i drugim iz 1857. godine i postavljeni su temelji „za izgradnju školskog sistema u Srbiji“.¹⁸⁹

Ustavobranitelji su, i to treba svakako podvući, od sredine XIX veka posebnu pažnju posvetili razvoju školstva na Kosovu i Metohiji - prepoznavši i u tome mogućnost snažnijeg uticaja Srbije na svoj prostor. Upravo zarad toga su u prvoj fazi, svakako, iz Srbije na ovo područje morali i da šalju učitelje - ljude šireg obrazovanja i vešeg pedagoškog iskustva.

Prva svetovna škola u ovoj južnoj srpskoj pokrajini otvorena je 1856. godine u Prizrenu - čiji se učitelj Nikola Musulin bavio i politikom.¹⁹⁰ U Prizren inače dolazi iz Skadra na poziv Dimitrija Mišetovića - „poznatog prizrenskog trgovca i dobrotvora“. Kako je kao đak karlovačke Bogoslovije u Prizrenu „uveo srpsko (karlovačko) pojanje u crkvi“ to je prirodno došao u sukob sa raško - prizrenskim mitropolitom Melentijem, inače grkom, koji ga zbog toga u Patrijaršiji optužuje kao jeretika. Kako ova na njega zbog toga baca anatemu to je Musulin „bio primoran da napusti Prizren i pređe na Cetinje“.

Drugu svetovnu školu na prostoru Kosova i Metohije otvara 1858. godine Milan D. Kovačević u Prištini gde dolazi iz Prilepa “na poziv srpskih trgovaca”. Samu nastavu primeravao je “uredbama i nastavnom planu u Srbiji”.

Treću u Peći “razvija” Sava Dečanac 1864. godine “po novim udžbenicima koje je dobio iz Srbije”. Već 1867. godine njega u Peći menja učitelj Milan Popović iz Beočina sa Fruške Gore koji tu i umire 1870. godine. Pošto je u školi uveo “razredni sistem nastave” to je onu grupu koja se tek osposobljavala za čitanje “dao” učitelju Tomu Nikolajeviću, da bi drugu, bolju, uzeo sam.

Ovim su trima školama praktično udareni “temelji novoj svetovnoj školi” na prostoru Kosova i Metohije. Najizrazitija novina u odnosu na dotadašnji sistem svodio se na “uvođenje razrednog sistema nastave i

¹⁸⁹ Dr Jagoš K. Đilas, *Srpske škole na Kosovu i Metohiji od Nemanjića do 1912.*, Institut za srpsku kulturu, Priština, 2000, str. 172.

¹⁹⁰ Petar Kostić, *Prosvetno kulturni život pravoslavnih Srba u Prizrenu i njegovoj okolini u XIX i početkom XX veka*, Skopje, 1933, str. 10.

određivanja trajanja školovanja učenika”.¹⁹¹ Taj isti sistem se u seoskim školama na ovom prostoru uvodi u periodu od 1860. do 1876. godine. Sami učitelji su uglavnom iz Srbije, Vojvodine, Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Tek od 1873/74. godine dolaze i učitelji iz prizrenske Bogoslovije.

Prirodno je da su turske vlasti pratile rad ovih škola, učitelja i pre svega obraćali pažnju na udžbenike koji su dolazili iz Srbije. Posebno se vodilo računa o nacionalnoj istoriji. Ali, usprkos svih napora da dotur udžbenika iz Srbije spreče oni su ipak “dolazili” i bili aktuelni. Vrlo precizne podatke o broju udžbenika koji su pristigli iz Srbije za 1857. godinu predočava nam dr Jagoš K. Đilas u svojoj već navodenoj studiji.¹⁹²

Ovaj proces preuređenja crkveno – opštinskih škola, začet u Prištini, Prizrenu i Peći, počinje ubrzo da se na ovom prostoru širi tako da ubrzo zahvata i: Vračevo, Gnjilane, Mušutište, Vitinu, Đakovicu, Korminjane, Janjevo, Vučitrn i Kosovsku Mitrovicu.

Veoma je ovde važno pomenuti da tokom vremena dolazi do snažnijih povezanosti gradskih i seoskih škola usprkos tome što se još uvek ne može govoriti i o nekom sistemsko-organizacionom obliku tog povezivanja. U reči, gradske škole su izrastale u svijevrstan centar za odgovarajuće “šire područje”.

Ovde svakako treba imati u vidu da je ceo taj dvodecenijski period od 1856 – 1876. godine bio relativno povoljan za razvoj školstva na prostoru Kosova i Metohije jer su turske vlasti bile nešto “liberalnije” i “prema zapošljavanju učitelja sa strane i snabdevanju udžbenika iz Srbije”.¹⁹³ Problem je bio samo kod udžbenika iz nacionalne istorije jer su oni bili direktno upereni protiv interesa Turske. Što taj zamah nije bio još izrazitiji krivac je bio mitropolit Melentije (1854 – 1895) – po narodnosti Grk i o kome smo već nešto rekli.

Bilo je to ujedno i vreme kada su sa radom otpočele i ženske svetovne osnovne škole. Tako je već 1870. godine u Prizrenu otvorena prva koju je vodila Marija Nedić koja je tu došla iz Velesa. U Prizrenu je inače i pre ovog novog otvaranja već postojala ženska škola koju je vodila Aleksandra Micić, ali je ona prestala da radi još 1862. godine. Pored nje aktivna je bila i Atanasija Ajnađini.

Prva ženska svetovna škola u Prištini je otvorena 1889. godine i vodila ju je učiteljica Jelena Drobnjak – rodom iz Srbije. Ova škola je, međutim, samo posle nekoliko meseci zatvorena, a od turskog suda u Skoplju Jelena osuđena na godinu dana zatvora. Zatvorska kazna joj je zamenjena novčanom tek na „intervenciju srpskog konzulata“. Škola je

¹⁹¹ Dr Jagoš K. Đilas, isto, str. 176.

¹⁹² Isto, str. 177.

¹⁹³ Isto, str. 182.

ponovo otvorena 1890. godine kada u Prištinu kao učiteljica dolazi Bosiljka Kapetanović iz Beograda.

Ubrzo posle toga slične se škole otvaraju i u: Peći - 1889. godine, Gnjilanu, Kosovskoj Mitrovici, Lipljanu i Đakovici.¹⁹⁴

10. 1. Rad Bogoslovije u Prizrenu od 1871 - 1912. godine

Dr Jagoš K. Đilas vidi dva ključna razloga za otvaranje Bogoslovije u Prizrenu. Prvo, broj škola koji je bitno u krajevima pod Turcima porastao neminovno je otvarao pitanje osposobljavanja školskih učitelja. Ovo tim više ako se zna da je školovanih učitelja malo bilo i u samoj Srbiji. Nadalje, sve se više aktueliziralo i pitanje obrazovanja parohijskih sveštenika. Većina njih je do tada imala „samo manastirsku ili crkvenu školu“ dok je ne mali broj bio i samouk.

Drugo, škole su Srbiji bile neophodne i „radi sprovođenja svog nacionalno-političkog plana u krajevima pod Turcima“. Ne sme se ni jednog trenutka zanemarivati činjenica da je to bilo i vreme snažne austrijske i katoličke propagande na ovom prostoru koji je bitno „pogoršavao život i položaj Srba“. Pored propagande u ovom smeru Srbiji je bilo veoma važno da radi na „učvršćivanju svojih pozicija u Makedoniji“ - odakle je na Kosovo i Metohiju takođe dolazio veliki broj učitelja.

Ne mali problem bio je i u tome gde školu otvoriti: Prizrenu ili Peći?

Bratsvo manastira Patrijaršije bilo je svakako za Peć, ali je na kraju ipak preovladalo mišljenje „da su u Prizrenu najpovoljniji uslovi“. Primereno tome ona je u njemu i otvorena 1. oktobra 1871. godine sa nastavnim kadrom koji su činili: upravitelj - arhimandrit Sava Dečanac, a nastavnici - Milan Novičić, vanredni student Više škole u Beogradu i Ilija Stavrić sa završenom Duhovnom akademijom u Kijevu.

Neposredno po otvaranju ove Bogoslovije u Beogradu je otvoreno i posebno odeljenje pri beogradskoj Bogosloviji a za potrebe „školovanja pitomaca iz krajeva pod Turcima“. Upravitelj ovog odeljenja bio je Miloš Milojević koji je „1873. godine sastavio pravilnik u kome je odredio cilj i zadatak ovog odeljenja, koje je dobilo naziv 'Drugo odeljenje bogoslovije'“.¹⁹⁵

Naravno da je škola u Prizrenu radila u izuzetno teškim uslovima. Pored turske lokalne vlasti problem su joj, uz stranu propagandu, stvarali i

¹⁹⁴ Detaljnije o ovim školama i broju učenika pogledati u navedenoj studiji D. Jagoša K. Đilasa.

¹⁹⁵ Isto, str. 190.

„samovoljni begovi koji su vršili pritisak na srpski narod u Prizrenu i njegovoj okolini“.

Na sam rad Bogoslovije ubrzo su vrlo nepovoljno uticali, pored bosansko-hercegovačkog ustanka, i ratovi od 1876 - 1878. godine, ostavke Dečanca i Novičića, zatvaranje ruskog konzulata u Prizrenu, a naročito Drugo odeljenje beogradske Bogoslovije - uprava prizrenske Bogoslovije ovo je odeljenje doživljavala isključivo kao izraz „omalovažavanja škole u Prizrenu i nepoverenja u njen rad“. Konstantno sa ovim problemima teklo je i nezadovoljstvo crkveno - školske opštine u Peći koja nije mogla da se „pomiri sa odlukom Prosvetnog odbora da škola ostane u Prizrenu“. Prilike su bile toliko teške da je čak bila aktuelna i ideja da se Bogoslovija premesti u Vranje.

Kako su se prilike krajem XIX veka „nešto poboljšale“ to se 1889/90. školske godine pristupilo „prvom preuređenju Bogoslovije“. Pre svega škola je dobila naziv Bogoslovsko - učiteljska škola dok je samo školovanje produženo na šest godina od čega su „prva tri razreda davala opšte obrazovanje na nivou niže gimnazije“ dok su „u tri starija razreda bili zastupljeni uglavnom bogoslovsko - pedagoški predmeti“.¹⁹⁶

Drugo preuređenje Bogoslovsko - učiteljske škole je izvršeno 1900/01. godine kada je školovanje skraćeno na četiri godina ali tako da su se u nju „primali učenici sa četiri razreda gimnazije“. Paralelno sa pedagoškim razredima ovu promenu bili su zainteresovani i političko - propagandni. Cilj je bio da se u ovoj prizrensko Bogoslovsko - učiteljskoj školi okupe i učenici nižih gimnazija iz Skoplja, Bitolja, Soluna i Carigrada kako bi se na celom tom prostoru propagirala srpska politika. A na tom planu ona je doista imala moćnu ulogu - pre svega na prostoru Kosova i Metohije. Dovoljno je u tom smislu navesti samo dva, istina ne sasvim i potvrđena, podatka:

1. U periodu od 1871 - 1912. godine školu je završilo 480 učenika od kojih je čak 196 bilo sa Kosova i Metohije.

2. U periodu od 1874 - 1912. godine od 435 bivših učenika ove škole 123 je „rukopoloženo za sveštenike“, 206 je stupilo u učiteljsku službu, u razne druge 43, dok za 63 „nije utvrđeno gde su se zaposlili“.¹⁹⁷

Turskim vlastima je, naravno, bilo jako dobro poznato da je ova škola u Prizrenu bila „jedan od glavnih centara srpske propagande na Kosovu i Metohiji“. Primereno tome tragale su za nekim konkretnijim dokazom o njenoj saradnji sa Ministarstvom prosvete u Srbiji da bi je pod tim izgovorom i zatvorile.

¹⁹⁶ Isto, str. 192.

¹⁹⁷ *Spomenica Bogoslovije*, str. 133 - 160.

To im je konačno pošlo za rukom u trenutku kada uspevaju da dođu do “dva izveštaja rektora škole, prote Stevana Dimitrijevića, srpskom konzulu u Prištini”. I naravno slede hapšenja, pre svega u Prištini, Kosovskoj Mitrovici i Vučitrnu.

10. 2. Uticaj ratnih zbivanja na život Srba na Kosovu i Metohiji

Za život i položaj Srba na Kosovu i Metohiji vrlo su snažnog odraza imali ustanak u Bosni i Hercegovini od 1875. i ratovi od 1876 – 1878. godine. Turske reforme u XIX veku su u Bosni i Hercegovini do te mere podstakle krupne feudalce na pritisak na hrišćanski živalj da je seljak osiromašenjem praktično doveden u bezizlaz. Ukidanjem spahiluka Đulskim hatišerifom od 1837. godine čitluk sahibije na seljake nametaju takve dadžbine da ovi jednostavno nisu mogli da ih ispune. Takav bezizlaz je prirodno podigao nacionalnu svest kod Srba da patrotskim organizacijama nije bilo teško da narod usmere ka ustanku. Ovde pre svega mislimo na Društvo za kupljenje narodnih umotvorina – osnovano 1866. godine, i Družinu za ujedinjenje i oslobođenje srpsko – osnovano 1871. godine na Cetinju.¹⁹⁸

Ovaj događaj iz 1875. godine znatno je zamamljivao i stupanje u rat Srbije i Crne Gore 1876. godine. Kada je Rusija 1877. godine objavila rat Porti već je uveliko bilo jasno da se apsolutno više ne može govoriti o nekom lokalnom događaju – velike su sile već uveliko bile na sceni. Upravo je ta činjenica i dovela do Balkanskog kongresa 13. juna 1878. godine na kome su iz osnova “revidirane odredbe sanstefanskog mira”.

Turska je, naravno, ponovo jako dobro znala da su simpatije Srba na Kosovu i Metohiji usmerene ka Srbima u Bosni i Hercegovini. Bojeći se da se i tu ne dogodi nešto slično ona je Srbe izlagala takvom zlostavljanju i maltretiranju da su se oni doslovno nalazili pred biološkim istrebljenjem. Ima li se u vidu činjenica da je na Berlinskom kongresu Turska morala da se pomiri sa ne malim teritorijalnim ustupcima Rusiji, Bugarskoj, Srbiji, Austro – Ugarskoj i Crnoj Gori može se i razumeti njen napor da se sa sličnim ne suoči i na ovom prostoru. Drugo, jako je dobro znala za težnje Srba sa Kosova i Metohije da se ovaj deo njene teritorije prisajedini Srbiji. Treće, zaposedanjem Novopazarskog sandžaka pred Austro – Ugarskom se pojavila ideja da konačno ostvari želju da preko Kosova i vardarske doline izađe na Solun – ta realnost nikada joj nije bila izglednija. U onoj meri u kojoj su drugima odgovarali nemiri na prostoru Kosova i Metohije Turcima je bio neophodan mir. Otuda i posezanje za izražajnijim represijama prema

¹⁹⁸ Dr Vaso Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1958, str. 337.

Srbima. Konačno, još uvek nije bilo rešeno ni “arbanaško pitanje i osnivanje Prizrenske lige” – koja je svoj prvi sastanak održala tajno u Prizrenu meja meseca 1878, godine (sastanak je trajao dve nedelje).

Kako je rat iza sebe ostavio stravične posledice, kako su Srbi na Kosovu i Metohiji bili izloženi novim turskim represijama, kako je siromaštvo doseglo do najnižih grana i kako se živelo u razočaranju što na ovaj prostor konačno nije došla srpska vojska to je prirodno da su se samonametnula nova migraciona kretanja Srba u pravcu Srbije. Naročito su stradanju bili izloženi narodni prvaci, učitelji, sveštenici, trgovci - pod optužbom da su u toku rata neposredno saradivali sa Srbijom. Poznato je kakve im je drastične mere izricao vojni sud u Prištini, pod predsedavanjem Ibrahim - paše - kretale su se na vremensko robovanje od šest do sto jedne godine.

Prirodno da je u takvoj atmosferi na Kosovu i Metohiji nastupio i “zastoj u razvoju školstva”. Kako su po izbijanju rata 1876. godine učitelji iz Srbije u Srbiju i pobjegli to je i pitanje kadra postalo veliki problem. Rad škola zamro je u: Vučitrnu, Kosovskoj Kamenici, Kijevu, Kosovskoj Mitrovici, Crkoljezu, Gnjilanu, Gračanici, Lipljanu, Nerodimlju,¹⁹⁹ Prištini, Zočištu, Gornjem Selu, Ljubiždi, Koporiću, Graničanu, Vračevu, Priluzju.²⁰⁰

Kakvim je učiteljskim kadrom tog trenutka ovaj prostor raspolagao najbolje se vidi iz činjenice da je učiteljski posao u Gračanici obavljao manastirki pekar i terzija Jovan Anđelković, a u Peći zanatlija sa osnovnom školom Lazar Nikolić.

I takav rad škola budno su nadzirale turske vlasti – sve do 1912. godine, i bitno onemogućavale stvaranje novih. Usprkos, međutim, svemu prosvetne se tekovine na Kosovu i Metohiji ipak nisu dale uništiti. U periodu od 1878 – 1885. godine otvorene su još četiri nove: Koporiću, Graničanu, Kijevu i Crkoljezu. Dve čak i u “rejonu Prištine” – Donjoj Gušterici i Dobrotinu – 1883. godine, i dve u “rejonu Prizrena” – Mušutištu, 1882. godine i Dražiću – 1883.

10. 3. Konzulat u Prištini

Ne samo zbog obaveza koje su joj nametnute na Berlinakom kongresu, no i zbog svih ukupnih ekonomskih razloga Turskoj je odgovarao povratak reda, mira i bezbednosti na prostoru Stare Srbije. Upravo zato ona je gotovo u svim gradovima ovog prostora bitnije pojačala snagu

¹⁹⁹ Ivan Ivanić, *Srpske manastirske, seoske i varoške škole u Turskoj*, Godišnjica Nikole Čupića, knjiga XXXIII, Beograd, 1913. – mada ovi podaci nisu najpouzdaniji.

²⁰⁰ Petar Kostić, isto, str. 37.

vojnih garnizona. Ova okolnost istovremeno je odgovarala i Srbima koji su i osnivali i pojačavali kako kulturno-prosvetni tako i nacionalno-politički rad.

Međutim, ozbiljan problem pravio je grčki raško-prizrenski mitropolit tako da je pokrenuta ozbiljna akcija oko preuzimanja mitropolije od strane Srba. Tu akciju je još 1878. godine pokrenuo beogradski mitropolit Mihailo. Slična akcija dolazila je i od arhimandrita Save (Sava Dečanac) 1889. godine. Primereno tim naporima vlada Milutina Garašanina 1885. godine "vodi pregovore s carigradskom patrijaršijom da se pored Prizrena i u Skoplju postavi Srbin za mitropolita".²⁰¹ No, kako ta ideja nije uspela to Stojan Novaković, diplomatski predstavnik Srbije u Carigradu, predlaže da se "ne samo u staroj Srbiji nego i u Makedoniji nastavai rad na osnivanju školskih i crkveno-školskih odbora preko kojih bi Srbija sprovodila svoj nacionalno-patriotski rad".²⁰²

U novim je okolnostima sve očitije bilo da vladi Srbije sve više nedostaju studiozniji izveštaji sa ovog prostora. Nadalje, da bi akcija na planu prosvetno-političko-propagandnog dela bila što uspešnija mora se na terenu i biti – Beograd i Carigrad su ipak i ne male daljine. Ove okolnosti su i dovele do toga da Srbija i Turska 1886. godine potpišu "privremenu konzulsku konvenciju" na osnovu koje je Srbija: 1886. godine otvorila konzulate u Skoplju i Solunu, 1888. u Bitolju, a 1889. godine u Prištini koji je samo pored nje zahvatao i područja Kosovske Mitrovice, Vučitrna i Gnjilana. Kako je Priština bila centar Sandžaka u koji je ulazilo šest kaza: prištinski, gnjilanski, preševski, vučitrnski, mitrovački i novopazarski to je dalje značilo da je politički uticaj Srbije i prelazio granice Kosova. Problem je bio jedino u bezbednosti srpskih političara u Prištini. Kako je ona bila i stecište „odmetnih begova i prvaka od turske vlasti“ to je prva žrtva te anarhije bio i prvi srpski konzul u njoj, Luka Marinković – 1890. godine je u njoj i ubijen. Upravo zato bilo je i ideja da se njegovo sedište premesti u Kosovsku Mitrovicu, ili otvori novi u Prizrenu ili Peći. Međutim, na ovome se i ostalo, baš kao što je i sedište ostalo u Prištini.

Po srpske interese bitno je još bilo pitanje mogućnosti zamene paško – prizrenskih „grčkih mitropolita Srbima“. Bitno i teško jer je ova mitropolija pripadala carigradskoj Patrijaršiji. U takvim okolnostima nije bilo drugog do da se sačeka povoljniji trenutak u kome bi se, uz pomoć ruske diplomatije, rešio i ovaj problem. A njega je doista rešila vlada naprednjaka formirana jula meseca 1895. godine na čelu sa Stojanom

²⁰¹ Dr Jagoš K. Đilas, isto, str. 203.

Arhimandrit Nićifor Dučić, *Raško-prizrenska mitropolija i nacionalno-kulturna misija Srbije u Staroj Srbiji i Makedoniji*, Beograd, 1896, str. 11.

²⁰² Dr Jagoš K. Đilas, isto, str. 203.

Novakovićem – uz pomoć Rusije. Posle smrti Grka Melentija za mitropolita je izabran Srbin Dionisije Petrović.

Sve ove uspehe srpske diplomatije živo su pratile evropske sile, pre svega Austro – Ugarska i Italija koje su na ovom prostoru takođe imale svojih ambicija. Prirodno je s toga što su ulagale ogromne napore da pojačaju antagonizam između Šiptara i Srba. Kad je o Austro – Ugarskoj reč nastojala je svim silama da transbalkansku železnicu sa linije Beograd – Kosovska Mitrovica preusmeri na onu koja bi povezivala Sarajevo sa ovim gradom na Kosovu.

10. 4. Novi zamah u razvoju školstva

Nakon osnivanja konzulata u Prištini 1889. godine i preuzimanja raško – prizrenske mitropolije od Grka 1896. godine – kada Dionisija Petrovića menja Nićifor Perić poraslo je i interesovanje Srba za otvaranjem novih škola. Istina je da su turske vlasti i kulturno joj stanovništvo pravile u tom zamahu ne malih smetnji, ali je istina i to da je zamah bio nezaustavljiv. Tako već u periodu od 1885 – 1890. godine imamo nove škole u: Livađu – 1886, Gornjoj Srbici – 1887, Loznici – 1888, Lapljem Selu – 1890, Domorovcu – 1890. i Deviču – 1890. godine. Taj zamah bio je još izrazitiji u periodu od 1890 – 1906. godine u kome su naročito bili aktivni već pomenuti mitropoliti.²⁰³

Kraj XIX i početak XX vekakarakteriše činjenica da otpočinje proces otvaranja produžnih i građanskih škola – što je nesumnjivo izraz bitnijeg privrednog razvoja ovih krajeva. Razvoj zanata i trgovine je bio takav da osnovna škola više nije davala dovoljno stručne pripremljenosti. Da se deca ne bi školovala izvan ovih prostora bilo je „potrebno otvoriti nove škole radi spremanja kadra za sve privredne grane“.²⁰⁴

Prva produžna škola je 1893/94. godine otvorena u Prištini, pa onda Vučitrnu i Gnjilanu – koje na žalost nisu dugo trajale.

Međutim, kada je 1898. godine donet Zakon o srednjim školama u Srbiji produžne su prestale sa radom, a osnovane su građanske – te iste godine u Prištini i Gnjilanu, a 1902. u Peći. Turske se vlasti ovome nisu protivile jer su i same bile zainteresovane „za razvitak lokalne privrede u gradovima“.

Ni ove škole nisu bile dugoga veka – već su na početku XX prestale sa radom jer se sve više osećala potreba za gimnazijama. No, i pored toga što su konzuli u Skoplju, Solunu, Bitolju i Prištini uporno predlagali da se u

²⁰³ Detaljnije o ovome pogledati u već navedenoj knjizi Dr Jagoša K. Đilasa.

²⁰⁴ Dr Jagoš K. Đilas, isto, str. 220.

Kosovskoj Mitrovici „otvori dvorazredna gimnazija“ vlada Srbije ništa nije preduzimala.

Umesto toga dolazi do otvaranja dvogodišnje zanatske škole u Prizrenu – 1898. godine, koja je neprekidno radila sve do oslobođenja ovog grada 1912. godine. Kako su i trgovini, kao uveliko već razvijenoj privrednoj grani, bili neophodni školovani ljudi to 12. novembra 1907. godine u Prizrenu dolazi do otvaranja niže trgovačke škole – radila je sve do oktobra meseca 1910. godine.²⁰⁵ Za to vreme školu je završilo 10 učenika.

Kako je i pored svega ipak bilo mnogo nepismenih mladića Branislav Nušić, srpski konzul u Prištini, u dogovoru sa Stojanom Kapetanovićem otvara u Prištini neki oblik nedeljno – polazničke škole koja je imala dva tečaja: prvi, koji su pohađali apsolutno nepismeni mladići, i drugi, viši tečaj, namenjen za već pismenu omladinu kojoj je zarad vođenja trgovačkih i zanatskih poslova bilo neophodno više znanje. Za ovaj drugi tečaj program je sastavio sam Nušić. Slična je škola osnovana i u Kosovskoj Mitrovici, ali su i one bile kratkoga veka – najveću smetnju su im pravile turske vlasti koje su zazirale od ovakvog i ovalikog okupljanja omladine.

10. 5. Sukob konzulata i Mitropolije

Da bi se ovaj sukob razumeo treba neprestano imati u vidu borbu koju su Srbi vodili u fazi „preuzimanja raško – prizrenske mitropolije iz ruku Grka“. Kada je to preuzimanje 1896. godine konačno i ostvareno ljudi su prizrenskog kraja očekivali posebne koristi i od škola na tom prostoru. Pošto njih nije bilo u očekivanoj meri, i zbog krutosti konzula i mitropolita u razgovorima, to je došlo do sukoba. On je kasnije zaoštren i po liniji mitropolija – Porta, jer su turske vlasti uporno istrajavale na stavu „da se patrijaršijskim privilegijama mogu koristiti samo Grci i Bugari, ali ne i Srbi, jer njihova narodnost u Turskoj nije bila priznata“.²⁰⁶ Primereno tome „srpske škole imale su status privatnih škola i na njih se primenjivao zakon o javnoj nastavi“.²⁰⁷ U tom su kontekstu turske vlasti insistirale da one budu te koje će overavati diplome srpskih učitelja čemu se mitropolit Nićifor energično usprotivio tvrdnjom da Srbi, pošto nemaju posebnu versku organizaciju već potpadaju pod “vlast” carigradske patrijaršije od nje jedino mogu overu i da očekuju. Kako se sukob sve više zaoštavao, kako je Nićifor bio nepopustljiv, kako ni vlada Srbije nije našla rešenje kod

²⁰⁵ Živojin Đorđević, *Istorija vaspitanja u Srba*, Beograd, 1958, str. 38.

²⁰⁶ Dr Jagoš K. Đilas, *sito*, str. 229.

²⁰⁷ *Isto*, str. 229.

Porte, a kako su škole već prestale sa radom to mitropolit Nićifor u jesen 1910. godine na svoju ruku vrši "raspored učitelja u raško - prizrenskoj mitropoliji". Turska vlast naređuje zatvaranje škola, a Nićifor da se rad i pored zabrane nastavi. Kako je Nićifor bio uporan u nameri da se rad nastavi po svaku cenu to turske vlasti pristupaju hapšenju učitelja koje sud potom osuđuje "na po pri meseca zatvora". A osuđeni su bili: Antonije Dimitrijević, Savo Vukojčić, Petar Lazić, Jovan Popović, Trajko Gapić, Anđelko Šapić, Cveta Milovanović i Anđelija Martić. Tek su na intervenciju konzula Milana Rakića zatvorske kazne zamenjene novčanim - "novac je dao srpski konzulat".

Posle ovakvog razvoja događaja mitropolit Nićifor daje ostavku. Ova njegova borba s turskim vlastima, ali i sukob s vladom Srbije, imao je teške posledice po razvoj srpskog školstva na Kosovu i Metohiji. Otvaranje novih škola je znatno usporeno, a ni stare nisu radile. Školska organizacija je bila paralisana.

Kad govorimo o mitropolitu Nićiforu ne možemo zaobići ni tzv. *Dečansko pitanje*. Naime, manastir Dečani se još od ranije nalazio u vrlo teškom stanju - u materijalnom sunovratu koji je prouzrokovao arhimandrit Janićije. Čak se manastir i zadužio "kod Albanaca iz okolnih sela sa 1.000 zlatnih turskih lira". Po njegovom udaljavanju iz manastira vlada Srbije donosi odluku da se manastir ustupi ruskim kaluđerima iz Svete Gore - uverena da će oni zavesti red. Sa tim se, treba svakako podvući, složio i mitropolit Nićifor.

Ruski kaluđeri ne samo da stanje nisu popravili nego su se čak toliko osilili da "više nisu hteli da čuju za mitropolita u Prizrenu, već su se neposredno obraćali svom centru u Svetoj Gori". Dečansko pitanje sve je više poprimalo političku pozadinu i eliminisalo energičnije ideje mitropolita Nićifora - koje su samo ubrzale njegovo povlačenje.

10. 6. Značaj ovih škola za očuvanje srpske narodne svesti i njihove veze sa istim u Makedoniji i Crnoj Gori

Nema sumnje da je upravo školama čuvana i očuvana veza Srba sa Kosova i Metohije sa Srbijom u celom vremenskom rasponu od gubitka državne samostalnosti 1459. pa sve do oslobođenja ovog prostora 1912. godine - usprkos svih zastoja i uspona. U tom su smislu crkve i manastiri bili stubovi kulturne i prosvetne delatnosti na polzu našeg porobljenog življa. Tim je delom pored narodne svesti, ovde čuvan i narodni jezik, jačao otpora duh, održavao se i negovao običaj. Događaji iz XIX veka ovo su na najbolji način pokazali - kod Srba u tom veku nije bilo nikakvog kolebanja oko toga kom taboru trebaju i moraju da se priklone.

Svakako da sve to ne bi bilo moguće realizovati bez bitnije pomoći koja je pristizala iz Srbije - naročito posle bosansko - hercegovačkog ustanka 1875. i ratova iz perioda 1876 - 1878. godine kada su se turske vlasti na prostoru Kosova i Metohije priklonile neviđenom pritisku na Srbe - gotovo da je pretilo i samo biološko istrebljenje.

Ali, paralelno sa vezom koju su Srbi sa ovog prostora imali sa Srbijom trajala je i "školska veza" sa Crnom Gorom i Makedonijom. I one, naravno, datiraju još iz vremena srednjovekovne države i nisu celo vreme ni bile prekidane. Nju su svakako održavali i glavni trgovački putevi koji su na ovom prostoru podrazumevajuće povezivali Makedoniju, Sandžak, Jadransko more i Srbiju.

S druge strane u uspostavljene škole nisu se upisivali samo Srbi sa Kosova i Metohije već i žitelji Crne Gore, Sandžaka i Makedonije. Paralelno sa učenicima bilo je tu i predavača iz Crne Gore i Makedonije.²⁰⁸

Ne treba ni jednog trenutka izgubiti iz vida da su srpske škole na Kosovu i Metohiji ne samo radile po programu koji je bio aktuelan i u Srbiji, no su korišćeni i udžbenici iz nje. Bitnijih razlika skoro da "nije bilo". Pored Kosova i Metohije Srbija je učitelje i udžbenike slala i u Makedoniju - pomažući škole i novčano.

²⁰⁸ Detaljnije o ovome pogledati u već navedenoj knjizi Dr Jagoša K. Đilasa, str. 235 - 239.

11. JOŠ NEKOLIKO ISTORIJSKIH ISTINA

11. 1. Etnička promenljivost na prostoru Kosova i Metohije

Kad govorimo o turskoj vladavini na prostoru Kosova i Metohije ono što odmah moramo registrovati jeste da je njihovim dolaskom na ovaj prostor odmah “nestalo dvoraca i drugih tragova srpskog gospodstva”. Ako je njih u gradovima i bilo naselili su ih “turski zapovednici”. Što se sela tiče tih “čistih turskih... kolonija na Kosovu nije bilo” – gotovo ni u jednom dobu turske vladavine. Dakle, o nekim se krupnijim etničkim promenama teško da se uopšte može i govoriti.

Do tih je promena došlo mnogo kasnije – krajem XVII i početkom XVIII veka, a posle poraza Turaka kod Beča. Kako je u oba ova doba Austrija dopirala do Kosova, i kako su Srbi u njima po pravilu stali na stranu Austrije usledile su posledice tako da mnogi Srbi kreću u seobu ka severu preko Save i Dunava. To iseljavanje Srba iskoristili su Albanci i naselili ovaj prostor čime je bitno promenjena dotadašnja etnička slika. Autokolonizacija Albanaca ovog prostora trajala je dosta dugo – čak do sredine XIX veka.

Na etničko stanje na Kosovu svakako je uticao i srpsko – turski rat 1876 – 1878. godine. Naime, veliki broj Albanaca se posle tog rata povukao iz oslobođene Toplice i Jablanice da bi se naselio na prostoru Kosova. Nasuprot tome, zbog zuluma kome su Srbi po okončanju rata bili izloženi oni se “sele u već blisko primaknutu Srbiju”.²⁰⁹

Do etničkih promena na ovom prostoru dolazi i posle balkanskog rata 1912. godine i oslobađanja od Turaka. Ali, to je bilo oslobađanje Srba, a ne Albanaca koji su u vreme turske imperije bili povlašćeni, a po osnovu se vere izjednačavali sa Turcima smatrajući tursku državu i svojom. Ne mogavši sa tom činjenicom da se pomire i Albanci, uz Turke, počinju da se iseljavaju u Tursku. Taj proces je zaustavio početak Prvog svetskog rata 1914. godine da bi se po njegovom kraju nastavio. Srbi koji pod ropstvom

²⁰⁹ Atanasije Urošević, *Kosovo, Jedinstvo, Priština*, 1990, str. 71.

nisu imali svoju zemlju no su radili na imanjima svojih gospodara posle prvog svetskog rata pristupaju agrarnoj reformi, a potom i kolonizaciji što je i dovelo do toga da je taj prostor sada "naselilo oko dve hiljade iz raznih jugoslovenskih krajeva".²¹⁰

11. 2. Prepoznatljiva surovost Albanaca

Po okončanju rata iz perioda 1876 - 1878. godine Albanci su se iz Toplice na Kosovo i Metohiju iseljavali dobrovoljno ili, kao predstavnici dotadašnjih zulumčara, neposredno bežeći "ispred nadiranja srpske vojske". Bilo je i slučajeva da su se iseljavali i kasnije "ne hoteći ostati pod srpskom upravom". Ali, da bi slika o svemu tome bila kompletnija treba svakako podvući da je "povratnika" bilo i ranije - oko 1810. godine zbog "širenja srpskog ustanka".

Kad govorimo o surovosti Albanaca ono što pre svega moramo imati u vidu jeste da je ona vidna tek u okolnostima kad izrazito brojčano dominiraju - kad te izrazite brojčane dominacije nema oni izrastaju u sinonime podaništva, straha i poniznosti. U okolnostima brojčane dominacije oni su oličenje surovosti nezavisno od toga da li verski pripadaju islamu ili katoličanstvu - vera im na tom planu ne čini nikakvu zapreku - da se mirne duše, i bez imalo straha, da se ne ogrešimo, mogu svrstati i u bezvernike ili nevernike. Uostalom, još je skopski nadbiskup, Albanac Matija Masarski 1768. godine u izveštaju papi pisao da je okolinu Đakovca naselilo stotine arbanaških porodica koje su "ponosne, krvoločne i razbojničke više nego druge a tvrde u (katoličkoj) veri".²¹¹

Samo u takvoj atmosferi i neki su Srbi "prelazili u islam" dok su se opet neki njihovi rođaci radije opredeljivali za iseljavanje. Ali, paralelno sa islamljenjem ili iseljavanjem bilo je i slučajeva doseljavanja - pre svega na poziv ranije doseljenih Srba. Tako su se recimo "Zupčani u Vrnici doselili iz Starog Kolašina na poziv Kremanovića, koji su se tu iz Starog Kolašina doselili dosta ranije".²¹²

Kad govorimo o poislamljenju Srba na Kosovu pre svega moramo imati u vidu njihov jak dodir s Albancima - iako on nije jedini razlog. Islamizaciji se po pravilu pristupalo onda kada su se u sela doseljavali Albanci. Najčešće se kao razlog navodi spasavanje od "njihovog nasrtanja", ali se svakako mora imati u vidu i činjenica da je poislamljenje bilo i vid uspešnije odbrane od njihovih ataka. Nadalje, bilo je i slučajeva

²¹⁰ Isto, str. 23.

²¹¹ *Glasnik skopskog naučnog društva*, knj. I, sv. 2, 329 - 334.

²¹² Atanasije Urošević, isto, str. 83.

kada se podlegalo “nagovaranjima i privoljavanju” pa čak i zbog “ugledanja na same Arbanase”.²¹³

Prisiljavanja na “turčenje” bilo je i krajem XIX veka. Zanimljiv je slučaj nekog Adema iz Nevoljana koji je svog čobanina Gvozdena silom preveo u islam.²¹⁴ Atanasije Urošević navodi slučaj siročadi nekog Milana u Prelezu koje su po njegovoj smrti „prihvatili Arbanasi istog sela i odmah ih ili docnije preobratali u islam, od kojih je nastao sadašnji rod Šaćivar”.²¹⁵ Od sluge Cvetka su u Vučitrnu nastali Mustafići, dok je Janićije Malić Zdravković iz Glogovca, kad je prešao u Gračanicu prešao i u islam zbog žene.²¹⁶

Prirodno da je po poislamljenju Srba na Kosovu dolazilo potom i do poarbanašenja – jer je poislamljenje vršeno u arbanaškoj sredini. Kako su se bračne veze po poislamljenju morale potom održavati samo sa Albancima to je u njihove kuće počeo da se „zavodi srpski jezik“.

Uticao Albanaca na Srbe očitovao se i u nošnji – gotovo da je bila ista kao i arbanaška – zastupljena je bila „čak i bela arbanaška kapa“. Istina, nakon oslobođanja 1912. godine ona se počela odbacivati. Uticaj je kod ženske nošnje bio gotovo beznačajan.

U istoj meri u kojoj je dupla nošnja po oslobođenju zamenjena srpskom počela je popuštati i dvojezičnost - “u korist srpskog jezika”.

11. 3. Dobrosusedski odnosi Srba i Albanaca

Nije, međutim, na Kosovu i svekoliko bilo samo crno, itekako je bilo i “dobrih odnosa”. U tom kontekstu i želimo posebno podvući ove dobre jer loše nastojimo prepustiti nepovratnom zaboravu. U tom smislu ćemo samo podsetiti na one na koje nam je pozornost skrenuo i Atanasije Urošević - i to tako što ćemo navesti jedan nešto duži citat iz njegove već naznačene knjige:

“Negde u početku 19. veka su Srbi Pecinovići u Robovcu prihvatili Arbanase Sadrijeviće, koji su od krvne osvete izbegli iz gnjilanskog Karadaka, i držali kao sluge dok se nisu privredno podigli. – Srbe Drobnojake je pak iz susednog Bukoša, gde su bili čifčije, dozvao 1875. u Vrnici njihov raniji komšija Emin Beka (predak roda Bekovića u Vrnici) na imanje koje je jevtino prodavao. – U Kajlovici su neki Arbanasi muhadžiri pokušali jedne noći 1911. godine da otmu jednu Srpkinju. U pomoć toj srpskoj kući pritekli su komšije Bećir i Jusuf Krasnić. Bećir je u tom sukobu

²¹³ Isto, str. 101.

²¹⁴ Ministarstvo inostranih dela, *Prepiska o arbanaškim naseljima u Staroj Srbiji 1898. i 1899.* Beograd, 1889, str. 142.

²¹⁵ Atanasije Urošević, isto, str. 102.

²¹⁶ Pogledati detaljnije delo Atanasija Uroševića.

poginuo, a Jusuf ranjen u nogu, ali je njihova pomoć uspela, jer su napadači pobjegli. – Hamdija Mameti iz G. Brnjice je za vreme okupacije u drugom svetskom ratu čuvao kuće svog suseda Tase Božidarevića. Kod svakog pretresa kuće je uzimao k sebi (u svoju kuću) Tasinog sina mladića da ga vršoci pretresa (Albanci) ne bi mučili. A jednom kad je jedna razbojnička banda od 16 Arbanasa na broju napala noću na Tasinu kuću i otvorila vatru na nju, Hamdija je sa svojim bratom Šemom, odgovorivši pušcanom vatrom na njih iz svoje kuće, digao uzbunu u selu i rasterao bandu. – U slučajevima ovakvog dobrog susedstva nije se bežalo iz sela pri 'menjanju carstva'. U balkanskom ratu i po proboju solunskog fronta Srbi su uzimali u zaštitu svoje dobre susede Arbanase, a za neprijateljskih okupacija 1915 – 1918 i 1941 – 1944 ti su Arbanasi sklanjali Srbe u svoje kuće. Kad je u takvim nepovoljnim vremenima bilo opasno po jedne izlaziti iz sela, tada bi im drugi i stoku čuvali u polju".²¹⁷

12. ISTORIJA ISLAMLENJA SRBA NA POSTORU JUŽNE I STARE SRBIJE

Raspravljajući o ovom problemu Jovan Hadži Vasiljev polazi od činjenice da se naš narod deli na dve veroispovesti: hrišćansku i muslimansku. Dok se hrišćanska deli u dve crkve muslimanska se deli u nekoliko sekti. Pored Bosne i Hercegovine i Sandžaka naš narod je poislamljen i na delu Južne i Stare Srbije. Što se poislamljenja našeg naroda tiče ono je bilo i nasilno i dobrovoljno, baš kao što je bilo i masovno i pojedinačno. Zadržimo se u prvi mah na poturčenjavanju našeg sveta nasilnim putem u masovnom obliku. Poznato je da su Turci po ovajanju ovog prostora masovno odvodili naše ljude u ropstvo – preseljavali ih sa ovog prostora u Carigrad i Malu Aziju. Tamo su ih odvodili u ratove ili im je služilo kao roblje. Tako je recimo Ibrahim – paša imao 1.700 robova, a Iskeder Čelebija 6 – 7.000. Po osvajanju Novog Brda sultan Mehmed II je vojnicima dao 700 žena i 320 dece. Za vreme prvog ustanka u Šumadiji u Prizren je dovedeno 30 duša. To roblje je u Jedrenu i Carigradu i prodavano – pošto se prethodno sortiralo.

²¹⁷ Isto, str. 112.

Javno roblje je u Turskoj zakonom ukinuto tek tridesetih godina XIX veka - u život je uveden 1846. godine, a 1856. i nešto proširen.

Posebno bolan oblik turčenja vršen je kupljenjem dece u janičare - živi danak. To je red vojske koji je ustanovio još sultan Orkan 1329. godine. Najpre su uzimana deca od 5 - 6 godina, a potom od 10 - 16. Onome ko je imao četvoro ili petoro dece uzimano je po jedno, a onome ko je imao više i po dvoje. Po odvođenju su do pravog uzrasta bila deljena stanovništvu Male Azije - da nauče turski, a kad odrastu vraćana su u Carigrad. Ako vlasnik dete izgubi morao je da ga plati. Učena su da budu janičari i što drskiji prema svojim roditeljima.

Jovan Hadži Vasiljev vrlo precizno navodi oblasti i mesta u Makedoniji u kojima i u kom procentu - broju u odgovarajućem selu žive ljudi hrišćanske vere i poturčenjaci:

A - Struška oblast: Vranište od 550 stanovnika ima 9 poturčenjaka, Ohtis od 1.500 stanovnika ima jedva nešto ispod polovine poturčenjaka, Podgorci od 1.200 stanovnika takođe nešto malo ispod polovine poturčenjaka, Ljubinište od 600 stanovnika ima preko 200 poturčenjaka, Rajče je sa 900 stanovnika svo poturčeno, Peštani od 600 stanovnika 90 poturčenih, Velgošte od 2100 stanovnika ima oko 50 poturčenjaka.

B - Oblast Golog Brda: Jablanica (1.000 stanovnika, 200 poturčenjaka ili Arnautaša), Steblevo (od 1.000 stanovnika, $\frac{3}{4}$ poturčenjaka), Sebište (od 800 stanovnika $\frac{2}{3}$ poturčenjaka), Okšetin (od 800 stanovnika sve sami naći poturčenjaci), Klenje (od 800 stanovnika dominiraju poturčenjaci), Đinoec (od 800 stanovnika $\frac{2}{3}$ su poturčenjaci), Trebište (od 2.600 stanovnika tek je 69 hrišćana), Malo Ostreni (od 500 stanovnika je $\frac{1}{4}$ poturčenjaka), Golemo Ostreni (od 500 stanovnika 28 je poturčenjaka), Tučepi (od preko 100 stanovnika dominiraju hrišćani), Lešničani (ima preko 400 stanovnika a preko 300 poturčenjaka), Džepina (od 300 stanovnika polovina je poturčenjaka), Surpetovo (od 150 stanovnika svi su poturčenjaci - prezivaju se na - ći), Torbaši (ima 176 stanovnika - svi su poturčenjaci), Trnovo (ima 600 stanovnika i svi su poturčenjaci), Radovište (imaoko 150 stanovnika - svi su poturčenjaci), Otišani (preko 300 stanovnika - većina je poturčenjaka).

V - Župa Debarska: Gorenci - Gorno i Dolno (od 500 stanovnika $\frac{3}{4}$ su poturčenjaci), Crnobok (100 stanovnika - sve poturčenjaci), Bajramovci (100 stanovnika - sve poturčenjaci), Žitoneni (7 turskih kuća, a ostalo naši poturčenjaci), Golema i Mala Papranica (u Golemoj Papranici 500 kuća - sve poturčenjaci, a u Maloj ima nešto i hrišćana), Kočišta (400 stanovnika u kome dominiraju poturčenjaci), Breštani (900 stanovnika - preko 600 poturčenjaka), Elevci - Gornji i Donji (apsolutno dominiraju poturčenjaci).

G - Debarsko polje: Krčišta - Donje i Gornje (oba ima oko 500 stanovnika - Donje je arnautsko i muslimansko, a Gornje čisto hrišćansko), Klobučišta (od 600 stanovnika 1/5 su hrišćani), Procesti (od 500 stanovnika većina su poterčenjaci), Mećelare (500 stanovnika gde većinu čine poterčenjaci), Erbeli - Orbeli (od 500 stanovnika većina su poterčenjaci), Oboki (400 stanovnika - većina poterčenjaci).

D - Radika: Kosovrasti Donje (800 stanovnika - 150 poterčenjaka), Kosovrasti Gornjo (od 400 stanovnika 40 - 50 je hrišćana), Mogarče (od 720 stanovnika tek 20 hrišćana), Skudrino (od 100 stanovnika sve su poterčenjaci), Prisojnice (od 500 stanovnika svi su poterčenjaci), Janče (od 400 stanovnika 150 poterčenjaka), Ašovci (150 stanovnika - svi poterčenjaci), Rostuše (od 1.000 stanovnika tek je 1/5 hrišćana), Velje brdo (od 560 stanovnika preko 400 je poterčenjaka), Trebišće (ima 900 stanovnika od kojih je 600 poterčenjaka), Boletin (350 stanovnika - sve poterčenjaci), Vaduši (300 stanovnika - sve poterčenjaci), Žernovnica (1.300 stanovnika - sve poterčenjaci).

Đ - Prizrenska oblast: Reč je o oblasti sa najvećim brojem poterčenjaka.

E - Tetovska i Gostivarska oblast: U ovim oblastima ima tri sela u kojima žive samo poterčenjaci: Elovjane (1.000 stanovnika), Urvič (400 stanovnika) i Vranovci (300 stanovnika).

Ž - Skopljanska župa: Pagaruša (400 stanovnika - 14 hrišćana), Količane - Donje (800 stanovnika - sve poterčenjaci), Umovo (500 stanovnika - sve poterčenjaci), Dražilovo (300 stanovnika - sve poterčenjaci).

Z - Veleška oblast: Vranovce (2430 stanovnika - sve poterčenjaci), Melnica (1535 stanovnika - sve poterčenjaci), Vranovce (833 stanovnika - sve poterčenjaci), Bohulja (1.000 stanovnika - polovina poterčenjaka), Manastirec (200 kuća - većina hrišćana), Dolni Disan (227 kuća - samo su dve hrišćanske, preko 1.200 poterčenjaka), Timjenik (1.500 duša - sve poterčenjaci), Pepelište (oko 180 kuća - sve poterčenjaci), Rosoman (preko 1.000 stanovnika - sve poterčenjaci), Vojćanci (354 stanovnika - sve poterčenjaci), Temnik (čisto poterčenjačko selo), Krivolaka (614 stanovnika - sve poterčenjaci), Glišić (300 stanovnika - 2/3 hrišćana), Marena (600 stanovnika - više od polovine poterčenjaci), Sirkovo (1.500 stanovnika - sve poterčenjaci), Kruševica (600 stanovnika - sve poterčenjaci), Barevo (500 stanovnika - 2/3 poterčenjaka), Besvica (1.500 stanovnika - sve poterčenjaci), Vešije (700 stanovnika - 2/3 poterčenjaka), Bistrenci (700 stanovnika - oko 600 poterčenjaka), Dublino (500 stanovnika - preko 5/6 je poterčenjaka), Kurešnica (500 stanovnika - sve poterčenjaci), Turska Korija - Kurija (200 stanovnika - sve poterčenjaci),

Prievo (2.000 stanovnika - 3/4 poturčenjaka), Vatoša (2.000 stanovnika - 2/3 poturčenjaka).

I - Prilepska i Bitoljska oblast: Ova su sela stanovništvom mahom iz Debarske oblasti koje je čisto poturčenjačko.

J - Kičevska oblast: Po beleženju Jovana Hadži Vasiljeva - koji se ovim istraživanjima inače bavio u periodu os 1912 - 1924. godine²¹⁸ - odnos stanovništva je po naseljima izgledao ovako: grad Kičevo (preko 4.500 stanovnika - 2/3 poturčenjaka), Premka (47 duša - sve poturčenjaci), Bačište (387 stanovnika - sve poturčenjaci), Lisičani (519 stanovnika - 479 poturčenjaka), Čelopeci (415 stanovnika - 239 poturčenjaka), Stregomište (381 stanovnik - sve poturčenjaci), Srbica (842 stanovnika - sve poturčenjaci), Lešniva (171 stanovnik - 106 poturčenjaka), Krušica (109 stanovnika - 3 poturčenjaka), Plasnica (900 stanovnika - preko 600 poturčenjaka), Preglovo (preko 900 stanovnika - oko 250 poturčenjaka), Staroec (165 stanovnika - oko 100 poturčenjaka), Trebino (70 stanovnika - sve poturčenjaci), Modrišta (preko 200 stanovnika - 45 poturčenjaka).

K - U selima Resenske oblasti etničko stanje je bilo sledeće: Carev Dvor (1.000 stanovnika - 2/3 poturčenjaka), Bukovo (750 stanovnika - sve poturčenjaci), kozjak (oko 300 duša - sve poturčenjaci), Drmeni (700 stanovnika - većinom hrišćani), Lahci (300 stanovnika - 20 poturčenjaka), Podlešane (oko sto poturčenjaka), Sateska (oko 90 poturčenjaka).

L - Pehčevska oblast: Carevo Selo (2.000 stanovnika - preko 1.000 poturčenjaka), Istevnik (902 stanovnika - 220 poturčenjaka), Trebetovište (577 stanovnika - 294 poturčenjaka), Mešitovo (793 stanovnika - 674 poturčenjaka), Zvegor (753 stanovnika - 679 poturčenjaka).

12. 1. Etničke osobine poturčenjaka u Južnoj Srbiji

Da odmah jedan detalj pojasnimo, muslimane - potučernjake ne trpe ni hrišćani, ni muslimani, i jedni i drugi ih smatraju renegatima. S druge strane, ni oni ne trpe ni Turke, ni Albance, ni hrišćane. Hrišćane zbog toga što ih podsećaju na njihovo pravo poreklo. U Debarskoj, Prizrenskoj, Skopljanskoj i Tikveškoj oblasti takve poislamljene turke pogrdno zovu Torbešima - u okolini Debra i Kurkima. Hrišćani su ih tako zvali, naravno, tajno, a Turci kad hoće da ih nagrde.

Poturčenjaci ne trpe da se tako nazivaju - čak i ne priznaju da su im preci bili hrišćani - osim u Bosni i Hercegovini. Ako su to i priznavali činili su u četiri oka. Naravno da je uvek bilo izuzetaka: Serafin - beg pečki, Hajdar - beg Hasanović Kanturovski, narodni poslanik za Tikveš, Bećir

²¹⁸ Jovan Hadži Vasiljev, *Muslimani naše krvi u Južnoj Srbiji*, internet

Popić iz Bele Crkve... U pećkom bratstvu Mahmudbegovića se svest o srpskom poreklu nikad nije ni ugasila.

Pretežna većina muslimana satkana je u težnji da budu veći muslimani i od pravih muslimana i Turaka. Poslovica *da bez poturčenjaka nema Turčina* odnosi se upravo na njihov fanatizam. Najveći fanatici su u Tikveškoj i Debarskoj oblasti - izuzimajući Golo Brdo i neke delove Prizrenske oblasti. Što se jezika tiče, uglavnom govore srpski - tek je mali procenat znao turski i arnautski. Srpskim se u kući služe isključivo, i zovu ga *naš govor, naš jezik*. Na ovaj detalj Turci su naročito obratili pažnju posle srpsko - turskog rata 1876 - 1878. godine - kada su počeli da otvaraju škole i zidaju džamije kako bi naučili turski. Usprkos tome većina je poturčenjaka pre naučila arnautski.

Nasuprot svim ovim naporima da raskinu sa svojim poreklom poturčenjaci su uporno proslavljali Đurđevdan. Nikakva agitacija muslimanskih verskih prvaka protiv toga nije davala rezultata. U Tikveškoj oblasti idu i u manastir sv. Đorđe gde se "umivaju vodicom koja izvire kod manastira". Tako je isto i bilo i u Kičevskoj oblasti - taj dan čak smatraju svojim najvećim praznikom. Sve do Prvog svetskog rata poturčenjaci su u prizrenskom brodu slavili i sv. Panteleja po pravoslavnom kalendaru. Dugo su slavili i sv. Nikolu - 9/22. maja, u mnogim selima Golog Brda, dok im je preslava bila Preobraženje. U Kičevskoj oblasti poturčenjaci su dugo održali i "bojenje uskršnjih jaja za Uskrs".²¹⁹

U mahali Bačinci kod Kičeva su sve do početka balkanskih i Prvog svetskog rata "u svojim kućama (držali) kandila iz hrišćanskih vremena" - ~ak su ih tajno i palili noću. Mnogi poturčenjaci su sve do tih vremena teško bolesnu decu odnosili i u crkve - da bi im se nad glavama čitalo jevanđelje, baš kao što su mnogi čuvali i "ostatke svojih crkava i manastira" - jer znaju da su im zadužbine od predaka. Tako su u čisto poturčenjačkom selu Golo Brdo do ratnih događaja trajali ostaci seoske crkve sv. *Atanasija*. Uporedo sa ovim održavana je tradicija i u nošnji - i poturčenjaci su nosili iste kostime kao i hrišćani, dok se u Veleškoj oblasti sve do srpsko - turskog rata 1876 - 1878. godine poturke nisu krile - sve do tada se kod njih nije nosila feredža. Ako su se i pokrivale činile su to ovlaš - tek onda kad se pođe u drugo selo ili grad. Na tom planu najdalje su otišle poturice u Tikveškoj oblasti.

Generalno, sve do navedenih godina našu su poturčenjaci nosili sve psihičke osobine hrišćanskog dela naroda - iako ih je privilegija od strane državnih vlasti učinila, u nekim prilikama, mekušcima i poltronima. U ovome su naročito prednjačile poturice u Debarskom kraju koji su inače

²¹⁹ Isto

“bili najveći pljačkaši” – da bi prvi počeli da beže kada se turska regularna vojska 1877 – 1878. godine počela pred Srbima povlačiti, nisu se zaustavljali čak ni kod svojih kuća. Osnovne im se karakteristike mogu svesti na: labavost, popustljivost, potrebu za uzmicanjem, strašljivost – koja je nesumnjivo posledica promene vere. Ipak su bili svesni da su njihovi stari napustili staru veru – ta sramota uvukla je u njih i strah. Vrlo su nepoverljivi, veoma paze šta govore, sujetni su i „rado primaju lepe reči o sebi“. Od oslobođenja 1912. godine neprestano su živeli u strahu – da će zbog promene vere sada biti žrtve.

12. 2. Uzroci poturčavanja

Da bi se ovo pitanje do kraja razumelo mora se znati da su pored dve hrišćanske veroispovesti na ovim našim prostorima bile na sceni i razne jeresi. Najmnogoljudnija, a time i najglavnija bila je bogumilska – pre svega u Bosni i Hercegovini, Prizrenskoj i Debarskoj oblasti. Treba se svakako priseliti da je pre našeg susreta sa Turcima Carigradska patrijaršija bacila anatemu na cara Dušana i našu jerarhiju. Sve do vremena kosovske katastrofe tekao je i pokušaj pokatoličenja Srba. U takvim okolnostima, a sa Turcima, na naš prostor dolazi i islam koji se našem narodu nametnuo samim turskim gospodarstvom. Nasuprot tome što turska vlast nije vršila pritisak na poturčavanje opšte stanje u našim zemljama bilo je takvo da je nezadrživo usmeravlo stanovništvo ka tome: poturčeni hrišćan bi istog trenutka postao gospodar-aga kao što su bili i zavojevači. Onaj ko bi primio islam ne samo da bi zadržao svoje već postojeće materijalno stanje, no bi dobio još. Onaj ko to ne bi uradio ne bi mogao računati na pravdu, a radio bi gospodarsku zemlju živeći isključivo od njegove milosti. Srebroljupci su zadobijani blagom, sujetne i vlastoljubive počastima i izgledima na velika dostojanstva, a slabe i plašljive pretnjom i prisilom.

Ništa manje značajniji, ako ne i pretežniji uzrok, bilo je nadiranje Arbanasa u naše zemlje „na zapadnoj periferiji i u unutrašnjost“. Prvi koji su u masama primali islam bili su Arbanasi. Tek u tim okolnostima oni su po celoj liniji dodira sa našim narodom „navalili u naše zemlje“. Ta navala Arnauta koja začinje od kraja XVI veka, posle seobe našega naroda dostigla je svoj vrhunac krajem XVII i početkom XVIII veka. Da bi se zaštitili od njih naši su sunarodnici obe vere prelazili u islam. To je i razlog što se najveći broj naših poturčenjaka u Južnoj Srbiji nalazi na zapadnoj periferiji – počev od Ohridskog jezera, pa duž Drima sve do Skadarskog jezera. Što su Arnauti dublje prodirali ka jugoistoku to se u našem narodu širilo primanje islama. Mnogi su razlozi i načini na koji su Arnauti poturčavali naš svet – to je ujedno i tužna i ponosita istorija našega

naroda. Taj proces koji je trajao sve do 1912. godine nije bio samo nasilan – bilo je i dragovoljnog turčenja, na žalost. Jovan Hadži Vasiljev u jednom trenutku u svojoj studiji doslovno beleži da su se “naše ženskinje poturčile više dragovoljno nego nasilno”.²²⁰ Ali, on ne spori ni oblike nasilnog turčenja:

“Kao Arnauti i Turci su u gradovima, pojedinačno, nasilno poturčivali naše ženskinje. S vrlo malim izuzetkom, to su činili među Turcima inferiorni ljudi. I njihove su se pobude za nasilno poturčavanje izvesne hrišćanske devojke ili žene bitno razlikovale od onih u Arnauta. Kod ovih je glavna pobuda bila najviše ljubav, a kod Arnauta najčešće ekonomski interesi – prisvajanje hrišćanskoga imanja i propuđivanje hrišćana sa imanja, na koje Arnauti bace oko. Za poturčavanje hrišćana i jedni i drugi vršili su pritisak najviše u neredovnim prilikama; najviše pred kakav rat, za vreme samoga rata ili ma kakva hrišćanska pokreta”.²²¹

Ovakav način poturčavanja hrišćanskih ženskinja popustio je tek polovinom XIX veka – od tada je već bilo slučajeva da su otete ženskinje “od turčenja i vraćane roditeljima”. Pred vlastima su čak razbuvljivane devojke i žene. Kad je naš svet u Južnoj Srbiji u pitanju jedan od glavnih uzroka poturčavanja bio je i ukidanje Pečke patrijaršije 1766. godine – dok se grčka hijerarhija pokazala veoma labavom u zaštiti naše nacionalne celine. Bilo je svakojakih poturčenjavawa: za novac – mito, u pijanom stanju, zbog potrebe da nosi oružje, nepoimanja značaja svoga koraka, iz šale ili svađe, iz atara “i poštovanja prema kom dobrom susedu, majstoru, prijatelju...

Kako musliman u velikoj većini naših zemalja nije mogao iz islamske vere da pređe u hrišćansku ni ovi se prividni muslimani više nisu mogli vratiti u svoju izvornu. Ali, kako su po slovu Jedrenskog mira iz 1829. godine hrišćani dobili više prava u Turskoj, no što su do tada imali, “ima dosta slučajeva gde su se ti prividni muslimani”, a na intervenciju najviših turskih državnih organa i evropske diplomatije, “vratili u krilo hrišćanske crkve” – zanimljiv je slučaj u Gnjilanskoj Gornjoj Moravi gde su se 1847. godine “sunarodnici katoličke crkve... vratili hrišćanskoj veri”.²²²

12. 3. Vreme poturčavanja naših poturica

Nema sumnje, a na temelju pisanih podataka, da je glavni proces turčenja vezan za XVII vek – to je vreme koje se „slaže i sa tradicijama našega naroda“. Najveći broj poturčenjaka nastao je nakon “seobe

²²⁰ Isto

²²¹ Isto

²²² Isto

našega naroda pod Arsenijem Čarnojevićem i u vreme “najjačega nadiranja Arnauta u naše zemlje”.

U Tikvešu i selima Timjenik i Begnište potoji predanje da su hrišćani poturčeni” pre 200 godina” – u odnosu na kraj XIX veka. Gotovo identičan slučaj vezuje se i za tikveška sela Negotin i Kavadar. Poturčavanje Opolja u Prizrenskoj oblasti vezuje se za Kuril – bega od pre 120 godina. I kod Debarske oblasti se pominje razdoblje od 200 godina. Sasvim je slično i u Pehčevskoj oblasti.

Taj proces, i to svakako treba imati u vidu, trajao je “sve do smaka Turskog carstva u našim zemljama” – do 1912. godine.

13. GODINE NEPOSREDNO PRED OSLOBOĐENJE

Još sredinom XIX veka mlada turska inteligencija na školovanju u Evropi formira ilegalnu političku organizaciju *Jedinstvo i Napredak* vođena idejom da u Turskoj ukine apsolutizam. Vođeni podvučenim idejama ona 3. jula 1908. godine organizuje prevrat u vojsci – za centar pobune odabira Resen. Kako pobuna zahvata celu treću armiju sultan Abdul Hamid biva primoran da 22. jula vrati u život ustav iz 1876. godine.

Mladoturski pokret ubzo je zahvatio i Kosovo i Metohiju – sredinom 1908. godine kosovskije valija tvrdio “da u njegovom vilajetu ima dosta mladoturaka”, iako njihovu proklamaciju “o ustavnosti, opštim slobodama, jedinstvu i bratstvu svih podanika Turske carevine” nisu sve strukture rado prihvatale. Pre svega nisu albanske mase jer je on podrazumevao i njihovo razoružanje uz obavezu da poštuju zakon. Nisu rado prihvatale ni opštu vojnu obavezu – gde bi bilo i Srba, kao ni povećanje poreza. Njihova se osnovna ideja svodila na zaoštavanje odnosa između njih i Srba.

Što se pak Srba tiče oni su mladotursku revoluciju prihvatili sa oduševljenjem – jedino su i ne malo zazirali od “turske reči” jer su znali da ona ni kod njih samih nema neku bitniju snagu.

Do tada povlašćeni Albanci su sada trebali da budu građanski ravnopravni sa drugima - zbog toga su se i odlučili na oružano suprodstavljanje. Nisu mogli da se pomire sa idejom o izjednačavanju raje i muslimana, a još su teže prihvatili hrišćane u organima turske državne uprave. U tom kontekstu njihovo protivljenje tim idejama nije bilo izraz protivljenja turskoj upravi no njenim reformskim nastojanjima. Dakle, bili su protiv hrišćana u zaptijskoj - žandarmerijskoj službi, zatim protiv davanja osmine no desetine kao i pre, potom protiv otvaranja ruskog konzulata u Kosovskoj Mitrovici i konačno protiv hrišćana u vojsci - radije im je bilo da oni i dalje ostanu raja koja će plaćati vojniciu.

Kako, međutim, ovi njihovi zahtevi "nisu bili ozboljno prihvaćeni" to je albansko-turski sukob bio sve izvesniji. Primereno tome u Ferizoviću (Uroševcu) su od 5 - 23. jula 1908. godine Albanci održali skupštinu da bi vrlo jasno izrazili svoje neslaganje u novonastalim okolnostima. Svoje zahteve sveli su na osam tačaka: prvo, izrazili su vernost sultanu; drugo, zalagali su se za "ponovno uvođenje ustava iz 1876. godine"; treće, svi protivnici novog uvođenja ustava morali bi biti kažnjeni smrću; četvrto, postojeći zakon se ne sme menjati do novog saziva parlamenta; peto, ove slobodarske ideje moraju zaživeti u čitavoj državi; šesto, oni koji bi se njima protivili bili bi kažnjeni po trećoj tački; sedmo, novi ustav se morao apsolutno slobodno primenjivati, i osma je tačka prizivala "božji blagoslov na postignuti sporazum".²²³

Ovaj stav Albanaca je njihov odnos prema mladoturcima na prostoru Kosovskog vilajeta izdigao do nivoa ključnog političkog pitanja na ovom prostoru. Oni su bili za ustav, ali i za "pravo da ga sprovede na stari način". Ova težnja ih je apsolutno vodila ka autonomiji na koju mladoturci nisu mogli pristati. Čelni ljudi ove politike bili su: Iso Boljetinac, Zejnel - beg (vučitrnski), Riza - beg iz Đakovice i Ismail Draga iz Drenice. Primereno ovom albanski kačaci se priklanjali i oružanim akcijama - početkom avgusta, a pre svega u gnjilanskoj, pečkoj i đakovačkoj nahiji.

Težnja je, dakle, ka autonomiji sve više bila aktuelnija što je mladoturke priklonilo čvršćem obliku centralizacije vlasti. Na to su Albanci reagovali otvaranjem „svojih nacionalnih klubova“ u svim mestima u kojima su biološki dominirali. A njih je bilo u: Skoplju, Prištini, Prizrenu, Đakovici, Peći, Kosovskoj Mitrovici, Vučitrnu i Gnjilanu. Korak dalje bio je kongres u Bitolju od 14 - 20 novembra 1908. godine na kome su zauzeli još radikalnije mere u težnji ka svojoj autonomiji.

²²³ Ž. Avramovski, *Izveštaji austrougarskog konzula*, 322 -323.
Dragi Maliković, isto, str. 75.

Sukobi su bili više nego izvesni. I on je i otpočeo u jesen 1908. godine. Najžešći se dogodio u selu Boljetini gde je stradalo 30 turskih vojnika i 3 Albanca. Poginuo je i stric Isa Boljetinca.²²⁴

Što se Srba tiče oni su prihvatili pobjedu mladoturske revolucije iz 1908. godine jer su u njoj prepoznavali mogućnost svoje kulturne i političke afirmacije. Ali, ako su protiv sebe imali i neke nezadovoljne Turke, i gotovo sve Albance, bili su do te mere ugroženi da su masovno morali da napuštaju prostor Kosovskog vilajeta.²²⁵

Da bi se sprečio polom srpska inteligencija od 10 - 13. avgusta 1908. godine u Skoplju se održava konferenciju na kojoj je prisustvovalo 26 predstavnika iz Kosovskog, Bitoljskog, Skadarskog i Solunskog vilajeta na kome je formirana *Srpska narodna organizacija Srba Osmanlija*, ili *Srpska demokratska liga* koja je imala pre svega za cilj da politički, privredno i kulturno organizuje Srbe u Turskoj. Za predsednika Centralnog odbora od deset članova bio je izabran Bogdan Radenković - vođa ranije ~etni~ke organizacije.²²⁶

Odnose na ovom prostoru bitno je i dodatno komplikovala aneksija Bosne i Hercegovine oktobra meseca 1908. godine od strane Austro - Ugarske čime su jednostavno narušene odredbe Berlinskog kongresa. Stanje je dodatno zakomplikovao i projekat o izgradnji železničke pruge kroz novopazarski sandžak - čime je Austro - Ugarska jasno predočila svoje teritorijalne ambicije.

I događa se ono što je do tada na ovim prostorima bilo nezamislivo - ovaj potez Austro - Ugarske zbližava Srbe i Albance u borbi protiv njenih ambicija.

U takvoj atmosferi mladoturci su organizovali - raspisali parlamentarne izbore nakon kojih su Srbi u Centralnom parlamentu od 272 poslanička mesta osvojili tri: Savo Stojanović - za Prištinu, Alaksandar Parlić - za Skoplje i dr Janićije Dimitrijević - za Bitolj. Za senatora je bio izabran Temko Popović iz Ohrida.²²⁷

13. 1. Uticaj velikih sila i susednih zemalja na događaje na Kosovu i Metohiji

Nema sumnje da je u svim ovim događajima spoljni faktor 1908. godine na ovom prostoru bio veoma izražen. Ono što smatramo važnim da

²²⁴ Dragi Maliković, isto, str. 82.

²²⁵ Vrlo precizne podatke o tome iznosi već navedeni Dragi Maliković u pominjanoj studiji na stranama od 85 - 86.

²²⁶ O mreži odbora koja se potom razvila po vilajetima takođe detaljnije pogledati delo Dragija Malikovića u navedenoj knjizi, str. 88 - 89.

²²⁷ I o ovome detaljnije pogledati kod Dragija Malikovića u navedenoj knjizi, str. 100 - 117.

podvučemo jeste stav Beča koji je polazio od toga da je u izrazitom interesu Austro - Ugarske da imaju naklonost Albanaca. U tom im je smislu i plasirala ideju o autonomiji, pa čak i samostalnosti.

Nasuprot njoj Rusija se držala pasivno - oprezno insistirajući na reformi turske države verujući da je to u interesu i pravoslavnog življa. Nije bila sklona ka revolucionarnijim ili komplikovanijim potezima. Ona je imala svoj problem - vezan za „slobodan prolaz svojih ratnih brodova kroz moreuze tako da joj nije bilo u interesu neko novo zaoštavanje odnosa“.

Ka smirivanju strasti bila je usmerena i sama mladoturska vlast - i time što je u drugoj polovini 1908. godine na odgovorne političke, pa i vojne dužnosti, dovodila i Albance. Tako je ubijenog Šemsi - pašu na mestu komandanta divizije u Kosovskoj Mitrovici zamenio i Albanac Suad - paša koji se smatrao i „pouzdanim mladoturskim saradnikom“ i prijateljem Srba.²²⁸

13. 2. Stara Srbija i Arbanasi

Pojašnjavajući slovensko - arbanaške odnose - do 1914. godine sa aspekta putopisne literatute na naučnom skupu na Cetinju koji je održan između 21 - 13. juna 1990. godine Janer Rotar²²⁹ posebno skreće pažnju na knjigu Karla Štajnecova *Eine Reise durch die Hochlandergaue Oberalbanies* koju je publikovao u Lajpcigu 1903. godine i tom je prilikom sa 13 slika i kartom dodatno obogatio. Na knjigu u kojoj on “opisuje plemena, rodbinske kuće - kule, način življenja, krvnu osvetu, kanonizaciju Leke Dukadinija, besu, gostoprimstvo, odnose između muslimana i katolika”.²³⁰ Posebnu pažnju obraća na katolike među Albancima i sveštenstvo, škole i vaspitanje mladih. Nezaobilazna je, svakako, i krvna osveta zbog koje su neizbežne seobe pojedinih plemena, porodica ili pojedinaca. Bekstvom su uglavnom usmemerani ka Đakovici i Kosovu. Štajnecova knjiga je prevedena u Skoplju na srpski 1910. godine pod naslovom *Od Adrije do Crnog Drima - s posvetom Sveti St. Simiću* koji je 1904. godine u Beogradu izdao knjižicu pod naslovom *Stara Srbija i Arbanasi*.

Niko Ninčim u listu *Edinost* je 1909. godine publikovao svoj feljton *Albanija i Albanci - iz mojih balkanskih spomenov* koji je kao samostalnu brošuru objavio već 1910. godine. Opisujući svoje putovanje brodom iz Crne Gore preko Skadarskog jezera u Skadar on ne skriva svoju nakostrešenost prema Italijanima u rodnom Trstu i ne razume zašto oni u

²²⁸ AS, MID, PO, f. XII, pov. br. 1571, *Balugxi* iz Skoplje, 24. VIII 1908.

²²⁹ Internet izdanje

²³⁰ Isto

Albaniji podižu škole na italijanskom jeziku umesto da to čine na albanskom. Nadalje, ne razume ni to zašto je njemu kao Austrijancu neophodna turska dozvola za ovo putovanje nasuprot Crnogorcima koji uživaju privilegije na tom planu. Umesto pasoša koji se od njega traži za Crnogorce "ne treba drugo, nego imati na glavi črnogorsko kapico pa se more svobodno gibati po svoj Albaniji".

Što se gostoprimstva tiče i Ninčić podvlači da je ono "iznimno" – "gostioničar prvo gostu pokloni i pripali cigaretu, a donese mu i vina, ako gost poželi, mada je to protiv muslimanskih vjerskih načela".²³¹ Sam Skadar ima oko 40.000 žitelja i središte je albanskog gibanja. Albanci slabo govore tutski, osim „urednikov in častnikov“, ali je zato „poznanje srpskoga jezika močno razširjeno tudi med Albanci“ jer Srbi žive u okolini Skadra. Nema sumnje da je vidan italijanski i austrijski uticaj jer se austrija javlja i kao zaštitnik katoličke crkve u Albaniji – pomaže je materijalno i moralno, svakako vođena političkim interesima što je Ninčiću i te kako jasno.

Shvatajući o čemu se radi i Turci „zabranjuju širenje tjednih i drugih listova“ tim više što je kod Almabana prisutna „mlakost“ kod konfesionalnog i religioznog pitanja. Cilj mladoturaka je više nego jasan – sprečiti emancipaciju Albanaca i tako sprečiti „težnje za otcepljenjem od Carigrada“. I konačno, Ninčić posebno podvlači potrebu za gradnjom „dunavsko – jadranske železničke pruge iz Beograda i Srbije na Jadran preko Albanije“, ali i upornost albanskih komitaša da u tome spreče rad francuskih inženjera „koji su prikupljali potrebne topografske podatke“.

Ubrzo nakon Ninčića pojavio se i vrlo zanimljiv putopis fra Lovra Mihaičevića: *Po Albaniji – Dojmovi s puta*, koje je publikovao u Zagrebu. Reč je o putopisu koji je napisao sa puta po Albaniji koju je obišao „kao član bosanske franjevačke provincije 1883. godine“ da bi u samostanu Trošan i ostao „kao učitelj tamošnje redovničke mladeži“. Tamo je ostao deset godina da bi primereno dekretu iz 1906. godine iz Rima ponovo otišao u Skadar gde je „imenovan prvim provincijalom novoosnovane franjevačke provincije u Albaniji sa sedištem u Skadru“. Već 1907. godine obilazi celu Albaniju, potom Epit i Makedoniju – dokle je i dopirala franjevačka provincija. Sama brošura od 144 stranica i većim brojem fotografija ljudi podeljena je u šest poglavlja. Sama knjiga zadire u sve slojeve života – zadire čak i u prošlost.

Dajući političke prilike on šturo ali i tačno procenjuje da su se franjevci lepo razvijali sve od slavni Balšića, te Skenderbega, baš kao i u vreme srpskih vladara – naročito pobožne Jelene, žene Stjepana Uroša I,

²³¹ Isto

gotovo po svoj Albaniji, a naročito u Epiru. Onaoga trenutka kada su na ovaj prostor došli Turci "franjevci su bili u najtežem položaju". Najteže prilike za katoličku crkvu u Albaniji bile su u periodu od 1850 - 1880. godine. U takvim okolnostima prefekti Albanije se dogovore za otvaranje jednog kolegija u Trošaru sa 12 pitomaca koje bi Austrija izdržavala. Izgradnju crkve u Trošaru pomogao je i car Franjo Josif I sa 8000 kruna. Tom prilikom su građane katoličke crkve i u: Baizi, Kastratiju i Rapši. Fra Mihačević se ne zadržava na rivalstvu Italije i Austrije u Albaniji, ali snažno registruje i upozorava na grčke pretenzije. U tom kontekstu pominje porušeno mletačko utvrđenje u Santa Karavnti od strane grčkih topova iz 1897. godine i nedopuštanju sultana da se utvrđenje popravi "iz bojazni da ne bi postao blizu grčkom otoku Krfu - stjecištu i grčke propagande u Epiru, a na štetu turske carevine".²³²

Ono što fra Mihačević snažno podvlači jeste da je u njihovim očima ugled Austrije jako veliki, jer se od nje i nadaju da im učini kraj bedi. A taj se ugled bitno temelji na prosvetnom radu katoličkog sveštenstva.

Kako od 1910. godine Austrija pokazuje sve veći interes za Albaniju to upravo te godine i izlazi iz štampe opsežna knjiga Paula Sajberica pod naslovom *Albanien und die Albanesen* obogaćena brojnim ilustracijama i čitavim spiskom literature o Albaniji. U njoj on pre svega skreće pažnju na činjenicu da kler više ne mora da dolazi iz Rima, jer sad zemlja raspolaže svojim - albanskim. Uveliko već rade škole i seminari uz finansijsku potporu Austrije, tim više što je "granica Austrije" sada istočno od Boke - dakle u neposrednoj blizini.

Prvo celovito delo koje tretira odnos između Srbije i Albanije dao je Niko Županič u svojoj brošuri *Mazedonien und das turkische - Problem* koja je publikovana u Beču 1903. godine. Njegova je prevashodna želja da Evropi pobudi interes za Balkan - pre svega za onaj deo u sastavu Turske poznat pod imenom Stara Srbija, a i onaj primorski "između S. Đovanija i Drača koji su u interesnom polju i aneksijskom području kraljevine Srbije te pripadaju srpskom narodu". Na ovom se prostoru nalaze najsvetije uspomene Srba iz srednjeg veka. Ovo delo je zapravo prilaz problemu sa aspekta političko-istoriske distance koju prate demografsko-geografski podaci odenuti odorom populacionog opisa.

Pada u oči da su njegova antropološko - etnička označavanja na prostoru Stare Srbije takva da su prilagođena „razumijevanju nemačkog čitaoca“. Ono na čemu posebno insistira jeste „da sada trećinu stanovništva Stare Srbije čine albanski kolonisti koji su u XVII stoljeću došli većinom iz Ljuema“. Govoreći nadalje o „austrijskim interesima i njihovom

²³² Isto

protežiranju nastanka albanske muslimanske države“ Županić podvlači „da su Albanci na suviše niskoj kulturnoj razini... da bi mogli imati vlastitu državu“ i da bi autonomna Albanija „predstavljala trajnu opasnost za veze i za mir između Austrije i Italije, što bi moglo dovesti čak... i do rata među objema državama“.²³³

Austro - nemačka putopisna publicistika na temu slovensko - albanskih odnosa „s izjednačenim odnosom tretira interes Crnogoraca i Albanaca“. Dok Ninič ima izrazito negativan stav prema italijanskom delovanju u Crnoj Gori, a posebno Albaniji, Županić raspravlja na osnovu „polarizacije Sloveni (Makedonci) - Turci... odnosno na polarizaciji Srbi (Sloveni i hrišćani) - Albanci. Za razliku od drugih koji Srbe isključju u svojoj kulturno - političkoj opservaciji Županić ih stavlja u prvi plan „želeći upozoriti Evropu pred opasnošću nastanka muslimanske albanske države pri čemu zagovara historijska prava na osnovi Stare Srbije“. On polazi od toga da je rešenje srpsko - albanskog pitanja preduslov za ukupno rešenje pitanja Južnih Slovena uopšte. Ni jednog trenutka ne previđa činjenicu da 10.000.000 Južnih Slovena govori istim jezikom.

²³³ Isto

14. JOVAN TOMIĆ - MUHAMEDIZIRANJE I ARNAUČENJE SRBA NA PROSTORU KOSOVA I METOHIJE

Jaša Tomić je rođen u Novoj Varoši 1869. godine, a umro u Beogradu 1932. godine. Po završenoj gimnaziji u Kragujevu studirao je na filološko - istorijsko odseku Velike škole da bi potom dve godine proveo na historiografskom usavršavanju u Italiji. Kao profesor je radio u Kruševcu, Kragujevcu i Beogradu. Kao bibliotekar je od 1903. godine radio u Narodnoj biblioteci. Iste godine biva izabran za dopisnog člana Srpske kraljevske akademije, a 1906. postaje i redovni član. U svojoj ogromnoj bibliografiji, koja broji više od dve stotine radova, najviše je radova "vezao" za istoriju Srba u Turskoj. U tom su mu smislu najvažniji radovi: *Deset godina iz istorije srpskog naroda pod Turcima, 1683 - 1693* (1902) i *Pečki patrijarh Jovan i pokret hrišćana na Balkanskom poluostrva 1592 - 1614* (1903). Za nas su u ovom trenutku posebno interesantne istorijsko - političke studije *Austo - Ugarska i arbanaško pitanje* (1913) i *O Arnautima u Staroj Srbiji i Sandžaku* (1913). Ova je poslednja studija publikovana i na francuskom jeziku *Les Albanais en Vieille - Serbie et dans le Sandzak*.

Prateći sudbinu Arnauta Jovan Tomić izričito podvlači da ni njihove sudbine nisu istovetne - i te kako je bilo razlika „imeđu Arnauta hrišćana i muhamedanaca“. A arnautskih naselja hrišćanske vere na srpskom terenu uglavnom je bilo po gradovima: Prištinu, Nidinu, Novom Pazaru, Kruševcu, Prokuplju, Nišu i Šipkovcu. Reč je o sitnim trgovcima i zanatlijama koji su praktično bili potčinjeni od svojih muhamedanskih sunarodnika. Zbog te potčinjenosti je i bilo manjih naselja u okolini gradova - reč je o svojevrsnom bekstvu od toga. Kao vojnici, međutim, muhamedanski Arnauti - sve dok Turska nije počela vojno i materijalno da slabi - jedva da su bili i registrovani. Turska njima počinje da posvećuje veću pažnju tek od trenutka kad hrišćanska raja počinje da „dižu glavu i pokušavaju da se oslobode teškog jarma“. Arnauti muhamedanci tek tada dobijaju zadatak da ugnjetavanjem što više sputavaju raju. Sputavaju čak i svoje sunarodnike katolike, koji su takođe pod pritiscima primali islam. U reči, Arnauti muhamedanci bili su sinonimi „nerada i bezvlašća“ - i u ratu i u doba mira. U doba mira bili su hajduci, pljačkaši i palikuće.

U svojstvu pljačkaša silazili su s planina i napadali pastirska naselja da bi se potom spuštali u doline “potiskujući pred sobom i zemljoradničko stanovništvo, koje je napuštalo ognjište i selilo se nekamo. Oni koji to nisu želeli morali su primati njihovu veru da bi se tokom vremena i sami pretočili u pljačkaše. Sa tih planina Arnauti su nadirali u pravcu Sandžaka, Stare Srbije ili Maćedonije. Najžešće pljačkaške pohode Arnauti – muhamedanci vršili su u doba ratova – njihovi su odredi doslovno bili pljačkaški. Srpski narod je pre svega to dobro osećao. To su bile okolnosti u kojima su stradale njihove najveće svetinje. Uostalom, pomuhamedanjeni Arnautin, veliki vezir Sinan – paša, je 1594. godine i naredio da se u Mileševu iskopa telo svetoga Save donese na Vračar i tu spali. Sto godina kasnije, 1690. godine, opustošeni su Dečane i Mileševo, a porušeni Sopoćane i Đurđevi Stubovi. A posle novih sto godina skadarski je paša “sa Arnautima pljačkašima popalio jedanaest crkava i manastira u samo jednom delu Zapadne Srbije”.²³⁴

14. 1. Muhamediziranje katoličkih Srba prostoru Kosova, Metohije i Prizrena

Katolički svet je naročito bio ugrožen posle sjajnih pobeda Poljske nad Turskom u ratu od 1631. go 1634. godine. Hrišćansko – katolički svet je sa simpatijama gledao na Poljsku očekujući i spas sa te strane. Ovo se naravno nije dopalo Turcima tako da su katolici na ovom prostoru bili pod neviđenim pritiskom. Ne jednom je bilo slučajeva da su čitava sala znala biti muhamedizirana.

Kad podvlačimo postupnost ili etapnost u procesu muhamediziranja pre svega imamo na umu i ono što je ruski konzul u Prizrenu I. S. Jastrebov više pupa podvlačio – “nisu odmah muhamedizirane cele srpske porodice” no samo ljudi, dok su žene i deca ostajali u hrišćanstvu. Na ovaj način u kuću je praktično “postavljen kvasac” koji će kasnije celu kuću “odvući” u islam. Ipak, najteži danak koji su Srbi plaćali bio je danak u krvi – ili danak u živoj deci koja su odvođena u Carigrad i od kojih su potom stvarani janičari. Jedini siguran način odbrabe deteta bio je u primanju muhamedanstva roditelja sa odraslom muškom decom u kući. Alternativa ovom “izlazu” bila je sakaćenje dece.

Kako je tekao proces islamiziranja katolika – kojom brzinom svedoči Grgur Masareki u svom izveštaju iz 1651. godine čije nam podatke prenosi i Jovan Tomić: u selu Suha Reka, na obali Belog Drima, pre Masarekijevog

²³⁴ Jovan Tomić, *O Arnautima u Staroj Srbiji i Sandžaku*, internet

dolaska u njega bilo je 150 hrišćanskih duša da bi on zatekao tek 36 ili 37. U selu Mamuši našao je tek dve, a u selu Oštrozubu od, ranije, 200 katoličkih kuća gotovo da je sve bilo pomuhamedanjeno. U selu Ladovici našao je četiri poislamljene kuće Arnauta katolika. U selu Valescia našao je samo dve katoličke kuće – “u jednoj su bili samo hrišćani, a drugoj ljudi muhamedanci, a žene i čeljad hrišćanske vere”. Često je bilo slučajeva da katolička muška deca primaju islam, a ženska ostaju hrišćanke.²³⁵

Obilazeći iste krajeve dvadeset godina potom Stevan Gaspari u Suhoj Reci nalazi 20 žena katoličke vere, u Rečanima 8, u Papazima 4 katoličke kuće sa 30 duša, u Landovici 6 kuća sa 45 katoličkih duša, u Zčistu 1 kuću sa 6 duša – svi ostali su se već uveliko poislamili.²³⁶

Još je interesantniji izveštaj fra Bernardina, katoličkog paroha, u skopskoj Crnoj Gori koji nam navodi Jovan Tomić. Pre 35 godina Đakovica je imala 80 kuća i 600 katoličkih duša – on je našao samo jednu kuću i 6 duša. Nasuprot 250 katoličkih ženskih duša u selu Letanji trajali su poislamljeni muškarci. U selu Šiđitu pored 14 katolkinja nije bilo ni jednog katolika. Nahija Nasari imala je 300 katalkinja i „vrlo malo ljudi katoličke vere“. Uzrok – „spas od turskih nasilja i velikih nameta“. Pokatoličeni su uglavnom bili Srbi, mnogo je manje bilo Arnauta.

Isti sistem poislamljena primenjen kod srpskih katolika važio je i kod poislamljenja srpskih pravoslavaca.

14. 2. Islamljenje i arnaućenje pravoslavnih Srba

Pokretu hrišćanskih vojski – Austrije, Poljske i Mletačke republike – sa simpatijama su se priključili Srbi. I oni se dižu na oružje, pomoću im tako što čine njen deo ili otvaraju puteve u prodiranju. Tako već 1688. godine ta vojska prelazi Savu i Dunav i ulazi u Srbiju. Već 1689. ona zauzima Srbiju, prodire u Sandžak, na Kosovo i zauzima Peć, Đakovicu i Prizren. Vrlo brzo spušta se niz Ljumu i niz Vardar.

Interesantan je prodor jednog manjeg odreda „ćesarske vojske sa glasnikom od markgrofa Badenskog“ ka patrijarhu Arseniju III Čarnojeviću kada bez ikakvih problema dolazi do Peći. Umeđuvremenu đeneral Pikolomini od Prištine prodire ka Prizrenu, a zatim i ka Đakovici koju takođe zauzima. Reč je o đeneralu koju je i te kako znao da na svoju stranu privuče i pravoslavnog patrijarha i katoličkog nadbiskupa. Ali,

²³⁵ Isto, internet

²³⁶ Isto, internet

onoga trenutka kada je on umro a na njegovo mesto došao Holštajn stvar je krenula gotovo suprotnim tokom. I Srbi hrišćani i Arnauti katolici okrenuli su oružje protiv njega. Umesto da ih pridobije on im je popalio sela čime ih je sasvim odbio od sebe. Ratna sreća sasvim okreće leđa „ćesarevcima“ tako da oni ubrzo napuštaju: Tikveš, Veles, Štip, Skoplje i Kačanik. Ubrzo „padaju“ i Prizren, Đakovica, Peć... „ćesarevcvi“ se povlače ka Prokuplju i Nišu. U takvim okolnostima „u najvećoj žurbi“ beži i patrijarh Arsenije III sa mnogim kaluđerima i sveštenicima. Zajedno sa njim „umakao je i jedan deo srpskog naselja sa teritorije koja je još uvek bila pod vlasti ćesarevoj“. U početku je to ličilo samo na privremenu seobu uz nadu da će se i patrijarh i narod vratiti pri novoj ofanzivi ćesarske vojske. Umesto toga usledilo je novo povlačenje čime se broj izbeglica, sada i sa Srbima iz Srbije, bitno uvećao. Bilo je to zapravo bekstvo „na drugu stranu Save i Dunava“.

Zastajući kod ovog iseljavanja Jovan Tomić vrlo precizno podvlači da se ovde uopšte i ne radi o seobi, a ni u kom slučaju samo o seobi Srba iz predela Prizrena, Đakovice i Peći.

Naime, sasvim je nesporno da se u turskoj carevini srpski narod identifikovao sa pravoslavljem. Ovom seobom upravo je pravoslavlju zadat strahovit udarac. Još snažniji udarac pravoslavlju zadat je time što je onaj preostali deo vrlo brzo morao da se poislami, a poislamljeni Srbin po pravilu izrasta u najvećeg protivnika pravoslavlja. I još jedan detalj. Iseljavanje nije tako snažno zahvatilo neposredni granični teren sa Albanijom. Gotovo da je teži udarac pravoslavlju zadat islamizacijom pravoslavaca, jer su Srbi iz Ljume bili protiv ćesarovaca, tako da nisu ni imali razloga da beže. Nadalje, „zbog neumesnih postupaka hercog Holštajna“ mnogi su Srbi zajedno sa Arnautima katolicima „napustili ćesarsku vojsku i prešli na stranu Turaka“. Prirodno da ni ti Srbi nisu imali razloga da beže. A što se samog bežanja tiče nema ni govora o „kretanju naroda u masi“ jer je i sam „patrijarh sa svojom svitom jedva stigao da pobegne“. Ako se, dakle, na seobi insistira, tvrdi Jovan Tomić, nje je bilo tamo „gde je moglo biti“. A moglo ih je biti samo tamo i u onim krajevima „u koje Turci nisu odmah upali i iz kojih se narod imao kad povlačiti ispred Turaka“ - u Sandžaku, na Kosovu sa Gornjim Pomoravljem i celoj Srbiji. Sa prigraničnog terena sa Albanijom mogli su da izmaknu samo pojedinci. Jovan Tomić u prilog ovoj tvrdnji navodi tri fakta: prvo, među istaknutijim emigrantima pored samog patrijarha nema ni jednog sa graničnog terena sa Albanijom; drugo, „što se samo iseljavanjem iz daljeg pojasa može objasniti zašto da u Sandžaku nema starih naselja“, i treće, „što se iz

tradicije pomuhamedanjenih i poarbanašenih Srba vidi starina toga naselja“.

Srbi ostaju bez crkava a broj se „sveštenika smanjuje kao nikad dotle“. Tu su i stradanja u ratu, a kasnije i od turskog nasilja. Snage za otpor nestaje a naselja se vrše i dalje. Nasuprot obaspravljenim Srbima Arnauti muhamedanci stižu sve veća prava i bivaju „povlašteni“. Takvi ne samo da prodiru na te okolne oblasti nego i u Staru Srbiju i Kosovo. U takvom bezizlazu izlaz je u muhamediziranju. Ali, kako Arnauti nastavljaju nasilje i na takve Srbe to oni bivaju prinuđeni na arnaućenje.

14. 3. Stanje Srba posle pokret 1737. godine

Kako je raja u ratu Austrije i Rusije protiv Turske stala na stranu „ćesarske vojske“ to je prirodno kod Turaka i Arnauta izazvalo gnev. Primereno tom gnevu oni su se okomili ne samo na nezaštićenu raju koliko i na patrijarha Arsenija IV. Kako patrijarh za taj plan napada na njega sazna na vreme to noću iz Peći pobegne u Rugovo, pa onda preko Vasojevića i Hasa ka Novom Pazaru – koji su „ćesarevci“ već bili zauzeli. Kako, međutim, Turci napadnu Novi Pazar – još dok je patrijarh bio na putu ka njemu – to se on ubrzano bežeći uputi ka Studenici da bi potom preko Kragujevca došao u Niš.

Povlačenje ćesarovaca od Novog Pazara i bekstvo patrijarha povuklo je sa sobom i stanovništvo. Turci i Arnauti se naravno priklanjaju osveti. Svirepstvo je bilo takvo da se „čulo na daleko“. Naročito je bio surov pečki paša Hodaverdi Mahmudbegović „koji je u ratu izgubio dva sina“. Ima li se u vidu da je ovo drugi pojas pravoslavnih Srba u odnosu centralnu Srbiju i da je i on počeo da slabi može se samo zamisliti kakvo je stanje bilo kod Srba u prvom pojasu – onom koji se neposredno etnički graniči sa Arnautima. Prepušten samom sebi i izložen nasiljima razne vrste „prost narod“ se „podvrgava procesima muhamediziranja i arnautašenja“.

Da bi se težina stanja pravoslavnih Srba do kraja razumela mora se svakako znati da je 1766. godine Turska „potpuno ukinula samostalnost srpske crkve“. Time je srušen i poslednji bedem koji je štiti pravoslavni narod. Kad govorimo o ukidanju samostalnosti srpske crkve pre svega mislimo na to da na mesto upravitelja srpske crkve dolaze stranci što je izazvalo „borbu narodnog sveštenstva s nametnutim poglavarima“. Ta borba umanjila je kod naroda „ljubav i raniju veliku odanost prema crkvi“ što je prirodno i olakšavalo put ka prelasku u novu veru.

Podvlačimo stanje crkve a ipak i pre svega podlačimo da je osnovni razlog arbanašenja bio u „nepodnosnim nasiljima“ nad pravoslavnim Srbima, koji su zbog buntovničkog odnosa prema turskoj vlasti, sada bio izvan svake zaštite. Tome su bitno doprinele i „gladne godine“ i nameti. Krunu svega čini međusobna borba paša između sebe koji jedni drugima, a zarad prevlasti, ubijaju ljude, pale sela i pustoše polja. Pljačka izrasta u svrhu života u kome raja najviše strada. Upravo tako se muhamedizirala i poarnautila Ljuma „koja je 1690. godine bila naseljena srpskim življem“. Slično su prošli i Đakovica i Peć. O svemu tome svedoči i poslednji srpski patrijarh u Peći Vasilije Brkić u svom *Opisu pokrajina turskog carstva* koje je pisao 1771. godine.²³⁷

Govoreći o Srbima u ovom kraju Jovan Tomić u jednom trenutku beleži:

„Na taj način srpski živalj u ovom krajevima – koji se toliko bunio protiv turske vlasti; koji je trčao u susret svakom inozemcu što je hteo da radi protiv Turaka; koji je učestvovao u svim narodnim pokretima i za toliko vekova bio najbolji branilac pravoslavlja – primio je muhamedanstvo i ostavši zajedno sa Arnautima muhamedancima postao je Arnautašem i najvećim protivnikom i narodu iz koga je ponikao i pravoslavlju. Tačno po narodnoj izreci, stvorenoj iz iskustva: Poturica gori od Turčina!“

Nema sumnje da sve ovo stoji, baš kao i činjenica da na tom prostoru, čak i danas, usprkos svemu, Srba nije potpuno nestalo – i danas ih tamo ima.

15. BURNA 1909. GODINA

Ne mogavši da prihvati činjenicu da im je vreme privilegija prošlost Albanci su sve otvorenije istupali protiv mladoturske revolucije – ove su godine čak ušli i u „oružani sukob“. Primereno tome njihovi prvaci su neprestano radili na svojoj „nacionalnoj homogenizaciji“ – u tom se smislu Iso Boqetinac sa još 700 Albanaca i 400 fenda sklonio u selo Istinuće, gde je otišao iz rodnog Boljetina.

Nasuprot njima mladoturske vlasti su istrajavale na otomanizaciji i centralizmu vlasti. U tom kontekstu turski jezik je bio obavezan u svim školama, baš kao i vojna obaveza – uključujući i hrišćane. Od Albanaca je

²³⁷ Isto, internet

posebno traženo da plate neplaćenu dažbinu, vlastima predaju oružje, a svoje kule pretvore u kuće. Da bi ovo bilo i realizovano mladoturska vlast je na prostor gornjeg kraja Kosovskog vilajeta poslala preko 200 bataljona vojske.²³⁸

Sve ove okolnosti pratila je i neviđena glad - u pe}kom je kraju gladovalo čak 30.000 ljudi.

Pod komandom Dževad - paše turska vojska 17. marta kreće u selo Istinuće želeći da ubije Isa Boljetinca - ili ga uhvati živog. Selo je porušeno ali je Iso uspeo da pobegne. Ova akcija, međutim, prekinuta je zbog događaja u Carigradu u kome sultan Abdul Hamid, 31. marta 1909. godine, neuspešno organizuje kontrarevoluciju nameran da uguši mladotursku. Već 14. aprila on biva zbačen da bi na njegovo mesto došao brat mu Mehmet Rešat V. Smene su nastupile i po celoj horizontali i vertikalni vlsti: 19. aprila biva smenjen kajmakam u Novom Pazaru, a 20. ve} i u Tetovu.

Stanje na prostoru Metohije, međutim, i dalje se nije smirivalo, prvi sukobi su već izbili - kod Bobaj Boksa Albanci imaju 10, a Turci 3 žrtve.

Mogućnost da se sukob proširi i na Kosovo bila je sasvim izvesna. U takvim okolnostima mladoturske vlasti već oktobra meseca 1909. godine opozivaju vojnu ekspediciju Dževad - paše, a on sam biva postavljen za „komandanta turske vojske u Skoplju“.²³⁹ Paralelno sa ovom odlukom albanski prvaci su još zahtevali da hrišćansko stanovništvo „ne plaća vojni porez (vojnicu) i da ne služi vojsku, kao i da mu se zabrani dalje nošenje oružja po vilajetu“.²⁴⁰ Albanska strana je, inače, svoj stav prema mladoturskim vlastima primeravala odlukama Kongresa koji je avgusta meseca 1909. godine održan u Elbasanu na kome je doneta i odluka da se u krajnjem slučaju krene u oružanu pobunu - krajnji cilj bila je autonomija. Događaji su pokazali da je „opšti ustanak“, koji će se dogoditi već naredne godine, jednostavno bio neizbežan.

15. 1. Srbi na Kosovu i Metohiji 1909. godine

Nasuprot Albanaca mladoturska vlast prema Srbima nije demonstrirala ni najmanjih ustupaka - a njihovu su podršku očekivali i oni i Albanci. Da paradoks bude kompletan ni sami Srbi nisu bili jedinstveni.

²³⁸ DAISIP, MID, PP, f. XVII, broj 4580, *Balugxi} iz Soluna*, 25. VIII 1908. Dragi Maliković, navedeno delo, str. 128.

²³⁹ AS, MID, PP, f. I, br. 989, *Bulaljdžić iz Skoplja*, 21. IX 1909. Dragi Maliković, isto, str. 145.

²⁴⁰ AS, MID, PP, f. II, br. 681, *Rakić iz Skoplja* 7. X 1909. Dragi Maliković, isto, str. 146.

Posebni problema Srbima su pravili ranije formirani sudovi isljahati koji su se pre svega bavili „mirenjem krvi“ i koji su po pravilu sudili na štetu Srba.²⁴¹ U takvoj atmosferi u periodu od 15 - 24. februara 1909. godine Srbi u Skoplju održavaju novu skupštinu na kojoj se pre svega razgovaralo o: zakonitosti, demokratiji, priznavanju srpske nacionalnosti, o osudi aneksije Bosne i Hercegovine, širenju crkveno - prosvetnih privilegija, povratku oduzetih imanja, davanju kredita seljacima „da se oduže od dugova...“ Bilo je to u oklonostima mnogobrojnih molbi odbeglih Srba za povraćaj imovine na Kosovu i Metohiji a prethodila je odluci mladoturske vlasti, s proleća 1909. godine, o ukidanju isljahata.

Ova odluka bitno je pogoršala stanje na prostoru Kosova i Metohije čak do te mere da je on odlukom mladoturske vlasti od 21. maja 1909. godine nanovo formiran. Ovakvo stanje nanovo je podstaklo novo iseljavanje Srba u Srbiju.

15. 2. Interesna neusaglašenost na Balkanu

Ono što odmah pada u oči je politička nedoslednost Albanaca. Dok su u prvoj fazi mladoturskoj vlasti nudili 30 - 40 hiljada dobrovoljaca za borbu protiv Austro - Ugarske, a za odbranu Bosne i Hercegovine, u drugoj su promenili odluku zalažući se za prijateljske odnose sa njom zarad uspešnije „odbrane od Srba“. Nema sumnje da je Austro - Ugarska vodila izvanrednu agitacionu politiku na koju je i Srbija morala da nađe adekvatan protivodgovor. Ali, ako se ova ideja kod Albanaca - katolika mogla uopšte i razumeti tim više što su oni doista verovali da će ovaj prostor uskoro Austro - Ugarska i zaposesti, može se razumeti i nevera Albanaca - muslimana, Turaka, pa i Srba. Čak je asutrougarski konzul u kosovskoj Mitrovici, Cambausr, bio uverenja da se u tim delovima može govoriti i o ideji o Trojnom savezu.

Kad je Rusija u pitanju ona se Austro - Ugarskoj revanširala tako što je oktobra meseca 1909. godine car Nikola II sa italijanskim kraljem Viktorom Emanuelom III u Rakodiju napravio tajni sporazum koji je stopirao njenu ekspanzionističku politiku na Balkanu i održavanje statusa kvo-a. U tom smislu, a smatrajući da iza albanskih ustaničkih aktivnosti stoji Austro - Ugarska, ona nije podržala ni Albance.

16. BURNI DOGAĐAJI 1910. GODINE

²⁴¹ Detaljnije pogledati kod Dragija Malikovića, isto, str. 152 - 154.

Ovu godinu karakteriše rasplamsali ustanak Albanaca. Naime, vođeni idejom da povežu sve svoje kosovske i metohijske ustanike oni su najžešće borbe usmeravali na međuprostor od Uroševca (Ferizovića) do Prizrena. Naravno da ni Gnjilane nije ostalo po strani. U takvim okolnostima Srbi su bili izloženi svakodnevnom teroru. Prirodno je da su na ove ukupne događaje posebnu pažnju obraćale: Srbija, Crna Gora, Austro-Ugarska, Italija i naravno Rusija.

16. 1. Zamah albanskog ustanka

Kako na prostoru Gnjilana nije bilo regularne turske vojske, a jeste oko 159 najpoznatijih albanskih zlikovaca, to su albanski kačaci u njemu i celom tom kraju bili najagresivniji. Upravo zato su, tokom januara 1910. godine, u taj kraj bila i upućena „tri bataljona regularne turske vojske“ - kada je uhvaćeno negde oko 20 - ak odmetnika.

Ali, umesto smirenja ovakvi su potezi već polovinom aprila doveli do otvorenih „prvih sukoba albanskog stanovništva i turske vojske“ - i u Prištini.

Na ustanak je Albance vodila želja mladoturskih vlasti da kod njih „pokupe regrute (pa i hrišćanske)“, povećaju im lični porez i uvedu taksu na rošarinu. Albanci su bili svakako protiv ovih mera ali ih nije odlikovalo jedinstvo. Dok je Priština bila za pregovore, Peć i Đakovica su bile protiv. Protiv jer je bilo očito da su ovo bile mere koje su Albancima uskraćivale povlastice. Otuda i ustaničke vođe iz korpusa tog uskraćeno-povlašćenog dela: Iso Boljetinac, Hasan Huseni i Idriz Saferi - „koji su svoju imovinu (i) stekli pod turskim režimom“.

Kada je početkom aprila na ovaj prostor stigao novi zapovednik turske vojske Šefket Turgut - paša sa zadatkom da „sprovede zakon“ i „prikupi zaostale posede“ Albanci su prihvatili samo četiri tačke: „da plaćaju porez na zemlju, desetak i ćuruk na stoku i da daju vojsku“.²⁴²

U takvim okolnostima Turgut - paša usmerava svoje snage na Lipljan vođen idejom „da udari na Drenicu“ dok drugi deo upućuje ka Đakovici. Razvoj događaja doveo je u opasnost i samu Prištinu ka kojoj Turgut - paša upućuje „sveže snage turske vojske iz Ferizovića i Skoplja“. Kako je zategnutost bitno pojačana i oko Peći, Đakovice i Prizrene to turski general Mahmud Šefket - paša sastavlja specijalni ratni plan po kome je na Albance trebalo poslati „80 bataljona turske vojske... linijom koja se imala

²⁴² *Beogradske novine*, broj 101, 12. IV 1910.

protezati od Prištine do Debra i Skadra“²⁴³ a za neposrednog komandanta je određen Dževad – paša.

Naravno da ni albanci nisu bili mirni. Na sceni su poznati prvaci: Iso Boljetinac, Bećir – beg Kapiljko, Hasan Husein, Sali Iso, Bajram Doklje, Sulejman Bašu, Hasan Ferij, Sadik – aga Alač...

Operacije su se tako odvijale da su mladoturci, naišavši na žestok otpor Albanaca, morali da dovode nove i sveže vojne snage iz Soluna, Carigrada i Male Azije, kako bi zauzeli Kačanički klanac i krenuli na Ferizaj gde su već raspolagali vojnom snagom od 40.000 vojnika.

Posle žestokih borbi sredinom maja meseca mladoturska vojska kreće u opštu ofanzivu – manjim delom ka Drenici, a uglavnom u pravcu Prizrena, Đakovice i Peći. Posle pada Prizrena, 1. juna 1910. godine, čitava se teritorija Metohije ubrzo našla pod kontrolom turske vojske. U okolnostima koje za Albance nisu bile baš najpovoljnije oni se povlače prema Malesiji i Skadru – ustaničke su se aktivnosti time prenele na „predele severne Albanije“. Ali, kada je Turgut – paša 24. jula 1910. godine ušao u Skadar, pa Dibru, Tiranu i Elbasan nastupile su takve odmazde „da su turski zatvori sredinom 1910. godine bili puni osuđenika“ zbog žega su mnogi zatvorenici morali biti „internirani u Malu Aziju“. Teror je bio takav da su mnogi Albanci morali da beže u Srbiju i Crnu Goru – gde je prebegao i Iso Boljetinac. Tokom vremena, a upravo zbog toga, došlo je i do „vrenja“ na granicama

16. 2. Položaj Srba u vreme turdsko - albanskih sukoba

Bio je izuzetno težak: “Užarenim gvožđem mučili su Turci Srbe da bi prokazali sunarodnike koji su imali skriveno oružje”.²⁴⁴ Mučili u Čaglavici, Lapljem Selu, Kamenici, Arnovcu, Kočaru, Bostanu, Kololeču, Domorovcu, Ranilugu, Odevcu, Rajkovcu, Baševcu, Izvoru...

Najteži udarac, međutim, bio je u tome što je mladoturska vlast stavila “van snage stari popis o vlasništvu nad imovinom”, što je poništila stare “ugovore između aga i čifčija” i ozakonila “novi popis poseda, odnosno novo ubaštinjenje zemlje”.²⁴⁵ Ideja je bila očita – “da se Srbi proteraju sa svojih vekovnih ognjišta i imovine” uz čitavu lepezu zloupotreba pri primeni ovog zakona”.²⁴⁶

16. 3. Susedne zemlje i događaji na Kosovu i Metohiji

²⁴³ *Vardar*, br. 39, od 22. V 1910.

Dragi Maliković, isto, str. 184.

²⁴⁴ Dragi Maliković, isto, str. 191.

²⁴⁵ Isto, str. 191.

²⁴⁶ Detaljnije o ovom zakonu pogledati u studiji Dragija Malikovića, str. 191 – 204.

Kad je o Austro - Ugarskoj reč njena antisrpska orijentacija bila je do te mere vidljiva da više ni za koga nije bila sporna. Ne čak ni za Albance koji su i te kako znali da je njen cilj da preko Bosne i Sandžaka „dopre do Soluna“.

Što se Rusije tiče nije sporno da je radila na jedinstvu Slovena na ovom prostoru zarad pariranja Turcima kako sama na prostoru Bosfora i Dardanela ne bi imala problema. Tog trenutka ona na vojsnom planu nije bila najspremnija i u tom se smislu može razumeti njen strah od toga da Albanci ne izazovu Austro - Ugarsku do mere da energičnije ne krene u ostvarivanje svojih ekspanzionističkih ciljeva. Od uticaja Austro - Ugarske zazirala je i Italija koja je takođe imala svoje interese na ovom prostoru.

I konačno, kad je o Srbiji reč, njoj je svakako odgovarao sukob Albanaca i Turaka jer je time još više slabio već „i onako oslabljeni sistem turske državne organizacije“.

17. KOSOVO I METOHIJA 1911. GODINE

Usprkos naporima mladoturskih vlasti da ustanak albanskih plemena uguše on je zahvatio još više maha dislocirajući se i na „oblast katoličke Malesije sa centom u skadarskoj Albaniji“. Istovremeno on je uzeo maha i u okolini Peći i Đakovici u kojima se položaj srpskog življa bitno pogoršao. Ovakav razvoj događaja živo su pratile Austro-Ugarska, Rusija, Srbija i Crna Gora koje su bitno bile zainteresovane „za rasplet događaja na Balksnu“.

17. 1. Između težnji za umirenjem i zamaha pobune

Pobunjena malisorska plemena mladoturske vlasti su nastojale da „umire raznim obećanjima“. Zato je početkom 1911. godine na taj prostor i slala „svoje resorne ministre“ koji su objavljivali opštu amnestiju u koju Albanci nisu verovali. Na ideju o regrutaciji albanskih obveznika zarad „borbe protiv Arabqana“ Albanci su „odgovorili bojkotom ili bežanjem preko crnogorske granice“.

Kada je mladoturska vlada februara meseca 1911. godine u Malesiji počela sa prikupljanjem poreza i mobilizacijom skadarskih Albanaca začele su prve ustaničke aktivnosti. Na opasnost da se ova pobuna proširi mladoturske vlasti su se opredelile za energičniju intervenciju. Ali, problem je bio u tome što Malesija nije bila izolovana - Albanci su odmah reagovali i u pečkoj nahiji posebno se usmeravajući na put Peć - Đakovica.

Tokom vremena ustaničke operacije su u Malesiji samo dobijale na zamahu da bi se marta meseca albanske snage koncentrisale oko turskog uporišta Tuzi - broj ustanika uveliko je već prevazilazio brojku od 3.000 ljudi. Zaoštavanje se sinhronizovano prebacuje i na teritoriju Kosova i Metohije - uveliko već zahvativši Đakovicu, Peć, Kosovsku Mitrovicu i Prizren. Broj turskih snaga koje je predvodio Turgut - paša kretao se oko 10.000 vojnika. Sve to, međutim, nije bilo dovoljno da se sukob uguši.

Naprotiv, albanski prvaci su maja meseca „nastavili sa agitacijom u pravcu daljeg širenja ustaničkih aktivnosti u svim ustaničkim oblastima“.²⁴⁷

U takvim okolnostima Porta se krajem 1911. godine odlučuje za jedan „spektakularan potez“ – objavljuje proglas „o skoroj poseti Kosovu i Metohiji sultana Mehmeda Rešada V“. I ova je poseta doista i realizovana 2. juna 1911. godine. Ali, nasuprot očekivanju da će skupu prisustvovati više od 100.000 Albanaca i da će se sultanu predati glavne vođe albanskog ustanka desilo se ne malo razočaranje – na skupu jedva da je bilo 30.000 Albanaca, a od vođa su se predali samo Sulejman Batuša i Hasan Husein iz Batuša – Iso Boljetinac i Idriz Sefer nisu. Promašaj sa posetom bio je više nego očit.

Na malesijskom prostoru otporu se priključuje sve više plemena tako da albanski komitet u Podgorici na svojoj skupštini od 23. juna 1911. godine usvaja memorandum, poznat i pod imenom *Crvena knjiga*, od 14. tačaka „koje su uslov njihovog umirenja i saradnje“. Između ostalog Albanci traže priznavanje albanske narodnosti, „utvrđivanje albanskog jezika i otvaranje albanskih škola“, centralizaciju albanskih vilajeta, primenu albanskog jezika u administraciji, „služenje vojske u rodnoj oblasti“, povratak konfiskovanog oružja...²⁴⁸

Sukobi se, naravno, dalje zaoštravaju. Na sceni su poznata plemena: Mirdita, Kastrioti, Šalje, Hoti i Klimenti. Pojačanost sukoba u Malsiji ponovo prati i pojačana aktivnost na prostoru Kosova i Metohije. Mladoturski vojni krugovi bili su u vrlo nezahvalnoj poziciji. Zato na Cetinje i šalju poslanika Sadredin – bega koji donosi vest da je mladoturska vlast spremna da prihvati albanske zahteve iz *Crvene knjige*. Problem je bio samo u tome što predlozi ovog poslanika nisu, čak ni pominjali, „pitanje albanske autonomije“.

Kako je i ovaj pokušaj izmirenja propao dolazi do novog zaoštavanja. Početkom septembra 1911. godine stanje se u Đakovici i Peći zaoštava do mere da na scenu stupaju i “sve mnogobrojnije kačacke i pljačkaške čete”. Sve je ukazivalo na to da je 1912. godinu karakterisati novi albanski ustanak.

17. 2. Novi pritisak na Srbe

Položaj Srba se 1911. godine nanovo i bitno pogoršao, pre svega na planu „poreske politike mladoturske vlasti“. A ona se svodila na sve veće traženje novca. Tako je recimo od “samo 30 kuća sela Goraždevca traženo na ime poreza 62.000 groša”. Ako se ima u vidu da 40% njih “nije imalo

²⁴⁷ DAC, MID, f. CXXII, br. 395. za 1911.

²⁴⁸ Dragi Maliković, isto, str. 228.

nikakve imovine” može se samo zamisliti u kakvoj su poziciji bili. Paralelno sa tim “nisu prestajali ni razni pritisci albanskih odmetnika na obični srpski živalj Kosova i Metohije”.²⁴⁹ U tom smislu je Veličko Milosavljević iz Belog Polja morao da beži u Srbiju “jer su mu albanski zulumčari pretili da će mu oteti kćer Milosavu”. Ili, od jula do novembra 1911. godine u Staroj Srbiji registrovano je 128 krađa, 38 paljevina, 41 razbojništvo, 53 otimačine, 30 ucena, 19 zastrašivanja, 35 ubistava, 37 pokušaja ubistava, 58 pokušaja napada na imovinu Srba, 27 primera tuča i zlostavljanja, 13 pokušaja tučenja i 18 primera telesnih povreda”.²⁵⁰

Krajem avgusta meseca Albanci otimaju kćer Milivoja Miketića iz Donje Brnjice, otmah je poturče i udaju “za čuvara šuma u istom selu Ahmeta Biljana”. U noći 25. novembra u Pečkoj je kazi ubijen Akso Todorović, a u selu Goraždevcu “neki Alija iz sela Blagaja... otima ćerku nekog Srbina Petka”.²⁵¹

17. 3. Među – srpski sukob 1911/12. godine

Da odmah na početku podvučemo kako bi tačnije bilo da smo ovo poglavlje, umesto sukoba, sveli na oblik krize u odnosima civilnih i duhovnih srpskih predstavnika na prostoru Kosova i Metohije, ili je kvalifikovali oblikom afere jer sukob ima, gotovo do netačnosti, snažnije etimološko određenje za nesporazume koji su bili na sceni iako je u nekim trenucima kriza dostizala i takve razmere da je doista pretila mogućnošću da se pretoči čak i u nešto više od običnog neslaganja.

Sukob inače datira iz vremena kada se na čelu raško – prizrenske eparhije u Prizrenu nalazio Nićifor Perić, a uveliko nastavio i posle njegove ostavke “početkom 1911. godine”. Začeo sporom između “civilnih vlasti Srbije i predstavnika Carigradske patrijaršije”. Naime, uz saglasnost srpskih vlasti Vaseljenska patrijaršija je na upražnjenu mitropolitsku stolicu u Prizrenu imenovala tada arhimandrita u Carigradu Gavriela Dožića. Ali, srpske vlasti su umeđuvremenu odustale od tog predloga i “za to mesto predložile svog novog kandidata, tek zamonašenog Bogdana Radenkovića”.²⁵² Opasnost da se i malobrojni srpski živalj, u trenucima kada mu je jedinstvo imperativno bilo potrebno, na ovom prostoru podeli između dva kandidata bila je već ozbiljna.

Nakon što je mitropolit Nićifor 21. februara 1911. godine podneo ostavku usledile su žive aktivnosti oko izbora novog da bi Vaseljenski

²⁴⁹ Isto, str. 241.

²⁵⁰ Isto, str. 242.

²⁵¹ Opširnije o ovome pogledati kod Dragija Malikovića, isto, str. 238 – 251.

²⁵² Dragi Maliković, *Izbor raško – prizrenskog mitropolita 1912. godine*, Institut za srpsku kulturu, Priština, 2000, str. 10.

patrijarh Joakim III prihvatio zvanični predlog Srbije i 1. decembra 1911. godine imenovao Gavriila Dožića za “novog vladiku raško - prizrenske mitropolije” - pošto je izabran od strane Svetog Sinoda.

Ključni razlog što je vlada Srbije odustala od Dožića i priklonila se Bogdanu Radenkoviću bili su njeni veliki propagandni ciljevi na ovom prostoru, a Radenković ga je odlično poznavao baš kao što je i odlično govorio, pored turskog, i albanski, grčki i francuski - nemački nešto slabije.²⁵³

Dok je Dožić u Prizrenu očekivao sultanski berat kojim bi bila potvrđena odluka Svetog Sinoda Carigradske patrijaršije o njegovom izboru za raško - prizrenskog mitropolita srpska vlada je insistirala na njenoj promeni tražeći da na to mesto bude izabran Bogdan Radenković - koga je u leto 1911. godine skopski mitropolit Vićentije u manastiru Matka kod Skoplja i zamonašio - rukopoložio davši mu i novo ime - Vasilije. U tim novonastalim okolnostima sultan je, vođen idejom da ne zaoštava sukob sa Srbijom, odbijao da izda berat Dožiću, a Sveti Sinod je istrajavao na svojoj odluci u uverenju da bi naknadna promena već donete odluke mogla biti shvaćena i kao izraz njene slabosti.

Spor oko izbora raško - prizrenskog mitropolita prelio se i na izbor administratora - namesnika mitropolije, odnosno zamenika mitropolitovog. Naime, izabrani kandidat, po odluci Svetog Sinoda, Dožić, telegramom iz Carigrada obaveštava arhimandrita Savu da je na mesto administratota imenovao prištinskog protu Josifa Spasića. Tom prilikom je od Save i zatražio da Josifu preda dužnost. Srpska vlada je ponovo reagovala tražeći od patrijarha Joakima III da ovu odluku stavi van snage jer Dožić beretom još nije ni imenovan za mitropolita. Kako se sukob vremenom zaoštavao to je Patrijaršija početkom marta 1912. godine suspendovala - argosala Savu sa mesta administratora.

Kako je krajem maja aktuelni namesnik raško - prizrenske eparhije Sava otišao na odmor to je za svog namesnika odredio popa Apostola Popovića da bi Patrijaršija nanovo potvrdila protu Josifa Spasića. Ova odluka Patrijaršije je svakako bila sporna jer nije ona, no mitropolit, bio ovlašćen da bira namesnika.

Sukob i podela Srba se dodatno zaoštio pisanim protestima protiv Dožićevog izbora za mitropolita - koje su bile potvrđivane opštinskim pečatom i potpisima kmetova.²⁵⁴

Kada je početkom aprila 1912. godine u sastavu Sinoda Vaseljske patrijaršije došlo do “promena starih članova novim” bilo je i uverenja da će Vasilije Radenković konačno biti izabran za mitropolita. Nade su,

²⁵³ Detaljnije o njemu pogledati kod Dragija Malikovića, isto, str. 19 - 20.

²⁵⁴ Opširnije o ovome videti kod Dragija Malikovića, isto, str. 48 - 56.

međutim, bile neuverljive. Krajem meseca Sveti Sinod ponovo potvrđuje izbor Gavriła Dožića za raško – prizrenskog mitropolita. Kako je srpska vlada ponovo žestoko reagovala to su se od strane patrijarha čak pojavile i ideje da Dožić odmah posle potvrde beratom podnese ostavku i čak ode u Hilandar. U trenutku dok mu je srpski poslanik u Carigradu, Nenadović, predočavao da je to neizvodljivo patrijarh je ostao bez komentara.

Prilike su se dodatno zaoštrile saznanjem da je juna meseca 1912. godine Bogdan Radenković bio tek „običan monah“, odnosno da „nije bio rukopoložen za jeromonaha“ što će reći da nije bio „ni duhovno lice, jer nije imao prava na činodejstvovanje“. Iz tog razloga poslanik Nenadović nije u Carigradu ni mogao da ga vodi do patrijarha no ga je vratio u Beograd uz preporuku da se što pre rukopoloži a da se to vreme „antidatira“.

Sukob oko izbora mitropolita „trajao je sve do oslobođenja Kosova i Metohije od turske vlasti 1912. godine“ kada je ceo teret „skinut sa leđa Patrijaršije u Carigradu i prenet u nadležnost Beogradske mitropolije”.²⁵⁵ A ona na to mesto nije postavila ni jednog ni drugog. Zbog takvog obrta Bogdan Radenković skida mantiju i odlazi u diplomatiju, a crnogorska vlada Dožića postavlja „za vladiku u Peći” – Prizren u oslobođenoj Srbiji nije imao više onu važnost koju je imao pod Turcima - u nadležnost su mu „ostale samo crkve i popovi”.

18. UKUPNE PRILIKE NA KOSOVU I METOHIJI 1912. GODINE

Reč je o presudnoj godini za prostor Balkanskog poluostrva jer označava onu kojom se završava petvekovna turska vladavina na ovom prostoru. A tom slomu bitno je doprineo i albanski ustanak koji će ove godine „dostići kulminaciju”. Do prvih okršaja u Malesiji i nekim delovima Kosova i Metohije došlo je već januara meseca 1912. godine kada se pobuni priključuju pored muslimanskih plemena (Šoši, Šalja i Mirdita) i katolička: Klimenti, Puke i Kurbali. Vrlo žestoki sukobi zahvatili su i okoline Plava i Gusinja. Pripreme za odlučnu bitku bile su intezivne i u đakovačkom, kao i kosovsko-mitrovačkom okrugu.

²⁵⁵ Isto, str. 100.

Ovakav razvoj događaja apsolutno nije odgovarao mladoturskoj politici tim više što “njeni odnosi sa susednim državama nisu bili dobri” – pre svega sa Italijom. U takvim okolnostima mladoturska vlada je bila primorana da pod oružje pozove i rezervni kadar (redife) što inače nije bilo uobičajeno. Taj poziv pratilo je i konstantno pristizanje novog oružja tamošnjim garnizonima – u Gnjilanu je “bilo smešteno” 6.000 pušaka.

Da bi amortizovala snagu ustanka mladoturska vlast ga “dezorganizuje i pridobijanjem uticajnih albanskih vođa” i “otvaranjem jednog broja škola na albanskom jeziku”. Rezultata, međutim, nije bilo, Albanci su se i dalje naoružavali – oružje su dobijali čak i iz Srbije, naravno, tajnim kanalima. Naoružavala ih je čak i turska vlada?! - i pritom još isplaivala nadoknadu za nanete štete u okršajima iz 1911. godine.²⁵⁶

Da bi sprečila ustanak turska vlada je početkom aprila angažovala više od 50.000 vojnika. To Albance, međutim, nije zaustavilo. Naprotiv, Đakovicu su opkolili, a put Peć - Kosovska Mitrovica blokirali. Do pobune je došlo i u Peći i Vučitrnu čime je on na širini bitno jačao. Prvi sukobi izbili su početkom maja u pećkoj nahiji da bi odmah bilo proglašeno vanredno stanje. Ustaničke akcije koordinirao je Hasan Priština.

Sa skupa vođa albanskih ustanika od 17. maja 1912. godine u selu Vlajni (Šalja) Iso Boljetinac je čak „pozvao i kosovsko-metohijske Srbe da se priključe ‘opštem ustanku protiv turskih vlasti’”.²⁵⁷ Albanska pobuna je zahvatila takvoga maha da su ustanici uveliko kontrolisali sve “važnije pozicije između Peći i Đakovice” da bi u noći između 1. i 2. juna zauzeli Peć i iz magacina pokupili svo oružje. U kontranapadu Turci su, međutim, već 5. juna povratili Peć “posle značajnih okršaja oko sela Luke i Streoca”.

Stanje se bitno zaoštravalo i na severu Albanije, pre svega oko Lješa, Drača i sela Mata. Takav razvoj događaja doveo je do toga da albanski prvaci u Ferizoviću jula meseca zaprete i napadom na Skoplje. Tom su skupu prisustvovali; Bajram Curi, Jahja – beg iz Prizrena, Mehmed – paša Derala iz Tetova i Riza – beg Krueziu iz Đakovice.

Krajem jula albanski ustanici su se bitnije počeli grupisati oko Prištine – preko 20.000 ustanika je bio tu. I Priština je pala 22. jula 1912. godine. Kako je umeđuvremenu u Carigradu pala i vlada to su albanski prvaci sada isticali da je “autonomija... najmanja cena za sav dotadašnji napor”. Bilo je čak i ideja da se posle Skoplja i Soluna Albanci usmere i na sam Carigrad. U prvom trenutku doneta je ipak neopoziva odluka da se krene na Skoplje – Riza-beg iz Đakovice je čak imao detaljno razrađen plan o napadu na centar Kosovskog vilajeta. Pre toga ipak pala je Kosovska

²⁵⁶ Isto, str. 272.

²⁵⁷ DASIP, *Arhiv konzulata iz Prištine, Stevan Tubić srpskom konzulu u Prištini, 17. maja 1912.* Dragi Maliković, isto, str. 316.

Mitrovica – 27. jula u nju je na čelu svojih ustanika ušao Iso Boljetinac. Istoga dana pala je i Peć. Već 29. jula pada Gnjilane koje je odmah pretvoreno u „vojnu bazu ustanika prema Kačaniku i Skoplju“.

Sve snage sada bile su usmerene ka Skoplju koje i pada 14. avgusta 1912. godine. Tim činom se praktično i završavaju ustaničke akcije – u reči „bila je to kapitulacija turskih vojnih i civilnih vlasti“.

U pregovorima sa predstavnicima mladoturske vlasti, 27. jula 1912. godine, Hasan Priština je izneo 14 zahteva koje ova 18. avgusta u celosti prihvata.²⁵⁸

18. 1. Stanje Srba na Kosovu i Metohiji 1912. godine

Još početkom 1912. godine je prištinski konzul Milan Milojević registrovao 57 ubistava, 48 pokušaja ubistava, više stotina pljački, krađa i svakojakih razbojništava, preko 70 ucena, 22 prebijanja i više desetina silovanja i lišavanja slobode. Bilo je tu i paljevina kuća, pojata, sena, sknavljenja grobova, pljački manastira i rušenja manjih crkava.²⁵⁹

Takvo stanje je i bilo povod za inteziviranje i iseljavanje Srba – nezavisno od toga što je i dalje bila na snazi „vladina naredba da se begunci sa familijama vraćaju natrag“. Da bi se Srbi ipak zaštitili Beograd je u Peći organizovao naoružavanje srpskih sela. U tom smislu Dragi Maliković navodi vrlo konkretne podatke o broju kuća po selima i broju pušaka koje je to selo posedovalo: Koš (17 – 10), Opraške (11 – 10), Berkovo (19 – 15), Osojane (25 – 10), Dragoljevce (30 – 25), Kruševo (29 – 25), Tučep (19 – 15), Poljane (6 – 6), Šaljinovica (4 – 4), Grabac (6 – 7) i Biča (9 – 5).²⁶⁰ Sva iskustva su pokazivala da su se Albanci teško usuđivali da udare na srpska sela koja su bila naoružana. Od poznatih zulumčara pomenućemo ovom prilikom samo Selima Bajgoru iz kosovsko – mitrovačke okoline.

Od poznatih srpskih prvaka pomenućemo: Anđelka Nešića, Ognjena Radenkovića, Filipa Janićijevića, a od dobro organizovanih sela: Vrbnicu, Svinjare, Banjsku, Brnjicu, Nevoljane, Pantinu, Bugariše, Rudare, Grabovce, Kušlje, Šiškovac, Sočanicu, Batvore, Novo Selo Begovo, Novo Selo Madžunovsko i Slatinu.

18. 2. Velike sile - ovaj prostor

²⁵⁸ Dragi Maliković, isto, str. 340.
B. Hrabak, *Arbanaški ustanci*, 320 – 364.

²⁵⁹ *Zadužbine Kosova*, 721 – 728.
D. Bataković, *Kosovo i Metohija*, 165 – 166.
Dragi Maliković, isto, str. 165 – 166.

²⁶⁰ Dragi Maliković, isto, str. 355.

Kad je Austro - Ugarska u pitanju njoj je svakako odgovarala jaka Turska na Balkanu jer je ona bila ona brana "daljem širenju Slovenstva i protivteža" ideji o "Velikoj Srbiji". U suprotnom bi morala bitnije da priđe Bugarima. Istovremeno odgovarala joj je i autonomija Albanaca jer jer bi se ona tada nametnula kao njihov zaštitnik čime bi preko Sandžaka svoj uticaj bitnije produbila ka jugu.

Da bi ovome parirala Francuska je nalazila da se i "hrišćanskim podanicima u turskoj državi mora dati ono isto što i Albancima".

Kako se i Italija nalazila u ratu sa Turcima to je i njoj odgovarao moćan albanski pokret - zato im je i isporučila 150 brzometnih pušaka i 18.000 metaka.²⁶¹

Kad je o Srbiji reč njoj je svakako odgovaralo da albanski ustanak što više oslabi turski poredak. Ali, slabljenjem Turaka pretila je realna opasnost da velike sile same ne otpočnu "kakvu akciju po planu". U tom kontekstu balkanske države su osetile potrebu za približavanjem. Primereno tome već 29. februara 1912. godine imamo srpsko - bugarski, a 16. maja bugarsko - grčki savez da bi 19. juna bila potpisana srpsko - bugarska konvencija. Savez između Srbije i Crne Gore sklopljen je 14. septembra. Prvi balkanski rat bio je nezaustavljivo na vidiku.

18. 3. Geo-etnografska slika Stare Srbije uoči Balkanskih ratova

Da bi nam ova slika o Staroj Srbiji bila jasnija neizostavno smo se morali detaljnije pozabaviti Internetovim izdanjem studije dr Jevta Dedijera (1880 - 1918)²⁶² *Stara Srbija* koju je SKG publikovao još 1912. godine u svojoj 29. knjizi broj 9. Pre svega da razjasnimo pojam Stara Srbija - otkud uopšte i odakle taj geografski naziv? Reč je naprosto o nazivu koji je zahvatao onaj prostor koji još uvek nije ušao u sastav kneževine Srbije po njenom konstituisanju - a granično su zahvatale centralne, južne i jugoistočne oblasti stare - srednjovekovne srpske države. Naravno, to je jedna generalna procena i o tome se može i raspravljati - kao i kod svakog novog geografskog imena, ali je sasvim nesporno da je na kraju prevaglo mišljenje koje je zastupao i Jovan Cvijić po čijem viđenju Stara Srbija "obuhvata oblasti na jugu i jugoistoku od Skoplja" zahvatajući oblasti od

²⁶¹ *Politika*, 2. VII 1912.

²⁶² Jevto Dedijer (1880 - 1918) je gimnaziju učio u Mostaru, studirao na Velikoj školi u Beogradu i na Univerzitetu u Beogradu, gde je 1907. godine i doktorirao. Radio je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu - do aneksije BiH 1908. godine, potom kao profesor Bogoslovije u Beogradu, da bi 1910. godine bio izabran za docenta geografije na Univerzitetu u Beogradu. Prvi svetski rat je proveo u Francuskoj i Švajcarskoj da bi se potom vratio u zemlju gde je zahvaćen opasnim gripom i umro 24. decembra 1918. godine.

Kratova ispod Ovčeg Polja pa preko Vardara – ovako ograničena ona se “najviše podudarala s južnim granicama Milutinove države ili države koju je nasledio car Dušan”. Dakle, ovoj bi oblasti pripadali predeli koji bi na jugu graničili: Ovče Polje, Slavište, Sredorek, Kozjak, Crna Gora (skopska), Polog s tetovskom kotlinom, Poreč, Kičevska i Debarska kotlina, a na severu: sliv istočne Morave, Kosovo s Drenicom, prizrenska oblast (Gora, Opolje, Has, Srecka, Podrima, Podgor), Metohija s Podgorom, Prekoruplja, Plav, Gusinje s oblastima oko Skadra, Rugovo, Stari Kolašin i oblasti Novopazarskog Sandžaka. Veličina ove oblasti iznosila bi oko 42.000 km².²⁶³

Reč je o teritoriji koja ima najpovoljniji položaj na prostoru Balkanskog poluostrva jer ima lake i prirodne veze sa svim “zemljama severnog dela” ovog poluostrva. Naročito su te veze bile važne na jugu s Makedonijom – vardarska dolina, i na severu sa Srbijom – dolina Morave. Moravsko – vardarska dolina praktično polovi “severni trup Balkansko poluostrva”, ali i povezuje Panonske ravnice sa Egejskim i Sredozemnim morem čime predstavlja onaj najkraći suvozemni put koji povezuje srednju i zapadnu Evropu sa Suetskim kanalom. Jedinstven ipak položaj u toj oblasti ima skopsko – preševska dolina koja ima lake i prirodne veze gotovo u svim pravcima. Ovu oblast je Jovan Cvijić s pravom nazvao “balkanskim jezero”.

Ništa manjeg značaja na ovom prostoru nema ni položaj oko Niša, tim više kad se uzme njegova povezanost “s dolinom Timoka i Kosovom”. Dok ga prva dovodi u vezu s dolinom Dunava, Vlaškom nizijom i Rusijom, druga to čini s obalom Jadranskog mora, Italijom i mediteranskim svetom. Ima li se pri tome u vidu da Niš ima odlične veze sa Beogradom Solunom i Sofijom onda je njegova važnost razumljiva.

Od značajnih celina u Skopskoj Staroj Srbiji ističu se Skopska kotlina i visoravan Ovče polje koje predstavlja “zaravan sa srednjom visinom od 400 m, ali i sa vrhovima koji znaju da prelaze i visine od 750 m – za razliku od Skopske kotline gde se visovi kreću između 100 – 150 m. U širinu se Ovče polje pruža od 40 do 50 km, a u širinu oko 30 km. Upravo zato, a zbog snage sunčevih zraka, tako da “skoro nigde nema drveta” – drvo za građu Ovčepoljci dobijaju iz Mitrovice.²⁶⁴

Skopska kotlina je sastavljena od planinskog dela skopske Crne Gore, gde se srednja visina kreće oko 500 metara i skopske ravnice sa srednjom visinom od 240 metara.

Kosovska Stara Srbija s Metohijom, prizrenskom kotlinom i Podrimon opet čini svoju geografsku celinu “za koju se vezuju Sirinić, Sredska i

²⁶³ Jevto Dedijer, *Stara Srbija, geografska i etnografska slika*, Internet izdanje.

²⁶⁴ Dr Jevto Dedijer, internet izdanje *Stare Srbije*, Kosovo. com

Opolje i limska župa Plav s Gusinjem". Reč je o oblasti koja je po svojoj klimi i vegetaciji mnogo drugačija od skopske Crne Gore – nema onih letnjih žega, nebo je češće naoblačeno, kiše su češće a preko zime znaju da padaju jako veliki snegovi. To je i razlog što nema onih južnih biljaka – čak su i vinogradi retki. Umesto njih prisutna su prostrana polja sa žitom i kukuruzom. Naravno da su tu i šljive.²⁶⁵

Zapadnovardarsku oblast koja zahvata Tetovo, Poreč, Kičevo i Kopač karakterišu oštre i duge zime, dok su proleća i jeseni kratke. Leta su sveža i prijatna. Novopazarski Sandžak je sav u oblasti planina gde su leta blaga, a zime oštre i vrlo snegovite.

Usprkos prirodnim potencijalima cela ova oblast živi krajnje primitivno. Razlozi su, u vremenu koje Dedijer u ovoj studiji zahvata, mnogobrojni. Pre svega reč je o političkim neprilikama, opštoj nesigurnosti i svakodnevom zulumu od strane Arbanasa ili Turaka. Arbanaška anarhija, zbog koje je svaki privredni uzlet bio nemoguć naročito je bila izražena u oblastima Debra, Golomej reci, Zasaju, Kopaču i Poreču. Seljaci su doslovno morali da napuštaju sve oblike rada koji su im primereni – gajenje stoke i obradu zemlje, jer su oni pored stoke otimali i decu. Jedini izlaz bio je u pečalbarstvu kome se meštani odaju već od svoje 13. godine. Tu bivaju dunderi, strugari, pekari, mesari, piljari. A idu u Srbiju, Bugarsku, Tetovo i Bitolj. Što se Kosovske oblasti tiče ona je naročito bogata rudama; Novo Brdo, Trepča kod Mitrovice, Gračanica...

Kad je o selima reč ona su sva ćivčijska – seljaci žive na spahijskoj i džamijskoj zemlji tako da deo prihoda i njima daju. I na Kosovu dominira pečalbarstvo, pre svega kod Srba koji se usmeravaju ka Vlaškoj i Bugarskoj – da bi mnogi zauvektamo i ostali.

Da bi se stekla prava slika o Staroj Srbiji treba svakako znati da je ona u srednjem veku "predstavljala najkulturniju i najvažniju srpsku zemlju" – bila je jezgro buduće dvovekovne države Nemanjića. Bila je centar države koja se prostirala od Neretve i Bosne, do Vardara, Demir Kapije, i od Dunava do Jadranskog mora. Uostalom, najvažnije su se prestonice i nalazile u njoj: Ras, Pauni, Priština, Prizren, Skoplje. Takvo stanje menjaju vremena etnografskih promena – po pravilu na štetu srpskog naroda, jer se "jedna država udružila s jednim narodom da fizičkom silom iskoreni srpski element".²⁶⁶ Posledica toga reflektovala se u arbanaškom nadiranju a iseljavanju srpskog naroda, ili poarbanašenju Srba. Upravo zbog ovoga dr Jevto Dedijer je posebnu pažnju obratio na arbanaško – srpske odnose koji su vrlo malo naučno tretirani.

²⁶⁵ Jovan Cvijić, Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije, Beograd, 1911. str. 1052 – 1053.

²⁶⁶ Dr Jevto Dedijer, navedeno internet izdanje

Najveća etnografska pomeranja i pretapanja dogodila su se na ovom prostoru u onoj oblasti koja traje između crnogosrkih brda i Kačaničke klisure – gde se još od XVI veka vrši "širenje arbanaškog elementa na račun srpskog". Primereno tome centar srednjovekovne srpske države je danas "skoro sasvim poarbanašen". Prema severu i istoku granica je bitno pomerena na štetu Srba – "najmanje za sto pedeset kilometara vazdušne linije". Ako je u srednjem veku granica između Arbanaša i Srba išla linijom Prizren – Ljuma, danas (u vreme kada je autor pisao ovu studiju) ona ide od Prespanskog jezera ka Kumanovu, a onda od "Ristovca duž cele Srbije granice do Novog Pazara i Sjenice". Detaljnije o ovome pogledati kod dr Jevta Dedijera koji iznosi vrlo precizne podatke o etničkom sastavu za odgovarajuća vremena i oblasti.

Arbanaška naježda je takva da se srpska naselja u severno delu doslovno pretaču u manje ili veće oaze. Srpska su naselja doslovno opkoljena sa svih strana. Arbanaška oblast od Šare do Bujanovca sasvim razdvaja vardarske Srbe od kosovskih, prizrenskih i metohijskih. "Druga kompaktna arbanaška zona koja se pruža od Bujanovca duž srpske granice preko Kopaonika do sela Kovačića" duga 100 – 200 km doslovno odvaja "kosovske Srbe od Kraljevine Srbije". Arbanaška etnička celina koja ide od severnih arbanaških planina ka Kopaoniku – a prekinuta uskom srpskom zonom kod Mitrovice – ima za cilj "da odvoji Kosovske i Metohijske Srbe od srpskih oblasti Novopazarskog Sandžaka".²⁶⁷

Posmatrano sa distacne stiče se neodoljiv utisak da je reč o opkoljavanju koje se vrši po unapred napravljenom planu. U takvim okolnostima Srbi su imali samo dva izbora: ili da se sasvim iseles, ili da prime islam da bi se vremenom i poarbanašili.

Na Kosovu inače preovlađuje muslimansko stanovništvo – pretežno arbanaško. Pored njih tu su i muhadžiri iz Srbije i Bosne, dok u varoši ima nešto Turaka. Usprkos svemu posle Arbanaša dominiraju Srbi – koji imaju i svoje teritorijalne celine. Pre svega tu su Gračanica i Priština. Od sela dominiraju Dolj i Gornja Gušterica. Što se Novopazarskog Sandžaka tiče on je izrazito srpska oblast – samo jedna arbanaška oblast traje zapadno od Novog Pazara. Preko polovine ovde su Srbi. U ovom delu arbanaški element nije uspeo da stvori bedem koji bi razdvojio Srbiju od Crne Gore.

Kosovski Srbi su se u velikim masama iseljavali u Srbiju. Najpoznatija njihova naselja iz vremena dr Jevta Dedijera bila su u: Kruševcu, oko sliva Toplice, oko Grdeličke Klisure, na Timoku, oko Zaječara i Negotina, na Resavi, Ravanici, kod Paraćina, Levča, Temnića, Mlave, i svakako u okolini Beograda. Što se Arbanaša tiče oni su uglavnom malisorskih i miriditskih

²⁶⁷ Isto

plemena – iz Ljume, Podrime, Drenice i prizrenskog kraja. Njihovo je pomeranje gotovo svakodnevno – naročito je bilo vidno od srpsko – turskog rata 1876. godine. A kad je o islamizovanim, poarbanašenim Srbima reč treba svakako reći da njih na Kosovu ima jako mnogo. Dr Jevto Dedijer se poziva na Jovana Cvijića kad kaže kako je on utvrdio da na njemu ima “najmanje 140 kuća poarbanašenih Srba”. Islamizovanih Srba ima i u Novopazarskom Sandžaku. Srba muslimana ima dosta i u okolini Peći, Plava i Gusinja, Prizrena, Gore. Najveći deo poislamljenih Srba izvan Sandžaka govori i srpski i arbanaški, dok su neki do te mere poarbanašili da govore isključivo arbanaški, jer su ušli u sastav poznatih arbanaških plemena: Karsnići, Gaši, Bitiči i Beriša.

18. 4. Od Prizrenske bogoslovije do Družina i Knjižnice

Po izradi Nacrta ustrojstva predavanja u Bogosloviji u Prizrenu su otpočela 18. oktobra 1871. godine – u početku “u staroj zgradi koju je ustupio Sima A. Igumanov” da bi iste godine on udario “temelje novoj zgradi”:

“Zasluzni počasni građanin prestolnog grada Rusije Petrograda, Sima Andrejević Igumanov, rodom iz Prizrena, sazio je o svom trošku ovo učilište za pravoslavnu bogosloviju srpsku u korist braće svoje, pravoslavnog srpskog naroda, koji obitava u njegovoj otadžbini, za večni spomen svoj. U Prizrenu 10. avgusta 1872. godine”.²⁶⁸

U početnim godinama je u radu Bogoslovije bilo “mnogo slabosti” – počev od neusaglašenosti plana i programa sa beogradskom Bogoslovijom pa do “loših međuljudskih odnosa među nastavnicima, posebno između prvog rektora jeromonaha Save Dečanca i profesora Ilije Stavrića”.²⁶⁹

Život Bogoslovije tekao je tako što je često bila zatvarana:

1. Školske 1910/11. godine zatvorile su je turske vlasti do maja meseca,
2. Školske 1912/13. godine nije radila zbog oslobodilačkih ratova,
3. Nije radila ni u vreme od 16. novembra 1915. – 26. maja 1919. – zbog bugarske okupacije.

Paralelno sa ovim zatvaranjima tekli su i problemi koje je stvarala Austro – ugarska vođena idejom “oduzimanja od Srba njenih istorijskih prostora”.²⁷⁰

²⁶⁸ Petar Kostić, *Prosvetno – kulturni život pravoslavnih Srba u Prizrenu s kraja XIX i početka XX veka*, Skoplje, 1934, str. 43.

²⁶⁹ Vekoslav A. Stanković, *Srpske škole u Prizrenu*, Institut za srpsku kulturu, Priština – Leposavić, 2001, str. 98. (Detaljnije o sukobu u radu pogledati kod ovog autora na str. 98, 99, 100. i 101.)

²⁷⁰ Petar Kostić, *Evropski konzuli*, str. 208.

“Austrijski konzuli, bar u Prizrenu, behu u ovom gradu toliko drski da javno podržavaju Ljumljane protivu vlasti pri njihovom upadu u Prizren. Zna se da su austrijski poglavnici u Rimu, Sofiji i Bukureštu stupili nešto docnije u dodir sa arbanaškim komitima koji su radili na oslobođenju Albanije i nudili im svoju pomoć da bi ih iskorostili za svoju politiku u ovom delu Turske”.²⁷¹

Značajna ličnost vezana za istoriju Bogoslovije je i Grigorije Božović koji je vrlo intezivno radio na “obogaćivanju biblioteke knjigama, časopisima i drugim značajnim publikacijama”. Kada se broj knjiga uvećao ruski konzuli su u konzulatu izdvojili posebnu sobu za njihovo prikupljanje jer se “nisu smala držati u Bogosloviji”.

Najveću njenu pljačku izveli su Bugari kada su 16. novembra 1915. godine okupirali Prizren. Evo šta o tome svedoči rektor Bogoslovije Steva Dimitrijević “u svom godišnjem izveštaju o radu škole” od 25. jula 1920. godine:

“Od nastavnih sredstava posle neprijateljskog opustošenja nije ostalo ništa. Kabineti i sve zbirke (geografske, istorijske karte, čitava galerija slika, među kojima je bilo i umetničkih radova, pijanino, harmonijum i mali muzički instrument) uništene su ili raznesene potpuno, a bogata biblioteka spaljena je. Nekoliko nedelja iznošene su knjige na opštinskim đubretarskim kolima izvan grada i na skadarskom putu spaljivane. Samo jedan deo, oko tri hiljade primeraka, kao što su u novinama svojim objavili, odnesen je u Sofiju”.²⁷²

Posle oslobađanja biblioteka je, zahvaljujući mnogim dobrotvorima, bitno obogaćena. Evo šta otome beleži Vekoslav A. Stanković:

“Bilo je potrebno vremena da se književno fond obnovi i obogati. Na tome su radili, pored Grigorija Božovića, Steve Dimitrijevića i Mirka Jovanovića, i mnogi darofavci koje Uprava Bogoslovije naziva ‘dobrotvorima’, a to su: Sveti arhijerejski sinod Srpske crkve, mitropolit Skopski Josif, episkop Raško-prizrenski Serafim, Kraljevska banka uprave skopske, Kulturno i humano društvo *Vračar* u Beogradu, Društvo prijatelja Francuske, Fond Stanojla i Draginje Petrović u Beogradu, Skopska župa u Skoplju, administracija sarajevskog *Bratstva*, trgovac iz Beograda Simeon Horović, udova počivšeg Save Popovića, bivšeg profesora ove Bogoslovije, zastupnika Biblijskog društva u Beogradu Vojislav Arsić, Ivan Černjavski, nastavnik ove Bogoslovije, Branko Cisarž, profesor Bitoljske bogoslovije, V. A. Majeovski, D. N. Boričić i dr.”²⁷³

²⁷¹ Vesković A. Stanković, isto, str. 102.

²⁷² *Spomenica Srpske pravoslavne bogoslovije*, str. 120.

²⁷³ Vjekoslav A. Stanković, isto, str. 103. i 104.

Usprkos činjenici da traje u okvirima otomanske države bogatiji slojevi srpskog građanstva u Prizrenu su uporno tražili načina kako da “razviju kulturno – prosvetnu aktivnost” Srba na ovom prostoru. Izlaz su po pravilu nalazili u “aktivnostima pevačkih družina, škola, đачkih družina”. “Pevačke družine vremenom su izrastale u kulturno – umetnička društva koja su imala razne sekcije preko kojih su se njihovi članovi osposobljavali i pripremali za određenu kulturnu i nacionalnu aktivnost”.²⁷⁴

Što se škola tiče činjenica je da je 1913. godine u Prizrenu otvorena gimnazija koja je „uspešno razvila prosvetno – kulturnu i nacionalnu aktivnost đачkih družina, saradjući sa đачkim družinama ostalih škola“:

“Preko tih đачkih družina širile su se slobodoumne ideje. U njima su čitani umetnički radovi, razmatrana nužna i umetnička pitanja i održavana predavanja iz raznih naučnih oblasti. Jednom reči, po družinama su se đaci svestrani izgrađivali za javni život koji ih je posle škole očekivao. Predsednik tih đачkih družina obično je bio nastavnik koga je profesorski savet određivao”.²⁷⁵

Već 1889. godine u Bogosloviji je osnovana bogoslovsko – literalna družina *Bratstvo* – naziv je kasnije promenjen u *Rastko*. Osnovni cilj družine svodio se na to “da se vaspitanici ovog duhovnog zavoda na jugu što bolje spremaju za službu svom narodu i crkvi”.²⁷⁶

Da bi ova družina što bolje odgovorila svom zadatku “njeni članovi su na sednici od 17. decembra 1894. godine doneli odluku o osnivanju knjižnice”.²⁷⁷ Za nepunu godinu dana ona je “već imala 111 knjiga i 100 svezaka”. Podaci iz 1906/07. godine govore o čitavoj biblioteci – 745 knjiga, brojni koja je 1914/15. godine “narasla” na “oko 200 knjiga”.²⁷⁸ Bilo je tu i političkih i književnih časopisa “koji su izlazili u Beogradu, Novom Sadu, Cetinju i Sarajevu” – *Književni glasnik, Nova iskra, Brankovo kolo, Bosanska vila, Srpska zastava...*²⁷⁹

²⁷⁴ Isto, str. 108.

²⁷⁵ Isto, str. 108.

²⁷⁶ *Spomenica 50-godišnje Prizrenske Bogoslovsko – učiteljske škole*, str. 122 – 128.

²⁷⁷ Vekoslav A. Stanković, isto, str. 113.

²⁷⁸ Arsenije A. Brkić, *Istorija pedesetogodišnjeg versko-nacionalnog i kulturno prosvetnog rada družine Rastko učenika Srpske pravoslavne Bogoslovije u Prizrenu (1889 – 1939)*, u *Spomenici Rastko*, str. 37.

²⁷⁹ Protu Dušan Veselinović, *Spomenica pedesetogodišnjeg i kulturno-prosvetnog rada bogoslovsko – literalne družine Rastko u Prizrenu 1889 – 1939*, Skoplje, 1940, str. 110.

19. BALKANSKI RATOVI

19. 1. Nezaustavljivi put ka Balkanskom ratu, Albaniji kao novoj državi i Prvom svetskom ratu

Poslednjih decenija XIX i prvih XX veka islamski arbanasi su bili moćno oružje turske politike u nezaustavljivom procesu oslobodilačkih pokreta naroda na Balkanu. Arbanaški je pokret, naročito posle Berlinskog kongresa, bitno podsticala i Austro - Ugarska koja je posle aneksije Bosne i Hercegovine imala izrazitih želja za dubljim prodorom na Balkan. Nasledne albanske paše su progonile Srbe štiteći time i svoju vlast. Problem je bio

samo u tome što su ti brđani silaskom u kosovsku ravnicu, a nenaviknuti na zamljoradnju, tu istu plodnu ravnicu pretakali u „zapuštene utrine“.

U takvim okolnostima Srbi nisu imali izbora, dilema je bila samo u tome hoće li primiti islam ili pobeći u Srbiju. U suprotnom zločinima nije bilo kraja. Bezbroj je zabeleženih: pljački, ucena, ubistava, paljenja kuća, pohara crkava, otimawa imanja i stoke, grabljenja i silovanja žena i dece, zlostavljanja monaha i sveštenika. U Prištini, Peći i Prizrenu spaljivane su čitave četvrtine naselja u kojima su Srbi poslovali i imali svoje radnje.

Međutim, i „usprkos odlivu stanovništva (srpskog – primedba autora) u Srbiju, raspoloživi podaci pokazuju da su Srbi na Kosovu i Metohiji sve do ponovnog otvaranja istočnog pitanja (1875), najviše zahvaljujući visokom natalitetu, ostali najbrojnija etnička skupina“.²⁸⁰

Najveći demografski poremećaji na prostoru Stare Srbije dogodili su se u vreme Velike istočne krize (1856 – 1878) kada je turska u ratovima s Rusijom, Srbijom i Crnom Gorom „izgubila znatne teritorije“, a Austro – Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu. Bilo je to vreme kada je iz oslobođenih krajeva na prostor Kosova i Metohije „pod pritiskom“ moralo da se iseli oko 30.000 Arbanasa. Paralelno sa tim i sa prostora Kosmeta je „u Srbiju prebeglo više desetina hiljada Srba“. Netrpeljivost Arbanasa prema Srbima je bila takva da su oni strateški radili na njihovom sistematskom iseljavanju. Ovu netrpeljivost bitno je potsticala Austro – Ugarska. Ima li se u vidu da su Milan i Aleksandar Obrenović vodili izrazito austrofilsku politiku može se samo zamisliti položaj u kome su se Srbi na prostoru Stare Srbije nalazili. U periodu od 1890 – 1899. godine sa Kosmeta je u Srbiju „prebeglo 60.000 duša“. U takvim okolnostima Srbija je Srbima u Staroj Srbiji bila prinuđena „da tajno dostavlja i oružje“.

Kako je povratkom Karađorđevića na vlast u Srbiji napuštena austrofilaska politika i nastupilo okretanje prema Rusiji to je i Austro – Ugarska „pojačala propagandni rad među Arbanasima“. Ta okolnost dovela je do toga da je „sa šireg prostora Stare Srbije pred arbanaškim i turskim zulumima u Srbiju izbeglo oko 400.000 ljudi... trećina ukupnog srpskog stanovništva“.²⁸¹

Suočena sa činjenicom da su Srbija i Crna Gora izvojevale sjajnu pobedu u Prvom balkanskom ratu to je Austro – Ugarska nastojala da im veličinu tog poduhvata umanja što većom albanskom državom. Tom idejom ona je praktično najavljivala svoj „skori obračun... sa Srbijom“ – u Prvom balkanskom ratu.

²⁸⁰ Dušan T. Bataković, *Kosovo i Metohija u srpsko – arbanaškim odnosima*, Jedinstvo – Dečije novine, Priština – Kosovska Mitrovica, 1991, str. 33.

²⁸¹ Isto, str. 38.

Suočene sa opasnošću da velike sile ne otpočnu neku svoju akciju na Balkanu države su na ovom prostoru osetile potrebu za zbližavanjem. U tom je smislu već 29. februara 1912. godine došlo do sklapanja srpsko - bugarskog saveza, 16. maja do bugarsko - grčkog, a 14. septembra srpsko - crnogorskog. U međuvremenu su Srbija i Bugarska, 19. juna, potpisale vojnu konvenciju o punoj vojničkoj saradnji "u slučaju napada jedne ili više sila". Tim ugovorom predviđala se i saradnja protiv Turske - ukoliko se ona odluči da napadne jednu od njih. Nadalje, Bugarska je Srbiji priznavala oblasti severno i zapadno od Šar-planine, a Srbija Bugarskoj one istočno od Rodopa i reke Strume. Što se međuprostora tiče sporazumele su se da se, ako se one ne sporazumeju, kao arbitar pojavi ruski car.

Treći član te konvencije direktno se odnosio na Austro-Ugarsku. Bugarska je preuzela obavezu da u Srbiju pošalje 200.000 svojih vojnika kao pomoć ako joj Austro-Ugarska objavi rat. Istu obavezu ona je preuzela i u slučaju da Austro-Ugarska u Novo-Pazarski sandžak pošalje svoju vojsku posle čega bi Srbija i njoj morala da objavi rat.

O delu Austro-Ugarske politike na Balkanu u korist jačanja Albanije takođe je već bilo reči. Ona je sasvim otvoreno radila na njihovoj autonomiji, a na štetu „ostalih hrišćanskih podanika“ u Turskoj. Nasuprot njoj Rusija je zastupala stav da se takva ideja proširi i na hrišćane.

Turska je bila protiv autonomija i u tom smislu 11. septembra „naređuje mobilizaciju deset evropskih divizija“. Kao odgovor na to balkanski saveznici objavljuju mobilizaciju, da bi 24. već crnogorski kralj Nikola Turskoj objavio rat. Austro-Ugarska je bila u nevoljama, želela je da i vojno reaguje, ali je nailazila na energično protivljenje Nemačke - kojoj je lokacija sukoba na Balkanu odgovarala. U tim okolnostima i u Turskoj je objavljen rat balkanskim saveznicima - 4. oktobra 1912. godine.

19. 2. Neposredne ratne operacije

Što se Srbije tiče ona je za rat bila odlično pripremljena. Raspolagala je „solidnim oružjem“, dovoljnom količinom municije i imala je „naročito dobru artiljeriju“. Sam odziv bio je „neočekivan“ - za rat je podigla 402.200 vojnika. Uz sjajan oficirski kadar njena vojska nikad nije bila u boljem stanju. I naravno, i na bojnopolju usledili sjajni uspesi.

Dok se crnogorska vojska usmeravala ka Turcima, Skadru, Bijelom Polju, Peći i Dečanima, srpska se, s prestolonaslednikom Aleksandrom na čelu, usmerila prema Skoplju. Nasuprot očekivanju da će se glavni sudar dogoditi na Ovčem polju Turci su Srbe dočekali kod Kumanova. Ali, umesto iznenađenja, nalet Srba je bio takav da je turska vojska posle dvodnevne bitke, 10. i 11. oktobra 1912. godine, do te mere bila razbijena da se nije

mogla oporaviti sve do Bitolja. Već 13. oktobra Srbi su u Skoplju. Kako su i Bugari potukli Turke kod Lozengrada Lile - Burgosa to su oni bez ijedne pobeđe "bili odbačeni na celoj liniji".

Srpska vojska je nastavila dalje da bi već 5. novembra preko Albanije izmila i na more i 15. se oktobra ujedinila sa crnogoskom vojskom. Posle ovih sjajnih uspeha Generalštab Radomira Putnika unapređuje do najvišeg vojnog čina - ranga vojvode.

Da bi sprečila trajanje Srbije na primorju Austro-Ugarska iz Beča u Albaniju upućuje Ismail Kemala uz obavezu da "stvori samostalnu albansku državu" - koja doista i biva proglašena u Valoni 15. (28.) novembra 1912. godine i koju više sile odmah priznaju zbog čega srpska vojska i biva obavezna da se povuče sa primorja. U takvim se okolnostima Austro-Ugarska zalagala i za to da Albaniji pripadnu i Prizren, Dečane, Đakovica, Ohrid i Debar, ali je Rusija energično stala na srpsku stranu tako da je ta ideja propala.

Nije bilo sporno da je Srbija Austro - Ugarskoj na ovom delu izrasla u velikog takmaca i da ju je ona svakako nastojala marginalizovati. Htela je čak da uđe i u otvoreni rat, ali je Nemačka zaustavila.

U takvom bezizlazu ona se okrenula ka Bugarskoj koja je već imala teritorijalnih pretenzija u odnosu na Srbiju na prostorima Stare Srbije i Makedonije. Naime, od 130.000 kilometara kvadratnih koliko se dobilo oslobođanjem od Turske Bugarska je za sebe tražila još 85.000. Činom potpisivanja mira s Turcima od 18. maja 1913. godine, nisu, dakle, problemi ovde nestali. Podsticana od Austro-Ugarske Bugarska prema Grčkoj upućuje „jednu celu armiju od 30.000 ljudi“, dok svu ostalu vojsku usmerava ka Srbiji.

U noći između 16. i 17. juna 1913. godine Bugari "mučki" napadaju i Srbe i Grke "na celoj liniji novih južnih položaja". Mučki - bez objave rata! Već sutradan Srbi su izveli kontraudar da bi već 23. juna ušli u Kočane, a 25. i Štip. Kako su i Grci razbili Bugare s juga to su se ove dve vojske i spojile. Kako, nadalje, Bugarskoj rat, 27. juna, objavljuje i Rumunija, pa i Turska - vođena željom "da povрати Jedrene i izvesne položaje u Trakiji" ona se našla u vrlo teškoj poziciji. Na njihovu molbu 17. jula 1913. godine je u Nišu i sklopljeno primirje, dok su pregovori o miru vođeni u Bukureštu između 28. jula - 10. avgusta 1913. godine.

Tim mirom Srbija je zahvatila "celo područje južne Srbije... sem Strumičke oblasti koja je tada pripala Bugarima".

19. 3. Oslobođanje severnog dela Stare Srbije

Februara meseca 1912. godine “pobunjeničke čete Arbanasa” u mitrovačkoj su se okolini toliko namnožile da im “mladoturske vlasti... nisu mogle ništa”. One su bile takve snage da je austrijski konzul u Mitrovici pored protesta kod Porte morao da se prikloni i naoružavanju katoličkih Arbanasa.²⁸² Kako je i srpsko stanovništvo bilo uplašeno to “konzul Milojević iz Prištine” predlaže da se i Srbi ovog kraja preko Anđelka Nešića naoružaju. Najviše muka Srbima je zadavao arbanaški zulumčar Selim Bajgora.

Kao je to bilo i vreme kada su 18. januara 1912. godine raspisani izbori to je “zvanična Srbija zastupala stanovište da treba ući u pregovore sa mladoturcima i uz dogovor istaći srpske kandidate na njihovoj listi”.²⁸³ To je Srbima garantovalo “dobijanje poslaničkih mandata” u carigradskom parlamentu, ali i provociralo “sukob sa Arbanasima, koji su istakli posebnu listu”. Da bi se taj sukob izbegao zauzet je stav da “srpski kandidati treba da budu na mladoturskoj listi tamo gde se nadaju pobedi, a da na drugim mestima treba ići na opozitnim listama”.

Paralelno sa izborima rasla je pobuna Albanaca – 25. jula je zauzet Novi Pazar, a već 27. Iso Boljetinac ulazi u Kosovsku Mitrovicu u kojoj se turska vojska povukla u kasarne. Već 12. avgusta je palo Skoplje – mladoturska vlada je “rasturila parlament i raspisala nove izbore”. No, umeđuvremenu je izbio Prvi balkanski rat.

U trenutku kada je Srbija otpočela mobilizaciju arbanaško – turski sukobi su se smirili – pred njima je stajao zajednički neprijatelj. Iso Boqetinac je nasilno vršio svoju mobilizaciju – ali, umesto 60.000 boraca, koliko je očekivao, jedva je sakupio 16.000.

Ibarska vojska, koja je za nas u ovom trenutku interesantna, i kojom je komandovao Mihailo Živković, brojala je 22.000 ljudi, od čega 17.500 boraca i prikupila se u dolinu između Raške i Baljevca imala je za prvi zadatak da ovlada Novim Pazarom. Sam razmeštaj Ibarske vojske po dolasku u rejon Raške bio je sledeći:

“Štab Ibarske vojske, haubička, gradska i pozicijska baterija u selu Baljevac, 12. puk, s jednom poljskom i dve brdske baterije na liniji selo Vlasovo – karaula Mislopolje, radi obezbeđenja koncentracije, 10. puk u selu Šumarci, 11. u selu Beoce, 5. prekobrojni puk, poljski artiljerijski divizion II poziva, brdski artiljerijski divizion i pionirski polubataljon u selu Pavlica, divizijski mostovi u selu Bela Stena, pozadinski delovi u selima

²⁸² Vesna Sekulić, *Oslobođenje Kosovske Mitrovice u Prvom balkanskom ratu*, Baština, br. 17, Institut za srpsku kulturu, Prišrina – Leposavić, 2004, str. 152.

²⁸³ Isto, str. 152.

Pavlica, Žižovac i Ušće. Obako koncentrisana armija očekivala je naredbu Vrhovne komande za pokret i napad na neprijatelja”.²⁸⁴

Po naredbi Vrhovnog komandanta Nj. V. Kralja Petra ova vojska je po zauzimanju Novog Pazara morala da uputi “jedan združeni odred... protiv Mitrovice”. Kako je pre napada na Novi Pazar iz njega do generala Mihaila Živkovića “u ponoć 9. oktobra došlo izaslanstvo građana Novog Pazara da zamoli predaju grada i obustavu vojnih akcija” to su “trupe u 15 časova svečano i bez borbe ušle u grad”.

Nasuprot otporu koji je očekivao Mitrovački odred – kao i njegov komandant, potpukovnik Nikolajević – ne malo je bilo iznenađenje kada je stigla vest da je Vučitrnski odred već Mitrovicu zauzeo. Vođen idejom da održi red u gradu komandant odreda pored upravnika varoši – mesto na kome je postavio svog ađutanta, kapetana Radoja Pantovića, ima želju da na mesto predsednika opštine postavi i nekog viđenijeg Albanca. U tom se smislu i opredeljuje za jednog koji je tražio pre toga da ode u Drenicu i “porazgovara sa tomašnjim Arbanasima”:

“On je trebao da im obrazloži kako bi napad na Mitrovicu, ili na bilo koji deo srpske vojske, za njih bio poguban. Jedan od lokalnih Arnauta izjavio je da će otići i da se nada da će doneti ‘dobar aber’. Usput, zamolio je potpukovnika Nikolajevića da mu izda objavu za putovanje kako ga srpska vojska ne bi sprečila u prolasku. Kako potpukovnik nije imao vremena, rekao mu je da dođe u 4 sata popodne po objavu. Na prolasku kroz grad, ovog Arnautina su, smatrajući ga špijunom koji se kreće oko srpske vojske, presrela i ubila dvojica komita koji su došli sa Prepolca i za koje potpukovnik Nikolajević nije znao. Posle ovog događaja Nikolajević je naredio da se pomenute komite proteraju odakle su došle, a on je odustao od slanja novog izaslanika Arbanasima u Drenicu”.²⁸⁵

Prateći atmosferu pri oslobađanju Kosovske Mitrovice i ponašanju u njoj nakon goga Vesna Sekulić beleži:

„Prilikom oslobađanja Mitrovice, osim manjih puškaranja na putu prema njoj, nije bilo većih sukoba, pa nije bilo ni gubitaka u ljudstvu. Neprijatelj se na samu pojavu srpske vojske predavao i, kao što su činila sela u Drenici, isticao bele zastave. U takvom nadiranju bilo je i zarobljenih neprijateljskih vojnika, ali nije primećeno osvetničko ponašanje. To je bilo u skladu sa naredbom koju je komandant Ibarske vojske general Živković izdao svojim vojnicima na početku napredovanja, odnosno osvajanja Novog Pazara. U naredbi se kaže: ‘Naređujem da niko ne sme dirati u život, imanje, čast i svetinje mirnih građana, ma koje vere i narodnosti oni bili, jer se od danas imaju smatrati kao srpski državljani... Svakoga onoga

²⁸⁴ Isto, str. 159. i 160.

²⁸⁵ Isto, str. 167. i 168.

koji bi postupio protivno ovoj naredbi staviću pod sud i najstrožije kazniti, a za teže slučajeve streljaću ga...'

Koristeći ovakav pristup srpske vojske, Arnauti su dobrovoljno predavali svoje oružje i izjavljivali lojalnost novoj državi. Te lojalnosti bile su pojedinačne za selo, ili je više sela zajedno slalo jednu izjavu. Tako su arbanasi Drenice preko svojih predstavnika dostavili svoje izjave. Njih su potpisali: Deli Redžepović za Vrbovce, Azir Avdulić za Dobroševac, Durmiš Ramadanović za Kožince, Mehmed Delić za Prelovce, Ali Mehmetović za Kruševac, Hisen Osmanović za Štutince, Arep Redžepović za Duševac, Ibić Feratović za Ćirez, Hamid Memedović za Poljance, Redža Hisanović za Laušu, Memed Rašić za Turiševac, Bislim Selimović za Radiševo, Hamim Kartazović za Poljance, Ahmed Delić za Prekaze, Fejzula Sajdić za Ljubovac, Sejdi Isak za Dubovac, Ismail Ćemailović, Idriz Tahirović i Nezir Ajrizović za Kopilić.

Bilo je i zarobljenika, ali se prema njima korektno postupalo. Tako je zarobljen i čuveni Nedžib Draga iz Mitrovice, poslanik u Carigradu. Po naređenju načelnika Generalštaba generala Radomira Putnika, oslobođen je posle date izjave o lojalnosti. I prema zarobljenim turskim vojnicima se korektno postupalo, što vidimo iz jednog pisma poručnika Omera Fejze iz Mitrovice. On se po oslobađanju vratio u Carigrad, ali mu je žena sa dvoje muške dece ostala na Kosovu, kod oca u Gnjilanu. Poručnik Fejza je preko srpskog poslanika u Carigradu molio da mu se porodica doprati do Đevđelije, gde bi je on preuzeo. Ministarstvo unutrašnjih dela, kome je ovaj zahtev bio prosleđen, uzvratilo je da ono nema para za tu svrhu. Na to je predsednik Ministarskog saveta i ministar inostranih dela Nikola Pašić naredio da se o trošku njegovog ministarstva porodica Omer fejze prebaci do Đevđelije i da im se da 200 dinara za trošak. Tako je i urađeno.

U Mitrovici se nalazio i konzul Rusije i Austrougarske. Wihovi konzuli su različitim pristupom dočekali srpske jedinice. Raspoloženje ruskog konzula odražavali su osmeh na njegovom licu i prisustvo na blagodarenju u mitrovačkoj crkvi. Austrijski konzul Tahir je do samog ulaska srpskih trupa posticao Albance i Turke da brane grad, ali ga oni posle poraza kod Novog Pazara nisu poslušali.

Kako prilikom oslobađanja Mitrovice nije bilo sukoba, nije bilo ni ljudskih gubitaka. Zarobljeni turski oficiri i vojnici i pojedini arnautski prvaci ubrzo su oslobođeni.

Po završetku ovog zadatka Ibarska vojska je produžila u pravcu Metohije, gde je zajedno sa crnogorskom vojskom, koja je već držala Peć i Dečane, ušla u Đakovicu. Zadatak ove vojske bio je konačno završen naredbom Vrhovne komande br. 24 od 21. avgusta 1913. godine, kada su

sve kosovske trupe, shodno ukazu Njegovog Veličanstva kralja Petra, bile raspuštene“.²⁸⁶

**20. MILUTIN FOLIĆ OIZVEŠTAJIMA RUSKOG KONZULA I. S. JASTREBOVA
IZ SKADRA O SLOVENSKOM ŽIVLJU I NJIHOVIM CRKVAMA
U ALBANIJU U DRUGOJ POLOVINI XIX VEKA**

Ivan Stepanovič Jastrebov je rođen 1839. u selu Gromuška u sveštenečkoj porodici, a umro 6. januara 1894. godine u Solunu gde je i sahranjen. Školovanje je začeo u Astrahanu, a potom nastavio Duhovnu akademiju u Kazanju. Za diplomatskog činovnika u ruskom poslanstvu u Carigradu Jastrebov je postavljen 1. januara 1866. godine - u rangu vežbaonika. Već 1. januara 1867. godine biva postavljen za sekretara i prevodioca u ruskom konzulatu u Skadru. Na mestu vicekonzula u Prizrenu proveo je od 1. aprila 1870. do 18. avgusta 1874. godine. Pošto je u tom periodu privremeno zamenjivao ruskog konzula u Skadru, to 5. avgusta 1874. godine biva tu i premešten za konzula. Kako je jedno vreme radio kao član Andrijaševe konzulske komisije za Hercegovinu to se u Skadar ponovo vraća 1. jula 1879. godine. Posle kraćeg boravka u Janjini u Prizren se vraća 20. februara 1881. godine da bi ostao sve do marta 1886. godine. Iz Prizrena biva premešten za generalnog ruskog konzula u Solun, gde i umire između 7. i 8. januara 1894. godine. Paralelno sa diplomatskom službom pisao je i studije o krajevima u kojima je kao dilomata boravio - zbog kojih je dobijao vrlo velika priznanja ne samo u Rusiji no i od balkanskih zemalja.

²⁸⁶ Isto, str. 169, 170. i 171.

Tumačenje dela Ivana Stepanovića Jastrebova Molutin Folić je izneo u *Zborniku radova* sa međunarodnog naučnog skupa koji je održan na Cetinju 21, 22. i 23. juna 1990. godine.

Jedno je sasvim nesporno, u svojstvu diplomate Jastrebov je ipak boravio u "jednoj dalekoj provinciji u kojoj se malo osećala centralna vlast u Carigradu".²⁸⁷ Ili, u sredini u kojoj su dominirali zakoni sile i običajnog prava. Kako mu je poziv diplomate nalagao i to da istražuje život sredine u kojoj radi, kulturu toga naroda, njihov mentalitet, odnose u društvu i porodici to je svakako morao da odlazi i u zabačene – nepoznate krajeve. U tom kontekstu on se naročito bavio južnim Slovenima na ovom prostoru, tim više što je Slovenofilski pokret i kod Rusa bio vrlo popularan. Kako se Rusija u to vreme pojavljivala kao "zaštitnik pravoslavnog življa u okviru turske carevine" to je sasvim prirodno što se Jastrebov pre svega interesovao za Srbe i Crnogorce sa ovog prostora. Svoj uticaj na ovom prostoru Rusija je legalizovala i interesovanjem za stanje pravoslavnog življa što će dalje reći da se nije bavila samo Slovenima koliko je u sferu svog interesa uključivala – recimo Grke. Naravno da to nije bila nikakva novina jer su i "druge velike sile, polazeći od činjenice da pod turskom žive hrišćani rimokatoličke veroispovesti predstavljale sebe kao zaštitnice stanovništva katoličke vere". Ne treba ni jednog trenutka zaboraviti da su i: Austrija, Francuska i Engleska takođe imale "svoja diplomatska predstavništva u turskoj u krajevima gde su bili katolici bez obzira kojeg su narodnog porekla bili".²⁸⁸

Ipak, Rusija se posebno interesovala za politiku Srbije i Crne Gore – tada jedinih južnoslovenskih država na Balkanu. Rusija nikako nije želela da dozvoli da preimućstvo uticaja na ove države imaju neke druge velike sile. Upravo zato ona je neprestano bila u kontaktu sa Cetinjem i Beogradom. Još u Carigradu Jastrebov je imao prilike da upozna Sima Andrejevića Igumanova – osnivača i zadužbinara Srpske bogoslovsko – učiteljske škole u Prizrenu 1871. godine – jedine tada srpske srednje škole u Turskoj. Od kakve je važnosti bila ova škola treba samo podsetiti da je drugu polovinu XIX veka obeležavao vrlo agresivan stav Carigradske patrijaršije u procesu „jelinizacije pravoslavnog južnoslovenskog stanovništva pod Turskom“. Ovoj jelinizaciji južnoslovensko stanovništvo vrlo se žestoko opiralo i preko nižeg sveštenstva – koje je bilo iz srpskog naroda i svakako povezano sa Beogradom. Ovaj položaj srpske crkve u Turskoj Jastrebov je upoznao još u Skadru, a bitno ga je dopunio za vreme službovanja u Prizrenu. Zanimljivo je da su se stavovi, o odnosu ruske

²⁸⁷ Milutin Folić, *Izveštaji ruskog konzula I. S. Jastrebova iz Skadra o slovenskom življu i njihovim crkvama u Albaniji u drugoj polovini XIX veka*, internet

²⁸⁸ Isto, internet

politike prema balkanskim narodima, koje je Jastrebov izgradio ne malo razlikovali od „zvanične ruske politike, što je naročito došlo do izražaja u manifestovanju ruske politike na Balkanu u Sanstefanskom ugovoru“ – koji je sasvim zanemarivao, u odnosu na Bugarske, srpske interese. U osnovi te srpske zanemarenosti bio je interes Rusije da preko Velike Bugarske „ostvari svoje pretenzije na Balkanu“.

Što se Mačedonije tiče Jastrebov je, primereno svojim savremenikima, Makedoncima prilazio kao južnoslovenskom narodu iz korpusa srpske nacije – iako je bilo čak i ruskih političara i naučnika koji su „smatrali da su makedonci bugarskog porekla“. Svoj stav Jastrebov je gradio na osnovama jezika, običaja, verovanja i načinu života. Mora se Jastrebovu doista, i sada, odati priznanje – u vreme kada je ruska zvanična politika bila okrenuta prema Bugarima, a naročito posle Sanstefanskog ugovora, on je Makedonce svrstavao u korpus srpske nacije.

U vreme dok je Jastrebov borabio u Skadru on je bio tipična turska kasaba koja je sačuvala tek nekoliko spomenika srpske srednjovekovne kulture. Što se crkava i manastira tiče najsačuvanija je bila crkva Sv. Stefana – ona ista koju su Turci 1471. godine pretvorili u džamiju. Tu su potom bile i: crkva Sv. Nikole – koju je sagradila kraljica Jelena i crkva Sv. Vlaha – koja je sagrađena početkom XV veka. Kako su ti spomenici bili ili pretvoreni u džamije ili sasvim porušeni može se samo zamisliti do koje je mere srpsko stanovništvo bilo izloženo pritiscima “od strane zvanične državne vere islama” – kao i od katoličke crkve. Pritisak je bio takav da se broj pravoslavaca neprestano osipao. Uticaj katoličke crkve naročito je bio izražen nakon otvaranja austrijskog i francuskog konzulata u Skadru. Ovo se može pojasniti jedino potrebom velikih katoličkih sila da preko Balkana prodru što dublje na istok. Upravo zato je u Skadru i otvoren ruski konzulat – da bi se i time kontriralo težnjama Austrije i Francuske. Ovoj težnji Rusija je kontrirala protivtežom da izađe na Jadransko more. To je i bio jedan od razloga što je Jastrebov, odmah po dolasku u Skadar „stupio u neposredan kontakt sa slovenskim življem“.

U takvim okolnostima Srbi nisu imali mnogo izvora – ili da se ise, ili da verom prevrnu. U tom se kontekstu jedino može i razumeti „brza promena etničke slike stanovništva u Skadru i skadarskom kraju“. Govorimo ovde o Skadru a svakako moramo imati u vidu da je proces albanizacije i poislamljenja Srba bio vidno prisutan na prostoru cele Albanije. Ali, uporedo sa tim procesom tekao je vrlo dosledno i uporno i proces otpora od strane slovenskog življa. U tome mu je bitno pomogao i sam Jastrebo – nastupao je čak i mimo svojih diplomatskih ovlašćenja. Dosledno je insistirao na poštovanju zakonskih normi koje su “odredile centralne turske vlasti”. Veliki prijatelj I. S. Jastrebova Panta Srećković je

posle njegove smrti opisao jedan slučaj iz Skadra: "Jednom prilikom u Skadru besni Arbanasi napadnu na crnogorski konzulat, Jastrebov sa revolverom upadne u sredinu te besne svetine i sve ih rastera".²⁸⁹

Inače, po izveštajima samog Jastrebova sastav stanovništva u Sakadarskom srezu bio je vrlo šarolik. Reč je o području od 80.000 duša - muškog pola katoličke veroispovesti, 20.000 duša - muškog pola pravoslavne veroispovesti i 9.500 duša - muškog pola muslimanske veroispovesti. Što se jezika tiče prevoslavci i deo katolika i muslimana su govorili srpskim jezikom, iako je, ipak, najveći broj stanovnika govorio albanskim. Prednost samog Jastrebova u komunikacijama bila je u tome da je govorio i srpski, i albanski.

Jastrebov nije bio samo diplomata no i čovek od nauke koji je u tom svojstvu i obilazio Albaniju, paralelno sa Crnom Gorom. Uporedo sa tim interesovanjem „Jastrebov se u Skadru sukobio sa isturenim kandžama agresivne politike austrougarske“ čija je agresivna - osvajačka politika bila usmerena i ka teritoriji Skadarskog sandžaka, nezavisno od toga što se na njemu predstavljala kao zaštitnik „prava i interesa katoličkog življa“- koje je daoista bilo vrlo brojno. Veoma je važno imati u vidu da je „verska pripadnost tada bila izjednačena sa nacionalnom“. Upravo ta izjednačenost je i davala velika „prava“ velikim silama zapada da budu „zaštitnici katoličkog življa u turskoj“. To „pravo“ zapravo je bilo i „pravo“ zapadnih sila za novim osvajanjima. Vođeni tim ambicijama zapadne sile su „nastojale svim sredstvima da uvećaju procenat katolika na terenu Skadarskog vilajeta i Balkanu uopšte“. Primereno tome svako unijaćenje Srba i Crnogoraca nije bilo ništa drugo do svesno slabljenje ovih etnikuma. Jedan od ključnih ciljeva zapada svodio se to da se Srbija i Crna Gora otrgnu od uticaja Rusije. Upravo ove ideje Jastrebov je izvanredno uočavao i „otkrivao“ - preko svojih izveštaja i naučnih istraživanja.

Baveći se stanjem pravoslavnih crkava Jastrebov, između ostalog beleži i ovo:

„Od starih crkava, koje još sasvim utemeljene nisu, koje svojim zidinama, premda upola razvaljenim, privlače radoznalost svakoga, sačuvala se jedna znamenita crkva, Sv. Srđ, na Bojani. Ova crkva je sada bez krova, oltar sa severne strane mu je obaljen u Bojanu, koja teče pod samom crkvom. Stoji na dva sahata od Skadra na levom bregu Bojane. Crkva je velika, ima 30 koraka u dužinu, 20 u širinu. Sva je unutra živopisom na zidovima ukrašena...“.

²⁸⁹ Isto, internet (I. S. Jastrebov, *O pravoslavnim srpskim starim i novim crkvama u Staroj Zeti - sadašnjem skadarskom okrugu*, Akademija nauka, Glasnik Srpskog učenog društva, knj. XLVIII, 1880, str. 359 - 367.)

Što se ikonopisa tiče on „nije vizantijski, nego pravi srpski. Svi sveci imaju odelo isto onako, kao što ga imaju na ikonama u Dečanskoj lavri, u Pećkoj patrijaršiji i u Gračaničkoj crkvi“. Visina crkve sasvim odgovara dužini i širini – ima oko 10 sežanja.²⁹⁰

Crkva Sv. Jovana Krstitelja nalazi se dva hoda od Skadra “na istok – sever” na putu u riolsku planinu blizu sela Vrake. Oko nje se inače vodila velika “rasprava... između pravoslavnih i katolika”. Naime, katolici su uporno tvrdili “da su pravoslavna sela Vrake iz Crne Gore, a da su katolici ‘iz davna vladali ovom crkvom”. U tom kontekstu Jastrebov vrlo precizno oznosi da u selu Raš nema ni jednog katolika, naprotiv, kao i u Vraki, Boriču i Kopliku i u Vraki pravoslavci žive od pamtiveka. Naime, po svedočenju Jastrebova, u Donjoj Zeti i Albaniji katolička vera je počela da se širi “tek na izmaku XVI veka”, u vreme kada su Turci počeli sve više da se utemeljuju.

Pravoslavci su bili u veoma teškoj poziciji, naročito u “vreme seobe pod Arsenijem Čarnojevi}em”:

“... nestalo popova, nestalo prvaka, oslabilo svako nadanje na bolju budućnost kod ostalih stanovnika. Događalo se i to, da su deca ostajala nekrštena, mrtvaci neopojeni. Gotovo su svi isturčili koji su živeli u ravnici, a planinski stanovnici bili su gotovi primiti svakog samozvanca popa, takvih pak bilo je dosta da se uveliča skandal”.²⁹¹

Da bi skrili svoju pojavu iz Rima katolički popovi su se počeli pojavljivati “kao lečnici za planine”. Opisujući ponašanje tih popova u Albaniji Jastrebov navodi svedočenje jednog od njih kako nikako “nije mogao naučiti svoje Malisore krstiti se kako se krste latini”. Oni su se uporno krstili “sa tri prsta i sasvim po načinu pravoslavnom”. Od ovog svedočenja Jastrebov izvlači zaključak “da je Albanija bila pravoslavna, pa posle pounijaćena”. U tom smislu on navodi i jedan konkretan primer. U selu Riolj posetio je latinsku crkvu koja je obnovljena 1790. godine. Kao i svaki pravoslavni hram i ova je crkva bila okrenuta na istok. Međutim, po svedočenju brđana Riolca samo 20 godina pre obnove “oltar je bio odeljen osobitim zidom sa prestolnim vratima i ikonopisom” i da je bila arnautska crkva Sv. Selvestra.

Prateći istoriju po osnovu vere i etničke pripadnosti na ovom prostoru Jastrebov navodi i svedočenje Bajrama Alije iz sela Belilaj koji je tvrdio “da je njegov praded došao u Riol iz Brajića iz Crne Gore (Malizi) i rodio tri sina od kojih su sada postala tri bratstva: Papaji, od kojih je 10 kuća (muhamedanaca), Kokaji – 18 kuća (Katolici) i Kurtaji 16 kuća

²⁹⁰ Isto, internet

²⁹¹ Isto, internet

(muhamedanaca)... Ova tri bratstva od jedne su krvi, i danas brat za brata osvetu traži i mre, bez razlike, bio on latinin ili Turčin”.²⁹²

Prateći broj pravoslavaca u okolini Skadra I. S. Jastrebov je vrlo precizan: u selu Dobrač 15 je pravoslavnih kuća, u Borić Verizovu – 9, Borić Muhtarovu – 20, Grilju – 20, Omra – 15, Tiuraliji – 5, Begovu – 4, dok u samom Skadru ima 125 pravoslavnih kuća. Niže od Skadra imamo: Gorice sa 4 pravoslavne kuće, Brdice – 3, Daragijat – 8 i Trumši – 6.

U crkvu u selu Vrake – koja je sagrađena 1869. godine dolazili su pravoslavni žitelji i iz sela: Raš – 7, Kuli – 9, Koplík – 4, Kamenica – 15, Vrake – 60.

Velikom pažnjom Jastrebov je pratio i “nastanak Prizrenske lige, koja je bila značajna za rusku vladu i njenu diplomatiju“. Reč je o pokretu Albanaca koji je zapravo protivteža odlukama Berlinskog kongresa po kome je bilo predviđeno da Crna Gora dobije i Plav i Gusinje. Takva politička kretanja sukobila su mnoge interese ne samo balkanskih zemalja no i Austrije i Rusije. To se prirodno reflektovalo ne samo na stanje u Skadarskom, no i Kosovskom vilajetu. Prvi sastanak predstavnika albanskih plemena sa prostora Albanije i Kosova, kao i muslimanskih i feudalnih krugova iz sandžaka i Bosne, ali i muslimanskih verskih organizacija sa čitavog ovog područja održan je u Prizrenu 10. juna 1878. godine - čime “liga dobija sasvim verski muslimanski karakter” utemeljen na feudalnim osnovama. Temeljni cilj lige svodio se na “zadržavanje određenog stanja u Turskoj kako ne bi došlo do promene državnih granica Turske i društveno – političkih promena evropskog tipa“. U osnovi se radilo o strahu feudalaca od reformi – strahu koje bi dovele do promena nakon Berlinskog kongresa. U tom kontestu Liga je zauzela vrlo jasan stav: „Borba za sultanov suverenitet nad albanskim plemenima, odnosno nad muslimanima na Balkanu“. Takav zahtev je uostalom i upućen Berlinskom kongresu. Ali, već 1880. godine vrlo se jasno daju uočiti dve struje: dok jedna izrazito ističe „borbu za reforme u okviru Turske“ – iza te struje stoje pre svega muslimanski feudalci, druga „se zalaže za nacionalni preporod Albanaca i za autonomiju“ – jedno je čak „njeno krilo bilo za autonomiju pod Turskom“.

Prateći stanje na terenu Jastrebova neprestano interesuju nova bezvlašća, pljačke, otimačine i stradanja hrišćana. On Prizrensku ligu ocenjuje kao „čedo carigradske Porte“ – cilj lige je u tome da se onemogućí sprovođenje odluka Berlinskog kongresa. Što se same snage Perizrenske lige tiče ona je po Jastrebovljevom mišljenju „neorganizovana i od početka razjedinjena, sklona uvođenju bezvlašća i nereda“. Što se pak

²⁹² Isto, internet

stanja Srba tiče nakon formiranja Lige Jastrebov očekuje da je ono "najgore za koje se zna, jer je zavládala prava tiranija... opšta nesigurnost imovine i života". Bilo je to vreme koje se prepoznavalo po čestim ubistvima, pljačkanju, otimačini - onome što je Srbe nagonilo „da napuste svoja ognjišta i da beže u gradove“ gde im takođe ništa „nije bilo sigurno“.

Zasedanje Lige od septembra 1879. godine Jastrebov je pratio iz neposredne blizine jer se i sam nalazio u Prizrenu. Ono što snažno pada u oči jeste njegova procena da je u Ligi došla do izražaja očita neusaglašenost u kojoj je „prevagu odnela feudalno - muslimanska struja“ tako da je Liga praktično „dobila više versko islamski karakter“. Taj verski karakter se pre svega ogleda u „spremnosti Gega, odnosno Toska da ratuju protiv država suprotnih vera“. Nema sumnje da je na rad Lige snažno uticala i Austrija vođena idejom da parališe „akcije slovenskog, odnosno pravoslavnog življa na Balkanu“. Alternativu pokretima južnih Slovena na Balkanu ona je prepoznavala u „stvaranju Velike Albanije“ - koja je trebala da bude „protivteža Velikoj Bugarskoj, Srbiji i Crnoj Gori“.

21. SRETEN L. POPOVIĆ (1820 - 1890)

Sin Lazara Popovića i unuk Pavla, predsednik Apelacionog suda, član Kasacionog (Vrhovnog) suda Srbije, lični sekretar kneginje Ljubice i sekretar Tome Vučića Perišića, rođeni Beograđanin, kome je na krštenju bio knjaz Miloš i koji je kasnije bio član „pozorišne trupe Joakim Vujić u Kragujevcu“ da bi 1879. godine objavio knjigu *Putovanje po novoj Srbiji* koja i danas može da posluži kao vrlo dragocena građa „za srpsku literaturu, geografiju i etnologiju“.

Prateći istorijske tokove vezane za Predejane i okolinu u svom II dopunjenom izdanju u istoimenoj knjizi Petar S. Petrović se poziva na navedeni putopis Sretena L. Popovića.²⁹³ Da bi nam ti događaji, međutim, bili jasniji želimo pre svega konkretnije locirati Predejane i pojasniti naziv Grdelička klisura za koji „neki ljudi koji se bave naukom“ nalaze da je neadekvatan i „da se Jovan Cvijić ogrešio“ nazvavši je tako jer se „u njenom središnjem delu kao dragulj nalazi Predejane, pa je logično da se zove Predejanska klisura“.²⁹⁴

Sama Grdelička klisura je u prošlosti, inače, „bila divlja i nenaseljena“ tako da se saobraćaj „odvijao preko Graova, Repetiš i Jastrebca ili preko Novog Sela, Mrkovice i Vrele Reke ka Vranju“. Ovaj komunikacioni pravac na značaju dobija tek onda kada je završena izgradnja carskog drumu.²⁹⁵ A o tome kako su doista izgledali ovi predeli početka 18. veka govori u svojim zapisima Jerotije Rečanin 1704. godine:

„I dojdosmo pod Ljeskovac na užinu kod kamenite crkve, pak dojdosmo do devetog konaka na Ljeskovačku klisuru, pak ustasmo rano i uđosmo u klisuru, i padosmo na užinu u klisuri, u strani, kano koza na malju, i tu pomilješe zmiije, i žabe i gušteri, i kornjače, malo u vodu ne poskakasmo od straha, i paki padosmo na deseti konak pod manastir Rišitski, na izmaku Vranjske klisure“.²⁹⁶

²⁹³ Petar S. Petrović, *Predejane i okolina*, II dopunjeno izdanje, Beograd, 2007. - www.predejane.rs.

²⁹⁴ Isto

²⁹⁵ Reč je o nazivu za Modhad pašin drum

²⁹⁶ D. M. Trajković, *Nemnjina Dubočica*, www.predejane.rs.

Jovan Cvijić je opisuje sledećim rečima:

„Grdelička klisura počinje kod Vladičinog Hana, a svršava se ispod Grdelice, sastavlja Vranjsku i Leskovačku kotlinu, od kojih je prva bila deo Egejskog, a druga Panonskog jezera. Klisura ima laktatsti oblik i prelom lakta kod sela Predejana. Dugačka je 26 kilometara. Zemljište oko ove klisure sastavljeno je poglavito od liskunovih kristalnih škeiljaca, koji su gde-gde jako kvarcoviti i pri raspadanju ostaju od njih znatne količine kvarca. Po uskoj zoni gosavskih slojeva, koja prati Grdeličku klisuru može se izvesti da je ona stara tektonska udolina“.²⁹⁷

Sama je klisura, inače, nastala usecanjem reke MARGUS - latinsko ime Južne Morave - u stene pri oticanju vode iz jezera u Vranjskoj kotlini. Reka je tako sebi uporno krčila put ka Panonskom moru praveći usput „rečne terase u obliku pragova“ - koje se i danas mogu videti u središnjem delu Grdeličke klisure kod Predejana.

21. 1. Turska vlast na prostoru Grdeličke klisure

Na ovaj prostor turska vlast se proširila tek u 15. veku - 1454. godine, u vreme kada se srednjovekovni srpski velikaš Nikola Skobaljić, velikaš iz Leskovca, upustio u borbu sa ubedljivo nadmoćnijim Turcima i bio poražen. Pojašnjavajući veličinu njegovog otpora Turci su sami kazivali da: „od kako žive nije se čulo nikad za takvu bitku od tako malo ljudi protivu tako velike sile“.

U novonastalim okolnostima Leskovac izrasta u središte oblasti²⁹⁸ da bi u dugom ropstvu pod Turcima bio i sedište paše, rezidencija spahija i čitluk - sahibija, sudko i nahijsko središte - svojevrsni centar turske države na ovom prostoru. Po veličini i broju stanovnika on je bio drugi grad u Srbiji. Beograd je tada imao 22.000, Leskovac 15.000, Niš 10.500, Kruševac 7.000, a Kragujevac 4.000 stanovnika.²⁹⁹

Prirodno je da se život u Srbiji, dolaskom Turaka, izmenio, tim više što su Srbi sada već postali raja koja je surovo i eksploatisana, i pljačkana, i ubijana. Gušeći nacionalna osećanja u svetu pokorene raje Turska je nametala i svoju veru i svoje običaje. Srbi ne samo da nisu smeli da se okupljaju, no ni da imaju svoje škole, da slave verske praznike, pa čak ni da pevaju pesme o kosovskim ili hajdučkim junacima. Imanja su im spaljivana, žene i devojke silovane, „muškarci terani na rad u rudnike ili na imanja turskih gospodara, a deca odvođena u janičare“.

²⁹⁷ www.predejane.rs.

²⁹⁸ Leskovica

²⁹⁹ D. Tanić, *Leskovac i okolina*, www.predejane.rs.

Turci su po pravilu živeli u gradovima i većim mestima, dok su u selima „držali njive, vošnjake i vodenice potočare“. Poseban teret na raju sledio je u haraču – porezu kod koje je desetina bila obavezna za cara, a devetak za seoskog gospodara. Ima li se tu u vidu, pored mnogih drugih dažbina, i ratni harač raji je od celokupnog prihoda ostajala samo četvrtina – odnosno 25%.

Kako je od 16. veka, zbog poraza turske vojske na mnogim ratištima, i njena moć počela da slabi to se položaj raje u Srbiji još više pogoršao. Narod je živeo jako teško.

Srbi Grdeličke klisure nikada nisu prihvatili tursku vlast – „bežali su u šumu i postajali hajduci“. Tako već 1572. godine ustanički vođa Dumen iz Vranja podiže ustanak okupivši „oko sebe 200 naoružanih ustanika i 5 – 6.000 pristalica iz masuričkih i predejanskih rudnika“.³⁰⁰ Turske su osвете bile stravične.

Sličnu sudbinu narod ovoga kraja doživeo je i posle austro – turskog rata (1788 – 1791). U prvoj fazi austrijska vojska je uz pomoć Srba oslobodila sve krajeve, ali je posle poraza kod Skoplja morala da se povuče tako da su se Turci ponovo vratili u Grdeličku klisuru. U tom se sukobu turski paša sa svojom vojskom čak i ulogorio u blizini Predejana. No, „kaluđeri iz manastira Sveti Nikola su u toku noći iznenadili pašu i njegovu pratnju,³⁰¹ upali u logor i pobili Turke“.³⁰² Ali, kako je samo jedan spaseni Turčin ubrzo doveo odred Turaka, „Turci su za osvetu spalili manastir i pobili sve kaluđere“.

Prateći pašinu pogibiju, a mesto na kome je ubijen od tada zove Pašina luka, putopisac Feliks Kanic beleži kako je „video mnoga ulegnuća koja ukazuju na grobove 70 kaluđera“.³⁰³

Krajem 19. veka u mnoga se sela Grdeličke klisure „doseljavaju Arbanasi koji se postavljaju kao gospodari nad srpskom rajom“, da bi odmah otpočeli neviđeno izrabljivanje srpske raje uz otimanje, pljačku i prisvajanje boljih njiva, konja, volova pa i žena. To je i bio razlog što su Srbi otpočeli masovno iseljavanje „na sever u dolinu Velike Morave“. Sela su opustela, planinski teren je obrastao gustom šumom tako da je sve moćnije „odmetnicima i hajducima pružao sigurno utočište“. U tom je kontekstu Grdelička klisura sve ubedljivije „za Turke predstavljala neprelazni tesnac, pa su oni putovali karavanima preko Graova i Jastrebcu ili Novog Sela i Mlačišta, zaobilazeći klisuru“.

³⁰⁰ D. M. Trajković, isto, www.predejane.res

³⁰¹ Patar S. Petrović, isto, www.predejane.res

³⁰² Patar. S. Petrović, isto, www.predejane.rs.

³⁰³ Feliks Kanic, Srbije – zamlja i stanovništvo, www.predejane.rs.

Pravu sliku o tajanstvenosti Grdeličke klisure daje nam u svojim putopisima Sreten L. Popović – prisećajući se i fantastičnih priča koje je kao dečak slušao:

„Kad su naši putnici, trgovci putovali tamo svojim poslom, najpre bi se sa svojom familijom i srodnicima opraštali, kao kad bi polazili na onaj svet. Putovali su i hanovi, kojih u Derventu ima na svakom puškometu, gde su putnici na konak dolazili, bili nesigurni, kako danju tako i noću”.³⁰⁴

Samu je nespokojnost pri ulasku u Grdeličku klisuru propraćao rečima:

„Ja sam ovu klisuru tako zamišljao da vidim nad sobom samo nebo... da ćemo kojekako moći doći do Leskovca i klisure, ali klisuru probiti, i kroz nju proći, da je to nemoguća stvar”.³⁰⁵

Na njegovo veliko iznenađenje put je ipak bio ravan, vijugao se pored Morave i doveo ga do hana u Oraovici – poznatog i po lepim ženama i devojkama koje su bile „još i đavolaste“. S desne strane Morave on registruje sela poput Grdelice, Male Bojišine, Palojce, Moćnog Dola, Krpejca, Prestonja, Bričevja, Suševlja, Garinja, Ljuteća, Kopitrca i Džepa, ali nigde „ne pominje Predejane mada je ono u to vreme opštinsko mesto i znatno veće od drugih mesta iz okoline”.³⁰⁶

21. 2. Novo naseljavanje Grdeličke klisure

Do novog naseljavanja Grdeličke klisure dolazi krajem 18. veka „kada ljudi iz raznih krajeva Srbije i Bugarske osnivaju domaćinstva na pošumljenom zemljištu“ – daleko od puteva kojima po pravilu prolazi vojska. To su oni isti Srbi koji }e uzeti masovno učešće u Prvom srpskom ustanku kada ih protiv Turaka vodi leskovački vojvoda Ilija Petrović Strelja. No, Leskovac je oslobođen tek posle 420 godina ropstva – 11. decembra 1877. godine. Bojeći se gneva i osvete Srba preko 5.000 Turaka je Leskovac napustilo još 8. decembra. Evo šta o tome beleži učitelj Josif H. Kostić:

„Bilo je mnogo Turaka koji su goli, bos, po najvećoj decembarskoj zimi, peške bežali po snegu, ostavljajući u Leskovcu svoje pune kuće. Te noći su mnoga deca u kolima ili na majčinim ramenima u kolevkama

³⁰⁴ Sreten L. Popović, *Putovanje po novoj Srbiji*, www.predejane.rs.

³⁰⁵ Isto

³⁰⁶ Isto

pomrla od velike hladnoće, dok su turske porodice bežale uz dolunu reke Južne Morave, po najvećoj zimi. Povlačenje je bilo tragično“.³⁰⁷

Grdelička klisura je oslobođena januara 1878. godine - posle borbe od 8. januara kod Kopašnice gde je srpska vojska tursku naterala na povlačenje ka Grdelici. Već je 9. januara „pukovnik Nićifor Jovanović kod Grdelice razbio Turke i potisnuo ih prema Vranju.³⁰⁸ Sutradan, 10. januara 1878. godine Srbi oslobađaju i Predejane, Repište i Džep, da bi samo Vranje bilo oslobođeno 19. januara 1878. godine.

Evo šta o tim borbama beleži Sreten L. Popović:

„Od naši vojnika koji su begajuće Turke posle poraza njihovog na Grdelici, Pirotu i Vranji vijah, slušao sam pripovedati da su nailazili na turske zbegove u najžalosnijem stanju. I ono što su sa sobom od imanja poneli da spasu, svim su putem bacali samo da lakše begaju. Mnoga stoka od umora i gladi, nađena je svim putem lipsana ili od leda i klizavice poraščepljena. Deca su pobacana ili ostavljena, žene i starci pokočeni od zime ili polumrtvi od umora i gladi“.³⁰⁹

21. 3. Balkanski ratovi i Prvi svestki

Reč je o ratovima koji takođe „donose nova stradanja ljudi iz Grdeličke klisure“. Ratne operacije, glad, bolest i siromaštvo su „kosili nejač i sirotinju“. Biološko postradanje, zaostalost u razvoju sela i drugih mesta iz Grdeličke klisure doveli su do masovnog iseljavanja iz nje. Ljudi su po pravilu odlazili u Makedoniju ili na Kosmet. Ako se na nekim izuzecima insistira onda se mogu izdvojiti varošice Grdelica i Predejane - „koje sporo rastu i stihijski se razvijaju“.

Sreten L. Popović nesumnjivo pripada onoj plejadi naših književnih i javnih radnika koja se odmah po svršetku srpsko - turskih ratova, 1878. godine, uputila u oslobođene krajeve - okruge: niški, pirotski, vranjski i toplički. Za razliku od ostalih naših putopisaca Sreten L. Popović je „usput izmenio nameru i veći deo svojih putopisa ispunio pričanjem o starom vremenu u Srbiji, a najviše o starom Beogradu.³¹⁰ Koliko mu se ovakav aspekatski prilaz u putopisima može tretirati i kao dobra strana činjenica je da on u svom izlaganju nema sistema. Knjiga je doista prepuna

³⁰⁷ N. P. Ilić, Oslobođanje Južne Srbije, www.predejane.rs.

³⁰⁸ F. Kanić, isto, www.predejane.rs.

³⁰⁹ N. P. Ilić, isto, www.predejane.rs.

³¹⁰ Đuro Gavella, predgovor knjige Sreten L. Popović, *Putovanje po Novoj Srbiji*, SKZ, Beograd, 1950, str. 6.

digresija koje se potom rasčlanjavaju u nove da se naprosto stiže utisak da u njoj nema nikakvog plana, reda. Upravo zato je i veliki broj, ne retko i vrlo dugih, fus - nota. Opterećen uspomenu on olako prekida glavnu priču - bezbrojnim zgradama, umetnutim rečenicama i napomenama da je vrlo često prava umešnost u svemu se tome snaći. Opterećenost je tolika da vrlo često zna i samoga sebe da zapita: ""Gde ja ono u pričanju stadoh?" - Đuro Gavela vrlo tačno primećuje da Popović često zna da "prekinuto pričanje više nikad i ne nastavi".

Pa ipak, Sreten L. Popović "priča živo i prirodno, a sa onim narodskim opservacijama čije sklonosti za detalj daju pričanju boje i živopisnosti".³¹¹ Same svoje putopise autor je, inače, posvetio ""svima ratnicima i trudbenicima za oslobođenje i nezavisnost".³¹²

Prvi granični dodir sa Novom i Starom Srbijom Sreten L. Popović registruje u svom trećem pismu³¹³ kada dolazi u Rašku - "malu pograničnu varošicu":

"Kod Pavlice pređemo preko Jošanice, koja tu utiče u Ibar. Pavlička crkva je jedna od najlepših građevina starih. Malo dalje na desno, s leve strane Ibra, u vrlo prijatnoj dolji ostavimo Brvenik, dođosmo do sela Rvata, tu se na skeli prevezemo na Rašku, malu pograničnu varošicu, koja je i sad ostala da stražari u onom kraju do suđenog dana. Tu drugog dana predanismo, pregledasmo skupljeno vojinstvo, i sutradan pođemo za Studenicu, lavru Nemanjića".³¹⁴

Već u četvrtom pismu, na samom početku, upoznajemo pravog autora putopisa i biva nam jasno sa kojim ćemo se problemima suočavati dok budemo pratili njegovu "putovanje: "Nemojte mi zameriti što započeto još ne završih, a drugo već počinjem".³¹⁵ Nešto dalje on pokušava da tu svoju (ne)planost pojasni:

"Ja znam da će mnogi zameriti i mom načinu pisanja. Naslov je: 'Putovanje po Novoj Srbiji', a ja dođoh do Smedereva, očešah se malo Jagodine, pa se vraćam i pišem o Beogradu i njegovim starinama. Razumimo se. Ja ovo, putujući sve dalje, iz dugog vremena, kad nemamo šta drugo da se razgovaramo, pričam mojim saputnicima i kazumej im šta je i kako je negda bilo. Vama koji sa mnom ne putujete stoji na volji čuti ili ne čuti moja pričanja".³¹⁶

³¹¹ Isto, str. 14.

³¹² Sreten L. Popović, *Putovanje po Novoj Srbiji*, SKZ, Beograd, 1950, str. 15.

³¹³ Njegovi putopisi su povremeno izlazili u sveskama u izdanju Srpske knjižare braće M. Popovića u Novom Sadu u periodu od 1878. - 1884. godine.

³¹⁴ Sreten L. Popović, isto, str. 45.

³¹⁵ Isto, str. 50.

³¹⁶ Isto, str. 57.

21. 4. Od Aleksinca ka Nišu

Kad je stigao u Aleksinac odseo je u kafani koju je držo neki Utvić, ali ubzo „dođe i okružni načelnik g. Jov. Babić“ koji ga pozva k sebi na konak i predloži mu da do sutra ostane u Aleksincu i upozna ga. Sreten L. Popović to energično odbi: "Tamo, tamo, u našu novu tekovinu, da vidim i potražim, kao negda Izrailjci, obećanu zemlju".³¹⁷

Prvo što naš putopisac uočava na putu ka Nišu jeste razlika u kvalitetu puta do stare, i od stare do sada nove granice sa Turcima:

“Do granice je dobro utrven krčenik i drum, a od nove granice počinje ovog leta novo presečen i načinjen put, koji jošte nije dobro utrven i utkan. Kako mala kiša padne, provali se i točkovi zapadaju u zemlju. Pređašnji je put išao i po dolji i po brdašcima. Poznaje se po telegrafskim motkama, koje još nisu po novim putevima ukopane, i koje pokazuju kuda je negda put ševrdao, i koji je samo bio označen kolskim točkovima i konjskim kopitama, inače drugoga pravca i obeležja nije imao. Turci su mrzeli na sve što je srpsko, pa i granicu srpsku, i nisu hteli da i do nje naprave put (iako u drugim pravcima za u Tursku ima lepih puteva, ako što ću to na svome mestu kazati). I Turci maju svoje orakule, koji vele: na ovome će ostati carstvo koji negda svoje na sablji izgubi. Turska je dobro zapamtila Kosovo i znaju da će kad tad biti osveta Kosova, zato na Srbe najviše mrziše, ali ih svagda i respektovaše".³¹⁸

I opet naš autor pravi digresiju od osnovne tematske preokupacije, da bi to, posle nekoliko stranica, i sam, i priznao: "No da se vratim na svoje putovanje". Prvo znamenitije mesto do kojeg je stigao bilo je selo Ćirilovo u "kome su se naši prvo sukobili sa Turcima". Reč je o jednoj velikoj visoravni koja je ispresecana brežuljcima koji su "nešto vinogradima zasađena". Neposredno ispred sela susreće poveću grupu Tetovaca koja je krenula ka Beogradu. Na pitanje zašto to rade oni odgovore:

“Kod nas je veliko zlo, da ne može gore biti, asker se jednako sve više i više pribira i velike nam zulume čini’ - odgovore oni. Jedan od njih, koji je bio najstariji, i koji i reč vođaše, reče: - 'Evo, ovu sam momčadiju ovako poveo da ih odvedem u Beograd, da ne ginu tamo u nas. Ja sam kiridžija, opet ću se vratiti s konjima, a njima kako bog da tamo dok se ne oslobodimo i mi'. Njemu beše ime Avram Grujić, iz Modrova je, blizu Tetova. Jedan, tako od dvadeset i pet do dvadeset šest godina, najlepší i najugledniji mladić, reče da mu je ime Novi Trifunović. Raspitivahu šta će s njima biti, hoće li se i oni skoro sa Srbijom ujediniti kao što se ovi

³¹⁷ Isto stra. 242.

³¹⁸ Isto, str. 249. i 250.

ujediniše. Šta sam im mogao drugo kazati nego sam ih težio i davao nadu da još za neko vreme ne klonu duhom".³¹⁹

Baveći se sudbinom ljudi iz toga kraja Sreten L. Popović dalje beleži:

“Mi smo vrlo malo ili nimalo kod ovih naroda tamo propagandovali i k sebi ih privlačili. Ne, mi smo ih, ne mogu reći: mrzeli i prezirali, ali na svaki način odbacivali od sebe, iako su se oni nama lepili i za nas, kao za svoje najrođenije, raspitivali i u nas najveću nadu polagali. Dok mi ništa ne radismo niti ovaj narod tamo, koji je čisto naš, k sebi priklanjasmo, drugi i slovom i delom radiše, iznesoše svetlu na vidik da u svim tim krajevima žive, ako ne isključivo Arnauti, a ono najveća čast Bugara, i da Srbi nemaju kud da šire svoje granice; te tako i diplomatija ruska, koja pošto poto htjede da načini Veliku Bugarsku, po Sanstefanskom ugovoru mira, htjede nam uzeti i Niš i Vranju, i tako zaobići naše uvratnine, a ovamo staru našu Rasu i Bosnu obreče Austriji. No o ovome nebratskom postupku imaću priliku da i više što kažem, a sad ću samo to kazati da ovi Tetovci vrlo dobro govore srpski, samo što im je glasoudaranje oštrije, kao ono u Prizrenaca, nalik na glasoudaranje arnautsko”.³²⁰

U niškim mu sokacima prvo pada u oči garderoba žena:

“Nedelja je, žene i na kapidžicima stoje ili posedale pored duvara, zakićene cvećem, zimskom ružom, sve u kratkim jelečićima i šalvarama raznih šara. Da im nisu lica otkrivena, mislio bih da su sve same bule. Na šalvare se odmah opolčih. Da imah sile, sve bih im poskidao, da ne gledam ono čega se u Beogradu davno odviknuh gledati. No hvala bogu što sam odmah povratljiv, i brzo se trgnuh na ovu osudu, jer odmah pomislih kako je i kod nas u Beogradu u nedavnoj prošlosti bilo. Ta i moja mati (i strina mi Milica) pre pedeset godina nosile su, kao i ove druge srpske žene, šalvare, tulbent na glavi i neki rof feredža na leđi – kad su išle u crkvu ili po sokacima. Stari koji su pomrli da sad ustanu krstili bi se i čudili sadšnjoj po Beogradu nošnji: ovim zalizanim anterijama ili fistanima, tunikama i munikama...

Niševljanke! Govoreći vam o vašem odelu, ja ne idem na to da, promenivši šalvare, kupujete tuđe krpe, kao što su i vaše šalvare bile. Ima lepa ruha što ih vaše ruke rade. Ja idem na to da vi budete prve koje će tresnuti lancima o zemlju i zbaciti sa sebe ono što vas je dosad privezivalo za turske običaje i nošnje. Za vama će poći i Leskovčanke, Pirotkinje i za njima Vranjanke, koje takođe nose šalvare i tanke jelečice. Ugledajte se i na žene sa sela, koje kroz toliko vremena ne promeniše narodnu nošnju, niti prikloniše glavu u jaram haremski”.³²¹

³¹⁹ Isto, str. 264.

³²⁰ Isto, str. 264. i 625.

³²¹ Isto, str. 268. i 269.

U trenucima kada je ušao u Niš on je već uveliko bio na putu civilizacije – staro se ruši i prepravlja:

„Kad sam išao kroz niške sokake. videh mnoge zgrade porušene, isprovaljivane zidove, čitav krš od ruševina. Pomisalih: oda čega su i oda šta sve te ruševine? Naša vojska, naša izvrsna artiljerija nije bombardovala Niš, kao što su Turci učinili sa Beogradom u 1862. godini (koje ih i života stade). Docnije doznah da su po većoj česti turske kuće i dućani, da ih nisu srpski topovi porušili, već da to čine sami Turci, ovdašnje erlije, građani, koji su na svom dobru ostali i nisu se iselili. Došli civilizatori, ne dopadaju im se one pred dućanima nastrešnice, koje zatvaraju i kvare izgled i ne puštaju unutra svetlost. Ne dopadaju im se mali i niski dućani. – Turci, dobivši svoju kiriju za svoje zgrade, ruše staro, prepravljaju od dosadašnja tri do četiri mala dućana velike i prostrane kafane i gostionice itd. Vidim da se na sve strne živo radi. Prepravljaju se kaldrme. Šta smeta izgledu, ruši se. Sokaci se šire itd. Takvog pokreta, takvog preobražaja i života ne vide Niš ni za sto godina turske vladavine kao za ovo nekoliko meseci otkako naša vojska posede Niš".³²²

U Nišu Sreten L. Popović „nađe generala Protića“ koji mu reče „da je tu već i g. Kosta Jovanović, pomoćnik ministra unutrašnjih dela“ sa kojim se on i sastane i dogovori da zajedno krenu dalje. U daljem svom izlaganju naša se putopisac vrlo dateljno bavi istorijom Niša. Nema sumnje da je to vrlo zahvalna građa, ali kako nije neposredno vezana za temu kojom se mi neposredno bavimo to samo možemo da je sugerišemo onima za koje je ona interesantna.

Za nas je u ovom trenutku mnogo zahvalnije da propratimo Popovićevo obelaženje tački „na kojima su Turci utvrđenja imali“ pri napadu Srba na Niš: Vinik i Goricu, kao i pozicije „koje je naša vojska imala protivu ova dva kao najglavnija za odbranu samog grada".³²³ Ka tim tačkama Popovića je vozio „jedan mlad oficir konjički, poručnik Trivunac:

"Popev se na najvišu tačku goričkog brega, spazim gde je bila turska baterija koja je branila i čuvala grad Niš. I zaista, kad ne bi ove baterije bilo i ovaj vis ne bi bio posednut i zauzet vojskom koja ima da brani grad, neprijatelj koji bi te visove zauzeo i tu postavio svoje baterije tukao bi grad Niš u teme, ili, što se veli, u perčin, i to ne samo iz topova, nego i iz samih pušaka. A ovako, zbog ove od Turaka još za ranije zauzete pozicije i položja, morala je naša vojska tući i otimati najpre ovu poziciju, i to od strane Markovog kale koji od južne strane Gorice leži, i odakle je i najglavniji napad naše vojske bio: da se najpre zauzme Gorica i zmiji petom na glavu zgazi. I sad vidim i ponjam da je imala pravo što je

³²² Isto, str. 273.

³²³ Isto, str. 353.

rekla stara Niševljanka, pre nego što će Niš podleći, 'da ne se tako lako uzima Niš dok ga brane Gorica i Vinik'. Pa tako je i bilo. Pre nego što su naši oterali Turke sa Gorice, o predaji grada Niša, iako je sa sviju strana Gorica zauzeta, Turci su odmah pohitali da ugovaraju o predaji...".³²⁴

Kako Sreten L. Popović ovde ponovo "odlazi" od svoje osnovne teme - u istorijsko pojašnjenje - to još jednom ponavlja poznatu rečenicu: ""No da se sad vratim gde u putovanju stadoh".

21. 5. Od Niša ka Leskovcu

Od Niša Sreten L. Popović se upućuje ka Leskovcu gde je proveo jednu noć da bi potom nastavio put ka Vranju. Pojašnjavajući svoju nemoć da bilo šta više o Leskovcu kaže on beleži:

"Nemojte mi zameriti što u Leskovac uđoh, pa prekidoh o njemu govoriti i počeh pričat stare neke starine. I šta bih vam mogao o Leskovcu pisati, kao i onaj koji je dvaput bio u Parizu, ali oba puta noću, pa je mogao samo reći: 'Dvaput sam bio u Parizu, video sokake, velike kuće i osvetljenje'. Tako i ja: šta mogu o Leskovcu iz mraka pisati. Znam samo da smo došli do jedne dosta osvetljene kafane, ušli na neku kapiju, išli kroz neke avlije i došli i stali u drugu avliju gde ćemo prenoćiti. Uđemo u sobu, vidimo da je soba ala franka nameštena sa dva kreveta, dve stolice i po sredini astalić, na kome behu upaljene milikerpen sveće, i ništa više. Soba udaraše na nem (buđ), poznaje se da je nešto skoro opravljano i dopravljanje, jer duvarovi behu vlažni...".³²⁵

21. 6. Od Grdelice ka Vranju

Na putu od Grdelice pa daqe prema Vladičinom hanu naš putopisac na desnoj obali Morave registruje sela koja još uvek žive: Grdelica, Mala Bojšina, Polajce, Močni Dol, Krpenice, Pretsonje, Bričevje, Suševje, Gorinje, Ljuteć, Koitrca i Džep. S leve stane obale, obavestili su našeg putopisca, da žive sela: Oraovica, Korađevac, Bistrica, Graovo, Repište, Mrtvica i Tergovište.

Od rečica koje "teku u Moravu su": Grdelička, Malička, Kazarska, Predejanska i Džepska.

Kad je o putu reč on je "svuda dobar i nasut, da se gotovo svuda može kasati... na mnogim mestima on je sasvim ravan".

³²⁴ Isto, str. 358. i 359.

³²⁵ Isto, str. 415. i 416.

Posle pet sahata puta od Leskovca naš putopisac u 9 sahata stiže u Džep.

A što se hanova na putu tiče Sreten A. Popović beleži:

“Treba mi nešto i o samim hanovima kazati. Hanovi su u ovoj klisuri svi po jednom kroju načinjeni, dosta prostora da u njima i ljudi i stoka mogu prenoćiti. Na sredi tog prostora gori vatra, oko vatre svuda naokolo ima izdignuta kao čoškica, gde leže i spavaju putnici, a iza ove čoškice ima toliko prostora da i marva može leći, a ima okolo zidova i jasala za seno. U najpoznija vremena putovanja kroz ovu klisuru, čim se smrkne, vrata (dosta jaka) hanska zatvore se i do zore niko se ne pušta ni unutra ni napolje, što je bilo slučaja da su haramije (razbojnici) pod imenom putnika u nevreme unutra puštani, posle napadali na same putnike i na njihov mal i život. U vreme krdžalijsko, koji su od mesta do mesta lutali i od otmice živeli, tih je slučajeva bilo dosta”.³²⁶

21. 7. U Vranju

Konačno je u Vranju:

“Pođem niz čaršiju dalje i smotrim da se oko jednog dućana skupio mnogi svet, kome se i ja pridružim da vidim šta je. Kad, al’ ono jedan guslar seče Turke na buljuka, slavi i veliča Kraljevića Marka i sve srpske junake, i to čisto srpskim narečijem, koje je za ovaj kraj odveć nužno i od velike koristi, jer hodajući po dućanima i razgovarajući se sa mnogima, mogao sam primetiti smesu svakojakih narečija. Ostavim guslara, poželevši mu dobar uspeh za srbizam, uđem u dućan jednog užara, koji se na čepenk iznutra sagnuo i nešto piše, i to mi dade povoda da vidim kako stariji ljudi pišu. Zamilim ga da mi pokaže njegov tefter, da vidim pisanje, a on mi dragovoljno i sa osobitom pažnjom predade tefter. Kad, al’ imam šta videti: umesto očekivane azbuke... iz starih bukareva, kao što sam i sam učio, nađem Vukov pravopis sa ‘jotom,’! – koja se, sirota, tako dugo mašući repom oblizavala da preko Save i Dunava u Beograd i Srbiju prođe, no koja nađe preči put, te tako se pre u Vranju nego u Beogradu nastani. Zapitam dućandžiju gde i od koga nauči ovako pisati, i dobijem odgovor: ‘Od jednog učitelja koji je iz preka kod nas došao i bio više godina učitelj’.³²⁷ I tako brat iz preka širio je ovde srpsku propagandu pre nego što smo i mi stali misliti na ove krajeve. Mislim da se neću ogrešiti o istinu ako rečem da u ovim krajevima srazmerno više ima ljudi koji znaju kako mu drago čitati i što zapisati nego što je tih slučajeva kod nas bilo u starija vremena, jer sam naročito po dućanima i ekmedžinicama pazio ima li onih

³²⁶ Isto, str. 456.

³²⁷ Reč je o učitelju Vićentiju koji je bio otrovan i kome je otkriven i načinjen nadgrobni spomenik. Po svojoj prilici da je to bilo delo bugarske propagande koja je iz Rusije došla.

starinskih kolutova po duvarima, ćepencima i vratima da se piše veresija; no i inače sam razbirao i raspitivao, pa sam se uverio da retko koji od takozvanih 'Goga', koji u Beograd dolaze, ne zna pisati, naročito iz makedonskih krajeva, od kojih imam i rukopise njihove, kad bi mi kakvu pesmu njihovu napisali.³²⁸

Vranje je inače varoš u kojoj žive ljudi iz raznih krajeva turske carevine: Uđem u dućan, po mom mišljewu Grka, s rečma:

'Je li slobodno?' Po izgovoru nekoliko reči: 'Jeste, kako da nije, izvolte', utvrdime njegova aksan da ne ide na grčki, i odmah ga upitam: 'Ksevri te rumeka', i dobijem odgovor da zna grčki, ali govor produžimo srpski, što i ja nisam poliglotos. Stanem ga za razne stvari pitati, pa i o tome kako se naši ljudi koji su tursku vlast zamenili vladaju. Zapitam ga da li je on u Vranji rođen, na šta mi reče da je njegova familija iz Janjine, ali im je kuća i radnja u Vranji još od pre dvesta godina, i da od braće i sinova iz familije jedni dolaze, a drugi odlaze. 'Pa kako je to - zapitam ja, - da vi mnogo bolje govorite srpski nego mnoge po Vranji čorbadžije i trgovci?' - 'Ako dobro srpski govorim - reče on - to je zbog toga što se mi uopšte sa familijom slabo mešamo i nemamo prilike da pokvarimo jezik koji smo u mladosti i svaki u svome mestu naučili; znate, čime se nov sud najpre napuni da na to jednako i udara. Ovde ima ljudi iz raznih krajevaturške carevine koji su uzodavna doselili, a ima ih koji često radi trgovine putuju po svima krajevima turske carevine, pa iskvare jezik, ali u kući kod žene i ostale čeljadi ostaje onaj jezik i izgovaranje odakle je ko došao. Ja znam i da čitam i pišem srpski kao i grčki, i otac mi je isto tako srpski govorio, i ja sam i drugi neki imali za vreme Turaka veliku muku s bugarskom propagandom, otkako se zapodenu raspre oko ekzarhata, i što htedoše i ovde da uvedu u škole bugarski jezik. Ne znam da li znate nekoga Miloša Milojevića, on bi vam mogao kazati šta sam ja onda radio'. 'Dakle, vi ste srpsku stranu držali?' - zapitam ja. - 'Dakako', - odgovori on. Ovaj čovek s kojim sam sa zadovoljstvom razgovarao zove se Aleksa Džubarović. Video sam mu u gramu (pisanje) rukopis mu je čist i odrešit, kao što je i sam na svom mestu i dosta dobrog stanja: ima prostran han na lepome mestu, za koji mu rekoh da napravi a la franca hotel za putnike. - 'Ako bog da zdravlje, biće i to', odgovori on smešeći se. Kad spomenu ime Milojevića u radosti jedva se uzdržah da mu ne rečem po našoj izreci: Ta poznajem ga kao rđavu paru; jer je on obišao sve starosrpske krajeve onda kad i jevropski putnici, sa dobrim preporukama svojih dvorova, strahovaše putovati; a gle njega u Vranji, gde sa Frkom širi propagandu za srpske celi i interese".³²⁹

³²⁸ Stevan L. Popović, isto, str. 498. i 499.

³²⁹ Isto, str. 500. i 501.

Baveći se industrijsko – trgovačkom sferom Vranja Sreten L. Popović beleži:

"Kad već udarih u opis industrijsko – trgovački, da kažem kakvog sam još espapa video po dućanima u Vranji. Rekoh kako se nabavljaju i pošto su u Vranji limunovi, pomarandže itd. Istim putem dolaze i svi vuneni i pamučni espapi, koji su po ukusu u šarama i farbi ovdašnjega sveta, naročito ženskinja koje nose i takve jelečiće, izrađeni, i to sve fabrikati francuski, a najviše engleski; a njihova je i sva gvoždarska izrada, od najmanje igle do nezgrapnog budaka i motike; od izrade austrisko – nemačke ne beše skoro ništa; ali kako se srpska granica dotera do Vranje i trgovina se zbog turskog i našeg ćumruka okrenu na drugi put: sada od engleskog espapa nema skoro ništa, sve se preko Beograda kupuju engleske prerađevine, kao što je i negda tim putem išlo kada se prodavala u Beogradu za preko kudelja, a iz Beograda espapi izvozili za ove krajeve. I komesar engleski trebao je da ima više prizrenja i pogledi na ove stvari, a ne na strategičke tačke pri ograničenju, o koje ću niže kazati; no čini mi se da su se brzo povukli i pošli za svojim inresesima trgovački".³³⁰

Baveći se nadalje pitanjem zašto dobri Turci ne ostanu na svom pragu Sreten L. Popović nam prenosi razgovor koji je imao sa Kamber Efendijom:

"U razgovoru sa Kamber Efendijom pitao sam ga zašto on i svi dobri Turci ne ostanu na svome pragu i ognjištu, nego svoje imanje prodaju i hoće da se sasvim iseše, pridodav: 'Zar vam nije žao svoga mesta i zavičaja? Naš će vam kralj (Turci su knjaza već onda kraljem nazivali, pa tako sam i ja prema njima upotrebljavao tu reč) načiniti i opraviti džamiju, a plaćaće vam i hodžu (popa) vašeg, ako ga sami ne bi mogli izdržavati, i niko vam ništa činiti ne sme'. No on sa tužnim srcem odgovori: 'Ko je taj koga ne boli srce za svojim toprakom (zemljom) u kojoj se rodio, ali nam je nemoguće živeti među ovim narodom, koji sada nikoga neće da poštuje po svojoj volji, nego se s njim samo nasilu i na puški vladati može. Da je ovde vaš narod od tamo, koji je poslušan i pametan, mi bi s vama dobro i u dosluku, prijateljstvu živeli, i baš da bi mi i kakvu nepravdu učinili, otrpeo bih kao od junaka, ali sa ovim se čapkunima ne može živeti, jer kad prođe pored mene, gleda da se očeeše za inat. Verujem da bi nam kralj i džamije dao, ali znaš kakva je naša vera: gde bi s našim haremom? Morao bi večito zatvoren biti'. Ovaj iskren i prijateljski razgovor upotrebim i na to da ga iskušam i doznam da li u žilama teče stara srpsko-vlastelinska krv, pa mu kažem kako me ime njegovo potseća na ime jednog prijatelja i poznanika mog koji u karšiji (preko) živi i kako u našim narodnim pesmama ima gde

³³⁰ Isto, str. 510. i 511.

se pomiwe 'Kamberova vojska', na šta mi samo reče: 'I biće da ima naše fajte u karšiji'.³³¹

Nadalje naš putopisac iznosi i probleme koje su imali komesari koji su imali obavezu da „povuku između Srbije i Turske novu pograničnu liniju:

"Pred dolazak naš u Vranju na nekoliko dana ranije došli su komesari, od velikih sila određeni da povuku između Srbije i Turske novu pograničnu liniju, i ovi su komesari, smešteni u Vranji, svaki dan na konjma i prtljagom odlazili na granicu, premeravali, pobijali kolje, a naši su odmah udutili. Počeli su najpre od Karpine planine, od zapadne strane, pa su išli preko Morave, ali tako savesno da su ponegde posred kuće udarili, te jedna strana kuće ostane na našoj, a druga na turskoj strani. Udarili su i pored jedne crkve, sigurno iz humaniteta: da mogu u nju dolaziti i oni iz Turske i naši, ma i nasilu. Po Moravi su učinili dar-mar, sekući njive i uzduž i popreko, i rečice tako sakatili da su i na turskoj i na našoj zemlji ostajale.

Oni koji su nam krojili kapu na Berlinskom kongresu, kako nisu imali tačnih mapa, to pri izvršenju ograničenja bila je velika zbrka; mnoga mesta koja su za granicu označena nisu mogli znati koja su i gde leže, jer mnogo od tih mesta nije bilo na licu zemlje, ili bar pod onim imenom poznata. Iako je u načelu uzeo da granica ide vencem i vododelnicom bregova i planina, ovi su se venci tako ukrštali sa tačno opredeljenim nekim mestima, koja nisu bila u vododelnici ili vencem planina, da nam novopostavljena granica prema Turskoj i Bugarskoj izgleda na cik-cak".³³²

Baveći se opet zanatima i rukotvorinama kojima su se Vranjanci bavili naš putopisac beleži:

"I ovog jutra probudi me zvonu na zvonari jedne vranjeske crkve, koja je od moje sobe, u kojoj sam stanovao, za pet hvati rastojanja. Kad se obučem, izađem u varoš da čujem zašto zvone i kakav je danas svetac, pa se zatim vratim da produžim pisanje o onome što sam juče počeo, a to je: kakovim se zanatima i rukotvorinama ne samo varošani nego i seljaci bave, a te su: pored kudeljne izrade u veliko, izrađuju se i takozvane mutavdžiske stvari, koje u izradu kozine spadaju, kao u kosturovim zobnicama, vrećama svakojakim konjskim, oputama itd. Pokrovcu sa lepim šarama i bojama osobito su na glasu i mogli bi - da ne rečem baš po salonima za tepihe - ali u svakoj otmenoj kući za prostirke služiti, osobito što, što reč, neizderimi. U brdovitim krajevima ovog okruga mnogo se više koze nego ovce paze, te zbog toga ima dosta seljaka mutavdžija, naročito oko Svete Petke. (U samoj Vranji ima do dvadeset kuća mutavdžiskih). Pri svem tom što u ovim krajevima ima dosta koza za indusrisku izradu, u ovim krajevima nije kozevine dovoljno bilo, nego se

³³¹ Isto, str. 513. i 514.

³³² Isto, str. 514, 515. i 516.

donosila iz Prištine, gde je najjeftinija bila. I vuna se odavde izvozila, koju su uveliko kupovali Đakovčani, koji izrađuju vunene gajtane. Sa izradom vune zanimaju se više seljaci nego varošani, jer pored ostale domaće potrebe, koje žene izrađuju, izrađuje se mnogo sukno i pokrovci. (Po Markovim gradićem nađoh jednu valjavicu koja valjaše sukno i ćebeta). U Vranji ima dosta majstora abadžija, koji šiju seljačko odelo, ali je pretežnija poljska radnja po selima, i tako narod, seljak, u ovome je kraju i zemljoradnik i industijalac, koju bi industiju trebalo da što većma pomažemo i pothranjujemo. Kod izobraženih naroda najveće je blagostanje zemljedelaca, kad u isto vreme i zemlju rade i bave se industrijom ili kakvim zanatom. Selske žene izrađuju kudeljku, tkaju od nje platna, koja vrlo lepa mogu biti, a i dugotrajna i neizderima; prave dolatice (zubune), bošč ili skutače (kecelje), što će se naći i kod varošanki u najboljim kućama. U varoši nema sedilaca majstora: tesača, dundera (cimermana), koji prave kuće; s tim se poslovima bave seljaci iz planinskih i vrletnih mesta: Vlasine i Crne Trave. U Vlasinskoj ima najmanje na 600 duša koji se sa dunderlukom bave. S proleća nešto malo zaseju što im zemlja može roditi, pa ostave da žene i deca zberu plod, a oni idu 'u pečalštinu', kao što oni kažu. Sa Kopaonika (tako mi rekoše), naročito iz sela Zlatokopa, ima najviše zidara, koje mi pod opštim nekim neopravdanim imenom 'Goge' zovemo, i koji od kamena zidaju kuće, ćuprije itd. U ovim krajevima ne proizvodi se katran – što nema borovine, nego se donosila iz Džume, blizu Ćustendila (Konstantinovca). Otsad će, na svu priliku, donositi naše Ere, no i oni već utamaniše borove šume".³³³

Obaveze su pred Popovićem tek stajale. Trebalo je iz Vranja obići i Pirotski i Toplički okrug:

"Počem smo ja i moj drug g. Jovanović zaključili da se više ne bavimo u Vranji, što se i vreme počelo mutiti i što nam je trebalo hitati da što pre obiđemo i ostale krajeve naše nove tekovine, a imeno: Pirotski a zatim i Toplički okrug, to neću više imati šta iz Vranje i o Vranji pisati, nego ću zaključiti sa jednim pogledom, a to je: da Vranja, kao za sada naša najkrajnija na jugozapadu pogranična tačka, može i ne može imati kakve budućnosti, jer to zavisi od mnogih uslova. Sama varoš ima sposobna prema okolnom zemljištu da se proširi i ulepša, a ima i dosta praznih turskih placeva, koji se otkupljuju i sve će se otkupiti, pošto Turci starosedeooci, kako su se jednom iselili i sa turskom vojskom izbegli, neće i ne misle se više vraćati na svoja ognjišta. U sva vremena Vranja je bila kao leto u košnici kroz koje uleću i izleću pčele. Išao ko sa donjeg Kosova, Prištine ili Prizrena, Macedonije i čak do Soluna, morao je preko Vranja

³³³ Isto, str. 521, 522. i 523.

proći, pa onda dalje ići za Srbiju ili Rumuniju ili Bugarsku. I vojska turska kad je prvi put izbila na Kosovo, i kad je ljute bojeve tukla osvajajući Novo Brdo, prolazila je putem koji vodi ka Vranju. I Vranja treba da bude utočište za širenje prosvete u one krajeve u kojima naša braća pod turskim jarmom još čame i za oslobođenjem ćeznu. Odavde treba da je upravljen naš pogled i da nam je meta za kojom težimo, dok se ne ostvare petvekovne želje i povrati ono što je negda naše bilo".³³⁴

³³⁴ Isto, str. 550. i 551.

22. GORAN MAKSIMOVIĆ - PUTOPISNI POSTUPAK SPIRA KALIKA

Pojašnjenju ovog postupka Goran Maksimović je prišao takvom profesionalnom ozbiljnošću da mi u ovom trenutku doista nemamo ambicija da svemu tome prilazimo sa nekog novog aspekta koliko trajemo u uverenju da je najzahvalnije to viđenje u najkraćim crtama preneti i u ovaj rad. Kad ovo kažemo želimo podvui i to da je o putopisnom delu Spira Kalika Goran Maksimović publikovao rad i u *Zborniku Matice Srpske*³³⁵ što je samo po sebi dovoljno uverljiv dokaz o kvalitetu kakvog je rada reč - kasnije je taj rad publikovao i u svojoj knjizi *Iskustvo i doživljaj*,³³⁶ koji ćemo mi u ovom pogledu i koristiti.

Kad govori o putničkim beleškama u knjizi *Iz Beograda u Solun i Skoplje s Beogradskim pevačkim društvom*,³³⁷ koja je publikovana 1894. godine, on pre svega podvlači "tri dominantna narativna obeležja njegove proze". Pre svega putničke beleške su date u "formi izveštaja o sedmodnevnoj turneji Beogradskog pevačkog društva u Solunu i Skoplju u ljeto 1894. godine. Drugo obeležje on prepoznaje u "monolitnoj lirskoj digresiji na koju su ga podstakle prirodne i građevinske lepote koje je imao prilike da vidi". I treće obeležje prepoznaje u opservacijama "o ljudima, podnebljima i gradovima... predanjima o mjestima" kao i istorijskim reminiscencijama.

Pojašnjavajući interes srpskog putopisca za prostor Makedonije Goran Maksimović podvlači da se "posle oslobođenja od Turaka i prisajedinjenja srpskoj matici južnog Pomoravlja i velikih gradova južne Srbije, kao što su Niš, Leskovac i Vranje" na Makedoniju, Povardarje, Kosovo i čitavu Staru Srbiju "u tadašnjim nacionalniom i patriotskom zanosu gledalo kao na dijelove porobljenog i neoslobođenog Srpstva" - koje treba osloboditi.

22. 1. Dubrovčanin Spiro Kalik

Spiro Kalik je rođen sredinom 1858. godine u "srpskoj građanskoj porodici u Dubrovniku" gde i završava osnovnu školu i gimnaziju da bi

³³⁵ Goran Maksimović, *Putopisna Makedonija Spira Kalika i Branislava Nušića*, Zbornik Matice Srpske za književnost i jezik, knj. 54, sveska 2, 2006. Internet www.matica.srpska.yu/download/knj542-pdf

³³⁶ Goran Maksimović, *Iskustvo i doživljaj - srpske književne studije 19. Vijek, Filip Višnjić*, 2007.

³³⁷ Spiro Kalik, *Iz Beograda u Solun i Skoplje s Beogradskim pevačkim društvom, Putničke beleške*, Štamparija Petra K. Tanaskovića - do Delijske česme, Beograd, 1894.

potom studirao klasičnu filologiju u Beču (1876 - 1878) i Gracu (1878 - 1879). Po okončanju studija radi kao učitelj u Građanskoj školi u Dubrovniku (1879 - 1882), a onda prelazi u Srbiju gde bi kao nastavnik gimnazije radio u Nišu (1882 --1889). Tu 1887. godine uzima vidnu ulogu u osnivanju Narodnog pozorišta - kada dobiva i srpsko državljanstvo. Potom kao profesor gimnazije radi u Kragujevcu (1889 - 1890) i Kruševcu (1891 - 1892) da bi 1892. godine prešao u Beograd gde oboljeva od šizofrenije. Umire u duševnoj bolnici u Trstu 1909. godine.

Po dolasku u Beograd uključuje se u rad Beogradskog pevačkog društva - čiji je dirigent tada bio poznati Stevan Stojanović Mokranjac - koji je u to vreme imao dva poznata gostovanja: prvo u Dubrovniku 1893. godine, "na proslavu godišnjice Ivana Gundulića", i drugo u Solun i Skoplje već sledeće 1894. godine. U period od 1893 -- 1896. godine Spiro Kalik je bio potpredsednik, a potom od 1897 - 1909. godine i predsednik Društva. Sa ovog drugog putovanja i nastaju njegove "putopisne beleške" poznate pod naslovom *Iz Beograda u Solun i Skoplje s Beogradskim pevačkim društvom*.

Osnovna namera putopisa svodila se na ukazivanje umetničkog i nacionalnog značaja misije Društva. Samu knjigu Spiro Kalik posvećuje njegovim ženskim članovima koje neobičnom istrajnošću "pripomažu napretku Društva" u procesu izvođenja njegovih rodoljubivih zamisli. Iako autor njegovih putopisnih beležaka ne ističe i njihovu "književnu pretencioznost" vrlo je uočljivo da se ipak radi "o uspešno osmišljenom putopisu" kod koga G. Maksimović registruje tri "narativna postupka: a) prikaz sedmodnevnog putovanja i turneje - u Solunu i Skoplju, b) "meditativne digresije u formi unutrašnjeg monologa" o prirodi, građevinama, istoriji i v) "opis podneblja i ljudi sa uspešnim opservacijama prirode, sa legendama o mestima, sa panoramskim prikazima gradova, sa dokumentovanim popisima njihovih žitelja, sa fotografijama znamenitih građavina i prirodnih ljepota".³³⁸

Ono što kod prvog narativnog sistema odmah pada u oči jeste Kalikova "umešnost vođenja dinamične naracije i sažete a efikasne opservacije horskih nastupa" Društva. On daje izvanredan prikaz prostora i ljudi, ali tako što svoju pozornost naročito usmerava "na prikaz ljudi koji su ih dočekivali, pratili i ugošćavali na tome putovanju". U tom kontekstu on posebno pominje srpskog konzula u Skoplju Todora Stankovića, vicekonzula u Solunu Miljojka Veselinovića, srpske industrijalce iz Soluna, braću Alatini, srpskog konzula u Solunu Vasiljevića, trgovca Antonija Jakšu, solunskog srpskog učitelja Vuka Ivanića...

³³⁸ Goran Maksimović, navedeno delo, str. 119.

Putujući pak vozom kroz Makedoniju bavi se sudbinom srpskog naroda u Povardarju i nedovoljnoj brizi Srbije “za podizanje srpskih škola na prostorima tadašnje Turske”. To su ujedno i trenuci kad mu “izlaganja prerastaju i u svojevrsnu lirsku prozu i uspješnu poetizaciju prostora”. Pogledajmo samo kako opisuje “zvezdano nebo koje posmatra sa prostora kupea”: “Oh! Lepo li si, srpsko nebo, bilo da si nad Srbijom, bilo da si nad Dalmacijom ili Maćedonijom, bilo da si nad Bosnom, bilo da te sunce obasjava, bilo da te mesec rasvetljuje, ti si doista božastveno delo”.³³⁹

U Nišu je doživeo veliko razočaranje, dočekuju ih članovi Jevrejskog pevačkog društva, a niko iz niškog Branko. Niko od njih u Nišu gde je kao profesor gimnazije i radio. U Srbiji “apatija i nezainteresovanost” a samo godinu dana pre toga “duž pruge od Zemuna do Rijeke” dočekivala su ih društva “sa svojim zastavama i pjesmama”?! Utisak bitno popravlja “lijep doček u Vranju” gde se odmah ugovara i horski nastup u gradu.

Sam ulazak u Makedoniju i Kumanovo, naselje koje “sažeto opisuje u formi izveštaja o broju stanovnika, nacionalnoj i verskoj zastupljenosti, te stanju srpskih osnovnih škola” vrlo jasno upućuju na to da je naš putopisac prethodno već bio izvanredno informisan i da je “i pripremio neophodnu građu za pisanje ‘putopisnih beležaka’”.³⁴⁰

Ono što njega u Skoplju – o kome će detaljnije govoriti po dolasku iz Soluna – posebno oduševljava jeste Vardar, “Jedan moj drug uporedio je Vardar sa ženom, primetivši da je ćudljiv kao žena, sad miran i tih, sad opet bujan i silovit, ali uvek lep i ponosit”.³⁴¹ Što se pak varoši tiče najsnažniji je utisak na njega ostavio Veles – koji se nekada zvao Velisora: “Leži na stranama dva velika golema brda, kroz koji protiče Vardar i deli varoš na dva dela, spojena među sobom mostovima. Kuće dopiru do polovine ovih golih brda i sve su sazidane u turskom stilu i većim delom šarene. Voz prolazi sredinom varoši kroz same ulice, stanica je udaljena od Velesa jedno po časa”.³⁴²

Kad mu jedan dečko na pitanje šta je po narodnosti odgovori da je Bugarin, Kalik ga upita kako kad govori srpski – našta mu ovaj odgovori: “Tako mi kazaja učitelj, da sum Bugarin, a tatko mi kaže da sum Srbin, kak i on”.³⁴³ Kaliku je, naravno, bilo jasno da je to zbog “uporne velikobugarske propaganda u Makedoniji, koja je vršena kroz dobro organizovanu mrežu bugarskih škola”.³⁴⁴

U Solunu članove društva dočeka i otpravnik srpskog konzulata Vasiljević uz grupu bogatih srpskih trgovaca iz ovog grada da bi ih smestili

³³⁹ Spiro Kalik, *Iz Beograda u Solun i Skoplje s Beogradskim pevačkim društvom*, Putopisne beleške, Štamparija Petra K. Tanaskovića – do Delijine česme, Beograd, 1894, str. 3. i 4.

³⁴⁰ Goran Maksimović, navedeno delo, str. 121.

³⁴¹ Spiro Kalik, navedeno delo, str. 19.

³⁴² Isto, str. 20.

³⁴³ Isto, str. 21.

³⁴⁴ Goran Maksimović, navedeno delo, str. 1222.

u najlepšem hotelu Imperijal koji se nalazio “na samoj obali morskoj sa divnim izgledom na Solunski zaliv i na Olimp”.³⁴⁵

Sutradan po obilasku posebne ljepote Soluna, kej poznat pod imenom Marina – gde se nalazi i srpski konzulat – članovi Društva bivaju gosti bogatih Srba, braće Alatini, “posjednike fabrike piva i leđa”. Već sledećeg dana osmatraju grad s mora nakon čega Kalik “sa beogradskim damama posjećuje Srpsku školu” u Paradicu da bi razgovarali sa učiteljem Vukom Ivanićem koji Kaliku u jednom trenutku kaže: “Nije lijepo, gospodine, da Bugari, koji Maćedoncima nameću svoju narodnost, imaju u Solunu višu gimnaziju i višu žensku školu, u Skoplju nižu a po ostalim maćedonskim varošima svugda po neku srednju školu, a da mi sem nekoliko osnovnih škola ne otvaramo nigde ni jedan srednji zavod. Na taj način nije ni čudno, što se malo pomalo od nas otuđuje makedonska mladež, mada ona, u prkos svim bugarskim i grčkim spletkama i ujdurmama, još dobro čuva srpsko ime i svoju srpsku slavu”.³⁴⁶

Boravak u Skoplju obeležilo je, pre svega, “oduševljenje brojne publike dok su slušali srpske pesme” prožeto izrazito “pojačanim patriotskim emocijama”. Ono što, nadalje, u putopisu ostavlja snažan utisak je opis panorama Skoplja “koju na dvije nejednake polovine presjeca moćni Vardar”.

Odmah po odlasku iz Skoplja putopisac se priklanja tehničarima putopisnog izveštaja u kome ukratko opisuje Vranje – u kome je Društvo ne malo bilo iznenađeno “malobrojnošću publike”. Tek sutradan on se bavi opisom ove varoši koju okružuju planinski masivi i bogati vinogradi.

Svoje “putničke beleške” Spiro Kalik završava slično onome kako ih je i začeo – “pohvalom pregalaštvu ženskih članova hora i afirmacijom umjetničke, ali i nacionalne i patriotske misije društva, koje je osnovano 1853. godine na podsticaj mladog Mladena Milovuka”. Kako je i Spiro Kalik bio “neposredni pregalac, učenik i svjedok tih aktivnosti” to su i stranice ove knjige autentična “potvrda neoborive istine o umjetničkom i nacionalnom značaju” kao i razvoju “horskog pjevanja u Srbiji”. U tom smislu Goran Maksimović je sasvim u pravu kad na kraju svoje studije beleži: “Kalik je pošao od namere da napiše ‘putničke beleške’ o muzičkoj turneji pjevačke družine iz Beograda u Solunu i Skoplju, te da razbije zlobne predrasude koje su u prestonici opterećenoj palanačkim strastima pratile rad ovog društva, a na kraju je stvorio iznad svega umjetničko djelo, knjigu koja ide u red lijepih srpskih putopisa s kraja XIX veka”.³⁴⁷

³⁴⁵ Spiro Kalik, navedeno delo, str. 282.

³⁴⁶ Isto, str. 46.

³⁴⁷ Goran Maksimović, navedeno delo, str. 126.

23. SPIRIDON GOPČEVIĆ (1855 - 1928)

Da bi nam ovaj putopis bio bliži moramo se pre osvrta na njega podsetiti na bar dva detalja: ponašanje Bugarske, od vremena kada je postala kneževina i biografije Spiridona Gopčevića pre publikacije putopisa *Stara Srbija i Makedonija*.

Naime, čak ni u vreme našeg putopisca nije bilo nepoznato da su Bugari napregli „sve svoje sile“ da od Srbije otuđe ove dve njene pokrajine „koje su posle tužne katastrofe na kosovom polju stalno potpale pod tursku vlast“.³⁴⁸ Ali, ako se ovaj šovinistički zamah i (ne)može (ne)razumeti neobjašnjivo je da se Srbi toj bugarskoj najezdi na prostoru Stare Srbije i Makedonije nikako nisu odupirali, no su čak „moralno i materijalno... potpomagali bugarske nebratske težnje... sve do 1878. godine“ - San-Stefanskog ugovora.

³⁴⁸ Milan Kuzmanović, prevodilac Gopčevićevih rukopisa s nemačkog na srpski u uvodnoj reči putopisa *Stara Srbija i Makedonija*, [www. Scribd.com/doc/8331628](http://www.Scribd.com/doc/8331628)

Svoju drskost Bugari su demonstrirali još 1842. godine kada su angažovali za sebe nekog Bošnjaka Verkovića - fratra prešlog u pravoslavlje - „kome staviše u zadatak, da skuplja po Makedoniji srpske narodne pesme“ koje bi potom „pobugario“ i „rasturio u svet kao svojinu bugarskog naroda“. Da nerazumnost bude kompletna zbirka njegovih pesama je 1860. i 1861. godine „izašla o trošku srpske vlade i potporom *Srpskog Učenog Društva*.³⁴⁹

Nadalje, još 1854. godine u Leskovcu je postojala škola pod imenom *Bolgarskoto narodno učilište* koja je knjige na bugarskom jeziku dobijala iz Beograda?!

„Zaslepljeni Beograđani“ su 12. marta 1870. godine pozdravili carski ferman po kome se bugarska crkva odvaja od grčke ne uočavajući u svojoj kratkovidosti „da su bugarske eparhije zauzele skoro dve trećine čisto srpskih krajeva: Sofiju, Vracu, Vidin, Niš, Piro, Samokov, Ćustendil i Veles“.³⁵⁰

Tek je Gopčevićim rukopisima razbijena magla koja je već uveliko bila zavila „makedonsko pitanje. Tek ovo delo „iznosi najvernije, najtačnije i najvažnije podatke o etnografskim odnosima Stare Srbije i Makedonije i obaveštava nas o pravom domašaju srpskog plemena“.³⁵¹

Spiridon Gopčević je, inače, rođen 27. guna 1855. godine u Trstu - od oca koji se takođe zvao Spiridon i koji je bio „veletržac i vlasnik mnogih trgovačkih pomorskih lađa“. Reč je o porodici koja je imala „crnogorsko plemićko poreklo“. Vaspitan je u Melku i Beču, a po smrti svoje majke Spiridon se „odade... istorijskim, zemljopisnim, vojničkim i mrnaričkim studijama“. Paralelno sa tim izučavao je „27 raznih jezika“ od kojih je „čisto govorio njih trinaest“.

U vreme hercegovačkog ustanka 1875. godine odlazi u Crnu Goru da se bori s Turcima gde ga njegovi „protivnici... zavade s knjazom“ što je i bio povod da u Lajpcigu 1877. godine „izda na javnost svoje prvo delo“ - *Crna Gora i Crnogorci* koje izazva „i u Nemačkoj veliku senzaciju“ da bi ono ubrzo izašlo i „u francuskom prevodu“. Ohrabren ovim uspehom on 1877 - 1879. godine izda tri sveske *Istorije tursko - crnogorskog rata od 1876 - 1878. godine* - u kojima „crnogorski knjaz i njegova kamarila još daleko gore prođe“.³⁵²

Na poziv *Bečkih opštih novina* on otpoče 1880. godine da prati arbanaški pokret što ga je, prirodno, odmah dovelo „u dosluh s ligom“. Uticaj u njoj mu je bio takav da je njenu dotadašnju mržnju „protiv Crne

³⁴⁹ Isto

³⁵⁰ Isto

³⁵¹ Isto

³⁵² Isto

Gore“ skrenuo ka Turskoj. Čak se začela i ideja „da se liga združi sa Crnom Gorom“. U trenucima kada je već „trebalo da se odredi dan za odlučan udar“ na Turke „neko odade Gopčeviću narodnost i njegovo zanimanje, te on odmah dođe pod sumnju“ da je „romantičnim bekstvom“ morao da se spašava jer „mu je liga pretila smrću“.

Rezultat ove njegove ekspedicije bilo je delo *Gornja Albanija i njena liga* – publikovano u Lajpcigu 1881. godine.

Vreme od 1872 – 1890. godine proveo je u putovanju tako da je „tačno proučavao: Austro – Mađarsku, Nemačku, Italiju, Englesku, Švajcarsku, Škotsku, Vels, Belgiju, Holandiju, Dansku, Švedsku, Norvešku, Grčku, Srbiju, Tursku, Rumuniju, Bugarsku, Istočnu Rumeliju, Siriju, Palestinu, Krit, Tunis, Malu Aziju, Egipat, Bosnu, Staru Srbiju i Makedoniju, Kipar, Rod, Špansku, Maroko, Finsku, Sibiriju, Poljsku, Rusiju i Palstinu“. Rezultat ovih putovanja je i knjiga *Ilustrovani vođ* koja je 1884. godine publikovana u Beču.

U vreme kada je „oglašeno sjedinjenje Istočne Rumelije sa Bugarskom“, 1885. godine, Spiridon Gopčević se nalazio u Vidinu. Bilo je to i vreme kada se svim silama „trudio da osujeti rat“ Bugarske sa Srbijom jer je, u tom periodu, „odista (i) mislio, da u Makedoniji, koju do onda ne beše proputovao, žive Bugari, i da Srbija ratuje za nepravednu stvar“. Primereno tome za celo vreme rata je i bio „na bugarskoj strani“ - čime se izlagao i životnoj opasnosti. Bugarsku je napustio tek posle njenog neviđenog „nasilja i bezakonja u Pirotu“ pošto „oni ne htedoše strogo kazniti krivce onih nečuvenih grozota“.

Već sledeće, 1886. godine izdaje „svoje senzacionalno delo“ *Bugarska i Istočna Rumelija* – u Lajpcigu. Kada se 1887. godine odselio u Berlin izdao je *Ratno – istorijske studije* u dve sveske – treću *Pomorske studije* nije izdao „jer je nakladnik pobegao sa rukopisom“. Već 1888. godine je u Beču – kada izdaje „i prvu knjigu svoga dela *Srbija i Srbi*. U trenutku kada se spremao „da piše drugu i treću knjigu“ sa njim u kontakst stupa Bugarin Dimitrije Petrov i predlaže mu „da zajednički proputuju Staru Srbiju i Makedoniju“ posle čega bi Gopčević, kao već čuveni pisac, napisao „delo o etnografskim odnosima tih dvaju pokrajina“. D. Petrov je „čvrsto držao“ da u njima žive Bugari tako da će delo jednog Srbina o tome „za sva vremena zapušiti usta Srbima, koji takođe polažu pravo na ove dve pokrajine“.³⁵³ Ako istraživanja budu pokazala nešto drugo lukavi je Bugarin verovao da će „sa nekoliko hiljada leva moći zamazati oči našem zemljaku“ te da će on „pošto poto postići svoju celj, odnosno celj onih, u čije je ime... radio“.

³⁵³ Isto

I delo je izašlo - 1890. godine u Beogradu. Izašlo i do te mere potuklo bugarske ambicije da je Sreta Stojanović, „profesor i tajnik u glavnom odboru Društva Sv. Save, a u svom izveštaju... odao Gopčeviću dostojnu poštu, a skupština ga odlikovala Svetosavskom medaljom“.³⁵⁴

Velike zasluge za čin publikacije ovih putopisa ima beogradski trgovac Mihailo Pavlović koji je sve to platio. Prisetimo se, u nekoliko reči, i ovog znamenitog patriote.

Reč je o sinu „čestitih seljačkih roditelja“ - otac Marko, majka Stamenija. Rođen je 1841. godine u selu Božurni. Osnovnu školu završio je u Topoli, a nekoliko razreda ginazije u Kragujevcu kada ga otac odvodi u Beograd i zapošljava u trgovini Antonija Pajevića. Milicu, ćerku Vasa Markovića, trgovca iz Smedereva oženio je 1868. godine i sa njom dobio četvoro dece: sina Milorada i ćerke Vukosavu, Leposavu i Zorku.

Mihailo Pavlović je „član, utemeljivač i dobrotvor Društva Sv. Save, član uprave Crvenok krsta... i vazda prvi na biljezi, kad treba u pomoć priskočiti kakvom rodoljubivom preduzeću“.³⁵⁵

Pre no što su se uputili u Staru Srbiju i Makedoniju Spiridon Gopčević i Dimitrije Petrov su 9. jula 1888. godine u Beču „zaključili ugovor“ u kome izričito stoji da će nakon putovanja biti publikovano delo u kome će „prava istina“ odneti prevagu nad svim uverenjima kojima su saputnici, pre putovanja, možda „opterećeni“. U tom kontekstu nalazimo za bar pristojno da citiramo 3. i 4. član tog ugovora:

„3. Gospodin Petrov je mišljenja, da u onim zemljama žive u pretežnoj većini Bugari. Ako bi se našlo da ovaj nazor odgovara faktičkom stanju, onda je g. Gopčević dužan, da sa svom važnošću svog autoriteta, kao poznavalac istoka, i sa naporom svih svojih književnih sposobnosti, ustane za pravo bugarskog naroda na one zemlje, u kojima žive Bugari, i da prema tome - što se njih tiče - takođe pobija nepravedne zahteve Srba.

4. Ako bi se pak, protiv očekivanja pokazalo, da u Makedoniji i Staroj Srbiji u pretežnoj većini žive Srbi, onda ostaje do g. Gopčevićeve volje, da li će ovo otkriće izneti na javnost ili neće. Ako ovo učini, anda se obavezuje g. Petrov od svoje strane, da neće protivu toga protestovati; šta više, da će istinitost ovog pronalaska svagda potvrditi, pa i protiv svojih vlastitih zemljaka braniti“.

23. 1. Beograd - Niš - Zibavča

Posle četrnaestodnevne pripreme Spiridon Gopčević je Krenuo iz Beograda „vlakom“ ka Nišu. Krenuo je u 23 časa da bi stigao tek ujutru u 5

³⁵⁴ Isto

³⁵⁵ Isto

časova i 30 minuta. U Nišu je, inače, boravio i dve godine pre toga – kada je posumnjao u autoritet putnika, Kanica i Hana,³⁵⁶ koji su tvrdili da ovu varoš naseljavaju Bugari. Posumnjao jer se neposredno uverio da u njoj „ni živa duša ne razume bugarski“. Upravo je zbog toga i bio u uverenju da je on možda „tek za poslednjih osam godina posrbljen“. Kad je ovu svoju misao izneo pred jednim trgovcem ovaj ga je uz osmeh upitao:

- Da li ste vi ikada čuli da je namerna srpska vlada pokušala da posrbi podanike stranih jezika?

Tom prilikom trgovac mu je izneo primer sela Veliki Izvor u kome već pola veka žive Bugari i ni jedan nije posrbljen. Nadalje mu je ukazao i na primer Krajine u kojoj ne samo da ne teče proces posrbljavanja Rumuna no obrnut po kome će se budući naš naraštaj možda i „sasvim porumuniti... i to pred očima i pomoću srpske vlade“.³⁵⁷

Kada je S. Gopčević upitao trgovca da li se i pre ovde govorilo kao sada – srpski, ovaj mu je mirno odgovorio:

- Pa razume se! Ja živim ovde već 30 godina, pa ne mogu drugo da kažem, do da je još onda čitavo stanovništvo govorilo srpski.

Kad u Leskovac uđoše dva putnika – trgovca on od njih saznade da u njemu živi vrlo malo Muhamedovaca „a da Bugara uopšte i nema, niti ih je ma kada ovde i bilo“.

Iz razgovora sa Leskovčanima S. Gopčević registruje i njihovu ogorčenost na Beograd što je u Leskovcu još pre 1878. godine uopšte i postojalo *Bolgarskoto narodno učilište* i što su imali bugarske popove. Čak je u jednoj od „školskih knjiga“, koja je štampana u Beogradu 1854. godine, doslovno stajalo da četiri nova srpska okruga (niški, pirotski, vranjanski i toplički), kao i „čitava Makedonija“, pripadaju „bugarskoj zemlji“. Paralelno sa tim je i Morava, „koja izvire na Kosovu polju“ nazivana Bugar – Morava usprkos tome što su je stanovnici nazivali „Biniča ili Binička Morava ili prosto Morava“.

Kad je u Vranju Gopčević upitao jednog saputnika da li je Srbin ovaj mu je doslovno odgovorio: - Naravno da sam Srbin, kao i svi drugi Vranjanci. Pojašnjavajući zašto su se jedno vreme Vranjanci izjašnjavali kao Grci odgovori da su to radili da bi „ostali pošteđeni od bugarske propagande“ – tek pod tim uslovom „smeli su ostati pod carigradskom patrijaršijom“. Pojašnjavajući nadalje etničko stanje u Vranju saputnik reče da ima nešto „malo Turaka i Arbanasa“, a da Bugara „u čitavoj varoši nema ni jednoga, niti ga je ma kad bio“. Isto je stanje i u Makedoniji – „Sve do Soluna nisam našao, već samo Srbe“.

³⁵⁶ Isto

³⁵⁷ Isto

Na Gopčevićovo insistiranje nadalje da mu pojasni zašto su se Srbi onda izjašnjavali kao Bugari kad to nisu Vranjanac mu je vrlo precizno odgovorio:

- To ću vam odmah objasniti. Vi znate, da su od propasti srpske države, pa do novijeg vremena, od svih naroda Balkanskog poluostrva, jedini Bugari podnosili turski jaram bez gundanja i da nisu nikad učinili ni najmanji pokušaj, da stresu ovaj jaram. Samo se po sebi razume, da su Bugari bili Turcima majmilija raja. Mi Srbi naprotiv ne mogasmo se nikad oprijateljiti sa turskim gospodstvom... Reč Srbin beše za njih isto što i ustaš: i ko god se izdavaše za Srbina, taj je popreko gledan, gonjen i gnavljen“.³⁵⁸

Ako neko želi da sazna pravpo stanje u Makedoniji, pojašnjavao je dalje Vranjanac Gopčeviću, onda nikad u njij ne sme čoveka pitati da li je Srbin ili Bugarin, no: - Slaviš li krsno ime? Upravo tako jer su Srbi jedini slovenski narod koji to ime slavi.

Putujući dalje od Vranja do Skoplja, prugom koja je otvorena u proleće 1888. godine, Gopčević se šetao „kroz celi vlak“ kad i upozna jednog Biljačanina koji mu pojasni da Arbanasi žive većinom u Suževu (50 kuća) i Mutilovu (15 kuća), Četircima, Košarnu, Grućancima, Orelu i Dalgi, a da su Biljaće, Bugarino, Tabakovce i Konjare mešovita sela u kojime je ipak „pretežniji srpski živalj“. U svim ostalim selima izrazito pretežu „po svoj prilici Srbi... koji se obično izdaju za Bugare“.

Kad se Gopčević začudi zašto ova ravnica od Vranja do Skoplja, koja je po svoj prilici plodna, nije bolje obrađena, jedan mu Srbin iz Rahovice reče da je krivica do Arbanasa koji na obroncima Karadaka pretežu u selima: Aslar, Šoćeja, Garet, Kubalija, Kruhali, Straža, Lojani, Bjelanovce, Izvor, Vaksinci, Slupčani, Opoje, Lopata i u nekoliko Preševo“.³⁵⁹

Ubrzo su već bili na domaku Kumanova u kome, kako Gopčeviću objasni jedan „činovnik srpske železnice“ ima 820 kuća sa 5.700 stanovnika. Od toga je 570 hrišćanskih sa 4000 duša i 250 muhamedanskih - mahom Arbanasa, mada ima i Turaka. Reč je o varoši koja je osnovana između 1817 - 1828. godine i u kojoj se srpska raja najčešće „izdaje ili za Bugare, ili za raj, ili prosto za hrišćane“.³⁶⁰

U Madžarliku S. Gopčević upoznaje Nikolu Savića iz Peći, koji je ka Solunu putovao vozom na relaciji Mitrovica - Solun, i koji mu pojasni da svi slovenski saputnici - pa i preko Soluna - govore isključivo srpski. To nanovo iznenadi Gopčevića koji nije verovao da se srpski govori dalje od Velesa.

³⁵⁸ Isto

³⁵⁹ Isto

³⁶⁰ Isto

Činjenica na koju se svodilo Gopčevićovo saznanje svodila se sve ubedljivije na to da „južno od Vardara žive skoro isključivo hrišćani, dok su na severu pretežniji muhamedovci“.³⁶¹ U tom kontekstu on registruje i etničko stanje sela oko Demir kapije: Čelovec – 38 kuća muhamedanskih Srba, Klisura – 12 kuća sa 340 hrišćanskih Srba, Kurešnica – 162 kuće sa 816 muhamedanskih i 29 hrišćanskih Srba, Dubljan – 60 kuća sa 330 muhamedanskih i 180 hrišćanskih Srba, Košarka – 80 kuća sa 630 muhamedanskih Srba, Gradac – 68 hrišćanskih srpskih kuća, Smokovica – 80 srpskih kuća.

Put, nadalje, S. Gopčevića dovodi u Đevđeliju, varoš koja ima 260 kuća „sa nekih 2.200 hrišćanskih i 200 muhamedanskih Srba i nekoliko Cigana“. Reč je o varoši koja „leži u širokoj plodnoj ravnici“ koja je „opkoljena dudovima i drugim drvećem“. Južno od nje su Karašljan – 310 kuća i 1.015 poreskih glava i Majada – 480 kuća sa 1.496 poreskih glava. U oba sela „žive isključivo turski tkači čohe“. S druge strane Vardara je selo Mačikovo sa 227 srpskih kuća – „čuvano... usled svoje čistote“. Selo Kufalovo se deli na dva dela: Gornje Kufalovo – 200 kuća sa 1.300 Srba i 150 Turaka, i Donje Kufalovo – 150 kuća i 1.000 Srba“.³⁶²

23. 2. Šetnja po Solunu

Odmah po dolasku u Solun S. Gopčević ode „austrijskom đeneralnom konzulu grofu Vickoviću“ čiji je otac bio u službi oca S. Gopčevića. Ono što je, međutim, Gopčevića još iznenadilo jeste da i u selima „na samoj Hortić planini... stanuju... sami Srbi“. U tom smislu on i navodi imena sela: Sedice, Mažijari, Parnag, Zagindžijevo, Novoselo, Mahala, Karaburun – Burnu, Čajr, Bal dok u Kapidžilariju pored 750 Srba živi i 300 Grka.³⁶³

U razgovoru sa ruskim đeneralnim konzulom Jastrebovim iznenadi ga njegovo čuđenje da mu je do sada uopšte bila i „nepoznata daleka razgranatost srpskog plemena“.

Upravo u to vreme u Solun je došao Dimitrije Petrov sa kojim se još jednom, mimo već postojećeg ugovora, dogovori o pravilima pri istraživanju. U tom smislu skrećemo pažnju na nekoliko detalja:

1. Ako ljudi govore jezikom koji je između bugarskog i srpskog narodnost će mu se određivati po tome sa kojim jezikom njegovo narečje ima veću sličnost.

2. Ako se ni u tom slučaju ne može odrediti etnička pripadnost ključni će kriterij biti krsna slava – ako je slavi biće Srbin.

³⁶¹ Isto

³⁶² Isto

³⁶³ Isto

3. Ako ne upotrebljava „bugarski član“, nego srpsko menjanje biće Srbin.

4. Ako upotrebljava ć, đ, lj, nj, dž a ne bugarsko ON – biće Srbin.

5. Oni koji imaju „sve ove osobine... a ipak ustvrde“ da su Bugari – biće Srbi.³⁶⁴

Na činjenicu da S. Gopčević sve ove tačke pobeležio u „svom dnevniku“ Petrov se nasmejao uz komentar:

- Moram se smejati vašim merama predostrožnosti. Ovakvi slučajevi, kakve ste vi ovde naveli, teško će nam se kad desiti.

Na ovaj komentar S. Gopčević je uzvratio:

- Mislite?... Ta videćemo. Moji dosadašnji pronalasci dovode me do drugih nazora.³⁶⁵

Već sutradan S. Gopčević i D. Petrov odlaze na „izlet na ravnicu Kalamarijsku da bi stigli u selo Sedice“ – u kome je živelo 400 Srba.

23. 3. Od Grackog do Raklje

Drugog dana bili su u Veničanu – Grackom gde uđoše u jedan han u kome „muhamedovski Srbi... govorahu pored turskog jezika... i srpski s nekom lakoćom“., što Petrova uznemiri, ali „opet zasja“ kad im je kočijaš stao pričati „da je Turčin koji se je 1878. godine iselio iz Sofije“. A kad ga Petrov upita da li govori bugarski, ovaj mu odgovori da to valjda čuje i sam – a zapravo je govorio „šopski“, dijalektom srpskog jezika. U Rosamonu – varoši od 2.800 stanovnika, čistih Srba, od kojih je 700 hrišćana Petrov je doživeo novu neprijatnost.

Na izvoru „ljubopitne Rosomanke“ Petrov se na bugarskom obrati nekim ženama koje ne samo da ga nisu razumele „već ga ismejaše“. Kad ih Gopčević upita da li su Bugarke one odgovoriše da jesu. A kad ih on nanovo upita kako onda ne razumeju Bugarina koji im se na bugarskom obraća one odgovoriše Petrovu:

- Ti nisi Bugarin! – pre će biti, da si kakav Rus.

Kad S. Gopčević potvrdi da jeste Bugarin one odgovoriše pitanjem: - Pa kad je gospodin Bugarin, zašto ne govori Bugarski?

Na to im S. Gopčević odgovori:

³⁶⁴ Isto

³⁶⁵ Isto

- Ta on eto i onako govori bugarski, ali ga vi ne razumete. A to dolazi otuda što vi ne razumete bugarski.³⁶⁶

A kad mu one uzvratije pitanjem kako onda razumeju njega koji dobro govori bugarski on im odgovori da on uopšte bugarski i ne govori, no srpski što će dalje reći da i one tim jezikom govore. Kako se one na to nasmejaše, shvatajući ovo kao podvalu on ih upita da li slave krsno ime, što one uz smeh potvrdiše.

Dodatno neraspoloženje kod D. Petrova izazva kočijašev komentar da se „u celom Tikvešu govori jednim istim narečjem“.

Po povratku u han razgovarahu sa nekim Makedoncima „između Velesa i Kičeva“ gde jedan od njih u jednom trenutku ljutito reče:

- Mi Šopovi smo Bugari!

Na ovu upadicu još ljuće mu odgovori jedan Cincarin:

- Jeste Bugari od juče! – podrugivaše se Cincarin. Ta šta sam hteo kazati?... Da, naši Makedonci, kako ih ovde vidite, govore svi srpski i razumeju g. Petrova vrlo rđavo... Svi oni slave takođe isključivo srpsku slavu. Kažite sami... koga bolje razumete, g. Spiru ili g. Petrova?

- Ta g. Spira govori skoro isto tako, kao što mi govorimo – odgovoriše oni. Gospodin Petrov govori nekim sasvim drugim jezikom.³⁶⁷

Bio je to trenutak kada je jedan Makedonac pozvao S. Gopčevića na stranu i rekao mu:

- Ono što si ti malo pre kazao o našoj narodnosti, ubedilo me je potpuno; ja uviđam, da je smešno, ako se mi zovemo Bugarima, kad van svake sumnje, da mi pripadamo srpskoj narodnosti. Ta i sam si Srbin, pa mi pravo kaži, kako je to, da se vi za nas baš ni malo ne starate?... U našem će selu podići bugarsku školu, koju će mitropolija izdržavati. Isto tako poslaće nam i bugarskog učitelja, koji će nam poučavati decu. Ako ovaj učitelj govori isto tako, kao ovaj tvoj prijatelj Petrov, onda će naša deca morati učiti neki sasvim tuđi jezik, pa će možda zaboraviti ovaj naš, ili će se čak stideti, da govore jezikom svojih roditelja.³⁶⁸

23. 4. Prilep i Kruševo

O veličini i broju stanovnika u Prilepu D. Petrov i S. Gopčević su dobili „nejednake podatke“. Po onima koje im je izneo bugarski učitelj u varoši ima 2.670 kuća sa 11.000 „Bugara (Srba)“, 3.600 muhamedanaca (Turaka i Arbanasa), 800 Grka i 450 Cigana. Ali, jedan Cincar iz Prilepa je uveravao S. Gopčevića da u njemu nema više od 2.500 kuća – 1.600

³⁶⁶ Isto

³⁶⁷ Isto

³⁶⁸ Isto

srpskih, 800 turskih i 100 cincarskih. Iznoseći ovaj stav S. Gopčević nalazi da je učitelj verovatnije u pravu jer Prilep samo „izgleda mnogo veći no što je u stvari“.

Na dva sata od Prilepa „prolazi se kroz... više sela u kojima mahom žive Srbi i nešto malo Albanaca“. U selu Vrbovcu živi 120 Albanaca, 120 Srba i 80 Cigana, dok u Trstenku živi 220 Cincara.

23. 5. Na putu za Bitolj

Murihovski predeo je izrazito nepristupačan, opkoljen je brdima, „a kroz njegovu dužinu teče Crna reka“. Istočni planinski lanac čini „političku među između vilajeta Bitoljskog i Solunskog“. U njemu ima 22 sela, a najveće je Vitoljište sa 145 kuća i 1.300 duša Srba, i 40 Cigana. To je prostor na koji Turčin nikada nije prodro tako da su Murahovci „živeli doista nezavisno“. Stanovništvo se uglavnom bavi stočarstvom – ovce, koze, mazge. Predeo je bogat i šumom – „stanovnici seku drveće u blizini Crne reke (mahom četinare), pa ga spuštaju niz Vardar do Soluna. Srpski su običaji ovde od starine sačuvani“.

Na putu za Bitolj prošli su kroz selo Perlepec ili Prilepec – 9 kuća u kome žive izrazito Srbi, dok u Musincu, Kanatlarcu i Jerekovcu „ima i Muhamedovaca“. Tu su i Dedebal, Nošpala, Bele – Crkve, Negotina, Trna – svi u njima govore srpski i slave krsno ime. Dok je kolona prolazila prilazili su im seljaci i nudili ih „lebom, rakijom i grožđem“. Nisu hteli ni da čuju da naplate.

Pred hanom Petilanom S. Gopčević je registrovao sela koja počinju sa „Srb“ što je jasno označavalo narodnost seljana: Srbini, Srbici, Srbce, Srbenovo, Srbinovo, Srbovce, Srbovci, Srbica...

Kad stigoše u Bitolj zatražiše od austrijskog konzula da im kaže gde je najbolji han. On ih uputi na Lokandu i dade im kavaza da ih tamo odvede. Kavaza koji govoraše srpski i slavljашe krsnu slavu.

Od konzula Samera, kasnije u razgovoru saznaju da se ovi ljudi u Makedoniji nazivaju Bugarima, a svi govore srpski. To je zbog uticaja bugarske propagande koja „na sve strane ima svojih došaptiča i ume da dosadi svakome“.

Na temelju cincarskih izvora – koji se ne malo razlikuju od bugarskih Bitolj ima 50.000 duša: Osmanlija 4.000, pojelenjenih Cincara 10.000, pravih Cincara 800, pobugarenih Srba 2.000, pravih Srba 6.000, pojelenjenih Srba 2.000, muhamedovskih Srba 10.000, muhamedovskih Arbanasa 8.000, pojelenjenih Arbanasa 1.000, Jevreja 4.000, Grka 50 i Cigana 2.000.

Pored četiri gimnazije: bugarske, grčke, rumunske i turske u Bitolju su postojale i „četiri devojačke škole“: bugarska, grčka, rumunska i jevrejska. Nema srpske i pored toga što „40 procenata stanovništva etnografski pripadaju srpskoj nacionalnosti i mada je najmanje 16.000 stanovnika sačuvalo srpski jezik“.³⁶⁹

Iz Bitolja S. Gopčević i D. Petrov se usmeriše ka Ohridu na prostor u kome su D. Petrova sve manje razumevali što ga je naročito „mnogo jedilo“. Pošto prodoše kroz Kozjak u kome su živeli „muhamedanski Srbi i Arbanasi“ dođoše u „varoš Resnju“ koja ima preko 850 kuća i 5.200 stanovnika od kojih je 2.400 hrišćanskih i 750 muhamedanskih Srba, 900 Arbanasa (i Osmanlija), 650 Cincara, 500 Cigana i 10 Grka. Srbi dominiraju i na „ravnicima Prespi“ – mada su mnogi „prešli u islam“, iako se nazivaju Bugarima „iako govore srpski a ne bugarski“.

U Ohrid su stigli posle 8 časova. U varoš od 2.800 kuća i 18.000 stanovnika. Od njih je 11.500 hrišćanskih, 1.500 muhamedanskih Srba, 2.500 Arbanasa, 1.000 Osmanlija, 1.000 Cincara, 400 Cigana i 10 Grka. Od toga 300 Srba se pojelenilo, a 500 pobugarilo.

U „trgovinskom pogledu“ Ohrid igra „osobitu ulogu“ po izradi kožuha i izvozu riba – po čemu je jezero „grdno bogatstvo“, jegulje znaju da dosegnu dužinu i „do dva metra i vrlo su ukusne“.

23. 6. Iz Ohrida u Kostur

I na ovom prostoru dominiraju „Srbi, tj. Bugari“ koji „srpski govore i slave slavu“, dok na jugozapadnom kraju meštani govore arbanaški. Podgradec i Starovo broje 800 – 1.000 stanovnika „pola hrišćana, pola Muhamedovaca, pola čistih, pola poarbanašenih Srba“. U 8 sati uveče već su bili „kod čuvenog manastira sv. Nauma“. Tu je i selo Podgora ili Podgorica koje ima 2.000 stanovnika od kojih je 1.600 hrišćanskih i 400 muhamedanskih poarbanašenih Srba, dok u Poljanu živi 1.200 mahom muhamedovskih poarbanašenih Srba.

Za Goricu S. Gopčević saznaje da ima 1.500 kuća i blizu 10.000 stanovnika – 5.500 hrišćanskih i 2.500 muhamedanskih Arbanasa, 1.000 Srba i 1.000 Cincara. Od svih 8.000 Arbanasa polovinu čine poarbanašeni Srbi. U selu Progri živi 600 „mahom poarbanašenih Srba“.

Sama varoš Kostur ima 1.800 kuća i 10.000 stanovnika od kojih je 4.200 Srba, 2.200 Muhamedovaca, 2.400 Grka i Cincara i oko 1.500 Jevreja. Od Muhamedovaca ima 200 Srba, 500 Osmanlija i 1.500 Arbanasa.

³⁶⁹ Isto

Što se tiče sela pored Kosturkog jezera sva su naseljena Srbima, mada u Mavrovu i Ličištu ima Muhamedovaca, “delimično Osmanlija, delimično Srba i neki deo Arbanasa”.

Iz Kostura se kolona uputi ka varoši Bogacikonu koja je brojala 500 kuća i oko 3.000 duša – gde su pored nekoliko Srba dominirali Grci i Cigani, mada se mnogi od njih pojelenjeni. Isti je slučaj i u selu Drenovo gde je živelo 250 pojelenjenih Srba. U Selicu je 350 pojelenjenih Srba. U varoši Orestijas ima 2.700 duša – 1.500 Srba, 450 Muhamedovaca, 350 Grka i 400 Cincara.

Kažane ima 4.000 stanovnika - 100 Srba, 3.000 Cincara i “ostalnih Grka”.

23. 7. Od Srbice do Vodena

Varoš Srbica ima 3.500 stanovnika – mahom Muhamedovaca u kojima ima i turskih Srba i Grka. Čistog Srbina nije bilo ni jednog. U Duroglovu žive hrišćanski Srbi, dok u Donjem Kaljaru ima i Srba “od kojih su mnogi prešli u islam”. U Činčilaru od 150 kuća i 900 stanovnika “trećina je Osmanlija, trećina muhamedovskih i trećina hrišćanskih Srba”, dok u Vrbenu “žive sami Srbi” – 2.700. U Hlerinu ili Lerinu od 11.000 stanovnika tek je 1.000 Osmanlija, Arbanasa i Cincara – apsolutno dominiraju Srbi od kojih je 5.800 poislamljeno. Isti je slučaj i u Ostrovu gde od 1.000 stanovnika osim 100 Arbanasa pretežu Srbi od kojih je 500 poislamljeno.

Varoš Voden ima blizu 1.600 kuća i oko 14.000 stanovnika od kojih je 11.000 Srba sa 500 Muhamedovaca, 2.500 Osmanlija i Arbanasa, dok ostatak čine Cincari i Grci. U Niauštu od 500 kuća polovina su Jeleni, 150 pojelenjeni Srbi, 80 pravih Srba i 20 Cincara i Osmanlija, dok Verija od 8.000 stanovnika ima 2.000 Muhamedovaca (Osmanlija i Srba), “nekoliko stotina Srba i Cincara”, dok su ostali “valjda Grci”, ili “pojelenjeni Srbi”. U Janicu od 9.000 stanovnika 3.500 je hrišćana, 2.000 muhamedovskih Srba, 3.000 Osmanlija i 500 Cincara i Grka – pojelenjenih Srba, Jevreja...

23. 8. Iza u Serez i Džumu

Po izlasku iz Soluna S. Gopčević dođe u Langazu – mesto od 2.200 duša od kojih 1.250 govori srpski, 550 turski i 400 grčki. I u varošici Nigritu trećinu čine Srbi, trećinu pojelenjeni Srbi i trećinu Grci – varoš broji 2.750 stanovnika. U Sorpu pretežu Grci – “polovina srpskog porekla”.

U Serez je S. Gopčević stigao još za dana kada odmah potraži D. Petrova koji se ka Serezu beše uputio iz drugog pravca – i koji S.

Gopčeviću uporno odbijaše da da prave informacije do kojih je došao jer je po pravilu nailazio na Slovene koji su slavili krsno ime.³⁷⁰

Informacije o Serezu dobili su od jednog trgovca iz njega. Serez ima 30.000 stanovnika, 12.000 hrišćanskih i 4.000 muhamedanskih Srba, 4.700 Turaka, 7.000 Grka, 1.900 Jevreja i 400 Bugara. Ovo bi D. Petrovu jako neprijatno jer je Serez "najvažnija i najveća varoš istočne Makedonije".

Po izlasku iz Sereza a na putu ka Drami, prodoše kroz varoš Nevrokop od 1.410 kuća sa 11.000 stanovnika od kojih je: 2.500 hrišćanskih, 5.600 muhamedovskih Slovena, 400 Cincara i 2.500 Osmanlija. U Razlogu - varoši od 1.100 kuća i 8.400 stanovnika 4.700 su hrišćani, 3.500 muhamedanskih Srba i 200 Turci. Veliki broj Srba je "pobugarčen".

Po izlasku iz "sereske džombaste kaldrme" kolona se zaustavi u Železniku (Demir - Hisaru), varoši od preko 13.000 stanovnika sa 9.000 Srba, (po 1.500 "vere muhamedovske... i pojelenjenih" - "broj Grka i Cincara iznosi 250, ostalo su Turci"). Sledeća veća varoš bila je Petrić od 7.500 duša - 5.600 Srba, 200 Grka i 1.700 Turaka. Od Srba 1.600 je Muhamedovaca i 2.000 "pojelenjenih". Melnik "nad površinom Strume" ima 1.500 kuća sa 5.500 stanovnika - 3.500 Srba (500 Muhamedovaca), 600 Turaka i 1.400 Grka. Južno od njega je selo Dere Čiflik koje ima 400 Srba.

Kod Kršljanske skele kolona produži "put na desnoj obali Strume" da bi se odmorila u selu Krupniku u kome živi 700 Srba. Posle sat vremena kolona prođe kroz selo Semitle "u kome žive Muhamedovci (500 Osmanlija i 1.500 Srba)".

Džuma je varošica od nekih 4.000 stanovnika. Na levoj strani bistričkog potoka žive hrišćani, a na desnoj Muhamedovci. Mesto je vrlo prometno gde je, pored predionica, tkanica i beljarnica "živahna trgovina s duvanom". Po izlasku iz Džume kolona dođe do sela Gabrova "čije stanovništvo govori nekim starim oblikom srpskoga jezika i mnogo drže do slave".³⁷¹ U sedam sati uveče stiže u varošicu Pejčovo od 2.250 stanovnika - 1.150 hrišćanskih i 1.100 muhamedovskih Srba. Reč je o glavnom selu Maleš Nahije. Sutradan kolona već stiže u "dolovitu ravnice Bregalnice" gde u selu Vladimirovu registrova 1.000 muhamedovskih Srba. Već je sutradan u Radovišu - varoši od 7.000 stanovnika: 4.500 hrišćanskih i 1.500 muhamedovskih Srba uz 1.000 Osmanlija. U Strumičkoj ravnici stanovništvo se takođe kazuje za Bugare, ali slavi slavu i "govori nekim starosrpskim narečjem". Ličnu zamenicu ja izgovaraju sa jaz što čini

³⁷⁰ Detaljnije pogledati putopis, isto

³⁷¹ Isto

neku vezu između bugarskog i srpskog. S. Gopčević registruje da je ovo čuo u “Velesu, Štipu, a delimično i u Kratovu, Kočanika i u Palanci”.

“Idućeg jutra odjašismo preko hrišćanskog sela Dračevica na železničku stanicu u Demir – Kapiji, gde dočekasmo solunski vlak, koji nas odvede u Veles” – varoš koja ima 4 – 5.000 kuća. Ovo je, međutim, procena “od oka”, jer se čini velikom, “ali u stvari imaće samo 2.500 sa 15.000 duša (12.000 hrišćanskih, 1.000 muhamedovskih Srba, 1.500 Osmanlija i 500 Cincara”.³⁷²

Sutradan kolona je već u Negotinu – varoš od 4.700 “čistih Srba” od kojih je 700 prešlo u islam. Najveća varoš u Tikvešu, Kavadarci, ima oko 6.800 stanovnika – Srba, od kojih je tek 2.000 “ostalo verno svojoj veri i narodnosti”. Na putu za Besvicu kolona je prošla kroz Orlovo – hrišćansko selo, Vešje – mahom muhamedansko, Gornje Disane – hrišćansko i Donje Disane – muhamedansko. U samoj Besnici od 2.500 stanovnika jedva da je “jedno tuce hrišćana”.

Nasuprot očekivanju da će u Štipu videti “tursku varoš” S. Gopčević se iznenadi kad registrova “da je od 10.000 stanovnika, više od polovine Srba”. Istina da je tu i mnogo Muhamedanaca, “ali se broj hrišćana uvek može računati na 4.800”.³⁷³ U Kratovu, varoši od 4.500 stanovnika S. Gopčević je registrovao 850 Turaka, 250 Cigana, dok su ostalo Srbi – 850 Muhamedovaca. Krivorečka palanka ima 100 Cigana, 300 Turaka i preko 800 muhamedovskih Srba.

Preko Stracina i Kumanova kolona se uputi ka Skoplju gde svratiše u hotel Turati. Skoplje je varoš od 20.000 duša – 11.000 Srba (3.500 Muhamedovaca), 1.200 Jevreja, 150 Cincara, 400 Cigana, 3.500 Arbanasa i 6.000 Turaka. Srbi dobro govore srpski, ali je vidan, i u jeziku, uticaj bugarske propaganda.

23. 9. Tetovo – Gostivar – Kičevo – Struga – Debar

Tetovo se nalazi “na podnožju Šar-planine” i ima blizu 14.000 duša “od kojih su više od polovine hrišćanski Srbi, 1.000 Arbanasa, 150 Cigana i 50 Osmanlija” – ostalo su muhamedanski Srbi, od kojih je jedan deo poarbanašen. Tetovački Srbi govore srpski dobro “kao i prizrenski, čije srpstvo ni sami se Srbi ne usuđuju poricati”.³⁷⁴

Kad je o Gostivaru reč S. Gopčević vidno podvlači da je reč i o “prolično prljavoj varoši” koja ima “preko 2.000 stanovnika, tj. 1.200 hrišćanskih i 500 muhamedanskih Srba, 300 Arbanasa i 100 Cigana”.

³⁷² Isto

³⁷³ Isto

³⁷⁴ Isto

Kičevo ima preko 3.500 duša – “800 hrišćanskih, 1.200 muhamedanskih Srba, ostatak su Arbanasi”. Reč je o varoši koja “ima mnogo poarbanašenih Srba”. Struga koja leži na obali Crnog Drima udaljena je četvrt sata hoda od Ohridskog jezera i ima 8.500 duša: 3.200 hrišćanskih i 1.000 muslimanskih Srba, 250 Cigana, 150 Cincara i 1.200 Arbanasa. Debar, ili arbanaški Dibra leži na podrčju Krin planine – najjužnijeg ogranka Šar – planine, ima 12.000 duša i to: 1.000 hrišćanskih i 4.000 muslimanskih Srba, 3.000 poarbanašenih Srba i 4.000 Arbanasa. “Poarbanašeni Srbi većinom su zaboravili svoj maternji jezik” – do mere da “poarbanašenje napreduje”.

Predeo “koji svodnjavaju Golema Reka i Rakika” S. Gopčević zove Reka. A severno od nje “žive mnogi Srbi, koji su svoj maternji jezik zamenili arbanaškim, ali oni još uvek slave slavu i sačuvali su svoju hrićansku veru, te se pred svojom srpskom braćom smatraju za Srbe; pred Turcima i Arbanasima izdaju se za Arbanase”. Ponašaju se, dakle, suprotno Torbešima – Srbima zapadno od Ohridskog jezera i između Struge i Debra “koji su prešli u islam i koji se izdaju za Arbanase, mada razumeju samo srpski” i kojima “ime dolazi otuda, što su za jednu torbu ostavili svoju veru”.³⁷⁵

Na prostoru od Debra do Melana “žive isključivo Srbi, koji su sačuvali svoj jezik”. Uglavnom su hrišćani, mada u Gornjem i Donjem Blatu, Makelarima i Dovoljanu “živi i nešto Muhamedovaca”. Od Greve pa dalje žive poarbanašeni Srbi “koji su prešli u islam, pa čak i zaboravili svoj jezik”. Pravi Šiptari žive tek u nekim selima: Grekaj, Tumini, Lujena... U Kolesnjanu su pola Srbi, pola Arbanasi – svi Muhamedovci. Nane je mesto arbanaško, a u Bici je trećina Srba Muhamedovaca – “dve trećine su Arbanasi”. U Brodu, Novaseju, Bačku, Reštelici i Topoljanu žive sami Srbi Muhamedovci. Oni pretežu i u Ljumi, Štišnu i Gostilu.

Prateći etnografsku sliku ovog prostora S. Gopčević kaže “da veliki deo današnjih Arbanasa nije ništa drugo do poarbanašeni Srbin”. U vreme “srpakog carstva skoro svi Malisori, Dukadžini - a po svoj prilici i Mirditi - behu Srbi”.³⁷⁶ Proučavajući istoriju Gornje Albanije S. Gopčević nalazi da je tim delom vladala “crnogorska kneževsa porodica Balša”. Srpska narodna svest je na ovom prostoru bila snažna i pola veka po propasti carstva tako da Srbinu Skenderbegu nije bilo teško da Srbe okupi. Njegovi ratni drugovi, dakle, “ne behu Škipetri, nego Srbi”. Uostalom, pita se naš putopisac, “odakle dolazi da se današnji Gornji Arbanasi, Gegi, u svakom pogledu toliko razlikuju od Donjih Arbanasa, Toska, i da su jedni drugima toliko mrski i ogadili?” Mrski tim više što su se kod “Gornjih Arbanasa

³⁷⁵ Isto

³⁷⁶ Isto

održale još mnoge naravi, svetkovine, običaji itd. Koji su očevidno srpskog porekla”.³⁷⁷ Primereno tome S. Gopčević zaključuje “da u etnografskom pogledu Gornji Arbanasi ne pripadaju škipetarskoj, nego srpskoj narodnosti i da su joj pripadali još u vreme Skenderbegovo”.³⁷⁸

23. 10. Prizren i Đakovica

Posle Soluna u vreme kada je S. Gopčević putovao ovim prostorom Prizren je bio “najveća varoš na zapadnom poluostrvu”. Imao je 12.000 kuća sa 60.000 stanovnika: 6.000 Osmanlija, 1.200 katoličkih Arnauta, 3.000 muhamedovskih Arnauta, 11.000 hrišćanskih Srba, 36.000 muhamedovskih Srba, 1.500 arbanaških Srba, 7.000 Cincara i 800 Cigana. To je i varoš “koja ima i najdivniji položaj na Balkanskom poluostrvu”. U moru kuća ima i “26 munara, tri crkve, razne privatne palate, škole, kasarne”. Od zanata posebnu panju privlače kujundžijaki i kovački.

Detalj koji je posebno privukao pažnju S. Gopčevića odnosi se na Goge – “jedini primer strane narodnosti koja se posrbila” – spojili sa Srbima.

U Prizrenu S. Gopčević i D. Petrov se rastaju – D. Petrov odlazi u Solun, odnosno Carigrad, a S. Gopčević se usmerava ka Đakovici gde usput dolazi do varoši Orahovac koja ima 3.050 muhamedovskih, 1.200 hrišćanskih Srba i 250 Cigana. Kod Švanjskog mosta koji vodi preko Belog Drima i okolnih sela pretežu poarbanašeni Srbi. U Metohiji – okolini Đakovice ima 72 sela sa 90 hrišćansko – srpskih, 670 muhamedovsko – srpskih, 187 katoličko – arbanaških i 735 muhamdovsko – arbanaških kuća. U samoj je Đakovici 4.100 kuća: samo 16 (!) koja naseljavaju hrišćanski Srbi, 450 Cigani, 130 katolički Arbanasi, dok u ostalim žive i muhamedovski Arbanasi – sve sami poarbanašeni Srbi koji se svrstavaju “među najveće fanatike, kao što je i obično slučaj kod odmetnika”.

Pet sati po napuštanju Đakovice S. Gopčević stiže u Dečane da bi tu registrovao kako “sela uz put behu naseljena muhamedovskim Srbima i Arbanasima – poarbanašenim Srbima”. U Juniku, recimo, živi 22.000 muhamedovskih Srba.

23. 11. Dečani – Peć – Mitrovica

U svim selima oko Dečana svi Srbi su već poislamljeni da bi proces arbanašenja već uveliko bio u toku – Miloš S. Mijojević je registrovao da je

³⁷⁷ Isto

³⁷⁸ Isto

još oko 1850. godine u 17 sela bilo 163 srpskih kuća?! Samo deset godina posle toga bilo je tek 10, da S. Gopčević sada već ne bi našao ni jednu.

Već posle 3 sata naš putopisac je u Peći - nekadašnjem sedištu srpske patrijaršije. Reč je o varoši koja leži ispod dva visoka brda - Žljeba (2.183m) i Peklena (2.166m) i kroz koju teče Pećka Bistrica, dovoljno jaka da "pokreće mlinove i odnosi blato sa ulica". Peć ima oko 3.030 kuća - 2.000 muhamedovskih, 700 hrišćanskih Srba, 200 katoličkih Arbanasa, 70 ciganskih i 10 turskih. To je bitan pad u odnosu na podatak koji je M. S. Milojević registrovao 1870. godine - Peć je tada ukupno imala 3.300 kuća.

U okolnim selima: Nosoljinu, Studenici, Jablanici i Vrelu žive isključivo muhamedovski Srbi, dok u Dubovniku pored 12 hrišćanskih ima i 7 muhamedanskih, a Sigi 30 hrišćansko - srpskih i 10 arbanaško - srpskih kuća. Čisto hrišćansko - srpska sela su: Ljuboštica, Srnice, Tučet, Veliki Istok, Bjelopolje i Crvolez. Tu je i Ribarić - selo od 40 kuća "od kojih je polovina hrišćansko - srpskih, četvrtina muhamedansko - srpskih, a četvrtina arbanaških". Hrišćanskih Srba jedino nije bilo u selima: Starčevići, Čabar, Vinarce i Žabare - tu su živeli muhamedovski Srbi. Stali ili Mali Kolašin - čitav srez - ima 40 sela sa 1.600 hrišćanskih kuća. Što se Mitrovice tiče reč je o varoši od 3.500 stanovnika - 1.000 hrišćanskih, 2.200 muhamedovskih Srba, 200 Arbanasa - poarbanaških Srba i 100 Turaka, Cigana i td.

Južno od Mitrovice je varoš Vučitrn koji ima 7.000 stanovnika - 4.000 Cigana, 600 Arbanasa, svi ostali su Srbi od kojih je dve polovine muhamedovske vere. Nedaleko od Vučitrna Lab utiče u Sitnicu - reč je o utoku "koji čini severnu granicu čuvenog Kosova polja".

Južnije od Vučitrna je Priština, varoš sa 3.510 kuća i 17.550 stanovnika: hrišćanskih Srba - 350 kuća i 1.750 duša, muhamedovskih Srba - 2.600 kuća i 13.000 duša, Osmanlija - 260 kuća i 1.300 duša, Arbanasa - 70 kuća i 350 duša, Cincara - 20 kuća i 150 duša, Čerkeza - 40 kuća i 200 duša, Cincara - 100 kuća i 500 duša i Jevreja - 70 kuća i 350 duša.

23. 12. Od silne države do zaborava

Drugi deo svojih putopisa S. Gopčević, ne u maloj meri, prožima istorijskim aspektom, ali su, i oni, u izvesnoj meri interesantni za ovaj rad tako da ćemo ih delimično i propratiti. Ovaj deo no začinje konstatacijom da su Bugari, koji su u srednjem veku imali "silnu državu" i koja je "propala koncem 14. stoleća" već u 19. veku doveli sebe u poziciju da se "slabo ko njima bavio". Ali, radeći na "preporođaju svoga naroda" Bugari se u 19. veku bezobzirno predadoše i šovinizmu da je to doista priča za

sebe. U tom smislu imali su teritorijalnih pretenzija ne samo prema Makedoniji i Staroj Srbiji no i prema samoj Srbiji da se to naprosto razumom nije moglo objasniti.

Primereno tim ambicijama još su 1842. godine otpočeli proces prikupljanja "svojih tobožnjih narodnih pesama". Kažemo tobožnjih jer se jednostavno radilo ili o izmišljanju njih samih "ili su prosto pobugaravali srpske narodne pesme". Primereno tome su za sebe pridobili braću Miladinovce i Bošnjaka Verkovića - fratra koji je prešao u pravoslavlje. I doista, oni su svoje prikupljene pesme publikovali 1860. i 1861. godine - Verkovićeva zbirka je "ćak štampana o trošku srpske vlade potporom Srpskog učenog društva".³⁷⁹

Na ovakvo ponašanje Bugara ukazivao je Miloš S. Milojević još 1869, 1871, 1872. i 1877. godine, ali Srbija to još uvek nije ozboljno uzimala u obzir. Daničićev učenik, "neki Prvakov", koji se o trošku srpske vlade školovao u Beogradu, po povratku je u Sofiju "izdavao bukvere za Makedoniju", dok je "Joakim Grujev pisao 1870. godine da je Prizren već od starine bugarska zemlja i da broj svih Bugara prelazi osam milijona!"

Kad je 12. marta 1870. godine carskim fermanom bugarska crkva odvojena od grčke to "pozdraviše (i) zaslepljeni Beograđani sa veseljem i osvetljenjem", a nisu videli da je od 13 novopostavljenih eparhija ta crkva obuhvatala i 7 čisto srpskih krajeva: Sofiju, Vracu, Vidin, Piro, Samokov, Ćustendil i Veles.

Srbi su se "otreznilo" tek 1878. godine u trenutima kad je "Ignjatijev sastavljao uslove sv. Stefanskog mira" i kada im dade "celu Makedoniju i najveći deo Stare Srbije, šopske srezove i neke delove današnje kraljevine Srbije". Nema sumnje da je on to uradio pod uticajem Rusije koja je u Bugarskoj prepoznala "tajnog vazala" koji će joj "olakšati gospodarstvo nad celim Balkanskim poluostrvom".³⁸⁰

Bugarska propaganda je naročito ojačala od trenutka kada je "osnovana bugarska kneževina". Mrržu prema Srbiji pokazivali su na svakom koraku. Pogledajmo šta o tome beleži S. Gopčević:

"Svrh svega, Bugari pokazivahu u svakoj prilici svoju mržnju protivu Srbije i svega što je srpsko. Srpski podanici behu u Bugarskoj zlostavljani i odatle proterivani i srpska trgovina i srpski zapati zapeše zbog visoke carine i kinjenja na granicu; begovski spor bi hotimično zapodenut; srpske pogranične železnice otrpeše veliku štetu, zbog toga što ne behu pograđene ugovorne pruge; srpski učitelji behu proterivani iz Stare Srbije i Makedonije, a srpske škole tamo zatvarane; turska pak vlada postade nepoverljiva i podozriva naspram Srbije, usled raznih kleveta i opadanja.

³⁷⁹ Spiridon Gopčević, Stara Srbija I Makedonija, drugi deo, Beograd, 1890.

³⁸⁰ Isto

Ovo beše blagodarnost, koju je Srbija požnjela od Bugara! Ali nije se ni čuditi, kad se čovek seti na još veću neblagodarnost Bugara naspram svojih ruskih osloboditelja”.³⁸¹

U drugoj glavi svoje druge knjige S. Gopčević u 18 tačaka vrlo jasno stavlja do znanja da se bugarski jezik bitno razlikuje od srpskog i da je makedonski do te mere sličan ili sličniji srpskom od bugarskog da se i može i mora govoriti o njemu kao narečju srpskog jezika.³⁸²

Vrlo je za nas interesantna treća glava koja prati narodne običaje, navike i nošnju. Pored toga što govore srpski Makedonci su Srbima bliski i po ovom aspektu. I oni kao i Srbi slave krsno ime. Da bi bilo jasnije o čemu se to radi pogledajmo šta beleži sam S. Gopčević:

“Slava je valjda najstariji srpski običaj, jer ona doseže sve do vremena kad su Srbi prešli u hrišćanstvo, ima joj, dakle, više od hiljadu godina. Svaka srpska porodica smatraše naime za svog zaštitnika svog sveca, čiji je bio dan, kad je ona pokrštena. Njegov je dan od onda slavljen svake godine, osobitim načinom. On je svetac par ekselans, porodični patron, koga su osobito poštovali svi članovi porodice i njihovi potomci. Slava je Srbinu najveći i najsvetiji praznik. Najbolji je dokaz za ovo, što se ona održala više od 1.000 godina, te se može smatrati neiskorenivom... već je davno utvrđeno da su Srbi sami i jedini među svima slovenskim narodima, koji slave slavu. Svima drugim narodima ovaj je običaj nepoznat. I zato se može takođe sa nekom sigurnošću računati, da je Srbin svak onaj, koji poštuje ovaj tako duboko ukorenjeni i malo ne neiskvareni običaj. Ovo je već izraženo u srpskoj poslovice: Gde je slava, tu je Srbin!”³⁸³

Kako i Makedonci slave krsno ime to samo pokazuje da su i oni Srbi – usprkos tome što su Bugari mislili sve da ih od toga “sklone” – udalje.

Drugi starodrevni srpski običaji, a koji su prisutni i u Staroj Srbiji i Makedoniji su: koleda, dodole, lazarice, prekada, moba, pobratimstvo...

Primereno ovome S. Gopčević ovu glavu i završava pitanjem Bugarima:

“Vidimo, dakle, da i odnosno običaja i navika postoji uzana veza između stanovnika Stare Srbije i Makedonije s jedne, i severnijih Srba s druge strane. Bugari ne znaju ni za slavu, ni za preslavu, ni za dodolu, ni za lazaricu, ni za koledu, ni za mobu, ni za pobratimstvo; kad bi, dakle, Makedonci doista bili Bugari, kako bi onda ovi to tumačili, da u onih nema nikakvih bugarskih, već da su njih samo srpski običaji?”

Već smo podvukli da “Bugari nemaju nikakvih svojih narodnih pesama” i da je bugarašenje srpskih od braće Miladinovaca i Verkovića do

³⁸¹ Isto

³⁸² Detaljnije pogledati u samom putopisu

³⁸³ S. Gopčević, isto

te mere otužno i nespretno da gotovo ne zavređuje nikakav komentar. Pre no što je potplaćeni Verković krenuo u ovo bugarašenje znao je da iz njih mora da ukloni grafičke morfeme za glasove ć i đ. Na svoju žalost nije to uradio dovoljno pažljivo tako da je “mnoge takve glasove prevideo i ostavio”.³⁸⁴

Što se Miladinovaca tiče njihovi “falsifikati” su do te mere nakaradni, u odnosu na original, da im je outžnost najprimerenija pristojna kvalifikacija. S. Gopčević je u putopisu to na najbolji način pokazao pesmom *Šar-planina*.³⁸⁵

Vrlo je zanimljivo propratiti delo I. Jastrebova, *Pesme i običaji turskih Srba* – publikovano 1886. godine.

Kao čovek koji je 20 godina bio konzul u Staroj Srbiji i Makedoniji on je, naravno, znao da tu žive Srbi i to je želeo da pokaže ovom knjigom u kojoj prati njihove običaje, navike i narodne pesme. Knjiga je odmah izazvala ogorčenje kod Bugara i ruske vlade koja je težila širenju bugarskog uticaja. Jastrebov je zbog toga i prebačen iz Prizrena u Solun, ali nije odustajao od svog viđenja.

U odgovoru ruskoj vladi podvukao je da delo nije pisao političar, do istraživač, i da se strogo držao istine. Ko u tu istinu ne veruje neka slobodno ide tamo i “uveri se na licu mesta”. Ovim je odgovorom ruska vlada bila zadovoljna “ali ne slovenofili Bugari” koji su toliko bili zatočeni u svom šovinizmu da nisu prezali ni od toga da zađu u sfere “bezgranične drskosti i laži”. Jastrebov nije ulazio u svađu sa takvim ljudima, ali im je zato Stojan M. Protić valjano odgovorio u svojoj Brošuri *O Makedoniji i Makedoncima*.³⁸⁶

23. 13. Bugarske misije u Makedoniji

Ubrzo po oslobađanju Bugarske otpočeo je proces otvaranja njihovih srednjih škola u Makedoniji. Najpoznatija je bila “velika gimnazija u Solunu”. Već 1887. godine u sedam je razreda bilo upisano 293 đaka iz različitih okruga: Soluna – 60, Razloga – 10, Melnika – 7, Velesa – 32, Vodena – 10, Tetova – 5, Kostura – 27, Bitolja – 10, Strumice – 5, Prilepa – 25, Kukuša – 10, Seresa – 4, Ohrida – 24, Demir Hisara – 9, Zihne – 4, Nevrokopa – 16, Palanke – 9, Petrića – 3, Skoplja – 13, Debra – 8 i Drama – 3.

Ono što je bilo vidno jeste da u “narodnim školama” učenici ne razumeju svoje učitelje. Tom neznanju – nerazumevanju – bile su

³⁸⁴ Isto

³⁸⁵ Isto

³⁸⁶ Stojan M. Protić, *O Makedoni i Makedoncima*, Beograd, 1888.

primerene i knjige, pisane u dva stupca: "levo je tekst na makedonskom narečju, desno na bugarskom jeziku". Vremenom kad bolje nauči bugarski učenik dobija i knjige samo na tom jeziku. Veoma je mali broj bio onih koji su po završenoj srednjoj školi shvatali da su na račun svog svog obrazovanja "žrtvovali svoju narodnost".

Kad je reč o "broju bugarskih narodnih škola pojedinim okruzima" S. Gopčević se poziva na podatke koje je Stojan Novaković izneo u "aprilskoj svesci *Otdžbina*" 1888. godine.

Naime, 1886. godine bilo je ukupno 193 muških i 20 ženskih škola, ili 11.237 učenika, 1.621 učenica, 280 učitelja i 36 učiteljica. Već sledeće, 1887. godine vidan je pad: 176 muških škola i 18 ženskih, 8.538 učenika, 1.190 učenica, 208 učitelja i 33 učiteljice. Objašnjavajući ovaj pad S. Gopčević kaže: "Možda on stoji u vezi sa probuđenjem narodne samosvesti, a možda i sa podizanjem srskih škola".³⁸⁷

Što se srpskih narodnih škola tiče pre 1876. godine u Staroj Srbiji i Makedoniji postojala je 101.³⁸⁸ Kad je o cincarskim školama reč 1888. godine ih je bilo 20 - 13 muških i 7 ženskih sa ukupnim brojem od 1.283 učenika.³⁸⁹

³⁸⁷ Isto

³⁸⁸ Tačan spisak mesta u kojima su postojale i godinu kada su osnovane detaljnije pogledati u samom putopisu, isto

³⁸⁹ Isto

24. TODOR. P. STANKOVIĆ

- *Putne beleške po Staroj Srbiji 1871 - 1898*

Kako se grčko - turski rat 1871. godine nesrećno završao po Grke to su Turci i Arnauti "dobili poleta" da nasrću na sve što je hrišćansko - u Staroj Srbiji posebno. Želeći da bude neposredni svedok tih nasilja to se Todor P. Stanković i upućuje u Gnjilansku kazu - da bi svojim uticajem i zaštitio Srbe "od zulumčara". Krenuo je u pratnji žandara, potporučnika Tahira Bećirovića i "svoga kavasa Stojana Gligorijevića".

Iz Prištine kreće 22. juna 1897. godine u 7 časova da bi već u 10 i 30 stigao u Labanski han. Samo selo, Labljane, bilo je podeljeno u dve mahale u kome je bilo ukupno 4 srpskih kuća. Jedan od vlasnika bio je Stojan Đorgović koji je bio užasno globljen i pljačkan jer je iz ovog sela bio i "čuveni zulumčar Radšid Degrela" koji je vršio "grozna nasilja nad Srbima".

Već u 12 sati biva u Paralovskom hanu, ili u selu u kome su takođe živeli Srbi, da bi u Bresalcima registrovao samo Arnautaše, a u Ponežu Muhadžire. U Kureštima žive Srbi - 63 kuće. Iz njega je rodom Trajko Kovačević - "višegodišnji odlični srpski učitelj u Gnjilanu" i drugim mestima u Staroj Srbiji. Po dolasku u Gnjilane posetio je "zastupnika mitropolitovog uvaženog popa Kostu Popovića, ikonoma gnjilanskog" sa kojim obilazi školu i crkvu - koja je bila bez krova. Od učitelja je registrovao: Janićija Đurđevića, Sima Mihajlovića, Petra Katanića, Sima Markovića, Trpka Stojanovića, Hristinu Đurđevićku i Ljubicu Mihajlović. Ranije su u njoj radili i: Radovan Nikolić, Laposava Nikolić, Spiro Radivojević iz Prizrena, Trajko Kovačević, Trajko Ilić iz Gnjilana, Jelena S. Radivojević, Stojna Z. Popović i Andrija Trajić iz Gnjilana. Prvi učitelj u Gnjilanu, inače, bio je Zarije R. Popović. Od 1875 - 1878. radio je i Simo Damjanović - prozvani Petko Zlatkovi} sa svojom ženom - učiteljicom Persidom. U Gnjilanu je učiteljevala i Živka (Todorović) Kević. Po kazivanju Zafira Popovića nekad su učitelji bili i: pop Jovan - ded Zafirov, pop Jovan Stanić - zvani "nevolja", Milan Milenković, pop Vasilije Popović - stric Zafirov, neki Kostadin iz Novog Pazara - Zafirov učitelj, Josif Andonović - Kovačević iz Štipa.

Svi školovani učitelji, kao i sveštenici "učili su u Prizrenu bogoslovsko - učiteljsku školu" - koju je podigao pokojni pop Simo A. Igumanov 1871. godine. Prvi rektor "ove bogoslovije" bio je episkop Žički Sava Dečanac. Vredan je pomena i Nikola - Nikolče Đorđević - koga su 23. septembra 1902. godine "ubili turski vojnici u samoj varoši".

Da bi se udvorio turskim vlastima neki Nikolica iz Maćedonije, koji po poturčenju dobi ime Omer, lažno optuži kao buntovnike protiv turske vlasti: Aksentija Đorđevića, Delu Račkomana, Stevu Hadži Arsića, Stevu Vučetića, Đorđa Kamparelića, popa Danila Frtunića, popa Cvetana, seljake Mitka i Trajka kojima bi suđeno u Prištini da bi potom okovani u gvožđe bili sprovedeni u Solun. Pored njih suđeno je i: Jovanu Deniću, Hadži Tasi i Manasiju Kataniću, Lazaru Tasiću, Božinu Apostoloviću i Ugrinu Trpkoviću. Danilo Krstić i Stevo Vučetić nisu ni došli do Soluna – “podlegli su nesnosnim mukama i umrli u zatvoru prištinskom”.³⁹⁰

Za izmišljene krivice 1883. godine suđeno je i: Kostu Trajiću, Tonu Jovančetoviću, a nešto kasnije i Vasu Popoviću i Nikoli Đurđeviću. Već 1886. godine u Prištini su u zatvoru bili: Hadži Pavo Ristić sa sinom Ginom. Gina je u njemu zadavljen, a Hadži Pavo pušten posle 6 – 7 meseci zatvora. Sa njim je bio i Akso M. Ganić.

Putujući dalje Todor P. Stanković “desno od Druma preko Morave” registruje sela: oba Korminjana, Ranilug, Drenovce, Glogovce, Petrovce, Tomance, Dobrčane, Lipovica, Biljince i Podgrađe – koja imaju opšte ime Izmornik. U svim ovim selima žive Srbi, s tim što u Lipovici i Biljincu ima i Arnautaša. U Podgrađu žive samo Arnauti, a u Dobrčacu Srbi i Turci. Škole postoje u Ranilugu – učitelj Jovan Simić, Korminjanu – učitelj Petar Jovanović i Petrovcu – učitelj Mladen Stojanović.

Preko Bujanovca kolona stiže u selo Sveta Petka gde ih udomi učitelj Aćim Jelić. Tu Todor P. Stanković upozna i Rista Dimitrijevića iz Sejaca – koji je imao 102 godine: “Sve što je na njemu beše u dronjcima. Živi od miostinje okolnih sela. Dadoh mu pare da kupi sebi čakšire i gunjče. Nema nigde nikoga”.³⁹¹

Putujući daqe T. P. Stanković nam prezentira spisak sela “između Gnjilana, Novog Brda, Krive Reke i Morave: Kuretište – srpsko, Stanišor – srpsko, Kuvce – srpsko, Straža – srpsko, Draganac – srpsko, Makreš Donji – Srbi i Arnauti, Trnićevci – Srbi i Arnauti, Bostane – srpsko, Plavica – Srbi i Arnauti, Jasenovik – Srbi i Arnauti, Klobukar – Srbi i Arnauti, Cerovce – Srbi i Arnauti, Boljevce – Srbi i Arnauti, Leštar – Srbi i Arnauti, Tirince – Srbi i Arnauti, Boljevce – Srbi i Arnauti, Leštar – Srbi i Arnauti, Miganovce – Srbi i Arnauti, Gogolovce – Srbi i Arnauti, Robovac – Srbi i Arnauti, Busovato – Arnauti, Božovci – Srbi i Arnauti, Odovce – Srbi i Arnauti, Jabukovica – Arnauti, Prilepnica – Srbi, Arnauti i Cigani, Ropotovo veliko i malo – Srbi, Šilovo – Srbi i muhadžiri, Kmetovce – Srbi i muhadžiri, Dobrčane – Srbi i Turci, Petrovce – Srbi i muhadžiri, Pančelo – Srbi, Tomance – Srbi, Toponica

³⁹⁰ O njihovim stradanjima detaljnije pogledati Putne beleške Todora P. Stankovića, [www.rastko.org.yu/kosovo/istorija/kosovo-chronicles/ks-part 2a.html-95k](http://www.rastko.org.yu/kosovo/istorija/kosovo-chronicles/ks-part%202a.html-95k)

³⁹¹ Todor P. Stanković, isto

- Arnauti, Koretin - Arnauti, Močare - Srbi, Strelica - Srbi, Kostadince - Srbi, Boce - Srbi i muhadžiri, Grizime - Srbi, Stanilovce - Srbi, Feričeja - Srbi i muhadžiri, Bratilovce - Srbi i muhadžiri, Đuroševci - Arnauti, Šajić - Arnauti, Gmince - Arnauti, Kamenica - Srbi u kome ima i škole, a učitelj je Milutin Davidović, Ajanovce - Srbi i muhadžiri, Strezovce - Srbi i muhadžiri, u Kriljevu, Marevcu, Dragoliznici, Vrančiću i Klokoču - Arnauti, Vidin - Srbi i muhadžiri, Golema Livada - Arnauti, Izvor - Srbi i muhadžiri, u Prejakovcu, Manjišincu i Zebincu - Srbi.

Od Damorovca pa do srpsko - turske granice T. P. Stanković registruje sledeće sela: Domorovce - Srbi, Adanovce - Srbi i Arnauti, Dojkovce - Arnauti, Mučivarce - Arnauti, Čarakovce - Srbi, Kololeč - Srbi, u Gornjoj Breznici, Donjoj Breznici, Ogoštu i Kitki - Arnauti, Šipašnica - Srbi, Gornja Šipašnica - Arnauti, Bobovnik - Srbi i Arnauti, u Vrućevcu, Ragočici, Novom Selu, Karačevu, Muovedu, Zarbincu, Ramnom Bečju, Šaru, Pribovcu, Suarnu, Sedlaru, Krajnem delu, Desivojcu, Lajčiću, Gretenu i Veljoj Glavi - Arnauti. Nešto dalje su i sela: Mešavina - Srbi i muhadžiri, u Tuđevcu, Svircu, Zaječevcu, Hajkobilu, Dabiševnu i Propoštici - Arnauti, Građenik - Srbi, Arnautaši i muhadžiri, Orlan - Arnauti, Glogovica - Arnauti, Orlovica - Srbi i muhadžiri, Vaganež - Srbi i muhadžiri.

24. 1. Od Gnjilana do Ferizovića i okolnih sela

Za pola sata od Gnjilana kolona stiže u arnautsko selo Donja Livoča, a potom Parteš u kome pored njih žive i Srbi. Potom prolaze kroz arnautsko selo Budrige da bi stigli do srpskog Radivojca. Levo pored Morave, a ispod karadaške planine vide se sela: Podgorce, Begunce, Vitine, Binjač, Đerekare, Kabaš... Tu je i srpsko selo Klokot, pa Požarine - Srbi, Arnauti, Cigani, Ramnjani i Slatina - Arnauti, Miroslavlje - Arnauti.

Mešovito selo Sojevo je vododelnica za tri reke: istočno za Moravu, "zapadno pritočicama za reku Lepenac i Sitnicu koja ide severno preko Kosova i utiče u Ibar kod Mitrovice". Od sela između Gnjilana, Gornje Morave i planine Žegovca naš putpisac registruje: Velikince - Arnauti, Donji Livač - Arnauti, Budrig - Srbi i Arnauti, Crnica (Cernica) - Arnauti, Parteš - Srbi i Arnauti i Budrigle - Arnauti.

Na planini Žegovcu su sledeća sela: Žegovce, Slakovce, Koštanapolje, Radivojce - Srbi, Binjič, Korbulić, Močorište, Požarine - Srbi, Arnauti i Cigani, Trpeza - Srbi i Arnauti, Klokot, Čivlak - Arnauti, Žitina - Srbi i Arnauti, Devoje - Srbi i Arnauti, Ramnjane - Srbi i Arnauti, u Trsteniku, Kamenjoj Glavi, Zlataru, Gošnjici i Stogovu žive Arnauti.

Na prostoru između Karadaka i Morave u tzv. Gornjoj Makedoniji T. P. Stanković registruje sledeća sela: Pasjane - Srbi i muhadžiri, Žegra - Srbi i

Arnauti, Vlaštica – Arnauti, Kurečinci – Arnauti, Reka – Arnauti, Cerevojka – Arnauti, Ilijance – Arnauti, Stanovce – Arnauti, Bojići – Arnauti, Stubica – Arnauti, Kokince – Srbi i Arnauti, Lovce – Arnauti, Burinus – Arnauti, Muči-Baba – Arnauti, Depce – Arnauti, Pedić – Arnauti, Čelik – Arnauti, Ćurlance – Arnauti, Stančić – Arnauti, Dunavce – Arnauti, Zlokućane – Arnauti, Grijance – Arnauti, Belanovce – Arnauti, Vladovo – Srbi i Arnauti, Nosolje – Srbi, Mogilja – Srbi i Arnauti, Podgorci – Srbi i Arnauti, Grnčar – Srbi, Godence – Arnauti, Stublja, Letnica – rimokatolici, Šašare – katolici, u Vrnazevu žive katolici, Ljubižda – Arnauti, Beogunce – Arnauti, Đerekare – Arnauti, Vitina – Srbi, u kojme ima i škole sa učiteljem Manojlom Čemerikićem, dok je pre bio Trajko Vasić, Binjč – Srbi i rimokatolici. U selima: Vrban, Taniševce i Karbulić žive Arnauti, Kabaš – Arnauti, Drenova – Arnauti, Begunce – Arnauti. Arnautska sela si u: Slatina, Grmovo, Smira, Gostuša, Belogradce, Sojevo i Staro Selo.

24. 2. Od Ferizovića poprečnim putem za Prizren

Samo Ferizović je “dosta živo trgovačko mesto” u kome žive Srbi, Arnauti, katolici i Cincari. Ima crkvu, a upravo je trebala da se otvori i škola. Sveštenik je pop Anto Nikšić koji je više godina bio učitelj i u Štrpcu da bi se 1892. zapopio u Prištini kada je mitropolit Melentije zapopio i Stanoja Rašića, Dimitrija Stojankovića i Despota Ilića.

Preko Sirini}a kolona se uputi ka Prizrenu. Prilazila je kroz čisto arbanaška sela: Budakovo, Vraniće i Savrovo. Tu je i Celogražda – pravoslavci i katolici.

Sirini}ku župu sa zapadne strane graniči planina Ošljaka, sa juga Šar-planina, a sa severoistoka jezerička planina. Glavna reka je Lepenac koja izvire iz Čerena i Žare i u samoj župi ima sedam reka - pritoka: Jošaničku, Batašticu, Muržicu, Milošticu, Vrbeštičku, Berevačku i Bitinjsku. Od sela su: Štrpce – Srbi, ima školu u kojoj radi Vladimir Popović, Gotovuša – Srbi, u školi radi učitelj Đorđe Vučetić, Sevce – Srbi, Vrbeštica – Srbi, Berevce – Srbi, Gornje i Donje Vitinje – Srbi i Arbanaši, Sušiče – Srbi i Arnauti, Drajkovce – Srbi i jedna arnautska kuća, Firaja – Arnauti, Brod – Arnauti, Koštanjevo – Arnauti, Burnik – Arnauti i Semanje – Arnauti.

Na Petrovdan, 29. juna, kolona stiže u nerodimsku crkvu na službu. U crkvi Sv. Arhangela Mihaila “beše puno naroda”. Službu je vršio pop Ante Nikšić kod koga kolona posle službe i svrati i bi “poslužena slatkim i kafom”. Srbi ovde imaju i svoju osnovnu školu u kojoj je kao učitelj radio

Petar Šićarić iz Prizrena. Pre njega su bili Dimitrije Stojanković i David Parlić. Da bi stigli do glavnog druma Ferizović – Prizren kolona je morala da prođe pored arnautskog sela Dramnjana i mešovitoj Slivova. I tako stiže u Štimlje koje ima 4 hana i mešovito je mesto – Srbi, Arbanaši i Cigani. Iz Štimlja se kolona uputi ka Lipljanu – staro srpsko selo koje ima i školu u kojoj je radio Spasoje Debeljković koji je pre toga radio u Ljubaždi i Peći.

Osim dve arbanaške kuće “u Lipljanu žive sve sami Srbi”. Učitelj je u njemu Radovan Nikolić, a njegova žena Leposava učiteljica. Pre njih ovde je radio Janićije Đurđević. Preko Lapljeg sela i Čaglavice kolona stiže u Prištinu – put je trajao 8 dana.

24. 3. O Kosovu polju

Prizrenski valija Safet – paša je 1871. u Prizrenu pokrenuo list *Prizren* – štampan na srpskom i turskom. Prevodolac je bio naš putopisac Todor P. Stanković. List je izlazio sve do 1874. godine kada je ukinut. Sam Prizrenski vilajet sastojao se iz ovih gradova: Prizren, Đakovica, Peć, Gusinje, Priština, Vučitrn, Gnjilane, Tetovo, Gostivar, Obo Dibro, Elbasan, Mat, Skoplje, Kumanovo, Krivorečka Palanka, Kratovo, Kočani, Štip, Radoviš, Niš, Leskovac, Pirot, Trn, Vranje, Prokuplje, Bela Palanka i Kuršumlja. Mitrovica sa Novopazarskim i Pljevaljskim sandžakom pripadali su Bosanskom vilajetu “čija je stanica bila u Sarajevu”.

Pri boravku u Nišu Safet – paša je pitao prve niške građane, a pritom i Mika Adamuševića, da li čitaju i razumeju ono što piše u *Prizrenu*? Kad mu Miko na to odgovori da naravno razume maternji jezik ovaj je bio zadovoljan. Iste odgovore čuo je i u Pirotu, Leskovcu, Vranju, Kumanovu, Kratovu, Štipu, Radovišu, Kočanima i Krivoj Palanci. Kako protiv *Prizrena* ustade pobugarčeni Srbin Todor Ćurčija to mu Safet – paša na bugarskom listu *Dunav* pokaza da on na bugarskom ne ume da čita. Bugarska propaganda, međutim, nije ćutala što je na kraju i dovelo do smene – premeštanja Safet – paše koga u Prizrenu zameni Abdurahman – paša, čovek koji je pod raju podrazumevao samo Bugare. Na inicijativu ruskog konzula I. S. Jastrebiva Abdurahman – paša biva premešten da bi na njegovo mesto bio doveden Husein – paša.

Todor P. Stanković je doveden za konzula u Prištini, po ubistvu Luka Marinkovića 25. juna 1890. godine – da bi u njoj ostao do 12. decembra 1892. godine – do odlaska u Skoplje. Na mesto konzula drugi put dolazi 24. marta 1897. da bi tu ostao do novembra 1898. godine. Iz tog vremena nam i iznosi događaj vezan za srpskog učitelja Miloša Lekića. Naime, po svršenom školovanju u Beogradu 1872. godine oženio se učiteljicom Milkom i otišao za učitelja u Kočane – zamenivši Zarija Radičevića. Na

žalost zbog intriga je morao Kočane da napusti i ode ukratko kod svog druga Živote Milovanovića, da bi se potom vratio u Niš, tu ostavio ženu kod prijatelja Mita Kocića, i uputio se u Peć da potraži posao. Iz Peći odlazi za Novi Pazar kada biva i pritvoren jer pored njega nije bilo žene koje je bilo u pasošu. Već na Badnji dan 1872. godine vlast ga sprovodi u Niš da se doista uveri da je ona ostala tamo. Ali, u pretresu kuće Mita Kocića vlast pronade i pismo Živote Milovanovića iz Kratova. Iako u njemu nije bilo "ničega protivu turske države" Miloš biva 28. decembra zatvoren u niškon zatvoru gde je mučen sve do 20. marta 1873. kada biva sproveden u Prizren. Tu biva osuđen "na 5 godina zatočenja u Dijari Bećiru". Po izdržanju kazne, marta meseca 1878. godine, dolazi u Beograd gde biva potavljen "za praktikanta pri sreskoj kancelariji u Brezniku, a posle za učitega u Pirotu, gde je 7. decembra 1880. godine ispunio mnogomučenu dušu".³⁹² Žena mu Milka "ostala je sa detetom od jedanaest meseci, tako reći na sokaku bez igde ičega, i sve dok joj se nije odredila iz državne kase pomoć od 36 dinara, ona se je mučila i zlopatila".³⁹³

24. 4. Kačanik, Ferizović, reke na Kosovu

Reč je o varoši kroz čiju klisuru "juri reka Lepenac, a postoji i stari drum". Sam Kačanik prepun je naoružanih Arnautaša "od glave do zuba". Reč je o varoši koja ima 250 arnautskih kuća. Kačanička klisura proteže se od prelaza preko Vardara do Ferizovića - oko 40 kilometara. Od Ferizovića do Mitrovice pruža se Kosovo polje u dužini od 69 kilometara i 800 metara. Najuzaniji je onaj deo "od ušća Laba u Sitnicu pa do Mitrovice". Samo Kosovo je opkoljeno planinama: Grdeč, Čičavica, Goleš, Jezeička i Nerodimska planina, Šara, Žegovci i Butovac.

Sa juga na sever teče Sitnica koja se uliva u Ibar kod Mitrovice. Druga reka po veličini je Lab koji utiče u Sitnicu blizu Prilužja. Drenica se u Sitnicu uliva između Goleša i Čičavice kod sela Vragolije. Uz Drenicu, od ušća u Sitnicu nalaze se sela: Vragiloja, Dobroševo, Poklik, Fruštice, Kuzmin, Baličevce, Pomezetin, Grabovac, Gladno Selo, Glogovce, Štrbulovo, Bošnjak, Vukovce, Kojmirovce i Petreštica. Sa svoje desne strane Sitnica kao pritočicu prima Gadimku na kojoj su sela: Robovce, Smoluša i Gumno Selo. Od reka tu su još Slovinjska, Jaševka, Gušterička, Oklap, Gračanka, Matičanka, Prištevka, Stara Reka, Veluća i Mojanička, a uz njih: Slovinj, Dobrotin, Bandulić, Glogovci, Gušterica Gornja, Gušterica Donja, Konjuva, Lipljan, Gračanica, Laplje Selo, Prejac, Dobrevo, Matičane,

³⁹² Isto

³⁹³ Detaljnije pogledati u putopisu, isto

Zlatare, Bresje, Ugljare, Raskovo, Šegaš, Gornje Ljupče, Donje Ljupče, Mojance, Besinje i Beriljevo.

Priština koja "leži na kraju Kosova u jednoj dolji" primereno statistici iz 1898. godine je imala 3.690 kuća - 3.190 muslimanskih, 440 srpskih i 60 jevrejskih. Svi muhamedanci su Arnautaši. Ili, ona je te godine imala 12.375 stanovnika - 9.901 Muhamedovci, 2.170 Srbi pravoslavne vere i 305 Jevreja. Prištinski srez ima 65.286 žitelja - 42.756 muhamedanci, 11.897 Srba pravoslavnih i 1.613 Srba katolika. Nasuprot ovim podacima turski, koje naš putopisac ne prihvata, su nešto drugačiji.³⁹⁴

Sve dok železnica nije proradila trgovačke veze prištinskog vilajeta sa Beogradom nisu bile vrlo snažne da bi od tada "gotovo prestale" - "Solun je povukao sebi svu Staru Srbiju". Srbi su u Prištinu, za razliku od ranijih vremena, i namernim paljevinama materijalno sasvim propali - većina da jedva može i hlebom da se izrani. Srbi u njoj "imaju osnovnu mušku i žensku školu sa 5 razreda i 300 učenika, od kojih su 70 ženski". Od učitega 1898. godine bili su: Stojan Kapetanović, Mitar Šešlija, Ilija Čaušević, Bosiljka Kapetanović, Josif K. Popović, Gvozden Grujić, Apostol Popović i Marija J. Popović. Bio je tu i Stevan Mitrović - u vreme kada je Todor P. Stanković bio u njoj "knjižar". Škola je osobito počela da napreduje kada su u nju došli Stojan Kapetanović i Bosiljka Kostić - koja se ubrzo za Stojana i udala.

Za napredak škole od 1890 - 1892. godine posebno su bili zalsužni: prota Stevan Kostić, Mana Filipović, Blagoje Jovanović, Stevan Hadži Arsić, Nasta Arsić, Tače Nestorović, Pota Aksentijević, braća Kostići... Učitelj 1890. godine je bio Mihaolo Đurđević iz Prištine, a 1892. su bili: Janićije Đurđević iz Lipljana, Mihailo Jovanović iz Gnjilana i Hristina Đurđević. Vrlo kratko bili su i: Josif Studić, Trajko S. Marković i Jelena Drobnjak. Iz Prištije je rodom Josif Kostić - tridesetogodišnji učitelj u Leskovcu. U Prištini Srbi imaju i protu Stevana Kostića i tri sveštenika: popa Haritona Miloševića, popa Stanoja Rašića i popa Josifa Spasića.

U period od septembra 1884. do januara 1886. u Prištini je izlazio list *Kosovo* - preveden i na srpski jezik. Slovoslogač ovog lista na srpskom bio je Trivun Ž. Radivojević iz Prizrena.

Boraveći u Prištini naš je putopisac pravio i izlete po Kosovu. Tako je obišao: Gračanicu, Janjevo, Muratovo tulbe, Guštericu, Dobrotin, Lipljan, Kruševac, Bresje, Dobrevu, Vragoliju, Crvenu Vodnicu, Janjinu Vodcu, Babin - most, Raskovu, Bakšiju, obe Brnjice, Priluzje, Samodrežu, Lapsku dolinu, Miloševu i Prepolec.

³⁹⁴ Detaljnije pogledati putopis, isto

Predstavljajući nam značajne srpske zadužbine i crkve T. P. Stanković u jednom trenutku beleži: “Žalosno je videti da ovako sjajna zadužbina (Gračanica – primedba autora) srpska ni sada još nema zvona, kao što nemaju gotovo i sve srpske crkve u turskom carstvu sem Dečana, Patrijaršije pečke, svetog Marka i svete Trojice kod Pljevalja i manastira Mileševa kod Prijepolja”³⁹⁵ - bar je ovako bilo do 1898. godine. Nasuprot tome sve su katoličke crkve imale zvona.

U manastirskoj zgradi Gračanice nalazila se i škola i njen je učiteq bio Sima Grujić. Škole se, inače, nalaze još u selima: Gušterica – učitelj Nedeljko Miljković i Dobrotinu – ranije je kao učitelj radio Stanoje Rašić, a sada Vasilije Marić.

Što se tiče Janjeva od 400 kuća u 320 su bili Srbi katolici, 60 Arnautaši i 20 Cigani. Katolička crkva je podignuta na temelju pravoslavne. Imaju i školu u “kojoj im se deca uče latinicom”. Imaju tri sveštenika iz Hercegovine. Pravoslavni Srba u Janjevu nema.

Na po sada hoda iz Prištine ka Vučitrnu i Mitrovici na brdašcu Gazi – Mestana nalaze se “dva turska groba i dve sekirice zakačene o zid”. Po priči Turaka tu je poginuo Sandžaktar – zastavnik Muratov – Mustaj – beg. Sa Gazi – Mestana se pruža izuzetan pogled na Kosovo – vide se: Ljuboten, Nerodimska i Jezerička planina, Crna Gora (Karadak), Žegovce, Veleten, Butovac, Goleš, Čičavica, Zvečan, Grdeč, Kopaonik i Lapska dolina u pravcu ka Prepolcu. Pola sata hoda od Gazi – Mestana nalaze se Magzit Polje i Turbe – Muratova grobnica.

24. 5. Sela na Kosovu

Navodeći sela “koja pripadaju pod Prištinu” T. P. Stanković polazi od luga usmeravajući se ka Labu i Sitnici:³⁹⁶ Kamenoglava – a, Varoš – a, Nikodin – a, Ferizović – s i a, Talinovce – a, Muhovce – a, Sazmija – a, Pojatište – a, Softović – a, Raovica – a, Sarajište –a, Vatiće – a, Laškobare – a, Kosin – s i a, Zaskok – a, Donji Prelaz – a, Gornji Prelaz – a, Papaz – a, Plešina – a, Grebno –a, Gaćno – s i a, Donje Nerodimlje – s i a, Gornje Nerodimlje – s, Stojkoviće –s, Baliće –a, Božoviće –a, Babuš srpski, Babuš arnautski, Svrčina – a, Gornje Crnilo – a, Donje Crnilo –a, Miroš – a, Babljak – s, Slivovo – s i a, Košare –a, Trn – s i a, Mučišine – s i a, Robovce – s i a, Vojnovce – a, Godance –a, Davidovce – a, Đurkovce – s i a, Topličane – s i a, Glogovce s i a, Smoluša s i a, Čelopek s i a, Kozulj – a, Leska –a, Slovinje s i a, Bukovica – a, Vukaćince – a, Trbuvce – a, Donja Gušterica – s, Gornja Gušterica – s, Oklop – a, Janjevo (Srbi katolici, Arnautaši i Cigani), Androvce

³⁹⁵ Isto

³⁹⁶ Kao i on i mi ćemo srpska označavati sa **s**, arbanaška sa **a**, a meštovita sa **s i a**.

- a, Businje -a, Lipljan - s, Konjuha - s i s, Livaća - s, Sušice - s. i a, Šaškovac - a, Suvodol -a, Skulanovo - s, Lepinja - s i a, Radevo - s i a, Batus - s i a, Hince a, Dobrevce - a, Muradije - Čerkezi, Laplje Selo - s, Preoce - s i a, Čaglavica - s, Gračanica - s, Badovce - s i a, Novo Selo - s i a, Matičane - s i a, Zlatare - s, Ajvali Potok - a, Kojilovce - s i a, Sofalija - a, Butovac - s i a, Lugare, Donja Brnjica - s, Gornja Brnjica - s i a, Miljevce - a, Trudna - a, Baškija - a, Raskovo - a, Magzit - (Srbi muhamedanci doseljeni iz Hercegovine), Vragolija - a, Ugljare - s i a, Bresje - s i a, Kuzmin - s, Nikarad - a, Dobri Dub - a, Kruševac - s i a, Globodernica - s i a, Plemetin - s i a, Priluzje - s, Crvena Vodica - s i a, Janina voda - s, Leskovčić - s i a, Sibovce - s i a, Želi Voda - a, Streoce - a, Bivoljak - s i a, Glavatin - s i a, Topal Mihalić - a, Čivči Mihalić - a, Drvare - a, Rasnik - s i a, Vrbnica - s i a, Benčuta, Nemože, Kolo - s i a, Nevoljane - s i a.

Pored ovih sela ima i onih "koja pripadaju Prištini, a nisu na samom Kosovu Polju: Jezerce - a, Banjica - a, Gačka - a, Devetak - a, Lesništvo - a, Toplila - a, Rance - a, Crnoljeva - a, Beljince - a, Račak - a, Zborce - a, Malopoljce - a, Petrovo - a, Alač, Krajište - s i a, Bujan - a, Varigovce - a, Zlokućane - a, Ribare - a, Glanica - a, Torina - a, Poturovce - a, Čučuljak - a, Vrševce - a, Lelenić - a, Vrelo - a, Duga - a, Komoran - a, Nekovce - a, Rusinovce - a, Gornja Fuštica - a, Donja Fuštica - a, Mirena - a, Sankovce - a, Petraštica - a, Kramirovce - a, Sedlare - a, Koračica - a, Zabel Gornji - a, Kižnja Reka - a, Banjica Drenička - a, Divljak - a, Vukovce - a, Zabel Donji - a, Klečka - a, Domansk - a, Štrbulovo - a, Mramor - a, Laiševce - a, Graštica - a, Makovac - a, Slivovo - a, Prapaštica - a, Kolić - a, Donji Prugovac - a, Đakovce - a, Hosćaj - a, Beločevac - a, Pomozetin - a, Ada - a, Čepče Kol - a, Radiševce - a, Beričetije -a, Labljan - s i a, Dragovac - s, Azizuje - Čerkezi, Rujce - s i a, Kuptin -a, Besinja -a, Toneždol - a, Vrani Dol - a, Alebak -a, Trnava - a, Luga - a, Sibovce - a, Lužan - a, Grdovce - a, Duze - a, Merdare - a, Mirovce - a, Hrtica - a, Surdul - a, Orljan - a, Burain - a, Rakinica - a, Balaban - a, Turčica - a, Kaletica - a, Medregovce - a, Brvenica (ili Brvenik) - a, Sekirača - a, Niševce - a, Brajna - a, Kruševica - a, Ilijino kolo - a i Sićevo - a.³⁹⁷

U mnogim od ovih sela, i pored toga što Srba nema, "ima po jedna, dve pa i po tri stare i napuštene crkve... I sve su te crkve okrenute istoku i oko svih postoje i sada stara srpska groblja sa kamenim krstovima i natpisom".

Od hana na reci Samodreški ka manstiru Devič kolonu je vodio arnautski fehzula - feka "naoružan martinkom i revolverom". Tu T. P.

³⁹⁷ Isto

Stanković upoznaje sedamdesetogodišnjeg Dimitrija Jovanovića iz Novog Sela koji mu se požali “na nesnosno stanje, koje Srbi preživljavaju”.

U Vučitrn kolona stiže “pre podne” 12. avgusta 1897. godine. U varoš koja se prepoznavala po velikoj nečistoći i pravoj pustoši - čak je i voda jurila “ulicama vučitrnskimi”. Računalo se da on ima oko 800 domova, od kojih su 250 srpska, a ostalo muhamedanska. Sam vučitrnski srez imao je “191 selo sa 23.691 stanovnika od kojih su 5.600 Srbi pravoslavne vere, a ostali Arnauti i jedan mali deo naseljenika Srba pravoslavne vere, a ostali Arnauti i jedan mali deo naseljenika Srba muhamedanaca iz Hercegovine”.

U varoši postoje osnovna muška i ženska škola u kojima radi Sterđa Stavrić dok su ranije bili: Vasa Andrić, Josif J. Stubić, Antonije Maračić, Lazar Stubić, Dimitrije Lempić, Danilo Katanić, Radovan Nikolić Gligorije Popović. U Vučitrnu “živi i prota Danilo - Danča Frtunić”. Srpska škola postoji i u manastiru Devič u kojoj je kao učitelj radio Jerotije Elezović koji je pored srpskog znao i arnautski. Imao je 28 đaka iz pečke, novopazarske, mitrovačke i vučitrnske nahije.

24. 6. Običaji i osobine Arnautaša u Drenici

Svi Arnauti sviraju uz gusle, fajde i “svi znaju dan svoje slave - svoga krnog imena”. Uoči Badnjeg dana lome orahe za njegovu potrebu, a na Badnji dan seku Badnjak. Uveče se svi iskupe “te jedu pite, med i razno voće”. Zastiru i slamu “i svu noć se vesele”. Pre izlaska sunca na Đurđevdan “kupaju se i tada pucaju iz pušaka preko torova”. Toga dana čiste kuću i dvorište - dok po varošima to čine i u dućanima. U mnogim mestima “kite svoje zgrade i trla vrbom”. Uoči uskrasa i Đurđevdana “dolaze i u Devičku crkvu” da bi po izlasku iz nje išli “na izvor Sv. Janičija”. U Drenici su Arnauti čak zadržali i “svoja stara srpska prezimena”: Đokić, Velić, Marušić, Zonić, Racić, Gecić, i Recić. Srpska prezimena sačuvali su i mnogi Arnauti u Peći: Stepanović, Bojković, Đekić, Gojković, Lekić i Stojković. U selu Oraovcu su: Marići, Đurići, Vukašinovići i Markovići. Popići žive u selu Bela, Vatići i Karadžići u Ostrozubu, Mataševići u Mališevu, Petkovići u Jančištu, Belčetovići u Pagaruši a Brankovci Masleševu.

Arnauti su veoma gostoljubivi - samo su za to spremni da čak založe i svoje oružje. Ako domaćin nije kod kuće gosta će dočekati žena - “neće dopustiti da se gost iz njegove kuće vrati”. Ona se, naravno, ne sme ni pogledati u rđavoj nameri - “takve su uvrede neoprostivi grehovi”. Ako gost toga dana pogine domaćini su ti koji traže ubicu i svete se. Za kuma

se i pobratima i život daje i jedino se pred njima žena ne krije - "tako je Bajram Ukić... za svoga kuma Srbina ubio Sulj Demu Arnautaša".

Posebno je interesantan običaj, ili zakon, kod Arnautaša vezan za krvnu osvetu. No, kako je on već poprilično i šire poznat, to ovde nalazimo za interesantnije da se nešto detaljnije zadržimo na Zakonu Leke Dukadžinija - tim više što se i "besa i krvne osvete... smatraju i nazivaju kao zakon Leke Dukadžinija".

U vreme kada je u Prizrenu pokrenut, na srpskom i turskom jeziku list *Prizren* - 1871. godine - tadašnji valija Safet - paša je sastavio odbor od 4 - 5 članova "kome je stavio u zadatak, da iz dukadžinskog predela pobeleže sve ono, što se danas smatra i uvažava kao zakon Leke Dukadžinija". I ti su podaci izneti u *Prizrenu* u brojevima 10, 11, 12. i 15. od 1871. godine. A u oblast Leke Dukadžinija spadali su: Đakovica, Ljuma, Mat, obe Dibre i Skadarske planine na prizrenskoj strain. Ali, da pre toga pogledamo "šta narod veli o Lekij Dukadžiniju".

Neki Leka je tako hrabro, vešto i mudro vladao Dukadžinom da su ga Arnauti obožavali. Videvši Leka da u svom predelu "ima mnogo nevaljalaca koji su remetili mir i poredak" reši da za Dukadžin i stvori i životu privede zakon koji bi zagarantovao svačije pravo. Ali, pogledavši se u ogledalo vide da je lep, pa kako mu takvi nisu bili ni otac ni brat on zatraži od majke da mu potvrdi da je doista njen i očev sin. Kako ona to potvrdi to on "donese zaključak da spoljašnja lepota pojedinaca pripada njima samima, a pred Bogom su svi ravni" pa im se tako mora prilaziti i u društvenim odnosima. To jer je do tada u Dukadžini vladao običaj "da kad ko iz nižeg reda ubije koga plemića... onda su za ubistvo jednoga čoveka ubijani 12 ljudi iz nižeg reda".³⁹⁸ Upravo zato Leka i³⁹⁹ naredi da se u njegovom "zakonu na prvo mesto stavi": - Za ubistvo ma koga, da se ubije ili lično ubica ili jedan od muških iz njegove porodice ili njegovog plemena. Od tada i poče da vlada njegov zakon koji Arnauti zovu Kanoni Leke Dukadžinija - Zakon Leke Dukadžinija. On sam, inače, nigde nije napisan koliko se "prenosi usmeno od oca na sina".

24. 7. Mitrovica kod utoka Sitnice u Ibar

Mitrovica leži na dnu Kosova i na ušću Sitnice u Ibar. Ima 1.100 kuća od kojih su 160 pravoslavnih Srba - ostalo muhamedanske, a oni su Hercegovci, Bosanci i Arnautaši. Hercegovci i Bosanci su je naselili po okupaciji Bosne i Hercegovine od strane Austro-ugarske 1878. godine. Od škola Srbi u njoj imaju mušku i žensku osnovnu koja je podignuta 1891.

³⁹⁸ Isto

³⁹⁹ Isto

godine. Od učitelja tu su bili: Danilo Katanić, Ljubomir Spasić i Darinka Slavković, dok su ranije bili i: Nikola Đurđević iz Prizrena, Janićije Slavković, Spiro Radivojević, njegova žena Jelena, Radovan Nikolić i njegova žena Leposava. Od sveštenika tu su: prota Jovan, pop Srećko Ostojić, pop Filimon Atanacković i pop Janićije Slavković.

Sama mitrovačka vlast ima 110 sela – zajedno sa selima Ibarskog Kolašina – a 1.149 kuća i 6.142 stanovnika – 1897. godine. Od toga su 237 kuća pravoslavnih Srba – 293 pripadaju Ibarskom Kolašinu. Ibarski Kolašin ima svoga kneza Neša Božovića iz Pridvorice – iz te porodice je i pop Vukailo Božović. Nešu Božovića je kao zaptar – žandarm “pridat na službu Mile Petković, Srbin iz Čečeva”. Od seoskih kolašinskih kmetova T. P. Stanković navodi: Milosava Radulovića iz Veljeg Brega, Radojicu Jakšića iz Jasenovika, Rada Konpira iz Zubinog Potoka, Radosava Milovanovića iz Vraga, Nestora Beličkovića iz Ugljara, Miloša Božovića iz Pridvorice, Jovana Perovića iz Čitluka i Vukomira Božovića iz Dobraševine. Sveštenici kolašinski su: pop Vukajlo Božović, pop Jovan Milentijević, pop Arsenije Popović i pop Arsenije Tomović.

Kolašinska sela su: Rujište, Kozarevo, Padina, Kobilja Glava, Vrba, Lučka Reka, Ledenik, Čemenoviće, Bube, Drajnoviće, Kopiloviće, Velji breg, Pridvorica, Čivluk, Ugljare, Zupče, Gluhać, Zubin Potok, Jabuka, Jasenovik, Gazivoda, Rezala, Orašak, Tušiće, Vukojeviće, Dragolice, Babići, Preslo, Oklace, Brnjake – čije su mahale: Koškać, Bulekovo, Miličići, Dobrić, Jeremić i Ćukovac – Presaka, Kovače, Gornji Jasenovik, Ornica, Velika, Mala Kaludra, Melaja, Zagulj, Crepulja, Prevlak, Rušce, Giniće, Starčeviće, Krligate i Brabonići. Ostala sela pod Mitrovicom su: Malo Svinjare, Vaganica, Ljušta, Žabare, Košutovo, Donje Kičiče, Šupkovac, Zaselje, Kutlovac, Stari trg, Orahovo, Lisičje, Boljetin, Žaža, Lipa, Rudare, Grabovac, Bugariće, Seljance, Batajire, Bistrica, Košutovo, Cerana, Slatina, Sočanica, Čabra, Vinarce, Guševac, Vidomiriće, Suido, Korilje, Matica, Doljane, Gornji Žitkovac, Donju Žitkovac, Volač, Belić, Joševik, Žerovnica, Bando, Lokva, Vilište, Lipovica, Krs, Bresnica, Kovačević, Banjska – varošica, Lazište, Banjištanska Reka, Suvo do, Leskova Glava, Orahovica, Rudinje, Krivač, Gornja Kamenica, Meko do, Donja Kamenica, Seoce i Pridvorica.

25. MILOŠ S. MILOJEVIĆ (1840 - 1897)

Miloš S. Milojević je, od oca Stefana - sveštenika u mačvanskom selu Crna Bara - rođen 16. oktobra 1840. godine, da bi već po završetku Gimnazije u Beogradu, u 22. godini diplomirao na Pravnom fakultetu kada odlazi u Moskvu gde završava Istorijsko - filozofski fakultet. Paralelno sa tim vrlo aktivno izučava „uporednu filologiju živih i izumrlih slovenskih plemena s političkom i uporednom književnošću“. U drugom odeljenju Bogoslovije u Beogradu priprema učitelje i sveštenike za rad u još uvek neoslobođenim krajevima. Pod njegovim nadzorom stvaraju se i Dobrovoljački i Ustanički odredi čiji je doprinos u srpsko - turskom ratu 1876 - 1878, bio nemerljiv. U tom ratu i on se lično veoma „istakao kao komandant dobrovoljaca“. Iz njega je, inače, i nastala knjiga *Srpsko - turski rat 1876 - 1878*.

Stvaralački rad Miloša S. Milojevića, akademika - člana Srpskog učenog društva i profesora Srpske pravoslavne istorije na Bogosloviji u Beogradu, bio je izuzetno obiman i značajan. Podsećamo, ovom prilikom,

na samo dva njegova dela: *Putopisi dela prave - Stare Srbije, Naši manastiri i kaluđerstvo* - koji su i za nas u ovom trenutku nteresantri.

Umro je u Beogradu 24. juna 1897. godine da bi mu, na žalost, rukopisna zaostavština u deset svezaka - koja se nalazila u jednom sanduku - sasvim nestala posle 1918. godine.

25. 1. Između moćne dokumentarnosti i nedostatka akribije u delu

Miloša S. Milojevića, „jednu od najinteresantijih ličnosti u našoj društvenoj i kulturno - istorijskoj prošlosti“⁴⁰⁰ pored izrazite eruditivnosti karakterišu i odsustvo „primene akribičnog načina pisanja“ - uporedo sa odsustvom „sistematičnosti u pisanju“. Reč je o profesoru po struci koji je pažnju usmeravao ka folkloristici, etnografiji i kulturnoj prošlosti tako što je „radio brzo, i pisao mnogo“. Njegov rad na planu istorije karakteriše pre svega patriotska historiografija prepoznatljiva u nameri da „do tada zapuštenu oblast istorije srpskog naroda“ i istraži i prikaže „u svetlu njene srednjovekovne veličine i slave“ primeravajući se time i usmenoj tradiciji i srpskoj narodnoj pesmi. Možda i nehotice istorijsko delo bitno mu je prožimalo patriotsko - rodoljubivo osećanje. Upravo zato njegovi savremeni kritičari su ga i neštedimice zbog toga i kritikovali.⁴⁰¹ Ali, nezavisno od težine kritike kojoj je bio izložen njegovo je delo ipak prožimala i vrenost koja se nije mogla zanemariti - ovde pre svega mislimo na wegov, već pomenuti, *Putopis o Kosovsko - metohijskom vilajetu*.

Atmosfera u kojoj je Miloš S. Milojević pisao svoj *Putopis* bila je takva da je istraživanje, naročito u zabitijim krajevima, bilo jako teško i krajnje rizično - rizično da se do tih prostora uopšte i dosegne. Bilo je to vreme opšte krize turskog državnog sistema na ovom prostoru - naročito kada je reč o zaštiti hrišćanskih podanika. Severna Albanija - Malesija, Dukadin i pre svega kosovsko - metohijska oblast Stare Srbije bili su apsolutno bez državnog autoriteta. Državna moć nije mogla da obavlja čak ni funkciju „u pogledu poreske politike i uzimanja vojnih obveznika u *nizam* - vojnu službu“. Većinsko srpsko stanovništvo na prostoru Kosova i Metohije bilo je pod stalnim pritiskom silaznih planinaca „iz predela fisovske organizacije arbanaškog stanovništva“ - pojedinačnih ili grupnih. Taj, najčešće organizovani migracioni pokret „Arbanasa iz planinskih predela i srednje Albanije“ u „pitome i ravničarske predele Metohije, Podrimlja, zatim

⁴⁰⁰ Vladimir Stojančević, *Miloš S. Milojević i njegov Putopis o Kosovu i Metohiji*, SR. WIKIPEODIJA. OGR, - EL/Milos S. Milojevic

⁴⁰¹ I. Ruvarac, S. Novaković, Ivan S. Jastrebov, Milan Kukundžić, Petar Kostić, SR. WIKIPEODIJA. OGR, - EL/Milos S. Milojevic

Prizrenskog i Pećkog Podgora, Prekoruplja, Drenice, Kosova imao je za posledicu nasilno istiskivanje Srba sa teritorije Stare Srbije^{.402}

Taj proces arbanašenja Stare Srbije - dolina Južne Morave, Ibra i Toplice, i otimanja zemalja, poznat još iz vremena austro - turskog rata 1788 - 1791. i Prvog srpskog ustanka 1804 - 1813. godine - već u prvoj polovini 19. veka dobija sada jedan ubrzaniji tok - o kome su vrlo dokumentarno govorili i antropogeografi i etnografi i posle Miloša S. Milojevića.

Kod *Putopisa dela prave Stare Srbije* neprestano moramo imati u vidu uslove pod kojima je autor radio. A oni su bili takvi da mu nisu omogućavali da ih odene i krajnje proverenom dokumentarnošću. Usprkos tome oni ipak nisu „bez ikakve vrednosti, i istraživačkog značaja“.

Govoreći o Milojevićevom delu Vladimir Bovan, izvanredan poznavalac „kosovsko - metohijske naučne problematike“ u svojoj studiji *O putopisu Miloša S. Milojevića po Staroj Srbiji* izričito podvlači da se njegovo delo najprimerenije može smestiti „između istorije i književnosti“.⁴⁰³ Nema sumnje da Vladimir Bovan Milojevićev „faktografski putopisni žanr“ prati i sa aspekta njegovih „naučnih pretenzija da da što iscrpniji... prikaz i iz kulturno - istorijske problematike i zatečenog stanja u Staroj Srbiji“.⁴⁰⁴

Međutim, za razliku od nekih istraživača, a to svakako treba imati u vidu, koji su ovim prostorom putovali „sa znanjem i potvrdom zvaničnih turskih vlasti“ Milojević je u svojoj misiji „teško dolazio, do živog i neposrednog susretanja sa srpskim ljudima“ - mada je i on imao „načelno dopuštenje za putovanje“, ali po osnovu privatnog karaktera. U tom kontekstu je veoma važno podvući da je Miloš S. Milojević „bio prvi civilni putopisac koji je u Staru Srbiju putovao sa određenim ciljem“.⁴⁰⁵ Pored istraživačko - faktografskog karaktera njegova je misija imala i naučno - političke motive. Kad ovo podvlačimo pre svega imamo u vidu činjenicu da je po Staroj Srbiji putovao „po nalogu vladinog Odbora i po intenciji Srpskog učenog društva“. Temeljni preduslov za valjan prikaz stanja bio je taj da mu izveštaj, „i po faktografiji i po načinu kazivanja“, bude strogo utemeljen na „naučnim metodološkim principima“. Prateći uspešnost u ispunjavanju tog zadatka Vladimir Stojančević podvlači: „On je taj zadatak ispunio u punoj meri, ali u obrnutom pravcu: svoja istraživanja o zemlji i narodu Stare Srbije dao je, po dokumentaciji sadržajno i činjenično, a po obliku kao putopis sa slobodnijim načinom pisanja... Psihologija njegive

⁴⁰² SR. WIKIPEODIJA. OGR, - EL/Milos S. Milojevic

⁴⁰³ SR. WIKIPEODIJA. OGR, - EL/Milos S. Milojevic

⁴⁰⁴ Isto

⁴⁰⁵ Isto

ličnosti da svom pisanju da što više nacionalno – patriotski kolorit i što više naglasi, zaista, veoma teško stanje naroda pod tuđinskom – u ovom slučaju – turskom upravom, doprinelo je da se stvori utisak da su politički a ne naučni motivi davali osnovno obeležje vrednosti njegovog putopisa^{.406}

Primereno ovom utisku treba i razumeti i prihvatiti činjenicu da su mnogi istoričari, ne samo njegovog vremena, no i kasnije, posebno isticali „nesigurnost njegovih podataka“ – naročito kada je reč o kazivanju koje se vezivalo za prizrensko geografsko područje. Paralelno sa njima bilo je, međutim, i istoričara, i antropogeografa, koji su nanovnim preocenjivanjem Milojevićevog rada ipak i posebno podvlačili dokumentarnu ubedljivost u njegovom delu – i na temelju komparacije njegove dokumentarnosti sa dokumentarnošću iz vremena kasnijih dostignuća. Da bi se, pre svega putopisnom delu Miloša S. Milojevića, odredilo pravo mesto u našoj historiografiji neophodno je i preinačavanjem sagledati „šta od te ogromne putopisne dokumentacije“ ostaje za upotrebu u daljim naučnim istraživanjima geografsko – etnografsko – istorijskim proučavanjima, a šta, opet, treba i eliminisati.

Bave}i se tačnošću njegovih putopisnih kazivanja Vladimir Stojančević komparira njegovu dokumentarnost sa prikazom I. Jastrebova. Naime, broj srpskih kuća koje Milojević registruje u 12 sela neposredno pred 1870. godinu iznosio je 175.⁴⁰⁷ U istim selima, ali i u već prvim godinama osme decenije 19. veka I. Jastrebov registruje 165.⁴⁰⁸ Nema sumnje da je ovde ipak reč o obliku dokumentarnosti koja se ne može sporiti. Razlika je u broju kuća beznačajna i „pad“ se i može i mora objasniti ne samo iseljavanjem, no i islamizacijom i „prostom fizičkom likvidacijom“. Upravo o tim uzrocima „pada piše i sam Milojević jer su i ove brojke, u odnosu na 1860. godinu već uveliko bile izraz ne male desetkovanosti. Prisetimo se, uostalom, njegovih reči: „Pre dvadeset godina bilo je u okolnih 17 sela 263 kuće, a sada ih u svim tim selima⁴⁰⁹ nema ni punih 10 kuća. Istina, da su se Srbi u ovim selima, kao pravoslavni savršeno zatrli i utamanili, ali su još ostali, i sa svim dotadašnjim muhamedancima, kao muhamedanci, i pod imenom Arnauta“.⁴¹⁰

Jedno je sasvim nesporno, Milojevićevo nabranje sela u funkciji je koncepcije kojoj je pre svega cilj da prikaže i utvrdi kako etnički tako i

⁴⁰⁶ Isto

⁴⁰⁷ Streoc (22), Prilep (17), Istini} (5), Grmočelo (6), Crni Breg (18), Loćane (25), Dečane (12), Batuša (11), Bjelaja (13), Junik (28), Kruševo (9) i Hrastovice (9).

⁴⁰⁸ Streoc (20), Prilep (15), Istinić (5), Grmočelo (5), Crni Breg (20), Loćane (25), Dečane (12), Batuša (11), Bjelaja (10), Junik (25), Kruševo (7) i Hrastovice (7).

⁴⁰⁹ Pored navedenih sela M. Milojević misli i na: Ljubonići, Dubovik, G. Luka, D. Luka, Skivijani i Dugok.

⁴¹⁰ Navedeno delo sa interneta

njegov konfesionalni sastav, „kao i pravno – socijalni položaj Srba na Kosovu i Metohiji“. U tom smislu on se posebno i bavio “opštim međuodnosima dweju glavnih tamošnjih populacija – Srba i Arbanasa u celokupnoj etničkoj kompoziciji stanovništva ovog dela Stare Srbije”.⁴¹¹ Ovom koncepcijom on se posebno usmerio na politička zbivanja i diskriminatorski odnos turskog sistema vladavine prema hrišćansko – srpskoj raji kao i nasilnu arbanaško – malisorsku migraciju kojom je potiskivano starosedelačko srpsko stanovništvo čime se bitno „menjao ukupni kulturno – civilizacijski habitus Kosova i Metohije”.⁴¹² U reči, srpsko – arbanaškom odnosu Miloš S. Milojević je prilazio i kao izrazu sukoba „dweju civilizacija i dva pogleda na svet koji su se u datim istorijsko – političkim i društveno – ekonomskim uslovima... prikazali gotovo i duboko međusobno antagonistički”.⁴¹³ Tom antagonizmu bitno je doprinosila i „kriza turskog državnog sistema“ usprkos tome što je često dolazilo i do „teških arbanaško – turskih sukoba“ – u prvom redu zbog „arbanaškog ignorisanja, i nepoštovanja turskih državnih zakona – posebno u plaćanju poreskih obaveza i davanja regruta za nizam – tursku regularnu vojsku”.⁴¹⁴

Bitna odlika Milojevićevih *Putopisa* prepoznaje se ipak u faktografsko – dokumentacionoj tačnosti realosti usprkos „neadekvatno iznetim činjenicama u stilizaciji“ i nedovoljnoj akribiji. U nekim delovima „njegovi putopisni nalazi imaju... čak i autentičnu potvrdu“. Da bi ova tvrdnja bila jasnija neizostavno se moramo podsetiti na stručnu studiju putopisnog žanra austrougarskog generalštabnog oficira Petera Kukulja objavljenu 1871. godine u Beču – istovremeno, dakle, kada je Miloš S. Milojević i putovao i istraživao Kosovo i Metohiju. Podatke koje je ovaj istraživač izneo, kako na temelju ličnih istraživanja, tako i na temelju „turske zvanične dokumentacije“ moćno su potvrđivali, na etno – konfesionalnom planu, i nalazi iz Milojevićevog *Putopisa*. U tom je kontekstu Vladimir Stojančević sasvim u pravu kad beleži da *Putopis dela prave Stare Srbije* Miloša S. Milojevića „može biti od koristi i za čiste naučne potrebe“, posebno „za prošlost Srba početkom druge polovine 19. veka“, ali i za „komparativne srpsko – arbanaške odnose, kao i za sam karakter turske uprave toga vremena”.⁴¹⁵

A podaci Petera Kukulja vrlo jasno govore da Srbi imaju vrlo upadljivu etničku većinu, da „među pripadnicima islamske veroispovesti ima znatan broj poturčenih Srba koji pretežno naseljavaju gradska

⁴¹¹ Isto

⁴¹² Isto

⁴¹³ Isto

⁴¹⁴ Isto

⁴¹⁵ Isto

naselja“, dok „hrišćani Srbi žive po selima, osim što ih ima i po varošima (u Prizrenu posebno)“, dok su u „Kosovskoj ravnici većina stanovništva“.⁴¹⁶

Podaci Petera Kukulja dati su po dva osnova:

I Po etničkom – domaćem govornom jeziku:

Srba	318.000
Albanaca (Arnauta)	161.000
Osmanlija	2.000
Vlaha (Cincara)	9.000
Ukupno	500.000

II Po verskom opredeljenju:

Pravoslavnih – Srbi,	
Goge (Cincari)	250.000
Muslimana (Osmanlije,	
^erkezi, islamizovani	
Srbi, Arbanasi – muslimani	239.000
Katoli~ki Arbanasi i Srbi	11.000
Ukupno	500.000 ⁴¹⁷

25. 2. Gde je 17 sanduka Milojevićeve rupisne ostavštine?

Tek danas, uveliko preko sto godina nakon amrti Miloša S. Milojevića, mi poražavajuće i (ne)razumno (ne)prihvatamo činjenicu da njegovu rukopisnu zaostavštinu „nije prihvatila nijedna srpska ustanova“ usprkos tome što je uveliko ostalo zabeleženo „da se na tavanu prvostepenog suda Okruga beogradskog, posle oslobođenja 1918. godine nalazio pun sanduk Milojevićevih rukopisa“.⁴¹⁸ Po nekim tvrđenjima na tom je tavanu ostalo „čak sedamnaest takvih sanduka sa rukopisima i ličnim stvarima“. Pojašnjavajući ovu neobjašnjivost Olga Luković - Pjanović u knjizi *Srbi... narod najstariji* u jednom trenutku beleži:

„Zbog neprijateljskog gledanja stranih sila na rad Miloša Milojevića, a i zbog zavedenih srpskih sinova, koji su poslušno sledili te tuđe mračne moći, o ovom našem velikom čoveku punom ljudskih i naučnih vrlina nikada nije bila urađena jedna valjana biografija. Taj posao, takođe, čeka sutrašnju Srpsku akademiju znanja! Apsolutno je neophodno da se pronađe Milojevićeva zaostavština, koja se možda čuva u beogradskoj Narodnoj biblioteci, jer možda su još, kojom srećom, te četiri hiljade strana prave istorije Srba u pripremi sačuvane. Možda se s tim rukopisom nalazi i

⁴¹⁶ Isto

⁴¹⁷ Isto

⁴¹⁸ Radulović Ognjan, *Gde je nestalo 17 sanduka*, www.politika.rs/ilustro/215215.htm

devet svezaka rukopisa, takođe neobjavljenih, pa četvrta knjiga *Srpskih običaja* i poveće delo *Nemanjiće*. Takođe je veoma važno da se pronade ta njegova etnografska i geografska mapa Srba i srpskih zemalja u Turskoj i Austriji, jer je sasvim pouzdano da će se pomoću nje najbolje ustanoviti gde je još sve bilo Srba u njegovo vreme⁴¹⁹.

A ko je, zapravo, bio Miloš S. Milojević, čovek oko čijih se radova u naučnim krugovima i danas lome koplja? Ko je bio čovek čija se prepiska ili fototipsko izdanje knjige retko i „tek tu i tamo pojavi“ da bi odmah izazvala suprotnosti i ocene kakve se ni za kog drugog ne vezuju?

Njegov otac Stefan bio je sveštenik u mačvanskom selu Crna Bara – gde se Miloš i rodio 16. oktobra 1840. godine. Po završetku osnovne škole u Glogovcu odlazi u Beograd da bi onda, po završenoj gimnaziji, stigao u Moskvu gde „na Državnom univerzitetu sa odličnim uspehom za tri godine završava pravne nauke“. Po povratku iz Moskve 1865. godine se zapošljava kao pisar u Okružnom sudu u Valjevu da bi u srpsko – turskim ratovima 1876. do 1878. osnovao i poveo u rat dobrovoljačke jedinice: Moravsko – dobričko – dobrovoljački ustaški kor, Dobrovoljački – ustaški raško – ibarski kor i Deževsko – ibarski – ustaški kor.

Miloš S. Milojević je ratnik, predavač u školama i istraživač korena Srba. Putovao je mnogo, često i prerušen – bio je zidar i moler, a tamo gde je trebalo javljao se i „pravim imenom i smerom svojim“.

Pojašnjavajući pogrom srpskog življa na prostoru Stare Srbije Viktor Berar pre svega apostrofira činjenicu da je ona posledica panislamističke politike koju je do nivoa ideologije podigao sultan i halifa Abdul Hamid. Naime, u tom kontekstu, Osmanlijsko carstvo ne treba ni prihvatati kao tursku nacionalnu državu koliko kao „vaseljenski islamski halifat“ čija se osnovna ideologija temeljila na šerijatu. Da bi zadovoljio apetite muslimanskih podanika u tom kontekstu svaki je sultan glavni oslonac i prepoznavao u „neturskim muslimanskim narodima“. A na Balkanu to su nesporno bili Arbanasi.

Sa tog se aspekta jedino mogu i pojašnjavati zločini Arbanasa nad ne Srbima. Tako ih je uostalom, u svojim redovnim izveštajima ruskom poslanstvu u Carigradu, pojašnjavao i ruski konzul Ivan Stepanovič Jastrebov. A svi su izveštaji prepuni svedočanstava „o pljački Srba, ubistvima i silovanjima i otminjama srpskih devojaka i žena od strane Arbanasa“⁴²⁰ – popove, kaluđere i ostale ljude Arbanasi nemilosrdno ubijaju i vešaju. Evo šta on, uostalom, o Arbanasima beleži:

⁴¹⁹ Pjanović – Luković Olga, *Srbi... narod najstariji*, www.politika.rs/ilustro/215215.htm

⁴²⁰ Dželatović Ivanov Pavle, *Slika stanja na Kosovu i Metohiji*, Glas javnosti – petak, 29. 08. 2003. godine. <http://www.glas-javnosti.co.yu>

„Lažna je predstava koja kruži o njihovoj neustrašivosti i hrabrosti. Oni su uvek plašljivi kada se susretnu sa regularnom vojskom i uvek se daju u bekstvo. Tako su oni u sukobu sa Srbima uvek bežali sa bojišta, a jedino su hrabri u napadu na nezaštićena srpska sela i na nejač“.⁴²¹

I nije I. S. Jastrebov jedini koji izveštava o zločinima Arbanasa nad nezaštićenom rajom. Pored ruskih konzula tu su i zapadni pisci: Tuholka Timajev, Gligorije Stepanovič Ščerbin, David Urgart, Johan Georg fon Ham, V. M. A. Denton, Teodor A. Ipen, Henri Noel Brisleford... Tu su zatim i domaći putopisci: Gedeon Josif Jurišić – *Dečanski prvenac*, Hadži Serafim Ristić – *Plač Stare Srbije*, da bi nam „najpotpuniju sliku o stanju u Staroj Srbiji“ dao „nacionalni radnik, književnik i istoričar Miloš S. Milojević“. Tu su potom: Đorđe Popović Daničar, Sima Andrejević Igumanov Prizrenac, Spiridon Gopčević, Mihajlo G. Ristić, Miljojko V. Veselinović, Branislav Nušić, Jovan Cvijić, Ivan Ivanić, Teodor R. Stanković, Svetislav St. Simić, J. Tomić, Jefto Dedijer...

Da bi slika o tome u kakvoj su poziciji Srbi na ovom prostoru bili, i od čega sve Arbanasi nisu prezali, bila jasnija navešćemo samo tri kraća citata:

Srpski konzul u Prištini Sima Avramović u izveštaju ministra inostranih dela dr Mihailu Vujiću beleži: „Gledati ga bosa, odrpana, duhom klonula, telom iznurena, opljačkana, prebijena, proređena, u strahu, tuzi i bolu: tu valja doista imati srce od granita, a živce od čelika da se sve to izdrži“.⁴²²

Ministar Vujić obaveštava Stojana Novakovića, srpskog opunomoćenog ministra u Petrogradu: „Karakteristično je pomenuti da su Arnauti sada više no ikada udarili na čast i obraz žena i devojaka srpskih. A još je simptomatičnija pojava što Arnauti, primer redak, u analima arbanaškog zločina, udaraju i na srpske svetinje, crkve i manastire, a Turska i ne haje na žalbe Srba“.⁴²³

Anđelko Nešić, sveštenik iz Kosovske Mitrovice, 21. juna 1905. piše kralju Petru Karađorđeviću: „Nema dana kada ne ode sa lica zemlje po koji Srbin, a često i po mnogo njih. Arnauti ubijaju, krađu, otimaju žene i devojke pa ih sramote i na očigled njihovih srodnika. Ako ovako stanje potraje duže, onda slobodno možemo reći: s Bogom Srbije, jer ga za kratko vreme neće biti ovamo“.⁴²⁴

⁴²¹ <http://www.glas-javnosti.co.yu>

⁴²² Isto

⁴²³ Isto

⁴²⁴ Isto

Uostalom, i prvog su srpskog konzula, Luku Marinkovića, Arnauti ubili 19. juna 1890. – „pošto nisu kao pravoverni muslimani mogli da gledaju *kaurina* kako štiti raj“.

Mir na ovom prostoru neće dugo potrajati ni nakon oslobođenja ovih krajeva – već u Prvom svetskom ratu Arnauti će nastaviti sa zločinima, a za interes Austro – ugarske. Naročito su ekstremne bile kačačke vođe: Azem Bejta, Hasan Priština, Iso Boljetinac i Bajram Curi.

25. 3. Etnografska slika Stare Srbije U *Staroj Srbiji* Miloša S. Milojevića

Prateći etnografsko stanje u Peći svoga vremena, a na temelju prepisa „uz samog medžlisa turskog“ Miloš S. Milojević registruje ukupno 3.380 kuća od kojih su: 2.600 kuće Srba muhamedanaca, 300 Škota (Arnauta) – Srba poturica, 100 kuća Osmanlija, 300 pravoslavnih Srba, 40 Škota – pravih Arnauta i 40 turskih Cigana. Sama Peć je pored toga imala i 13 glavnijeh mahala, ili ulica i 18 zidanih džamija „ili poturačkih prastarih srpskih crkava i monastira“. Pojašnjavajući nadalje činjenicu da Peć ima i „časokaz (sahat)“ autor podvlači i razliku između Turaka i Srba:

„Tursci Osmanlije došav iz Azije, osim kuskuna, ulara, sedala, uzda i konjskih terkija, samara i zobnica drugo ništa i ne donesoše od svoje azijske civilizacije iz Azije u Evropu, ni sve što su imali, i što se od starina zateklo, oteli su od Srba, kao tada najizobraženijih i prosvećenijih ovde“.⁴²⁵

Kako je opštu atmosferu Stare Srbije u tom trenutku karakterisala apsolutna nesigurnost to je i karavan koji je od Peći krenuo ka Dečanima, a u kome se nalazio i naš putopisac, morao da bude ustrojen primereno odgovarajućim pravilima – pre svega u svojoj dužini. Iza prote pećkog na čelu, na 40 hvati iza išao mu je sin Rista od 13 godina – obojica bez oružja. Četrdeset koračaja iza njih jahalo je 4 zaptije i peške išlo još 6. Tek je za njima išao karavan da bi „60 koračaja iza svega ovoga “ jahao otac iz Patrijaršije“ dok je na kraju jezdila „jedna užasna manastirka ljudina na visokom ćoravom vrancu, sav od glave do pete naoružan divnim oružjem“.⁴²⁶

Jezdi tako karavan u strahu po „prekrasnoj mesnosti... da se opisati ne može“ – ali i napunjenim „sve samim grobovima i grobljima, a naročito kraj puta“. Grobovima koji su „kao i kod nas naša, obrnuta istoku“.

Od Peći do sela Raušića karavan se kretao u pravcu juga da bi se tu usmerio ka jugozapadu – selu Ljuboniću. Tu su već i ogranci Žablja koji „sa

⁴²⁵ Miloš S. Milojević, Putopis dela prave – Stare Srbije, III knjiga. Državna štamparija, Beograd, 1877, www.scribd.com/doc/8331628

⁴²⁶ Isto

jugozapadne, zapadne i zapadnoseverne strane“ kao „poluluk opkoljavaju Metohiju“. Već kod Dečanske Bistrice karavan je na prostoru gde se razdvajaju đakovačka i pećka nahija. Pojašnjavajući etničko stanje sela Istinuća Miloš S. Milojević podvlači da u njemu žive „poturice, ili sada tako – zvani Arnauti“ koji su još uvek nosili srpska prezimena: Lukići, Batići, Mukići, Đekići, Petkovići... – ima ih oko 500 pušaka i slave Sv. Đorđa. Tu je zatim i selo Grčoće više koga se još uvek vide „divne i prekrasne urvine od grada Despota Đurđa Brankovića“. Nihovi su se meštani poturčili 1719. godine i još uvek govore srpski, „a arnautski nimalo“. Nedaleko do njega je i selo Bućani koje se listom isturčilo 1857. godine. Zatim Tojković - čiji meštani još uvek ne govore arnautski. Ali, kako je Turcima ovde veoma važno da se ne govori srpski to su im, da bi naučili arnautski, bez ikakvih troškova davali „devojke čak iz skadarske, đakovačke i elbasanske nahije“.

Do kakvih je posledica dovela naredba turskih vlasti da na ovom prostoru ne smeju živeti pravoslavni Srbi Miloš S. Milojević regustruje na konkretnim primerima. Samo 20 godina pre njegovog putovanja u: Juniku je bilo 28 kuća, Belaju 13, Lođanima 25, Dečanima 12, Ljuboviću 18, Crnobregu 13, Kruševu 9, Dubovniku 13, Batušu 11, Grmočelu 6, Hrastovici 9, Duboku 17, Prilepu 17, u G. i D. Luci 25, Nivjanima 15, Strehovu 27, Istinuću 5 – u 17 sela 163 kuće da u vreme Milojevićevih putovanja ne bi bilo ni punih 10. Još bolnija istina bila je ta da su se Srbi pravoslavni sasvim „zatrli i utamanili“ a trajanje nastavili „kao muhamedanci i pod imenom Arnauta“. Paralelno sa tim crkve i manastiri pretočeni su u ruševine – ili su na njihovim ruševinama napravljene tekije „u kojoj se klanjaju šehovi sadanji“. Od „škole“ u Juniku „sadanji janičari napravili su... 325 kula, iz kojih napadaju na prolazeće“.⁴²⁷

25. 4. Reč pade teška i nepovratna

U vreme tursko – srpskog rata 1876 – 1878. godine „Rugovci i ostale poturice, a sada zvani Arnauti“, bili su u dogovoru sa Ercegovcima, da će uzajamno ustati na sultana i protivu njega boriti se. Reč je bila tako „jaka“ da su pravoslavni Srbi već počeli uzimati „ćeri poturčene“ od „Rugovaca i plemena Krasnići i Hoti“. Kad je borba otpočela Vasojevići su se iskreno uzdavali „u svoje prijatelje i pobratime“. Za razliku od njih pobratimi su čekali da vide „kako će pravoslavni proći“. Onoga trenutka kad su „videli da im loše ide... prvu su, za divno čudo, halaknuli na nesretne pravoslavne Srbe da ih pljačkaju i oplene“. Prva među robovima bila je snaša Miljana, koja pobeže od Rugovaca... a uhvate je Krasnići“. Kad se izvuče i iz

⁴²⁷ Isto

njihovih ruku „pribra svoju dečicu i na planini jednoj, sa ostalim zbegom, beše se sakrila u jednu pećinu!“ Kad u nju udari grom „izbeže valjajući se niz planinu sa dvoje dece“ od kojih jedno „u tom valjanju umre, a drugo ostane živo i posle nekoliko dana umre“.⁴²⁸

25. 5. Etnološka slika Đakovice

Predstavljaju}i nam Đakovicu toga vremena Miloš S. Milojević podvlači da u njoj ima 36 srpskih kuća, 129 arnautskih rimokatolika, 120 Cigana i 2.100 poturica Arnauta koji su sasvim zaboravili srpski „ili bar neće ni rečce srpski da reknu“. Reč je o varoši u kojoj još uvek ima „prastarih srpskih kamenih mostova sa raznim šarama, ukrasima i ostalim“: Redž Elezov, Talićev, Tabački, Alipašin, Hazi Etemov, Isljam begov, kao i od drveta: Pule most, Kurt pašin, Ućerim Mahmudov i Prejucov. U njoj se, inače, stiče reka Krela „koja dolazi od stare Vokče i Prilepa“, i Đakovica – reka sa još nekoliko potočića.

Sama Đakovačka nahija deli se na tri sreza: Reka sa 73 sela, Malesija sa 6 ogromnih sela i Has sa 49 sela. Kad se na ovih 2.641 kuća u 128 sela doda i 2.400 kuća u Đakovici to se dolazi do broja od tek 5.041 kuće.⁴²⁹ U Haskom srezu Miloš S. Milojević registruje 393 Srba poturica, 259 Arnauta muhamedanaca i 120 Arnauta rimokatolika. U Malesiji 10 kuća Srba pravoslavni, 590 Srba poturica, 1045 Arnauta muhamedanaca i 550 Arnauta rimokatolika. U Rečkom selu 89 kuća pravoslavni Srba, 669 Srba poturica, 735 Arnauta muhamedanaca i 187 Arnauta rimokatolika. U zbiru, „u celoj Đakovačkoj nahiji i Đakovu samo je 159 kuća Srba pravoslavni, 2.702 Srba muhamedanaca, 3.089 Arnauta muhamedanaca, 977 Arnauta rimokatolika i 120 Cigana“ – 7.031 kuća „svih vera i naroda“.

Iz Đakovice naš se putopisac usmerava ka prizrenskoj nahiji:

„Na putu našem gazimo i Krenu rečicu i već pregazismo i Ribnik, koji gradi granicu između đakovačke i prizrenske nahije... Odavde se krenusmo već prizrenskom nahijom, zemljište je ravno i savršeno golo usejano sve samim humićima, savršeno pusto i neobrađeno“.⁴³⁰

25. 6. Pogled sa Gradiša i put uz reku Orahovac

Sa kamenitog brda Gradiša, na čijem vrhu „stoji zidana turska karaula, iz koje vojnici pregledaju pasoše, stvari i globe pravoslavne“, prekrasno se vidi Paštrik. Karavan je, međutim, išavši uz reku Orahovac

⁴²⁸ Isto

⁴²⁹ Isto

⁴³⁰ Isto

došao do hana jedne poturice. Sam Orahovac je, inače, jedna palančica koji sa još dva – tri sela sastavlja barjak takozvani Orahovački. Reč je o ljudima barjaka od kojih „gorih i nesretnijih zlikovaca... u svoj prizrenskoj nahiji“ nema. Prateći ih sa tog aspekta Miloš S. Milojević beleži dalje:

„Ne prođe dana kad ne ubiju ma po jednog Srbina odavde i okolnih sela, a često padaju u krv i sa ostalim okolnim poturicama: te stoga često po cele nedelje dana ne smeju da se maknu iz ovog svog pravovernog šehera. Tržni dan je petkom, kad se iz okolnih mesta sleže i to samo mahom poturčena svetina; jer pravoslavci ne smeju da dolaze u carsku palanku Orahovac“.⁴³¹ Pojašnjavajući ekonomsku snagu Turske Miloš S. Milojević podvlači da se još uvek ucenjuje

Pojašnjavajući ekonomsku snagu Turske Miloš S. Milojević podvlači da se još uvek ucenjivala važnija srpska glava, zatim plaćala vojnika, carina na ovce, goveda, konje, grožđe, desetak na njive i vinograde, okućnica. Ima li se u vidu da je Prava (Stara) Srbija imala 35 nahija, ili 607.182 kuće pravoslavnih Srba to je Turska svake godine po tim osnovama dobijala preko 27.875.838 dukata. Od nahija naš putopisac navodi: kuršumlijsku, prokupsku, prištinsku, pećku, skadarsku, vučitrnsku, novopazarsku, prizrensku, tetovsku, debarsku, ohridsku, kičevsku, bitoljsku, kostursku, prilepsku, velešku, tikvešku, kratovsku, ćustendilsku, kumanovsku, skopljansku, vranjansku, leskovačku, pirotsku, nišku, gilansku, vidinsku, samokovsku, vračansku, sofijsku, gusinsku, sjeničku, štipsku, kočansku i radomorsku.⁴³²

Iz Orahovca karavan se uputio ka Hoči ili „divnim i prekrasnim okrajcima planine Orahovice i Milanca“ gde svratiše „u dom metoha i imanja ovde dečanskog manastira, koji je napravljen po evropskom načinu“ gde ih nastojitelj Mileta „odvede u podrume, u kojima su ogromne kace od po 200 tovara i burad od po 40 tovara“. Ovde se, inače, pekla prekrasna rakija „ali ne od šljiva, kao u nas, no od grožđa“.⁴³³ Dolazeći u Podrim, nekadašnju staru Metohiju, koji se deli na ravni i brdoviti, Miloš S. Milojević podvlači da je reč o najplodnijem kraju „u celoj severnoj sistemi šarskih planina“. Kada bi na njemu bilo „radničkih ruku“, a nema jer su ga „mahom preuzeli muslimanci“ on bi bio izvorište krupne i bele pšenice, ovsa, kukuruza i grožđa – iz koga se i gradilo „čuveno vino Podrimsko“. Ovi planinski predeli uveliko su prekrivani „rastovom, grabovom, bukovom, brestovom, topolovom, jasenovom... kestenovom, borovom i jelovom

⁴³¹ Isto

⁴³² Isto

⁴³³ Isto

šumom“.⁴³⁴ U ravnici dominiraju: jabuka, kruška, višnja, dudova trešnja crnica i trešnja – „koja je još iz doba srpske nezavisnosti“.

Reč je o prostoru na kome su se u stara vremena sabirali „veliki sabori iz okolnih nahija“ i odakle se „lepo na istoku vidi Kačanik, a na zapadu prizrenska, đakovačka i Pećka nahija, a naročito divni i čudni Visoki Dečani“.⁴³⁵ U ljumskom stegu Milojević registruje sela: Žur, Vrbnica, Dobrušt, Morine, Barlovce, Džepi, Šahija, Prbreće, Šćipni, Bidža (Bica), Redžepija, Gostil, Nang jugu, Kolesnjan, Imušte, Losnja, Kalise u kojima apsolutno dominiraju poturice i Arnauti poznati kao „strašni zlikovci i razbojnici“ čije se glavno zanimanje svodi na razboj, krađu, ubistva i lopovluk. Od poštenog rada rade: „katran, štice, borine, luč“.⁴³⁶ Pored toga bave se i „lovom divljih koza, srna, jelena i vrlo dobrih lisica“. Ima tu i medveda, risova i vukova.

Zanimljivo je selo Radomir koje se deli na sedam ulica od kojih su najpoznatija Radova i Mirkova – „koja su dobila imena od dva brata rođena“ a sinova „nekakvog kralja srpkog koji se zvao Dol (ili Dažd bog ili Dodol)“.⁴³⁷

25. 7. Običaji u prizrenskoj nahiji

Kumovoj kući, a na poziv da krsti novorođeno dete, po pravilu krenu tri žene od kojih „jedna nosi niz smokava, druga nosi jabuka, a treća punu kartu (čuturu) ili zdravicu vina“. Druga razlika ovih poturica u odnosu na Srbe je ta što majci udate neveste ili mlade „za celu godinu dana ide svake subote kući ćerkinog vojna, uzima je otuda i vodi da noćiva kod materine kuće“.⁴³⁸ Ako se desi da umre prvorođeno dete majka ga, kao i kod Srba, ne prati na groblje, „no sedi kod kuće na onom istom mestu gde joj je mrtvo ležalo“. Kad se pratioci po pogrebu vrate kući donesu majci „jedan simit od 5 para, kojeg uzimajući ustaje sa onog mesta i meće ga u kovčeg“. U trenucima kad se seti svog umrlog deteta majka „vadi onaj simit iz kovčega, kuka nad njim, grli ga, ljubi“.

Druga novina vezana je za čin obrezivanja. Dok su poturice i Arnauti to ranije radili „noću i tajno“ sada čine „javno petkovima i u sred podne“. A to čine ovako:

„Decu dovedu džamiama, pa im zapovede da legnu na leđa gola, hodže im očitaju neke molitve, a berberi, sa oštrim britvama, nagrnu

⁴³⁴ Isto

⁴³⁵ Isto

⁴³⁶ Isto

⁴³⁷ Isto

⁴³⁸ Isto

jurišem, obrežu ih, okolni Turci pljeskaju rukama i zaderu se u sav glas *mašalah, mašalah!* Te se sa tim sve i svrši“.⁴³⁹

Zanimljiva je novina i kod venčanja:

„U Prizrenu su poturice do pre osam godina venčavale se danju i to nedeljama, kao što još i danas čine u celoj nahiji, van Osmanlija u onom selu Mamući i Prizrenu, a sada se venčavaju noću u veče petkova. Pre venčanja mladoženja hodi, sa jednim prijateljem hodži u mešćeme (sud) i tu mu sudija potpiše noćah, ili obavezu, da će da da 100 – 200 groša ženi kad ushte s njom da se rastavi; i mladoženja plati hodži na svaki ugovoreni razvodni groš po paru. Tako ako se obvezao da da 1.000 groša svojoj budućoj raspuštenici, pri raspustu, hodži plaća 25 groša“.⁴⁴⁰

Kao što i obrezivanje prate larma, vika, dreka uz prasak bubweva i zurli i lavež „tisuća psina i džukela“ tako biva i kod svadbe:

„U veče petka dovedu na kolima mladoženjinoj kući svu ulepljenu po licu i telu varkom i zlatnim hartijama mladu, koju skine s kola mladoženja i odnese je u naručjima u sobu. Odavde on izađe, a žene skinu s nje onaj varak i otkriju joj lice, pa joj desni kraj bunde prostru, na koji klekne ušavši mladoženja, i otklanja nekakvu molitvu. Hodžina žena posle toga da u šećernoj vodi, obrezano telo mladoženjino, koje hodža čuva, i mlada znajući da je to odista njegovo telo, pije tu vodu, a on je gleda. Ako li se ona gadi na to, mladoženja je odma vraća bez pare i dinara. Pošto se to svrši, mladoženja hodi kod hodže i gleda kako ovaj sam večera. Po ovo hodža dođe, očita neku molitvu; i tada ga svi Turci udarajući ugone u sobu gde je mlada, te se time i svršava sve“.⁴⁴¹

25. 8. Od pravoslavnih ni traga ni glasa

U lapskim selima „Glavniku, Durlupu, Svešču, Podujevu, Nišu, Češibabinu, Kramirovcima i Mariću“ još 1775. godine „bili su sve Srbi“ da u vreme kada je M. S. Milojević njima prolazio od njih ne bi bilo ni traga ni glasa. Iz ove činjenice naš putopisac izvlači zaključak da je nepravedna vika i dernjava na Arseni III i IV da su 1690. i 1730. godine iselili sav srpski narod iz Prave (Stare) Srbije. Otkud onda Srbi ovde i posle 85 godina?! Vika je nepravedna tim više ako se zna da je Srba „po svom Kosovu i Podrimu (staroj Metohiji)“ kao i „od naše granice kruševačkog okruga pa i u pravoj Srbiji“ još uvek bilo. Bilo tako što su „roditelji i deca od 20 godina naviše hrišćani, a deca do 20 godina muhamedanci“. U vreme

⁴³⁹ Isto

⁴⁴⁰ Isto

⁴⁴¹ Isto

Milojevićevog putovanja bilo je slučajeva da „jedan isti kućni krov pokriva i muhamedanca i pravoslavnog“.

Uzrok ovom etničkom polomu M. S. Milojević vidi, ne samo u stranim konzulima, no i šumadinskom neproputovanju ovim krajevima. Pogledamo kako on to pojašnjava:

„Hrišćanin kozul i predstavnik hrišćanske austrougarske države g. Linić, kao i ingliski, pre dve godine javno na sred Prizrena govorili, a osobito prvi ovo: *Vi Turci, ne možete i nećete biti na miru sve dotle dok ne porušite sve starine srpske u ovim zemljama, niti možete vladati... svojom sopstvenom zemljom kako valja, kako treba i kako hoćete! Sve ovo ne možete s toga, jedino što ovde tumaraju radi tih starina nekakvi naučeni ljudi cele Evrope, a ovamo su politički ađenti (vele da je ovde podrazumevao i našu braću Ruse i g. Giqferdinta); a drugo i naročito zato, što se ovde mutljaju... presvučeni Srbi, kao (čujte ga)... knez crnogorski Nikola, pod imenom trgovca da kupuje konje i volove, a dolazio je i knjaz Mihajilo, no ovaj tražeći rogove izgubio je glavi!!??* Od nas nesretnih a večno politizirajućih, a slabo što radećih šumadinaca neproputova ovde ni jedan Srbin, niti ovde stade šumadinska noga, a pročkilje šumadinsko oko, a hrišćani iz prosvećenih, naučenih zemalja, pa još i predstavnici svojih vladaoca, čak konzula, ovako javno i najbestidnije lažu i varaju. Šta, dakle, ostaje za druge, a kako mogu prosti Turci da ovim laima veruju? Ingliski konzul punio je Turcima glavu sve dotle dokle sasvin ne poturčiše Sv. Bogorodivu podignutoj za vreme kralja Milutina ,za života zvanom Banjski (po prestonici Banji – danas Čustendil)“.

25. 9. „Fanatizan azijskih nadskotova“

Drugu svesku svojih putopisa po *Pravoj - Staroj - Srbiji* M. S. Milojević začinje konstatacijom da je „fanatizan azijskoh nadskotova“ na njenom prostoru „utamanio sve“ da se čak „Kupuje (i) grožđe“. Seje se samo u Prištini i Gračanici – i to od Srba: „grah, kupus, rotkva, patlidžan, oba luka“ a naročito konoplje. Celo Gračaničko polje spram Goleša i Drena obraslo je „trnjem i korovom“, „ružom belom i crvenom, zlatnom glavom, božurum, đurđicom...“. Istina da, zbog plavljenja Sitnice „svakog proleća“ raste trava „divna i pitoma“, ali „nema stoke, koja bi je jela“. Zbog turske globe „sve je 1859. godine poskapalo“. Pčele su pomrle 1862. godine. „Na celom Kosovu nema nikakve šume, van trnja“ – „izuzevši do jedno 50 dana oranja kod Nerodimlja... sve je „skoro sasvim utamanjeno“. Drvo, građa i rude „dobavljaju se iz okolnih planina“.⁴⁴²

⁴⁴² Miloš S. Milojević, Putopis dela prave – Stare srbije, III knjiga, Državna štamparija, Beograd, 1877, www.scribd.com/doc/8331628

Uporedo sa tim „pošto zavladaše srpskim zemljama“ Turci Srbima „zabraniše sve zanate koji nešto vrede“: puškarski, obučarski, kožarski, kantarski, brijački... – to sada „rade samo poturice Srbi i ono 13 – 14 evrejskih kuća“. Pravoslavni su Srbi mogli biti samo: bojari, pekari, zidari, asurdžije, tenečari – ni kovači nisu smeli biti jer je to bilo rezervisano za Cigane. Nasuprot poturčenim ženama po palankama koje ništa nisu radile one obeju vera po selima pravile su „sve potrebne domaće stvari za odelo, preobuku, prostirku, zastirku... a osobito... lepu svitu (čoju)“. Trgovinom se pravoslavni Srbi nikako nisu smeli baviti jer su putevi bili za njih neobezbeđeno vrlo opasni. Oni koji su se u to ipak upuštali morali su se pre putovanja opraštati „sa svom svojom rodbinom i svojtom, prijateljima i poznanicima, baš onako kao na samrtnoj postelji... jer je redovno... od 40 trgovaca 10 propadalo“.⁴⁴³ I ne samo na putu „neko i kod kuća i u svojim skladnicama“. Naročito je po tome bila čuvena Priština, kao i po svom Medeziru, koji je obučavao hodže i sudije, i koji je tumačio „i koran, i čitap, i zakone“ braneći tako „ne samo veru Muhamedovu, no i pojedinog muhamedanca, da se kako ne unizi spram nevernika“. U reči, „ako se škola hristijanska podigne, on je obara, ako crkva, on je ruši; ako malo bolja kuća, on je pali, ako trgovina, on je pljačka, ako se načitaniji čovek podigne i uzraste, on ga ubija“.⁴⁴⁴ Po celom Kosovu nadalje tumaraju i „nekakvi derviši“ koji žive po „svojim tekijama“, a i nisu pravi muhamedanci, pa kao i vlast „skoro svuda podozreva i goni.

Što se Srba tiče oni imaju devet pravoslavnih crkava: u Prištini, Vučitrnu, Gračanici, Dobrotinju, Gušterici, Lapljem selu, Lipljanu, Nerodimlju i Vabinom nosu. Ali, one ne samo da nemaju crkvenih knjiga, odeždi i „ostalih svetih utvara“, no ni zvona.

Što se sudova tiče, postojala su dva okružna i dva sreska. Prva dva bila su u Prištini i Vučitrnu, a druga u Mitrovici i Kačaniku. Međutim, tako su funkcionisali da M. S. Milojević doslovno beleži: „Govoriti o turskim sudovima znači toliko, koliko trošiti uzaludno vreme i hartiju“. Okolnosti su bile takve da „jedan Ciganin muhamedovac više vredi kao svedok, nego 500 hristijana, jedan Evrejin više no 300, jedan poturica više no 3.000 hristijana, a jedan Turčin više od 10.000 hristijana. U reči – „pravda je uvek na turskoj strani“. Upravo zato „Srbi su... begali od sudova.“⁴⁴⁵

Kad su u pitanju srpske škole njih „nikako i nema“ – „ne zbog toga što se narod ne bi učio, no s toga što ih vlastu turske ne daju nasilno naturajući turski, a naročito po propagandi bugarskoj bugarski jezik“.

⁴⁴³ Isto

⁴⁴⁴ Isto

⁴⁴⁵ Isto

Pojašnjavajući život Srba na prostoru Stare Srbije M. S. Milojević nam predočava trenutak kad kod jednog starog i siromašnog Srbina „dođe hagica na cicvaru i ostalo“:

„Ovaj siromašan starac, pošto dobro nakljuka hagajicu onim čega je ovaj hteo, zapita: *Dragi hagice! Molim ti se oprostiti mi, ama ću da te pitam. Ne srdi se ži mi, hagice, zašto vi na Kosovu ovde sve minlete (narode) pa i Cigane i Čifute bolje volite od nas i nas tako mučite, bijete, ubijate, globite i zatarujete? Zašto sa njima dobro i blago živite, a na nas tako zlo vragujete i razmirujete?* Haga se ispočetka namršti, duhne nekoliko puta kroz čibuk i lulu, iz ove povuče u usta, zakrvavi očima, namršti se; pa se u jedan mah razvedri, nasmeja se i kao razmišljajući trgne, promeri siromašnog starca od gleve do pete i pošto vide u njemu grob neopojan, blagi i tiho rekne: *Ej, moj sinak... pa ti zar još to ne znaš, a veliš da ti je 90 prevalilo? Vi ste, raja, a ako vam nije zazorno to ime, onda uzmite minlet, Bugari, koji su bolji od sviju minleta u naše carstvo. Mi vas više od njih i drugih volimo, a koga volimo onoga i bijemo. Mi znamo vas dobro; jer mi od vas i živimo. Ali šta ćemo more Trajane bre onda ako vi, kao oni psi Šijaci (Srbi) u Moravi (kneževina Srbija) nadignete perčine; mi smo Srbi; mi smo imali carstvo; vi ste ga Turci od nas oteli, pa još se i sami isturčili, a? Vidiš sinak? Evreji, i Cigani, Cincari, Bugari, Arnauti i svi drugi nisu ni imali carstvo, pa ih se i ne bojimo. Oni ovde nemaju ništa svoje, a vi, ako ustanete, Osmanlija će odakle je, a ja, tvoj gospodar, aga bre, i drugi kud ćemo mi bre? U Aziju bogme neću, jer je ne znam. Moj je prađed ovde pre Kosova bio, pa nemam kud, no ja tu moram poginuti i to od vas. Eto zato vas bijemo i satrujemo, da nam ne otmete leb, i žene i decu. Sad sinak znaš, pa kad ja jedem, jedi si posle i ti, nek nam je jelo slatko, a razgovori mirni. Šta je kome na srcu, neka ne zna svako. Mene si pitao, drugom nikom ne odgovori da si koga pitao.*⁴⁴⁶

U svom putopisu i M. S. Milojević ukazuje na jedan detalj o kome je govorio i Spiridon Gopčević. Reč je o ponašanju stranih, pre svega engleskih i austrougarskih konzula u Riprenu. Kao i S. Gopčević i on podseća na to da je austrisjki konzul u Prizrenu, g. Lipić, javno „na tržištu (pijaci)“ govorio vlastima i svima pravovernim Prizrencima, da greše što ne utamane sve spomenike svakovrsne starine rajske, zbog kojih tunaraju neprestano besposleni Evropci, ove potpisuju i iznose svetu na vidik i pod imenom tim mute po narodu, a naročito iz kneževine Srbije i Crne Gore tumaraju razni i svestrano podozrivi agenti.⁴⁴⁷

Poznati rušilac pravoslavnih crkava bio je Jašar – paša Džinić koji je išao za tim „da savršeno iskoreni hrišćanstvo iz celog prostora zemlje od

⁴⁴⁶ Isto

⁴⁴⁷ Isto

Zvečana, iza Vučitrna, naše granice pa sve do Šare i Karadak planine u nahijama: Kuršumlijskoj, Prokupljangskoj, Prištinskoj, Vučitrnskoj, Gnjilanskoj, delu Pečke, Novopazarske, Prizrenske, Skopljanske, Vranjanske i Leskovačke^{.448} U tom poduhvatu su mu pored „carevine turske“ bitno pomagali i „rimokatolici Škipetari ili Škipisi.

Stara Srbija sve je više naličila na „palanke mrtvih“ – počev od same Prištine – tim više što su kroz nju prolazile i „strašne hodže i derviši iz sviju zemalja muhamedanskih pa čak i iz Crne Afrike i Aravije... radi klanjanja crevima prvog u Evro-osvajča turskog Murata“^{.449} – „koje se svake godine 15. juna... pokazuju samo pravovernim“. U „labskom srezu“ nalaze se tragovi „ogromnog manastira tako zvanog Borince“ koji je razorio, po priči, Jašar – paša Džinić, a „kaluđere žive na kolje nabio.“^{.450}

Samodraža je od Kačanika udaljena 13, od Bujanj sela 9, od Gračanice 5, od Prištine 3, od Muratovog tulbeta 1, od Vučitrna 1, a od Mitrovice i Zvečana 3 časa hoda. Ovo selo „leži na divnom i prekrasnom mestu, na jednoj kosi planinskoj... među samim brežuljcima, koji su svi, van jednog najvišeg...“. Sa severne strane ovog sela „protiče rečica Samodraža... i dalje se malo niže uliva u Lab“. Pogled iz ovog sela dopire do „černog polja Kosova“ koje je isprepletano „belim prugama raznih kosovskih rečica“.

Nasuprot njemu Vučitrn je „sasvim u ravnici“ i prepoznatljiv je pre svega po tome što u njemu žive „najveći i najužasniji zlikovci, nasilnici i krvopije srpske“. Sama ova nahija deli se na više „predjela“ od kojih je najznatniji Kopaonik, Mali Kolašin i Drenica. Ima oko 280 sela od kojih su u 220 Srbi, u 15 Arnauti i u 45 poturice. Što se kuća tiče srpskih je 6.750, arnautskih 450 i poturičkih 2.350. U ovom važi vrlo jednostavno pravilo koje nam i M. S. Milojević jednostavno predočava:

„Ovuda je svuda, sve ono što je bolje, zdravije i korisnije, tursko. Ako je voda turska je; ako je zemlja turska je; ako je stoka turska je; ako je kuća turska je; ako je gradina (bašta) turska je, ako je stoka turska je; ako je odelo tursko je; ako je groblje tursko je; samo je srpsko: ropstvo, rad, glad, golotinja, jad, čemer, muke, ubistva, patnja, izumiranje...“^{.451} Srbi su ovde i po „200 puta uniženiji od onih u Prištini“ i prepoznaju se po „zgurenosti, savijenosti, plašljivosti i brzom hodu preko ulica u samim dronjcima.“^{.452}

25. 10. Na ušću Sitnice u Barana – Ibar

⁴⁴⁸ Isto

⁴⁴⁹ Isto

⁴⁵⁰ Detaljnije o ovome pogledati u putopisu jer postoje i druge priče vezane za ovaj manastir.

⁴⁵¹ Isto

⁴⁵² Isto

Od Vučitrna do Mitrovice ide se nešto više od dva sata hoda – do uliva Sitnice u Baranku – „ili u nas“ Ibar južno od Mitrovice „a na samoj litici... podiže se divan i čudnovat breg tako zvani Zvečan“. „Visina je njegova ogromna“ i vele da se s njega – „vidi Kačanik i sva znatnija mesta po Kosovu i oko ovoga“. Zapadno uz Baransku reku na sat ipo hoda od Mitrovice dolazi se u Mali Kolašin „odakle se prekrasno vide svi vrhovi ogranaka Kopaonika i Rogozne... Orahovo, Sokolnica, Čečavica, Majdani, Grmovi, Kozarevo, Korilje, Mokra gora“. Zapadno od Mitrovice, a na planini Rogozni, nalaze se „razvaline starog srpskog gradića Rogozne“ gde se sada nalazi 40 srpskih pravoslavnih sela sa 1.540 kuća koja pripadaju vučitarnskoj nahiji. Tu je zapravo granica: „istočno sa Kosovom, sjeverno novopazarskom nahiom, od zapada i jugozapada sa pećkom nahiom, a jugoistoka sa Drenicom vučitarnske nahije“.⁴⁵³ Oda zapada ka jugoistoku se proteže „visoka planina tako zvana Mokra“ iz koje izvire „beli Drim, ili Drim i Istok, Drina, Drim, Drin“. Narod se na tom prostoru „većinom zanima stočarstvom, i ovce su mu i po vuni i po svemu bolje i pitomije od kosovskih, kao i krupnije“.

25. 11. Čičavica deli Kosovo od Metohije

Ona je bez sumnje „najlepša i najprijatnija planina u celom... ovom kosovskom predelu“ i sa Devičkim, Grabovačkim i Nerodimljskim „planinama, deli ravno Kosovo, od takođe ravne Metohije“. Sitnica protiče njom sa istoka, Baranska reka od severa, a Drenica od juga i jugozapada. Sa Čičavice se „prekrasno vidi“ Peć, Đakovo, Dečane, Kosovo polje, i sva Metohija i ravnice Ohridskog i Skadarskog jezera,

Sišavši sa Čičavice u selo svog vodiča M. S. Milojević je bio u prilici da se upozna sa „običajima i stanju tako zvanih Arnauta, ili isturčenih Srba, u Pravoj Srbiji“. Primereno tome on izričito podvlači da se „Srbi razlikuju od sviju naroda na svetu srodnih i nesrodnih, slavom“. Samo Srbi na svetu imaju slave, više ni jedan narod, ni jedno tuđe, pa ni jedno sadašnje slovensko pleme. Srbi se po slavama i „smatraju za rođake“. Ali i mnoga arnautska plemena, poput Gega, i dalje čuvaju svoje iskonske srpske običaje, čak i kod sahrane – „ne obrću se licem jugu, kao Osmanlije muhamedanci, nego istoku, kao pravoslavni Srbi“, a i „venčavaju se samo u nedelje“.

Prateći običaje vezane za krvnu osvetu M. S. Milojević beleži i to da je do „pokrvenja“ dolazilo i u jednom plemenu. U tim slučajevima „ubica bi

⁴⁵³ Isto

begao na zemljište kog trećeg nedovetnog plemena“. Potera ga je mogla ubiti samo do dvorišta, dalje ne. Onoga trenutka kad nogom stupi u to dvorište begunac se mogao slobodno okrenuti i sa goničima dogovarati. Ako bi ga potera ubila, što se takođe događalo, onda krv traži onaj na čijem je zemljištu pao „i ako ubijenog nikad nesu... ni videli“. Istina je i to da se krv „ne mora uvek sa krvlju vratiti“ - često se dužnici „novčano i u stvarima namire i izravnavaju, što se zove Krvna Rota“.⁴⁵⁴ Ali, i to posebno podvlačimo, „nikada, ili bar nema primera od docnijeg vremena, neće muhamedanac naplatiti svoju krv od pravoslavnog drugačije no krvlju; jer se pravovernička krv ničim ne može iskupiti“.

Zanimljiv je običaj u trenucima kad gost odlazi iz kuće. U tim okolnostima „domaćin odreši već spremljenog i vezanog konja, i preda ga gostu“ - uvreda je kad to gost uradi sam. Vrlo je zahvalno detaljnije u putopisu pogledati i običaje vezane za svadbu i kod ručka.

Kako je put do Peći vodio i kroz Devič to se u Elšanu niko nije smeo usuditi da putnike vodi jer je selo sa njima bilo u raspravi. Tek na kraju javi se jedan „suludast Arnautin“ kad mu ponudiše „nekoliko para“. A do Deviča je imalo „7 časova hoda“. Nije bio problem po vodiča dok putnike vodi - tada ga niko neće napasti, ali, on će biti sačakan kad se „vrati sam“. Na putu do Deviča kolona je prošla pored „povelikih poturičkih sela gaškog plemena; Svinjarina i Miruša“ - gde im se kljuse u „zaglavi u „međuplanisko blato“ da su ga jedva izvukli.

Sam manastir Devič leži „sa istočne sjeverne, južne i sjeverozapadne strane u Devičkim planinama“, dok mu sa zapadne „otiče rečica Devič, koja ovde izvire“: Zgrade samog manastira dele se „na tri glavna odeljenja“: prvo koje ima „preko 40 soba“, drugo sa 20, i treće sa 10 - 14, „pod kojim su podrumi sa pićem“ i u koja se „ulazi iz zvonare“. U manastiru su upoznali već ostarelog protu - Soma i sestrića mu od 35 godina, ali uveliko već bolesnog od „suve bolesti, ili ektike“. Problem je bio kako se od Deviča prebaciti do Peći - opet „ni jedan od Arnauta nije smeo da nas vodi“. Jedino rešenje bilo je u tome „da put nastave sa vođom iz Drenice“. Strah je bio razumljiv jer su Arnauti već ubili 13 starešina manastira i 25 kaluđera, a pritom zaveli takvu torturu da se na mamastiru prozori nisu smeli otvarati, kao ni psi u njegovom krugu čuvati.

Nekako je kolona ipak uspela da dođe do srpskog sela Suhogrla - koje je od Peći udaqeno 7 časova hoda. Nadalje su preko Belopolja, Velikog Ustoka, Tučeta došli do sela Studenice - poturčeno u poslednjih deset godina. Preko rečice Jablanice dođoše putnici potom do pečke Bistrice. Radi sigurnosti tu su morali da se, ipak priklone jednom triku:

⁴⁵⁴ Isto

„Studeničani su mislili, da smo otišli na zapad, a mi smo idući po brdašcima, i iza svih, na zapad, obrnuli pravo jugu i jugoistoku“.⁴⁵⁵ Tim zaokretom kolona se približila Peći na samo sat hoda.

„U sami mrak jedva jedvice stigismo“. Sama Peć prostire se na terenu koji je od Đakovice udaqen 6 časova hoda, od Prizrena 12, Tetova 18, Kičeva 30. Prilepa 40, Banjske 7, Novog Pazara dan i 16 časova, Starog Trgovišta 14, Gusinja 16, Skadra 24 i Prištine 12. Sama pećka nahija jedva da je brojala 206 sela koja su se „po veri i narodnosti mogla podeliti: 1. Ona koja su čisto srpska pravoslavna; 2. Srpska pravoslavna i muhamedanska; 3. Srpska pravoslavna sa Arnautima rimokatolicima; 5. Arnautska muhamedanska i 6. Srpska muhamedanska. Od palanki tu je samo Peć sa 1.200 domova Srba muhamedanaca; 550 Srba pravoslavnih i 100 Arnauta rimokatolika. Ceo okrug sa palankom imao je 6.098 kuća Srba pravoslavnih, 360 Arnauta Latina i 7.000 poturica Srba i Arnauta muhamedanaca. Čisto srpskih pravoslavnih sela je 63: Belopolje – 65 kuća. Jelašje – 30, Livoša ili Levoša – 25, Đurkovce, Letina – 20, Sušica, Orašje, Goraždevac, Berkovo, Brestovnik, Svrke, Gerioč, Mojstir, Crkolez, Banje, Leskovac, Crnce, Dene, Crnareka, D. Kovrate, Zablacé, Tučeta – Tučepo, Opraške, Ljubiša, Podgrađe, Blagoje, Strunce, Šalinovce, Samodub, Ponvo, Ložani, Kotare, Mokra, Nakle, Dubokipotok, Drenak, Osojane, Kijevo, D. Dragoljevce, D. Dragiljevce, G. Crnilug, D. Crnilug, Vragovac, Vidik, Kostrc, Mali Istok, Petrč, Jelovac, Rudnik, Veriče, Rudice, Bešce, Klinac, Đurđevak, Plavljane, Posranotrnje, Grabac, Nabrđe, Ozdrim, Banjica, Stranum, Lapuhe, Ranovac i Crnivrh.⁴⁵⁶

Od sela u kojima je 3/4 poturica i 1/4 Srba pravoslavaca M. S. Milojević registruje sledeća: Jasenica, Otmance, Berince, Labljane, Pregode, Sušica, Lubanići, Dečane, Dren, Trstenik, Suvidol, Krnjince, Glavuša, Ljubožda, Jagodnja, Turjane, Ludovići i Drenovci. Samo poturice žive u selima: Romune, Donje Zabrđe, Gornje Zabrđe, Rodnibrdo, Lipljane,, krinčani, Mala Jablanica, Velika Jablanica, Gornja Jablanica, Donja Jablanica, Svaća, Raumiće, Džakovo, Cerovik, Duboko, Grabovac, Kupusce, Bohčiče, Reka, Crnobreg, Vahša, Ljubiša, Istinuće, Streoc, Stidenica, Vrelo, Novoselo, Koričane, Brađijak, Bradovac, Crnobreg, Junik, Lođane, Kosica.⁴⁵⁷

Od 40 sela rugovskih poturica begova i beglerbegova M. S. Milojević je uspeo da registruje samo ova: Bjelum, Stara Rugova, Nova Rugova, Kučište, Jasenje, Boge, Džama, i Jošanica. Pored ovih naš putopisac registruje još: Goraždevac, Čađevo, Kruševo, Lukovac Osmanbegov, Biča,

⁴⁵⁵ Isto

⁴⁵⁶ Isto

⁴⁵⁷ Isto

Leočin, Belica,, Mlećane, Čabi}i, Dobrodolje, Unimir, Resnik, Voćnik, Izbice. Poljane.⁴⁵⁸

26. MANOJLO ĐORĐEVIĆ - PRIZRENAC (1851 - 1896)

Manojlo Đorđević - Prizrenac je rojen 3. januara 1851. godine u Prizrenu koji napušta već 1855. godine kada njegovi roditelji prelaze u Beograd.⁴⁵⁹ U mladosti je „pisao i objavljivao pesme po raznim srpskim časopisima“⁴⁶⁰: *Javor, Mlada Srbija, Otadžbina, Slovenski svet, Pančevac, Svetovid, Bosansa vila, Vienac...* Kasnije je pisai pripovetke, drame, kritike... Detinjstvo je „proveo u Beogradu u skromnom domu majke Tomanije i oca Jovana“ mada nostalgiju za zavičajem „potvrđuje svojim imenom - dodavši geopoetičku odrednicu Prizrenac“.⁴⁶¹ Željan da poseti rodni kraj on se 1888. godine i upućuje na Kosovo i Metohiju - ali mu to turska policija nije dozvolila. Po završenoj srednjoj školi „radio je administrativne poslove“.

Ono što se pouzdano zna jeste da je jedno vreme u Češkoj proveo u zatvoru - o razlozima se ne zna dovoljno, „pretpostavlja se da su u pitanju nesporazumi političke prirode“.⁴⁶² Prvo pominjanje zatvora datira iz njegovog pisma, od 15. marta 1872. godine, Bartelu, vlasniku izdavačke kuće *Slike života* u Pragu,⁴⁶³ da bi već februara meseca 1877. godine bio na slobodi u Beogradu. Kako ni u Beogradu, ni u Zagrebu nije materijalno mogao da opstane to se ponovo vraća u Prag gde opet biva uhapšen - ali i amnestiran. Februara meseca 1878. godine ponovo je u Beogradu - kada mu umire i otac. Predaje se književnom i novinarskom poslu usprkos svom slabom zdravlju.

Kako se 1882. i 1883. godine ponovo vraća u Prag to opet biva „osuđen na godinu dana tamnice“.

Po povratku u Srbiju postaje “urednik službenog lista *Srpske novine* i šef Presbiroa”. U teškim materijalnim okolnostima Prizrenac se odlučuje na potez koji je izazvao pravu senzaciju. Evo šta o tome beleži Sunčica Denić:

“Nazadovoljan organizacijom u društvu i u životu, usamljen i ljut, bolestan i tužan, davao je čak ostavke na delo. U tekstu *Književna ostavka*

⁴⁵⁸ Isto

⁴⁵⁹ Detaljnije o njegovoj biografiji pogledati: Vladimir Bovan, *Srpski pisci sa Kosova s kraja 19. i početka 20. veka*, Jedinstvo, Priština, 1980.

⁴⁶⁰ Sunčica Denić, *Književno delo Manojla Đorđevića Prizrenca*, Institut za srpsku kulturu, Priština - Leposavić - Beograd - Kosovska Mitrovica, 2003.

⁴⁶¹ Isto, str. 11.

⁴⁶² Isto, str. 13.

⁴⁶³ Detaljnije oovome pogledati u delu Sunčice Denić.

Manojla Đorđevića - Prizrenca, Šumarević piše: 'pripovedač, dramski pisac, prevodilac i novinar'! Eto takav čovek naljuti se jednog dana i na pero, i na mastilo, i na hartiju, pa podnese ostavku i na novinarstvo i na književnost! Ovakva čudna ostavka, bude objavljena i preko beogradske štampe. List *Ujedinjenje* od 15. decembra 1890. godine donosi belešku: 'Književnik, gospodin M. Đorđević - Prizrenac, koji je pre kratkog vremena napisao pripovetku *Krvav jagluk*, dao je izjavu, da se povlači sa polja novinarskog i književnog. Sigurno, da dobre prilike ovakvog života nisu naterale g. Prizrenca na ovakav korak. Književnost se kod nas, istina, ceni, ali vrlo malo plaća.

Senzacija! Ona bi to bila i za današnje vreme, potrebno je, da čoveka snađu golemi jadi i velike nevolje, pa da se odrekne književničkog rada i zvanija. Prizrenčeva ostavka bila je interesantan protest protiv materijalne bede i nevolje koje snalaze književnike, po nekom ružnom pravilu i nepravednom zakonu".⁴⁶⁴

Poslednjih godina života "radio je na mestu šefa Pres-biroa" - težak posao za njegovo nežno zdravlje. Umro je u Beogradu u Krunskoj ulici br. 7, 23. juna 1896. godine. Evo šta onjegovoj smrti beleže *Male novine* 25. una 1896. godine:

„Noću između pretpošte nedelje i ponedeljka, radeći na svom poslu u državnoj štampariji, pošto je nazebao, da je dobio zapaljenje pluća, svalio se u krevet, iz koga se više nije ni digao, no 23. o. m. u 8 časova ujutru umro".⁴⁶⁵

26. 1. *Može li se pomoć našem narodu u Staroj Srbiji - Odgovor na suvremeno pitanje s pogledom na opšti politički položaj*

Knjigu pod ovim naslovom, "okarakterisanu kao novinarska proza", Prizrenac objavljuje u Beogradu 1891. godine. Reč je o knjizi koja je "posvećena senima Prizrenčevog kuma Sime Igumanova" - poznatog narodnog dobrotvora i osnivača Prizrenske bogoslovije. Neposredan povod za ovu knjigu bila je inače velika "patnja srpskog naroda" u Staroj Srbiji gde je nevolja samo sustizala nevolju.

Knjiga je svojevrsno svedočanstvo o ukupnom stanju u tom delu Srbije s kraja XIX veka gde su ubistva, paljevina domova, mrcvarenja čeljadi... do (ne)prirodnosti bila (ne)podrazumevajuća svakodnevice. U traganju za rešenjem izlaza iz takvog stanja stvari Prizrenac izričito podvlači da se ni po koju cenu ne smemo "gložiti sa celim svetom", jer je njemu "svakako lakše i prirodnije da nas same saglođe, nego da mi sami

⁴⁶⁴ Isto, str. 19. i 20.

⁴⁶⁵ Isto, str. 23.

sve njih saglođemo”.⁴⁶⁶ Primereno tome on poredi Karađorđa i Miloša. Dok je Karađorđe “odbijao pristojne ponude mira”, Miloš je, kao nesumnjivo veći državnik nalazio načina za sporazumom i mirnom pogodbom zemqu uveća “za šest okruga”.

Ili, umesto da tragamo za načinima da se pod turskim zakonima kao Bugarska razvijamo Srbija je često znala da bude harana i od samih saveznika. Zato nam se uostalom i dogodila velika seoba posle koje je u narodu ostala uzrečica: “što bi zlato ode u Rusiju, što bi srebro ode u Austriju, a bakar je ostao u sredini Dušanove carevine”.⁴⁶⁷

Izrazito podvlačeći “političku mudrost Bugara” koji su i “lukavim odnosom sa Turcima” imali “razumevanje i u zapadnoj Evropi” Prizrenac sa sasvim drugih pozicija vidi Srbiju. Nasuprot tome što na prostoru Stare Srbije Srbi nisu imali svoju državu uticaj Pećke patrijaršije, manifestom Sultana Murata II, bio je takav da su Srbi “mogli da podižu crkve i idu nesmetano u njih”. Bugari tu mogućnost nisu imali. Pećka patrijaršija je imala takav uticaj da je praktično bila “duhovna srpska država” u Staroj Srbiji “koja je živela pravilnim narodnim životom”.⁴⁶⁸ Živela sve do “izdajničkog čina, od bečkog ćesara potkupljenog patrijarha Arsenija Čarnojevića III, 1737. godine”.⁴⁶⁹ Pojašnjavaju}i ovakvo svoje viđenje izdaje Prizrenac dalje nastavlja:

“Naši istorici polupaše se dokazujući: da je Vuk Branković izdao i upropastio srpsku državu na Kosovu. Povodeći se za narodnom tradicijom, koja je uvek gotova da narodnu čast pere izdajom, bore se oko Vuka Brankovića, - a ostavljajući sa svim u zabludi srpski narod: ko je pravi izdajica i upropastitelj Srpskog naroda! A to su oba ona nesrećna i mizerna srpska pećka patrijarha Čarnojevića, koji su sa svojom izdajom navukli srpskom narodu u otomanskoj Imperiji istinsko Kosovo”.⁴⁷⁰

Paralelno sa ovim stavom zanimljivo je i Prizrenčevo uverenje “da u politici ne važe hrišćanska načela, kao što su: ko tebe kamenom – ti njega hlebom, ili ‘ko te udari po jednom obrazu – pruži mu drugi”.⁴⁷¹ U njoj se mora uzvraćati istom merom. Prizrenac naprosto polazi od stava da Balkan pripada balkanskim narodima – neophodno je samo da se ti narodi slože. A da bi se složili “međusobno poverenje” se podrazumeva:

⁴⁶⁶ Isto, str. 205.

⁴⁶⁷ Manojlo Đorđević – Prizrenac, *Može li se pomoći našem narodu u Staroj Srbiji*, Beograd, 1891, str. 25.

⁴⁶⁸ Sun~ica Denić, isto, str. 208.

⁴⁶⁹ Manojlo Đorđević Prizrenac, isto, str. 131.

⁴⁷⁰ Isto, str. 131.

⁴⁷¹ Sun~ica Denić, isto, str. 208.

“Neka i Srbin, i Turčin, i Arnautin pozna da je ta zemlja zajednička otadžbina, koju valja svi podjednako da ljube i – podjednako da brane od strane najezde”.⁴⁷²

Umesto toga mi smo, sve do današnjih dana, svedoci zatočenosti balkanskih naroda od strane paktova evropskih, pa i šire, zemalja?!

26. 2. Demografska slika Stare Srbije na prelazu iz XIX u XX vek

Da demografsku sliku Stare Srbije ovog perioda karakterišu istorijska zbivanja to nije sporno. Naime, i pored toga što su, posle srpsko – turskih ratova (1876 – 1878) u okviru kosovskog vilajeta srske oblasti: Kosovo, Metohija i Raška oblast, i dalje ostale u „turskim administrativno – teritorijalnom uređenju“ austrijski putopisac Jozef Miler, a „na osnovu ličnih istraživanja i turskih službenih podataka“, iznosi konfesionalnu i demografsku sliku Kosova i Metohije (iz 1838. godine) po kojoj su Srbi „bili znatno zastupljeni“:

„Prema Milerovim podacima, u Peći je u 2.400 kuća živelo 12.000 stanovnika. U Đakovici je u to vreme bilo 21.050 stanovnika. Od tog broja bilo je: 18.000 muslimana, 2.600 pravoslavni i 450 katolika. Isti izvor nam daje podatke i za Prizren. U to vreme Prizren je imao 6.000 kuća i 24.950 stanovnika. Među njima bilo je 18.000 pravoslavni, 4.000 muslimana i 2.150 katolika. Znači da su Srbi bili značajno zastupljeni (činili su 4/5 gradskog stanovništva u Prizrenu)“.⁴⁷³

Na osnovu „turskog državnog popisa“ iz 1873. godine, a prateći stanje u prištinskom, vučitrnskom i gnjilanskom okrugu Vidosav Nikolić – Stojančević izvlači zaključak da je ukupno bilo 19.564 hrišćanskih i 34.759 muslimanskih poreskih glava.⁴⁷⁴ Najviše Srba po ovom popisu bilo je u gnjilanskoj kazi, 11.607, nasuprot 12.544 muslimana.

Na osnovu popisa koji je u Raško – prizrenskoj eparhiji sproveo mitropolit Dionisije „po selima Kosova i Metohije“ je bilo 8.323 srpskih kuća, a u gradovima 3.035. Kad se ovi podaci uporede „sa zvaničnim podacima srpske vlade“ lako se da registrovati da je u periodu od 1890 – 1900. godine prostor Kosova i Metohije napustilo oko 60.000 Srba.⁴⁷⁵

Nema sumnje da su Srbe na bežanje sa prostora Stare Srbije primoravali „zulumi arbanaških i muslimanskih razbojnika“. Ono je

⁴⁷² Manojlo Đorđević Prizrenac, isto, str. 157.

⁴⁷³ Slavi{a Nedeqkovi} – Goran S. Jovi}, *Istorijsko – geografski pogled na demografske karakteristike Kosova i Metohije krajem XIX i po~etkom XX veka*, Ba{tina, Institut za srpsku kulturu, sveska br. 9 – 10, Pri{tina, 1998 – 1999, str. 244.

⁴⁷⁴ Vidosava Nikoli} – Stojan~evi}, *Leskovac i oslobojeni predeli Srbije 1877 – 1878*, Leskovac, 1975, str. 10.

⁴⁷⁵ Slavi{a Nedeqkovi} – Goran S. Jovi}, isto, str. 246.

naročito uzelo maha posle 1878. godine – po nekim proračunima ovaj deo – i Makedonije – u periodu od 1876 – 1912. godine napustilo je oko 400.000 Srba. Ako se tome doda da je ovaj prostor još 1864. godine naselilo oko 4.000 Čerkeza (koji su emigrirali iz Rusije „posle neuspele borbe pod Čehom Čamilom za oslobođenjem od ruske uprave“) i 30.000 Arbanasa (muhadžira) posle srpsko – turskih ratova može se samo zamisliti do koje se mere promenila etno – demografka slika na prostoru Stare Srbije. Ne sme se svakako izgubiti iz vida ni činjenica da je Staru Srbiju naselio veliki broj muslimana iz Bosne i Hercegovine – posle Berlinskog kongresa pa sve do 1912. godine. Naseljavanje je vršeno tako da je stvoren „lanac muhadžirskih naselja“ sa ciljem se razdvoje „srpske celine“.

I konačno, tu je i priliv arbanaškog stanovništva iz severne Albanije:

„Na teritoriju Kosova i Metohije se kroz jedan duži vremenski period naseljavalo arbanaško stanovništvo iz severne Albanije. Na Kosovo i Metohiju uglavnom su naseljavani Arbanasi muslimani. Njihovo naseljavanje u ove oblasti turske vlasti su same podsticale i zbog toga arbanaški doseljenici nisu dolazili privučeni jakim ekonomskim razlozima, već su njihovu migraciju, u ovu važnu strategijsku oblast Balkana, turske vlasti naročito upućivale“.⁴⁷⁶

Devetog maja 1905. godine stanje na prostoru Stare Srbije bilo je sledeće:

Srbi pravoslavne vere		12.415 domova
248.300 stanovnika		
Poarnaućeni Srbi (muh.)	15.600	
390.010		
Srbi katolici	108	1.750
Srbi muh. iz Bosne	50	
1.200		
Srbi		protestanti
1		
Arnauti katolici		260
1.560		
Arbanasi		1.000
20.000		
Turci		270
3.230		

⁴⁷⁶ Isto, str. 247.

	Jevreji	50
300		
	Svega	29.753
666.351 ⁴⁷⁷		

Ovaj podatak potvrđuje i J. M. Jovanović kad kaže “da pred kraj XIX veka u Staroj Srbiji severno od Šar – planine živelo najmanje 260.000 pravoslavnih Srba”.⁴⁷⁸

⁴⁷⁷ Isto, str. 248.

⁴⁷⁸ J. M. Jovanović, *Južna Srbija od kraja XVIII veka do oslobođenja*, Beograd, 1941, str. 40.

27. ŽIVAN ŽIVANOVIĆ (1852 - 1931)

- Niš i niške znamenitosti

Živan Živanović (1852 - 1931) je svoju putničku knjigu *Niš i niške znamenitosti* napisao još u leto 1882. godine da bi je najpre objavio u nastavcima u beogradskom listu *Ustavnost* - u jesen te iste godine. Već sledeće njegov je putpis publikovan kao „kao posebna knjižica u izdanju Štamparije kod Svetog Save u Beogradu“.⁴⁷⁹

Ova knjiga publikovana je još dva puta. Prvi put 1958. godine, „u knjizi izabranih djela Živana Živanovića *Srbija u ratovima* u redakciji Živka Milićevića, ali sa nedopustivim izostavljanjima djelova teksta koji su očigledno bili nepoželjni za tadašnju komunističku ideologiju“. Drugi put je publikovana 2004. godine - u izdanju *Posvete iz Niša*, a u redakciji Gorana Maksimovića i to tako što je „doslovno preuzeto izdanje iz 1883. godine, uz neophodna pravopisna osavremenjavanja i popravke slovničkih i grafičkih grešaka“.

Iako je oba rata za oslobođenje od Turaka proveo „po kršnim predjelima Južne Srbije od Raške do Javora“ Ž. Živanović u Niš prvi put dolazi jula meseca 1882. godine - „da bi sudjelovao kao nastavnik na letnjem učiteljskom seminaru“. Upravo je taj dolazak i iskoristio za pisanje putopisne knjige o ovom gradu.

Opisujući nam Niš Živan Živanović (1852- 1931) to čini tako što ga deli u odnosu na Nišavu. Dok se s njene strane nalazi „varoš“, s desne su „grad, *Biogradski kraj* i *Jagodna mala*“. Ova dva dela Niša „spaja samo jedan... most pred gradom“.

Što se same Nišave tiče reč je o čistoj planinskoj reci koja je „dosta brza i velika“ tako da tim osobenostima zna da „služi... Nišu i na dobro i na zlo“. Na dobro jer „odnosi svaku nečistoću“, a zlo zbog toga što Niš nikada „nije siguran od opake poplave“. Istina da duž Nišave od mosta postoji „jedan nasip, kao zaštita od poplave“, ali „u julu ove godine htela je Nišava i to da razbije i Niš poplavi“ - da nije bilo vojske i potpukovnika garnizona Svetozara Hadžića možda bi se i to dogodilo.⁴⁸⁰

Pojašnjavajući ovaj detalj Ž. Živanović beleži:

⁴⁷⁹ Goran Maksimović, *Iskustvo i doživljaji*, Filip Višnjić, Beograd, 2007, str. 112.

⁴⁸⁰ Živan Živanović, *Niš i niške znamenitosti*, Beograd, 1983, str. 15.

„Ima poviše od mosta jedan zid tako od svojih 100 metara, kao zaklon. Baš na tom zidu – koji je podlokana, a sve vodi na udarcu – i biše Nišu opasnost. Neka dakle Nišlije, mesto što su pustili maticu pod zid (više kupatila i dvora) duž zida nabacaju nasip i zasade drvima i time zid večno osiguraju a vodu odbiju sredinom. Isto tako i ne manje opasno oronio se zid desno odmah ispod mosta. Ovo su sve takve rupe i jame, na koje ako se zarana ne pazi, mogu skupo da stanu. Jer kao što se davno zna: 'Voda je dobar sluga, a zao gospodar!' Nišu nisu prvine da mu je Nišava ulazila u kuće i dućane. Još može njena matica da dere preko sredine!“⁴⁸¹

Ono što je Niš, po oslobođenju karakterisalo bile su „pravilne i prostrane ulice koje je, po uverenju Ž. Živanovića, trebalo preseći. Istina da je on za pet godina slobode do te mere ulepšan da je tog trenutka već bio mnogo lepši od mnogih varoši u Srbiji, ali je istina, zaključuje Ž. Živanović, i to da je ostalo još „mlogo i mlogo da se uradi“. Kad to podvlači pre svega misli na podizanje kaldrma, presecanjem pobočnih ulica, ozidavanje kanala koji će vodu „odvoditi ispod zemlje u Nišavu“, popravljjanje vodovoda za česme „tvrdim cevima (čunkovima)“ – da voda na površinu ne bi izlazila.

Sam Niš je tog trenutka imao „četiri velike ulice, koje ga presecaju unakrst“. Najduža je bila ona koja je od mosta preko *Arnaut – pazara* vodila ka crkvi. Za njom je dolazio *Leskovački sokak* koji je vodio ka Mramoru i Leskovcu, pa *Pirotska* u pravcu Čele – kule, Banje i Pirota, i konačno *Muftijin sokak* koji je išao „uporedo sa glavnom ulicom, ali nije do kraja (k crkvi) probijen i izveden“.

Glavna ulica je bila lepa, najbogatija trgovinom, stovarištima i mnogim kafanama, ali je bila „kriva na polovini“. Nasuprot njoj Leskovačka je bila prava, dok su se u Pirotskoj pored gostionice Evropa nalazile još pošta i bolnica.

Niš je posebno zanimljiv subotom – koji je pazaran dan. I pored toga što je „glavna pijaca na sredini varoši oko... *Arnaut – pazara*“ Niš se subotom sav „pretvara u pijacu: toliko dođe sveta, kola, kupaca i prodavaca, da je čoveku milo videti“.⁴⁸²

⁴⁸¹ Isto, str. 16.

⁴⁸² Isto, str. 17.

Ključni „nedostatak“ Niša je, po uverwu Ž. Živanovića, bio u tome „što nema ni jedne ulice, koja bi vodila pravo *Sabornoj crkvi* i učinila da se ova divna građevina ma od kud bilo može videti“. U tom trenutku ona se nije mogla ni videti, „niti joj se otkud“ moglo „pravo doći“. Ali ona je u Nišu nesumnjivi bila „najlepša građevina“. Problem je bio „samo“ u tome što je zidana u „krivo doba“ kad se od Turaka „nije smelo zidati... gde se htelo i želelo“. Od privatnih građevina „najveća je i najlepša“ bila gostionica *Evropa*. Moglo se samo zamisliti kakvom će lepotom zračiti „kad bude – dvokatna“. Tu su još kuće „pravozastupnika Tatunovića, pukovnika Hadžića, Manojlovića“.

27. 1. Imena ulica, pijaca i predgrađa

Ono što je Ž. Živanoviću nadalje snažno palo u oči bilo je da pored „ulica i pijaca“ i pojedina „predgrađa i krajevi“ još uvek nose turska imena. Primereno tome on i podvlači da bi „sa regulacijom varoši“ valjalo da se i „ovaj turski spomen uništi“ - tako što bi dobila srpska. U jednom trenutku čak kaže da bi „ulice valjalo krstiti“:

„Pijacu kod mosta nazvati = Kraljeva pijaca, Glavnu ulicu nazvati = Car Dušanova ulica. Leskovački sokak nazvati = Prizrenska ulica. Muftijin sokak nazvati - Šumadijska ulica (za ljubav Šumadiji, koja je svoje vojnike pozvala da osvoje Niš a u pravcu te ulice - otuda su i zauzeli Goricu). Pirotka ulica da se zove - Car Konstantinova ulica. Ovo ime za spomen vasijskog Cara Konstantina koji je rođen ovde. To su zasad glavne ulice. Dalje treba da se nađe ulica Nemanjina, koji je Niš od Grka osvojio i crkvu podigao. Sinđelićeva ulica (tamo u Jagodin mali gde je naumio neumrli vojvoda da prode)“.

Uz ove predloge on izričito podvlači da „tome treba skorije pristupiti“ jer „Niš nije više mala varoš, da se strancu sve može prstom, bez imena pokazati“.⁴⁸³

Druga zanimljivost koju takođe vrlo precizno registruje govori o tome da se „državne vlasti (nadležateljstva) i sve više škole u Nišu nahode zasad u privatnim kućama“ - „slabim i necelishodnim“. Javne zgrade treba što pre podići, ali tako da „nijednu od njih ne bi trebalo zidati s leve strane Nišave no razoriti grad i tamo te zgrade podići i time stvoriti jednu sredinu - stožer - za dalje širenje i umložavanje Niša na boljem uzvišenijem zdravom mestu“⁴⁸⁴ - kad to već nije učinjeno ranije. U tom delu bi valjalo podići i železničku stanicu - upravo tamo gde se tog trenutka nalazila „vlika kasarna“ - „ledna lepa i ugledna građevina“. Ono što se sad propusti, naglašava Ž. Živanović, „nikada se ne popravlja“.

Govoreći o niškom gradu s desne strane Nišave Ž. Živanović upozorava da je perpun oružja kojije Nišu „samo smetnja u miru“, ali i opasnost u ratu. Upravo to jer se Niš brani na bregovima Viniki i Gorici - sa koje se Niš može i kamenjem gađati.

⁴⁸³ Isto, str. 19.

⁴⁸⁴ Isto, str. 19.

Vodeći dalje svoju misao o niškom gradu on u jednom trenutku doslovno beleži: - Ovaj grad valja dakle srušiti! Vrlo zanimljiva ideja koja se doista i citatom mora propratiti:

„Kao zidarsko delo niški je grad lepa tvorevina pravilno građena, sa lepim planom zidan. Sav je od tesana kamena. Unutra je ravan i prostran. Mloge su građevine u njemu opale i orušene. Sad je tamo kancelarija komandanta grada, a mislim i kazneni zavod. Glavna zadaća grada jeste sad: što je on municiona ostava i arsenal za oružje koje se ili od Turaka zateklo ili su ga Srbi doneli. No ako je u gradu barut – to ne sme da bude jer je blizu varoši. A na Viniku je i onako podignuta nova barutana. A ako je grad samo šupa za smeštaj raznog oružja, topova i pušaka, onda ga opet valja porušiti – šta će državi tako skupocena (iako od starih zaostala) šupa, kad je varoši i okolini veća korist, ako toga grada nema i od njegova materijala daje se svašta ozidati.

Dakle, svakako ga valja, i to što skorije porušiti i škole i nadleštva zidati.

No kako da se razori jedan čitav grad.

Ovo pitanje postavljaju ljudi u Nišu u razgovoru i neki ga rešavaju pomoću 100 hiljada dukata, koje bi, vele, valjalo utrošiti, dok se grad razori!! Naravno kad bi ga na nadnice rušili. I ova okolnost duboko zaista zaseca u pitanje o rušenju grada niškog.

No kad se uzme u obzir da su svi bedemi niškog grada zidani vrlo lepim, pravilnim i dobrim tesanim kamenom (a ne ciglom).

Kad se uzme u obzir da je u Nišu velika potreba za zidni materijal, poglavito kamen.

Kad se pogleda na napredak Niša i kad se vodi briga o njegovoj budućnosti, onda što ne bi jedna šteta bila promenjena za nekoliko polza?

Drugi opet poštuju niški grad kao starinu, koja je, vele stajala toliko stotina godina, pa neka stoji i sad, još neku godinu. Niš se pak ima kuda širiti. – Po svoj prilici rušenje grada Niša nije bila tako dnevna državna potreba i s toga nek mu je prosta 'još neka godina'.⁴⁸⁵

⁴⁸⁵ Isto, str. 21. i 22.

27. 2. Život u Nišu

Prirodno je, beleži dalje Ž. Živanović, da putnik, kad dođe u neku varoš pre svega mora u neku gostionicu. Kad je o Nišu toga vremena reč on je imao samo dva hotela: *Evropu* i *Berlin* i dve bolje gostionice *Luj* i *Utvić* koje su se po svojim gazdama zvale još *Terzibašićeva* i *Turčinova*. Evropa je bila elegantna, mada ni Berlin nije stajao „hrđavo“. Imali su sve, pa i gostionice, „ali za dobre pare“.

Pored njih bilo je i „dosta kafana i kafića... gde se skupljaju ljudi ujutru, u podne i uveče na razgovor i koji bio napitak – kava, rakija, vino, pivo, soda pa i obična voda.

Predstavljajući nam Niš Ž. Živanović beleži:

„Pravi Nišlija... nije čovek od vike i za paradu. Oni ćute, sede na domu i rade svoj posao... štedljivi su i umereni. Ne fermaju modu i novačenje“.

Preko dana Nišlija „radi i sedi“, a uveče je kod kuće na „odmorku“. Praznikom znaju izaći gde u okolinu – i to su trenuci u kojima se „neće moći sresti Nišlijska da se nije zakitila“ mada u taj ženski svet još uvek nije bila „prodrila zločesta moda i raskošluk“. Naprotiv, još uvek ima i onih „koje nose šalvare“ – po pravilu je reč o starijim ženama.

Kad je o crkvama reč „u Nišu ih ima nekoliko“: *Saborna*, jedna do nje, stara i „do pola u zemlji“, *sv. Nikola* „kraj varoši“ i *sv. Pantelija* „iza varoši i grada poreko Nišave“. *Saborna* je nesumnjivo najlepša i u njoj se „svršavaju sve toržanstvenosti“.

Nišlije u crkvu dosta idu iako, u novije vreme postoki i jedna ručna navika kod njih – pre svega kod mlađih – na koju nam Ž. Živanović vidno skreće pažnju:

„Nekim danima dođe dosta sveta u crkvu. U crkvi po neki ne gleda na običnu pristojnost i poštovanje, koju dugujemo starijim godinama i položajem svuda – pa i u crkvi. Tako mogu se svagda primetiti nekoliko devojčura u šarenim pomodnim haljinama, koje kao da ne znaju gde je granica građana a gde građanski i devojaka, koje trebaju starijima da daju prvenstveno – a same da znaju da Gospod Bog prima molitve i sa onih galerija, koje su za žene i podignute i tamo nije ružno. Ne, ove 'mlade' niške 'gospojice' stanu u prve stolove i zapreče u stolovima mesta starim građanima... Dužnost je crkvenih i kitora i položnika da ovakve 'persone' nauče redu! Ja im na tu uslugu ovim radom ukazujem – kao što ne bih pustio ni onu prostu devojčuriju da u sred službe božije bazaju po hramu kao po nekom drugom mestu. Kod nas u Srbiji i jeste to veliko zlo koje tako od detinjstva počinje: što niko ne zna i neće da zna gde mu je njegovo mesto – mesto rada - mesto stajanja - mesto govora - mesto slobode i mesto pokornosti. Kod nas hoće svaki da je – sve, svud i svakad! A to niječ Pa ipak ima ljudi koji kao da žive žmurečki – pa se posle čude i pitaju otkud sad ovo u narodu? Ovoga pre nije bilo? Eto, gde ta 'čuda' postaju“.⁴⁸⁶

27. 3. Etničke raznovrsnosti u Nišu

Na ovom planu, beleži Ž. Živanović, Niš je možda i najrazvijenija varoš u celoj Srbiji:

„Srbi si odžakovići. Posle ima Turaka, Jevreja, Cigana, Jermena. Cimcarije i Grka, Arnauta i to ne jedan dva, no od svake ove vrste više ili manje. Sad se viđa pored ovih orijentalnih tipova Nemaca, Francuza i Talijana. Svi ovi ljudi provode svoje „novine“ i verozakonske običaje po svojoj volji i slobodi, onako, kako nama nije bilo dozvoljeno pod njima“.⁴⁸⁷

Detalj na koji je naš putopisac pre svega obratio pažnju vezan je za „krvavi obred obrezanja“ – to je kod islamskog sveta zapravo „jedina i najveća svečanost“ jer se sve drugo, počev od „vančanja i saranjivanja... brzo i kratko svršava!“:

⁴⁸⁶ Isto, str. 25. i 26.

⁴⁸⁷ Isto, str. 27.

„Jednom se potužih svom gazdi da od nekih bubnjeva već mi je postalo nesnosno. Tridana prašti 'ciganski' kraj! Bubnjevi, zurle, svirala, šemaneta... samo svirka pa svirka! Gazda mi reče da je to praznik i to obrezanje. Ovo nije bilo kod bogatih Turaka, no kod 'Cigana', koji su muhamedanske vere. Treći dan oko 5 časova - eto ti jedne litije kroz varoš. Napred zurle i bubanj (koji beš pukao od zora)! Zatim idu deca. U toj grupi jaše jedan dečko od svojih 14 godina na belu konju za njim jedan manji na doratu, za ovim još jedan treći na svom konju, kojima su bile povezane zelene marame (zeleno je turska i mađarska 'narodna' boja). Dečake pridržavaju s puno poštovanja po rva čoveka. Konje im vode po jedan. Na sapima drže ruke dvojica a u sedlu sedi obrezanik u novom odelu - a ceo red završavaju njih 2 i 2 koji idu i veselo razgovaraju. Oko svega toga ide onako za svoj račun rulja dece u pantalonama, u šalvarama, čupave i obrijane glave... i sve stade pred amam (iza kafane *Evropa*). Tu će se svršito sa oštrim brijačem ovaj krvavi obred obrezanja - o kome naučnici vele da je grub i štetan ali je jedina i najveća svečanost u Turčina“.⁴⁸⁸

Prirodno je, a primereno i ovom običaju, da u Nišu ima i bula koje su, kad idu ulicom, „zabrađene do ispod očiju“. Ozbiljne su u ćutljive i tako obučene da „čisto da se čudi čovek gde su tolike pojate narodnje i kaputaše nakupile!!“

U Nišu je pre svega bila zanimljiva subota imajući u vidu da je ona - „dan pazarni“. Istina da se i oni primeravaju „dobu godine“. Nesporno je da su najveći i najbogatiji „jesenji pazari“ jer je to doba kad žetva dospe u svemu tako da se „ima šta i doterati i doneti na Pazar“. Nezavisno od toga što Niš ima naročitu pijacu ipak subotom „sve ulice zakrče kola, tovari, stovarena roba, konji, magarci... da se ne može čovek ni u jednoj glavnoj ulici da razmimoide“. Sve se tu može naći na prodaju i za kupovinu: vune, duge čarape, izatkano platno, široki pojasevi, svila, sukno... I dok svi „jadni predstavnici srpske industrije“ ceo dan na pazaru gladni sede da bi išta prodali pored njih traju i firme tipa *Levi* i *Koen* koje „kao na jagmu prodaju tuđe krpe i hrpe“.

No, ima tu još nešto, beleži Ž. Živanović, što je čak mnogo skuplje i od sveukupne robe na pazaru:

⁴⁸⁸ Isto, str. 27.

„Ima još nešto što veseli posmatrača. Ima jedan dragoceniji prizvod srpske krvi, koji se u velikom mnoštvu na pijaci viđa ali nije ni za kupovinu ni za prodaju! Skoro svaka žena nosi na uprti na leđima po jedno detence. Nisam nigde video ovoliko dečice kao što ih tamošnji seosku svet ima i koje dobre majke, i pored drugih tereta i na Pazar donose, da im na domu sama ne ostaju; jer ima tu sveta i poizdaleka. Nek su sretni i napredni svi mladi Srbi; a dosta ih ima. Dosta ih se rađa i uverih se da je istinita štatistika onog francuskog naučenjaka, koji plodorodnost u Srbiji na prvo mesto stavlja“.⁴⁸⁹

Tu srpsku sreću, međutim, prati i nesreća koju Ž. Živanović takođe i prati i pojašnjava:

„Jest – dosta nas se rađa... ali mlogo i umire. To je onaj crv, koji narod podgriza. Zakonodavci... pomažite!...

Narod se tamo bolje odeva no u Šumadiji. Ljudi se oblače toplo i sigurno. Svaki ima čakšire i lep gunj sa užim rukavima no što se u Šumadiji nosi. No najlepše – valjda još starinsko – parče odela jeste veliki gunj, na struk srezan kao veliki kaput. A sve to od njina runa i njine ruke!

U tom velikom gunju i u slamnjači leži zavijeno ono veliko pitanje o 'narodnom zdravlju', koje misli naš sanitet da reši krupnim sanitetskim fondom i zavođenjem srpskih bolnica, u kojima će se opet lečiti kelneri, kočijaši i blesni probisveti muškog i ženskog roda, koji se celog veka proturaju po svetu, trgujući sa raznim prirodnim i neprirodnim artiklima... dok ne satrule i s polja i iznutra i padnu u neku bolnicu, da se tu – raspadnu; jer za takve više leka nema. Neđe srpski kućevnik u bolnicu“.

Srpskom kućevniku po dubokom uverenju Ž. Živanovića treba pomoći „s druge strane“ – velikim gunjem i slamnjačom:

„Zađite po selima da vidite kako spavaju i naspavaju naše vajne gazde, kojima se lome šljive od roda, a tesni tovari i obori od dobre stoke i koji imaju zemlje da bi mogli prkositi nemačkom hercogu!

Samo nema uredna kreveta, na koje će on svoje radom utruđene kosti i snagu da odmori. I ako poneki i ima nešto na to nalik – ali većina se valja po tvrdome naboju svoje kuće, prećući noge po pepelu i obrćući tabane u vatru; življenje mu je večito logorovanje, kod toliko mala i imanja; kod vune, kod konoplja, kod slame i šaši... kod svega što mi u varoši

⁴⁸⁹ Isto, str. 30.

kupujemo a oni imaju, ali ne znaju za koga čuvaju... već ako ne za pokrov i podušje onima što pomru s toga pre vremena".⁴⁹⁰

Primereno tome Ž. Živanović iznosi konkretan predlog koji čak u Srbiji morao izrasti u imperativ:

„Trebalo dakle izdati nalog da svaki domaćin mora imati u svojoj kući od dasaka otesan krevet na kome se nalazi slamnjača, pa na tom da spava. Dalje je ostavljeno njegovom bogatstvu i ukusu hoće li imati i dušek i druge ugodnosti. I time je učinjena jedna velika za naš narod vrlo važna sanitetska uredba – pre dok se ne razboli; jer podizanje bolnica nije još merilo i sredstvo da se zdravlje pozna i očuva. Čuvaj narod i svetujga da živi dok se ne razboli – onda mu je teže pomoći, kao što god veljahu seljaci naši za jedan 'dobrotvoran' evropski narod, koji za vreme Tursko – srpskog rata daje inžinjere, oficire, puške, granate i topove – a nama šalje mrtvačka kola i bolnička nosila. Bolnice su za već bolesne; a nama se treba brinuti da zdravi ostanu zdravi. Ova je duga briga i lakša i bolja".⁴⁹¹

A da bi zdravi bili moraju se Srbi valjano i oblačiri – a ne onako kako nam to u ovom putopisu prenosi Ž. Živanović:

„A odelo? Kakvo je ono u naroda u Šumadiji? Pogledajte toga 'ponositog' Šumadinca (npr. Kad uz kola ide) kako je ogoleo kao lipa! Nema na njemu ništa od tvrdog i zdravog odela. Opanci i dokolenice još nešto i znače kad su čitavi i na suvu vremenu a dalje opet gaće, košulja, jedan uzak pojasić za kojim se mučno okembesio ili zapčatrljen stoji mali nožić – a nema mesta za srebrnjak... gore pak nekakva počica bez rukava i bez zapetljača a u dobrom slučaju neka 'đuda' (pamuklija) jedan nesrećni trulo i nebrižljivo sašiven aljetak, koji ni za kakav teret nije no prska i drpa se čim pokisne i čim se čovek razmane da što teže radi ili tovari. To sve kruniše jedan ceo ili 'prsko' fesić'!!!

To vi je sad 'narodno odelo'.

⁴⁹⁰ Isto, str. 30. i 31.

⁴⁹¹ Isto, str. 32.

Pa dokle je tiho vreme i lepi dani ovo zar ovako lako i glatko može i podneti. Ali kad uhvati kiša, vetar ili drugo zlo vreme ovakav čovek u radu ili van doma u putu. Pogledajte ga kakav je onda!? – Sav se precedio i predvostručio, naježio se i pomodrio. Noge gole, trbuh go – gocat, leđa neutopljena, makar i prekisao do kože; e pa nije li čudo ako uvati posle 'terlemu', 'suvi kašalj', 'slabu nemoć', 'srčanicu' i druge nesreće – od kojih u svakom selu ima vazda bolesnika, koji umiru i novim se menjaju.

Pogledajte Sremca, Bačvanina i Banaćanina, koji kao kočijaš, testeraš ili čobanin prelazi – zacelo ne od velika bogatstva u okrilju mađarske zastave – pa dok zacelo znamo živa od dnevne zarade, od nadnice, on ipak ima svoj veliki gunj, svoj 'dorac' koji do zemlje dolazi i s njime može svud; i u polje i u šumu, i na kišu i na sneg".⁴⁹²

⁴⁹² Isto, str. 32.

28. BRANISLA NUŠIĆ NA I SA PROSTORA JUŽNE I STARE SRBIJE

Da bismo do kraja razumeli i Nušićevu potrebu da boravi na ovim prostorima i da sa njih piše svoje putopise, prprat ćemo ukratko, a i na temelju priča, i njegovo poreklo i njegovu biografiju. Njegovu majku po ocu, čuvenu lepoticu iz okoline Bitolja, Cincarku Goču oteo je Arbanas po imenu Belo i odveo u planinu. U vreme kada je već bila "zanimjela dijete" uspeva da pobegne, vrati se roditeljima da bi u Solunu 1822. godine rodila „muško čedo” kome je na krštenju dala ime Georgijas. Oko 1830. godine uspeva, i "švercovanjem" sina - ili malog kir-Gerasa, što bi rekao Stevan Sremac u istoimenoj pripovesti, da pređe u Srbiju i dođe do Beograda "gde se ostatak cincarskog karavana konačno zaustavio".⁴⁹³ Tu je prihvata Geras Nuša iako ona ubrzo ostavlja i njega i sina. Sasvim već usamljen Nušić u plemenitom Gerasu konačno dobija oca od koga, u znak zahvalnosti, uzima prezime - gazda-Nušino.

Tipično Cincarima i novi Đorđe Nuša počinje od šegrti i kalfe da bi se vremenom ustremio ka gazdinluku. Kako je već došlo i vreme za ženidbu to se on odluči za Ljubicu Kasnar, izuzetno lepu Bosanku iz Brčkog. Proširujući firmu oni proširuju i svoju porodicu - prvo dva sina, Leonidisa i Konstantina, pa kćer Anu i onda još dva sina - Alkibijadesa i Periklesa. Ime četvrtog deteta kasnije je često skraćivano u Alkibijad ili Alko.

Kako je porodica u Beogradu doživela poslovni bankrot to je 1870. godine "na brzinu i krišom napustila Dorćol i Beograd i preselila se u Smederevo" - gde je Georgijas začeo posao "s prodajom čita". Tu Alkibijad, sa navršenih devet godina, 1873. upisuje smederevsku "realku". Kako prvi razred nije uspeo da završi to ga otac odvodi u Pančevo u poznatu radnju "Ćurčin i Stojanović" da bi se "kao šegrt usavršio u trgovini". No, kako mu ni taj posao nije išao od ruke to ga otac ponovo upisuje u "prvi razred smederevske 'realčice", ali da se neuspeh ne bi ponovio angažuje i privatnog učitega da ga podučava - Đura Konjovića, učitelja crtanja. Zbog srpsko - turskog rata 1876. godine Alkibijad Nuša, međutim, gubi još jednu godinu. U Beograd se na školovanje vraća u kasno leto 1877. godine da bi sedmi razred završio 1882. - "koliko je u to vreme trajalo redovno gimnazijsko školovanje" .⁴⁹⁴

Svom "junačkom jelenskom imenu" lepo srpsko, Branislav, Nušić je dodao još 1882. godine kada i upisuje Veliku školu na pravnom odseku koji i završava u leto 1887.

⁴⁹³ Josip Lešić, *Branislav Nušić - Život i djelo*, Matica srpska, Novi Sad, 1989, str. 7.

⁴⁹⁴ Isto, str. 17.

Posle slivničkog poraza u ratu sa Bugarskom a nezadovoljan unutrašnjom i spoljnom politikom Milana Obrenovića Nušić, zajedno sa Vojislavom Ilićem vrlo aktivno učestvuje u osnivanju društva *Ujedinjena omladina* – na osnivačkoj skupštini od 8. XI 1886. godine on je kao sekretar-delovođa izabran i u upravu. Cilj je ovog društva bio da se pre svega “suprodstavi tek osnovanom i režimu naklonjenom društvu ‘Sv. Sava”.

Želimo ovde posebno skrenuti pažnju na jedan događaj iz 1887. godine jer će bitno uticati na Nušićevu kasniju karijeru i ponašanje. Naime, krajem aprila ove godine u Beogradu umire major Mijailo Katanić – „neustrašivi borac i legendarni junak“.⁴⁹⁵ Međutim, osim silnog sveta na njegovoj sahrani se nije pojavio niko od zvaničnika. Nije bilo ni vojske, ni vojne muzike. Samo dva dana pre ovog događaja na sahrani majke pukovnika Dragutina Franasovića, ljubimca kralja Milana, prisustvovali su „svi đenerali, mnogi oficiri i mora biti svi ministri“, uključujući, svakako i kralja Milana Obrenovića lično.

Upravo je ovaj događaj inspirisao Nušića da napiše alegorično – satiričnu pesmu *Pogreb dva raba* u kojoj poređuje dve sahrane: paradnu sa skromnom bez „kite i mundira“, bez zvona i „dževa“ – gotovo anonimnu:

Pogreb dva raba

<p>Ta tu skoro, biće ovih dana, Saranismo jednog božjeg raba, Čitali ste, vid’li ste paradu, naših Taj rab božji beše jedna – baba.</p>	<p>Još skorije - biće ovih dana - Saranismo još jednoga raba, Al’ na žalost mnogih „baba“ Taj rab božji nije bio baba.</p>
<p>Zatutnjaše sva četiri zvona, Povrveše kite i mundiri, A i kog bi da do groba prati, Povrveše perjanice brojne, Povrveše <i>bezbroyni</i> šeširi.</p>	<p>Ne povrve kita ni mundiri, I što prođe, i što htede poći Od pola se s puta kući vrati. Promuklo su udarala zvona,</p>
<p>Svi majori, debeli i suvi, Oficiri, cela kita sjajna, Udarala zvona iz budžaka, Pukovnici “s orlom” i “bez orla”, A i što bi da se čini dževa,</p>	<p>Srpska deco <i>što misliti znate</i> Iz ovoga pouku imate; U Srbiji prilike su take, <i>Babe slave preziru junake.</i> Zato i vi ne mič’te se džabe:</p>

⁴⁹⁵ Detaljnije o njemu pogledati u navedenoj knjizi na 42. strani.

*I još neko, ali to je tajna.
babe.*

Srpska deco postanite

Kad je pratnja srpskoga junaka.

I pravo je - ne tumač'te drukče
I našto bi tu brbljala zloba -
I pravo je, ta poslednja počast,
I pratiti pokojnu do groba.

Zbog ove pesme sudija Varošskog suda, Kosta Hristić, će mu izreći kaznu od dva meseca zatvora koju je kasacija 2. XII 1887. godine "preinačila i popela na dve godine zatvora" - na izdržavanje kazne Nušić je u Požrevac upućen početkom januara 1888. godine.

Paralelno sa ovim događajem tekla je i "veza" koju je imao s mladom i šarmantnom Jagodinkom Milicom Terzibašić. U trenucima kada se očekivao brak Milica je pribegla potezu koji je i Nušića prenerazio. Pred samo suđenje koje on imao ona je pobjegla od njega i ubrzo se razbolela. U želji da joj pomogne Nušić poziva jednog svog prijatelja i dobrog lekara da je leči. U fazi lečenja on je pokazao takvu brigu za nju da se ona odmah pošto je "prezdravila" i udala za njega. Potonja zatvorska kazna bila je "samo" kruna nevolja koje je Nušić preživeo 1887. godine.

U požarevačkoj samici Nušić nije spreman da ponosito traje - traži način da se umilostivi Dvoru i Njegovom Veličanstvu kako bi mu bilo oprosteno i kako bi bio pušten iz zatvora. Ali, da se ne bi sasvim ponizio inicijativu prepušta ocu Đorđu Nuši koji se cincarski vešto u "operaciji spašavanja" Branislava Nušića snalazi - prvo se pismom obraća pukovniku Franasoviću, koje na žalost nije sačuvano, na koje mu ovaj i odgovara - ovo već jeste i mi ga ovde prenosimo u celini jer je vrlo zanimljivo i jer je ispunjavanje preduslova da se Đorđe Nuša obrati i samom kralju:

"Gosp. Nušo, Vi ste se obratili na me s molbom da oprostim Vašem sinu Branislavu uvredu koju mi je naneo vređajući spomen seni poč. matere prilikom njenog pogreba, jednom skaradnom pesmom štampanom u nekom dnevnom listu. Vaš sin nije zbog te meni nanešene uvrede osuđen, već zbog toga, što je njegovom pesmom vređao uzvišenu osobu Njegovog Veličanstva Kralja zbog toga što je On iz pijeteta ukazao poslednju poštu pokojnici prateći je do večne kuće.

Neću da sada uzimamu ocenu tog dela Vašeg sina, ali mislim, da ako ima u sebi osećaj časti, da će ga docnije oblivati rumen stida kad god se bude sećao kakvu je priliku izabrao da vređa uzvišenu osobu Vladara i sen jedne pokojnice, koja je uživala opšte poštovanje.

Dakle kao što rekoh, Branislav nije zbog mene osuđen, ali ako je uslov njegovog pomilovawa moj lični oprostaj onda mu potpuno opraštam".⁴⁹⁶

Na ovakav odgovor Đorđe Nuša se 16. IV 1888. godine direktno obraća kralju Milanu:

Vaše Veličanstvo, plemeniti Gospodaru,

Usta su nema, a reči su nemoćne da izraze ono što oseća srce jednog nesretnog oca koji leži pred nogama Vašeg Veličanstva i moli za milost svoga osuđenog sina.

Iz mojih grudi u ovom trenutku otima se samo jedna reć:

Milost Plemeniti Kralju!

Milost je sklona pogreškama i zabludama: moj sin je pogrešio i skrivio, pogreška je kažnjena, on već tri meseca sedi u zatvoru, ali prava je kazna što on sam priznaje danas svoju pogrešku i svesrdno se kaje, a ja Vam Veličanstvo mogu dati najsvečanije obećanje, da moj sin nikada više neće zapasti u podobnu grešku.

Sed, star, nemoćan, ljuto ucveljen pod starost tom kobnom pogreškom moga sina, evo me gde suzan, pred Vama Veličanstvo molim za milost moga deteta, polažući svu nadu na poznatu velikodušnost plemenita srca Kraljeva, i prilažući uz moju prepokornu molbu velikodušno oprostajno pismo Gospodina Franasovića.

Vašega Veličanstva najponizniji i najodaniji Đorđe Nuša, otac Branislava Đ. Nušića".⁴⁹⁷

Strategija Đorđa Nuše dala je rezultata jer je Nušić već 22. IV 1888. godine posle pomilovanja „napustio požarevački kazneni zavod“.

Po izlasku iz zatvora Nušić ide korak dalje, na savat Save Grujića, predsednika vlade odlazi u audijenciju lično kod kralja Milana da ga zamoli da bude primljen u državnu službu. I uspeva. Lično mu je kralj Milan na kraju audijencije rekao:

„Recite gospodinu Čedi Mijatoviću da vam može dati službu, ali ne u Srbiji, već u inostranstvu, da provedete tamo nekoliko godina i da se odučite malo od politike“.

⁴⁹⁶ Josip Lešić, isto, str. 52.

⁴⁹⁷ Isto, str. 52.

Čedo Mijatović, „ministar inostranih djela“, postavlja ga za „dijurnistu Ministarstva inostranih djela“.⁴⁹⁸

Međutim, Ubrzo posle svečanog prijema na Dvoru - 22. II 1889. godine - a „povodom proslave proglašenja kraljevine“, kada je kralj Milan, „na opšte iznenađenje objavio svoju abdikaciju“ i odredio namsništvo u sastavu: Jovan Ristić, Kosta Protić i Jovan Belimarković, Nušić - 14. III 1889. godine - upućuje molbu Ministarstvu inostranih djela „za promjenu svog činovničkog statusa, tražeći da bude postavljen za pisara“. Već 12. VII 1889. godine biva „unapređen za pisara III klase Konzulata u Skoplju“, da bi samo dvadesetak dana posle toga „bio upućen na svoj prvi diplomatski zadatak - u Prištinu“ jer je „tamošnji vicekonzul Luka Marinković zbog privatnih (porodičnih) razloga zatražio i dobio dopuštenje da za izvesno vrijeme napusti Prištinu“.⁴⁹⁹

Opisujući u svojoj knjizi *Kosovo* ovaj grad iz tog vremena Nušić podvlači da se radi o gradu tesnih i kaljavih sokaka, i o „rekama i rečicama koje gamižu kroz samu varoš, kroz ulice i ispod kuća“ - Velika reka, Veluša i Prištevačka reka. Sam je grad podeljen na četiri kvarta ili trinest mahala s ukupno 12.000 stanovnika u kome je maha preoteo „arnautski element“ pod čijim je uticajem „sav javni“ i poslovni život. U izveštaju generalu S. Grujiću od 29. I 1890. godine on izričito podvlači da je reč o stanovništvu od čije se ljubaznosti „valja obazrivo čuvati“ jer je iskvareno - „teško je naći čoveka prema kome se može sa sigurnošću poveriti“. Špijunaža je rasprostranjena „do podlosti“ - ni brat od brata, ni sin od oca nije siguran.

Što se položaja Srba tiče „pritisnuti su jednakim silama i „ozdo“ i „ozgo“. „Ozgo“ je turska vlast, a „ozdo“ arnautski teror. Um se traži u iznalaženju načina kako da se tome odoli. Plašeći se da ne dosadi ponavljanjem jedne te iste priče o istini koja konstantno traje on u jednom od pisama predsedniku ministarstva saveta u Beogradu doslovno kaže:

„... ali kad biste vi, gospodine ministre, slušali te jade iz usta onog kome je majka ubijena; onoga kome je ognjište razoreno i kome je nevino čedo obesčašćeno, onda bi vam pri svakoj njegovoj reči kapala suza i svaka bi ta suza bila izraz novog bola, a svaki bi taj bol bio za vašu dušu nov i nov događaj i vi biste ga takvog, kao nov dakle ispisali“.⁵⁰⁰

Dok je sa silom „ozgo“, što će reći u diplomatskim nadigravanjima, Nušić „često znao da izvuče korist za srpsko stanovništvo“ sa silama se „ozdo“ morao neposredno suočavati na terenu, a to je već podrazumevalo „drugu vrstu diplomatije i nadmudrivanja“. Upravo zato on sve češće i

⁴⁹⁸ Dijurnista je oblik honorarnog zaposlenja, „mjesto na kome se provjeravala ne samo sposobnost već i lojalnost budućeg državnog službenika“.

⁴⁹⁹ Isto, str. 63.

⁵⁰⁰ Isto, str. 64.

napušta zgradu Konzulata odlazeći neposredno na teren. U tom obilaženju on čak uspostavlja i "prijateljstvo sa Ismail - begom, starešinom plemena Gaši". Ismail - beg čak dolazi u Konzulat što Nušiću daje ideju da mu posetu uzvratu - usprkos svih opasnosti. Na ovaj način, zaključuje on dalje, "valjalo bi poći i kod fisova Fandi, Šalja i Kobaši, koji naseljavaju pojedine krajeve Kosova".⁵⁰¹

Bilo je to vreme kada je Nušić došao na ideju da osnuje srpsku knjižaru. Već drugog dana po dolasku u Prištinu, 16. I 1890. godine je zatražio odobrenje za to da bi knjižara sa radom otpočela 1. marta. No, to je već bilo vreme kada se vicekonzul Marinković "vratio na dužnost", a Nušić uputio za Beograd - sredinom marta.

Ono što je za nas važno jeste da je on već imao ogromnu građu „putničkih beležaka“ sa Kosova što je i bio razlog da od Ministarstva inostranih dela zatraži „dozvolu za dvomesečno odsustvo“ kako bi sredio građu za buduće delo. Zanimljivo da je on u Prištinu poneo i foto - aparat, što je tada bila retkost, tako da je raspolagao i velikim brojem slika. Sudbina knjige je, na žalost, u mnogome zavisila i od trenutnih političkih prilika u Srbiji. Dok je Nikola Pašić rad na toj knjizi primio „blagonaklono“ pa čak i „doneo rješenje da se delo štampa 'u dve hiljade primeraka o državnom trošku“, Jovan Avakumović je sve to odbacio - „i molbu za odsustvo i rešenje o štampanju knjige“. Nezavisno od toga Nušić je na knjizi i dalje uporno radio, čak tražeći i uputstva od uglednih naučnika - piput Sojana Novakovića.

Ukazom od 4. VI 1891. godine Nušić biva postavljen za pisara srpskog Konzulata u Bitoqu gde ga je konzul Dimitrije Bodi primio sa simpatijama i znatno podržao u njegovim „etnografskim studijama i istraživanjima“. Ove su ga studije do te mere „zanijele i okupirale da je jedno vreme (1891 - 1895)“ potpuno zanemario književni rad - „osim putopisa i 'putničkih bilježaka“ ne objavljuje ništa drugo.

Paralelno sa prikupljanjem građe o *Kosovu* prikuplja je i za drugu knjigu - *Kraj obala Ohridskog jezera*. U toj fazi on je činio ogromnan napor u nameri da „iznađe i uspostavi vlastiti identitet - nastojao je da uđe u treg svojim starim po ocu, ali... nikakvih tragova nije našao“.⁵⁰²

Sama knjiga *Kraj obala Ohridskog jezera* - beleške iz 1892. godine, objavljena je 1894. godine. Reč je o knjizi koja je istovremeno i putopis i istorijsko - etnografsko - arheološko - geografska studija. Uz to ona je i slika privrede ovoga kraja - Ogridsko jezero ima čak 17 vrsta riba koje su vrlo tražene. Nadalje, ona je i etnopsihološka studija „ljudi koji žive kraj

⁵⁰¹ Isto, str. 65.

⁵⁰² Isto, str. 70.

obala jezera“. Između onih na zapadnoj i onih na istočnoj obali jezera postoji bitna razlika:

„Oni na zapadnoj obali, junačniji su, bistriji, vedriji i nekako radije bi prihvatili puške no rala; svi na istočnoj obali u ohridskoj ravni ravnodušniji su, radeniji, ali i konzervativniji. Dok ovi od Arnauta trpe, dotle oni tamo druguju s njima; dok se ovi tuže, oni se tamo svete“.⁵⁰³

Paralelno sa veštinom interpoliranja raznih legendi i predanja interpolirao je Nušić „i priče iz neposredne stvarnosti“ – poput one o Dželadin-begu i nesretnoj Tašuli. U vreme kada je prvi put čuo tu priču o njoj, 1891. godine, ona je „još uvek bila živa“ – prelepu lepoticu sada je „menjala“ otužna „starica, velikih očiju, sijede kose i svetiteljskog lica“.⁵⁰⁴ Imao je neodoljivi želju da je poseti. Kada se jednog dana zatekao pred njenom kućom nije se našao – „otišla je, kao što to već tolike godine čini svake subote, na grob djeteta koje je sama ubila“.⁵⁰⁵ Sledeće godine već, 1892.: „bilo je dockan, sahranili su je marta meseca. Silan se, kažu, svet, pa čak i iz okoline, slegao. I hrišćani i Turci pa i mitropolit ohridski – otpratiše lepu i grešnu Tašulu u nove dvore“.⁵⁰⁶

⁵⁰³ Isto, str. 71.

⁵⁰⁴ “Kada sam 1891. godine u oktobru mesecu bio u Ohridu, išao sam jednog dana onom ulicom kojom se slazi ka jezeru, na onoj strani gde je crkva Sv. Jovana. Moj prijatelj koji me je vodio, pokaza mi uz put jednu naernu sirotinjsku kućicu. Spolja vrlo niska, mala vrata kroz koja se silazilo u malu, nečistu avliju. U avliji kućica sa izlepljenim prozorčićima i vratima poduprtim jednim panjićem. Pred kućom jedna kruška, koja već valjda davno i davno ne rodi, uzela svoje suhe grane na krov; u stablo joj udareni klinci te od stabla do krova razapeto uže i po njemu neke krpice se suše. Na krovu čuvarkuća i modra mahovina, a na sučenju, gore, sedi jedna matora zelena mačka i ravnodušno nas pogleda kad otvorismo kapidžik.

Ali – Tašula nije bila kod kuće.

- Zar ovde živi Tašula? – upitah moga prijatelja.

- Evo, ovde.

- Je li mnogo stara?

- Sva je seda, jedva hoda. Biće joj valjda preko osamdeset godina.

- Vidi li se na njoj da je kadgod bila lepa?

- Vidi se, bome. Ima lepe velike oči, meko i blede svetiteljsko lice, a kosu još dugu i punu, iako belu kao list hartije.

- Žali li što je sad tako u nevolju?

- Ne. Onda kad su upaljeni dvorovi, ona je gola i bosa jedva iznela glavu, ali i tako sirotu, samo zbog lepote njene, prosili su je mnogi, pa i najbogatiji begovi i paše, no sve je odbila. Pa ipak, moralo je nešto boleti...

- Šta to?

- Vidite, čim izađe na kapidžik iz ove avlije, njene oči prvo sretnu razvale onih sjajnih dvorova gde je nekada bila sila a danas nema ni hleba da jede. To je moralo boleti, pa zato i ne izlazi često iz kuće. Naročito je što baš ovde sedi, ali joj je opština, kao svojoj sirotinji, dala ovde besplatno da sedi.

- Priča li koji put što o svome grehu, o ubistvu svoga deteta?

- Nikad ni reči, ali evo već tolike su godne, a ona i dan – danas svaki dan ide na grob i plače kao da ga je juče sahranila.

- Pa dobro, ima li prijatelja, ide i kome?

- Eto, dohodi mojoj majci. Njoj Tašula priča mnoge stvari...

- Hajedmo tvojoj majci!...“ (Branislav Nušić, *Tašula*, pripovetka iz *Sabranih dela*, 15. knjiga, Prosveta, Beograd, 2006, str. 415. i 416.

⁵⁰⁵ Josip Le{i}, isto, str. 71.

⁵⁰⁶ Isto, str. 71.

Same putopisne beleške Nušić je pisao “neposredno, na licu mesta” da bi ih 1893. godine u Prištini sredio i oblikovao u poglavlja. On je svoje beleške mogao da odene autentičnošću, pesničkom nadahnutošću i literalno ih oblikuje jer je sve te krajeve oko Ohridskog jezera “prešao pješke, svuda zavirio, o svemu se raspitivao, spuštao se pod zemlju (ako je trebalo)... penjao se na planine”.⁵⁰⁷

Kao prilog svemu dao je i “precizno iscrtanu kartu Ohridskog jezera, koju je sam izradio u boji, uz 33 slike (njegove fotografije) i šest nacрта”.⁵⁰⁸

Kako se već uveliko približavao tridesetj godini to je supruga generalnog konzula Bodija “preuzela odlučne ‘diplomatske korake’ da mu nađe devojkicu i da ga oženi”. U izboru je zastala kod Grkinje Nine “rođake nekog (bogatog) grčkog predstavnika u Bitolju”. Ali, kada se jednog dana u kući Bodijevih u Bitolju iznenada pojavila “šesnaestogodišnja Darinka Đorđević, kćerka Božidara Đorđevića i Cike Đorđević rođene Bodi, koja je došla u goste svome ujaku, ne bi li na strani našli mladoženju”⁵⁰⁹ svi planovi supruge generalnog konzula su pali u vodu – 5. VI 1893. godine ona i Nušić su se u Lisolaju u manastiru Arhangela Mihaila venčali.

Pošto je nekoliko dana nakon svadbe proveo kod srpskog konzula Pavla Denić u Skoplju Nušić se sa suprugom Darinkom uputio ka Prištini koja je, već po njegovim prvim izveštajima, “bila bremenita raznovrsnim nevoljama”. Bezakonje od strane turske vlasti bilo je takvo da su silovanja, fizička maltretiranja, pljačke, otimanja devojaka - čak i sa svadbe, udaranja samovoljnih nameta... bila svakodnevnica. “Krvavi obračuni zbijaju se čak i na sahranama, tako su, početkom januara 1894. u Prizrenu, 20 naoružanih Albanaca dočekali pratnju nekog Hadži - Limana, koji je sahranjivao ćerku, i izvršili pravi pokolj”.⁵¹⁰

Srbi žive u atmosferi zapetih pušaka, Konzulat je pod opsadom – “niko nije siguran, čak ni djeca”. U dopisu od novembra 1895. godine Nušić se žalio Stojanu Novakoviću:

“Pre dve – tri nedelje išao sam ulicom sa ženom i, u jedan mah, izađe jedan hodža nasred ulice i prepreči mi put, sav usplahiren, krvavih očiju i nadražanih živaca. On mi izvikunu: ‘Od tebe ćemo početi da koljemo!’ Čaršija kao da je očekivala da za ovim odmah ima da počne štogod, pozatvarala je odmah dućane i – ja verujem da nisam bio sa ženom, da bi zaista tom priliko i bilo čega”.⁵¹¹

Mutaserif Nustafa – Ruknedin – beg koji je u Prištinu došao u jesen 1896. godine je naročito bio poznat po svojoj surovosti i nepredvidljivom

⁵⁰⁷ Isto, str. 71.

⁵⁰⁸ Isto, str. 72.

⁵⁰⁹ Isto, str. 75.

⁵¹⁰ Isto, str. 77.

⁵¹¹ Isto, str. 79.

ponašanju. Čak je i Nušić bio preneražen kada je ovaj srpskom izaslaniku Stevi Hadži - Arsiću bez pardona rekao:

„Ja sam vlast, mogu te ubiti kako hoću, mogu da naturim ljudima da te ubiju i to niko da ne zna; mogu te uhapsiti i narediti da te u hapsu ubiju; mogu te na drugo mesto poslati i narediti da te putem ubiju; pa ne samo ovaj konzul nego i trista drugih da se zauzmu za tebe sve će biti uzalud!“⁵¹²

U takvim okolnostima, a sa ženom koja je bila trudna, Nušić ne samo da razmišlja o svojoj ostavci koliko i o predlogu o „ukidanju srpskog konzulata u Prištini“. Sam, u atmosferi opšteg straha, u kojima ujutru može da bude srećan što je noć preživeo, a uveče što je dan pretekao, neprestano se držeći oružja Nušić oktobra meseca „krišom napušta Prištinu“:

„Ne verujući u smisao i korist svoje misije, usamljen, bez Darinke i djece (kćerke Margite - Gite i sina Strahinje Bana), obuzet najcrnijim slutnjama, uplašen i obeshrabren, Nušić na brzinu predaje dužnost djelovođi konzulata Stevanu Matijaševiću, naređuje mu da obezbijedi prenošenje povjerljive arhive i, pravdajući svoj nagli odlazak potrebom da lično referiše predsjedniku Ministarskog savjeta o stanju na Kosovu, on, u drugoj polovini oktobra, gotovo krišom napušta Prištinu“.⁵¹³

Sama monografija *Kosovo - opis zemlje i naroda* u izdanju Matice srpske u Novom Sadu publikovana je 1902. i 1903. godine - „ilustrovane“ fotografijama... koje je snimio sam Nušić“. Monografija je nastala u uslovima u kojima, osim objektivnosti, nije bilo preduslova za literalne ukrase i poetske ciljeve. Kao delo koje je izniklo pod okriljem metode „neposrednog posmatranja“ ona je tipična „antropo - geografska i etnološka monografija“. Prirodne opise zemlje u prvom, opštem delu, Nušić nastavlja prezentacijama prirodnih osobina u drugom, da bi „u trećem poglavlju dao opis naroda“ - tu čak „donosi i 19 pjesama koje prate svadbene običaje“, uz narodne poslovice, uzrečice, zagonetke i pripovetke.

Drugi, poseban deo, zahvata opis 22 kosovska naselja⁵¹⁴ uz kratak „istorijat o nastanku svakog nasilja ponaosob“ koji prate podaci „o broju kuća i porijeklu“.

Iste godine kada je štampano *Kosovo - opis zemlje i naroda* izašla je i knjiga *S Kosova na sinje more - beleške s puta kroz Arbanase 1894. godine*. Ako u prvoj više možemo govoriti o monografiji ova druga je

⁵¹² Isto, str. 80.

⁵¹³ Isto, str. 81.

⁵¹⁴ Priština, Muratovo Tulbe, Gazi Mestan, Babin Most, Gračanica, Široko Polje, Janjevo, Lipljan, Goleš, Ferizović, Nerodimlje, paunovo Polje, Slovinja, Čičavica, Miloševa Banja, Samodreža, Vučitrn, Kačanik, Mitrovica, Zvečan i Trepča, isto, str. 82. i 83.

„putopis, a manje etnografska i antropo – geografska studija, više literalni zapisi a manje dokumentarna građa“.⁵¹⁵

U rano praskozorje početkom avgusta 1894. godine tridesetogodišnji konzul Nušić je krenuo na put s Kosova „na sinje more, u pratnji jednog malog karavana“. Prvi odmor karavan je imao u Ferizoviću, da bi se potom preko Nerodimlja, Sirinića i Batiša uputio ka Prizrenu.

Posebnu pažnju u ovom trenutku skrećemo na njegovo nastojanje da potraži uzroke srpske oslabiljenosti i razređenosti. U tom smislu on snažno podvlači dva detalja: poturčavanje i raseljavanje. Tako se, recimo, iz pečke nahije “od rata s Turcima pa do 1895. godine” raselilo 3.150 porodica ili 15.756 duša – što u proseku godišnje iznosi 126 kuća ili 630 duša. Doda li se ovome da je ono što je ostalo “moralo da podmetne glavu ili pod čalmu ili pod nož” može se samo zamisliti u kavim su (ne)uslovima Srbi živeli.

Uz kraće istorijske osvrtne koje iznosi u putu *koz Albanase* Nušić se posebno zadržava na mestima kroz koja prolazi. Reč je zapravo o svojevrsnom spektru specifično “etnički složenih predela”. Od Ljume pa nadalje on je putovao na temelju sigurnosti koju mu je pružala arnautska besa – to mu je bio jedini čuvar i jedini pasoš. Kroz Ljumu ga je na besu vodio Ljumanin Muslija. Sve to skupa pored Nušićeve znatiželje otkriva i njegovu ličnu hrabrost.

Zalazeći tako sve dublje u “vladavinu pojedinih fisova” u kojima je “puška zakon, puška sud, puška pravda i pravo” on nam daje i opise sedam velikih plemena – bratstva: Krasnić, Gaš, Šalj, Hot, Kastrat, Klement i Beriša – “njihove verske i etničke karakteristike, brojnost, snagu i osobenosti”. Posle svih tih planinskih prostranstava pred njim se otvara slika Skadra na Bojani da bi sa ZaboJane ugledao i sinje more i zastao “počinjen prostranstvom i modrim dubinama”.

Na tom putu tragao je Nušić i za “srpskim življem” koje se ukrstilo s Arbanasima – jedva da je tek nešto zadržalo od starog, a još manje primilo novog, pod moranjem se prilagođavalo – do mere da su se vere i običaji izmešali. Ne retko je susretao muslimane koji poju uz gusle i “muhanedance koji slave sv. Jovana” – što mu putopisu i te kako daje prizvuke dramatičnosti.

28. 1. Vojislav Ilić sa Nušićem u Prištini

Pre drugog polaska u Prištinu Nušić uspeva da nagovori i Vojislava Ilića da pođe sa njim. Na Kosovu su potom zajedno putovali u Gračanicu i Janjevo i „skupljali predanja i legende“. Upravo je u prostorijama srpskog

⁵¹⁵ Isto, str. 81.

Konzulata i nastala jedna od najlepših Ilićevih pesama – *Amor na selu*. Kada je u drugoj polovini 1893. godine Ilić morao da ide na jednu vojnu vežbu to je život „pod šatorom“ na njega „navukao nabez“ sa katastrofalnim posledicama. Po novom dolasku u Prištinu to više nije bio stari Vojislav Ilić:

„Oči su mu bile duboko upale, usne prebledele, a ruke mu se čisto proziru. Na licu mu se ocrtao onaj izraz bonika bez prebola, koji ga sve do mrtvačkog odra nije napuštao. Ipak se pokazalo veselo... Ali je čas po čas pritiskivao grudi i duboko se zakašljavao, a zatim teško i umorno disao“ – bio je smrtno bolestan.⁵¹⁶

I jednom je i drugom bilo jasno da se život Vojislava Ilića gasi. Upravo zato, a ne želeći da Ilićeva deca budu svedoci „očeve samrtne agonije“ Nušić ih seli u Vranje – kod dede po majci, da bi odmah od Ministarstva, novembra meseca 1893. godine, zatražio Ilićevo premeštanje „u neko mesto s pogodnijom klimom, jer mu se zdravlje sasvim pogoršalo“:

„... od kako je došao jednako je u krevetu. On sad već uveliko i krv pljuje. Ja sam sam, pa i ja sam nešto nabezao i imam česte groznice... Vojislav jednako moli da ga premestite u Solun. Pa, ajde, nemojte da čovek propada ovako... on će za mesec dana umreti ako ostane u Prištini. Ovde je klima kao na vrhu Avale, ovde nema lekara... Čovek ima troje sitne dece, pa ako docnije putuje, biće nesreće“.⁵¹⁷

Ministarstvo Ilića premešta u Skoplje gde ga Nušić, „vraćajući se s jednog službenog puta iz Beograda“, krajem decembra meseca i posećuje:

„Nađem ga u jednoj niskoj kući na Vardaru, uspnem se preko nekih iskvarenih stepenica u jedan sobičak sa tavanicom koji si mogao rukom dohvatiti. Tu njegova postelja, kraj nje neumorna supruga, a sa istočne strane na nizak minder ispod malih prljavih prozorčića koji gledaju upravo u silnu vodu Vardarovu“.⁵¹⁸

Bio je to, na žalost, njihov poslednji susret. Stanje mu je bilo tako loše da je morao biti „prenijet“ u Beograd gde ubrzo i umire – 21. januara 1894. godine.

U atmosferi u kojoj je pretila realna opasnost od „sporazuma između balkanskih naroda“ – devedestih godina XIX veka – Turska je sve očitije „počela da popušta zahtevima srpske vlade“ – pre svega kod obnove Pečke patrijaršije. Onoga trenutka kada je „za administratora skopske eparhije postavljen rektor beogradske bogoslovije, arhimandrit Firmilijan“, bila je to velika srpska pobeda „nad do tada neprikosnovanim bugarskim

⁵¹⁶ Isto, str. 85.

⁵¹⁷ Isto, str. 85.

⁵¹⁸ Isto, str. 86.

egzarsima“.⁵¹⁹ Srbi su znatno počeli da se odvajaju od bugarskog uticaja što motiviše srpsku vladu da otvara diplomatska predstavništva gotovo svuda - čak i tamo gde Srba ima „vrlo malo ili nikako“. Tako je, početkom 1898. godine Branislav Nušić iz Soluna upućen u Serez - u kome su još uvek postojale „ruševine srpske crkve sv. Nikole u kojoj se car Dušan 1345. godine i proglasio za cara“, i u kome je u svoje vreme „gospodarila i srpska carica Jelena“.

U Serezu Nušić odmah započinje svoju živu aktivnost oko naseljavanja Srba - zemljoradnika, trgovaca i zanatlija, i otvaranja srpske škole. Usprkos smetnjama koje su mu pravili Bugari - u vidu oružanih napada komita, i Grka on je vrlo energično i efikasno „sprovodio intencije i politiku srpske vlade“.

Paralelno sa tim bavi se i idejom „da opiše zemlju i narode u Serezu i okolini“. Čak u pismu Milanu Saviću od 2. IV 1898. godine izlaže i nacrt svoje buduće knjige kojoj je dao ime *Jelenina prestonica*. Ona je, inače, trebala da zahvati i šest poglavlja i bude ilustrovana sa 20 - 25 slika.⁵²⁰ Na žalost, bilo je to vreme kad mu umire najmlađa - dvogodišnja ćerka Olivera, koju je mnogo voleo i koju celog života nije mogao da preboli. Ta nesreća bila je razlog što ova monografija nikada nije ugledala svetlost dana. Nije čak više imao ni želju da se bavi konzulskim poslovima, ni da traje u „neoslobođenim krajevima“ - nezaustavljivo je stremio ka Beogradu, gde se umerava ka pozorištu gde uspeva da se publici nametne „kao izuzetno plodan i... svesrdno prihvaćen dramski autor, čija djela, jedno za drugim, izlaze na... pozornicu“, da bi 14. VII 1900. godine bio „postavljen za dramaturga i zastupnika upravnika Narodnog pozorišta u Beogeadu.“

28. 2. Ukupne prilike u kojima je Nušić radio

U svojoj studiji *Slika stanja na Kosovu i Metohiji* a govoreći o arbanaškim zločinima nad Srbima mr Pavle Dželatović Ivanov se poziva na Viktora Berara koji izričito naglašava „da je problem i pogrom srpskog življa na Kosovu pre svega posledica panislamske politike, koju je kao osnovnu ideološku koncepciju sprovodio sultan Abdul - Hamid“. Ovo je veoma važno imati u vidu kad se govori o srpsko - arbanaškim odnosima. Primereno ovoj konstataciji on se prirodno i pita: otkuda Arbanasima pravo da uopšte proteruju Srbe sa teritorije države koja nije njihova no po svim važeći propisima srpska koja su okupirali Turci. Nema sumnje da Osmansko carstvo i nije bila turska nacionalna država koliko pre svega

⁵¹⁹ Isto, str. 92.

⁵²⁰ Opširnije o ovome pogledati kod Josipa Lešića, isto, str. 93.

„vaseljenski islamski halifat“ u kojoj se kao osnovna ideologija nameće šerijat što dalje znači da je sultan, a da bi zadovoljio apetite svojih muslimanskih podanika, glavni oslonac i tražio u „neturskim buslimanskim narodima“ – u ovom slučaju, a na Balkanu, to su bili Albanci.⁵²¹

Sve do do oslobođenja od Turaka u Prvom balkanskom ratu položaj je Srba na ovim prostorima bio krajnje neizvestan. Već u Prvom svetskom ratu Arbanasi nastavljaju svoje zločine – a za interes Austro – Ugarske. U vreme Cerske bitke – avgusta meseca 1914. godine, recimo, kačačke vođe poput Azema Bejta, Hasana Prištine, Isa Boljetinca i Bajrama Curija napadali su srpsku vojsku na prostoru Kosova i Metohije.

28. 3. *Tašula* između legendarnog i usmenog pričanja, putopisnog diskursa i dokumentarno - umetničkog pripovedanja

Posebnu nam je pažnju u Nušićevoj knjizi *Kraj obala Ohridskog jezera* privukla njeno šesnaesto poglavlje koje ga je inače kasnije i inspirisalo da napiše umetničku pripovetku *Tašula* koja je 1902. godine i objavljena u časopisu *Kolo*. Ovo poglavlje je inače u knjizi dato pod naslovom *Priča o Dželadin – begu i Tašuli* u kome na izuzetan način legendarno i usmeno pričanje uključuje „u putopisni diskurs“ kao svojevrsni primer kako se jedan dokumentarno - umetnički opus funkcionalno može primeriti „pripovijednom tekstu“.

Ono što odmah pada u oči jeste da je šesnaesto poglavlje, koje prati „narodno pamćenje o Tašuli i njenoj tragičnoj sudbini“ u putopisnoj priči dato takvom dinamikom da „statičkih motiva gotovo da i nema“. Naime, priča fabularno prati tragičnu sudbinu hrišćanke Tašule koja je turskom silniku kao robinja rodila sina da bi potom izvršila čedomorstvo želeći time da spreči odvajanje deteta od sebe i prevođenjem u islamsku veru. Da još jednom podvučemo, reč je o narodnoj priči iz svoga pamćenja koju izrazito prati dinamika. U pripovesti, međutim, već imamo narušenu hronologiju, usporenu naraciju i statičnost motiva. Ali, u funkcionalnom slislu imamo i tako čvrstu umetničku celinu da je nezamisliv bilo kakav oblik nekakvog čitanja pripovetke u delovima.

Nezavisno od toga što pripovetka kulminira tek u svojoj VII glavi činjenica je da mi tek u njoj saznajemo i ono što se dogodilo i pre prve – pre no što je Mehmed Škodra – paša Bušatlja u Ohridu Dželadin – begu i dao „jedno mlado, premlado i lepo, prelepo devojče“. Tek u njoj otkrivamo motiv za Tašulino čedomorstvo:

⁵²¹ Pavle Dželatović Ivanov, internet

“Kad ono, kao zadnji božji dan, kroz lepu Tesaliju prođe Bušatlijina vojska rušeći i paleći, šinu plamen i sa krova koji je pod sobom štitio ognjište na kome se rodila i odrasla Tašula. Majka ne htjede ni da makne iz toga plamena, ostade na zgarištu da joj se maločas skrha zapaljen krov i da je zatrpa. Ali, iako niko za nju nije mario što neće sa zgarišta da se makne, marili su Bušatlijini čauši za prekrasno devojče koje je u naručju držala. I bilo je muke otrgnuti ga iz majčinog zagrljaja; majka je uporno htela da i šer sa sobom sahrani pod žeravicom, a ćer se uporno, očajno branila da se ne opusti iz majčinog zagrljaja. Pa kad je sila učinila svoje, očajna majka nije imala veći, nije imala svetliji amanet da isporuči ćeri nego kao ranjena orlica ciknu:

- Veru, veru, čuvaj!... - a u tom već zatutnji i sruši se krov, sruši se gomila žara i zatrpa nesrećnicu na oči detetu koje pišti u naručju jednog Bušatlijinog bašibozuka“.⁵²²

U istoj onoj meri u kojoj Tašula kao hrišćanka ostaje verna majčinom vapaju na samrti neveru demonstrira Sabi - hanuma usprkos tome što Mehmed Škodra - paša Bušatlija Dželadin - begu desetogodišnju Tašulu daruje kao:

- Biser tvojoj hanumi, a biser i tebi.⁵²³

„I tu dahnu Sabi - hanima da se malo odmori jer joj duša još jednom naiđe pod grlo i još jednom se otrže da ne umre dok Nuli ne ostavi amanet.

- Vidič, ja ću umreti; čare nema, milosti nema, ovo je moj poslednji dan i sahat. A Tašula je živa, mlada, lepa; ona će ostati i biće srećna. Iako je Dželadin odneo sve blago, dosta je i ovo što je ostalo u mojim i njezinim dvorovima; po podovima leži srma i kadifa, širit i ćitajka, svila i samur, a gde su srebrni mangali i zlatni sahani i ibrici; gde su biseri đerdani i srmalinal'ne, gde drugo blago i zlato na kojima Tašula spije i ije. Biće ona i bogata i mlada i lepa i... srećna. A ja to ne dam, Nula, ne dam; kad ja umrem, hoću i njenu sreću da nosim sobom u grob...

- Pa ponesi, hanuma! - dodade Nula.

- Hoću i njenu sreću i njen život, razumeš li me, Nula.

I njene tamne oči, na koje se već beše navukla senka smrti, zasjaktase kao oči utvare koja gleda s one strane groba.

- Što će meni grob; ja nemam koga da ga oplače, ja nemam milosnika da ga obiđe, meni ne treba grob, čuješ li, Nula.

- Čujem, hanume.

- Ovoga dekina, kad ja izdanem a ti me upali, zaždi me ognjem, ne treba mi grob.

⁵²² Branislav Nušić, *Sabrana dela*, knj. 15. Prosveta, Beograd, 2006, str. 403.

⁵²³ Isto, str. 390.

- Hanume! – učini Nula i trže se.

- Jest', jest', to hoću ali... taj plamen u kome ću ja izgoreti neka pogori i ove dvorove... razumeš li,,, neka dohvati i Tašuline dvore; neka sve izgori, ceo Uč-kale a u njima i... Tašula. Jesi li razumela, Nula?...

- Jesam! – odgovori crnica.

- I onoga časa, kad to učiniš a ti skoči sa ove stene u jezero. Neću ni ti da živiš, hoću da dođeš odmah za mnom na nebo i da mi javiš, hoću da mi javiš da je i ona izgorela. Pristaješ li, Nula?

- Pristajem!

- Zakuni se! – pisnu još jednom Sabi – hanuma i izdiže se poslednjim naporom snage da zadrži život još dekil-dva da čuje zakletvu.

- Zaklinjem se – odgovori odlučno Nula i Sabi – hanuma zadovoljno ispusti glavu na jastuke i izdahnu sa osmehom, sa grkim osmehom na usnama.

A ne prođe još neki dekil samo a diže se crni i gusti dim nad Ohridom; zapišta plamen i zatutnja lom. Pisku i vrisak obavi težak i gust dim a kroz taj dim provuče se jedna crnica te dođe ne hridinu što se preko trista stopa iznela nad jezerom, pomenu Alaha i rinu kroz vazduh te pljusnuše talasi jezerski nad glasnikom koji pođe Sabi – hanumi da izvesti kako crnica ume da izvrši amanet”.

28. 4. *S Kosova na Sinje more*

Putopisne beleške s puta od Kosova do Sinjega mora, koje je 1902. godine publikovao pod naslovom *S Kosova na Sinje more - beleške s puta kroz Arbanase 1894. godine*, Nušić je započeo „početkom avgusta“ jer je toga dana i krenuo iz Prištine „u četiri sata izjutra“ u vreme kada „u Prištini još sve spava“, kada su kapci na dućanima još uvek bili „spušteni i debelim katancima zakopčani za ćepenke“. Sama je publikovana knjiga inače data u 16 poglavlja i svojevrsan je izraz ne samo putopisnih prepoznatljivosti, no i izrazito književne vrednosti da vrlo često stojimo pred utiskom kako ispred sebe imamo izrazito književno delo – lišeni onog naučnog detalja koji je primeren putopisu kao žanru.

Putnički karavan kojim je Nušić krenuo iz Prištine brojao je tek petoro ljudi: pored njega tu su bila još dva žandara konjanika, njegov verni gavaz Dimitrije Paćanac i terdžuman Murat – efendija koji će ga pratiti samo do Prizrena da bi se onda vratio u Prištinu pošto se „tamo postara za (njegovu) dalje putovanje“.

Po napuštanju prištinske kaldrme karavan se mekim drumom polako kreće ka Ferizoviću da bi od Dubova mogao da „svrne“ u Lipljan – kraćim putem za Prizren jer je Nušić „rad“ da još jednom pređe Paunovo Polje.

Samo Polje je „jedna krasna ravnica jedan sat široka a dva i po duga“. Sela ovog Polja „leže po ivici“ njegovoj „i blizu obala Sitničkih: Softović, Sazlija, Pojatište, Ramnjane, Biba - Bibiće, Staro Selo, Nekudin, Ferizović, Talinovce, Muovce i Prelez - sva su arnautska. Selo Svrčin „leži na levoj uzvišici“.

Samo ime polja i sela Svrčina podsećaju Nušića na „niz istorijskih događaja iz našeg najznamenitijeg doba“ kada se pominju i „kao Nemanjićki dvorci“ - u Svrčinu se Dušan i „proglašava kraljem“.⁵²⁴

U Ferizoviću Nušić upoznaje ferizovićevskog i nerodimskog popa Nikšića, „rodom iz Srecke župe“ koji je svršio prizrensku bogosloviju. Odmah po izlasku iz Ferizovića Nušić nam skreće pažnju na „brdašce“ koje se „zove Goleš, mesto na kome je po narodnom predanju Vukašin ubio Uroša“. Po legendi Uroš je bio i sahranjen na njegovom vrhu gde ga je majka i „našla i odnela u crkvu S. Uroša“.⁵²⁵ Da ipak pogledamo kako tu „tradiciju“ u putopisu prati Nušić:

„Uroš je zajedno sa Vukašinom došao iz Prizrena u Petrič grad. Odatle su sišli u lov u Kosovo i na Glavici, ispod Nerodimnje, kod jednog izvora, ubio je Vukašin Uroša buzdovanom, pa ga je tu i zakopao... (Vukašin) se odmah, i to drugim putem vratio u Prizren. Na nekoliko dana za tim, kad je mati Uroševa videla da joj sina nema, dođe i sama u Petrič, no kako ga tu ne nađe pođe dalje da ga traži. Prođe kroz Nerodimnju i izađe na Dobrigled (jedno mesto pod samom Nerodimnjom) ne bi li odatle ugledala sina ali, kada ga ni odatle ne ugleda, stade ga tražiti po polju. Blizu Glavnice nađe jednog čobanina i upita ga, ne bi li on znao šta da joj kaže za Uroša i, po njegovom kazivanju, nađe svog sina zakopana kod izvora na Glavici. Metne ga tu na kola i ponese u Prizren da ga tamo sahrani, no kad stigne do crkve Sv. Uroša volivi ili nisu mogli ili nisu hteli dalje ići, te ga ona tu skine i zakopa u crkci Sv. Uroša“.

Priča dodaje da su docnije, kad su se iselili patrijarsi i narod iz ovih krajeva, preneli telo Uroševu neki Proići iz Nerodimnje“.⁵²⁶

Jugozapadno od „sastoja“ Šareničke reke i Jezeričkog potoka prostire se Sirinička župa u kojoj Nušić registruje 17 sela od kojih su 6 čisto arnautska: Sevce - 140 kuća, Ježince - 45 kuća, Štrpce - 155 kuća, Sušiće - 22 kuće i tri kuće poturica, Gornja Bitinja - 21 kuća i 31 kuća poturica, Donja Bitina - 25 kuća i 5 kuća poturica, Vrbeštica - 72 kuće, Berevce - 12 srpskih kuća i 2 kuće poturica, Viča - 35 srpskih kuća, 4 kuće Arnauta i 1

⁵²⁴ Branislav Đ. Nušić, *S Kosova na Sinje more*, Čigoja, Beograd, 2005, str. 13.

⁵²⁵ Na ova pričanja i narodne pesme "kako je Uroša ubio Vukašin u lov, na vodi, kad se car sagao da se osveži" ukazuje u Vladimir Ćorović u *Istoriji Srba*, ZOGRAF, Niš, 2001, str. 232.

⁵²⁶ Branislav Đ. Nušić, isto, str. 17.

kuća poturica. Što se tiče čisto arnautskih sela Nušić ih registruje 6: Koštanjevo, Ižance, Burnik, Semanje, Brod i Firija.

U ovoj župi Srbi su inače jako pobožni – u njoj ima 14 crkava i 4 sveštenika. Druga im je bitna karakteristika da “svi idu na pečalbu u Vlašku“. Vrlo je zanimljiv i „običaj pri razvodu braka“ među Sirinićanima koji nam predočava Nušić:

„Među Sirinićanima postoji i jedan vrlo osoben običaj pri razvodu braka. Neko, na primer, ne voli svoju ženu, ili mu je što zgrešila ili mu ne rađa ili nije čestita (nejčešće u slučajevima kad nije čestita) i t. d. – taj ne ide u takvom slučaju opštini, popu ili vladici, već pozove dva svedoka, uzme nožice i odseče od njene bošče (kocelje) jedno parče pred svedocima i time je razvod svršen. Mogu to popovi i vladika ne priznavati koliko hoće, takav razvod braka važi za njih.

Takav slučaj kao da je pre dvadeset i trideset godina bio opštiji, jer ga se sećaju i stariji ljudi i u Kosovu, i svi tvrde daje to vrlo stari običaj.

Kada se zaista potraže primeri u nazad, ima ih sličnih i u samoj istoriji. Nemanjin sin, Prvovenčani, bio je zet imperatora Aleksija Komnena, brata cara Usaka Anđela. Dok njen otac Aleksije ne beše car, živela je Evdokija u lepoj slozi i ljubavi sa mužem ali, kad ovaj postade carem Vizantijskim, njoj se učini tesno u Svrčinu dvorcu Nemanjića u Paunima na Kosovu. Ona počne da živi kao da je u Carigradu, onako kako je upravo u Carigradu živela njena raspusna majka carica Jevrosinija. Kad ju je Stevan već svojim očima zatekao na činu, koji se u supružanskom životu ne prašta, on skide s nje svo odelo te ostade samo u jednoj košulji, pa i tu košulju joj podseče, da je s teškom mukom mogla pokrivati nagotu svoga tela. I u tako besčasnom stanju on je progna iz dvora, da ide gde joj je volja“.⁵²⁷

Tu je i pojava o „dvožencima“ među Sirinićanima koju nam Nušić takođe predočava:

“U Siriniću, među Srbima valja zabeležiti još jednu čudnu pojavu. Tamo ima i dvoženaca. Znam ih nekoliko,, Jednog u Gotovuši, jednog u Jažiniju a jednog u Štrpcu koji se, čini mi se, zove Mladen Bošković.

Onaj iz Jažanca je uzeo sebi drugu ženu. Sa prvom je ženom živeo lepo i u ljubavi punih sedam godina, ali nije s njom imao nikako poroda. Šta nije sirota žena činila, i palila sveću ovom i onom svecu, i odlazila u ne znam koji manastir, pa ništa, ostala bez poroda. A bili su dobri i imućni te imali i krov svoj i dosta mala u kući, ali im Bog zakratio taj jedan i najveći deo sreće.

⁵²⁷ Isto, str. 21. i 22.

Sede oni tako jednog dana pa se razovaraju o toj kazni, koju je Bog na njih poslao.

- Eto, veli muž, hoće da se ostvari a mi nemamo odmene u kući; na koga ćemo da ostavimo sve ovo i ko će da nas podrži u starosti?

- Ja mislim - veli žena - da drugačije ne biva, nego da ti uzmeć drugu ženu pa će valjda dati Bog da s njome izrodiš, te ćemo tako steći odmene.

- Ama, kako ću - predomišlja se muž - ne ide, ne može.

- Može, može, evo ja ću da ti nađem.

I ona se primi da mu bude provodadžika i nađe mu drugu ženu.

On uze drugu ženu i, Boga mi, izrodi s njom puno dečice a i prva mu žena sedi u kući i ona osobito pazi i neguje ovu decu. Sveštenik ga je proglasio za dvoženca i bezakonika i odlučio ga od crkve, ne sveti mu vodicu, ne prima ga u crkvu ili, i ako dođe, ne daje mu pričest i naforu. On i plače i dokazuje da nije bezakonik, da je to tako Božja volja bila. I njegova prva žena plače i moli:

- Tako mi Boga, od onog dana od kad sam dovela drugu ženu ja sam mu kao sestra u kući i tako me drži!

Ona mi je sama sve ovo kazivala pa, ajd da joj i verujem ali, za ona druga dva slučaja {to sam ih naveo, tvrdi se da muževi ni jednu od svojih dveju žena ne smatraju kao sestru.

U ostalom ranije, dok je ceo Sirinić bio na jednome popu a u Prizrenu agovala grčke vladike, koje su i same bile nedvoženiji nego stoženici, bilo je slučajeva dvoženstva i više, no sad se sve više i više gube".⁵²⁸

U Nerodimlju, a na „mestu gde se sastaju šarenička reka i jezičli potok“ podsetio se na Kita Trajkovića koga su 1892. godine ubili Arnauti nezadovoljni njegovom željom da obnovi crkvu Sv. Uroša. Na putu ka Ferizoviću svratio je u selo Vatić koje se u svim kartama vodi pod imenom Vale.

Što se samog Ferizovića tiče ono se „diže nedaleko od mesta na kome Kačanik propada“. Reč je o varoši u kojoj je „sve stanovništvo obuzeto trgovinom kao jedinom brigom“. Od Ferizovića se preko Crnoljevske klisure Nušić upućuje ka Dulju - „opasno mesto“ od koga „svi putnici prezaju“ jer su u njemu „pre više godina“ Arnauti „ubili handžiju Srbina“, a nedavno i jednog potporučnika da bi se dočepali njegove puške.

Iz Duqe odlazi u Suhu Reku u kojoj su stanovali samo Arnauti da bi već u selu Ljutoglavu zapravo bili i „na prostranoj prizrenskoj ravnici“ koju nadvisuju velike planine poput Koritnika i Paštrika. U tom se delu nalazi i najveće srpsko selo u Podrimskoj župi - Velja Hoča. Selo ima 125 kuća od kojih je 25 poturčenih, 10 - 12 razvalina crkava i 3 sasvim očuvane.

⁵²⁸ Isto, str. 22. i 23.

Srbi se ovoga sela u celoj Podrimi „smatraju kao najodvažniji“ – Arnauti u njega nisu smeli ni da privire. Još se nije desilo da Srbi Srbina ne osvete – ma ko ga ubio. Tu nas Nušić podseća na „pokojnog Fadži – Sima Nedeljковиća i Đorđa Vukašinovića Zivgara“ – koji sada živi u Srbiji.⁵²⁹

Prateći na putu sudbinu Srba Nušić nalazi dva zla „koja su srpski element u Metohiji tako razdelila i oslabila“; poturčivanje i raseljavanje. Kad podvlači raseqavanje ne misli „na velike seobe pod patrijarsima, već na ona neprestana emigriranja srpskih porodica koja i danas traju“. A na to Srbe nagone „zulimi i nasilja, koja se naročito od rata srpsko – turskog svakodnevno vrše“. Zadržimo se za trenutak na konkretnim podacima o stanovništvu koje nam Nušić iznosi:

„Ja sam pribrao podatke o stanovništvu samo nekoliko sela, kako je ono bilo pre našeg rata a kako je danas. Tako:

Geljance, imalo je 12 srpskih kuća a sada nema ni jedne već 8 kuća Fanda i 4 kuće Arnauta muhamedovaca;

Celogražde imalo je 130 srpskih kuća, a sada 5 i 25 kuća Fanda;

Ljutoglava, imalo je 15 srpskih kuća, a sad 5 i 10 kuća Fanda;

Caparce, imalo je 14 srpskih kuća, a sada ni jedne nego 10 kuća Fanda i 4 Cigana;

Špinadija, imalo je 25 srpskih kuća, a sada 20 kuća Fanda i 5 Cigana.

Veleža, imala je 14 srpskih kuća, a sada 4 i 10 kuća Fanda

Trepetnice, imalo je 10 kuća srba, a sada 10 kuća Fanda;

Srbica, (Donja i Gornja) imala je 40 kuća Srba, a sada 20 kuća Srba i 20 kuća Fanda;

Smać, bilo je 15 kuća Srba, a sada 7 i 8 kuća Fanda;

Zojić, bilo je 30 kuća Srba, a sada 12 i 18 kuća Fanda;

Osim ovoga, raselila su se u novije vreme i druga sela, samo ne u tolikoj meri. Tako na primer sela: Popovljane, Dvorane, Movljane, Mušetište, Delovije i t. d.

O raseljavanju pečke nahije, ja sam duže vremena vodio statistiku, te mi je ona i potpunija i navešću ovde samo cifre iz nje, jer bih drukčije morao da navedem imena 115 pečkih sela, čemu već ni po tome ne bi ovde bilo mesta, što se bavimo Podrimom.

Po toj statistvici raselilo se iz pečke nahije od rata našega pa do 1895. godine, dakle za nepunih 25 godina, 3.150 srpskih kuća ili 15.756 duša, i ako su kuće velikim delom bile zadružne te bi prosečan broj 5 na kuću bio mali. To znači da se raseljavalu po 126 kuća, ili 630 duša godišnje. Zaista užasan broj kad se još uzme u obzir da je ono što je na domu ostalo, moralo da podmetne glavu ili pod čalmu ili pod nož”.⁵³⁰

⁵²⁹ Detaljnije o njima pogledati u navedenoj Nušićevoj knjizi, str. 38. i 39.

⁵³⁰ Isto, str. 41. i 42.

U petoj glavi Nušić je već u Prizrenu koji se “prislonio uz sam šar sa Paštrikom i Koritnikom kao svojim vrhovima. Sa njih se u njegovu dolinu sliva Bistrica, a sa Žljeba Beli Drim koji u sebe zbija “bezbroj reka i rečica”. “No pored ovih reka, hiljadu još izvora pod svakom stenom, kraj svakog kamena, izvire oko Prizrena i nad Prizrenom te kvasi Podrimsku ravnicu. Samo pod gradom više Maraša izvire oko četrdeset izvora te se to mesto i zove krk – bunar. A u samom Prizrenu teku mnogobrojne i bučne česme, te se razlivaju kroz prizrenske sokake i pridružuju se ovim vodama”.⁵³¹

Prizrenski Srbi su, kaže Nušić, “lepi, otresiti i bistri ljudi” što je nesumnjivo i delo “prizrenske bogoslovije”. Ona je uticala na to da oni “mare i za više interese no što su oni koji graniče kućnim pragom”. Pored toga njih je kao takve na ovom prostoru održao i “nesumnjivo ruski konzulat koji tako davno tamo postoji”. Usprkos svemu i on se kao i ostale srpske varoši raseljava – zbog “uvek zapete puške ljumljanske od koje i sami Turci prizrenski strepe i mole za zaštitu”. Pored Srba, Vlaha i Arnauta “koji su odojeni srpskim mlekom” i koji brojem apsolutno dominiraju u Prizrenu je 1894. godine bilo i Latina o kojima nam Nušić daje nešto više podataka:

“Do 1680. godine stolica je te mitropolije bila stalno u Skoplju, no te godine oteraju Turci svo katoličko sveštenstvo, a mitropolit tadašnji pobegne na Kosovo u Janjevo, gde je od tada bila katolička mitropolija sve do 1821. godine. Te godine vladika Matija Krasić prenese je u Prizren. Odatle se razlaze fratri na sve strane da verne podrže u veri a neverne privole. 1863. godine kako piće Han, katolički su sveštenici išli i u Niš, da ‘potkrepe nadeždom onomašnje stanovnike’.

Katoličkoj crkvi u Prizrenu pripada dve stotine kuća. Pre našega rata moglo ih je biti sto do sto i dvadeset to su, po svoj prilici, ostaci starih dubrovačkih kolonija. Od rata su se počeli doseljavati latini (katolici) iz Đakovice, Peći i iz skadarskog okruga, te im je narastao broj do dve stotine kuća. Do dolaska vladike arnautske narodnosti, a to je od prilike pre četrdeset godina, prizrenski latini govorili su srpski, a od tada govore samo arnautski. To je zato što im se u crkvi drže propovedi samo na arnautskom jeziku, jer se školom to nije moglo postići, pošto u školi i danas uče samo talijanski.

Pređe su ovi latini održavali mnoge naše običaje, kao slavu, i t. d., ali na to odlučno udarili njihovi episkopi, i malo po malo, pa su svi običaji napušteni.

Latini su u Prizrenu gotovo svi pekari, terzije i kujundžije (poznat je prizrenski kujunxijski rad) a ima ih i nekoliko trgovaca. Oni uvek radije

⁵³¹ Isto, str. 44. i 45.

prijateljuju sa Turcima protiv Srba, no sa Srbima protiv Turaka. Imaju i društvo svoje koje zbira redovne uloge te se međusobno pomažu, dajući novac jedno drugom pod vrlo povoljnim uslovima. Međusobne razmirica svagda raspravljaju kod svojih popova, te je redak slučaj da idu vlastima.

Imaju samo mušku osnovnu školu koju posećuje trideset do četrdeset đaka u kojoj predaje samo jedan učitelj. Iz ove škole sve znanje što iznesu, jeste čitanje latinskih molitava i azbuka latinska kojom se u životu služe, pišući na arnautskom jeziku.

Katolici su u Prizrenu imali najpre jednu kapelu u blizini stare srpske crkve pa posle krimskog rata, zauzimanjem Hrkarta francuskog skadarskog konzula, dobiju razvale stare srpske crkve sa velikim prostorom oko nje. Na temeljima te crkve podignu sebi novu a, docnije i mitropoliju pa i stanove za sveštenike.

U poslednje vreme doveli su i milosrdne sestre, koje se izdaju da su doktorke no koje ne mogu da uspeju. Tada su pokušali da pokaluđere nekoliko prizrenskih devojaka, bednih sirotica, ne bi li tim putem odomaćili kaluđerice u Prizrenu, pa ni tako nisu uspeli".⁵³²

Po izlasku iz Prizrena Nušić se sa svojim partiocima preko sela Vlašnje uputi "pravce ka obalama Drimova" koja im se ukazaće "kod sela Vrbnice". Tu nanovo baci pogled na Paštrik kada se priseti i narodnog verovanja da je na njemu grob Sv. Pantelejmona "gde mnogo boni" jula meseca idu i "noće gore" verujući da će im to pomoći. Jednako se držeći "leve obale Drimove" dođoše do jednog visokog mosta "ispod koga je besno hučala... Ljuma" po kojoj je ceo predeo i dobio ime. Osim reke pod tim imenom postoji i selo koje se tako zove - "tri sata jugozapadno od ovog mosta" i broji 150 kuća.

Onoga trenutka kada su nastavili put levom obalom Ljume primetiše da na sred uskog puta, na prostranom lišću, sedi bulju - baša! "Prekrstio noge, na kolenima mu martinka, opaljena i karakteristična linija, dugih brkova a veđe navalio na obrve, puši na karatak i ne diže se nikome". Da bi bilo jasnije o kome se to radi pogledajmo šta Nušić dalje beleži:

"Nazvao sam ga gospodarem ljumskog puta i on je to odista.

Ja sam sad upravo pojmio, šta znači to u našim narodnim pesmama, kad kakav delija zatvori drumove. Možete vi nositi kakve hoćete bujurdije i fermane i pasoše, ne vredi vam ništa; ako gospodar drumu sa ljumanske kule hoće da vas propusti, vi ćete putovati a ako neće, nema od toga ništa. Ne samo vas, putnike, no i vlast, i poštu, i činovnike, sve to zavisi od gospodara drumu koji se inače zove ponosnim imenom 'carski drum'. Oko njega svi moraju lepo, njemu će svako doneti po malo duvana, kod njega

⁵³² Isto, str. 50. i 51.

će svako sestiti i progovoriće mu po nekoliko ljubaznih i prijateljskih reči. On ne govori mnogo, on maše glavom da kaže tako je ili nije. Ako kaže tako je, putnik je zadovoljan i produžava najljubaznije reč za koju je već stekao odobrenje, a ako on kaže nije tako, ne valja ga srditi, ne valja njega srditi, bolje je obrnuti razgovor.

I ja sam poduže sedeo sa ovim delijom, da li mu se dopao moj razgovor ili možda moj duvan ne znam...".⁵³³

Što se Ljume tiče, ono čini jedan zaseban barjak koji nije mnogo naseljen a srazmera joj je „stanovništvo takva da na jednu žensku dolazi pet muških glava“. Do XVIII veka ovo je bila srpska oblast da bi se potom sva „sva pretopila u Arnauti“.⁵³⁴ Isti je slučaj i sa župom Opolje „na jugu od Prizrena a na severnoj strani Šara“ koja „danas“ ima 20 sela, 1.085 kuća i 4.425 muških glava.

Između Opolja i Ljume nalazi se Gora koja je u Nušićevo vreme imala 27 sela, 2.617 kuća i 14.404 muških glava gde se govori srpski, pevaju srpske pesme, stavlja badnjak uoči Božića – iako su svi muslimani. Ovo se objašnjava činjenicom da je proces turčenja novijega datuma – „otpočelo se od bekstva patrijarha Arsenija IV“. Do uništenja pečke Patrijarhije 1766. godine toga gotovo da nije ni bilo jer je ona bila stub koji je moćno „podržavao duh i veru u narodu“. Poslednja hrišćanka u Gori umire 1857. godine – „Božana, koja je sve do svoje smrti živela kao hrišćanka među svojom decom i unučićima muhamedancima“.⁵³⁵

Zanimljivo je i to da su i u župama Goleme i Male Reke Srbi – arbanasi “do sad sačuvali pravoslavnu veru sa svima njenim obredima“. Srbi – arbanasi u selima: Ribnica, Rječ, Sence, Krakornica, Strezimir, Vrben, Bjelčica, Kičinica, Volkovce, Nivišta, Štirojica, Nistrovo, Duh, Bogdevo, Planina, Bituša, Trebišta, Rodostuša, skurdina...

U sedmom poglavlju – *Na stazama Belog i Crnog Drima* – gde nam bliže objašnjava besu⁵³⁶ Nušić daje i takve opise u kome nam na najlepši način pokazuje da putopis ipak nije samo geografska, geopolitička, geoetnološka... slika sredine kroz koju prolazi no i vrsta u kojoj i beletristički elementi mogu da dominiraju. Priznajemo da ni sami do sada nismo bili svesni Nušićeve veštine u tom delu – po pravilu smo mu prilazili sa aspekta komedografije. No, da uverimo:

„Veče se lagano i tiho spušta; na ivicama brda iščezava rumen; po kosama brdskim gube se pogledu jedna po jedna staza, a stoletna stabla sa prostranim krunama kojima si, do malo pre, sagledao konturu slivaju se

⁵³³ Isto, str. 57. i 58.

⁵³⁴ Isto, str. 58. i 59.

⁵³⁵ Isto, str. 60.

⁵³⁶ Isto, str. 64, 65, 66. i 67.

polako u jednu, gustu, jednostavnu masu koja, svojim šumom i mekim planinskim povetarcem koji otud slazi, opominje da je ta tamna masa planina, u kojoj si do malo pre u svako stablo mogao prstom da pokažeš.

Pod hanom dole čuje se šuštanje Drima, čiji se valovi krše o stene, a, u avliji hanskoj oko vatra koje se već unekoliko utulile, leži gomilica putnika; svako od njih prigrlio uza se pušku pa spava tvrdim dibokim snom. Iz ara se čuje još hrkanje konja i kroz mrak tek vidić gde hansko momče promakne sa naviljkom sena ili kofom vode, kao senka⁵³⁷.

Predstavljajući nam Arbanase Nušić ih locira na prostoru „od leve obale Crnog drima“ pa na zapad sve do Jadranskog mora gde „stanuju od vajakada“. Pored ovog regiona postojala je i jedna arnautska naseobina u Puljskoj oblasti u Italiji – u Nušićevo vreme ih je bilo oko 60.000 mada su se prilično „pretopili u Italijane“. Na tom prostoru reka Škumba „deli Albaniju na severnu ili gornju i na južnu ili donju“: na Gege i Toske. I jedni i drugi Albanci žive u plemenima.

Detalj na koji Nušić skreće pažnju jeste da postoji bitna razlika između „oblasnih imena“ i plemena – fisova. U predeonom delu – oblasti u kojoj žive Mirditi ima po nekoliko plemena – fisova. Između plemena – fisova i bratstava, grana u plemenu postoji bitna razlika. Jedno su, dakle, bratstva, porodice ili fisovi u užem smislu (grane velikih plemena ili fisova), a sasvim drugo velika plemena ili fisovi kojih ima „svega sedam“. Ili, velika plemena ili fisovi, dele se na bratstva, porodice ili fisove u užem smislu. Nušić vrlo precizno navodi imena sedam osnovnih fisova: Krasnić, Goš, Šalj, Hot, Kastrat, Klement i Beriš. Što se tiče fisova u užem smislu Nušić zna za 34: Krasnić, Beriš, Goš, Šalj, Hot, Kastrat, Kliment, Kuči, Kruje zer, Drobnjak, Sop, Sač, Bituš, Elšon, Bunjak, Met – pljak, Kabaš, Marin, Božalj, Zogaj, Madžun, Maljok, Mžzez, Garić, Trepči, Margur, Grudi, Merturi, Šoši, Reči, Pulati, Rioli, Škrlji i Nikaj.

1. Krasnić, veliko, prostrano svo muslimansko pleme. Dobri junaci, čak bolji i od Gašana – “sa kojima su često u sukobu”.

2. Gaš, još prostranije pleme od Krasničana, takođe svi muhamedanci koji vrlo rado pevaju uz gusle kod kojih su se one najviše i očuvane.

3. Šalj, nesumnjivo najsirotnije pleme. Naseljava prostor „između reke Kira i najsevernijeg lakta Drimovog“. Ima ih i oko Vučitrna. Svi su muhamedanci, a slave Sv. Jovana.

4. Hoti, na granici Crne Gore prema Kučkoj Krajini. U Nušićevpo vreme bilo je 450 njihovih porodica, ili oko 4.000 duša.

⁵³⁷ Isto, str. 71. i 72.

5. Kastrati, dele se na gornje i donje u neposrednoj dolini Skadra. U to vreme bilo ih je 400 porodica i oko 4.000 duša. Postoji predanje da su i oni Srbi.

6. Klemente, Stanuju severno od Hota na Kučkoj Krajini na granici Crne Gore. Tada ih je bilo oko 400 porodica i oko 4.500 duša. Svi su katolici – do XVII veka pravoslavci koji su govorili srpski i pevali uz gusle. Kod njih samih “živi predanje da su pratili patrijarha Arsenija Čarnojevića prilikom bekstva”.

7. Beriš, uglavnom su locirani u Pečkoj i Đakovačkoj nahiji. Svi su muhamedanci.

Što se fisova nadalje tiče svaki od njih ima svoga starešinu koji se zove krena. On je starešina plemena, tumač običajnog zakona, zapovednik i strog sudija. Kad sudi oko sebe poziva starije ljude – to je sud staraca koji je “strog i strašan”.

On biva i po nasledstvu i po izboru, i po pravilu je stariji i “najmudriji među svojim i znalac zakona”.

Svaki član svakog plemena je istovremeno i vojnik – “od deteta od šetnaest godina do najstarijeg čoveka”. Samo, “iznemogli starci ostaće doma”. Ti “starci puštaju bradu, i onaj Arnautin koji je pustio bradu znači da se već okanuo puške, iako je ova ipak uvek kraj njega, jer bradom još nije obavezan da je ne sme u nuždi upotrebiti”.⁵³⁸

Arnauti ne trpe novine sa strane, a i veliki su neradnici – “jedva toliko rade da od gladi ne umru”. U vrlo je privilegovanom položaju kod njih žena – koja je i veliki radnik:

„Arnauti ne trpe ništa novo što bi došlo sa strane; sve strano za njih je neprijateljsko. Od svih novina prigriće rado pušku kakvog novijeg sistema, jer se Arnautin ne da ni zamisliti bez puške. Vojnik ima manje uza se pušku, jer Arnautin sa njom i ore i kopa i sedi pri veselju i ide na pogreb. Nisu retki slučajevi da na putevima ubiju vojnika samo da do novije puške dođu, a bivalo je da se toga radi i u vojsku upišu iz koje, razume se, beže čim do puške dođu.

Arnautin je naradnik, jedva toliko radi da od gladi ne umre. Žene su, među tim, njihove vrednije, one i kuću kuće i polja kopaju. One su krupne, visokog rasta i koštunjave. Ne kriju se kao Turkinje, a nose mrke uzane suknje koje dopiru do kolena ili nešto niže. Ženu neće niko dirnuti; ona može u po noći i u po dana proći svuda. Žena može i dušmanina provesti kroz one kojima duguje krv. Kad se tuku dva sela ili dva fisa, žene čim ulegnu u sredinu borba prestaje. Žene dolaze među neprijatelje da uzmu poginule i onaj će im još pomoći. Ko bi ženu ubio ili povredio, samo ga

⁵³⁸ Isto, str. 86.

pleme sudi, čak i kad bi žena bila iz krvničkog plemena. Ko obeščasti ženu, takođe životom plaća. Kavaljerstvo Arnauta prema ženama ide tako daleko, da svaki stranac putnik, ako samo putuje u društvu sa ženom, može bezbrižno prošetati kroz sve njihove planine. Koliko je ritterski uzvišeno poštovanje prema ženi, neka i ovaj primer pokaže: U jednom od Pećkih sela ubije Arnautin svoju ženu, jer se uverio da mu je neverna. Zovne za tim jednog Ciganina i da mu groš dva, de telo ubijene odnese i preda braći njenoj da ga oni sahrane. Braća sahrane sestru ali odmah zatraže krv od zeta i ubiju ga. Oni mu se nisu svetili što je ubio svoju ženu; na to je on imao pravo pošto se uverio o njenom neverstvu ali mrtvoj, kao ženskoj, morao je da plati dužno poštovanje a time, što je dozvolio da je jedan Ciganin nosi, on ju je obesčastio i zato je morao životom da plati“.⁵³⁹

I pored toga što su veoma osvetoljubivi veoma su i gostoljubivi:

„Sa velikog poštovanja kuće i gostoljubivost je jača no u ma kog naroda. Gost je gotovo gospodar kuće za ono vreme dok je u njoj. On čak može biti i sudija za kakav spor, koji ima domaćin sa kim drugim, ako mu taj drugi predstane. Meni se desilo da su mi došli, dok sam u jednoj kući gostovao, krvnici domaćinovi i pali na moju besu. Ja sam ih primio i domaćin nije imao ništa protiv toga. Oni su kazali da su na krvi sa domaćinom ali je sad vreme kukuruzu, i jednoj i drugoj strani valja izlaziti u polje i raditi, pa su me zamolili da im, jednoj i drugoj strani, dam mesec dana mira (primirka). Kad sam zapitao svoga domaćina, pristaje li, on mi pokorno odgovori: ‚Gost si, tvoje je pravo, pa sudi kako za pravo nađeš!‘ I ja sam dao primirje koje je važno.

Kad gost stupi u kuću, on obično vikne s polja domaćina i ko se nađe prvi, potrči mu u susret. Onome ko izađe, gost predaje oružje pred samim pragom kućnim i dok je u kući kao gost, on je bez oružja a kad pođe, čim pređe prag, domaćin mu vraća njegovo oružje. To znači da gostu nije potrebno oružje, jer o njegovom miru ima da brine domaćin, i ako bi se gostu desilo što god, domaćin je dužan osvetiti ga“.⁵⁴⁰

Osveta im je toliko u krvi da ni pokušaj „isljahat“ nije imao uspeha:

„Pokušano je inicijativom turske države i pojedinih krena arnautskih da se bar u pojedinim plemenima izmire dužne krvi, naročito ona starija dugovanja. Toga radi je bio obrzovan i naročit sud koji se nazvao ‚Isljahat‘, to jest sud za mirenje. Isljahat je uzeo da miri krv na osnovi otkupljivanja krvi novcem. Zama je na primer dužan Zejnelu krv i Zejnel ne odustaje od osvete; isljahat tad presuđuje da Rama plati Zejnelu kesu, dve kese ili deset kesa i da je time namirio dugovanje u krvi.

⁵³⁹ Isto, str. 90. i 91.

⁵⁴⁰ Isto, str. 93. i 94.

Taj sud nije uspeo, jer takav način otkupljivanja nije ležao u karakteru Arnauta. Možda bi ko god i pristao da za novac zaboravi osvetu, ali su to mogli biti samo ovi Arnauti oko naših plotova, koje mnogi poznavajući, misli da odista Arnaute poznaje. Interesantan je jedan slučaj mirenja u Drenici. Neki Isa bio dužan Bajramu. Obojicu zovne isljahat i presudi da Isa plati Bajramu trideset lira i da mu više ne duguje krv, već da se smatraju kao namireni. Oni pristanu na navaljivanje suda i Isa poteče u čaršiju kod prijatelja i poznanika te skupi trideset lira, veze ih u jednu zelenu kesicu pa ih preda Bajramu. Bajram je siromah čovek, i go je i bos a sve mu je imanje jedna puška, te trideset lira je za njega veliki novac, može njime i njivu kupiti i kuću sagraditi. Ali Bajrama poče strašno da peče misao da je on prodao osvetu za novac; ta krv traje između njegove i Isine porodice već sto i nekoliko godina, otac ju je predavao sinu kao porodični amanet; ta osveta je upravo postojala kao cilj života svakog člana njegove porodice. A sad; on se našao da za novac proda to, taj amanet, tu krv. Život mu je postao prazan, on sam sebi odvratan i savst ga je s dana na dan sve više i više mučila, te u dobiveni novac nije smeo ni da dirne a kamo li da ga utroši. A jednog dana, kad ga savst već beše nadjačala, digne se, potraži Isu i saspe mu pušku u grudi a za tim kraj rane, na grudi, metne onu zelenu kesicu sa trideset lira, od koje nije potrošio ni deset para i ako je bio i gladan i go i bos.

Isljahat je docnije ukinut kao nekorisan”.⁵⁴¹

Od hana Spasa „koji leži na levoj obali Drimovoj“ Nušić se dalje zaputio kosom “koja dvoji Dukađin i Mirdite” da bi tu video razvaline tvrđave znamenitog Dukađinskog gospodara Leke. Gospodara koga poznaje i naša narodna poezija – *Sestra Leke kapetana* – u kojoj mu „opisuje rodnom bogatstvo i gospodstvo“:

„Kad dođoše vrhu na čardake.
kud kođ Marko zemlju prohodio,
ničemu se nije začudio,
ni se Marko od šta zastidio,
tu s' začudi Marko i zastiđe,
kad u Leke sagleda čardake
i Lekinu viđe gospoštinu,
Od šta bješe na čardak prostirka?
Bješe čoha čardaku do vrata,
a po čosi lijepa kadifa.
No kaki su u Leke dušeci!

⁵⁴¹ Isto, str. 95. i 96.

Kaki li su pod glavu jastuci!
 Sve od suha zlata ispleteni.
 Po čardaku mlogi čiviluci,
 đe se vješa gospodsko oružje,
 čiviluci od bijela srebra.
 Što bijahu na čardak' stolovi,
 stolovi su od bijela srebra,
 a jabuka od suhoga zlata.
 Na čardaku, na lijevu stranu,
 tu bijaše sovra postavljena,
 niza sovru vino natočeno,
 u zlačene kupe napunjeno,
 uvrh sovre jedna kupa sjedi,
 kupa bere devet litar' vina,
 al' je kupa od suhoga zlata,
 to je kupa Leke kapetana.
 Tome se je Marko začudio".⁵⁴²

Uporedo sa pesmom Leku pamti i narodna tradicija po kojoj je on imao dva brata Pavla i Kolu – koji su bili izuzetno mudri, pre svega Pavle. Upravo zato – zbog mudrosti – Leka ih i “zatvara u tavnicu”. Kad, međutim, Turci navale da mu osvoje grad a njega zatoče on poziva Pavla da mu da savet kako da nađe izlaz u bezizlazu. Pošto ovaj to odbi on ih vrati u tavnicu ali im pridodade još jednog svog čoveka koji je iz njihovih razgovora trebao da sazna način za bekstvo. Ovo mu lukavstvo uspeva – Turci grad osvojiše, ali Leka uteče.⁵⁴³

U Nušićevo vreme Dukađin je obuhvatao prostor „u dvouglu koji Drim pravi... pa na jug odakle više Puke opet hvata pravac na zapad ka Skadru“. U samom Dukađinu najviše je tada bilo Krasnića i Gošana – Krasnići sa 400 kuća „čine jedan barjak“, a Gaši sa 500 dva.

Opisujući put od Fleta ka Puku Nušić beleži da vratolomnijim stazama nikad nije putovao. Da pogledamo taj detalj:

„Ma koliko da sam putovao rđavim putevima, ja nisam video vratolomnijih i strašnijih no što su ovi, kojima danas putujemo od Fljeta u Puku. To su, na nedoglednoj visini uzane kamene staze pod kojima su čitavi ponori. Ne malo puta ja sam se divio konjima kako na izvesnom mestu mogu proći a na jednom mestu, ja priznajem, da me je takvo osećanje straha poduzelo, da sam posiguno držao da sam osedio u momentu, kad sam gotovo puzeći prešao jednu kamenu okuku nad

⁵⁴² Vuk St. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knj. II, Nolit, Beograd, 1975, str. 147.

⁵⁴³ Detaljnije o ovome videti kod Nušića, isto, str. 100.

ambisom. Naši su konji među tim i tuda prošli mirno a kako sam primetio, da je i sama životinja zastala i predomišljala se minut – dva. Pogled je skučen, vidi se samo nebo nad sobom a oko sebe stena i po koji krš ili potok koji slobodno bije. Pa gde i gde se tek otvori pogled kroz prosek ili u daljini vidiš visoki kakav vrh.

U hanu Brletu, gde smo ručali, pričali si mu za tim naročito na tom mestu ima svake godine po nekoliko žrtava. Nema gotovo godine a da konj iz kakvog karavana, natovaren ne strmekne u ambis. Na nekoliko dana pre našeg prolaza, rekoše mi da je pao konj zajedno sa čovekom, koji je hteo da ga zadrži, iz karavana nekoga Džepe Đakovca, koji redovno vodi karavan između Skarda i Prizrena; pao je i konj i čovek a ni glasa ni jauka nisu čuli ozdo“.⁵⁴⁴

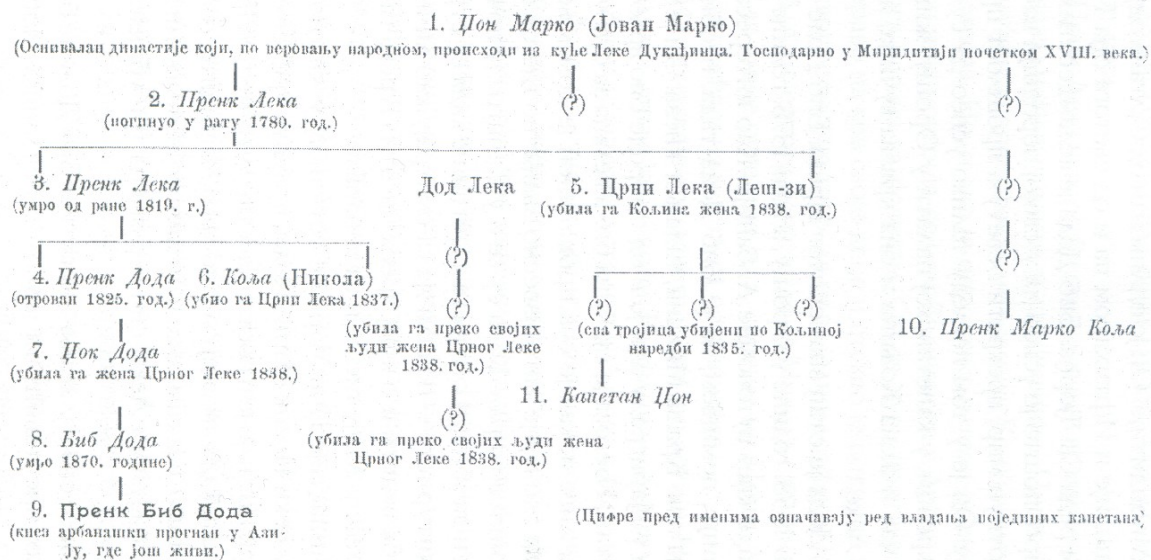
Kroz Mirdite Nušić je putovao „ravnih pet sati“. Reč je o oblasti koja je „skoro zatvorena velikim i nepristupačnim planinama i ako kroz nju prolaze važni drumovi“. Jedva da ovde ima nekoliko plodnih polja. Same Miridite se dele na pet bajraka: Oroš, Fanda (Fonda), Spač, Kuznin i Dibra. Svih pet barjaka „čine do 22.000 Miridita“.

Prateći istoriju poglavarstva kod Miridita Nušić nam iznosi i genealogiju koja začinje sa poglavarem Džon Markom da bi došao do Bib Dode koga je Turska „poslala negde u Aziju gde se i sada nalazi“. Od dinastije Džon Markove na prostoru Miridita u Nušićevo vreme bio je samo Prenk Marko Kolja „koji je postao kapetanom na mesto Prenka“ sa kojim se Nušić lično i upoznao. Vrlo je zahvalno detaljnije se sa ovim upoznati u samom Nušićevom delu.⁵⁴⁵ mi ovde samo prenosimo geneološku tablicu koju je u svom putopisu „dao“ i sam Nušić:⁵⁴⁶

⁵⁴⁴ Isto, str. 107. i 108.

⁵⁴⁵ Isto, str. 116, 117, 118, 119. i 120.

⁵⁴⁶ Isto, str. 120.

Miridite su katolici – bez izuzetka. Katolici na isti način na koji su i mnogi pravoslavci postali muhamedanci – reč je o veri koja je među Arbanasima počela da se širi „pri kraju šesnaestog veka kada su katolici imali u celoj Albaniji 50.000 privrženika.

Od Puke Nušić se sa svojom pratnjom spustio u „pitominu gde rodi smokva i nar i gde se već beru bogati vinogradi“. Reč je o Zadrinju – Zadrimu u kojoj se na istočnom vrhu nalazi grad Danj, zapadnome Skadar, a južnom Leš. Ovo je najplodniji predeo u „Gornjoj Albaniji koji ima 25 sela, 15.000 katolika i 2.000 muslimana“. Od pravoslavnih nema ni jedne kuće – „i ako to uvek nije bilo tako“.

Mesto Mjest gde se Nušić zaustavio „na odmorak“ ima dva hana „jer se tu nagomilaju karavani koji se kreću iz Skadra ili stižu u Skadar i čekaju vrlo dugo dok skela jedan po jedan karavan prevozi“.⁵⁴⁷ To je i mesto gde Drim „raspline svoj tok, da bi sašao ka jugu i kod Leška utekao u Jadransko more“. Da se ipak ovde, za trenutak, zadržimo:

„Tako je obeležen Drimov tok u Hakartovoj karti Gorwe Albanije, rađenoj 1857. ili 1858. god.

Ali te iste godine u zimu (1858/59.) Drim je napravio sebi novo korito, udario od Mjeta na severozapad i otvorio put ka Bojani u koju upada pošto pod skadrom primi pritočicu Kir. Skardani su se dugo opirali Drimu i radili sve i sva da on ostane u svome pravom koritu, te da nosi vodi Lešu, ali on te zime probije sve nasipe, kojim su ga mislili ograditi i rušeći i plaveći po skadarskoj ravnici, probije sebi ravno korito za tok u Bojanu.

Ali prema svima znacima, neće to biti Drimu sa svim novo korito, jer je to korito označeno i na karti Koronela 1688. godine. No idući i Bojani, on

⁵⁴⁷ Isto, str. 127.

odvaja nešto malo vode i onim koritom koje ga vodi u Leš. Stanovnici Zadrima misle da ipak jedna trećina vode ide tim koritom i oni su zadovoljni i sa toliko, jer im je Drim pre svake godine grdne štete činio.

1881. godine bila je pozvana komisija stručnjaka, koja će ispitati uzroke poplave i ova je našla da poplave otud, što Drim nije zatvoren nasipom i što mu korito nije dovoljno duboko. Toga radi bio je udaren naročiti porez a u celji ovih radova, pa i mostarina na Drimskoj i Bojanskoj ćupriji bila je namenjena na tu celj. 1882. godine zaključen je bio i ugovor za regulisanje sa Trstanskom kućom Manos i komp. i švajcarskom kućom Hofer i iste godine otpočeti i radovi. No preduzeće je propalo što se lađa toga društva 'Crna Gora', zajedno sa preduzimačem Manosom i glavnim inženjerom Lambertom, utopila na ušću Bojane. Prekid radova je malo trajao pa je za tim sam Hofer produžio radove. No kako vlada, tako i stanovništvo činili su smetnje kompaniji, tako da je 2. januara 1883. godine došlo do otvorenog napada na radnike inženjere.

A sad, kad smo poznali Drim i na kraju toka i kad smo već preplovili skelu na Mjetu, hajdemo plodnom dolinom njegovom Skadru. Eno se, u dubini, preko rečice Kira uzdiže visoko Skadar na Bojani a ono za njim, ona gomila crna kamenja, zar ne kaže sama da je to naša Crna Gora".⁵⁴⁸

Ravnica u kojoj leži Skadar "prostire se između jezera skadarskog i Bojane". Samu varoš Srbi nazivaju Skadar, Arbanaši Škodra, Turci Iskenderije. Po Nušićevom, a i ne malom broju "istorika", mišljenju Skadar je dobio ime po Stevanu Crnojeviću, sinu Ivana Crnojevića koji je po poturčenju dobio ime Skender-beg - kada je zavladao oblašću Balšića. Staniša (Stevan) se inače poturčio "pod uslovom da može preuzeti vlast od brata Đorđa da bi njegovi naslednici "neprestano ratovali sa Crnom Gorom".⁵⁴⁹

Polovinom XVIII veka kod sela Bušati - južno od Skadra u njega se doseli izvesni Mehmed - beg koji se nastani u Tabak - mahali. Reč je o mahali koja je u Skadru "gospodarila situacijom". Kako Mehmed - beg uskoro „postade šef te stranke“ to i gospodari Skadra postadoše igračke u njegovim rukama - što konačno prihvati i Porta. Kao paša skadarski Bušatlija uskoro svoju vlast proširi i na Lješ, Ulcinj, Tiranu, Elbasan, Debar, Mađu i ceo Dukadžin. Da bi nasledno gospodstvo „obezbedio svojoj porodici“ Mehmad - paša „istrebi sve glavniije porodice, iz koje bi se mogli pojaviti protivkandidati na pašinsko zvanje“. Njegov sin Mahmud čak istrebi i „jednu sporednu granu svoje porodice“, vođen istom idejom.⁵⁵⁰ Mustafa - pašu je nasledio njegov sin Kara Mahmud - paša, a njega „mlađi

⁵⁴⁸ Isto, str. 128. i 129.

⁵⁴⁹ Detaljnije o istoriji Skadra pogledati kod Nušića, isto, str. 131 - 134.

⁵⁵⁰ Isto, str. 135.

brat i treći sin Mehmedov Ibrahim – paša koji je kod Porte stekao „toliko poverenje, da ga je postavila za velikog vezira Rumelije“.⁵⁵¹

Stojeći između jezera i Crne Gore, Pećkog i Prizrenskog sandžaka iz Kosovskog vilajeta Skadarski je bio „središte vojske koja je stajala prema Crnoj Gori“ – u vreme crnogorskog rata 1862. godine sam Skadar je bio „glavni stan poznatog Omer – paše“. U tom kontekstu Arnauti su i u Nušićevom vremenu Skadar smatrali svojom prestonicom. U njemu su se konačno nalazile „sve poznatije poglavice“, a bio je i „glavno sedište Arbanaške lige 1878. godine“:

„Ravnica, na kojoj se prostire Skadar, vrlo je plodna a dosta i obrađena, te gde – kad daje i dva ploda. Na njoj uspeva, loza, nar, kesten, a nije retka ni maslina, koja tek u primorju dospeva kako treba. Nad skaradskom ravnicom diže se jugozapadno, a preko Bojane, Taraboš, kao poslednji vrh onoga lanca koji ispunjava prostor između jezera i mora, a severositočno dižu se visovi Maranjaj i Cukal, koji se svojim kupastim oblikom ističe u gomili onih planina koje se spuštaju do desne obale Drimove kao ogranci severo-albanskih Alpa.

Zbog tih visova i brda, koja čine neposrednu okolinu Skadra, zimi mogu biti dosta jake zime i ako je leti pravo talijansko leto, tako da je nemoguće maći gde iz odaje. Poznate su i skadarske kiše koje mogu trajati i po tri meseca a kažu, da nigde nije strašnija grmljavina do u Skadru“.⁵⁵²

Središte Skadra je konak (saraj), vepa i velika zgrada zidana 1887. godine gde pored „civilnih vlasti, stanuju i dva bataljona vojske“. Pored njega je kao građevinska bila izuzetna i katolička crkva u koju je moglo stati i 2.000 duša. Tu su zatim i konzulati: engleski, ruski, talijanski i francuski. Grčki je ukinut da bi 1894. godine bio otvoren i crnogorski. Lepa je svakako i pravoslavna crkva sv. Aleksandra Nevskog – sazidana 1864. godine. Od 30.000 žitelja 15.000 je muhamedanaca, 13.000 katolika Arbanaša, 1.000 Srba pravoslavaca i 1.000 raznih.

Sam Skadar je podeljen na 27 mahala (Tepe, Tophane, Korezdi, Peroš, Paruc, Ajazma, Džamija – Cljak, Džamija – Kuš, Malare, Rustmal, Rustvogelj, Aratmađ, Aratvogelj, Seređit - žmal, Seređit - Vogelj, Mala Fetve, Mala Đuzevitve, Doganj – terzija, Tabak – mala, Kazas – mala, Pazar – mala, Kruet – pazari, Bezisten – pazar, Ribni – pazar, Kazina, Kale – mala i Bušat)⁵⁵³ „od kojih je najznatniji Tabak – mahala koja se nalazi pod samim gradom. Ima sela koja su tako blizu varoši „da gotovo njoj i pripadaju“ – u tom se smislu više mogu svrstavati u predgrađa a manje u odvojena sela. Naročito je interesantan deo varoši pod imenom Pazar koji leži na samom

⁵⁵¹ Isto, str. 135. i 136.

⁵⁵² Isto, str. 143.

⁵⁵³ Isto, str. 145.

„izlazu Bojane iz jezera“ koji ima 1.600 dućana i magaza. Upravo se zbog toga noću i zatvara „i čuvaju ga naročite straže koje plaćaju trgovci“.⁵⁵⁴

Skadar je inače „od vankada“ bio važan trgovački centar - žudeći za njim Mlečići su „drage volje pristajali da plaćaju i po 1.000 dukata godišnje od skadarskih prihoda Balšićima i Despotu Stefanu“. On je bio svojevrsna kopča evropskog i zapadnog dela Carstva - sve dok železnica nije „vezala Solun sa Evropom i unutrašnošću Turske“.

U kakvoj je poziciji bio Skadar Nušić nam vrlo precizno i statistikom predočava:

„Danas Skadar još nije propao; njega još drži blizina mora i potreba cele prostrane okoline, udaljene od svojih drugih centara i upućene na njega jedinim saobraćajnim vezama, ali je ipak Solun i prema Skadru pretežno maha. Prizren, Peć, Đakovica, Priština, ceo novopazarski sandžak, Ohrid, Prilep, Kruševo pa i Debar, obrnuli su se Solunu a Skadru su ostale mušterije iz planina i najbliže okoline mu.

To se opaža i na razlici u statistici uvoza i izvoza sadašnjeg i ranijeg. Prema utvrđenoj statistici od 1. oktobra 1887. godine pa do 30. septembra 1888. godine, vrednost uvoza je bila 1,039.000 dinara u zlatu a izvoza 770.000 dinara u zlatu. Dvadeset godina među tim pre (1864. godine) uvoz je Skadra iznosio 1,200.000 dinara a izvoz 2,000.000 dinara. Ta je razlika još više pojačana kada je u proleće 1888. godine otvorena i poslednja veza između Evrope i soluskog trga, linija Vranje - Skoplje, a koliko tek više kada je od Soluna pružena veza i do Bitolja.

Skadar uvozi sav kolonijalni esap: kafu, šećer, liker - rum, pirinač i t. d. a izvozi ovče i jareće kože, loj, rogove, kosti, kardovan, kukuruz, laneno seme i t. d. Sva trgovina Skadra danas je u rukama Austro - Ugarske. Italija, koja je nekad Skadar smatrala kao svoju pijacu, izgubila je sve razloge da ga i dalje tako smatra“.⁵⁵⁵

S leve strane Bojane pružala se Zadrina koju s desne strane graniče jezera, Bojana i more. To je svojevrsan planinski “zemljouž” koji se pruža od Virbazara preko Skadra do utoka Bojane i pripada joj i sam Bar - “nekadašnje pristanište skadarsko”. Taraboš, Rumija i rečica Crmnica dele Zabojanu na dve oblasti - “oblast koja čini jugozapadnu obalu Skadarskog jezera i koja se zove Krajina i oblast koja slazi k moru i koja nosi ime Mrkovići po plemenu koje ga naseljava”.

Krajina je kršna, ali i vrlo rodna - šume, vinogradi, voće, a neguje se i svilena buba. Pored muhamedanaca i katolika tu ima i Srba pravoslavaca. On broji 29 sela. Pravoslavna: Seoci, Lukiće, Dobanoviće, Vukiće, G. Krnjice, D. Krnjice i Luka. Katolička: Dedić, Gurezi, Pančice, Karanik,

⁵⁵⁴ Isto, str. 146.

⁵⁵⁵ Isto, str. 148. i 149.

Đurovce, Livare, Tejane, Široko. Muhamedanska: Babovište, Bele, Dragoviše, Runje, Usijerča, Ćurjen, Barjaktarovići i Zogane. Drečevica, Šestane i Vučedabić su pravoslavna i katolička, a Muriće Gornje i Donje muhamedanska i katolička.

Deo koji naseljavaju Mrkovići čini jednu veliku porodicu koja se sva isturčila. Prvi su se isturčili Nikezići – pre svih pop Marko na sv. Vrače iz inata “što je odocnio a drugi sveštenik završio liturgiju pre njega”. Za njim je, naravno, krenula sva pastva. Bratstva su im, međutim, zadržala prezimena: Boškovići, Vulići, Nikezići, Pekovići, Božići, Miloševići, Petriševići, Grdovići, Dabčevići, Brkanovići, Peročevići, Paljovići, Vučkovići, Ivanovići, Vukovići, Perazići, Androvići, Marketići i Nikačevići. A ima prezimena kao: Kadići, Seferovići, Kalamperovići i t.d. koja su izvesno postala posle poturčivanja.⁵⁵⁶

Pošto je prenoćio u Obodu Nušić zorom nastavlja put niz Bojanu:

“Sinje more! Na tvojim plećima ja se sad odmaram mirno, tiho. Daleko su planine koje su me zamorile; daleko su ljudi, daleko događaji. Mi smo ovde sami, ja i ti ili bolje ti i ja, i sad ovako bar (u četiri oka), kad si tako vedra, tako čista, tako nasmejana lica, reci mi šta je to što me je od rana detinjstva k tebi zvalo; što me je uvek k tebi u pohode mamilo; sa čega sam te toliko uželeo i što sam toliko srećan kada sam evo sad na tvojim valima? Da li su to bajke koje te kite ili možda neko opravdano osećanje što si ti naše more, srpsko more? Da li je to ljubav ka lepoti tvojoj i tvojih bajnih obala ili možda poštovanje, bolje strahopoštovanje, pred veličanstvom sile tvoje?

Po tvojoj površini plovi tiho i suv maslinov listak pao sa dalmatinskih obala: po toj se površini igra i šarena bubica a njom plove i krepki, oružani gradovi, - i ti to, i jedno i drugo, jednakom strpljivošću nosiš na tvojim plećima!

U tvojim mračnim dubinama stanuju čitavi čarobni svetovi, ližu se kristalni dvorovi u kojima borave vile brodarice i očarani vitezovi a stanuju u tim dubinama i oni užasi i one besne strasti koje se otud kreću, prevlajuju kroz masu kojom si ti pokrilo tvoje dno i iznose se na površinu da se sa nebom u koštac hvataju, da se podsmehnu sili čovekovojoj i da prkose sili Božjoj – i ti to i jedno i drugo jednakom ljubavlju čuvaš u svojim nedrima!

Reci mi, kada si tiho i mirno, da li je to onaj mir koji izaziva poimanje veličine svoje; ili je to umor, ili su to časi griže savesti za ona zla i bede, koje ti u danima bure počijiš? Mora da je jedno, jer kad si tako mirno i tiho, tvoje čelo i ako vedro, ipak je ozbiljno, kao čelo onoga koji razmišlja?

⁵⁵⁶ Isto, str. 155.

A kad uskipiš, reci mi, je li to strpljenje koje te izdaje, ili se buniš što su ti za vreme mirovanja ljudi omalovažavali veličinu sile, ili te možda ljuti što su ljudi i tvoju vodu poprskali ljudskom krvlju pa je hoćeš da izneseš iz svojih dubina, da je zapeniš i razdrobiš u sitne kapi, da ih dobaciš nebu te da mu se narugaš: ili ti je krivo što su ljudi i kroz tvoje dubine provukli žicu koja pronosi ljudsku reč a ti bi možda htelo, da se u tvojim nedrima ne čuje reč ljudska, reč pakosti; ili se ti to boriš za slobodu? – Takvom očajničkom borbom, koju ti vodiš kada se iz tvojih mračnih dubina krene sav onaj bes, sve one sile i strasti, kada se krene i uskipi sve što je u tebi – bori se samo narod kad za slobodu vojuje, kad raskida linije, te lomi i ruši sve što ga je pritiskalo i davilo. A tražiš li je i ti? Koji su to lanci što su tebe sregli, koja je to sila koja je tebi oduzela slobodu, i koja je to snaga što je tebe savladala?

Ili ti možda tvojim mirom iskazuješ tugu za onom svetlom prošlošću tvojom, koju i ja sad sanjam na valima tvojim, jer to beše srpska prošlost; a burom tvojom hoćeš možda da zanihaš kopno te da zadrhću one lepe obale tvoje i na njima uspravano pleme srpsko, pa da ga naučiš kako mu se valja boriti?

Ako je to, Sinje More, ja pojmim zašto sam davno i davno, žudeo za tobom, i zašto sam te još iz daleka voleo, te daj Bože da ovaj naš poverljivi razgovor postane što pre reč - rečena i sverovana!...

Još malo, pa sunce priđe bliže svome legalu i nebo do malo čas svetlo, obuće skrlet opervažen zlatom, a kopno poče da dobija sve jednostavniju modru boju, te visoke planine koje, drugače obojenim nebom dobiše novu osnovu za sobom, ocrtase se jasnije svoji oblicima. Pa onda, u jedan mah poče i more da se kreće, počeše da mu se nadimaju grudi, najpre neosetno, tiho, a odmah zatim naglo, burno, kao grudi mlade devojke pri prvom poljupcu. A u tom času već i sunce se sa svim blizu naže i pritište na čelo pučini svoj vreli, svoj žarki poljubac”.⁵⁵⁷

28. 5. Kosovo - opis zemlje i naroda

Samo ime Kosovo koje traje i kao “centar” Balkanskog poluostrva i koje očito da svoje ime nosi iz praotadžbine Slovena”⁵⁵⁸ treje i obgrljeno između dva lanca planina - Kopaonika i Šare. Dok se prvi niže od severozapada ka jugoistoku (Sokolica, Crnuća, Ploča, Barelj, Ravnište, Čuka, Ogoreljak, Živanova livada, Gradina, Grdeč, Prugovac, Mrampr, Grštić, Koznica, Orma i Žegovac) drugi od Šare ide ka severozapadu (Siriničke planine, Nerodimka, Crnoljeva, Jezeričke planine, Goleš,

⁵⁵⁷ Isto, str. 165, 166. i 167.

⁵⁵⁸ Branislav Nušić, Kosovo - opis zemlje i naroda, knj. I, Prosveta - Beograd, Jedinstvo - Priština, 1986. str. 11.

Grabovačke planine i Čičavica). Što se polja tiče najznatnije je Kosovo – pruža se od Sitnice “pa do utoka Laba” u nju. U južnom se delu Kosova prostire Paun – polje, od podnožja Žegovca pa do Sazlije, a od sela Kosina ka Kačaniku Obica.

Najveća reka Kosova je Sitnica koja izvire iz sela Robovca da bi se kod Mitrovice ulila u Ibar. Od pritoka su joj značajnije: Trepča, Smrekovnička (Dobrolučka) reka, Slatinska reka, Vučitrnska, Lab, Brnjička reka, Gladna voda, Prištinska reka, Gračanica ili Graćanska reka, Rovina, Janjevac, Žegovac, Smoluša, Marevačka reka, Godimka – sve se u Sitnicu ulivaju s desne strane. S leve strane su: Svinjarska, Nevoljanska, Streoc, Drenica, Vodovađ, Crnoljevka ili Crnoqevska reka i Slivovka. Pored ovog sliva kosovskom pripadaju i one reke koje nisu u Sitničkom: Ljuška – na severu, Nerodimska – na jugu i Lepenčeva pritoka.

Planinskim lancem odvojeno od Srbije ono se i klimatski otrglo od nje – više zadire u oblast sredozemne klime. Prosečna godišnja temperatura se kreće oko 10^oS. Zime su “dosta pozne”, prolećni dani su vlažni, leta su žarka i sušna, dok u jesen padaju magle i drže se dugo.

U pogledu faune gotovo da je jednako Srbiji. Od sisavaca diminiraju zec, lisica i vuk. Retki su medvedi – tek kad siđu sa Kopaonika. Srna najviše ima u Čičavici. Od ptica su prisutni: slavuj, čašljuga, ševa, vrabac, čaplje, orao, živi orao, jarebica, divlja patka... Reke su pune šarana, linjaka, kečiga, crvenperki, smuđa i raka. Mladica ima samo u Ibru, a pastrmki Nerodimlju, Labu i Drenici. Jegulja u Devičkoj reci – teških i do 1 kg.

Po Berlinskom kongresu iz 1878. godine od delova Bosanskog i Prizrenskog vilajeta stvoren je Kosovski koji se deli na šest sandžaka (okruga): Skopski, Prištevački, Prizrenski, Pećki, Pazarski i Teslidžijski (Pljevlje). Sandžak se deli na kajmakame (srezove). Na čelu sandžaka je Mutaserif čiji je najvažniji posao „zbiranje poreza“ koji se deli na: virgiju – porez na imanje, ušur – desetak, agnom – porez na stoku, rasumat – vrsta trošarine, bedelj –askerija - svaka muška glava rađanjem plaća 38 groša. Izvan ovog upravnog aparata trajao je samo predeo Drenice koji se deli na kaze i opire svakom zakonu. Na čelu su krene – arnautski poglavari, a vlada se po leks – kanonima, nepisanim zakonima.

Pored građanskog postoji i krivični sud. Na čelu prvog je kadija, a drugog cezareiz. Apelacija je u mestu vilajeta – Skoplje, a kasacija u Carigradu.

U vojnom delu Kosovo pripada trećoj ordiji sa sedištem u Bitolju, odnosno Solunu. U Prištini je samo redifska – rezervna komanda. Postoje dve kasarne: u Prištini iz 1884, i Mitrovici 1893. godine.

Najvažniji putni pravci su: Mitrovica - Vučitrn - Priština - Kačanik - Skoplje, Priština - Đakovica, Priština - Prizren, Priština - Kuršumlja i Priština - Gnjilane. Najvažnije saobraćajno sredstvo je železnica koja linijom Skoplje - Mitrovica zahvata celo Kosovo.

Najvažnije zanimanje je zemljoradnja, a nešto manje stočarstvo. Obrada zemlje je zastarela pa „tako krasno polje... nije onoliko obrađeno koliko bi to svako mislio da jeste“.⁵⁵⁹

Osim žita, ovsa, raži i kukuruza proizvodi se i pasulj, kupus, kromit (crni luk), praziluk, tikva, bostan... Od industrijskih biljaka najviše je konoplja, dok lana nema. Slabo je i vinogradarstvo. Ni šuma nema mnogo. Tamo gde je ima dominiraju: rastovina, bukovina, smrča, brez i jela. Od stoke ima: goveda, konja, svinja, ovaca, koza, bivola, magaraca. Goveda i ovaca samo je koliko je potrebno.

Iako je u propadanju, za svoje potrebe, od zanata su prisutni: bojadžijski, grnčarski, nožarski, berberski, kantardžijski, kastrarski, rogozarski, tinedžejski, sajdžijski, kujundžijski, jorgandžijski, terzijski, ćurčijski, mutavdžijski i šeramidžijski.

Osim žita sa Kosova se izvozi još: kukuruz, ječam, stoka, koža, kordovan i vuna. Uvoze se: so, gvoždje, mesing, čelik, bakar, olovo, zejtin, bolji duvan, bolje brašno, boje, žigice, čoja, papir, staklarija, šećer, kafa... a iz: Engleske, Austrije, Francuske, Drbije i Bugarske. Jako je bilo prisutno i krijumčarenje.

Pazarni dani su bili po jedan u nedelji: Priština - utorak, Gnjilane - četvrtak, Vučitrn - petak, Mitrovica - ponedeljak, Kumanovo - subota...

Kad je posle Maričke bitke jedan „nekulturni narod“ - turski, zavladao „više kulturnim“ - srpskim koji sa tim nije mogao da se pomiri to je nemonovno dovelo do njegovog proređenja na Kosovu. Napuštena „krasna sela i plodne zemlje“ ubrzo su naselili Arnauti koji su sašli sa svojih planina, „nerodnih i pustih“.⁵⁶⁰ Taj prostor naselili su „proterani Arnauti“ iz Srbije - poznati pod imenom muhadžeri. Pored njih ovaj prostor naseljavaju i Osmanlije - pravi Turci, Čerkezi, Vlasi, Jevreji i Cigani.

Po statističkim podacima koje u svojoj knjizi iznosi Nušić srpskih je kuća šezdesetih godina XIX veka bilo 1.956, ili 14.119 duša - 7.211 muških i 6.908 ženskih.⁵⁶¹

Varoši, kojih na Kosovu nije bilo „više od tri“ karakterišu opšte osobine i jedan opšti tip - „mokri krovovi potonuli u zelenilo“, tanki dimnjaci, visoka minareta i sahat - kule. Ulice su krivudave i uske „sa rdavom kaldrmom“, prljavi hanovi, nečista dvorišta i „dugački jednostavni

⁵⁵⁹ Isto, str. 55.

⁵⁶⁰ Isto, str. 76.

⁵⁶¹ Detaljnije o ovome pogledati kod Nušića, isto, str. 80 - 86.

zidovi koji kriju u dubini bašte kuću“. Nešto više Nušić beleži o: Janjevu, Ferizoviću, Prištini, Vučitrnu i Mitrovici – tu svrstava i varošice sa svojim odvojenostima.

Sve one imaju i mahale, muhadžerske mahale – naseljene iseljenim Srbima i Cigan – mahale. Svaka mahala ima svoga starešinu – muktara koji pre svega vodi brigu o porezima, i upravu – beladiju (opština) koja ima reiza – predsednika i šest ajaza - članova od kojih dve trećine čine Turci.

Dućani se u varošima i varošicama “vrlo retko otvaraju”, ali i “rano i zatvaraju, čim zađe sunce”. Kuće su od slabog materijala - ćerpika i blata – a krovovi prekrivani ćeramidama. Malo ih ima na dva sprata, a “lice im je okrenuto avliji”.⁵⁶²

Javni život Srba „predstavljen je najvećma u opštinama“ koje se sastoje od „dvanaest lica sa protom na čelu“. Kako opštinu biraju esnafi to se u nalazi po jedan čovek iz nje. Izabranu opštinu potvrđuje mitropolit. Iz njenog se sastava biraju „po dva tutora (jepitropa), crkvenii školski“ – koji vode brigu o njima. Jepitropi su aktivni i po selima, „a sva druga pitanja, i za ta sela, rešava varoška opština“.⁵⁶³

Svako selo ima crkvu, školu i mehanu i na njoj se najviše obrađuje zemlja – stoka se uglavnom neguje za svoje potrebe. Ipak, malo seljaka ima i svoju zemlju - žive na čipčijskoj. Najveće srpsko selo na Kosovu, Gornja Gušterica, ima 70 kuća, a najveće arnautsko 150.

Svako selo nadalje ima kmeta i „ilidže – ako je u njemu i crkva onda je tu i „jepitrop“ (tutor). Tu su još i birov – protoćer i poljak. Ako u selu ima i jedan Arnautin onda je on kmet. Kod njegovog izbora ne preteže sposobnost, do starost i bogatstvo. U novije vreme birani su i mlađi – pismeni ljudi.⁵⁶⁴

Svaki ženjen u kući mora imati posebnu zgradu koja se zove trem – tamo gde su dve jedna se zove sobam a druga pregrada. U sobi pored tornja – postelje od drveta i oružja, ako ga ima nema ništa više. Tu su od zgrada još: ambar, bačevina, pojata za stoku, naslon i plevnja za plevu i slamu, koš za kukuruz, pilečnik, guskarnik, kominje... Dvorište se zove obor i ograđeno je pletenim prućem i trwem. Ulazi se u njega na “velika dvokrilna vrata”.⁵⁶⁵

Vrlo je interesantno “zborište za devojke” – “busarnice”.⁵⁶⁶

Kosovo pripada Raško – prizrenskoj eparhiji čija je „stolica u Prizrenu“. Njoj pripadaju sledeće varoši: Prizren, Priština, Gnjilane, Vučitrn,

⁵⁶² Isto, str. 94.

⁵⁶³ Isto, str. 99.

⁵⁶⁴ O načinu suđenja u selu detaljnije pogledati kod Nušića, isto, str. 103. i 104.

⁵⁶⁵ Isto, str. 107.

⁵⁶⁶ Opširnije kod Nušića, isto, str. 108.

Mitrovica, Peć, Đakovo, Novi Pazar, Senica, Nova Varoš, Belo Polje, Rožaj, Berane, Plav, Gusinje, Priboj, Pljevlja i Skadar.

Od crkava Nušić na Kosovu registruje: Hram Sv Uspenja u Gračanici, Hram Sv. Nikole u Prištini, Hram Sv. Ilije u Vučitrnu, Hram Sv. Save u Mitrovici, Hram Vavedenja u Lipljanu, Hram Sv. Dimitrija u Dobrotinu, Hram pokrova Bogorodičinog u Babinom Mostu, Hram Sv. Arhandela u Gornjem Nerodimlju, Hram Sv. Jovana u Donjoj Gušterici, Hram Sv. Petke u Lapljem Selu, Hram Sv. Nikole u Banjskoj. Tu su zatim i crkvinja: Hram Sv. Uroša u Nerodimlju, Hram Sv. Jovana Preteče u Samodrežu, Hram Sv. Stevana u Banjskoj, Hram Sv. Đorđa na Zvečanu, Hram Sv. Ilije u Gornjoj Gušterici, Hram Sv. Grigorija u Livadi, Hram Sv. Nikole u Donjoj Brnjici, Hram Sv. Nikole u Sibovcu, Hram Sv. Bogorodice u Gornjoj Nerodimlji, Hram Sv. Arhiđakona Stevana u Slavkovcu.

U nekim se selima i ne zna koji su hramovi: Bresje, Sušica, Slovinja, Oklap, Žegovac, Krojište, Petrovo, Topličanje, Ribare, Dobranja, Dobrevo, Gadimnja, Svrčin, Štimnja, Batusa, Skulanovo, Lepina, Ugljare, Plešina, Gornja Sudimwa, Svinjari, Nevoljane, Rasnik, Pontine i Kolo.

Od 1894. godine „sve su škole“, na prostoru Kosova, priznate za srpske, i, po odobrenju vlasti, stavljen je nad svakom školom natpis: *Srpska pravoslavna škola*.

U školskoj 1895/96. godine broj učenika po mestima bio je sledeći: Priština - 236 muškaraca i 65 devojčica, Mitrovica (74 - 23), Vučitrn (76 - 22), Nerodimlje (27 - 1), lipljan (24), Gračanica (30 - 5), Gušterica (41 - 2) i Dobratin (26) što u ukupnom zbiru iznosi: $534 + 119 = 653$. Od predmeta su bili zastupljeni : nauka hrišćanska, srpski jezik sa slovenskim, zemljopis, račun, poznavanje čoveka i prirode, pevanje svetsko i crkveno, ženski rad - u ženskim školama.⁵⁶⁷

Momče stasa sa 17, a devojka sa 13 godina. Čin udaje ili ženidbe na selu se svodio na kupovinu devojke - "momak daje novac za spremu devojačku". U kući se momačkoj inače svi dogovaraju oko toga s kim će ženidbom momka da se sprijatelje, dok u devojačkoj "devojkicu neće dati onoj kući koja slavi istu slavu" - ma iz kog sela bio. Ne retko deca su se prosila još kao mala, čak "i odmah po rođenju".

Muš je, inače, prvi gospodar žene. U kući žena ne govori, muževljevo ime u razgovorima ne pominje. Dok su mladi sa njima, kad negde idu, obavezno ide i neko stariji. Sramotom se smatralo kad između sebe govore - čak i u kući. Sramota je kad žena već prve godine dobije dete, plače za prvim umrlim detetom ili mužem. Kad muž tera ženu čini to tako

⁵⁶⁷ Detaljnije ovome kod Nušića, isto, str. 116 - 122.

što joj u prisustvu dva čoveka nožem odseče parče bošče – kecelje, a to se čini kad je uzrok razdvajanju nepoštenje.⁵⁶⁸

Od imena koja se deci daju pri krštenju najčešća su: “Andrija, Anđelko, Božidar, Bojko, Vukašin (Vučko), Veselin, Veljko, Veličko, Gvozden, Dušan, Despot, Dejan, Danilo, Đeka, Đuka, Živko, Zorko, Ivan, Jordan, Kuzman, Krsta, Lazar, Mitar, Marko, Miljko, Milan, Mihaklo, Milosav, Manasije, Mladen, Marinko, Nedeljko, Pava, Petko, Rajko, Rada, Stamat, Stanisav, Stamenko, Spasoje, Stanoje, Stojan, Sava, Stanko, Trajan (Troja), Cvetko.

Bisena, Božana, Bosička, Bojana, Vsela, Velika, Grozda, Gojta, Dosta, Davina, Danka, Duška, Đurđa, Živana, Zlatana, Ikonija, Jordana, Jeglika, Jevra, Krstana, Karanfila, Manasija, Mirjana, Mladena, Milena, Miljojka, Niklija, Nada, Neda, Petra, Petkana, Rusanda, Rosa, Rumena, Spasena, Stevana, Savka, Stana, Stojanka, Srebra, Sanda, Sindelija.

Po varošima su većinom kalendarska imena koja su skraćivanjem i tepanjem postala pravi nadimci, kojima je prvobitni oblik gdekod sasvim izgubljen. Tako: Lala, Pota, Ničko, Dela, Gala, Gata, Zala, Pana, Cana, Fila, Kolja, Mana, Dena, Dika, Kita, Zara, Đika, Panka, Tana, Veta, Kanka, Kina, Zojka, Risa, Gika, Sutka, Čoka, Kana, Nika, Stanka.

Ime Stana i Stanoje, Stojanka i Stojan daju deci kad se deca ne drže, pa to dete stane. A ime Dosta daju kad žena rađa samo žensku decu pa da bi bilo dosta”.⁵⁶⁹

Usprkos preporukama grčkih vladika da seljaci napuštaju slavljenje slava taj običaj je ipak ostao da traje kao najkarakterističniji običaj srpski. Koliko je sklonost ka slavi bila izrazita svedoči i činjenica da su je zadržali i oni Srbi koji su u ovim krajevima „zagubili“ i jezik i veru – slavu su zadržali. Najviše su se slavili: Sv. Nikola, Sv. Jovan, Sv. Arhanđel Mihajlo, Sv. Petka, Sv. Dimitrije, Sv. Đorđe, Sv. Vasilije.

Neke su kuće slavile čak i dve slave – kad se u kuću unosi uljez (pastorak ili zet).

Paralelno sa ovim srpsku je populaciju ovde karakterisalo i pobratimstvo gde se „pobratim smatra kao rod“. Običaji su u ovom slučaju često različiti, tim više ako se zna da je ne redak slučaj bio i taj da se bratime Srbi i Arnauti. Bilo je, međutim, i lažnih pobratimljenja.⁵⁷⁰

U drugoj svojoj knjizi Nušić se bavi istorijom, mitom i aktuelnim stanjima u odgovarajućim varošima ili područjima koja nam pružaju široku lepezu svedočanstava zarad svestranijeg poznavanja ovog prostora. U ovom trenutku mi ćemo se zadržati, i to delom, na samo neka od njih:

⁵⁶⁸ Opširnije kod Nušića, isto, str. 135.

⁵⁶⁹ Isto, str. 124.

⁵⁷⁰ Opširnije pogledati kod Nušića, isto, str. 176 – 182.

Priština

Nasuprot zvaničnim podacima da je u vreme kada je bila proglašena za sedište vilajeta brojala oko 1.800 kuća - broj koji se ubrzo podigao na 3.760, od kojih su 3.170 turske i arnautske, 420 srpske, 100 ciganske, 50 jevrejske i 10 - 15 cincarske i jevrejske i da je imala 18.800 stanovnika - 5 članova porodice u kući prosečno, Nušić ipak nalazi da ona nema više od 12.000 stanovnika.

Ona se inače deli na 4 dela (kvarta): Panađurište, Varoš, Lokač i Ciganlija, ili 13 mahala: Jarar, Pirnas, Alaedin, Hasan - beg, Jubuz - efendija, Asan Emin, Ramadanije, Hatunije, Mehmed - beg, Jusuf - Čelebi, Džami - šećir, Džami - sagir i Hamadije. Od građevina su značajnije: konak (saraj) - gde je centralna vlast, vojna bolnica - dovršena 1894. godine, veliki parni mlin, nova opštinska kuhinja (beladija), depo - skladište oružja, jedna barutana, 12 hanova, nekoliko magaza i 500 dućana. Tu je i srpski konzulat - otvoren 1889. godine.⁵⁷¹ Tu su tri velike i 10 malih džamija i jedna pravoslavna crkva, hram Sv. Nikole - podignut 1830. godine na temeljima jedne stare crkve.

Muratovo tulbe

Nalazi se „jedan sahat severozapadno od Prištine a pet - šest minuta levo od puta. U sanduku u tulbetu nalazi se samo “drob sultana Murata” - “telo je preneto u Brusu”.

Gazi - Mestan

Ovde se nalazi “grob turskog barjaktara iz kosovske bitke”. U jednom drugom “vele” da je grob “siliktara Muratovog (štitonoše”. Barjaktar se po priči zvao Mestan. Kako gazi znači pobedilac to dolazimo do „najprirodnijeg objašnjewa imana Gazi - Mestan“.⁵⁷²

Gračanica

Kralj Milutin je manastir podigao „na temeljima ili bar na mestu starog kakvog manastira“ - dovršen je septembra meseca 1321. godine.⁵⁷³ Ono što je za nas u ovom trenutku interesantno jeste da je škola u njoj postojala uvek - iako su ranije „manastirski đaci učili (samo) crkveno pojanje“. Od 1874. godine u nju su uvedene „školske knjige“ - kada je u njoj „uliteljevao Stevan Maksimović“. Ponovni rad otpočinje 1881. godine.

⁵⁷¹ Prvi srpski konzul Luka Marinković je ubijen u Prištini 19. juna 1890. godine - ubili su ga Arnauti.

⁵⁷² Isto, kw. II, str. 210.

⁵⁷³ Opširnije kod Nušića, isto, str. 222.

Samu Gračanicu čine dva dela: crkva i preprata.⁵⁷⁴

Janjevo

Značajno rudarsko mesto čija je istorija vezana sa Novim Brdom. Ono je "središte Janjevske katoličke kurije". Stanovnici su uglavnom doseljenici, "ali se zna i za pojedine kuće za koje se tvrdi da su još pre Turaka ovde". Reč je o kućama Glasnovići, Palići i Golomejići. Doseljenici su uglavnom iz Prizrena, Đakova, Peći i Kratova. Odećom po pravilu podsećaju na meštane Prizrena - odakle su uglavnom i žene, ili iz Vlaške i Bugarske. Te odlike ih bitno i razlikuju od Kosovaca.

Lipqan

Jedan od najznačajnijih gradova još iz vremena rimske Dardanije. U lipljanu je i u Nušićevo vreme postojala srpska osnovna škola - otvorena 1866. godine da bi sve do 1896. u kojoj je „bilo samo tri razreda i jedan učitelj“. Te godine se otvara i četvrti razred „a i ženska škola“ - tako da „pored učitelja, ima danas i učiteljka u Lipljanu“.⁵⁷⁵

U njoj postoji i crkva - „valjda jedna od najstarijih crkava na Balkanu“.⁵⁷⁶

Ferizović

Ferizović koji se „odskora naziva zvanično Ferizbej“⁵⁷⁷ je „upravo jedna železnička stanica ili skela“. Pre železnice to je bila samo „mala šuma ili jedna ili dve ciganske kuće“. Vlasnik tog čifluka je bio "izvesni Feriz - beg" - po kome je često i dobio ime.

Železnička stanica je oko sebe ubrzo "podigla čitavu varošicu od čak 400 kuća i oko 150 dućana. Stanovnici su većinom stranci: Vlasi, Latini i Srbi iz Prizrena. U njoj postoji jedna džamija sa turskom školom kraj nje. Molbu da otvore svoju školu su 1892. godine podneli i Srbi. Sa odgovorom se odugovlačilo sve do 1897. godine kada se fermanom odobrava - „mesto, na kome će se zidati srpska škola, poklonio je narodu jedan bogati Vlah (cincarin) iz Lipljana Đorđe Paškov“ - on je kasnije poginuo od Arnauta.

Vučitrn

⁵⁷⁴ Detaljnije o njoj pogledati kod Nušića, isto, str. 223 - 231.

⁵⁷⁵ Isto, str. 240.

⁵⁷⁶ Detaljnije kod Nušića, isto, str. 241 - 144.

⁵⁷⁷ Isto, str. 247.

Reč je o varoši koja od 1834. godine srpaku crkvu – zahvaljijući Simi Lukiću i Peru Cupiću „koji su sve svoje imanje satrli oko toga“. Već 1872. godine sagrađena je i školska zgrada – u njoj rade dva učitelja „a posećuje je do 120 đaka“.

Zamiljiva znamenitost ove varoši je u *Starom mostu* koji je sad na suvom „jer je Sitnica prokopala malo dalje drugo korito“. Ovaj most „ima devet svodova od kojih su tri srednja toliko velika i široka da se pod njima dvoja kola razmimoilaze“.

Mitrovica

Leži „na laktu Ibrovom“ u kome se Sitnica uliva u njega. Reč je o „najlepšoj varoši kosovskoj. Varoši koju „naša narodna pesma naziva Šeher – Mitrovicom“. Jedna o „znatnijih građevina“ je veliki most na Ibru „koji je podignut 1884. godine“. Prepuna je i „dosta uglednih kuća bogatih Turaka“. Tu su zatim „turska ružija i srpska osnovna škola“.

Pored 5 džamija ima i „jednu pravoslavnu crkvu“ – „u jednoj maloj i oniskoj kući“. No, u leto 1896. godine „mitropolit prizrenski Dionisije... udari kamen temeljac novom hramu Sv. Save, koji će prema nacrtu, biti jedna od najlepših crkava u Staroj Srbiji“.⁵⁷⁸

Zvečan

Reč je zapravo o razvalinama znamenitog grada Zvečana „na jednom kupastom brdu“. Gradu koji doista ima znamenitu istoriju. Nušić nas podseća na samo tri detalja na koja i mi ovde želimo skrenuti pažnju:

„Čitav niz događaja, i slavnih i tužnih, sahranjen je u razvalinama grada zvečanskog, koje se razvale s dana na dan sve više rasipaju. U istoriji se prvi put pominje Zvečan 1093. godine, u grčkih pisaca koji opisuju ratovanje velikog raškog župana Vukana sa vizantisjkim carem Aleksejem I Komnenom, kojima je ratovima ovaj hrabri župan težio da pridobije celo Kosovo. Posle prvog pada Vukanovog u vizantijske zemlje, kada se krenu velika vizantijska vojska pod upravom svetokratora Jovana, Vukan se zatvori u Zvečan i odatle se noću spusti u vizantijski tabor te izvrši znamenitu pobedu na Lipljanu.

Blizu sto godina posle toga, Nemanja se spusti sa Zvečana i stvori samostalnu srpsku državu. To biva 1170. godine. Na Zvečanu je proveo Nemanja onu znamenitu noć uoči borbe sa svojom braćom. Te noći držana je na Zvečanu, u crkvi Sv. Đorđa, sveta liturgija, bdenije i, sva služba po redu' i Nemanja pred oltarom ,podignuv oči i ruke svoje ka nebu, vapijaše Bogu svojemu iz dubine srca: Sudi, gospode, onima koji me vređaju i

⁵⁷⁸ Isto, str. 188.

zabrani onima koji se bore sa mnom; uzmi oružje i štit i stani u pomoć meni!’ I rano izjutra, kad je obasjalo sunce, otvori on kapije na Zvečanu, siđe među svoju vojsku, koja je ležala kod utoka Sitnice u Ibar i razbi neprijatelje svoje, bliz grada glagolemago Zvečan’.

Na Zvečanu su sahranjene i mošti Konstantina, nezakonitog sina kralja Milutina koji je Dečanskome bio takmac o kraljevsku krunu. Posle smrti kralja Milutina nastao beše građanski rat između Vladislava, sina Dragutinova, i Konstantina, sina Milutinova. Posle mnogo prolivene krvi Konstantin dopadne teških rana, padne u ruke Vladislavu koji zapovedi da ga obese. Sahranjen je u Zvečanu.

No još jedan težak zločin izvršen je – po tradiciji – na Zvečanu, zločin od 13. novembra 1331. godine.

Dušan se krenu iz Skadra u sredu po ponoći i za dva dana stiže i opkoli dvor svoga oca u Petriču u kome se razleže plač i kuknjava. Okovaše Dečanskoga i odvedoše ga u grad u Zvečan u tamnicu, zajedno sa ženom. Prođe malo vremena i – ‚kralja oca su udavili u tamnici’ na Zvečanu, kako priča narodno predanje“.⁵⁷⁹

28. 6. Sa obala ohridskog jezera

Prateći lepotu Ohridskog jezera B. Nušić naročito skreće pažnju na detalj kada ono „u času bure kao okovan džin... udara o hladne zidine tamnice. Nezaobilazna je u tome svakako i slika Galičice jer je pod njenim najvišim vrhom i jezero samo najdublje. Galičica koja uvek izlazi kao pobedilac u borbi sa talasima burnog jezera.

Pored planina sela su se oko jezera pobola i u njene ravnice nasuprot gradovima koji su kraj obala u kojima, usprkos bogatstva jezera ribom u glavna zanima stanovništva izrastaju „ćurčiluk jal’ grnčalu“.

Opisujući čamce koji plove jezerom Nušić primećuju da se oni bitno razlikuju od onih na Kosturskome, Maličkome, Ostrovskom ili Prespanskom jezeru. Kako čamdžija „od njega zarađuje“ to je on prirodno i skup – odgovara ceni paru volova. Takvog su kvaliteta da mogu voziti „po četrdeset osoba i tovar koji još prodavci nose“. Sami vozari su zdravi, krepki, vredni, mišićavi i znaju voziti i po „šest časova bez odmora“. Po pravilu su „sujeverni i puni predrasuda“.⁵⁸⁰

Pored riba koje Ohridani izvoze i u Srbiju i u Rumuniju, na ceni su bile i ptice, pre svega ćator čija se koža „danas prodaje po 30 para dinarskih“. Tu su nadalje i: krečman, virski krečman, belac, divlja patka, prevez, kreja,

⁵⁷⁹ Isto, str. 290. i 291.

⁵⁸⁰ Branislav Nušić, *Sa obala Ohridskog jezera, Fragmenti iz beležaka (1892), Sabrana dela Branislava Nušića*, knj. XXIII, putopis iz knjige *Razni spisi*, Jež, Beograd, 1966, str. 80. i 81.

tuza, ščipče i šutka. Što se divljih patki tiče one “naročito u jesen, plove u jatima po 100 i po 200”. Tu su nadalje i lebed i nor koje prati vrlo zanimljiv odnos - “svakog lebeda prati po jedan, dva i više norova”, jer oni “ne plove za sebe”, uvek su uz labuda smatrajući da su mu za službu dati.⁵⁸¹

Da bi registrovao utisak koji Ohrid ostavlja na onoga ko ga posećuje B. Nušić polazi od toga da je veoma važno sa kojih mu se strana prilazi. Jedan je onaj kada mu se prilazi sa “čamcem sa širine jezerske” a sasvim drugi kada mu se prilazi sa severa i na njega izađe “iz Bukovskog tesnaca”.⁵⁸² Što se samog autora tiče za njega je mnogo snažniji onaj sa jezerske širine.

U VI glavi Branislav Nušić se bavi istorijom Ohridskog jezera - prateći je još “iz vremena rimskih careva” kada se ceo “predeo oko Lihnidosa (Liginidus) zvao Desaritija”. Za nas bi ona, međutim, mogla da bude interesantna tek od vremena kada se vezuje za prve dane hrišćanstva, odnosno od vremena kada učenici prvih slovenskih učitega, sv. Nauma i sv. Klimenta, “slaze na obale Ohridskog jezera i tu razvijaju propoved na jeziku narodnom”.⁵⁸³ Kako je i taj period izvan našeg tematskog interesovanja to bismo pažnju ipak mogli usmeriti ka Delidorše Mustreića po školskom pitanju i Anđelka i Risra po crkvenom. Kako je to nadalje bilo i vreme u kome je aktivan bio mitopolit Melentije koji je bio takav da je od njega “proplakalo i kamenje ohridsko i jendeci resanski”⁵⁸⁴ to se mora propratiti i delo Dimitrija Mladenova koji je pravim putem usmerio narodni otpor protiv njega da bi se epilog sveo na to da je došlo do osnivanja “samostalne egzarhijske crkve” tako da već 1873. godine u Ohrid dolazi “egzarhijski vladika Natanal”.

Proces otcepljenja Ohridana od Velike crkve pratio je i pokret Vlaha - kojih je u Ohridu bilo oko 200 kuća - i koji su kao uslov za priznavanje nove agzarhije postavili i to “da dobiju svoju crkvu u kojoj će vlaški pevati, i školu u kojoj će vlaški učiti”.⁵⁸⁵

U IX glavi Branislav Nušić nam prenosi svoje utiske u trenutku obolaska manastira Sveti Naum - gde nam iznosi dve priče o njegovom zidanju. Već u XI glavi on prati Strugu u kojoj se zadržao “jedan ceo dan” da bi onda obišao i sela okolo.

U trenutku kada ju je Nušić obilazio Struga je imala 500 hrišćanskih i 336 turskih kuća. Ukupan broj stanovnika je iznosio 4.312. Pored toga imao je i 180 dućana. Pazarni dan u njoj bila je subota. Reč je o varoši koja

⁵⁸¹ Isto, str. 83.

⁵⁸² Isto, str. 85. i 86.

⁵⁸³ Isto, str. 90.

⁵⁸⁴ Detaljnije pogledati na 96. strani.

⁵⁸⁵ Isto, str. 98.

je još uvek bila pamćena po “glasovitom vašaru” koji se održavao na Panadžurištu – polju više Struge.

Pored trgovine i zemljoradnje Stružani su se bavili i zanatima – zemljeno posuđe im je posebno bilo na glasu. Kao pekari su odlazili u Srbiju i Rumuniju, potom “Skadar i druge varoši duž Jadranskog mora”. Preopznatljivi su, inače, bili i po svojoj gostoljubivosti – “nema kuće koja širom neće otvoriti vrata gostu i putniku”.

Ravnica koja je okružuje “široka je po tri i po časa, a dva i više duga”. Samu ravnicu preliva Drim sa svojim pritokama – najvažnija je Suteska (Sateska) što je i čini bogatom žitnicom:

“Tako navodnjena struška ravnica dabome da je krasna ispaća stoci i dobra žitarica. U polju se seje pšenica i raž a kraj sela, u podnožju brda, kukuruz. Zemlja je vrlo lepo obrađena i na struškoj ravnici, naročito, može se opaziti lep napredak u privredi. Danas je tamo prilično redak drveni plug. Ima dosta i vinograda koji leže najviše na prostoru između Drima i sela Vevčana, a najčuvaniji su oni oko sela Velešta, gde se proizvodi vino mnogo bolje no ohridsko”.⁵⁸⁶

Zapadnom obalom od Struge “Arbanasi čine glavnu masu”. Pored njih tu su još i Vlasi i “naš živalj” dok od “Grka nigde nikamo nema”. Živalj živi izmešano – “ne oseća se neka razlika”.

“Uopšte, oseća se neka razlika između našeg življa koji živi izmešan sa Arbanasima i onoga na istočnoj strani jezera, na ohridskoj ravni i podnožju Galičice. Ta se razlika oseća i na životu i na karakteru i na jeziku i na odelu. Tamo, na zapadnoj obali, u svemu ovome vidi se uticaj onoga života koji pripada predelima prirodom omeđenim vododelnicom albanskih planina; na istočnoj pak obali sreća se život kakav je i u prespanskoj ravni i uopšte u celoj zapadnoj polovini Makedonije podeljene Vardarom”.⁵⁸⁷

Što se izgleda tiče Branislav Nušić beleži sledeće:

“Uopšte bi se o narodu kraj obala ohridskih moglo reći da je lep, razborit i ozbiljan. Po boji su, i to u većoj meri muški, plavi i smeđi. U Drimkolu oko Struge i na podnožju. Uduništi su viši rastom i kršniji, kako muški tako i žene. Struga i okolina odlikuju se i sa lepote i pravilnosti tipa, naročito ženskinja. Tamo su žene visoke, smeđe pa i crnomanjaste, lica malo duga, vrlo pravilnih crta i bogate kose. Stružanke su naročito čuvane sa lepote i zbog njih postoji ona poznata uzrečica ‘kao Struga nema druga’. U Strugi, istina je ovo, nema ni kljasta ni bogača ni ružne žene. I starica od 80 godina održava pravo telo, sačuvala je snagu, lak i okretan hod, lepo držanje i snažan a lep stas.

⁵⁸⁶ Isto, str. 119.

⁵⁸⁷ Isto, str. 121.

U struških i drimkolskih stanovnika i odelo je lepše i prikladnije. Stružani nose bečve, bele suknene čakšire, ćurče debransko, džemedan, plitak i nizak fes a na selu i ćelepuš (bela arnautska kapica). Čakšire su tesne, bez tura, išarane gajtanom ukusno. Uopšte, u ovom kraju preovlađuje debranska nošnja.

Stružanke nose dugačku košulju, zubun, džube bez rukava, vezano srmom, kao i jelek i 'ipomane' (grčka reč kojom zovu one rukave od kitke do malo niže laktova). Po struku su opasane tankim pasom; glava ubrađena belim tankim platnom ispod koga, nasred čela, spuštena dva do tri dukata. Ta nošnja, naročito u Strugi, biva često sa mnogo ukusa i raskoši i tada umnogome podseća na nošnju crnogorski.

Stanovnici istočnih obala i ohridske ravni nose takođe čakšire, no šire u turu i bez gajtana, a i košulje duge do kolena pa često i više. Ženskinje se nosi skoro kao i u Presni. Preko pasa obmotani su pasom od crnoga, debeloga prediva koje se stotinama puta obavija oko tela, te naročito na prednjoj strani čini grdan teret i smeta kretanju tela; pod pasom je debela pregača koja čini gotovo polovinu suknje a pod njom košulja nešto duža no u Prespi. Na rukama od košulje nedostaju samo vezane narukvice koje se u Prespi više laktova nose. I ta nošnja može da bude često vrlo ukusna, kao u selu Trpejca, gde se iglava na naročit način udešava te izgleda vrlo lepa. U Ohridu (Mesokastru) nose se i te narukvice, ali se ne nosi onaj glamozni pojas. Uopšte, nošnja Ohridanki je donekle ozbiljnija, no ipak vrlo ukusna. Lepo je videti nošnju Ohridana, razume se starih, koja se sad potpuno izgubila. Ja sam je video na slikama po kućama i podsetila me je potpuno na one slike naših dedova što se i u nas u starijih porodica čuvaju.

Razume se da je u Ohridu, već i kod ženskinja donekle, prevladala evropska nošnja koja je iskvarila narodnu. U mahali Mesokastru još se uvek održava narodna nošnja.

Susedi istočne i zapadne obale razlikuju se i po karakteru. Oni na zapadnoj obali junačniji su, bistriji, vedriji i nekako radije bi se prihvatili puške no rala; ovi na istočnoj obali i ohridskoj ravni ravnodušniji su, radeniji ali i konzervativniji. Dok ovi od Arnauta trpe, dotle oni tamo druguju s njima; dok se ovi tuže, oni se tamo svete.

Žene su uopšte lepe, oštroumne i vrlo radne. One ne samo da kopaju (video sam jednu ženu i da ore), nego ih ima i veslara, naročito iz sela Peštani i Trpejca. Vrlo često po jezeru plovi kiridžijski kaik pun tovara i u njemu tri mlade devojkje veslaju, a starija žena krmani.

Uostalom kad sam kazao za ove na istočnoj obali da su radeniji nisam mislio da ih upoređujem sa stanovnicima struške ravnice. Obradenost struške pa i ohridske ravnice svedoči da na njima živi vrlo

radan narod. Ali poljoprivreda je čiflička; ribolov i seča šume su pod arendom; trgovina u gradovima propala, jer su se novim saobraćajnim sredstvima otvorili i pronašli novi trgovi, te se tako i ne može pravilno presuditi o radljivosti ovoga naroda koji bi možda pod boljim okolnostima pokazao i više snage”.⁵⁸⁸

Što se pak slava tiče najviše se slave: Sv. Dimitrije, Sv. Jovan, Sv. Nikola, - u Ohridu; Sv. Đorđe i Sv. Nikola - u Strugi; Sv. Pantelija, Sv. Đorđe, Sv. Dimitrije, Sv. Nikola, Petkovača - po okolnim selima. Što se opet predanja tiče Branislav Nušić podvlači da je zarad valjanog shvatanja neophodno da se prethodno ipak “Priberu narodne umotvorine”:

“Vodio sam neke beleške i o predanjima narodnim koja će se, uostalom, moći valjano da prouče tek onda, kad se priberu narodne umotvorine”.⁵⁸⁹

28. 7. Nušićevo putopisno delo kao “značajan prilog nauci o narodu”

Nema sumnje da je B. Nušić široj čitalačkoj publici jako malo poznat kao etnolog i folklorista. Ona ga pre sevega poznaje kao književnog stvaraoca koji prati svet „bivših seljaka koji su izgubili dušu sela, a još nisu stekli dušu grada”.⁵⁹⁰ Kažemo malo poznat, a ipak značajan, nezavisno od toga što Jovan Skerlić o tim beleškama beleži „da nemaju književnih pretenzija”.⁵⁹¹ Nasuprot njemu S. Velmar - Janković izvanredno uočava njegovu obavezu „da zabeleži i opiše događaje” koji se „pred našim očima brišu” - zarad spoznaje „istorije našeg javnog života”.⁵⁹²

Njegovim etnografskim spisima pripadaju i dela vezana za Kosovo: dvotomna monografija *Kosovo*, opis zemlje i naroda i putopis *S Kosova na Sinje More*. *S Kosova na Sinje More* koja je izašla u Beogradu 1902. godine je „beleška s puta kroz Arbanase” 1894. godine. Pored opisa „naselja, stanovništva, i nekih običaja” Nušić u njima prati i „pravne norme, tradicijske i druge oblike ponašanja”. Kad je o dvotomnoj knjizi *Kosovo, opis zemlje i naroda* reč P. Janković s razlogom podvlači da nam se Nušić u njoj predstavlja kao “pažljiv i radoznao putnik” koji zna da posmatra i registruje “prirodne lepote” kao i život jednog “jadnog i nesrećnog naroda”.⁵⁹³

⁵⁸⁸ Isto, str. 121, 122, 123. i 124.

⁵⁸⁹ Isto, str. 127.

⁵⁹⁰ V. Kovačević, *Branislav Nušić kao komediograf*, SKG, knj. LIII, br. 4, Beograd, str. 255.

⁵⁹¹ Jovan Skerlić, *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd, 1953, str. 407.

⁵⁹² S. Velmar - Janković, *O Nušiću koji se ne smeje*, pogovor u: B. Nušić, *Stari Beograd*, Biblioteka, *Baština*, knj. 7, Beograd, 1984, str. 209.

⁵⁹³ P. Janković, *Kosovo, opis zemlje i naroda*, SKG, knj. VII, br. 4, Beograd, 1902, str. 298 - 309.

Zanimljivo je da je prva knjiga *Kosova* jedna „uopštena antropogeografska i etnološka sinteza o nizu problema koji ni u naše vreme ne izlaze iz vidnog polja kompleksnih proučavanja predeonih celina“.⁵⁹⁴ Upravo zato Nušićevo *Kosovo* ostaje da traje kao “jedno od najznačajnijih dela iz oblasti etnografije koje je do danas napisano”,⁵⁹⁵ a zahvata kosovski prostor.

U svoju putopisno – etnografsko – folklorističku literaturu Nušić je unosio i pratio „narodne običaje, verovanja, praznoverice, usmeno narodno stvaralaštvo i sve drugo što odslikava svakodnevicu življenja“.⁵⁹⁶ Ali, i to je ono što snažno pada u oči, daleko je u tome sigurniji kada “raspravlja u gradu nego na selu”. Nema sumnje da je on “izuzetno dobar poznavalac turskih varoši i života mešovitog stanovništva varoškog”.

U reči, Nušić pripada generaciji koja je, što s pravom primećuje i Petar Vlahović, “možda i slučajnošću utirala put razvoju naših nacionalnih nauka: etnologije, antropologije i folkloristike”.⁵⁹⁷ Upravo zato se i “rad na rodoznanstvu (i) kretao”, u drugoj polovini XIX i početkom XX veka “zapaženom uzlaznom linijom”. O delu kakve se važnosti radi dovoljno je samo se podsetiti na sud koji je o njemu izrekao Petar Vlahović. Upravo zato taj sud ovde i prenosimo dodajući da nemamo ništa novo, ni spretnije dodati”

“Svako njegovo putopisno delo, a posebno *Kosovo, opis zemlje i naroda*, nesumnjivo je obrađeno po svim naučnim principima koji su se u to vreme primenjivali u društvenim i kulturno-istorijskim naukama. Ono je kritičnošću i empiričnošću premostilo i spojilo, možda i nehotično, Vukovo opisivanje narodnog života sa Cvijićevim proučavanjima prirodne sredine i međudejstva sredine sredine i čoveka na razvoj društva u celini. Čak i najoštriji kritičari ne mogu poreći Nušiću sistematičnost u prikazivanju antropogeografskih, kulturno-istorijskih, etnografskih i folklorističkih narodnih obeležja. Pre bi se reklo, s obzirom na prethodnu, a i epohu Nušićevog stvaralaštva koja je sledila posle konzulskih misija, da ovakve etnografsko-folklorističke zapise niko od njega nije očekivao”.⁵⁹⁸

28. 8. Pristup Miloša Đorđevića Nušićevim putopisima iz Stare Srbije

Pre nego što uopšte i krenuo u razmatranje realističko-poetske projekcije *Kosova* i realistične svesti i stvarnosti kosovskih Srba u

⁵⁹⁴ Petar Vlahović, pogovor knizi Branislav Đ. Nušić, *Kosovo, opis zemlje i naroda*, Prosveta – Beograd, Jedinstvo – Priština, 1986, str. 304.

⁵⁹⁵ P. Janković, navedeno delo, str. 520 – 521.

⁵⁹⁶ Petar, Vlahović, navedeno delo, str. 306.

⁵⁹⁷ Isto, str. 307.

⁵⁹⁸ Isto, str. 308.

Nušićevim putopisima M. Đorđevića našao za neophodno da pojasni. U tom kontekstu on našeg putopisca i "osvetljava" sa pozicija: a) naučnika, b) diplomate i v) pisca koji "dobro poznaje ono o čemu piše i verodostojno shvata stvarnost". Upravo je "Kosovo u njegovim knjigama projektovano u etnološko-antropološkoj i antropogeografsko-istorijskoj ravni".⁵⁹⁹

On putopisu prilazi kao svojevrsnom prelazu između književnosti i istorije baš kao što taj prelaz registruje i u filozofiji, sociologiji, etnologiji, geografiji... U zavisnosti od konkretnog primera u takvim delima, podvlači M. Đorđević, može pretežati jedno ili drugo, nauka ili književnost. Ali, ono što je ipak nesporno i zajedničko za sva ta dela jeste da je u njima rad piščeve mašte poprilično sputan. Naprosto, pisac u njima nema neku izrazitiju potrebu da izmišlja pojave i događaje koliko da što objektivnije unese ono što je doista video ili doživeo. Nema tu neke izmišljene slike života koliko dominira stvarni, realni život - onakav kakav se on predstavio njegovim očima. Pisac putopisa ili biografije nema nikakve potrebe da izmišlja likove koliko pre svega obavezu da ih u stvarnosti registruje - baš kao i događaje, čime se prirodno njegova mašta sputava. Pisac je, dakle, pred obavezom da što objektivnije, tačnije, vernije... registruje ono što vidi.

Ovo su, dakle, generalna načela kojima mora da se povinuje i sam pisac putopisa. Naravno, primećuje dr Miloš Đorđević dalje, u zavisnosti od ciljeva koje je putopisac pred sebe postavio i samih je putopisa raznih vrsta: geografski, etnografski, kulturno-istorijski... Ali, ima i slučajeva kada putopisac zahvata sve te strane života. Paralelno sa tim, a u zavisnosti od toga koliko su putopisi u opisu slikovitiji, koliko je izražena piščeva emocija, koliko je subjektivan... putopis se približava književnosti. I takvih slučajeva, naravno, primećuje on dalje, ima u našoj književnosti, počev od Ljubomira Nenadovića, Jovana Dučića, Isidore Sekulić...

Kad je reč o putopisima Branislava Nušića Miloš Đorđević polazi od toga da je njegov pretežni značaj u kulturno-istorijskim dimenzijama i da nam oni autora, pre svega, osvetljavaju sa pozicija: nauke, diplomatije i nekoga ko "dobro poznaje ono o čemu piše". Predstavljajući nam ga kao pisca koji "verodostojno shvata stvarnost" M. Đorđević, između ostalog, beleži: "Realizam zato postaje glavno obeležje elementa putopisne strukture njegovog dela a poetika mera literalnog dara, statusa saznanja i svesti o delu".⁶⁰⁰

U uvodnom delu svog ogleada o putopisima B. Nušića M. Đorđević nam daje kratak istorijat "razvoja srpskog putopisa" u kojima podvlači dva

⁵⁹⁹ Miloš Đorđević, *Analitički duh i stvaralački čin I*, Institut za srpsku kulturu, Priština, Stručna knjiga, Beograd, 2001, str. 77.

⁶⁰⁰ Isto, str. 77.

pravca: onaj "rasni slovenski" koji "ide od Svetog Save" pa sve do Ljubomira Nenadovića i Grigorija Božovića, u koji opet svrstava i B. Nušića, i drugi, onaj "čisto zapadnjački" za koji podvlači da je "nasleđen od Dubrovnika, sproveden Dositejem" da bi ga u poslednje vreme znatno razvili Jovan Dučić, Isidora Sekulić, Rastko Petrović i Miloš Crnjanski. Dok poetiku prvog kruga određuju "dokumentarno i realistično", kod drugog dominiraju "intelektualizam Isidore Sekulić i lirsko, ili poetska proza Miloša Crnjanskog".⁶⁰¹

Podvlačeći realizam i dokumentarnost kao suštinu slike "kosovskoga naroda i zemlje" M. Đorđević kaže da se te odredbe mogu "definisati (i) kao materijalna istina i slika" jer se geneza toga nalazi još u podnaslovu putopisa kao "Kosovo" - "Opis zemlje i naroda". A reč je o Kosovu 19. veka, ili njegovoga kraja, dokle "doseže Nušićeva dokumentarna poetska slika".⁶⁰²

Podvlačeći odrednice koje B. Nušića osvetljavaju kao naučnika M. Đorđević još na početku dosleno insistira na "činjenicama".

Osnovno je da se Nušić pre svega snažnije naslanja "na sadržaj i činjenice", a manje na reč. Mi u potpunosti upoznajemo Branislava Nušića kao čoveka praktičnoga duha "a ne kao putnika". On svojevrsnim oblikom "detektivskog rada" teži ka "novom stepenu znanja". Ali, on je istovremeno i književnik koji oseća da su realizam i dokument preduslovi racionalne hladnoće koju on svakako želi da izabere. Upravo zato on svoj putopis i prožima literalnim jezikom koji je tako snažno uočljiv. Međutim, literalni jezik, i to je ono što M. Đorđević izvanredno primećuje, nije i neposredan povod za iznošenje "impresija i asocijacija, čuđenja ili nekritičnog veličanja predmeta posmatranja". Ne, on čak svoje prisustvo retko i naglašava koliko predmet "ciljno posmatra" - obzirom da o njemu već ima "jasni status znanja". To novo prisustvo samo dodatno valorizuje već postojeće znanje koje nam jasno podvlači u "podnožnim napomenama". Takvih je momenata jako mnogo - M. Đorđević po svom izboru navodi samo nekoliko primera.⁶⁰³

Sledeća značajna osobenost Nušićevog putopisa je ta što B. Nušić često ima potrebu da svoju "sliku kao realističku materijalnu činjenicu" osnaži i slikom drugih putopisaca. Miloš Đorđević u tom smislu navodi citiranje Puhvilja iz 1807. godine u slučaju kod podmetanja požara u kosovskim šumama po zapovesti Malić - paše, a zarad uspešnije borbe protiv hajduka.⁶⁰⁴ Citatima putopisaca iz starine Nušić želi da registruje

⁶⁰¹ Isto, str. 78.

⁶⁰² Isto, str. 79.

⁶⁰³ B. Đ. Nušić, *Kosovo*, Prosveta, Beograd, 1986.

⁶⁰⁴ Isto, str. 83.

istinu i kao istorijsku kategoriju. Takav je i u "sferi slikanja političkog uređenja i odnosa Srba, Turaka i Albanaca" predstavljajući Albance kao razularene samovoljnike koji ne priznaju i ne povinuju se "društvenom poretku i zakonu", a Turke kao one koji po kafanama i džamijama "razvejuju dimove i brinu velike i krupne brige".⁶⁰⁵

Nadalje se B. Nušić bavi i "stanovnicima Kosova, a odnos je četiri prema jedan za muhamedance", odnosom Srba i Albanaca koji prati kroz "strukturu srpskog sela" koje je po pravilu "zbijeno" - zarad uspešnije odbrane od nesreće koja bi mogla naići, "nadiranju Albanaca u kosovsku ravnici", srpskim narodom na ovom prostoru na mikro i makro planu, i konačno "srpskim seobama i klonućima duha na krajevima prošlog i ovog veka".⁶⁰⁶

Nušićeva slika Kosova je i svojevrsna poezija "srpskih seoba i klonuća duha". Slika iz koje zrači njegov duh "analitičara - logičara - posmatrača". Slika koja neprestano otvara pitanje, zašto seobe? Zašto ta već konstanta čije se trajanje meri vekovima?

U traganju za odgovorom Nušić nam, što M. Đorđević takođe izvanredno primećuje, poput B. Stankovića uzroke sagledava u "složenim međuodnosima" - " U suštini... to je borba dva doba... gde jedno hoće drugo... potpuno nepreživelo, da silom potisne".⁶⁰⁷ Pojašnjavajući ovaj podatak M. Đorđević u *Putopisu Branislava Nušića II* navodi i citat sa 76. strane *Kosova* koji je, čini se, precizniji jer složenost međuodnosa eksplicitnije podvlači. Na taj citat i mi ćemo ovoga trenutka podsetiti: "Unutrašnje prilike koje nastaju pod vladom jednog nekulturnog naroda, utiču neminovno na proređenje njegovo, naročito onog dela, u ovom slučaju srpskoga, koji se posle jednog sjajnog života u svojoj državi, nije mogao ubrzo da pomiri sa neprirodnim zakonom da se, kao više kulturan, mnogobrojniji i visokosvestan svoje narodnosti, potčini grubom verskom fanatizmu koji je silom hteo da pobeđene pretoči u se".

Nasuprot etnografskom spisu *Kosovo* s jasno definisanim podnaslovom *Opis zemlje i naroda* knjiga *S Kosova na sinje more* svojim većim delom zahvata Metohiju ili Albaniju. Reč je o knjizi koja i svojim naslovom, "sažimajući u sebi dokument i lirsko", jasnije sugerije putopisca u pokretu". Uostalom i sama činjenica da u njoj govori u prvom licu ide u prilog ovome.

Po sopstvenom svedočenju Nušića ovde već imamo putopisca koji prednost daje podatku. Ali, nasuprot Jovanu Skerliću koji izražava sumnju u

⁶⁰⁵ Isto, str. 100.

⁶⁰⁶ Miloš Đorđević, navedeno delo, str. 83.

⁶⁰⁷ Isto, str. 89.

to "da Nušićevi putopisi imaju književnih pretenzija"⁶⁰⁸ Miloš Đorđević iznosi jedno drugačije mišljenje koje ovde doista zavređuje citat:

"Analiza je nastojala da pokaže da je irelevantna sumnja Jovana Skerlića u to da Nušićevi putopisi imaju književnih pretenzija. Naprotiv. Oni imaju vrednost, piše ih s osećanjem odgovornosti i obaveze čovek koji je sudbinski vezan za srpski narod i srpske zemlje, i to u ime viših ciljeva - službe narodu i u vreme kada se formira metodologija u etnografsko - folklorističkoj nauci kod Srba. Njegov putopis nudi 'obilje predmeta za dublja istraživanja' i pokazuje da je Nušića sve interesovalo. Građu je, pokazali smo na primerima odnosa prema dokumentarno - realističkom i poetskom, sistemski prikupljao i osvetljavao, *unoseći u realizam selekcije poetski duh, tragove priča, osećanja, legendi i mita*. To je putopis koji fiksira neprolazno u opštoj prolaznosti i koji, i danas, iznenađujuće mnogo pruža. U Nušićevim knjigama putopis deluje kao otkrovenje i podsticaj, kakav je za nas predstavljao Jovan Dučić kao istoričar i diplomata studijom 'Verujem u Boga i u Srpstvo', kojom je otkrio dramu srpstva u raspletu Drugog svetskog rata."⁶⁰⁹

Nasuprot realističkoj i poetskoj projekciji Kosova u *Putopisima Branislava Nušića I*, u *Putopisima Branislava Nušića II* Miloš Đorđević nastupa sa pozicija ideje o istorijskoj svesti i stvarnosti kosovskih Srba želeći pre svega da nam Nušića predstavi kao autora koji značajno nastupa i sa naučno-diplomatskih pozicija - tim više što se njegovo ime u srpskoj svesti vezuje za njega samo kao "čarobnjaka smeha u literaturi". Prateći ono gde putopisi naučno određuju Kosovo (ime, položaj, granice, puteve, saobraćajna sredstva, privredu, stanovništvo, osobine maroda, pojačane prilike, sela, crkve, škole...) M. Đorđević jasno podvlači da se Nušić u *Kosovu* predstavlja i elementima koji su nezaobilazni u procesu razumevanja naše tradicije, kulture i istorijske svesti a koji jasno pokazuju da je on za nas "i te kako bitan kao naučnik".⁶¹⁰

Ono na čemu Miloš Đorđević insistira svodi se na sledeće - B. Nušić nam svojim opisima, konstatacijama i analizama ne daje samo jednu sliku "i/ili svest s kraja prošloga veka" koliko i sliku o jednom iskustvu Srba kao izraza "posledice robovanja".

Prateći Nušićevu projekciju "istorijskog vremena" iz ugla kletvi, zaklinjanja u crkvi na krst, jevanđelja, ikoni ili "na lebac" M. Đorđević traga za svešću kod Srba "kao posledicu ropstva". U toj potrazi on izvanredno

⁶⁰⁸ Jovan Skerlić, *Istorija srpske književnosti*, Beograd, 1953, str. 407.

⁶⁰⁹ Miloš Đorđević, navedeno delo, str. 90. i 91.

⁶¹⁰ Isto, str. 94.

uočava leksičku, sardžajnu i značenjsku podudarnost zakletvi koje podvlači Nušić sa zakletvama koje susrećemo u epskoj pesmi *Musić Stefana*. Bog, Hrist, hleb, so, krst... koje kod njega imamo susrećemo i u njoj, istina u drugom kontekstu i drugim povodom.

Nadalje, Nušić se na bavi samo racionalnim vrednostima koje su, pre svega, izraz i uzročno-posledičnih odnosa u atmosferi i uslovima "ropstva pod Turcima i arnautskim okruženjem" koliko nastoji da prodre i u onu "emocionalnu sferu bića srpskoga naroda kosovskoga".

Ali, paralelno sa tom racionalnom svešću "emocionalnog bića srpskog naroda" traju i oni koji sve to "potiru" - Turci i Arnauti. A to je onaj detalj koji u kontinuitetu traje već vekovima i koji M. Đorđević i te kako uočava praveći izvanredno poređenje po kome su Arnauti i tada kidisali na "crkvene vrednosti" sa namerom da ih razore - baš kao što čine i sada. Upravo to, i upravo zato što im mišlju, kako i Nušić primećuje, upravlja logika "da je sila jača od prava".

U kakvoj su to atmosferi Srbi živeli, o kakvom se to međuosobnom odnosu može govoriti, čini se da najbolje svedoči onaj detalj iz poglavlja o poljoprivredi - slika koju je M. Đorđević, s pravom, nazvao antologijskom:

"Svinjče se malo goji, jer se ne sme ni na pijacu izneti. U varoš se ne sme do samo zaklano svinjče doneti, prikriveno. Kad pred Božić iznesu seljaci u varoš svinjsko meso, obično ga sklone po privatnim kućama i crkvenoj porti i tamo prodaju. Mast se ne topi, jer se obično jede maslo".⁶¹¹

U prilog te atmosfere življenja ide i ona, već navedena slika, o "zbijenosti srpskih sela", ili o brojčanom odnosu "četiri prema jedan za muhamedance".

U toj atmosferi mi već upoznajemo Nušića ne samo kao posmatrača no i naučnika i analitičara koji vrlo tačno konstatuje da je u njoj neminovno moralo doći i do izmene karaktera Srba "od svoje prvobitnosti". Izmene koja je sasvim prirodna jer "često puta varan i odavan... on je postao stalno nepoverljiv i retko će dati maha svojim dubljim osećanjima".⁶¹²

Zaključuju}i svoj stav o naučnosti putopisa B. Nušića M. Đorđević navodi da je on "ostavio ne samo značajnu građu, već i blistavu analizu istorijskog vremena Srba na Kosovu važnu za razumevanje i epohe od Berlinskog kongresa do kraja Prvog svetskog rata".⁶¹³ Građu iz koje "istoričari i analitičari Kosova i međunacionalnih odnosa i života u celini i danas mogu da uže".⁶¹⁴

⁶¹¹ Branislav Nušić, navedeno delo, str. 59.

⁶¹² Isto, str. 88.

⁶¹³ Miloš Đorđević, navedeno delo, str. 100.

⁶¹⁴ Isto, str. 100.

Svest i stvarnost koju nam u svom delu iznosi i prati naučnik, istoričar i putopisac B. Nušić, kaže M. Đorđević na kraju, projekcija je i iskustvo kosovskih Srba koje istovremeno izrasta u moćan "prilog karakterologiji Srba sa Kosova nekada i sada". Ta projekcija, "nastala iz brojnih uslova" podigla se do preduslovne kategorije da nam čak i danas može i mora izrasti u moćno "oružje u odbrani Kosova u budućnosti".

28. 9. Pogled Sunčice Denić na delo Branislava Nušića i Stojana Kapetanovića u Kosovskom vilajetu

U atmosferi "najezde zuluma i gnusnih nedela Arbanasa i Turaka" prirodno je da su Srbi u srpskom konzulatu u Prištini "videli veliku potporu, mesto i čoveka gde se mogu požaliti, tužiti, oplakati svoju nevolju". Primereno tome Srbija je na konzulska mesta "davala dostojne predstavnike, velike borce za nacionalna i verska pitanja".⁶¹⁵ A da je srpski konzulat u Prištini kod Turaka i Albanaca bio neomiljen to nije sporno – u njemu oni su prepoznavali "ulazak Srbije na Kosovo". Uostalom evo šta o tome piše Nušić u svom pismu od 5. oktobra 1894. godine:

"Položaj ovoga Konzulata otežan je već i suviše i time što je Konzulat usamljen, jer ovde nema nijednog stranog konzulata i što je u sredini elementa, koji se neće da izmiri ni sa vlastima svoje rođene zemlje, te onda još manje sa stranim predstavnicima. Za četiri godine postojanja Konsulata, on je već imao 7 ili 8 napada, u koje spada i ubistvo jednog konsula, vređanje zastave, paljevina, napadi ulični na konsula ili na činovnika konsilatskog, bacanje kamenjem na konzulat".⁶¹⁶

A evo kako Stojan Kapetanović, "istaknuti kulturni radnik, nacionalni borac, hroničar značajnih zbivanja na Kosovu" u tekstu koji je objavljen 1. decembra 1924. godine – pod naslovom *Branislav Nušić kao konzul u Prištini* i pod naslovom *Mali telom a veliki duhom i delom* – registruje trenutak Nušićevog dolaska u Prištinu:

"Sećam se, kao da je to juče bilo, kada g. Nušić, meseca maja 1893. g. dođe u Prištinu za konzula, tek što se beše venčao u Bitolju. Gospođa mu bejaše mlada kao kaplja, i jedinstveno lepa, kao vila zagorkinja, a on: vedar, bistar, okretan i živ kao veverica, što no kažu Kosovci: zemlja ga ne drži, živi đavo!"⁶¹⁷

Prateći nesklad između njegovog fizičkog izgleda i darovitosti Sunčica Denić nastavlja dalje:

⁶¹⁵ Sunčica Denić, *Branislav Nušić i Stojan Kapetanović u Kosovskom vilajetu*, Baština, sveska br. 8, Institut za srpsku kulturu, Priština, 1997, str. 47.

⁶¹⁶ Isto, str. 47. i 48.

⁶¹⁷ Isto, str. 48.

“Kapetanović piše o srdačnom prijemu gospođe ‘konzulke’; međutim, ne i samog Nušića, koga su gledali sa nepoverenjem. Jer, narod ‘očekivaše da vidi pred sobom kraljevog predstavnika obdarena snagom Kraljevića Marka, koji bi mu sve Muse Kesedžije i Crne Arape sa Kosova jednim mahom i dahom skinuo sa vrata, a on vidi i dočekuje obična čoveka, malena rastom i stasom!’ Ti prvi utisci vrlo brzo su postali prošlost, zanemarena lika spoljašnjeg izgleda Branislava Nušića, koji svojim duhom i svojim sposobnostima, kako kaže Kapetanović, stizaše kao vetar svuda: na sudu, na putu, kod paše, subaše, vladike... ‘Ne bejaše ni jedne prilike da njegova ruka i moćna zaštita ne budu blagovremeno, da svakom bratu Srbinu pruži svoju obilatu pomoć – moralnu i materijalnu”.⁶¹⁸

U svojstvu konzula Nušić je bio vrlo aktivan “u mnogim sferama života”. Neposvećene je učio, odlazio na slave, proslave, veridbe, svadbe, narodna veselja i skupove. Sa glava srpskih žena i devojaka skinuo je “marame i feredže” zbog čega ga je “omladina oba pola... obožavala i u zvezde kovala”. Nadalje, po njegovom savetu, Stojan Kapetanović otvara u Prištini Nedeljno prazničku školu u kojoj je i sam konzul držao “nebrojano predavanja”. Od omladine ove škole kasnije su “organizovane razne družine, odbori, kulturna i umetnička društva”. Bio je to i put na kome je kasnije otvorena prva gimnazija u Prištini – kojom je prvih godina takođe upravljao Stojan Kapetanović.

U kakvoj je atmosferi živio srpski narod na prostoru Stare Srbije čini se da se najbolje da videti iz opisa koji nam daje Stojan Kapetanović, a koji nam prenosi Sunčica Denić:

“Situacija sa popom iz Gnjilanske kaze, koju opisuje Kapetanović, živa je slika toga vremena. Došavši u konzulat, pop, koji je na sve drugo ličio, a ne na božjeg slugu, pade ničice da celiva ruku Nušiću. Nušić, zgranut prizorom, podiže popa, uzvikujući: ‘Ne, pope, ako Boga znaš! Nisam ja vladika i ne tražim metanije’. Htede njemu da poljubi ruku, što samo sme da nosi ime srpskog popa u ovom ‘zmijarniku arnautskom’. Popova priča o zulumima nad Srbima potresna je i dramatična: ‘Aman ti čini, molio je pop Nušića, i kunem te Bogom i Sv. Jovanom, kumnem te u tvoje oči i decu, kunem te u sve što je živo, da pišeš našem kralju, da pobrgo dođe ovamo i oslobodi nas, inače neće zateći ni jednog Jovana i Stojana’. Kroz najkraće vreme sve će biti samo Hasan i Hamid. Bez promene vere i prelaza u njihovu, niko živi od hristjana ne može da oстане... A moj život? To i nije život, nego večita muka, patnja i strah! Eto, kad god pođem u narod, ne mislim da ću se živ vratiti. Jer, svakome ćelešu, Arnautinu, kad ga izdaleka vidim, moram se skinuti s konja, očekati

⁶¹⁸ Isto, str. 48. i 49.

sa prekrštenim rukama na prsima i pri prolazu pored mene da mu rekнем Tun gatjeta, Aga (Mnogo ti godina, aga), i tek kad me odoslovi: Hajd, bre, hajd! tad smem poći... Nigde ne ostaviše dobrog domaćina i omiljenog Srbina.

Kakav mi je to život Gospodine, kad nam Arnauti oduzeše i obraz i čast. Mi više i nismo ljudi. Nigde u svetu nema grđeg života, no što je kod nas”.⁶¹⁹

Kad govori o samom Nušiću, njegovom duhu, znatiželji i hrabrosti da prokrstari celu Staru Srbiju Stojan Kapetanović gotovo da s razlogom prihvata činjenicu što su ga Srbi s Kosova prozvali “vilenjakom koga puška ne bije”. Jer, sa tih putovanja su i nastali njegovi “putopisi i etnografski spisi”.

⁶¹⁹ Isto, str. 51.

29. KOČIĆEVI PUTOPISI IZ STARE SRBIJE I MAKEDONIJE

Nezavisno od toga što je na prostoru Makedonije, pre svega u Skoplju, boravio relativno kratko, od 16. januara – u svojstvu suplenta Srpske Muške gimnazije i Učiteljske škole, do 1. novembra 1905. godine – kada je, ne prihvatajući premeštaj u Bitolj, dao otkaz, Petar Kočić (1877 – 1916) je iza sebe ipak ostavio i putopisne zapise o Skoplju i Makedoniji koji svakako zavređuju pažnju. Kad ovo kažemo pre svega mislimo na:

1. Novinarski dopis pod naslovom *Jedna famozna svadba* koji je publikovan u 547. broju beogradske *Politike* 22. jula 1905. godine.

2. Putopisni zapis o Skoplju pod naslovom *Slike iz Stare Srbije i Maćedonije* koje u obliku dva pisma, prvo datirano od avgusta, a drugo od prvaih dana septembra meseca 1905. godine prosleđuje sarajevskom listu *Dan*.

3. Prepisku sa svojim prijateljima iz Makedonije, pre svega sa sveštenikom i direktorom tamošnje Srpske Muške gimnazije i Učiteljske škole.

Imajući u vidu činjenicu da je u Makedoniji proveo tek nešto više od deset meseci i vrednost ovih putopisnih dokumenata možemo samo zažaliti što na ovom prostoru nije ostao duže jer je ta kratkoća boravka na njemu ipak prouzrokovala i prilaz ovim dokumentima sa aspekta fragmentarnosti većeg a nenapisanog rukopisa što s pravom primećuje i Goran Maksimović kad beleži da Kočićeve rukopise “danas možemo posmatrati samo kao uspjeli fragment većeg i nenapisanog rukopisa, te kao zametak kao putopisnog žanra... za koji je ovaj pisac očigledno imao književnog osjećaja i afiniteta”.⁶²⁰

Neposredan razlog zbog kojeg je tako kratko vreme proveo u Skoplju bio je sukob u koji je došao sa “tamošnjim zastupnikom srpskog konzula Mihailom Ristićem (1864 – 1925)” – “nevaljalim” čovekom koji i inače svojim “razorljivim radom” moćno i “nemilosrdno mrcvari našu nesretnu narodnosnu stvar u Turskoj”.⁶²¹ Zbog sukoba oko ovog članka Petar Kočić je rešenjem prosvetnih vlasti u Beogradu od 20. oktobra 1905. godine, a po

⁶²⁰ Goran Maksimović, *Iskustvo i doživljaj*, Filip Višnjić, Beograd, 2007, str. 166.

⁶²¹ Petar Kostić, *Pismo Stevi Dimitrijeviću u Skoplju* od 16. septembra 1905. godine, *Sabrana djela*, knj. II, Svetlost – Sarajevo i Prosveta – Beograd, 1967, str. 196.

kazni, bio “premješten u Bitolj”. Kako je tu kaznu prihvatio kao sasvim “nezasluženu” to 3. novembra napušta službu da bi već 16. novembra 1905. godine bio i otpušten iz državne službe.

29. 1. Jedna famozna svadba

Člankom publikovanim u 547. broju *Politike* Kočić je “opisao rekviriranje siromašnih srpskih kuća u Tetovu za smeštaj svatova prilikom udaje kćerke arhimandrita Save, administratora srpske eparhije u Skoplju”.⁶²² Uostalom evo kako to sami Tetovljani objašnjavaju P. Kočiću koji se u ovom gradu toga dana sasvim slučajno zadesio došavši u posetu jednom svom prijatelju: “G. agrimandrit, da bi osigurao prenoćište mnogobrojnim izaslanicima – pošto u Tetovu nema nijednog hotela ili hana u kome bi se moglo prenočiti, naredio je da se odmah isprazne 43 kuće, a 28 da budu u rezervi za svaki slučaj”.⁶²³ Sve je to, naravno, urađeno “uz pomoć lokalnih turskih vlasti”.

Da neobjašnjivost bude kompletna “srpaki nacionalni prvak i predvodnik u borbi za srpska prava u Makedoniji” udaje svoju kćer Zugru za “Bugaraša i srboždera Gogova” i to u vreme izuzetno “snažne bugarske vjerske i nacionalne antisrpske propagande” i to tako što će se mladenci venčati u “bugarskoj kapeli”, a ne srpskoj “crkvi svetog Nikole” – kao što je i “na pozivnici stajalo”.

Još dva su detalja i ovoj glamoznoj svadbi bila jako uvredljiva “za mjesno srpsko stanovništvo”. Prvo, način na koji je devojka bila izvedena iz srpske kuće, i drugo, uvredljive pesme za srpsko osećanje koje su bugarski svatovi besnim i srbožderskim urlikanjem izvodili, da bi zamučali tek “na vratima bugarske kapele”:

“Eto svatova bugaraških da vode devojkju. Udaraju gočevi, jauču zurle, cvile ćemaneta, šušte svilene dimije zlatom suvim izvezene, zvekcju i prepliću se đerdani od velikih šarvana, turskih lira, ćesarskih cekina i svačijih napoleona, i kroz srpsko Tetovo, po milosti arhimandrita Save, administratora srpske skopljanske eparhije, razleže se iz stotine grla slivničko – dragomanski marš. Drsko i pobedonosno izvode devojkju, uz još gore i uvredljivije pesme za srpsko osećanje. Besno i srboždersko urilikanje ne prestajše još zadugo, dok naposletku ne zamuče na vratima bugarske kapele. I tako nam odvedoš, Evet nei se, naše fino, krepko i ubavo Zugre...”.⁶²⁴

⁶²² Goran Maksimović, isto, str. 160.

⁶²³ Petar Kočić, *Jedna famozna svadba, Sabrana djela*, knj. II, Svjetlost – Sarajevo, Prosveta – Beograd, 1967, str. 258.

⁶²⁴ Isto, str 258.

Kruna ove boli srpskog stanovništva u Tetovu bila je u činjenici da je “krotko i ubavo Zugre” bilo “unuče one besne i strasne popadije tetovske, Lenčeta, koja ima svoju istoriju i svoju pesmu”.⁶²⁵

29. 2. Prvi putopisni zapis sarajevskom *Danu*

Pored ovog članka za *Politiku*, a u vreme dok je još uvek boravio u Skoplju, za sarajevski list *Dan* je septembra meseca 1905. godine napisao i “u dva nastavka, kratak putopisni zapis o ovome gradu pod naslovom Slika iz Stare Srbije i Mačedonije”.⁶²⁶ Reč je o zapisu koji pored prozne dokumentarno - umetničke vrednosti, gotovo “po uzoru na Cvijićeve antropo - geografska izučavanja Balkanskog poluostrva”, ima, pored putopisnih ambicija, i “geopolitički i nacionalni značaj” tim više što nam u njemu predstavlja jedno “zaboravljeno i nepoznato podneblje i ljude sa svih njihovim vrlinama i manama”.

Pozicija u kojoj su se Srbi u Skoplju nalazili bila je vrlo traljava, gotovo sa pozicija svih aspekata - moralnih, mentalnih, materijalnih...

“Mi Srbi u samom gradu Skoplju vrlo traljavo stojimo. I prema Ciganima smo u manjini. Gotovo da bi se na prste mogle izbrojati srpske kuće i radnje. Otkud to dolazi? Otuda što su sve gotovo varoši u ovim krajevima poglavito naseljene Grcima, Cincarima, Šopovima, Arnautima (u većini katoličke vjere, tzv. Latinima), Čivutima, Ciganima i drugim stanovništvom spekulativne rase, koje se od vajkada prema vjetru povijalo, te je često puta od Grka preko noći postajao Bugarin, od Bugarina Cincarin itd., kakav je kad kurs bio. Ali je Čivutin uvijek ostajao Čivutin na radost Siona i Jerusalima. U pošljednje vrijeme osjeća se snaženje našega elementa dolaskom pojedinih trgovaca i majstora iz Vranja, ali, na žalost, opšta srpska stvar ne dobija time ništa nego, štaviše, može samo da izgubi, jer su ljudi iz toga kraja vrlo niskog i ljigavog morala, i uopšte prezreni sa tih svojih nedelikatnih duševnih osobina”.⁶²⁷

U prvoj putopisnoj slici redakciji sarajevskog *Dana* Kočić poziciju Srba u Skoplju ublažava svedočenjem da u njemu radi Prva Muška gimnazija internatskog uređaja - u zgradi koja pripada jednoj od najvećih u Skoplju. Nalazi se na „desnoj obali Vardara“ i „sa svojih 40 - 50 odjeljenja“, ogromnom binom za pozorišne predstave, školskom kapelom i kupatilom toliko se „izdiže iznad niskih i nezgrapnih kućeraka“ da „nijedan stranac ili putnik neće proći kroz Skoplje a da ne pohodi Srpsku Mušku gimnaziju”.⁶²⁸

⁶²⁵ Isto, str. 259.

⁶²⁶ Goran Maksimović, isto, str. 162 i 163.

⁶²⁷ Petar Kočić, *Slike iz Stare Srbije i Mačedonije*, i Skoplje, *Sabrana djela*, knj. II, Svjetlost - Sarajevo, Prosveta - Beograd, 1967, str. 262.

⁶²⁸ Isto, str. 263.

Na njenom modernom usavršavanju naročito je radio g. Stevo Dimitrijević koga je Kočić i inače veoma uvažavao – o čemu ćemo nešto više u trenutku kad budemo pretili njegovu prepisku sa svojim prijateljima iz Makedonije. Da se i ovde, ipak, prisetimo bar jednog detalja:

„Da se ova naša ustanova prosvjetna moderno usavrši, na tome je neumorno, i dan i noć, radio i radi g. Stevo Dimitrijević, čovjek koji je svojom tvrdom vjerom u pobjedu Zavjetne misli i svojim patriotskim dosadašnjim radom s onu stranu Kačanika toliko učinio da je u očima tamošnjeg našeg naroda postao kao neki svetac, kao neka zagonetka, mitska ličnost“.⁶²⁹

29. 3. Drugi putopisni zapis sarajevskom *Danu*

U drugom pismu ili putopisnim *Slikama iz Stare Srbije i Maćedonije* Kočić „oblikuje portret žive srpske znamenitosti u Skoplju, gazda Mladena Popovića, vlasnika hotela *Prizren*“.⁶³⁰ Oblikuje ne s malom nostalgijom tako što nas upoznaje s njegovim fizičkim izgledom, dok nam u drugom daje njegovu „mentalnu i psihofizičku karakterizaciju“.

„Gazda Mladen je starinski Srbin, čovjek u čijim `ilama teče možda istančala krv boraca Čestitoga Kneza ili ljutih oklopnika što u odsudnom trenutku minuše za Goleš planinu. Ko bi to znao? Visok je to, podebeo i pun bato, lijepa, čista i otvorena lica, krupnih crnih očiju i kratkih prosijedih brkova, i da je malo – malo okretniji i sputniji, čisto bi se moglo posumnjati da je to pošljednji izdanak kakve vlastelinske porodice“.⁶³¹

Čovek koji je iz jednog “carstvujušćeg grada” – Prizrena, prešao u drugi – Skoplje, koji je vođen patriotskim zanosom otvorio hotel *Prizren*, koji je bio “vatra od vjere i svetog pravoslavlja” i koji bi, takav kakav je, da je bio u Crnoj Gori bio vojvoda i šjedio u ‘šenat’, a na prostoru bosanskog sunca međ divovima u narodnoj borbi na prostoru skopske prašine, u svom etnikumu kome se sav podredio traje kao siromah, osuđen da se večito bori sa ogromnom veresijom... jezičavim učiteljima i crnim popovima” koji će ga na kraju, a “prije vremena u grob otjerati”.⁶³²

Vrlo je zanimljiv aspekt gledanja sa koga P. Kostić u hotelu *Prizren* prepoznaje i sveukupnu društvenu ulogu gazde Mladena, jer je njegov hotel zapravo bio „mjesto u kojem je bilo ujedinjeno Srpstvo u malom“ koje je Mladena iskreno i volelo i poštovalo usprkos tobožim prigovorima kako zna da i “triput piše veresiju”. Voleo ga je svakako i Petar Kočić jer se

⁶²⁹ Isto, str. 263.

⁶³⁰ Goran Mladenović, isto, str. 165.

⁶³¹ Petar Kočić, isto, str. 265.

⁶³² Isto, str. 265.

za njega raspitivao i 30. septembra 1909. godine u pismu Gliši Elezoviću – kada je primetio da ga nema na spisku “pretplatnika za njegovu knjigu *Jauci sa Zmijanja*”:⁶³³ “U spisku pretplatnika ne vidim, na žalost, poznatog hotelijera gospodina Mladena Popovića. Šta li je sa njim bilo, da nije iščezaja ot Skopje? Opet mi ga pozdravi, ako imaš s njim živo – zdravo”.⁶³⁴

Suočen sa pozicijom u kojoj su se Srbi u Skoplju nalazili, a kao Prizrenac, davao je sebi za pravo da “strasno kritikuje Čarnojevića i Šakabentu što su mu velikim seobama opustošili i ispraznili zavičaj”.⁶³⁵ Pogledajmo samo žestinu te kritike:

- More, lažev tija istorije i učevnjaci što pišev da je otišaja cvet od narod iz Staru Srbiju. Cvet od golem ljubov na zemlju si ostaja je, a ološ otišaja, men’ me pitaj! Vide li, muško more, kako žalno pada cvet od nekoj drvo, pa pod toj isto drvo ostaje, tu mre i trune. Nije li istina što vi vikam? – obraća se gostima, i uvijek mu glas nekako bolno zadrhti i krupne oči zavodne...

- A da toj ološ - nastavlja još življe gazda Mladen. A da toj ološ i tija crne kamilovke ne odvedoš narod, časmo da bidnemo silna vera otud i ovud Kačanik, onako Gospod da providi sas nas i naše pleme...⁶³⁶

Prateći atmosferu u hotelu Petar Kočić vrlo precizno iznosi i karakterna svojstva i karakterom (ne)ujedinjenog srpstva:

“Čudovata je njegova kavana. U njoj možete naći, za čudi divno, u svako doba godine, pa gotovo i svakog dana, bar u malom, ujedinjeno srpstvo. Tu ti je brat Šumadinac, ponosit, vedar i veseo. Samo kad se približe izbori u užoj otadžbini, postaje zlovoljan i jadikuje što nije tamo, da upotrebi svoje građansko pravo i da da glas za koga bilo – makar i crnog Ciganina. Tu ti je Starosrbijanac između Hercegovca i Bosanca, koji je vječito sumoran i zamišljen – jedini, valjada, ogranak našeg rastrganog plemena koji s dubokim bolom ostavlja rođenu grud. Vidi se Bosanac i Hercegovac, tuže se nešto jedan drugom i pomalo ogovaraju zemlju, koja čak i u padežima tjera ekonomiju. Odmah prema njima sjedi mučljivi Maćedonac i neprestano nešto u sebi računa i esapi, a do njeg se pustio uglađeni brat Vojvođanin i, gotovo, još uglađeniji Dalmatinac sa talijanskom prefinjenošću, te živo i jednodušno osuđuju varvarstvo i istočnjačku ukočenost i neuljudnost, ali se ipak, onako nesvjesno, klanjaju čaršiji na obje strane, žive lijepo i ugodno, bez ikakvih trzavica. – A da-nu,

⁶³³ U navedenoj knjizi *Sabranih djela* Petra Kočića umesto 30. septembra 1909. stoji 30. XI 1909.

⁶³⁴ Petar Kočić, *Sabrana djela*, knj. III, Svetlost – Sarajevo, Prosveta – Beograd, 1967, str. 220. i 221.

⁶³⁵ Goran Maksimović, isto, str. 165.

⁶³⁶ Petar Kočić, isto, str. 266.

čoče, žanago, tu smo i mi: braća Crnogorci! Ovđen odžakovići i koženovići, a u crnu Goru, žnamo šta smo!".⁶³⁷

U ovom drugom dopisu Danu Petar Kočić iznosi i viđenje izlaza Srbije iz ovog (ne)izlaza ovog "starinskog čovjeka i Srbina – koji ne voli evropsku pjesmu, a još manje svirku", da bi na samom kraju izrazio opšte simpatije Srba Skoplja, ili "ujedinjenog srpstva" u njegovom hotelu prema njemu:

"Gazda Mladen je, kao što je to već jednom rečeno, starinski čovjek i Srbin, koji ne voli evropsku pjesmu, a još manje svirku. Jedino u čem uživa i čemu se svom snagom predaje, to jekakvo duboko sanjalačko premišljanje o mutnoj sudbini rastrganog naroda našeg, koje ga uvek dovodi do grozničavog raspoloženja, iz kog se trza sa drhtavim uzdahom:

- Eh, Čarnojević i Šakabenta, Gospod vi sudija!... sas Talijane, sas Talijane! Sas Talijane treba da idemo ako iskamo od našu politiku što da bidne. Takoj meni mi moj pamet kazuva.

Talijani su njegov ideal. U iskrenom prijateljstvu s njima traži on riješenje balkanskog pitanja. Možda je i na krivom putu, ali je njegova ljubav prema tom narodu iskrena i silna...

Takav je naš gazda Mladen, naša opšta simpatija. Svi ga grdimo i svi ga opet iskreno volimo i poštujemo, jer je to rijetka biljka koju obasjava ovo ledeno i račundžujsko maćedonsko sunce".⁶³⁸

A vole ga jer:

„Gazda Mladen, vidi se to, pati i trpi, i za svakog se brine kao za svoju rođenu krv. Čim ga vidite da trči po čaršiji, zabrinut i neveseo, pouzdano znajte da je neko od naših ljudi u hapsu ili da se nekom našem čovjeku o glavi radi. Nezahvalno srpstvo ne vidi to, ali vidi bog i dobri ljudi".⁶³⁹

29. 4. Pisma Stevanu Dimitrijeviću

Posebno je za nas interesantna prepiska koju je Petar Kočić imao sa sveštenikom i direktorom Srpske Muške gimnazije i učiteljske škole u Skoplju Stevanom Dimitrijevićem. Škola u kojoj je kao suplent od 16. januara do 1. novembra 1905. godine radio i on sam da bi onda, a posle optužbi koje je na njegov račun, povodom već pomenutog članka *Jedna famozna svadba*, izneo zastupnik srpskog konzula u Skoplju Mihailo Ristić, odbivši da ide u Bitolj, dao ostavku zbog čega 14. novembra i biva „otpušten iz srpske državne službe“. Optužujući ga kod srpskih vlasti Mihailo Ristić je posebno podvlačio kako Kočićevo „djelovanje i

⁶³⁷ Isto, str. 267.

⁶³⁸ Isto, str. 286. i 269.

⁶³⁹ Isto, str. 268.

tendenciozni napisi vrijeđaju zvanične srpske predstavnike i obezvređuju njihov mukotrpan i težak rad“.⁶⁴⁰ Od tih prepiski sačuvana su tri kočičeva pisma Stevanu Dimitrijeviću.

U prvom koje datira od 16. septembra 1905. godine saznajemo da je Kočić sa nevericom primio vest kako je Stevan Dimitrijević, posle ostavke koju je pod pritiskom dao „pristao da ide na službu u Bitolj“. Shvatajući njegovu prinudnu ostavku i slanje u Bitolj kao potrebu za njegovim poniženjem Kočić ga moli da to ne prihvati.

Kako samo pismo nije dugo nalazimo da nije suvišno da ga ovde u celosti prenesemo jer će se iz njega na najbolji način videti da je Stevan Dimitrijević prihvatio Kočićev savet da ne ide u Bitolj, no se uputio u *Hilandar* – drugo Kočićevo pismo njemu, koje datira od 28. decembra 1905. godine bilo je Dimitrijeviću u *Hilandar* i prosleđeno:

Mnogopošt. i dragi Gosp. direktore,

vijest da ste dali svoj pristanak za Bitolj, sve je Vaše iskrene prijatelje i prijatelje srpske stvari iznenadila i prenerazila – a mene je potpuno ubila. Nisam mogao vjerovati da se tako malo računa vodi o našoj nacionalnoj stvari u ovim krajevima. To je samom Bogu plakati.

Nisam u godinama da dajem ikom savjet, a najmanje Vama, ali Vas, oprostite mi, upozoravam da nikako ne idete u Bitolj. To je za Vas grdno poniženje, a to poniženje i mene vređa i boli, jer sam dubokog uvjerenja da to ne zaslužuje čovek i jedinstven radnik srpski kao što ste Vi. Osim toga, pristankom svojim za Bitolj, Vi dolazite na jednako *izdajnički* (podvukao Petar Kočić) uprljano mjesto i mjesto prepuno intriga i maćedonskih mizavirluka. Povrh toga, mislim da su Vam poznate i veze pojedinih ljudi iz Bitolja sa Skopljem. Sve to i još mnogo što šta govori da ne idete tamo kuda Vas gone zakleti neprijatelji srpskog napretka u ovim krajevima.

Savjest mi je nalagala da Vam ovo nekoliko riječi napišem kao Vaš prijatelj koji žarko želi da se i u carstvušćem gradu Skoplju stupi makar korak naprijed.

Vaši su svi zdravi i živi, ali i tužni i premnogo tužni.

Ja Vas i Milka mnogo pozdravljamo

Vaš osobiti poštovalac
Petar Kočić⁶⁴¹

Iz trećeg pisma od 24. februara 1906. godine mi već saznajemo da je „poslije jedne đačke pobune došlo do privremenog zatvaranja Srpske

⁶⁴⁰ Goran Maksimović, isto, str. 166.

⁶⁴¹ Petar Kočić, navedeno delo, str. 195. i 196.

Muške gimnazije, Učiteljske škole i internata”.⁶⁴² Za ovakav razvoj događaja P. Kočić direktno optužuje Mihaila Ristića i njegove mameluke. Primereno tome on od Stevana Dimitrijevića i traži “podatke” o Ristićevom razorljivom radu kako bi stao “na glavu toj bezobzirnoj i otrovnoj životinji” – iako je to jednom već uradio:

“Neobično mi je žao i mnogo me boli, što je tamošnja naša gimnazija zatvorena. Moje je duboko uvjerenje, da je tome glavni uzrok navaljali i razorljivi rad konzula Ristića i njegovih plaćenih i dobro počašćenih mameluka, koji tako nemilosrdno mrcvare našu nesretnu narodnosnu stvar u Turskoj. Meni bi vrlo drago bilo i bio bih još i više zahvalan, kada bi mi Vi barem nekoliko riječi napisali o uzroku zatvaranja naše tamošnje gimnazije.

Šta je Vama? Đeko mi piše, da čak i Vas hoće da okrive što je zatvorena gimnazija, i to onako ispod čita, jer se rad konzula Ristića i njegovih mameluka jedino i sastoji iz podlačkog i prljavog podzemnog burgijanja.

Jedino bi Vas još uljudno molio, da mi po mogućstvu stavite sve podatke Ristićevog razorljivog rada, ali one koji njega najbolje karakterišu, ali ipak da se smiju publikovati, jer ne bih želio, da naštetim srpskoj stvari objavljivanjem kakvih nedopuštenih podataka. U interesu i dužnost je svakog Srbina, da se već jednom stane na glavu toj bezobzirnoj i otrovnoj životinji, koja tako nemilosrdno upropašćuje ono, što su drugi svojim znojem i trudom podigli.

Ja sam očitao lekciju u *Dn. listu*, ali je to malo, te mislim, da ću se još jednom na nj morati vratiti”.⁶⁴³

30. POGLED AVRAMA N. POPOVIĆA (1867 - 1934)

30. 1. Od Koporića, Beograda i ratova do direktora

⁶⁴² Škola je ponovo otpočela sa radom 15. aprila 1906. godine. Pošto je Stavan Dimitrijević dao ostavku na mesto direktora to se na tom mestu nalazio Ilija Vučetić.

⁶⁴³ Petar Kočić, isto, str. 198. i 199.

Gimnazije u Kosovskoj Mitrovici

Avram N. Popović (1867 – 1934) iz sela Koporića u podnožju Kopaonika rođen je 1867. godine od oca Nestora Đorđevića – sveštenika i majke Stanojke, rođene Jezdimirović, iz Borčana. Osnovnu školu je završio u Vučitrnu i najverovatnije da mu je prvi učitelj bio Josif Studić.⁶⁴⁴ U Beogradu je 1896. godine “završio Istorijsko – filološki odsek Filozofskog fakulteta na Velikoj školi”.⁶⁴⁵

Prvo zaposlenje Avram N. Popović ukazom dobija u gimnaziji u Paraćinu, da bi potom radio i u: Nišu, Kragujevcu, Beogradu – “kao pisar u Ministarstvu prosvete”, Kruševcu i Leskovcu da bi u Prvom balkanskom ratu bio u “armiji đenerala Bože Jankovića, koja je nadirala od Kuršumlje na Merdare, Prištinu, Kačanik”.⁶⁴⁶ U Bugarskom je ratu već bio komandant bataljona u kome “žrtvuje i jednog sina... na oltar otadžbine svoje”.

Po okončanju Prvog svetskog rata biva imenovan za direktora gimnazije u Kosovskoj Mitrovici – 12. novembra 1919. godine da bi, već oronulog zdravlja, a na svoj zahtev od Ministarstva prosvete bio penzionisan već 1924. godine. U ovom gradu nastavio je da živi i nakon penzionisanja kao “jedan od najobrazovanijih ljudi” koji su u Kosovskoj Mitrovici uopšte i živeli. Umro je 19. maja 1934. godine, u svojoj 67. godini života.

Za ratne zasluge je odlikovan mnogobrojnim odličjima: Srebrnom i Zlatnom medaljom za hrabrost, Albanskom spomenicom, Ordenom Svetog Save IV i V stepena i Jugoslovenskom krunom. Što se pak njega kao nastavnika, profesora i direktora tiče najobjektivniju ocenu, po pravilu, u poziciji su da daju njegovim učenicima. A evo šta o njemu kao takvom beleži njegov učenik Miroslav Mitrović:

“Sećanje na svog duhovnoga hranitelja nikada se neće izbrisati. Hranice doživotno svoje duše sa plodovima Tvoga posejanog semena. Zavidljiva smrt raširi svoja tamna krila i zanavek prekri tvoje veselo biće, rano i suviše rano, jer takvi ljudi kao što si Ti ne bi smeli iznenadno ostaviti u osami one koji su željni znanja kao zatočenik slobode. Mi smo u osami. Nema nam tajanstvenog sveštenika, pastira koji je dostojno služio svetom pozivu, ovde gde su do juče tekle reke krvi za slobodu i Ujedinjenje. Bio si kao neki pozvani apostol svom svojom snagom ušao u duše svoje sredine

⁶⁴⁴ Olga Nikolić, *Srpske škole u Vučitrnu 1828 – 1912*, Priština, 1999, str. 104 – 105.
Tihomir Đorđević, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklore*, knj. 14, sv. 1 – 2, Beograd, 1934, str. 290 – 291.

⁶⁴⁵ Zoran Č. Vukadinović, predgovor knjige *Avram N. Popović, Odabrani spisi*, Centar za kulturu Sava Dečanac – Leposavić, Leposavić, 2008, str. 4.

⁶⁴⁶ Isto, str. 8.

i kao stari sveštenik pod oreolom uzvišenog iskazivao ono što si osetio i proživeo: velika ponosna dela ovenčana slavom i veličinom, jer si nam dokazao sa onim što je prošlo i sa onim što smo doživeli jedno večno veruju slobode. Neka ti je slava i u duši rajsko naselje”.⁶⁴⁷

30. 2. Pogledi Avrama N. Popovića

Još kao student druge godine Više škole Avram N. Popović objavljuje, u *Pobratimstvu* 1892. godine, svoj prvi rad pod naslovom *Jedan pogled na Staru Srbiju i Makedoniju*. Objavljuje rad na koji ovom prilikom posebno želimo skrenuti pažnju. Prateći u njemu bezvlašće i poziciju Srba on još u prvom pasusu vrlo ozbiljno podvlači:

“Za poslednjih deset godina našega stoleća u Staroj Srbiji i Makedoniji vladao je pravi kaos, anarhija i bezvlašće u potpunom smislu ove reči. U okolini gorde Šar – planine i tužnog Kosova, u vodopađi Ibra, Vardara i oba Drima, dešavaće se s dana u dan takvi događaji, koji su prepuni i strašnih i krvavih prizora. Arnautski vandalizam dostiže u pretprošloj i prvoj godini do vrhunca svoga. Grozno krvoproliće svakodnevno ucenjivanje, pljačkanje i otimanje, mnoge paljevine i bezbrojna ubistva, raznovrsni grabeži, odvođenje i beščašćenje srpskih žena i devojaka – to je vrhunac, to je ta kulminaciona tačka do koje se uzdigla samovolja i obest arnautska nad kukavnom rajom – Srbima u Staroj Srbiji i Makedoniji. Izgleda neverovatno ali je – na veliku porugu obrazovanog sveta – sušta i neoboriva istina: da su današnji zulumi i nasilja u ovim provincijama turske imperije utrostručeni i mnogo teži srpskom narodu, nego što ih je do sada zabeležila istorija”.⁶⁴⁸

Da ovo nije samo iluzija no “slika pravoga stanja arnautske obesti” Avram N. Popović navodi dva konkretna primera:

“U Staroj Srbiji, Kičevskoj nahiji, u selu Midilcu beše negde zadružna i bogata srpska kuća Alekse Stanišića; ali je divlji zverovi – Arnauti iz sela Zajaza brzo porušiše i u crno zaviše ubivši najpre staroga domaćina Aleksu 1881. god. A posle godinu dana poslaše na onaj svet i njegovog sina Stepana, ostavljajući mu slabu nejač da cvili kao guja u procepu bez svoga hranitelja. Nu, krvožedne hijene ne zadovoljiše se ni s tim, već 1886. g. ubiše i starijeg sina Stepanovog – Aleksu S. Aleksića; a nakon dve godine planu iz grma pusta martinka te zgodi i - četvrtog člana ove kuće – malog i čilog Spasu Stepanovića – Aleksića. Kao što se vidi iz ovog primera, u

⁶⁴⁷ Miroslav Mitrović. *Pokojnom Avramu Popoviću, profesoru, direktoru gimnazije u penziji iz Kosovske Mitrovice*, Božur sa Kosova, god. 1, br. 1, Kosovska Mitrovica, 1934, str. 10.

⁶⁴⁸ Avram N. Popović, *Odabrani spisi*, Centar za kulturu Sava Dečanac – Leposavić, Leposavić, 2008, str. 25.

razmaku od nepunih 8 godina, nasilnom smrću umoreni moradoše leći u grob četiri člana iz jedne kuće, jedne porodice: otac, sin, unuk i paraunuk. I ako su ubice ovih žrtava poznati zlikovci; Nezir Kodža i sinovi Šaben Kase iz sela Zajaza za njih ne beše suda, jer eno ih gde i danas pljačkaju i ubijaju po ovim krajevima, pa im se ne sudi!? Nezir Kodža samo jednog dana ubio je dvanaestoricu povezanih Srba.

Za drugi primer, između ostalih i bezbrojnih zločina ove vrste, može nam lepo poslužiti još u pameti sveža drama, koja je odigrana 8. novem. pr. god. U selu Devolanima i dibarskoj nahiji; drama u kojoj nevino devojče – dvanaestogodišnja Srpkinja – postade žrtvom zverske pohotljivosti i životinjske strasti”.⁶⁴⁹

Prateći poziciju u kojoj se nalaze Srbi u Staroj Srbiji i Makedoniji autor nastoji “da pokaže i uzroke – ili bolje reći prouzrokovače – sviju nesreće” ovakvog njihovog stanja. U tom smislu on polazi od pitanja: da li su samo Arnauti grobari i mučitelji “roda srpskog” na ovom prostoru? Pojašnjavajući ovu dilemu on polazi od činjenice da su oni i ipak samo “igračka u rukama” sada već javne aveti koja se zove “bugarsko prosveštenije” što će dalje reći da Arnaute na stravične zulume “podbadaju i podstiču naša nebraća Bugari”. Paralelno sa njima tajno iza toga stoje “čak i same turske vlasti”.

Pojašnjavajući ideju ovih prvih Avram N. Popović doslovno beleži:

“Bugarska propaganda, pod pokroviteljstvom svoga eksarhata u Carigradu, stavila je sebi u zadatak, da – pošto poto – pobugari srpski narod u Makedoniji i južnom delu Stare Srbije. Bugarski agitatori ne prezaše ni najplodnijih sredstava samo da bi došli do svoga cilja; oni se ne ustručavahu proturati laž pod vidom istine ne obaziru se ni na čovečnost, niti na kakva pravila naučne doktrine – već sistematski radiše i rade na svim poljima da u narodu srpskom uguše svaki osećaj nacionalnosti; da ga odrode i otuđe od svoje slobodne braće iz Kraljevine. A gde naidoše na otpor, na probuđenu svest naroda, oni onda pozvaše u pomoć Arnaute, pa i same turske vlasti, klevetajući i pojedine građane, verne svome Sultanu, a kad – kad i sami izvršiše po kakvo razbojničko nedelo”.⁶⁵⁰

Činjenica je da su Arnauti tokom celih pet vekova bili najuporniji srpski neprijatelji koji su se rado priklanjali teroru i ubijanju naših viđenijih ljudi, ali je činjenica i to da su žene i decu, kao i svetinje srpske, retko napadali. Naprotiv, “veri i običaje, crkve i manastire štedeli su i poštovali”. I ne samo to, znali su njihovu gradnju i potpomagati i braniti do smrti. Poznat je slučaj da su braća Ajet i Sejdija iz Lauše poginuli “braneći od drugih nepoznatih razbojnika manastir Devič u vučitrnskoj nahiji”. I na ove

⁶⁴⁹ Isto, str. 26.

⁶⁵⁰ Isto, str. 27.

oblike zločina, podvlači Avram N. Popović, usmerili su se tek otkad su “tamo” počeli da se “vrzmaju kojekakvi Georgijevi, Kusovi, Krstovi, Dragomanovi” – “tek od tada počinju napadi na srpske crkve i manastire”.

Pojašnjavajući ovu poziciju autor u jednom trenutku beleži:

“Na čelu zločinaca ovog reda stoji i danas mitronosna glava i licu šizmatika Sinesija prvog ‘bugarskog arhipastira’ u Ohridu. On je poznat i čuven jedino sa svojih uzurpatorskih nedela prema Srbima i svemu što je srpsko; ovaj Sbofob otpoče prvi razbojnički napad na nezaštićene srpske crkve u svojoj dijecezi. Razultat njegovog ‘pastirskog’ rada oznamenovana je nasilnim obijanjem crkvenih vrata i odnošenje svetih utvari i knjiga iz crkava u čisto srpskim selima Podgorcu i Borovcu, a krunisane i zapečecene krvavim pečatom, mučeničkom smrću vrlog Srbina – deli – papaza popa Stojana Krstića 19. oktobra 1891. g. Primeru ovog morodera hrišćanske crkve, van svake sumnje, sledovaše i drugi bezbožnici iz kola ‘blagarskih komiteta’, te se oskvrnuše na skoro za tim svetinju crkve u selima Nićiforovu i Tajmištu u terov. Nahiji. No to nije sve. Ovde bi se mogli navesti veliki broj nedela ovog bezbožnika kao i njegovog mu sabrata Teodosija; ali citirati i dalje ovako nehrišćanska dela ‘balkarskih pastira’, tih vajnih predstavnika i zastupnika Hristovih u ovoj zemlji jada i nevolje: značilo bi i nehوتيčno ironisati sama hrišćanska načela, iskazana Spasaiteljem i potvrđena njegovom mučeničkom smrću na Golgoti”.⁶⁵¹

Nema sumnje da je ovo bilo poznato i turskim vlastima koje su se ipak činile “nevešte i ravnodušne”. Nisu pomagale ni molbe i žalbe srpske raje - čak ni onda kada su bile usmeravane ka Bosforu. Registrujući ovu ravnodušnost Avram N. Popović nam predočava sudbinu jednog nesrećnog oca:

“Dva srpska dečaka iz Prizrena, uhvatio je jedan Arnautin nedavno pri napasanju stoke i hteo je da ih sodomski obesčasti. Deca su se branila i Arnautin ih na komade iseče. Odreže im glavu, ruke, i noge, strpa komad po komad u jednu vreću i baci je pred kuću oca dece. U neizmernom bolu pribra se otac, odveze se sa vrećom u Skoplje, i zamoli audenciju u mušira Ahmed – Ejub – paše. Kad je pre mušira stupio, izruči grozni sadržaj iz vreće pred noge pašine i reče mu: ‘Evo pašo, moje dece, kaži mi, šta da radim sad!’...

Nesrećni otac vraćen je iz Skoplja od paše bez ikakve utehe i zadovoljenja”.⁶⁵²

Ova nemoć – i uz nehtenje – turskih vlasti da obuzdaju arbanaške zulume hrabrila je njihove razbojнике da su čak izazivali i Sabri – bega i “šefa manastirske policije Strapa Ćamila u Bitolju”. U tom smislu autor

⁶⁵¹ Isto, str. 28.

⁶⁵² Isto, str. 28. i 29.

nam predočava na uvid originalni tekst depeše koju im je 7. jula 1887. godine poslao čuveni razbojnik Biljan Balanca:

“Ćamil paši Sabri beru, Monostir.

Ja sam na ohridskim planinama i ja vas se ni malo ne bojim; napadnite me, ako možete; ja sam jači od vas. Ćamile, ti si samo po imenu guverner monastirskih vilajeta, ali ja sam to u stvari. Ti si guverner samo u Monastiru, ali ja sam u celom vilajetu. Ti bez ikakve muke otimaš novce seljacima, jer si podlac, ali ja ih dobijam izlažući opasnosti glavu. Ti si veći razbojnik nego ja, jer ti kradeš podlački, ti štetiš carstvo otomansko, ja se bogatim na račun ćaura”.⁶⁵³

Nemoćni, ili trajući u nehtenju, da se obračunaju sa arbanaškim razbojnicima turska vlast je svu žestinu usmerila ka raji:

“Tamnice su njihove danas prepune osuđenika, ali ne razbojnika i zločinaca, nego nevinih Srba. Kad bismo mogli dopreti do mračnih i vlažnih tamnica u Skoplju, Prištini, Solunu, po mnogim gradovima i tvrđavama Male Azije i Arhipelških ostrva: onda bi se užasnuli od silne zveke i lupnjave teških lanaca, kojima su okovani ti bedni osuđenici; užasnuli bi se od grdnog broja tih ojađenika, koji na pravdi Boga trunu među zidinama, a nemaju nade da će se ikad 'oprostiti tamnice proklete’”.⁶⁵⁴

Nezavisno ipak od toga što srpska raja naliči na “mirno stado” koje se nalazi u okruženju “gladnih i krvožednih kurjaka” Avrama N. Popovića ni jednog trenutka ne napušta optimizam. Pogledajmo uostalom šta beleži na samom kraju svog rada:

“Kako u prirodi, sem materije, nije ništa večno – to mi tvrdo verujemo: da će skoro i bugarski spletkaški zločini prohujati isto onako, kao i mnoge bujice, koje su od Kosova do danas toliko puta plavile srpski narod u ovim krajevima; bujice azijske i mongolske poplave, koje su ga više od pet vekova plavile, kalile i čeličile u istrajnosti i izdržljivosti, podnoseći trpeljivo sve nesreće i bede, koje mu beše odredila nemilosrdna istorijska sudbina!

Istrajnost i elastičnost srpskog naroda u najcrnjim danima svoga života daje nam dovoqno jemstva, da će preživeti i ovu poplavu bugarske propaganda, a doći će jednom i onaj srećni čas, kad će svojim nezvanim gostima doviknuti: putujte, odakle ste i došli, mi vas nećemo, jer smo dobro prozreli u vaše nabratske namere! Da, mi u to tvrdo verujemo”.⁶⁵⁵

⁶⁵³ Isto, str. 29.

⁶⁵⁴ Isto, str. 29.

⁶⁵⁵ Isto, str. 30.

31. GRIGORIJE BOŽOVIĆ (1880 - 1945)

Rođen je u Pridvorici kod Ibarskog Kolašina 15. februara 1880. godine - sin prote Vukajla. Osnovnu je školu završio u Kolašinu, bogoslovsko učiteljsku u Prizrenu 1895. godine, a literalni odsek na Duhovnoj akademiji 1898. godine u Moskvi. Do 1913. je radio kao učitelj i nastavnik u Prizrenu i Bitolju. Bio je i poslanik Narodne Skupštine Srba za Bitolj 1909. godine, da bi od 1913 - 1919. godine radio kao sekretar i predsednik prizrenske opštine i kao „načelnik okruga i inspektor Ministarstva socijalne politike“. Bio je poslanik u Ustavotvornoj Skupštini 1920. i Narodnoj Skupštini 1925. godine.

Prve svoje književne korake napravio je u đlačkoj družini *Rastko* u Prizrenu da bi prve radove objavio u *Carigradskom glasniku* (1889) i *Golubu* (1889). Pod optužbom da je “za vreme drugog svetskog rata saradivao sa italijanskim okupatorom streljan je u Beogradu”⁶⁵⁶ - 4. januara 1945. godine.⁶⁵⁷

⁶⁵⁶ Gojko Tešić, *Prilozi za biografiju Grigorija Božovića*, iz knjige Grigorije Božović, *Putovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998, str. 277.

Objavivao je zbirke pripovedaka, reportaža i putopisa: *Iz Stare Srbije* - knj. I, - (1908), *Pripovetke* - (1924), *Uzgredni zapisi* - (1925), *Pripovetke I* - (1926), *Crte i reze* - (1928), *Roblje zarobljeno* - (1930), *Teška iskušnja* - (1935), *Dva dana po Gruži* - (1938), *Pod zakonom* - (1939), *Pripovetke* - (1940) i *Neizmišljeni likovi* - (1940). Dela su mu prevedena na engleski, nemački i francuski.

31. 1. Putopisni aspekti Grigorija Božovića

Baveći se putopisnom prozom na svom zavičajnom prostoru Grigorije Božović je podvukao i svoj "aktivni odnos prema prebivanju srpskog čoveka u južnom srpskom podneblju".⁶⁵⁸ Ili, ova proza je izraz njegove želje da se na tom prostoru "prevladaju složeni i delikatni društveni i politički odnosi". Ali, da bi se razrešila "kontraverzna sadašnjost" neophodno je bilo prikazati prošlost i Božović je toga bio jako svestan. U tom se smislu i može i mora prihvatiti činjenica da su mu putopisi "obremenjeni saopštavanjem narodnih običaja... svakovrsnim podacima" nezavisno od toga što ni oni "nisu bili dovoljno širok prostor za potpunije davanje... životne slike o jugu Srbije".⁶⁵⁹

Grigorije Božović je celim svojim bićem okrenut zavičaju i konfesionalnoj tolerantnosti. Kod ljudi "posebnoga kova i 'čojstva" razlike između Srba i Arbanasa i nema. Dovožno je samo prisetiti se barjaktara plemena Tsača u selu Glogovac koga Božović pominje u putopisnoj prozi *Krajmirovački barjaktar*:

"Idemo za selo Glogovac, stolicu barjaktara plemena Tsača: pozvao me je barjaktar na ručak, pa su se ovi ljudi nakanili sa mnom pritajenim ponosom da mi pokažu svoga uglednoga prvaka.

Kod Arnauta gotovo nije običaj da se neko naročito pozivlje. Tamo je utvrđeno i kod koga treba naročito svratiti, inače uopšte - ko dođe dobro je došao... Barjaktar je učinio iznimak...

Barjaktar nas dočeka daleko ispred kule sa svima svojim odraslim muškarcima...

Iako nešto zbunjen u novom vremenu i novim prilikama, opet činjaše utisak kao da je sa Srbima od rođenja imao samo prijatne susrete, kumovanja i pobratimstva. Jedna zdrava dobrošudna priroda, on nije u svojoj duši nalazio razloge da Srbe mrzi. Nikad mu nisu ništa rđavo učinili.

⁶⁵⁷ Detaljnije o biografiji i tragičnoj sudbini Grigorija Božovića pogledati u pismu koje je sin Grigorija Božovića, Bratorod, iz Pariza 31. decembra 1989, godine upućuje Gojku Tešiću koji ga u navedenoj studiji prenosi u celini, str. 283 - 287.

⁶⁵⁸ Jordan Ristić, *Putopisna proza Grigorija Božovića*, Novi svet - Priština, Oktoih - Podgorica, Priština, 1994, str. 21.

⁶⁵⁹ Isto, str. 22.

Ni on njima, jer su bili odvojeni. A sad? E, sad se carstva menjaju, nije baš tako lako. Verovatno će biti bolje. Uostalom sudbina je, i ona je vazda najneumoljivija. Valja se miriti sa njom. Tako i vera propisuje”.⁶⁶⁰

Ili nazif Jahje iz Prokleka iz *Dreničkog žaljenja*:

“Ne beše suđeno da prenoćimo u Čikatovu. Kod sudnice mi rekoše da je poginuo moj najbolji znanac ovde Nazif Jahja iz Pokleka, jedan od četrnaestorice dreničnih većnika – poglavara, dreničkih senatora. Jonuz Topi ubio ga je samo zbog toga što je poglavica savetovao okolinu da ga ne prima. Nije ga ubio no ga svega izrešetao da vide Arnauti kako se kačaci svete svima onima koji neće uz njih. A glasit je bio Nazif Jahja, najbolji i najčestitiji domaćin drenički. Odmah se setih šta treba da znači ovo saopštenje dok sam još u sedlu bio. Žali Nazifa cela okolina i poštuje njegovu uspomenu: njegove kuće radi, njegova glasa radi i radi svih njih koji su ga voleli, red je da mu i jedan srpski prijatelj oda poštovanje i izjavi rodbini svoje žaljenje...

I čudna stvar: prekrsti noge pored mangala sa žarom, ponese kaveni pribor, lično nam poče peći kavu, koju nam je jedan od maladih prinosio, a zatim čaj, pa opet kavu, živo pitajući nas za naše kuće i ukućane, uplećući novosti i sve tako nešto, samo da odvuče našu misao sa Nazifa i naše raspoloženje sa tužnoga polja. Neverovatna ljubaznost i ponašanje! A red je da se Nezif spomene i ožali, kao što su se žalili dela i vrline. Tri puta sam ja počinjao i tri puta me domaćin prekodao tako vešto i tako zgodno, da bi to bilo nemogućno predati u prevodu...

Večeru nam usrdno poslužiše uz obične razgovore, ali svečanije nego što bi bilo drugih dana. Ona beše i bogatija: za dobru uspomenu na pokojnika i da mu se trg ne poturi...

Ali i za mene bi iznenađenje. Posle večere pošto popismo kavu, sam domaćin skide tamburu i dodade jednom Arnautinu iz okoline, te u nju sa još jednom otpeva nakakvoga *Malić-pašu*, s kojim su se Arnauti tukli. Više ne htedoše ili ne beše u redu: niti znam, niti mogah da se nakanim da saznam. A domaćin posle jače počivke, setno gledajući u odžak, duboko iz grudi promomori:

- Osvetićemo ga ili mi ili Kralj!”⁶⁶¹

Posebnu pažnju je Grigorije Božović poklonio arnautskom gostoljublju – gde posebnu pažnju skreće na drenički kraj:

„A odista su Dreničani preko mere gostoljubivi ljudi. Arnautin se moli Bogu, zapinje i radi samo da stekne da nagradi zasebnu odaju, da je

⁶⁶⁰ Grigorije Božović, *Krajmirovački barjaktar, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998, str. 47, 48. i 49.

⁶⁶¹ Grigorije Božović, *Dreničko žaljenje, Arnautsko žaljenje, Čudesni kuitovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998, str. 39, 40, 41. i 42.

zatre, pa da može primiti svakoga ko samo poklikne sa njegovih vratnica. Bez razlike svakoga. On će i kačakovati da održi takvu odaju, krašće, pa čak i varati, da bi svakom namerniku mogao postaviti sovrnu, dati kave i duvana, protrti mu bilo ovčju kožu i pokriti ga najbudi kakvom otanjom šarenicom. U kolikoj je meri ova njihova osobina razvijena, čoveku se ne može prikazati dokle sam ne vidi, i dokle ne navikne svoje oko da stvari sagledaju u pravoj svetlosti. Ratne dane ne valja računati, jer bi se lako čovek u zaključku prevario. Kao što se može prevariti viši činovnik pri službenom pohodu, ili čovek koji po prirodi nema osećanja za tuđe naravi i običaje, pa ih ne poštuje ili omalovažava. Arnautinu treba preći prag uljudno, vaspitano, kao prost putnik namernik, ili običan znanac, pa ćete videti njegov srdačan doček, njegovo dvorenje, njegovu istinsku želju da zadovoljni iziđete iz njegove kuće. I to on ne čini samo prema vama, nego prema svom gostu; i to ne katkad no svakoga dana, samo ako mu je kuća malo imućnija. Vaistinu to nisu kuće no gostionice, drumski hanovi, te se Arnautinu svako divi kako može da izdrži toliki teret i galamu, pa sve sa osmehom!

Pokojni Iso Boljetinac nikoga u svojoj kuli nije dočekaio sedeći ni kad je beg postao. Niti je gostu, Srbinu ili Turčinu, smeo od tevbija ili posluga dati prvu kavu: njegova je sopstvena ruka gurlala džezvu uz oganj... Jusuf Elez živeo je samo od krađe i grabeža...".⁶⁶²

To gostoljublje ima samo jednu manu – „ne nahrane dobro konja“:

„Objašnjenje za ovo lako je dati. Arnauti su, ako se tako može reći, pešački narod. Oni su divlje koze i najbolji pešaci na svetu. Zato vrlo rdavi jahači, pa ne mari za konje kao npr. za krave i bivolice. Redak je Arnautin dobar jahač i pravi ljubitelj ove krilate životiwe. A ako se takav desi, on zaista ima vazda dobre konje, ali sa njima ne ide da gostuje po sunarodnicima, no u tim prilikama obično uzjaše najgore kljuse iz ergele, ili pozajmi tovarno od kojega suseda, koje nije ni naviklo na zob i seno, negu i mir“.⁶⁶³

Problem islamizacije Srba snažno podvlači u *Glasi toj Drenici*:

“Drenica je gotovo sva arnautska, izuzevši naseljenike i jadne ostatke starinaca. Arnauti su došli iz albanskih gora svakako posle naše velike seobe. Pećki Mahmudbegovići, prizrenski Rotulovići i prištinski Džinići imaju tu zaslugu. Ali se još dobro zna, a i zapisi postoje naročito u manastiru Deviču, da su se mnoga sela drenička poturčila i poarnautila. Zna se za neke da su kao pravoslavni Srbi došli iz Crne Gore i Hercegovine. Postoje i srpska prezimena za čitave zaseoke i mahale:

⁶⁶² Grigorije Božović, *Arnautsko gostoljublje, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998, str. 46.

⁶⁶³ Isto, str. 45.

Pepići, Markovići, Popovići. Neka se arnautska bratstva znadu da su Belopavlići, Kuči, Vasojevići i začudo, Klimende računaju u iskone Srbe. U selu Istiniću kod Dečana P. Kostić je pronašao da postoji mahala Stojkovići, kao što je i čuveni Aga Batuški sačuvao u kući predanje da je poarnaućeni vlastelin srpski. Ali pored svega toga u Drenici ima dosta pravih albanskih Arnauta”.⁶⁶⁴

U *Arnautskoj predusretljivosti* putopisac Grigorije Božović još jednom podvlači arnautsko gостоqublje:

“Hvala Bogu, naš Arnautin, a naročito Dreničanin, sačuvan je s te strane potpuno, iako i on gorštački gleda na novac i voli katkad da ga i nepravilno da ga stekne. Svoju dočekljivost, divnu i čuvenu, svoje gostoljublje, još on ukazuje bez naknade, ne trguje s tim, no smatra za dužnu obavezu kao i za čeljad da donese iz mlina brašno. Eto, ovaj ubogi roktar Ajeta Prelovca: uzimlje od nas ponuđene mu cigarete, uzeo bi i kutiju, ali bi s uvredom odbio napojnicu i smatrao nas ili za ljude bez obraza, ili za kakvu oholu gospodu koja hoće da ismeje njihovu svetu prostotu. Uostalom Dreničani predusretljivi, unutra u Drenici, kroz njihova sela, prema svakom putniku namerniku, bez obzira na njegov položaj i otmenost. Takvi su bili i ranije pod Turcima”.⁶⁶⁵

Da putopis pripada naučno - književnoj vrsti nije sporno. Ali, nije sporno ni to da ih Grigorije Božović piše tako vešto da oni “sadrže vredne pripovedačke pojedinosti”. Uostalom, nije se zalud Božidar Kovačević pitao otkud potreba da se *Zarobljena Kolašinka* ili *Stojau Devička* pišu kao feljton kad “za takvim predmetom plače naša pripovetka”.⁶⁶⁶

U svojim putopisima Grigorije Božović, svakako, da ne može da zaobiđe ni kosovski mit koji predstavlja “oslonac za buduću nacionalnu državu” što će reći da izrasta u “zov na obnovu proređenog srpstva”. Upravo zato on pominje i kneza Lazara, i kneginju Milicu i majku Jugovića. Primereno tome on i poredi Mirjanu Maslovarić sa majkom Jugovića:

“Porodica joj je izumrla i u ratovima izginula, te je sama, pa je i svoje selo napustila i došla u Ras, u Sopoćani. Svaka njena druga već bi oči od ridanja nagrubila i pošla po svetu da se jada i prosi. Nije ni nalik na to. Zdrava je i prisebna, svoju tugu junački nosi, ne žali se, ne predaje se jedu i bedi. Vrlo pristojno obučena, na izgled vedra kao da joj je sav život u redu, nju čovek treba dugo da posmatra, te da bi kroz tu njenu spoljašnju vedrinu mogao nazreti jedan skamenjeni bol kao kod majke Jugovića, kao kod sestara kod bratske zakletve. Vidi se da je iznikla iz krvi, vidi se da je

⁶⁶⁴ Grigorije Božović, *Glasita Drenica, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998, str. 32.

⁶⁶⁵ Grigorije Božović, *Arnautska predusretljivost, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998, str. 37.

⁶⁶⁶ Božidar Kovačević, *Grigorije Božović, Uzgredni zapisi*, Volja, 1926, I, 1926, str. 467.

preko pokoljenja očvrsla do pregoreva, da kameni srce kad ono treba da puca. Tvrda je to kost i muška koja tako podnošljivo nosi tegobni bol. Prekalilo se ovo stvorenje za jad u ono vreme, kad se toliko žrtvovalo da se stvori svoja država”.⁶⁶⁷

Da je na sceni sukob starog sa novim to naš putopisac svakako zna, kao što zna i to da je prednost u onome „što je okrenuto budućnosti”. Kao što se na Kosovu polju umiralo tako će se i vaskrsavati – i šejširimama i šajkačama koji su Prištinu pretvorili u Toplicu. Vaskrs je do te mere neizbežan i neminovan da su se i Turci pomirili sa sudbinom – crta između izmirenja i vaskrsa jednom je već i zauvek podvučena:

“A gore, dalje? Po ulicama šejširi i šajkače, kao da se Toplica preneselila u ovaj grad. Nijedna palanka po Kosovu nije sad po izgledu ovako srpska. I još jedna prijatna okolnost. Turci ne sede zabrinuto i mrzovoljno po ćepencima, no se pomirili sa sudbinom pa rade zanate kao sasvim novi ljudi. Obučarski i sedlarski zanat je sasvim u njihovim rukama. Vidi se da su siti i zadovoljni. Hvala Bogu i to je dobro! Još malo. Stari pašin uočljiv konak, u kojem stoluju župan i divizijar. Sretan sam. Po tom dvorištu nekad su šetali prvi ljudi mojega kraja sa smrtnim presudama na prsima. Gde su bila turska vešala, sad su naši stražari iz puka koji nosi na ramenima velike brojke. Pek – ej! Sa Milutinovih bedema podiže se vitka sahat – kula, iza njega carska džamija, pa džamija paša Džinića i prva neugledna džamija koju su Turci podigli uoči osvajanja grada. A malo više beli se nanovo okrečena crkva i belasaju nove i lepo popločane ulice. Stani i povuci crtu između umiranja i vaskrsavanja: vaistinu biće ti drago!”⁶⁶⁸

Vrlo nam često G. Božović predočava kafanske atmosfere jer u njoj prepoznaje “pozorište društvenog života u malom”. Ili, kafana je “mesto raznoraznih susretanja i sučeljavanja, preplitanja raznih životnih sudbina i kovnica izvesnog životnog perspektivizma”.⁶⁶⁹ Atmosfera u njoj preslikani je izvor civilizacije jedne sredine, etnikuma u njoj – njegovoj zatočenosti u prošlosti ili nadiranju ka onom što se tek nagoveštava:

“Upravo mene u ovoj galami najviše zanimaše jedan sto vrlo dugačak, uostalom ispod nas. Jer sam oko njega opazio jedno čudo neviđeno dotle, jednu novinu za naš kraj, a naročito za još vrlo arnautski Lab. Oko stola sede izmešani viđeni Arnauti (sve sami predsednici opština i prvaci), opštinske delovođe, žandarmerijski narednici i šumari. I... i njihove žene. To jest supruge (možda i sestre) delovođa, narednika i šumara. Sve same Topličanke do Blaca i Velike Plane, ispod Jastrepca. Čeljad mlada i

⁶⁶⁷ Grigorije Božović, *Mirjana Maslovarić, Roblje zarobljeno*, knjiga 2, Jedinstvo, Priština, 1990, str. 91. i 92.

⁶⁶⁸ Grigorije Božović, *Umiranje i vaskrsavanje, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998, str. 72. i 73.

⁶⁶⁹ Jordan Ristić, isto, str. 51.

jedra, dobro odevena i negovana. Zabrađena mahom svilenim maramama da bi se opazila njihova društvena iznimnost. Jer su gospođe, a ne obične seljanke. Ali svaka od tih gospa imaše mesto s jedne strane do Arnautina. Nije to bilo radi kakve namene no se našli tako zajedno, pa neko da bi valjda učinio pažnju Arnautima napravio ovakav raspored. Ja to nikad u životu nisam video. I znam kako je po arnautskom običaju ta stvar nemogućna. Arnautin na javnom mestu ne približava se ženi, a još manje sedi do nje... kao što mi obično radimo. Znam koliko su oni u tom pogledu snebivljivi, pa odista čudim ovom podujevskom napretku. More, civilizacija! Da se Arnautin toliko opitomi, pa da u krčmi sedi pored tuđe mlade žene i s njom razgovara kao sa muškarcem!? I još da to vide drugi ljudi, naročito Arnauti, pa da im se posle smeju u oči!? Posmatram jednu divnu i oblu garavušu, po svoj prilici ispod Jastrepca, koja nikad, vidi se, nije čula za ovaj arnautski običaj. Okrenula se k jednom srednovečnom i veoma otmenom i izrazitom Arnautinu. Govori mu nešto i nagla se k njemu. Može biti niko to osim mene ne opaža. Zazorno Arnautinu, gleda u stranu preko nje, mršti se onako sramežljivo i snebljivo i sve mu se čini da će, još samo malo, ta prokleta garavuša nasloniti ruku na njegovo rame. Aj, do Boga, još to ako mu se desi, kako će posle u ljude! Ja osećam da mu se takav uzvik kupi u podgrocu, pa sam gotov da mu se u glas nasmejem. Ali Labljanin se gorštački dovi kao kroz busije, lupi pesnicom o sto i džentlmenski uzviknu posluži:

- Daj, bre, jedan šiše pivo ovomu gospođu...".⁶⁷⁰

Vrlo je zanimljivo preplitanje folkolornog i etnološkog u Božovićevoj putopisnoj prozi. U tom kontekstu on posebno podvlači značaj Porečja kod Kičeva koje je srpsku narodnu svest „širilo na čitavu zapadnu Makedoniju“:

„Istorijska zasluga Porečja je u tom što su se u njemu ne samo održali Srbi i neprikosnoveno sačuvali našu narodnu svest, no i što je ono nacionalno zračilo svu zapadnu Maćedoniju. Moglo je Skoplje biti, ponekad, samo tursko, ali Porečje s jedne, i skopska Crna gora s druge strane, svakoga tržnoga dana za sav svet davali su mu srpsko obeležje. Porečje je u istoriji naše borbe za održavanje postalo litična brama i slavno odigralo svoju ulogu. Onako kao skopska Crna gora čuvajući za nas Skoplje, onako kao kosovski Kolašin prema Kopaoniku. Ali jače, mučnije, epskije od obadvoga: Porečje je dalo najveći i najsvetliji otpor.

Što mi je marak poljak da bidam
U tvojeno selo, mori Božano!

⁶⁷⁰ Grigorije Božović, *Stolica malog Kosova, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998, str. 62.

U tvoje selo, na tvojata njiva:
Ti da je žnjeješ ja da te gledam -

porečka je pesma. Samo je treba valjano razumeti. Nema u njoj nikakve erotike, no jedno epsko porečko podsmevanje inorodnoj nezajažljivoj želji da prodre u Porečje bilo i kao poljak, pudar, pa će posle biti svega: i njiva i čardaka, i hatova i sejmena, i Božana i Svete Kaluša...“.⁶⁷¹

Nadalje, bitna je Božovićeva karakteristika i ta što folklorne pojedinosti vezuje za deseterački duh, legendu, lik iz narodne epike, detalje narodne nošnje, običaje i verovanja... Prilep je za njega deseterac, predanje, Kraljević Marko. U njemu on prepliće stvarnost i legendu - Marko Kraljević se javlja u najraznovrsnijim obličjima.⁶⁷²

U zapisu *Val i valjak* Grigorije Božović Prilep već posmatra iz jednog perspektivnijeg ugla - nezavisno od toga što je “naša prošlost puna čuda” kojoj moramo i biti zahvalni za svoj opstanak:

“Naša prošlost puna je čuda i tim čudesima mi imamo da zahvalimo za svoj narodni opstanak. Jedno od takvih istorijskih neverovatnosti je, uopšte uzevši, i Prilepsko polje, osobito ono koje se zove Zagrasko, to jest koje je iz grada prilepske prestonice. Čudo je i naše selo po Turcima. Naročito u Mačedoniji, jer dok su gradovi, čaršije, umiravale i vaskrsavale, često umirale da do oslobođenja ne ožive više, dotle su sela u gotovo svima našim pokrajinama, po neka sela (ili po neke župe) vazda ostala živa. Svagda čuvala i održala vezu u srcu i duši sa nastalom državom, sa narodnom svešću”.⁶⁷³

Jedno od čuda je i Prilepsko polje koje je nekada “bilo sinonim narodne snage i bodrosti”, a u Božovićevo vreme doživelo okolnost da i veličanstvenost freske zaprečava “neka nevidljiva i bezobzirna ruka”:

“Prilepsko polje je divan paradoks. Polje je pre svega. A svako je polje lako dostupno silniku i tlačitelju. Njegov grad je stolica Kraljevića Marka. Ne zaboravlja taj grad ovo veliko ime. No malaksava, pada u sablazan; prekida vezu sa njegovim zavetima, dopušta da bezobzirna ruka zakrečava njegovu veličanstvenu fresku, tako da sad iz nje bedno viri jedan mali Kralj Marko, kojega ne možemo ni da poznamo. Nije tako Prilepsko polje bilo. Nije te kreposti nosilo, no jednu drugu, divnu i svesnu, prisnu i epsku. Pod Turcima je i Prilepsko polje bilo jedan od onih naših krajeva koji su nosili narodnu misao i svest, koji su bili naša nacionalna

⁶⁷¹ Grigorije Božović, *Mala Šumadija, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998, str. 133.

⁶⁷² Grigorije Božović, *Oporavljeni grad, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998, str. 163.

⁶⁷³ Grigorije Božović, *Val i valjak, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998, str. 158.

tapija i puno opravdanje, najpuniji razlog za naše nedavno bogom i sudbom blagoslovene poduhvate”⁶⁷⁴

Prateći svoje planince, pre svega njihove vođe – sveštenike, učitelje i misionare – Grigorije Božović zapravo prati jedan proces “prosvetnog, nacionalnog i civilizacijskog preobražaja kraja u kome žive i delaju”.⁶⁷⁵ A da je reč o brđanima “čistoga i divnoga soja” svedoči i činjenica da ih Grigorije Božović prati “iz putopisa u putopis”.

U tom je smislu posebno zanimljiva ličnost pop Danče iz putopisnog zapisa *Trpi Juso, nije lako raja biti*. Pop koji je imao dovoljno smelosti da svakog Vidovdana u Babinomoškoj crkvi služi liturgiju usprkos svih zabrana i opasnosti:

“Idući dalje, već kroz mrak, iznad Gazimestana, ja pobožno propuštam ispred zažmurenih očiju divnu povorku pravih oklopnika i zatočnika. Onih koje pamtim i koje san na delu gledao. Na primer popa Danča iz Vučitrna, koji je svakoga Vidovdana služio liturgiju u maloj babinomoškoj crkvi. Sav njegov život bio je napornija borba za odbranu narodnog imena. Radi toga je bio osuđen na večno zatočenje i prognan na ostrvo Rod. I pre i posle toga nije ni pred kime savijao svoju kičmu, sokoleći narod na poslednji nad i čuvajući svoje dostojanstvo kao kakav plemić. Nikada ga niko nije smeo uvrediti i svakad je s ponosom svedočio da je carski Srbin, sin Lazareva podanika, Kosovac. njegova otpornost zračila je kroz ceo kraj. Stizao je da otme poturčenu devojkicu, da pošalje izveštaj preko granice, da izmiri zavađene knezove u brdima, da ukloni besnoga vladiku Fanariota”.⁶⁷⁶

U služanju crkvi, narodnoj časti, pravoslavlju i srpskom imenu on ni pred kim nije savijao kičmu. Bio je on kadar da otme, videli smo, poturčenu devojkicu, izmiri zavađene knezove po brdima, ali i da “ončas ukroti besnoga vladiku Fanariota”:

“Poslednjih godina bio je dečanski iguman. U Skoplju mu se razboleo sin učitelj, te pohita tamo. A tamo mu se desio i mitropolit Nićifor Perić. Javljao mu se starac za blagoslov i poverenje, tri dana uzastopce. No vladika udario u teško piće i misli da je i ovo obična starosrbijanska prostačina u popovskoj mantiji: neće da primi ni na Firmilijanovo navaljivanje. Naposletku četvrtoga dana moli pop ponovo gavaza Šaćira da ga prijavi. Arnautin prima molbu i ulazi. Ali se u grohot nasmejao polupijani Nićifor, šćepao desnu Šaćirovu ruku, okrenuo mu prst za blagosiljanje i

⁶⁷⁴ Grigorije Božović, *Val i valjak, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998, str. 158.

⁶⁷⁵ Jordan Ristić, isto, str. 73.

⁶⁷⁶ Grigorije Božović, *Trpi Juso, nije lako raja biti, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998, str. 66. i 67.

poslao ga popu Dančetu. Razgoropadio se starac. pogleda Šaćira pogledom koji junaci razumeju i jurnu k vladici.

- A zar te nije blagoslovio Šaćir?

- Jeste, bantski Ciganine, pa sam došao da ti vratim taj blagoslov!

Vladika je ončas posle ovih reči dobio takav 'blagoslov' da se valjao po podu, a Šaćir mirno našao odredbe u zakonu Leke Dukađinija da se napadne onaj koji svoj obraz brani".⁶⁷⁷

Za razliku od sveštenika u Staroj Srbiji oni iz Maćedonije često su morali da budu „inspiratori zavere protiv Turaka i Bugara, odnosno nosioci drugih vidova zaštićivanja svoga rada i svoje veroispovesti“.⁶⁷⁸

U tom su smislu često morali da se „upuštaju u otmice i preotmice“. Tako su u *Jednoj porečkoj noći* bili u poziciji da u manastiru organizuju tajni skup radi obrazovawa "četa za borbu protiv Turaka i protiv Bugara". Zahvaljujući svešteniku u porečkom manastiru iznad sela Manastirca su i organizovali "prvu četvu Maćedonije". Risto Andrejević je organizovao "pokret četovaca" radi "odbrane ove srpske pokrajine":

"Metnuti tako u procep između Bugara i Turaka, Porečnici se opet dovijaju. Iguman Prečiste Porečke po Rista Andrejević sazivlje tih dana u manastir tajni skup, na koji dolaze pop Ariton Popović, Krsta Đorđević, Stojko Jović, Slave Radević, Danilo pop – Ristić, porečki učitelji i Porečanci, a i Cvetan Popović iz Crešnjeva. Pada u noćnoj tajanstvenosti odluka da se obrazuje četa za borbu i protivu Turaka i protivu Bugara. Odmah se javljaju dobrovoljci: Zafir Premčević iz Ljupšta, Antonije Mihajlović iz Kruše, Kone Vidović iz Slatine, Dimitrije iz Crešnjeva i još neki. Ulazi se u crkvu. I polaže strašna zakletva. Eto te noći u porečkom manastiru više sela Manastirice osnovana je prva četa za svesnu i odlučnu odbranu srpske Maćedonije od svih njenih neprijatelja i udaren osnov silnom pokretu našega četovanja i oružanoj odbrani te pokrajine: i misao i četa se rodila u Poreču.

Odmah posle ovoga videlo se da vođ treba da bude proslavljeni Mišo Krstić, koji se ot tamnovanja još odmarao u Bitolju. Pred Petrovdan prelazi u Bitolj pop Cvetan Popović i učitelj pop – Ristić i saopštavaju našem konzulu svoju odluku i pozivlju od strane naroda Micka. Nećka se ovaj ali najzad polazi i stiže... Sugarev se opet pojavljuje, no kao otvoreni Bugarin i traži da mu se sve potčini i pobugari. Micko se sastaje s njim u Grešnici i pada mu u klopku. Ali se spasava, ostavivši za taoca učitelja Lazara Kujundžića. Sa nešto oružja, koje je zgodno kupio od Bugara Kone iz Slatine, Miško poče prikupljati narod i naoruža oko 150 seljaka. Na sreću njemu priđe i Rista Cvetković sa svom svojom družinom, koja je već bila u okršajima i iskusan četovođa. Tako udruženi dočekaju Bugare na Drenju i

⁶⁷⁷ Isto, str. 67.

⁶⁷⁸ Jovan Ristić, isto, str. 79.

strašno potuku. Ta borba je značajna: Bugari u sukobima sa nama nisu više nikad imali uspeha, niti je od tada kome s naše strane palo napamet da sa njima stupa i kakav bilo sporazum”.⁶⁷⁹

Na samom kraju ovog zapisa Grigorije Božović vrlo precizno navodi imena porečkih vojvoda i podvlači narodnu zaslugu sveštenika i učitelja:

“Ovo su porečke vojvode: Micko Krstić, Risto Cvetković, Kone Vidević, Zafir Premčević, Dane iz Krape, Boško Mitrović, Antonije Mihajlović, Mihailo Josifović. A četnici najglasitiji Jovan Dolgač, Zmejko Blažević, Veljko Blažević, Stojko Kofilović, Micko Mali, Milisav Bojević, Zarija Andrejević, Mate Simović, Naše Konstantinović. Za ovaj pokret su naročito zaslužni sveštenici i učitelji, među njima i prvi sekretar Dimitrije Teodosić, a takođe žene i deca, koja su bila u posebnim izviđačkim uređenjima, da je to pesma s pravom ovekovečila:

Kauri glave krenale,
Svite komiti izlegle!”⁶⁸⁰

A da je u Makedoniji pozicija sveštenika doista bila izuzetno teška Grigorije Božović nam predočava i u putopisnom zapisu *Tržište Drimkola*.⁶⁸¹ Putujući pokraj Ohridskog jezera priseća se on prote Serafima Krstića, izuzetno hrabrog čoveka kome je „glava bila u torbi na svakom koraku“ baš kao što je to bio slučaj i sa ocem, dedom, braćom i vrsnim rođacima. Svestan je prota da će, kao i prethodnici mu, stradati, ali se ni jednog trenutka ne dvoumi – koleba. O kakvoj je snažnoj figuri reč na najbolji nam način govori „emocijom nabijena rečenica“ Grigorija Božovića: „On priča a ja plačem“:

„Rana vožnja od Ohrida sve pokraj jezera na vedru danu, jedna je od najprijetnijih u Mačedoniji. Jer sve do struge čovek ima pred očima celo Ohridsko jezero i gorostasne planine koje ga okružuju. Ja s kola posmatram igru jezerskih preliva i sravnjujem svoje današnje utiske sa nekadašnjima kad sam ovuda prvi put prolazio. Sa mnom je tad bio prota Serafim Krstić. Mlad i bujan, oduševljen i bezgranično hrabar, iako mu je glava bila u torbi na svakom koraku kao što mu je bila oca i dedu, braći i vrsnim rođacima. On mi priča o svojim, o teškim prilikama u Drimkolu, o tom kako će i on jednoga dana jamačno takođe poginuti. On priča a ja plačem. Međutim, on mi širokim pokretom ruke pokazuje jezero i zanosno slika san kako će ono, bez svake sumnje jednom biti naše. Daj budi nas i ne bilo. Hej!... Hej:

⁶⁷⁹ Grigorije Božović, *Jedna porečka noć, Čudni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998, str. 139. i 40.

⁶⁸⁰ Isto, str. 140. i 141.

⁶⁸¹ Grigorije Božović, *Tržište drimkola, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština., 1998, str. 198.

Nevesto, oko kalešo,
Izvedi konja dajija,
Sutra će odam v Srbija: -
V Srbija, v slavni Beligrad!

Prota je bio i moj školski drug. Stotinama puta sam ga slušao i pre i posle ovoga slučaja. Ali on nikada nije tako ni kliknuo, ni kroz pesmu tako jauknuo kao tad”.⁶⁸²

Gradeći lik sveštenika koji je rodoljubivom snu podredio svoj život - i koji su najdosledniji “zaverenici protivu tursko-bugarske dominacije” - Grigorije Božović pomera “putopisni standard ka pripovednoj prozi”. Naravno da pripovedač Božović time “nije izgubio ništa”, ali je naravno i to da je njegova putopisna proza upravo time ne malo obogaćena.

31. 2. Pripovedačko delo Grigorija Božovića

Nezavisno od toga što se u ovom radu bavimo putpisima ne možemo zaobići ni pripovedačko delo Grigorija Božovića iz jednostavnog razloga što je on u njemu “više nego ijedan drugi pripovedač srpskog realizma ‘prepisivao sam život’”.⁶⁸³ “Prepisivao” do mere da se njegova pripovetka gotovo može poistovetiti sa putopisom. Grigorije Božović je, u tom kontekstu, “nepriistrasni tumač istorije” koji kao takav “nije nikom ništa ni dodao ni oduzeo”.⁶⁸⁴

U pripoveci *Za verata* Grigorije Božović naprosto u Bitolju, s početka XX veka registruje “prelamanje” nacionalno - nacionalističke sukobe, ili borbu, “i Srba i Turaka, i Albanaca i Makedonaca, i Grka i Bugara, i Vlaha i Cigana”:⁶⁸⁵

“Ljudi su divlji, ali su opet ljudi. Od zorina osvitka pa do mrkla mraka, kao kakvi berzanski bezdušnici, snovasmo mi svi po Bitolju da jedan drugom štoviše pakosti i nedaća nanesimo. I po školi, i po crkvi, i po klubu, i na ulici, i po turskom hućumatu. Izbrijani i namirisani doktor Monako, kao da je na kakvoj šumnoj rivijeri a ne u palanačkom Bitolju, mirno vađaše iz svoga beloga prsluka doze cijankalija grčkim i srpskim poverenicima da ih na zgodnom mestu upotrebe. Uvek nasmejani Nikolov, kao kakav mučki Tatarun izdavaše naredbe nekoj svojoj desetini da čitave

⁶⁸² Isto, str. 198. i 199.

⁶⁸³ Milenko Jevtović, *Milan Rakić, u prozi Grigorija Božovića*, Baština, sveska br. 8, Priština, 1997, str. 71.

⁶⁸⁴ Miloš Đorđević, *Vera u nacija, Proza Grigorija Božovića*, studija iz knjige, *Stvaralački duh i analitički čin*, knj. 1, Institut za srpsku kulturu - Priština, Stručna knjiga - Beograd, 2001, str. 58.

⁶⁸⁵ Isto, str. 46.

porodice pobije i unakazi za primer onima koji tvrdoglavo hoće da ostanu Srbi. A naš Ćirko – paša, sasvim slatko, potkupljivaše zapovednike turskih jurišnih četa da se čine nevešti, kad Babunski više Nikodima presretne bugarsku četvu”.⁶⁸⁶

Neutralni teren te borbe je kafana *Solun* u kojoj njen vlasnik, Taško Paligorić, “vara grčki, naplaćuje cincarski, psuje srpski, (i) čuva čistoću bugarski”:

“Eto, ovako neopaženo postade naše zajedničko zborište i potpuno neutralno, podjednako za sve toplo i prijateljsko, kavana *Solun* Taška Paligorića, malovištanskoga Kragujevčanina. Tu počesmo dolaziti i često sedati za zajedničke stolove. Jer samo tu bejasmu slobodni od svake raspre i ličasma na užuđene jedinke”.⁶⁸⁷

Kažemo neutralni teren, a upravo iz njega “najmiliji kosovski momak Atanas Colakis, valjda pogrčeni slovenin Čolak za verata” u “ramazanske poste pokušava da ubije pravoslavnog sveštenika Hrista Vojnija, arnautskog paroha koji je... 'hteo nacionalno da odvoji pravoslavne Arnaute Južne Albanije od Grčke”.⁶⁸⁸

- Da, ispolajeme... Toj, kuće jedno, učilo grčka školija, so grčki pari, jelo naš hlebo, pa sega stana od Grci da pravi Arnauti... E, nećeš, pope! Znaješ, koga sakaše pivo da ti donesem, toj projde na dole. Polako po nego, dole do Vučji potok. Na mesto taka, luđe kao mravi. Ednoš, dva, tri i gotovo. I revolvero gi frlih tuka, da ne mi se najde, ako policija potrči... Gospodine, Gospod pomaga koga je za verata. Tolkomina tuka bea, i niko ne me vide. More i jas stanav da vikam da go fatat ubivec. A posle, kako vidiš, mirno dojdov tuka da ti donesav pivo... Hajde, za verata... sakaš? Ča ti otepam, nekoj sega!”⁶⁸⁹

Kako u tome nije uspeo on za stolom u kafani priča kako tu neće stati:

“Kad se bašta isprazni, ustadoh i ja. Atanas pođe da me do kuće otprati. Uz put poče da plače. Reče mi da ima jednu strahovitu dužnost. On nije zver, ali zakletva ga veže. Kad se u hotelu sve smiri, on će ponuditi svoje usluge da čuva teško ranjena popa. Biće čovečan kao nudilja. Kad sve bude zatihlo, on će lagano – lagano, ‘kao dobra majka’ skinuti s popovih rana zavoje. Sagnuće se k izrešetanim grudima, pa će nežno pirkati u krvave belege, da stradalniku bude lakše. Dodaće mu i čašicu mirišljiva konjaka. On će trudno otvoriti oči i blagodarno ga pogledati. Ali kad vazduh i kroz rane počne puniti popova pluća, pop će bez muke

⁶⁸⁶ Grigorije Božović, *Za verata, Neizmišljeni likovi*, knjiga 1, Jedinstvo, Priština, 1990, str. 195.

⁶⁸⁷ Isto, str. 196.

⁶⁸⁸ Miloš Đorđević, isto, str. 47.

⁶⁸⁹ Grigorije Božović, isto, str. 200.

umreti na njegovoj ruci⁶⁹⁰ i, misleći da je bratska. Tako više neće od Grka graditi Arnaute. Nabaviće i voštanicu, te da umre kao hrišćanin. Sve je ovo, do duše, teška dužnost, ali za verata...

Ne smedoh da legnem, no pridoh i sedoh pored otvorena prozora. Preda mnom ceo Perister, obasjan tžnom mesečinom. U bunilu, kao da mi se pričini kako se setno osmehuje na mene i nešto mi tajanstveno šapuće o Mačedoniji, devičanskoj i žalnoj, ali krepkoj, krvavoj i zavetnoj. A divnu bitoljsku noć kao da rezaše jezivi refren sitnoga Colakisovoga govora:

- Sakaš li da ti otepm nekog... za verata?...“

Priča *Dva mučenika*⁶⁹¹ na najbolji način pokazuje koliko je njegovo pripovedačko delo realnošću „umetnički funkcionalno“. Reč je o priči koja kod samog autora prati „sukob dužnosti i čovečnosti ili sukob nacije i vere kao sukob Srba i Bugara“.⁶⁹² Teško je u njoj govoriti o umetničkoj – književnoj koliko se pre svega mora prihvatiti istorijska istina. Uostalom, da prati događaj koji se autoru samom neposredno dogodio svedoče još prve rečenice priče:

„... Vidite me ovako plahovitog i opora. Pričam vam teške doživljaje, pa ćete pomisliti da sam srca gruba i krvnička. Međutim, ja sam u svojem životu ne malo puta došao u krvav sukob sa svojom nemilosrdnom dužnošću: čovek se kao najsvrsniji rajetin bunio u meni protivu onoga što je služba zapovedala. Da, bunio se taj čovek. Onako otvoreno i nenamešteno kao što sam se, budući rajom, protivio svakomu turskom nasilju i nedelu. Ne samo to. No takvi trenuci su me dvojili na dva sasvim suprotna bića, koja su na dnu moje duše vodila krvavi okršaj kao u kakvom pravom pustošnom ograšju. Taj drugi, taj buntovnik isprasio bi se ispred mene, činovnika, kao kakav dobar domaćin iskraj plavoga Uvca prema agi gospodaru kad bi ovaj pijan, na čardaku zatražio od njega nešto što sramotno ponižava. Često sam patio od toga, i ta dvojba ostavila je veoma jake otiske na mojoj duši. Osobito jednom... he, jednom... kad sam bio vladin poverenik na Ristovcu, na granici prema Turskoj, u svojstvu srpskog načelnika. Nešto pre toga pobegao sam iz zavičaja ispreko granice i primio ovu tešku dužnost, punopravdane mržnje i na Turčina i na Bugarina“.⁶⁹³

U ovoj priči autor na najbolji način pokazuje koliko se i u njemu samom “paralelno izdeljuju svetac i krvnik” – u trenucima kada hvata bugarskog uhodu i traži od njega da prizna kako jeste to što jeste:

⁶⁹⁰ Isto, str. 200. i 201.

⁶⁹¹ Grigorije Božović, *Dva mučenika*, isto, str. 133.

⁶⁹² Miloš Đorđević, isto, str. 52.

⁶⁹³ Grigorije Božović, isto, str. 138.

- Pored svega toga predupređujem vas da se ne varate u jednom: nije ovde dvoboj između nas dvojice. Mi smo samo glumci. Govorim vam sasvim iskreno i otvoreno: dužnost je neman... Kroz nas dvojicu suvišni put sukobljavaju se dve rase, dva istorijska zaključka, gospodine, - dva besna, dva preispoljna prava na videlo božje, oba ludo odlučna, oba božanski uporita, a koja isključuju jedno drugo... Ne mučite me više! Ja hoću da doznam sve! Sve, sve vaše zamke i namere! A zaklinjem se da Vam odmah posle toga pokloniti život. Odvešću vas do same granice... Inače?! Upamtite da ja više nisam čovek no naprava i strašna i paklena i krvava! Dakle?⁶⁹⁴

Kruna ove putopisne priče je čini se ipak na samom kraju - kao što je i autor izdelfjen između "dužnosti i čovečnosti" izdelfjen je i bugarski uhoda, "generalštabni kapetan Katlabanov" koji se do poslednjeg trenutka predstavljao kao Stanko Trpkov "od Gornji Vrgoš" ili Trpko Stankov "ot Dolni Vrgoš" koji "vrvi vov Ristovec, da si proda ovčički".

Svestan da se i bugarski uhoda nalazi u istoj poziciji u kojoj se nalazi i sam autor je bio spreman i da ga pusti. Ali:

- Bratko, verujte li da sam hteo da vas pustim?

- Vervam... samo da ne ostaneme v somnenieto ni vi ni az: Srbi i Bolgarite se tokmat - koj od nimi ima pokaji nervi, če pobežda... Az sum generalšatbnijat kapetan Katlabanov... Da živeje milata mi Bolgarija, dolu Šumadija!

Ja vam se zaklinjem da bih ga tog trenutka zagrlio i oslobodio, da plahi Vuko u tom trenu ne ispali na njega pun svoj revolver. Gotovo obeznanjen, ja ga kao lug ščepah za udove i prevukoh na naše zemljište... da ga dajbudi Turci sutra ne prevrću kao svaku ćaursku lešinu...⁶⁹⁵

U konstantnoj težnji da po „pravu“ stvore svoje Velike države Srbi, Bugari i Albanci traju u atmosferi večitog „usuda zla balkanskih naroda“. I to je ta konstantna nesreća koja vekovima traje, na koju svi polažu pravo i kojoj se kraj, na žalost, ne da ni nazreti.

Zle usude putopisac priča, Grigorije Božović, nastoji da pomiri mostovima „među narodima i verama“. Ne leleče Arnautica u *Majci*⁶⁹⁶ samo za svojim sinovima i ne žali samo muža Kačaka Dina Kalušana koliko materinski bol izražava i za ubijenim Slovincem - žandarmerijskim podnarednikom. Tužbalica kojom ona za njim nariče je takva da bi i ona sama, a da ništa drugi nije napisao, osim ove priče, bila dovoljna da Grigorija Božovića za sva vremena primerava samom vrhu sveukupne

⁶⁹⁴ Isto, str. 138.

⁶⁹⁵ Isto, str. 139.

⁶⁹⁶ Grigorije Božović, *Majka, Neizmišljeni likovi*, knjiga 2, Jedinstvo, Priština, 1990, isto str. 5.

naše kwiževno – naučne proze. Taj prizor je takav da ga ovde doista moramo preneti u celini:

„... a sama pođe ka podnaredniku, okrenuvši se poručniku:

- Hoćeš li mi dopustiti?... i on je majčin sin, a majke nema ovde. Eh, žalosti i žalosna njegova majka! Pazi kakav je soko! Da nije uroka za vašu veru!

Skočivoda klimnu glavom u znak odobravanja, ali mu zaigra donja usna od iznenađenja na ovakvoj pažnji.

Kao k svojim sinovima baba priđe plavom Slovcu, kleče pored njega pa ga uze za ruku, koju drugom svojom poklopi i poče da je nežno, nežno gladi, propraćajući glasno jednim jezivim naricanjem bez suza, jednim ragovorom namesto njegove majke u daljini:

- Kuku meni za tobom, bre sine!... Kako si i mrtav lep, a kakav li si tek bio živ?! Jadna tvoja majka! Koliko se ona ponosila tobom, šta bi sve dala da te vidi i pomazi po divnim obrazima tvojim! A danas je daleko, danas ne zna da joj ti ovako ležiš... Eh, sokole!... Nema ti majke, da te po tvom običaju okupa suzom, da jaukne nad tobom, za tvojom divnom mladošću... Danas neće biti crnih šamija da pođu za tvojim nosilima i da pokažu i drvetu i kamenu kolika je žalost za tobom. U, kako si divan kao upisana lepota, kao srndać, kao zmaj, neka je prosto majci koja te je bez bešike na ruci odgajila!... Jadna ja! Niti znam kako je po tvom zakonu, niti umem da te plačem i ožalim koliko si, ovako mlad krasan, zaslužio. A, besa ti je: pozvala bih srca svih ucveljenih majki na ovom svetu da ti zaridamo iznad bujne glave, sokole moj! Nagradila bih oko tebe čitavi jezero suza, da po njima kao labud zaploviš, baš kao onaj koji se u magli izdviji iz jata i padne u Drim, pišteći do neba što je sam bez igde ikoga svoga! No putuj u miru, sine! Izgovaram ti tu reč umesto tvoje majke. Kuku meni za tobom prvo pa za mojim sinovima! Sokole, pile majčino, jagnje galjeno, kuku, kuku!

Pri ovim rečima ona pokupi obe ruke u pesnice, snažno ih pritište na svoja sparušena nedra, duboko jeknu pa ukočeno pogleda na ubijenoga. Iako je naričala arnautski i Skočivoda i svi žandarmi su je potpuno razumeli kao da je govorila njihovim narečjem. Utisak bejaše toliko težak, da su neki počeli da plaču, a poručnik uznemireno i tmurno da se oblači i trza da ne bi i sam zajecao. Arnauti kao ukopani bejahu već okrenuli glave u stranu, ne umejući na ovoj mucu da se snađu. I njih beše do srca ganula ova slika.

Ali starici ni to ne bi dosta. Ona ustade i rukom pozva jednog pandura:

- Ponela sam maramu i za starca da ga mrtva pokrijem. Pitaj ih da li im je po veri da pokrijem ovoga iz tuđine?

Čim Skočivoda potvrdi, ona izvuče novu maramu, obrisa Slovenca po čelu i ustima, pomazi ga po licu i glasno uzvuknu:

- Rahmet ti po tvojoj veri, dete!"⁶⁹⁷

U priči *Stal Kijev*⁶⁹⁸ Grigorije Božović prati sudbinu Staleta iz Kijeva koji se u izboru „da se seli sa Kosova i Metohije ili da bude žrtva slepog sukoba dve vere“ opredeljuje za ovo drugo jer je za nevolju i dan na ovaj svet i jer je „kobni primer tragičnih slovenskih i srpskih generacija“ posle kojih će bar groblje ostati, jer - „mržnja je neretko i zlokobno preskočila put između Srba i Arnauta“.⁶⁹⁹ Čini se da njihovom pojašnjenju Ramu Ljutanu zašto neće da beži u Srbiju, no hoće da se vrati u Kijevo ne treba ništa više dodavati:

- Mali sam poglavice, da se ne bojim. Ali imam obraz i znam šta mi je dužnost... Neću u Srbiju! Ovde je palo četrnaest ljudi, a imam i drugih dugova. Zar da natovarim mojem drugu, koji mi se našao na tesnu mestu kao što se za starinu priča? Zar da moji Kijevljani plaćaju moje krvi?... Predomislio sam se: sad ne mogu. Zemlja me ovde vuče kao da sam vlačezima za nju privezan... Molim ti se, poglavice, kao ocu i svecu ne traži to od mene! Bilo bi sramota i grehota. Jer bi se svako s pravom nasmejao: Staleta Kijevljanin, kurvino kopile, uz hrbat Ljutana i Beriša muči tolike ljude, pa pobeže u Srbiju! Tako rade položare, a ne muževi! Ne mogu u Srbiju!⁷⁰⁰

Kad mu žena na to kaže:

- Tako ti one svete kuće dole, da bežimo!

on dodaje:

- A, sad si pogodila! - okrenu se Staleta gotovo nežno: - Pomažu li ti oči i tvoja pamet, iako je ženska? Vidiš da mi baš ona ne da da bežim odavde... Ako hoćeš, idi; neka ti je prosto. A Staletin sin mora po njegovoj smrti barem jedno jutro propirati oganj u Kijevui!⁷⁰¹

Epilog je, naravno, u pesmi koja je ovakvim junacima i jedina mera:

„Podla izdaja jednog malodušnika, koji verovaše da će umreti kao raja, nakon godinu dana otprati Staleta na onaj svet. A Arnauti prevedoše njegovu ženu i dete u Srbiju i ovekovečiše ga kroz pesmu“.⁷⁰²

Slično Stal Kijevu i Zlate iz Slatine⁷⁰³ „brani čast, obraz, narod i veru“. I Zlate je pred neizborom: „smrt ili seoba u Srbiju, odnosno živ Bugarin ili mrtav Srbin“. Treba li sumnjati u izbor:

⁶⁹⁷ Isto, str. 8, 9. i 10.

⁶⁹⁸ Grigorije Božović, *Stal Kijev, Bitoljski boljalji i druge priče*, Videlo, Beograd, 2003, str. 37.

⁶⁹⁹ Isto, str. 45.

⁷⁰⁰ Isto, str. 49.

⁷⁰¹ Isto, str. 50.

⁷⁰² Isto, str. 50.

⁷⁰³ Grigorije Božović, *Zlate iz Slatine, Bitoljski boljalji*, isto, str. 106.

“Sutradan on kupi u Kičevu veliku sveću i držeći je u rukama pođe u Mitropoliju. Mitropolit Polikart sa sekretaricom i upraviteljem škole beše u kancelariji i spazivši Zlateta kako snuždeno korača preko dvorišta, bleđa kao smrt, naredi kavazu da ga odmah pusti.

- Sveti vladiko – poče Zlate posle pozdrava i običnoga razgovora: - da ti imam sveta molitva! Moji dni se izbrojani, se znaje još koliko se... Zato te molim da mi čitaš prestonu molitva, da mi prostiš grejovi, da se pomoliš za mene grešni. Sakam da me opoješ, oti mrtav neće da vidam... Ete, i sveća zedov. Ti se molam...

Oi se zgranuše.

- Koješta – pribra se Polikarp – kakva te umiračka snašla, kad si eto još zdrav i krepak?

- Zdrav sum, tuku ja samo da umram. Će mi prostiš, sveti vladiko, i vie zlatni gospodinovci, ama da ne vi je čudno: sam sakam da umram...

- Budi Bog s nama, Zlate!

- Arno. Tuku da ve prašam za nešto. Samo vaistina da kažete kako sakat bog i narod: poarno li je živ Zlate kako Bugarin, ali mrtav kako Srbin, kako što mu duša sakaše, kako tatko što mu beše, kako dedo i?... Oti dojde vreme da se razberet... Ja sum rekol svojeje dušeje što će pravam ama ve pak prašam što će rečete vije. Jedno će bidit: ali živ Zlate Bugarin, ali mrtav Srbin. Veće živ Srbin Zlate ne mozet da bidit... Što je poarno, a?

Nemo ćutanje.

- Ovije dvojica neka mlčat, a ti, sveta vladiko, kako što nesi Srbin, no Grk, da rečeš: za Zlate, za njegova duša što je poarno - živ Bugarin ali mrtav Srbin?

Polikarp se zbuni i ljutnu:

- A ti što misliš Zlate?

- Ne, ne, ti što će rečeš?

- Srbin!

- Da ti imam sveta molitva, vladiko! Daj da ti ja baknam sveta desnica – pa se Zlate duboko pokloni, celivavši mu ruku”.⁷⁰⁴

Sve se u svetu koji prati Grigorije Božović zbira oko vere i morala. U putopisnoj priči *Ljuta pravoslavka*⁷⁰⁵ autor polazi od činjenice:

„Još pre dvadeset dana susedi su joj doneli tu crnu vest, u koju ona nikako nije mogla verovati. Kaludrani su bili u gradu jedne subote i na trgu saznali od čudno zadovoljnih Arnauta da se njen muž, a njihov seljanin Miloje Krasić poturčio. Lepo, istinski, kako su inoverci na dugo i na široko pričali, otišao kod kadije, dao pred svedocima izjavu da se odriče od svoje

⁷⁰⁴ Isto, str. 128. i 129.

⁷⁰⁵ Grigorije Božović, *Ljuta pravoslavka, Roblje zarobljeno*, knjiga 2, Jedinstvo, Priština, 1990, str. 80.

slabe i hoće jaku tursku veru, pa se u petak pre podne uz bubnjeve i zurle, uz veliko tursko veselje i radovanje, poturčio. Tome najpre ni Kaludrani nisu verovali. Pobogu, zar može Kolašinac verom okrenuti? Zar može pomazan čovek preći u tursku veru? Kad se zna da se taj znak hrišćanski ni kroz vekove ne može sa čela izbrisati? Kad je stari prota uveravao na jednom saboru u Dubokom Potoku da to osvećeno mazivo prodire kroz kožu i na samoj čeonj kosti urezuje Hristov pečat kao na poskurniku, te da se i na onom svetu zna ko je u uvome u čijem toru bio, pa turčio se ili šokčio koliko mu god drago?⁷⁰⁶

Žena Miloja Kasića ne može da veruje: - ne može to biti ovoga svijeta, sinjoj kukavici!

Kada se on jedne večeri, međutim, pojavio na pragu kuće sve je bilo jasno - i bolno jer se svojom voljom poturčio:

„A, ne. Dragom voljom sam se poturčio. Čuješ li, dragom voljom! Nijesam mogao više da podnosim u onoj vašoj slaboj vjeri i da čekam tu vašu nejaku Srbiju. Čuješ li? Tu vašu malu Moravu, koja se kočoperi i uzimlje svijet na vrat, a nema je ni koliko dobar turski vilajet. Čuješ li, mrzim je! Stala prođu silnoj otomanskoj carevini a slabija je, čuješ li, od mrtvih Druština iznad Mitrovice. Pa nas laže sve nekim oslobođenjem. A kamo ga? Zar da čekamo do Boga i do vijeka? Nijesam ja lud, ženo! Pođem u ljude ili na sabor. Sve izgubilo pamet. I knez, i proto i onaj mrtvi Neđeljko Šlipac što ide u manastirsku pisaniju. Sve: Srbija, Kosovo, Lazar, Miloš; ćeraju Turčina u Šam preko mora, a on šalje u moj Kolašim mrtvog Muta Tasildara da u četvere ubilježi ono danka što nam knezovi razrežu. Drži se Turčin, ženo! Ne brine on što Avram Luković i Nastasije Krompir uz gusle ne ostaviše ni đavoljega Turčina. Dosadilo mi i dojadilo sve to. Sve je to silom uz brdo. Sva ta nadanja i čekanja. Neka pusta ostanu, a ja nijesam budala; hoću da carujem a ne robujem, izabrao sam carsku, jaku vjeru - Bogdana, čuješ li. Ne zbori više, Turčin sam i već turski sin, lja ijl - Alah, Alahu ećber! Tur - čin, ženo, do vijeka i amina, ako ti oči pomažu! Zakameni, pa samo daj rakije”.⁷⁰⁷

Bogdana čini sve da ga vrati pravoj veri:

„Pomisli: zar ima bolje vjere od naše? Čista, lijepa; Božić i Vaskrs, posti i praznici, crkve i manastiri, sabori i slave, zaverine i svadbe, pop i đak, pričešće i očišćenje. Umreš i pogrebu te kao raba božija, a ne kao stoku. Ne boj se, jaka je vjera naša, silno je vjerovanje sirotinje raje, moćan je Gospod - doći će oslobođenje, viđećeš što je Srbija! Bolje je s bijelijem obrazom i raja biti no poturica, no krstov izdajnik, Miloje!

- Ćuti, nijesam ja više Miloje!

⁷⁰⁶ Isto, str. 80.

⁷⁰⁷ Isto, str. 84. i 85.

- Bićeš opet, bićeš. Evo molim te, kumim te. Smiluj se. Dođi k sebi! Kakav si mi ti Turčin! Moj dragi, moj mili, pobogu brat, kum, otac i majka! Poslušaj me, kad zora zarudi... preko Ibra, preko planina, u... u... Miloje! U... u...“⁷⁰⁸

Shvativši da ga ne može vratiti na pravi put ljuta pravoslavka – Bogdana ga opije i:

„U neko doba Bogdana se podiže i protrlja oči. I vide da je svemu kraj. Priđe i još jednom pogleda muža. Toga trenutka joj postade jasna stara istina da se s ovakva puta teško kad ko vraća. Saže se i uze sina. Uvi ga u svoju šarenicu i iznese podalje van kuće. Pa se povrati k ognjištu i s njega diže dve razgorele glavnje. Obazrevši se s praga da li je sve u selu pospalo i mirno, ona ih brižljivo spusti ispred vrata, pa ova oprezno pritvori, nabaci veliku gvozdenu rezu na dovratnik, a preko ove duboko uglavi klin.

- Pomozi bože, a oprost nekriva kućo, u kojoj sam i dobro videla! – šapnu Bogdana i po svršenom poslu oko zatvaranja vrata, pa se muški, široko i lagano prekrsti.

Brda iznad Kosova već beše obasjala Danica. Noć kao opojna. Po llinici se opružila tanka letnja izmaglica kao vilinsko okrilje. Čudno ozarena i odlučna Bogdana brzo dohvati oba ugarka, razmahnu njima nekoliko puta da ih bolje raspali, pa ih gurnu u kućnu počađalu i suhu kao puščani prah slamu, jedan iznad vrata, a drugi sa strane. A nije dugo čekala: ni do kraja sela nije stigla a visoki plameni stup žario je i Kaludru i sva okolna brda“.⁷⁰⁹

Borba između vera u središtu je Božovićeve priče *Kraj praga*.⁷¹⁰ Turci se usmerili ka Kolašinu jer im je “dozlogrdio... vlaškom upornošću“ pa žele „da ga zatru da mu ni pilićnjak ne pretekne, niti muško u kolevcu dete“. Dojadili su im i knez i prota. I baš na kneževoj slavi “kroz bogomoljce se progura jedan seljak i“:

“... cepteći od izbezumljena straha, jedva kaza knezu da je ispod sela čitava vojska Arnauta, koje predvodi Halil Muhader, tadašnji glasiti hajduk, i da će kroz koji trenutak udariti na kuću da sve popali i pobije, a kneza živa uhvati i obesi o orah, te da više Kolašin Turcima ne predaje neharice. Lično mu je to hajduk rekao i poslao ga da isporuči kako se posle ne bi pričalo da je na kneza kukavički i iznenadno udario.

- A ima li ih mnogo?

- Ordija, kneže, slave mi!

⁷⁰⁸ Isto, 85.

⁷⁰⁹ Isto, str. 86. i 87.

⁷¹⁰ Grigorije Božović, *Kraj praga, Bitoljski boljalji i druge priče*, Videlo, Beograd, 2003, str. 101.

- Ah, - jeknu knez duboko. - Svejedno: oj pomoz Bože, i sveti Dimitrije! Proto, ti svoj, posao, a ja ću moj, pa kako bude od Boga suđeno. A i vreme je već".⁷¹¹

Umesto da na tu vest među hrišćanima pretegne strah, umesto da otpočne bežanje u mrak, „sve ostade na svom mestu kao da se nije čula strahovita vest“:

„... Prota se jedva saže k sovri, podiže krst, oseni kneza i ostale, pa poče da peva snažno i umilno kao kad je bio đak kod popa Nijaila. Žene se okameniše na mestima, privukoše svoju decu još bliže, verujući da je to sve što su dužni da učine. A kod dece ni trunke straha. Golica ih samo da vide šta će stariji da rade i kakav će taj pokolj biti. Svakako će biti zanimljiva stvar, kad se od Turčina i onako nema kud bežati, jer on je svugde i vazda neumoljiv i krvoločan.

Knez ne dade da se selo zove: o svojoj slavi valja svako samo svoje pepelište da zaliva kralju. On naredi da se iznese oružje svima, pa i njemu, iako ga odavno ne nosi. Onda izađe pred prag i zatraži da mu iznesu stolac. Sednuvši, on prisloni uz dovratnik kordunu, izvuče iz korica jatagan i metnu ga preko krila. S druge strane vrata stade njegov najstariji sin. Na ulicu se izneše dve buktinje da bi prostor bio osvetljen. Njegov brat Radisav raskorači se nasred praga sa sekirom u ruci, i za čudo toliko čedan kao da hoće da pođe da obaljuje bukve za proštime. Knez reče:

- Dokle ne padnem ja i moj sin niko preko praga ne sme poganiti! A poslije... poslije je obraz kolašinski i moba za moju kuću. Proto čitaj!

U tom se od majke odvoji njegov unuk u saji i gologlav. Za pojašćićem imaše mali, detinji nož. Pređe preko praga, priđe dedi i zagri ga, pa uslonjen iz njega izvadi to nevino oružje i opusti put ulice slabašnu ruku. Knezu odoše brci u visine. On se grohotom nasmeja, izvuče iz silava jedan svoj srebrnjak, podiže ga na gornju nogu, pruži unuku i glasno izgovori:

- Na svojem pragu smo, sine, i ne bojimo se. Idi unutra, pa kad ti đed padne, bumni srebrnjakom u Turčina... kad porasteš, ako večeras ne mogneš. Proto, čati i dobru se nadaj!"⁷¹²

U priči *Najteži uzmah*⁷¹³ Grigorije Božović prati „dramu u kolašinskoj zabiti koja opstojava na čvrstim moralnim normama“. Podvlačimo ovo “na čvrstim moralnim normama” jer je baš Stanislava Kosibaru na tom planu zadesila “ogromna beda”:

⁷¹¹ Isto, str. 104.

⁷¹² Isto, str. 104. i 105.

⁷¹³ Grigorije Božović, *Najteži uzmah, Roblje zarobljeno*, knjiga 2, Jedinstvo, Priština, 1990, str. 115.

“Stanislava Kasibaru, velikoga domaćina i glasitoga muža u svem Kolašinu, zadesila je ogromna beda. Rat i bolesti pokosile su mu svih šest sinova i dva najbolja unuka. Ostale samo udovice i podmladak. Ali prisustvo neprijatelja u zemlji zakalilo njegovu ucveljenu dušu. Setio se da valja ipak održati kuću i toliku decu. Zato i dočeka oslobođenje. Prekrstio se starac i o svojoj slavi prvi za stolom zapevao. Koliko da osokoli. Ali ubrzo posle toga udari po slemenu najstrašniji grom. Njegova najmlađa snaha, majka četvoro dece, žena nesumnjivo njegova najboljega sina koji je nedaleko odavde hrabro u ratu poginuo, njegova osobnica i miljenica Vučica, nekako poklekla i obrela se trudnom. U zli i najcrnji čas za glasiću kuću, za celu porodicu. Jer dve su sramote najnevidovnije bede u Kolašinu: kad nekoga ubiju u tuđem vajatu i kad se udovica obretne trudna. Koban ljubavni podvig se ne sveti, takva junaka pokrije muk na svagda, a o udovici s ograjišem priča se dok je sela i ljudi. Dakle, veća se nesreća nije mogla dogoditi poznatoj časnoj kući i domaćinu njenu”.⁷¹⁴

Kolašinski zakon kaže: “Ako ti žena sagriješi sa bližnjim, ubij njega; ako li sa strancem – ubij ženu”. Problem je, međutim, Stanislavljeva u tome što Vučica nije želela da otkrije “grešnika”. Naprotiv, vrlo je jasno stavila do znanja da više i “nije brinula za svoj život”. Upravo je tim nebrinjenjem i zadivila svekra koji je i spašava od (samo)vešanja na koje je osudilo veće ukućana – no nastoji da je vrati ocu i bratu. Ali, kako i oni odbijaju da je prime Stanislav Kosibar se našao u poziciji (ne)izbora:

“Kad su došli kući, najstarija snaha mu kazala da su ukućani održali veće i presudili: dali Vučici konopac u ruke, izgnali iz kuće po svima starim obredima i uputili je u osoje da se obesi i pokaje greh.

- Život se uzimlje samo po zakonu, a na dušu ima samo božja sila – nijeste dobro ni pravo učinili! – uzviknuo starac i potrčao ka lazinama.

Našao Vučicu na dubu, zgrčenu u rakljama, sa konopcem na vratu, gotovu samo da obisne. Brzo presekao uže, pomogao joj da siđe i poveo je kući njena oca i brata. Pa počeo kao da im je krv dužan. Rečito, odabrano, pokorno, s molbom. Ko zna kakve grehove još od Kosova nosimo. Njegov sin nije živ da joj presudi: nije pravo da on dodaje pištolj unuku da ubije majku; još crnje je da se ona veša. A u njegovoj kući nije joj više mesta; Stanislav Kosibara je nogom u grobu, ostaju žena i deca. Njihova je krv Vučica, lakše će joj biti kod svojega oca i brata.

Ustao je na noge i do zemlje se poklonio svojim prijateljima, ocu i bratu svoje snahe:

- Vučica je vaša krv, vaša žalost i radost, a samo moja sramota ili čast. Vi ćete je pokriti, vi ćete je sačuvati. Sedam udovica što ih imam u

⁷¹⁴ Isto, str. 116.

kući – sedam je nevolja i bespameti, sedam jedinica koje više nemaju srca, niti ga mogu imati: prijatelji, do Boga vas molim, primite i sklonite Vučicu!

- Činite sa njom što hoćete – odgovori njen otac. – Vaća sramota, neka je i krv vaša. Bogom, zakonom i ljudima neka je prosto. Vodi mi je s praga“.⁷¹⁵

U takvom (ne)izboru svekar se prikloni jedinom rešenju koje poznaju psihologija, logika i moral sredine u kojoj živi – oprost:

- A sad prostite i vi mene, starca! Ne znam da li sam zaista na božjem putu ili su grijesi stari: ne kunite, đeco, ja sam danas Vučici oprostio. Skinuo je s konopca i odveo njenom rodu, ali mi je oni kao kukavice opet ostaviše u rukama. Oprostio sam joj u srcu na onoj kosi tamo, tamo kad je božje sunce zalazilo. Kao da me je ono molilo za grešnicu. Tako mi se učinilo, vaistinu nije samo riječ! I vi da joj oprostite. Zapovijedam! Tražim! I molim kao pred crkvom, kao da ste vladike i sveštenici! Nema druge! Vučice! Pomalaj se na prag! Tako. A sad: ko te od ovog časa u ovoj kući prekorio, krivo pogledao, ili te uvrijedio delom i rečju – ne imao, Gospode Bože, ni bijela danka ni mojega proštenja. Amin, kao što je grešni rekao, ako se zadesilo.

Te noći je stari Stanislav Kosibara zanemogao i svega tri dana bolovao“.⁷¹⁶

Suština Božovićevog pripovedanja, kako to vrlo precizno primećuje Miloš Đorđević, „ovde nastaje i na podlozi informacija“, jer „bez funkcije zavičaja nema ni Božovićeve projekcije Koslašina“.⁷¹⁷

Priču *Ukletva*⁷¹⁸ karakteriše „dramski zaokret“ koji se temelji na neostvorenoj „ljubavi u mladosti“ čiji se epilog na kraju primerava smrti. Čuveni lovac Vilotije Kopilović, „čovjek mučan i osorljiv, osobenjak i nabusita ljutica“ koji je spreman da izbrusi i predsednika „kao da je neki poljak, ili kakav običan vodeničar iz Lučke Rijeke“, a učitelja „najuri kao da mu je pristav“ – nikad se nije ženio. Od trenutka kada je „odbio“ Bogdanu Utvić iz Kaludre sve mu je, po tom osnovu, krenulo niza stranu. A da će krenuti to mu je još i Bogdana nagovestila neposredno pošto je „ščepao obema rukama za pojas, bezumno uzmahnuo i kao neman odbacio daleko od sebe“:

- Da Bod da me poželio pa ti uzalud, junače, bilo!⁷¹⁹

A počeleo je:

⁷¹⁵ Isto, str. 117. i 118.

⁷¹⁶ Isto, str. 120.

⁷¹⁷ Miloš Đorđević, *Struktura i estetički plan, Značaj Grigorija Božovića, Analitički duh i stvaralački čin*, knjiga 1, Institut za srpsku kulturu – Priština, Stručna knjiga – Beograd, 2001, atr. 69.

⁷¹⁸ Grigorije Božović, *Ukletva, Bitoljski boljalji i druge priče*, Videlo, Beograd, 2003, str. 62.

⁷¹⁹ Grigorije Božović, *Ukletva, Bitoljski boljalji i druge priče*, Videlo, Beograd, 2003, str. 62.

„Brzo je zaboravio, jer je po selima bilo dosta milosnica. Ali je na Gospođin – Dan došao u crkvu u Duboki Potok. Po službi narod je izlazio na mala severna vrata, te je i onuda rio onim uskim travnim hodnikom između crkvice i visoke kamene ograde. Kad se okrenuo, da po običaju poljubi crkvenu prevornicu, neko je duboko s leve strane jeknuo. Obazreo se i spazio Bogdanu Utvića kako leži u crkvi na iramu, žuta kao smilja i suva kao suška. Prišao joj, jer je bila sama i upitao za zdravlje. Bila je već prava smrt. Nije mu ništa odgovorila, samo su joj suze kao kiša klizile niz ispijene obraze. Došlo mu žao, te izašao u sabor, kupio joj šećer i lubenicu i doveo medovinara da malo grlo okvasi. Primila je dar, naslonila lice na lubenicu i počela da jekće kamen da rastopi“.⁷²⁰

I bilo mu je uzalud:

„Njemu se počelo stezati grlo, mrežiti ispred očiju. Neopisano sažaljenje ga je ošinulo po srcu i da ne bi zaplakao, skočio je kao pomaman i vratio se u selo. Nekoliko dana nije mogao da se smiri, jer je jasno video da je on krivac njenoj bolji. Ali ga je jednoga praznika našla neka stara Kaludranka i prenela mu poruku da dođe u Kaludru i vidi se sa Bogdanom koja je izjedna bolesna. On se prikrao kroz šumu i našao je u hladu iza kuće samo sa nekom malom devojčicom koliko da joj doda vode. Jedva je mogla sestiti na prostiraču, ali je opet bila stojnički obučena, lepo začesljana i čak sa kadivicom iza uha. Stao je odmah tešiti i uveravati da će ozdraviti. A posle – on će joj poslati prosce, šapnuo joj gotovo grcajući.

- Tako ti vjere?
- Tako mi mladosti!
- I ako ostanem suva i nelijepa?
- Meni ćeš biti najljepša!

Ispod uzglavlja je izvadila čarape i darovala ga, pa ga zamolila da joj češće dolazi. Bio je usrdan. Pre petlova bi uzimao pušku i kera, i da svet ne bi što rđavo mislio, stizao bi u Rovca u zoru i lovio do podne, da bi joj potom mogao prići kao običan namernik. U prvi mah se nešto popravila, da bi već početkom jeseni konačno zanemogla. Tada mu je rekla:

- Vidiš li da je dockan?
- Ne, Bogdana, po Bogu!

- Jeste, dockan je, ako ti oči pomažu. A što si mislio? Bijesna Kaludranka napila se zar rakije, pa šćela jednu noć da se provede s dobrijem momkom!

- Ćuti, Bogdana!

- Ne, ne mogu, čekaj malo. Jeste, tako si onda mislio. Uspalila se samo planinka kao sve obijesne devojčure čuvajući stoku. A eto prevario si

⁷²⁰ Isto, str. 67.

se. Zavoljela sam te ni sama ne znam kako i zašto. A devojačko je srce kao srča: takneš ga prstom nezgodno – otide sve na komade!

- Oprosti mi, molim ti se!

- Ne boj se, odavno sam ti oprostila. I znaš li zašto? Zato što mi je Bog ispunio želju da ti se osvetim. Ne znam kako, tek onda kad si me onako krvnički bacio za plot kao vreću šuljaka, iz duše sam zaplakala k Bogu da on učini da me poželiš a da je to uzaludno. I sama sam sebe pojela kao da sam prava vještica. Samo da ti se osvetim. Poslije sam željela drukčije, ali eto dockan je. Platili smo jedno drugom dugove... ti imaš meni oprostiti, a ne ja tebi. Dockan je i zaboravi me kad umrem, obadva ti svijeta.

O Lučani – dne je umrla. Bio je pošao po običaju da je nakako vidi. Ali je s brda čuo ispred njene kuće tužbu tužbalica. Tad se nešto prekinulo u njegovoj duši, i njegovoj snazi. Nije zaplakao, ali je kao lud ceo dan i noć lutao besciljno po šumi, pa se docnije sasvim odao lovu do današnjeg dana. Eto zato se i nije oženio“.⁷²¹

31. 3. Lik Milana Rakića u prozi Grigorija Božovića

Odamah po nasleđivanju „počivšeg Dionisija“ – februara 1901. godine, mitropolit Nićifor (Perić) je, po imenovanju „svoga zastupnika u Prizrenu“, „sam prešao u Prištinu“ da bi u njoj „ostao više od jedne decenije“ usprkos „protestima srpske vlade i njenim zahtevima da se vrati“⁷²² u Prizren. Iz Prištine je „eparhijom upravljao radeći u zgradi ispod crkve Sv. Nikole“. Tek kada je aprila 1911. godine bio prisiljen da „podnese ostavku i napusti visoki crkveni položaj“ na mesto mitropolitovog zastupnika je došao arhimandrit Sava Tetovac – po odluci Carigradske patrijaršije, srpska vlada je za njegove pomoćnike i članove Eparhijskog odbora „odabrala trojicu mladih profesora prizrenske Bogoslovsko – učiteljske škole“.⁷²³ Reč je o: Ristu Skakaljeviću, Stojanu Zafiroviću i Grigoriju Božoviću, koje je maja meseca 1911. godine u Prištini primio konzul Milan Rakić obavestivši ih da ih u „prostorijama mitropolije uveliko čeka arhimandrit Sava“. Dok su se R. Skakaljević i S. Zafirović odmah vratili u Prizren, Grigorije Božović je „po savetu s visokog mesta“ u Prištini ostao sve do 12. oktobra.

⁷²¹ Isto, str. 68. i 69.

⁷²² Milenko Jevtović, *Milan Rakić u prozi Grigorija Božovića*, Baština, sveska broj 8, Institut za srpsku kulturu, Priština, 1997, str. 67.

⁷²³ Isto, str. 68.

Već smo podvukli da Grigorije Božović svoju pripovetku, po pravilu, „čvrsto oslanja na stvarni, istiniti događaj“ i da je dograđuje „samo onoliko koliko je to zahtevala njegova književna transpozicija“.⁷²⁴ Što se književnih portreta tiče oblikovao ih je po ljudima „koje je poznao, pa i živih, pokatkad pod pravim i punim imenom“.

Prisetimo se uostalom njegove pripovetke *Kod junaka priče* u kojoj i sam izražava zaprepašćenje da je za mitropolitovog naslednika izabran on, Evet - Neise, arhimandrit Sava Tetovac koga je okolina kao kaluđera pod tim imenom i znala:

„Hitno smo bili pozvani, te osvanusmo u Prištini. Moje zaprepašćenje nije imalo kraja, kad saznadoh da je za mitropolitovog zastupnika određen on, Evet - Neise. Nekada kad sam tek počeo da pišem, ja sam i ne poznavajući ga lično, u jednom podlistku neštednim potezima dao njegovu sliku sa smešne strane, uzevši njegovu tursku uzrečicu evet - neise (da, sve jedno) za naslov, te ga od tog trenutka cela Južna Srbija zvala Evet - Neise. Na moju nesreću, moja je priča imala široko rasprostranjenje i ja sam znao da mu je izvesna i da mu je bila vrlo neprijatna. Boje su bile veoma zgusnute, a izvesne njegove osobine, sa kojima je on uspevao u radu i koje su bile njegova snaga, karikaturno uhvaćene.

Prema starcu sam imao poštovanja, te htjedoh odmah da se vratim. Ali Milan Rakić i drugovi navališe na mene. Objasniše mu oni, rekoše, da je to obična književna stvar, bez rđave težnje prema njegovoj ličnosti. Najzad mi Rakić pokaza depešu pokojnoga Milovana Milovanovića, i ja zbunjeno kao na gubilište pođoh u mitropoliju. Neka bude šta će biti, nema se kuda.

Pređoh preko praga kao Grk u tamnivu. Moji se drugovi podgurkuju, a meni klecaju kolena. Savršeno sam zbunjen. Uđosmo u dvoranu za svečane prijeme“.⁷²⁵

Naravno da Grigorije Božović u ovoj pripovetci nije dao oduška svojoj zaprepašćenosti. Opšti narodni cilj je izdigao “iznad svake lične sujete”:

- Dobro si učinio što dođe. Tvoje zlatno pero treba da posluži i narodu. Samo... malko valja da tešimo. Od planina si. Eto, prvo, tvoje šeširče odmah da baciš, ne mu je vreme sega. Pa da kupiš fešče. I so mene sekoj put u hućumat. Da vidiš stari kako laže Turci. He... He! Dođemo najpre na donji kat. Kod vrata čauš. Ja njemu temena do zemlje i medžediju u ruke. On kao lud potrči i otvori vrata kod jazbaše. Ja i njemu liru, toboš da da po jednu kavu zaptijama. A on previja se preda mnom kao minika i brzo - brzo vodi me kod tarirat - ćatiba. E, njemu od naroda kao

⁷²⁴ Milenko Jevtović, isto, str. 71.

⁷²⁵ Grigorije Božović, *Kod junaka priče, Neizmišljeni likovi*, knjiga 1, Jedinstvo, Priština, 1990, str. 79. i 80.

bajagi bakšiš za Bajram, deset lira... Efendija sa suznim očima trči i javqa mutaserifu: neise – evet, koga sam došal do njego, e tad ide sve poravno, nego pajton po Kosovu! Eto taka da se pečali za narod, moj zlaten!”⁷²⁶

U pripoveci *Mučnih dana*⁷²⁷ Grigorije Božović ponovo prati događaj vezan za Milana Rakića u trenucima kad mu u konzulat u Prištini dolazi seljak sa Zlatara, „katardžija Vuk Dulan“ da ga moli za novčanu pomoć koju će on vratiti čim stigne kući – daće proti u Prijepolju, a ovaj će već znati kako će to konzulu dostaviti. Naprosto, dok je „nosio carsku komoru iz Prizrena u Gostivar“ na povratku mu je nestao konj. Petnaest dana je izgubio dok ga je našao, ali je i bez para ostao.

Naravno da Rakić shvata Dulanovu težinu i želi da mu da novac, ali ne na zajam, do „onako“. Upravo to „onako“ Vuk Dulan shvata kao uvredu:

„Bože sačuvaj, gospodine! Onako? Ni do vijeka! Iz ove kuće? A koliko ona mora davati svakoga dana! Podmišivati Turke i nas od zla braniti, pa plaćati učitelje! Neću, Boga mi! Ovđe valja donositi, a nikako odavde odnositi. Samo na zajam božji! Jok, još nijesam pamet ištetio. U Užičkom okrugu prodaju i bakrača da bi se ova kuća mogla držati u Prištini, a ja da uzimljem 'onako!'”⁷²⁸

Na kraju je uzeo tek “tri bele medžedije” da bi se u konzulat vratio već posle jednog sata jer je u čaršiji sreo zemljaka, učitelja Vasa, koji je bio “pri parama” i pozajmio mu. Umesto tri, vraća četiri medžedije:

“Rakić mu pruži tri bele medžedije, opet ugosti i otpusti, pozdravljajući sve u njegovu kraju.

Ali se posle jednog časa vrlo iznenadi kad kroz otvorena vrata ču poznati glas Vukov u hodniku gde tiho razgovara sa kavazom:

- Na mucu sam ti bio brate, - pričaše on kavazu, držeći nešto u ruci: - ostao sam u tuđem svijetu bez pare jedne. I tvoj mi gospodar, a naš gospodin, na zajam božji povjerova ovo para. Izidoh u čaršiju da ručam. Kad tamo, a ono našega prota sin, učitelj Vaso. Pomozi Bože! Jesi li pri parama, Vaso? - Jesam, veli. I pozajmi mi četiri medžedje. Gospodin mi je malo prije pozajmio tri. Evo ti, brate. Amanet božji da mu ih dadneš na ruke. Zajam je. A ovu četvrtu... kumim ga od neba do zemlje... i ljubim mu ruke i skut kao starešini našem i brižniku sirotinje raje... ovaj... neka uzme od Vuka Dulana iz Draževića, pa neka dadne komu nevoljnomu bratu Srbinu... Amanet ti božji, rišćanine i brate!

⁷²⁶ Isto, str. 83. i 84.

⁷²⁷ Grigorije Božović, *Mučnih dana, Neizmišljeni likovi*, knjiga 1, Jedinstvo, Priština, 1990, str. 75.

⁷²⁸ Isto, str. 77.

Milan Rakić nečujno pritvori vrata i ponosito oseti da je vredno mučiti se u prljavoj i azijatski namrštenoj Prištini^{.729}

Vrlo je zanimljivo tumačenje koje uz ovu pripovetku daje Milenko Jevtović. Naime, ako se pripovetka čita tako da se prati „tok radnje i sled događaja“ – kako se po pravilu radi, onda je njen glavni junak Zlatarac Vuk Dulan dok je Milan Rakić ličnost iz drugog plana. Ali, ako se „tekst i kontekst“ čitaju naporedo, a ako se „obradi pažnja onim delovima... teksta koji su u labavoj vezi sa kosturom fabule“ onda je sasvim nesporno da je lik iz prvog plana Milan Rakić, a „tek“ iz drugog Vuk Dulan. On je zapravo tu „da bi poslužio da se skicira pre svega psihološki portret Milana Rakića kao čoveka u danima opšteg beznađa Srba u Staroj Srbiji“:⁷³⁰

„Setan kao i pesme njegove, pod turomnim utiscima s puta po Metohiji, Milan Rakić davaše poslednji oblik svojem 'Strašnom Hristi' iz opustele crkve negde u Prekoruplju, kad mu naočit kavaz prijavi Vuka Dulana iz nekoga sela sa šumovita Zlatara.

Seljak uđe zamišljen ali ravnim i odmerenim korakom gorštačkim. Skide s glave prljavu crvenu čalmu od vune i pokloni se nisko i vično, kao pred svojim agomili kajmakamom u Prijepolju“.⁷³¹

Vuk Dulan je zbunjen! Njegovu naviknutost da se klanja, kleči, ljubi ruke i skute Rakić poništava ponudom da sedne i naručivanjem kave i konjaka. Ali, zbunjen je i Rakić. Zbunjen jer se Vuk Dulan najednom pojavljuje kao svedočanstvo da Srbije još ima, da je Šumadija živa. U moru „odvratnih ćulava“ Rakić najednom vidi i nešto srpsko – potpuno, od glave do pete. Uostalom, pogledajmo svakodnevnju atmosferu u kojoj traje Milan Rakić:

„Jer teško bejaše živeti u prljavoj i veoma neprijateljskoj Prištini. Mnogo tvrđa i nesložnija duša tu malakše i počne da čmi. Svakoga su dana izveštaji sve teži i strahovitiji. Kosovo u samrtnim trzajima, Siriniće izjedna gine, Rogozno već otupelo od aganskoga jarma, i iz Metohije, može biti uskoro, neće biti ni glasnika da javi kako su se poslednji ostatci isturčili, ili zamakli noću preko Kopaonika. Da nije još Gračanice sa njenim oskrvnjenim fraskama i Gazi – Mestana, koji Prepolec neprestano bodro pozdravlja niz lapsku dolinu, čovek bi klonuo i obamro. Ili bi pobegao kao ranjena zver, plahovito i bezobzirce, s uverenjem da je sve propalo i da je uzaludno kameniti se više pored naše strašne kosturnice. Dosadno i hladno oko srca kao u duboki jesenji dan slabo odevenu. Prolaze neprestano ispred očiju vezani fermeni zulumčarski, velike srebrne muštikle, čohana džubeta mračnih hadžija, koji barem o ramazanu moraju

⁷²⁹ Isto, str. 77. i 78.

⁷³⁰ Milenko Jevtović, isto, str. 74.

⁷³¹ Grigorije Božović, isto, str. 75.

po nekoga poturčiti. Vrstaju se beli koporani, zategnute arnautske čakšire, keča i ćulavi. Iz dana u dan Rakić je mogao sve bolje da vidi, kako je sve manja razlika između srpskoga i arnautskoga koporana, između njihovih ćulava: - Trudaše se raja, da bi goli život sačuvala, da se na putu po nošnji ne bi mogla poznati! Ćulavi, ćulavi...“.⁷³²

A pogledajmo utisak koji je Vuk Dulan ostavio na Rakića u trenutku kada se pojavio:

„A sad jedan Zalatarac. Kao da je s neba kao kakvo znamenje pao u Kosovo. Da malo razgali i obraduje, da u setno srce kucne na onu stranu koja je zatočnike svoje nagonila da zapevaju, kad su sa strahobnim koljem na ramenu gredili ka kalemegdanskom dželatlu. U ledenoj stvarnosti sama ova pojava kao da kaže da smo još živi, da Šumadija ima i s ove strane tmurnoga Javora. Vuk Dulan kao da je iz kamena isklesan od prvorednoga umetnika. Srbin. Snažna i zdepasta tela, plav, tiho nepokazna izgleda. Sav nepromenljiv, uvek onakav kakvog ga je dalo njegovo skrovito katrandžijsko selo. Arvarski opanci, pelengiri, crni gunjac i jadžik. Prtena košulja, razdržljena pod grlom, sa velikim kolirom. More, kakva sreća da čovek u moru odvratnih ćulava vidi što srpsko, ali onako potpunice, od glave do pete!“⁷³³

Nezavisno od toga što se ime Milana Rakića eksplicitno ne pominje on je kao lik prisutan i u pripovesti *Kao jerarh*.⁷³⁴ Pripovesti u kojoj Grigorije Božović opet prati “istiniti događaj” i “kolektivni otpor Srba poturčenju srpske devojke” i njene udaje za arnautina – Nerandže Stojkove iz Crvene Vodice “koju su Arnauti pre četiri dana ugrabili iz njive javno”. Kad je prota za to čuo uz pomoć je “čuvenog Nezira Čauša” uspeo da je za dvadeset i pet lira, jedne noći otme od Arnauta, i dovede u mitropoliju. U istoj onoj meri u kojoj je mučna atmosfera vladala u mitropoliji vladala je i u konzulatu koji se gotovo svakodnevno suočavao sa sličnim mukama.

U priči *Oklopnik bez straha i mane*⁷³⁵ je ponovo „i implicitno i eksplicitno... jedan od aktera“.⁷³⁶

U nameri da se dočepaju plodne zemlje Mojsila Zlatanovića u selu Kamenica u Gornjoj Moravi ispod Novog Brda Arnauti pred turskim vlastima smisle priču da je njegov sin nasilno nasrnuo “na čast njihove devojke” zbog čega ga ova osudi na robiju i već mu sprema progonstvo u Anadoliju. Žali čiča – Mojsilo sina, ali i žali za tim što po njegovoj smrti “neće nikoga imati u kući da dočeka kad Srbija dođe”. Zato je i došao u

⁷³² Isto, str. 75. i 76.

⁷³³ Isto, str. 76.

⁷³⁴ Grigorije Božović, *Kao jerarh, Roblje zarobljeno*, knjiga 2, Jedinstvo, Priština, 1990, str. 11.

⁷³⁵ Grigorije Božović, *Oklopnik bez straha i mane, Neizmišljeni likovi*, knjiga 1, Jedinstvo, Priština, 1990, str. 86.

⁷³⁶ Milenko Jevtović, isto, str. 76.

mitropoliju po pomoć – pred sam sultanov dolazak na Kosovo, 1911. godine:

“Spasosmo osuđena sina čiča – Miloja Zlatanovića. Nije nas baš mnogo koštalo. Potresen, Milan Rakić nikako ne dopusti da starac plati, ali pristade da svi dođemo u kafanu kod Stojana Bojkovića, gde nas čiča – Mojsil široke ruke počasti. Beše proročki nadahnut i krepak.

Pa kad na Kosovo pade tiha noć, i kad zvezde čudno zatreperiše onu čežnjivu pesmu, koju je kod nas samo Rakić bez poze osetio, on pozva nas dvojicu – trojicu, te bez kavaza i oružja pođosmo niz Divan – Jol pravo na Gazimestan. Duše su nam bile pune kreposti Mojsila Zlatanovića. Milan Rakić zastade i okrenu se Prepolcu. Reče da je najsrećniji što je kaplar srpske vojske i tiho, tiho, sav sav u istinskom zanosu poče da recituje svoje proročke stihove *Na Gaimestanu*”.⁷³⁷

31. 4. Na visinama najboljih putopisnih ostvarewa kod nas

U prvoj fazi svog stvaralačkog rada G. Božović se bavio pripovetkom. Međutim, kako su mu putopisni prilozi u *Glasniku* (1923) i *Trgovinskom glasniku* (1924) bili veoma prihvaćeni kod čitalačke publike – koja je jako malo poznavala ovaj prostor – to je i njegova saradnja u *Politici* na tom planu bivala sve intezivnija. Ne treba svakako posebno podvlačiti da je prostor Stare Srbije bio veoma opterećen verskim, nacionalnim i socijalnim odnosima, ali i dominantan svojom lepotom i mitom.

U osnovi njegovih putopisa traje potreba da bude detaljan obiljem faktografskih, folklornih i etnografskih činjenica, ali i želja za iznošenjem lilih doživljaja o ljudima i krajevima o kojima piše. I kao pisca i kao čoveka pogađaju ga odnarođavanja, mlako rodoljublje i sveukupna zapuštenost “južnih srpskih krajeva”. Ne miri se sa činjenicom da pred agresivnim Arnautima izmiču i Srbi i njihov jezik. U tom kontekstu on apsolutno ne prihvata došljake koliko Srbima sugeriše opstanak i istrajavanje. Primereno tome treba i razumeti njegovu ne retku potrebu da “idealizuje nacionalne pregaoce – sveštenike i učitelje”.

Nesporiva lakoća njegovog pisanja utemeljena je na činjenici da on pre toga maksimalno zna da saznajno i doživljajno ovlada jednim prostorom. Upravo mu takva lakoća i pruža mogućnosti da tekst sažima vođen potrebom da bude što koncizniji. U reči, lakoća mu izvire iz ukorenjenosti “u narodni život Srbije, srpskog jezika i Maćedonije”. Kao što ni kao pripovedač nije na našim marginama još je manje na putopisnom

⁷³⁷ Grigorije Božović, isto, str. 91.

planu - čak bi se pre moglo ustvrditi da svojom nadahnuću traje na visinama "najboljih ostvarenja putopisnog žanra" srpskog.

32. KONZULSKA PISMA MILANA RAKIĆA (1876 - 1938)

Nakon diplomirawa na Pravnom fakultetu u Parizu Milan Rakić biva postavljen u zvanje statističara II klase na mesto statističara Carinske uprave u Beogradu - rešenjem od 12. maja 1903. godine. Već sledeće, a rešenjem od 14. maja biva postavljen za carinika Beogradske carinarnice. Rešenjem od 12. marta 1905. godine, a u zvanju pisara II klase biva postavljen za pisara Diplomatskog zastupništva u Sofiji, da bi posebnim rešenjem odmah bio raspoređen, u istom zvanju, na rad u Konzulat u Prištini. Već 19. oktobra unapređen je u zvanje sekretara V klase i upućen na rad u Poslanstvo u Rimu da bi potom bio "upućen kao vicekonzul III klase na rad u Generalni konzulat u Skoplju". Rešenjem Minaistarstva inostranih dela od 23. septembra 1906. godine upućuje se na mesto vicekonzula III klase u Prištinu za otpravnika poslova Konzulata.

Sledeće 1907. godine, ukazom od 21. jula postavljen je na mesto vicekonzula II klase u Generalnom konzulatu u Skoplju. Na mesto vicekonzula II biva postavljen za otpravnika poslova Konzulata i Prištini. Za konzula II biva unapređen 1910. godine i postavljen za šefa Konzulata u Prištini. Šef konzularnog odeljenja postaje već 1911. godine. U prvom Balkanskom ratu pristupio je dobrovoljačkim odredima pod neposrednom komandom Alempija Vasiljevića. U ratu je učestvovao sve do ulaska čete Vojina Popovića - Vojvode Vuka, u čijem je sastavu tada bio, u Prištinu. Odlikovan je zlatnom medaljom za hrabrost.

Vrlo uspešnu političku karijeru stopirao je 1929. godine kada je odbio ponudu kralja Aleksandra „da postane ministar inostranih dela“. Već 1932. godine kralj Aleksandar govori o njegovom penzisanju. Ukaz o tom činu potpisan je 29. aprila 1933. godine. Umro je 30. jula 1938. godine u Zagrebu.

32. 1. Pogibija čete

U pismima Jovanu M. Jovanoviću, šefu Konzularnog odeljenja Ministarstva inostranih dela, od 9, 12. i 16. juna 1905. godine Milan Rakić instistira na događajima vezanim za čete.⁷³⁸ Za nas je u ovom trenutku pre svega važan onaj koji se neposredno vezuje za „četničku akciju“ u kojoj su neposredno učestvovali i Savatije Milošević, rodnom iz Pavlice na Ibru južno od Raške, Lazar Kujundžić, poznati komita iz siriničke župe u velikohočankom kraju. Reč je o „četničkoj akciji“ kod Velike Hoče u noći između 24 – 25. maja 1905. godine kada je četna, koja se zatvorila u kuli, opkolilo oko „1.500 Arnauta i nešto vojske“. U borbi koja je nastupila, a pošto su Arnauti kuću zapalili, svi su četnici – komite izginuli. Radi se, inače, je o manjoj četi koju su sačinjavali: S. Milošević, L. Kujundžić, potporučnik Živojin - Žika Milovanović, Kosta Konjuški (Kosta Karaperić iz Konjuha na Kosovu), Tasa Milanović, Staniša Šević i Stanoje Mikić.

Dok se za Lazara Kujundžića „sigurno“ znalo da je poginuo, „za Savu se ništa ne zna, ni da li je uopšte tamo bio“. Ali, kako je borba ipak bila teška i kako je u njoj bilo poginulih i Arnauta pretela je opasnost da krv ostane na njegovoj kući. Pogledajmo kako taj detalj u svom pismu prati Milan Rakić:

„Zatim su (Arnauti – primedba autora) išli Lazarevoj kući i zvali mu oca i majku da vide sina. Oni nisu hteli otići, govoreći da njihov sin nije kačak, nego daskal, da je on u svome mestu, a to je neko drugi. I tako, bar pred Arnautima, nije dokazano da je to Lazar te i krv neće ostati na njegovoj kući. Kad su mrtve odvezli u Prizren pozvan je prota da ih opoje, ali on odbija iz razloga što ne zna da li su ti ljudi pravoslavni“.⁷³⁹

Koliko je neizlazak Lazarevih roditelja za kuću Kujundžića bio važan vidi se iz Rakićevog pisma od 16. juna 1905. godine u kome J. Jovanovića obaveštava da je dr Miroslav Spalajković pišući Tuholci – ruskom konzulu u Prizrenu: “kazao da je Lazar Kujundžić u Srbiji i da je tamo, tu skoro, postao učitelj”. Ovo je, naravno, uradio zbog toga “da ne bi stradali Kujundžići u Hoči”. U tom kontekstu Rakić dodaje:

⁷³⁸ Detaljnije o četama pogledati u delu Milana Rakića, *Konzulska pisma 1905 – 1911*, Prosveta, Beograd, 1985, str. 305.

⁷³⁹ Isto, str. 43.

“Da bi Tuholka i ostali lakše poverovali da je Kujundžić u Srbiji, g. Spalajković⁷⁴⁰ vas moli da pošaljete jedan telegram Andri Kujundžiću, konduradžiji u Prizrenu, u kome će mi se kao Lazar javiti da je u Srbiji učitelj, zdravo i dobro, i tako nešto”.⁷⁴¹

32. 2. Put u Peć

U pismu od 19. juna 1905. godine Rakić, upozoravajući J. Jovanovića “da zvanični iveštaji drugačije predstavljaju stanje u Peći nego privatni” koje on dobija i moli za dozvolu da sa M. Spalajkovićem krene u obilazak Peći. U očekivanju odobrenja Rakić J. Jovanoviću prosleđuje jedan izveštaj, datiran od 23. juna 1905. godine, za koji i sam kaže da će se “razlikovati od zvaničnih” – jer će se temeljiti na ličnim, privatnim, a ne zvaničnim viđenjima stanja stvari. U tom smislu on polazi od činjenice da stanje na prostoru Stare Srbije “nije tako očajno crno, ni tako beznadežno – nepopravljivo kao što se to iz dana u dan tvrdi u izveštajima”.⁷⁴² U tom smislu iznosi podatak da su Arnauti za poslednjih pet meseci ubili “samo” 18 Srba. “Samo” jer se i u samoj Srbiji “za to vreme mnogo više ubistava dogodi”.

Zvanični su izveštaji, međutim, mnogi crnji iz dva razloga:

1. Sami “seljaci mnogo više pričaju nego što ima istine”, a i dostavljači su “vrlo pokvareni ljudi, pa uveličavaju stvari samo da bi što lakše dobili kakvu pomoć u novcu, ili pušku, ili revolver”.

2. Reč je o našoj generalnoj slabosti da stvari “generališemo po jednoj jedinoj činjenici, jednom jedinom podatku”.

Baveći se pitanjem prenosa oružja Rakić konstatuje da ono “ide vrlo dobro”. Problem je samo kod poverenika koji “ne samo da krađu i spekulišu sa puškama prodajući ih skuplje no što smeju, nego su toliko pokvareni i toliko cinici da nam u kancelariju dovode jednog Arnautina krvopiju i predstave nam ga kao Slobodana Rakića, dobrog Srbina, pa mu mi odmah damo martinku”.⁷⁴³

Posebnu pažnju Rakić skreće na konzula za koga doslovno beleži:

“Sam konzul je vrlo dobar čovek. Nikoga nisam video da tako prima ljude kao on, niti da hoće da se ceo zauzme i za najmanju sitnicu kao što on radi. I, zbilja, povratio je dobru reputaciju Konzulatu. Ali ga, zbog dobrote, užasno lažu ovi naši mangupi i fukare, a on svakoga prima kao

⁷⁴⁰ Dr Miroslav Spalajković, konzul u Prištini.

⁷⁴¹ Isto, str. 43.

⁷⁴² Isto, str. 50.

⁷⁴³ Isto, str. 52.

čestitog čoveka i ne razlikuje kome se može poveriti, a kome ne. Stoga, i baš zato što je dobar čovek, krivo mi je da ga vuče za nos svaka šuš...".⁷⁴⁴

U pismu od 19. jula Rakić izveštava da su on i konzul Spalajković 22. juna ipak bili u Peći i pored toga što konzul „ima reputaciju vrlo strašljivoga čoveka“. Bili usprkos svih smetnji od strane turskih vlasti i zastrašivanja. Uspeh je „vrlo mršav“ kaže Rakić, ali je dobro „što smo prokrčili put i dokazali da se može otići u Peć, samo kad se hoće“.

Na celom putu turske su vlasti koristile svaku priliku da ponize i osramote srpskog konzula, ostave ga bez pratnje, ne uvažavaju ga i ne odaju počasti. U takvim okolnostima i Srbi su sa ovog prostora gubili i veru i nadu u moć Srbije da ih zaštiti – ako ne mogu njega, kako će raju?!

U samoj su Peći ostali samo jedan dan – „nikako nismo silazili u varoš, a ni on nam nije semo doći u Patrijaršiju“. Teške reči Rakić izriče i na račun Mirona Đorđevića, arhimandrita manastira Svete Partijaršije koga naziva opsnim smutljivcem i savetuje da se „što pre ukloni odavde“. Iako u Peći „ruska partija“ na svoju stranu privlači sve više Srba Miron ne čini ništa da ih povрати, ili bar ublaži svađu između „Rusa“ i „Srba“, koliko je dodatno raspiruje – „Ruse“ napada čak i pred Arnautima koji su ionako na njih kivni. Pored Peći „ruska se partija počela u poslednje vreme širiti i po selima“, čak takvom snagom da seljaci „neće da čuju za Srbe i Srbiju nego javno govore da su Rusi“. Kad je o ovoj „sramoti“ reč Rakić izričito podvlači da su nam je pored ruskih kaluđera u Dečanima i Tuholke iz Prizrena doneli „i naš sopstveni zločinački nerad“.

Pismo od 12. avgusta 1905. godine je zapravo izveštaj o razgovoru koji je Rakić imao sa Tuholkom povodom Dečankog pitanja.⁷⁴⁵

Pojašnjavajući da njemu pripada pravo na ideju da ruski kaluđeri dođu u manastir Tuholka je polazio od toga da je on pre dolaska ruskih kaluđera „bio gotovo opusteo, kaluđeri se razbegli a napadi arnauta na manastir učestali, tako da Srbi nisu smeli dolaziti u manastir“.⁷⁴⁶ Da bi Dečane bilo zaštićeno trebalo je da u njega dođu i spremniji i obrazovaniji kaluđeri koji iza sebe imaju i moćniju zaštitu. Nadalje, oni su trebali da budu spona Srba i Rusa. Zato su ruski kaluđeri i došli u Dečane i zato im je srpska vlada manastir i ustupila. Tako, uostalom, tvrdio je Tuholka,⁷⁴⁷ misle i Srbi sa ovog prostora.

Ali, onoga trenutka, objašnjavao je Tuholka Rakiću, kad je srpska vlada promenila mišljenje i on je spreman da ruski kaluđeri napuste

⁷⁴⁴ Isto, str. 54.

⁷⁴⁵ Opširnije o ovome videti u istoj knjizi na str. 318.

⁷⁴⁶ Isto, str. 60.

⁷⁴⁷ Ruski konzul u Prizrenu

Dečane,⁷⁴⁸ kada im se da “drugi manastir u Staroj Srbiji ili Kraljevini”, ili bar “jedan skit i Hilendaru”.

Na kraju razgovora je i Tuholka shvatio da ruski kaluđeri ne mogu ništa značajnije da učine za srpski narod jer je propala i reformna akcija.⁷⁴⁹ Upravo zato “ruski su kaluđeri izgubili svoju prvobitnu poularnosst” - od oslobodilaca više nije ostalo ni traga ni glasa.

Bilo je to već i vreme kada je Rakić imenovan za sekretara V klase Poslanstva u Rimu da bi u zvanju vicekonzula III klase bio upućen na službovanje u Skoplje.

32. 3. Prenosilac oružja

Iz Rakićevog dnevnika koji je vodio u Skoplju saznajemo da je 7. februara otišao u Bitolj da bi tamo odneo 32 revolvera i 1.500 metaka. Tu se detaljno informisao u mesnom odboru i stanju na terenu i saznao da je Jovan Ćirković jedini koji zna da organizuje stvari u vezi četa - komita, a upravo je on tražio još 500 pušaka. To je inače bilo vreme aktivnog delovanja četa - kada je na jednu bugarsku u Skoplju “naišla vojska” - dva četnika su tom prilikom i poginula, jeda od njih je bio Dane Martinov, poznati vojvoda.

Pod datumom od 11. marta 1906. godine Rakić beleži da je u Skoplje iz Bitolja stigao M. Milojević⁷⁵⁰ koji ga obaveštava da je 24. februara “kod sela Nebregova” bio sukob “jedne naše čete i vojske”. Istovremeno navodi da je 27. februara granicu prešao štab Mihaila Ristića sa kojim ide i Jovan Stanojković - za njima su došle i dve čete od kojih je

⁷⁴⁸ Dečansko pitanje datira od jeseni 1902. godine kada je mitropolit Nićifor pozvao ruske kaluđere iz ćelije Sv. Jovana Zlatoustog, koja pripada Hiladnaru, da preuzmu Dečane, zapušten i osiromašen zbog neukosti srpskih kaluđera i nasrtaja arbanaškog stanovništva. On je s njima sklopio dva ugovora (u jesen 1902. i početkom 1903. godine) što je srpska vlada prihvatila - da u manastir uđu kao sabrača. Vlada je ovo učinila i zbog toga što nije uspela da otvori konzulat u Peći pa se nadala da će bar na ovaj način zaštititi Srbe. No, ruski su se kaluđeri ubrzo počeli ponašati tako kao da je Dečane ruski manastir - mimoilazili su i mitropoliju i konzulat u Prištini, unosili razdor u stanovništvo, i čak učili Srbe - Kosovce da su Rusi. Otuda i naposri sa srpske strane da se iz njega udalje što ovi nisu hteli - svakako podržani i od ruske diplomatije.

⁷⁴⁹ Kasno se odazivajući obavezama koje je primila na Berlinskom kongresu turska vlada je 1896. godine u korist hrišćanskog stanovništva (a i na osnovu odluka Pariskog kongresa 1856. godine) najavila program reformi kojima bi popravila uslove njihovog života u Makedoniji i na Kosovu. Međutim, ove su mere ipak izvedene nedovoljno odlučno, a otpori su i polovičnim merama bili veoma snažni od strame muslimanskog, pre svega arbanaškog stanovništva. U takvim uslovima došlo je do pravog pogrom Srba, a u Makedoniji, a naročito posle Ilindenskog ustanka, i do pokolja. Sporazumom u Mirćetetu iz 1903. godine Rusija i Austro - Ugarska su stvorile zajednički plan reformi koji su na kraju, pored ostalih sila, prihvatili i sami Turci. Ovaj plan je obuhvatao solunski, bitoljski i kosovski vilajet (sa sedištem u Skoplju) i predviđao je da se rukovodstvom oficira velikih sila izvrši reorganizacija turske žandarmerije, kao i da se hrišćansko stanovništvo uvede u upravne i sudske ustanove mnogo više no što su topredviđali turski reformni planovi. Iz ovoga su plana bili izuzeti ili čisto, ili pretežno albanski sandžaci: Elbasan, Debar i Prizren, kao i zapadni delovi sandžaka Peć, Ohrid i Korica - detaljnije pogledati *Istoriju srpskog naroda*, knj. VI - 1, str. 319 - 325.

⁷⁵⁰ Dr Milan Milojević je krajem 1911. godine zamenio Rakića na mstu konzula u Prištini.

jedna upućena u Kumanovo, a druga za Palanačko. Da je četnički pokret bio u snažnom zamahu govori i Rakićeva zabeleška u dnevniku od 12. marta gde kaže da je “u sukobu kod Nebregova poginulo 5 naših četnika, a trojica su uhvaćena. Kako su kod jednog od njih “nađene mnoge hartije” može se očekivati “hapšenje naših ljudi”.

Sredinom oktobra meseca 1906. godine Milan Rakić se ponovo vraća na službovanje u Prištinu.

32. 4. Prenosilac oružja

U pismu od 30. novembra Rakić “pokorno” moli Ministra da se Srbima pošalje “što je moguće veći broj pušaka” jer “danas se može slobodno reći da su se povratila nezapamćena vremena nevolja i nesreća”. U tom pismu on naročito podvlači Gnjilane ka kome se istina i upućuje dosta srpskih četa – za koje Turci i Arbanasi ne znaju, a pritom još veruju da su Srbi u ovom kraju dobro naoružani pa stoga i zaziru od primena novih represivnih mera. Ali, prva četa će, pre ili kasnije, ipak biti otkrivena. Turci se tada neće priklanjati hapšenju 10 – 20 ljudi, baš kao što ni Arnauti neće sedeti mirni – “listom će se dići i verovatno da će tada mnogih srpskih sela nestati”. Još kad budu videli da Srbi ne raspolažu dovoljnom količinom oružja “onda njihovim napadajima i nesrećama neće biti kraja”.⁷⁵¹

Koliko je stanje Srba u Staroj Srbiji doista bilo teško najbolje se vidi iz Rakićevog pisma od 5. decembra 1906. godine.

Usprkos zabrani nošenja oružja od strane turskih vlasti Nuk – Beriša je to javno usred dana činio u Đakovici, baš kao i Smail Dač u Vučitrnu koga pritom prati još 33 druga. Čak je Srbinu Stamboliću iz Novog Sela nametnuo i raboš od 400 lira – ako ne bude platio pretio je da će ga ubiti. Nadalje: Mujan iz Rašana je Moljojku Periću ukrao dva vola – istog dana volovi su pokradeni i Aritonu Mičiću i Mirku Steviću. Trajko, Ariton i Krsman Mičić iz Slivovice su napade “junački odbili i stoku odbranili – borba je trajala celu noć”.⁷⁵²

Sretenu Vučetiću iz Svinjara su ukrane dve ovce, a Marku Vasojeviću krmača. Barš Perim je svešteniku dolačkom Simi Vasiću ukrao kravu. Krava je ukradena i Vasu Baciću iz Dolca, a Jovanu Beliću i Milivoju Stevanoviću iz Kijeva je spaljena “stočna hrana”. Redžep Muhadžer je na selo Cucaje udario globu od 24 lire. Poginuli su: Stevan Đurić i Jovan Pisnulić iz Osojana, Stojadin Stojković iz Vaganeša... Arnaut Šaćir je Staniši

⁷⁵¹ Milan Rakić, isto, str. 90.

⁷⁵² Isto, str. 92.

Milosavljeviću ukrao ćerku – deset dana su je tukli i primoravali da se poturči – “jedva se uspelo da se devojka vrati ocu”.

Već u pismu od 14. januara 1907. godine Rakić vrlo jasno podvlači da je stanje u Staroj Srbiji takvo da Srbi sami moraju naći načina da poboljšaju svoje stanje stvari – na tursku se vlast ne vredi oslanjati. Svetislav Simić⁷⁵³ je čak predlagao “da se po selima uzimaju viđeniji Arnauti za čuvanje naših sela”, a da im se za to “odredi izvesna godišnja pomoć”, ali kako na taj predlog od Ministarstva nije dobio nikakav odgovor to je “stvar tako napuštena”.

U traganju za rešenjem Spalajković je predlagao dva načina:

1. Viđeniji ljudi se mogu pridobiti “potkupljivanjem!
2. Najopasnije se arnautske poglavice i razbojnici mogu eliminisati i “međusobnim ubistvima” – a oni svesno između sebe žive u omrazi i dugovanju krvi.

Za ova dva predloga ne bi bila potrebna nikakva veća suma novca, mišljenja je i sam Rakić, “a uspeh bi bio znatan”.⁷⁵⁴ Ovaj se plan pre svega odnosio na pečki i prizrenski sandžak. Njega je Spalajković istina kasnije i doradio idejom “da se po selima pečkim obrazuju čete od samih četnika” – kojima bi upravljali “najviđeniji naši ljudi i najbolji domaćini, pod upustvom Konzulata, a četnici bi bili seljaci koji bi danju sedeli kod svojih kuća, a noću krstarili po selu i branili ga od svakog napada sa strane”.⁷⁵⁵

Iznoseći svoj lični stav o odbrani od Arnauta Rakić je zastupao tri ideje:

1. Približavanje arnautskim prvacima “i sporazumom sa njima”. Ovo bi pored pečke i prizrenske nahije svakako trebalo i proširiti – iako se sa njima teško postiže politički dogovor.
2. Kad je reč o “uzimanju Arnauta za čuvanje naših sela” Rakić je mišljenja da se na tom planu aktivnosti mogu proširiti.
3. U datim okolnostima “uraditi šta se može da se kakav poznati krvnik učini bezopasnim”.

Rakić je protiv aktiviranja četa imajući u vidu „znatnu brojnu nadmoćnost Arnauta, dobro naoružanje njihovo i običaj da svi zajednički svete jednoga“.

Što se seoskih četa tiče Rakić im nije baš naklonjen jer „postoji mogućnost, i najverovatnije je da će se to dogoditi ako se čete u pečkoj nahiji stanu stvarati, da takve čete u stvari neće ništa raditi, da će

⁷⁵³ Isto, str. 97.

⁷⁵⁴ Isto, str. 97.

⁷⁵⁵ Isto, str. 98.

postojati samo na hartiji, i da će mesto četničkog reda savesno primati i trošiti novac koji se bude izdavao za njihovo izdržavanje“.⁷⁵⁶

32. 5. Besa

Na molbu Izvršnog odbora u Vranju da Konzulat u Prištini odobri Stojanu Dajiću da pronade još dva čoveka „koji bi prevodili čete preko gnjilanske kaze do Crne Gore u Skoplju“ Milan Rakić u odgovoru od 16. maja 1907. godine podvlači da je spreman da to uradi i pored toga što misli da je to opasno i da može imati „kobne posledice“ – o čemu je izveštavao i Ministarstvo inostranih dela.

U pismu od 4. jula 1907. godine, a na primeru vučitrske kaze, Rakić nam na najbolji način pokazuje kako funkcioniše “zaključena besa“. Kod džamije u selu Poljancu „arnautski prvaci“ iz ove kaze (Drenica, Ortakol, Šaqa i Lab) su zaključili besu iz koje nam Rakić prenosi samo „glavne tačke“ kojima je pre svega cilj „da utvrde izvestan poredak ne odvajajući se od carske vlasti“:

1. Niko ne sme činiti zulume do idućeg Mitrovdana.
2. Ko ubije, da mu se izgori sve što ima. Ako bi se ubica usprotivio i branio sa svojim rođacima ili fisom, izvršenje presude besinog suda potpomoći će sama vlast, oni pak koji bi branili ili krili ubicu smatraće se kao njegovi saučesnici i njima se za tri godine ne dozvoljava da obrađuju imanja.
3. Ko ukrade ili pritisne tuđe imanje, da se kazni kao ubica.
4. Ko na putu presreće putnike, bilo Srbe, bilo Turke, da mu se spale sve zgrade koje ima.
5. Ko globi raj, smatraće se kao ubica i takođe kažnjen biti.
6. Bidate – nove poreze – da niko ne daje; onaj koji da, da se izgori kao izdajica.
7. Ko ukrade, platiše oštećenom dvostruku vrednost ukradene stvari.
8. Da se čuveni zlikovci Feka i Hamit, koji su pritisli zemlju manastira Deviča, predaju carskom sudu, pošto je ta parnica već ranije prešla u nadležnost carskog suda.
9. Ako Feka i Hamit od sada učine ma i najmanji zulum, biće spaljeni bez ikakvog ispita čim domaćin Deviča i čauš dostave „Besi“ učinjene zulume.⁷⁵⁷

Ono našta Rakić posebno skreće pažnju jeste da srpski sudovi, za razliku od arnautskih besova, u početku nisu ni malo imali problema kod

⁷⁵⁶ Isto, str. 105.

⁷⁵⁷ Isto, str. 126.

funkcionisanja. Da bi naterali krivce da prime kaznu oni su morali da im „zabrane sveštenika“: „Takvom krivcu sveštenik nije smeo otići u kuću, bilo radi krštnja, venčanja ili sarane. I ta je mera pomogla. No docnije, kad su uvideli korist od bese i naši ljudi stekli uverenje da je ona ozbiljna i trajna, srpski sud se osnažio, dobio masu dragovoljnih izvršilaca njegovih presuda, i danas je on gotovo isto tako moćan kao i arnautska besa“.⁷⁵⁸

Da bismo ipak imali jasniju predstavu o tome kako su arnautski i srpski sudovi sudili pogledaćemo samo četiri primera koja i Rakić navodi u svom pismu:

„U selu Berivojcu neki Arnaurin kazao svome komšiji, opet Arnautinu, da nije Turčin. Sud arnautski presudi da mu se za tu uvredu zakolje jedna krava. To je odmah i izvršeno“.⁷⁵⁹

„Neki Arnautin iz sela Strezovca uzeo je šest ovaca Vasi Miloševiću iz Ajanovaca. Ovce je ostrigao pa pustio. Sud arnautski osudio ga da plati 6 dukata Vasiliju, pa ga, po izvršenoj presudi, predao državnom sudu u Gnžilanu“.⁷⁶⁰

„Pre nekog vremena Srbi iz Bratilovice počnu seći zabran Arnautina spahije sela Ferikeja. Spahija Arnautin požali se srpskom sudu. Ovaj izađe na lice mesta, izvidi koliko je šume posečeno, pa spahiji odredi sedmi deo zabrana“.⁷⁶¹

„U seli Kamenici sastanu se arnautski i srpski sud da izvide neki spor i pozovu Nedeljka iz istoga suda da dođe na suđenje. Kako je bila noć, ovaj ne hte doći, jer su ga zvali Srbi, a on nema poverenja u njih, a da su ga zvali Arnauti, on bi odmah došao. Na to skoči predsednik srpskoga suda, Trajko Arsić, iz Kamenice, i pred Arnautima podvikne mu: ‚Zar pre bese nisi smeo nikud mrdnuti od arnautskih zlikovaca, a sad se bojiš Srba‘, i odmah sud srpski donese presudu da se Nedeljku za uvredu srpskog suda udari pedeset štapova. Arnauti počnu moliti Srbe da Nedeljku oprostite i ovi najzad pristanu... i Nedeljka kazne da plati 1 liru“.⁷⁶²

U pismu od 13. avgusta 1907. godine Rakić ozbiljno upozorava na stanje koje je u Staroj Srbiji nastupilo „posle nesrećne pasjanske afere“,⁷⁶³ posle koje su Arnauti motrili „na svaki pokret naših sveštenika i učitelja i

⁷⁵⁸ Isto, str. 127.

⁷⁵⁹ Isto, str. 128. i 129.

⁷⁶⁰ Isto, str. 129.

⁷⁶¹ Isto, str. 129.

⁷⁶² Isto, str. 129.

⁷⁶³ U gnžilanskoj kazi kod sela Pasjana sukobi se četa od 20 ljudi sa Radetom Radivojevićem – Vojvodom Dušanom na čelu i turska vojska. Borba je trajala tri dana, 15, 16. i 17. jula. Vojsku su podržavali i naoružani Albanci iz okolnih sela. Tom prilikom svi ljudi iz čete izginu. Ona je inače bila samo prolazu kroz Pasjane. No, u Pasjanu se sakrila dok ne padne noć – prihvatili su je kmet Zafir Jančić, učitelj Ilija Popović iz Pasjana, kao i učitelj Rakićević iz sela Raniluga sa svojim ocem Krstom, potom Živko Ćosić i Petar Ilić. Naoružani Albanci to nekako saznaju i opkole četu posle čega je počela borba. Kod proboja četa se rasula u tri grupe, ali su ih potere stigle i uništile.

svakog viđenijeg čoveka“. Česta je bila i pojava da „noću opkoljavaju srpska sela, upadaju u njih tražeći komite i oružje“. Međutim, pored pojave čete, Arnaut je „najviše ogorčilo to što je četa imala kalauze i saučesnike među ovdašnjim Srbima“. ⁷⁶⁴ Primereno tome oni u Peći i Prizrenu sklapaju besu koja je direktno uperena protiv Srba:

Prizrenska besa sastojala se iz ovih tačaka:

1. Stavlja se u dužnost svim Arnautima da dobro paze na kretanje viđenijih Srba.

2. Svi se obavezuju da gone komite. Ali, da bi se taj posao lakše i uspešnije vršio, formiraće se naročite čete od Arnauta, pod voćstvom ljudi sa zadatkom da istražuju i gone komite.

3. Ukoliko se (u) selu nađu komite, da se spale i unište. ⁷⁶⁵

Sličnu besu utvrdili su i pečki Arnauti:

1. Da se zbog važnih događaja koji su na pomolu, izmire zavađena arnautska plemena, kako bi, u slučaju potrebe, mogli svi zajednički poći protiv neprijatelja.

2. Da se obrazuje arnautska dobrovođa~ka ~eta (do dve hiqade du{a) koja }e paziti na komite i ~uvati granicu spram Srbije. ⁷⁶⁶

U dogovoru sa Arnautima iz Ljume Prizrenci su Mehmed – pašinoj džamiji u Prizrenu definitivno besu utvrdili. Besu od tri tačke – od kojih ova poslednja ima i pet svojih pottačaka:

1. Da se ubijaju Srbi po nahiji, ali tajno i ne u masama, nego pojedince.

2. Da Arnauti obrazuju čete sa zadatkom da gone čete iz Srbije, a kao revanš za Pasjane, da arnautske čete upadaju i u Srbiju. Određeno je i koliko četnika za upad u Srbiju imaju dati pojedini barjaci. Tako:

a) Ostrozupski barjak daje 480 četnika

b) Poluški barjak daje 350 četnika

v) Orahovački barjak daje 300 četnika

g) Suhorečki barjak daje 350 četnika

d) Malohočki barjak daje 180 četnika ⁷⁶⁷

Primereno tome već je i bilo stradanja kod Srba – izveštava Rakić Ministarstvo inostranih poslova: u Movljanu je ubijen jedan Srbin... i to pošto su se Srbi “izmirili sa Arnautima”, u Peći je ubijen Srbin Pavle Kostić, u selu Kostrcu je ubije Srbin Đuro Kićić – 1. juna 1907. godine.

Od oktobra meseca 1907. pa sve do decembra 1908. godine Milan Rakić je radio kao vicekonzul u Solunu.

⁷⁶⁴ Milan Rakić, isto, str. 131.

⁷⁶⁵ Isto, str. 131. i 132.

⁷⁶⁶ Isto, str. 132.

⁷⁶⁷ Isto, str. 135.

32. 6. Solunska zavetrina

U pismu od 11. oktobra 1908. godine Rakić javlja da je “na vojnom vežbalištu” održan veliki miting svih narodnosti “protiv proglašenja bugarske nezavisnosti i aneksije Bosne i Hercegovine”.⁷⁶⁸ Miting je održan na inicijativu mladoturkog komiteta.

Mladoturci su rado pribegavali masovnim zborovima jer je to bio jedan od osnovnih metoda njihovog političkog rada “s višenacionalnim masama”. Po pravilu su vodili računa da govornici budu iz “redova svih naroda koji žive u datoj oblasti”. Na ovom je skupu od Srba govorio Đorđe Denković koji je izrazio protest “protiv očigledne povrede Berlinskog ugovora... proklamovanjem bugarske nezavisnosti (i) aneksijom Istočne Rumelije koja je integralni deo Otomanskoga Carstva”.⁷⁶⁹ Već sutradan Rakić šalje pismo u kome Ministarstvo obaveštava da su “ovdašnji Turci rešili da bojkotuju robu iz Austro - Ugarske i Nemačke”.⁷⁷⁰

Po treći put Rakić dolazi u Prištinu, početkom januara 1909. godine da bi bio “pravno uzeto bio otpravnik poslova, a stvarno je postao prvi čovek te ustanove”.

32. 7. Svakojaka i svakodnevna previranja

O sukobu mitropolita Nićifora i grčkog sveštenika koga vlast nikako nije htela ukloniti iz Ferizovića, pod izgovorom da je on “privatno lice i da, kao takav, može sedeti u kom hoće mestu”, Milan Rakić izveštava Ministarstvo u svom pismu od 10. februara 1909. godine.

Grčki sveštenik ne samo da nije htio da ide iz ovog mesta nego je čak “služio službu u jednoj privatnoj kući”. Sukob se naročito zaoštrio onoga trenutka kada je umrlo jedno grčko dete čijim roditeljima Srbi nisu dali da ga sahrane u turskom groblju ako insistiraju na tome da ga “opoje grčki sveštenik”. Kako mutaserif (okružni načelnik) naloži da se dete sahrani sa grčkim popom to Srbi odluče “da silom spreče grčkom svešteniku ulazak u

⁷⁶⁸ Zvanično i jednostrano Austro - Ugarska je proglasila aneksiju Bosne i Hercegovine 7. oktobra 1908. godine, koji je inače pod svojom okupacijom držala još od 1878. godine - na osnovu odluke Berlinskog kongresa. Bugarska je jednostrano 5. oktobra 1908. godine jednostavno raskinula svoj vazalski odnos prema Turskom Carstvu - vazalski odnos koji je takođe bio primeren odlukama Berlinskog kongresa.

⁷⁶⁹ Isto, str. 149.

⁷⁷⁰ “Ugledajući se na carigradske, ovdašnji Turci rešili su da bojkotuju robu iz Austro - Ugarske i Nemačke, a takođe i dućane koji ovom robom rade. Juče su izašle objave kojim se preporučuje građanima da se strogo pridržavaju ovog rešenja.

Odmah posle ovog rešenja, stigla je juče jedna lađa sa robom iz Austro - Ugarske. Pošto je ceo dan i noć pretojala u pristaništu, morala je otputovati natrag, jer amali nisu hteli da istovaraju, a trgovci da prime robu”.

Isto, str. 150.

groblje". Sukob je otišao toliko daleko da su konjanici iz Prištine i žandarmerija iz Ferizovića dobili naredbu da pucaju u meso "ako Srbi ne dopuste da se dete sahrani".

Po svoj prilici da se sukob završio tako što je "grčki pop opojao dete u kući" da bi onda bilo sahranjeno – a srpski pop ga je opojao naknadno. Prateći atmosferu posle carigradskih događaja⁷⁷¹ Rakić u pismu od 5. maja 1909. godine karakteriše kao mirnu. Međutim, posle zbacivanja Abdula Hamida⁷⁷² "ima nekih razlika u držanju Arnauta". Evo šta Rakić beleži o trenucima "kada je zvanično saopšteno zbacivanje sultana Abdula Hamida":

"Pre ovoga događaja oni su izgledali kao ljudi nezainteresovani u ovom sukobu i koji ravnodušno iščekuju ishod borbe. Danas oni izgledaju kao ljudi prevarenim u svojim nadama, nezadovoljni i ljuti. Još onoga dana kada je zvanično saopšteno zbacivanje sultana Abdula Hamida i stupanje na presto novoga sultana palo je u oči i njihovo držanje. U učumatu, gde je ovo saopštenje izvršeno, bila su samo zvanična lica, oficiri i činovnici, i Srba. Od Turaka nije bilo nikoga. Oni su mirno sedeli u svojim dućanima i radili svoje svakodnevne poslove, kao da se oko njih ništa ne dešava. I tako je proklamacija pročitana vojnicima i jednoj gomili ciganske dečurlije. Vlast nije naredila da moraju prisustvovati i oni su ostali kod svojih kuća".⁷⁷³

Stanje je bilo takvo, naročito među Arnautima, da su se očekivali veći sukobi. U tom smislu Rakić u svom pismu beleži:

"U Ferizoviću se tako proneo glas da Arnauti spremaju napad na mladoturški klub i pokolj školovanih oficira. Izvešten o ovome, skopski klub uputi u Ferizović jednog oficira, kao svog izaslanika, da prouči situaciju i vidi koliko se vere može pokloniti takvim glasovima. U ferizovićskom klubu održana je sednica i većanje o situaciji. Na sednici su bili izaslanik iz Skoplja, svi oficiri iz Ferizovića, od Turaka Šašivar-aga, a od Srba Marko Sinadinović, koga su ferizovićski oficiri doveli na sednicu. Svi su se složili da među Arnautima ima nezadovoljstva protiv sadašnjeg stanja, da mrze mladoturke, da ih na to naročito podstiče Hadži Plana, koga treba smatrati kao vođu reacionara i odmah uhapsiti. Da bi se uklonila opasnost od kakvog napada Arnauta, tražili su od skopskog Odbora da se u Ferizović odmah uputi dva buljuka vojske, u Prizren dva

⁷⁷¹ "U aprilu 1909. godine je došlo do pobune pristalica starog režima protiv mladoturaka, u čemu je aktivnu ulogu odigrao sultan Abdul Hamid II. Međutim, garnizon u Solunu pod komandom Šefket - paše, mladotursko uporište, odmah je maršovao na Carigrad i slomio pobunu".

Isto, str. 344.

⁷⁷² "Abdul Hamid II (1842 - 1918), vladao je turskom od 1876 - 1909; zbog učešća u aprilskoj pobuni, mladoturci su ga zbacili sa vlasti i 27. aprila na presto doveli Mahmura V. Rešada".

Isto, str. 344.

⁷⁷³ Isto, str. 161.

tabora, u Đakovicu dva, i u Peć četiri tabora. Ovaj zahtev potpisali su svi prisutni i juče je upućen u Skoplje”.⁷⁷⁴

Pismo od 15. juna 1909. godine prati događaje vezane za kupljenje – predaju carskih puški. Dok u Đakovici Džavid – paša nije imao problema u Malesiji su Arnauti odbili i puške da predaju i da pristupe popisu. On zato dublje prodre u nju, zauzme Čaf – Morinu (“najveći vis”), pređe u napad i otvori bitku “na celom prostoru od Đakovice do Morine”. No, jedna njegova izvidnica “od stotinu konjanika” zapadne između dve arnautske zasede” i ni jedan od njih “nije glave izneo”. Borba se tako rasplamsala da se “još ne zna” – zaključuje Rakić ovo pismo na kraju.

Već u pismu od 2. jula Rakić šire pojašnjava ove novonastale sukobe. Zbog toga što je “mrzeo Arnaute” Džavid – paša se nije obazirao na “instrukcije po kojima se nije smelo upuštati u borbu sa Arnautima”. S druge strane, i tu Rakić iznosi svoja zapažanja, novi režim ne samo da nije imao nameru da protiv Arnauta preduzme radikalnije mere, koliko je manje imao interesa “da reguliše odnose između Arnauta i Srba” kako bi i time “Srbima osigurao bar život i imanje”.⁷⁷⁵ Ukupna im je anarhija odgovarala iz najmanje dva razloga:

1. Kao reakcionarni element koji zahvata prostranu oblast, a dobro naoružani i “jako organizovani po plemenskim osobinama”, u datom trenutku, a “pod pretpostavkom opšteg sporazuma” oni mogu “zadati velikih neprilika i nevolja mladoturskom režimu”.

2. Džavid – pašina akcija je kao osnovni cilj imala da prikupi porez jer je u Turskoj vladala velika oskudica. Ne sukob sa Arnautima – za to Turska u tom trenutku nije bila dovoljno osposobljena. Novac je bio u prvom planu, dok su srpsko – arbanaški međudnosi bili sporedni, beznačajni.

32. 8. Trasiranje pruge i arbanaška pobuna

U pismu od 9. novembra 1909. godine M. Rakić izveštava Ministarstvo da su na prostor Stare Srbije stigli francuski inženjeri, Vranecki i Bernar, u vezi “projekta balkanske transferzale”⁷⁷⁶ i da su se već preko Prištine uputili za Đakovicu. Već u pismu od 21. novembra on podvlači problem oko toga “da pruga neće moći, bez velikih troškova, dodirnuti samu varoš”. Pet dana nakon toga on javlja Ministarstvu da su inženjeri

⁷⁷⁴ Isto, str. 161.

⁷⁷⁵ Isto, str. 164.

⁷⁷⁶ Srpski projekat balkanske transferzale predviđao je da pruga ide linijom Radujevac – Niš – Merdare – Prizren – Medovo. Njega su podržavali Rusija, Francuska i Velika Britanija, a donekle i Italija. Austro – Ugarska uz podršku Nemačke bila je protiv njega i zalagala se za liniju tzv “bosandžačke železnice” koja bi preko Mitrovice išla za Solun.

imali problema sa arnautskim stanovništvom i da su se iz bezbednih razloga vratili u Prištinu:

„Inženjeri su kao uslov svoga povratka zahtevali da se njihova misija od strane turkih vlasti bolje osigura i organizuje, što do sada nije bilo u dovoljnoj meri. Da im se zagaruje lična bezbednost o kojoj da se oni ne brinu i da im se vazda unapred osigura stan. Osim Ali – beja, koji je član njihove misije, tražili su jednog višeg građanskog ili vojnog činovnika, koji će imati o svemu tome da se stara.

Mutaserif je, svakako u dogovoru sa Skopljem, usvojio njihove zahteve i odredio da sa njima putuje i o svemu se stara vučitrnski kajmakam sa sto ljudi, u čijoj će pozadini da se uvek nalazi jedan bataljon u slučaju potrebe“.⁷⁷⁷

Pismom od 28. marta 1910. godine Rakić obaveštava Ministarstvo da je „nagla promena u odnosima vlasti spram građana“ posle izvršenog prevrata u državi izazvala ogromno nezadovoljstvo kod Arnauta koji nisu mogli da se pomire sa činjenicom da je došlo vreme „ravnopravnosti bez obzira na veru“ i opšta vojna obaveza:

„Oda vajakada konzervativni, naviknuti na hijerarhijske odnose u porodici i državi, na povlađivanje i popuštanje vlasti i na izvesne privilegije, Arnauti nisu mogli biti zadovoljni novim poretkom“.⁷⁷⁸ Suočena sa tim problemom turska vlast je „metodom popuštanja pokušala da ih pridobije“. Međutim, ovoga je puta „tako daleko išla“ da je već uveliko bilo krajeva u kojima nje uopšte nije ni bilo – „ceo kraj između Đakovice i Peći formalno se odmetnuo od vlasti“.

Preciznija se slika o ovome može jasnije steći na osnovu telegrama koje je Rakić upućivao Ministarstvu inostranih dela u periodu od 4. do 12. aprila 1910. godine, a koje ćemo i mi ovde propratiti:

- U Labu se vodi živa borba da se „pucnjava čuje i u Prištini“ – 4. april.

- Borba se vodi četiri sata, Arnauti se tako dobro drže da vojska ne uspeva da ih odbije – 4. april.

- Situacija je u vojsci tako kritična da je i iz Prištine poslata pomoć. Postoji opasnost da Arnauti zauzmu i nju – 4. april.

- Noćas je bila ogorčena borba, vojska ne napreduje, pristižu ranjeni – 5. april.

- Usprkos pomoći iz Skoplja i Ferizovića vojska je brojno bila slabija. Usmerava se na odbranu Prištine u kojoj vlada panika – 5. april.

- Stanje zatišja, obe strane očekuju pomoć – 6. april.

- U gradu panika – 7. april.

⁷⁷⁷ Isto, str. 177.

⁷⁷⁸ Isto, str. 182.

- Vojske nema više od šest hiljada, ali je i pored toga „posela sve puteve oko Ferizovića“ - 9. april.

- Vojsci u pomoć „stižu“ četiri topa, na položaju bez promena - 10. april.

- Borbe se vode u neposrednoj blizini Prištine, postoji opasnost „da Gračanica strada“ - 10 april.

- Vojska posela brda oko Prištine, municija neprestano pristiže, opasnost velika - 10. april.

- U Prištini „oskudica za drva i hranu“, vojska nije presekla komunikaciju „Laba sa Kosovom te Arnauti uzimaju hranu od kosovskih seljaka“ - 10. april.

- „Situacija uopšte ozbiljna i može se sve očekivati“ - 10. april.

- „Govori se da su Albanci zauzeli Đakovicu“, ovde se pozicije učvršćuju prema Gračanici - 11. april.

- Deset glavnih Arnauta dolazi noćas u Prištinu za garanciju da će se ostali razići“ - 11 april.

- „Arbanaška buna može se smatrati kao svršena, bar za sada“, preki sud „još nije proglašen“ - 12. april.

- Arnauti se u Labu razišli, osnovaće se preki sud - 12. april.

- „Vojska će kroz nekoliko dana, rekao mu je mutaserif, poći iz sela u selo da uhvati pokretače i poglavare“ - „preki sud će se osnovati pod predsedništvom jednog đenerala iz Carigrada“ - 12. april.⁷⁷⁹

U pismu, međutim, od 13. aprila Rakić izveštava Ministarstvo da mira zapravo i nema:

„Vrenje među Arnautima postaje sve jače. Ono je danas utoliko značajnije i opasnije što se svi arnautski krajevi solidarišu, što od sada, verovatno, neće biti usamljenih pokrajinskih pokreta, nego jedan, snažan i jak opšti arnautski pokret. Ja sam u jednom ranijem izveštaju napomenuo, da se pokret u Labu ovoga puta može suzbiti, no da će se buna opet javiti, u Labu ili na drugom kom kraju, ali uz učešće i drugih Arnauta. Današnja situacija, posle događaja u Labu, okuražiće još više Arnaute na ovakve pokrete. Oni sa pravom mogu smatrati da su iz ove borbe izašli kao pobednici i da vlast njima ne sme ništa ni pod novim režimom. Jer, sem gubitaka u bici, oni nisu osetili drugih posledica od ovog buntovnog pokreta. Niko ih više ne uznemirava, a njihove vođe spremaju novi pokret i jači otpor vlastima. A te vođe poznate su, jer su sa njima pregovarali ne samo viđeniji Prištevci, nego i sam komandant vojske, pa kad ih ipak vlast ne traži i ne hvata, znači da ne sme to da učini“.⁷⁸⁰

⁷⁷⁹ Isto, str. 184 - 188.

⁷⁸⁰ Isto, str. 131.

Novi razvoj događaja najlakše možemo pratiti na osnovu telegrama od 13. aprila – 16. maja 1910. godine:

- Iz razgovora sa glavnim komandantom Džaber – pašom Rakić saznaje „da se vlast veoma usteže preduzeti energičnije mere u Labu“ – 13. april.

- Vojska je pošla u susret Arbanasima u Lipljan. Lako može da dođe i do borbe – 14. april.

- U Drenici arbanaški pokret dobija na zamahu – 15. april.

- Otpočela je borba. Deo vojske iz Ferizovića krenuo je ka Lipljanu. Već šest sati „Arbanasi se uporno drže“ – 23. april.

- Arbanasi zaustavili voz od Skoplja u Kačaniku i „oduzeli oružje od 40 vojnika“, a od oficira i novac. U Kačaniku ima negde oko 5.000 Arbanasa – 24. april.

- Deo vojske se povukao ka Štimlju, a deo ka Lipljanu – 24. april.

- “I danas su Arbanasi zaustavili voz kod Kačanika” – 25. april.

- Arbanasi presekli prugu kod Kačanika. Stanje je kod Ferizovića veoma kritično. Procenjuje se da u Kačaniku i Crnoljevu ima oko 20.000 Arbanasa – 26. april.

- „Vrhovni komandant nema ni punih 10.000 ljudi“, ali se očekuje jedna divizija od 5.000 – 27. april.

- Borba u Kačaniku je trajala do u noć i bila je vrlo ogorčena – 30. april.

- Pošto nisu Kačanik „očistila od Arnauta“ Turci su otpočeli pregovore. Arnauti su opkolili Đakovicu i očekuje se napad – 1. maj.

- “U borbi kod klanca Arbanasi izgubili oko pet stotina ljudi, ali zaplenili mnogo municije i 800 (turskih) lira vojnih para – 4. maj.

- U gnjilanskoj kazi borba je trajala tri dana uz promenljivu sreću dok su Arbanasi potukli vojsku kod sela Smire – 6. maj.

- Vojska iz Ferizovića pošla ka Crnoljevu gde je počela pregovarati sa Arbanasima – 6. maj.

- Borba se i dalje vodi, pucnjava se čuje i u Prištini – 10. maj.

- “Neki vučitrnski Arnauti, koji se sinoć vratili iz Crnoljeva, tvrde da su tamo sa Mahmut Šefket – pašom zaključili povoljan mir” – 25. maj.⁷⁸¹

U pismu ministarstvu od 18. maja Rakić javlja da je u Prištini održan “protestni miting povodom kritskog pitanja”.⁷⁸² Kako je bio pazarni dan na

⁷⁸¹ Isto, str. 192 – 197.

⁷⁸² Ovo je pitanje bilo veoma aktuelno u fazi od 6. oktobra 1908. godine jer su prvaci grčkog stanovništva proglasili izdvajanje iz Turskog Carstva i ujedinjenje sa Grčkom. Zapravo su pokušali da iskoriste krizu nastale posle austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine, kao i bugarskog proglašenja nezavisnosti. Reč je o ostrvu na kome je do ustanka došlo još 1889. godine, pa novog takvog pokušaja i do prvog proglašenja ujedinjenja sa Grčkom – 1896. godine. Ratom protiv Grčke 1897. Turska je uspela da taj plan osujeti, da bi onda a pod pritiskom velikih sila Krit postao autonoman pod turskim suverenitetom, ali i grčkim princom kao generalnim komesarom. Red na

njemu se okupilo oko 2.000 duša. Pored „predsednika opštine – od strane Turaka i Arnauta od Srba je govorio i Stojan Kapetanović – na srpskom. Samom je zboru ,prisustvovao i mitropolit Nićifor sa sveštenstvom i učiteljima“. ⁷⁸³

32. 9. Prikupljanje oružja

U pismima od 21. maja – 15. avgusta 1910. godine M. Rakić prati surovost turske vojske, u procesu prikupljanja oružja, nad srpskim življem. Dok su im Arnauti predavali zastarelo oružje, staro između 60 – 80 godina, i dok kod njih nisu ni pomišljali na bilo kakav oblik surovosti, iako su znali da su veoma naoružani, kod Srba je ta granica padala sve niže i ispoljavala se u oblicima koje su prevazilazile sve granice razuma.

Tako su u selu Monišice Srbi, u gnjilanskoj nahiji, pošto su im predali sve, a Turci uvereni da ipak nisu, najnemilosrdnije tučeni: kmet Đorđe Antić, Kosta Cvetković, Tomo Simić, Stojan Mišković, Risto i Stevan Milić, Stojko Trajković, Živko Mladenović i Simeun Petković. Izbijeni tako „da su svi morali odležati po nekoliko dana, a petoro od njih još ne mogu da se maknu“. ⁷⁸⁴ Ubrzo je pretučen i sveštenik iz Raniluga, Đorđe Popović.

U Kamenici je četa vojnika odsela kod muhadžera Zejnela - čoveka poznatog po svojim zulumima i naredila da se pred njegovu kuću pokupe svi Srbi sa polja. Sve su ih tukli po nekoliko puta, tako što su im udarali 40 – 50 batina, zatim polivali hladnom vodom i ponovo tukli. Istučeni su: Stevan Đurđinski, Stojan Mitrović, Stoša Mečkarović, Mladen Stojković, Pero Stojanović, Nedeljko Đurčić, Petko – posinak učitelja Pavla Čemerkića i Nićo Maksimović – „dečak od 12 do 13 godina“. Iz Močara su pretučeni Aleksa Baralica i Filip Vasić, iz Odvca Uroš Arsić, Janačko Stević, Krsto Stević i Nasko Đurđević. U selu Bostanu Anto, Risto, Todor i Nasko Šumaković, u Cerovcu Savo Ognjenović, a u Klobukaru Mladen Konstantinović. Tučeni takvom silinomda će „skoro svi istučeni ostati bogalji celog svog veka“.

U selu Bušnice vojnici su silovali Mariju Simić da je bila na samrti. Na mrtvo su isprebijani: Đente Simić – Marijin muž, Anto Pavić, Đorđe Antić, Rumena Trajković i Petra Stanković. U Kololeču: Stojko Dunč, Jordan Simić, Trifun Đokić i Kosta Stanimirović. U Plavici je na mrtvo isprebijan Jovan, a u Bostanu Stojan Šumaković. U Donjem Korminjanu: Mice Simonović, Trajko Panić, Todor Grujić i Đuro Janićijević. U Domorovcima su tučeni: Kosta

njemu održavala je vojska velikih sila. Pitanje je konačno rešeno tek Prvim balkaskim ratom kada se Krit ujedinjuje sa Grčkom.

⁷⁸³ Isto, str. 197.

⁷⁸⁴ Isto, str. 204.

Perić, Jovan Spasić, O. Nančić, Aleksa Nančić, Mane Veljković, Veljko Trajković, Todor Perzičić, Deko Selkić, Simon Popović, Serafim Simić, Jordan Selkić, Stojko Tomić, Mito Vrančić, St. Stanisavljević, Savo Živković, Apostol Jovanović, Aleksa Popović, Stanko Grnčević, Anto Grnčević, Đorđe Bulić. U Korminjanu: Denča Vučković, Jovan Vučković, Deko Maksimović, Kosta Đurić, Mika Sarčić, Denča Rezić, Peša Nešić, Cvetko Ćosić, Josif Ćosić, Stojan Janković, Vasa Stanojević, Kosta Cvetković, Mita Vučković, Kole Slavković, Toma Vučković, Stojan Sarčić, Kosta Jokić, Mice Simonović, Damnjan Dimić, Veličko Dimić, Denča Grujić, Stojan Popović, Jovan Grujić, Stojan Ristić, Trajko Jakić, Todor Ković, Perko Stojiljković i Taso Ivić. U Ranilugu: Ivan Bizić, Simon Bizić - „dečko od 14 godina“, Đorđe Šumaković, Jefto Gulić, Kosta Denić, Đoko Zdravković, Stojan Jovanović, Petruš Jovanović, Arso Ristić, Pava Maksimović, Jovan Maksimović, Milan Pavić, Jovan Mulić, Zafir Simić, Kena Cekić, Petar Cekić, Đorđe Baljće, Zafir Natić, Trajko Najić, Kole Antić, Cvetko Antić, Tomo Arsić, Nedeljko Ilić, Lazar Pavić, Dušan Pajkić, Dimo Arsić, Vaso Bizić, Majko Janković, Lazar Ristić, Dragutin Popović, Savo Maksimović, Stanko Vasić, Todor Perić, Kosta Đakić, Milutin Mičić, Krsto Popović i Marko Pajkić. U Glogovcu: Jovan Jerebičić, Veličko Simić, Atanas Đošić, Maksim Trajković, Todor Maksimović, Risto Aritonović i Kosta Jerebičić.

Kako su Turci naročito bili ogorčeni na sveštenike i učitelje, uvereni da su oni ti koji raju naoruavaju, to se svet toliko poplašio da, recimo u Gnjljanu, „niko ne sme ni jednom učitelju da priđe“.⁷⁸⁵

Ukazom od 19. decembra 1910. godine Milan Rakić biva unapređen za konzula II klase. Kako je ipak „ostao na dotadašnjem rednom mestu službovanja time je i pravno postao šef konzulata u Prištini“. Na tom mestu Rakić ostaje do 21. decembra 1911. godine kada je rešenje o njegovom premeštanju potpisano, a koje je Rakić primio „tek više dana po povratku u Beograd“ – 31. januara 1912. godine. Ipak, može se sasvim pouzdano znati da Rakić „nije bio više u Prištini na dan 7. januara 1912. godine“.

32. 10. Mitropolitova ostavka i sultanova poseta

U pismu Ministarstvu od 13. januara 1911. godine Rakić izveštava da „mitropolit Nićifor ne pristaje da primi protu Stevana Dimitrijevića za rektora bogoslovije u Prizrenu“.⁷⁸⁶ Pre je spreman da da ostavku no to da uradi. To je i bio razlog što je Rakić molio Ministarstvo za odobrenje da prota iz Prištine ode u Solun.

⁷⁸⁵ Isto, str. 214.

⁷⁸⁶ Isto, str. 113.

U dopisu od 16. januara već saznajemo da je mitropolit Nićifor spreman da se odazove „želji kraljevske vlade“ da da ostavku, ali da arhimandrita Savu ne može uzeti za administratora - jer to pravo u trenutku kad mitropolit daje ostavku na sebe preuzima Patrijaršija. Spreman je, međutim, da od Patrijaršije zatraži da za „administratota postavi arhimandrita Savu“.

U ovom pismu Rakić skreće pažnju ministarstvu na dva detalja:

1. Kako arhimandrit Sava „ne uživa blagovoljenje Patrijaršije“ on moli „da se odmah izvesti Poslanstvo u Carigradu da u tom smislu dejstvuje kod Patrijaršije“.

2. Kako su ovo trenuci u kojima treba štedeti osetljivog mitropolita Nićifora to Rakić moli Ministarstvo „da se utiče na beogradsku štampu, koliko je to moguće, da se obustave napadi na mitropolita“.

Već 17. februara 1911. godine on Ministarstvu predočava tekst ostavke mitropolita Nićifora - i to u prevodu sa grčkog na srpski. Ostavka je inače upućena 3. februara, ali definitivnu odluku o njoj i postavljenju novog administratota Patrijaršija tek treba da donese.

U pismu od 17. juna M. Rakić izveštava Ministarstvo o dolasku u Prištinu sultana Mehmeda V Rešada (1844 - 1918) - brata svrgnutog sultana Abdula Hamida II.⁷⁸⁷

Atmosfera je bila takva da su „škole, predstavnici raznih korporacija i narod bili postavljeni pri ulasku u varoš“ - sa železničke stanice. U samoj varoši i ulici kojom je sultan išao sem vojske nije smeo biti niko što će dalje reći da je on u njoj praktično pozdravljao samo vojnike.

Njegovom dolasku su prisustvovali Arnauti i Srbi koje je „vlast podigla i dovela“ - Arnauti iz Prizrena, Peći i Đakovice nisu tu bili. Ukupan broj „učesnika u dočeku“ kretao se oko 20.000 ljudi.

U pismu od istoga dana Rakić piše da je sultan već „jutros otputovao za Skoplje i Solun“ - umesto tri dana, kako je bilo planirano, zadržao se u Prištini tek jedani jedno ne celo jutro.

U petak 3. juna sultan je posetio i razgledao Muratov grob da bi posle toga otpočela molitva nakon koje je pročitana njegova „amnestija svim političkim krivcima koji su se nalazili u zemlji i van nje“. Uz to je objavljeno da on iz svoje privatne kase daje „trideset hiljada turskih lira za mirenje krvi među arnautima, a da će vlada, ako to ne bude dovoljno isplatiti ostatak iz državne kase“.⁷⁸⁸

⁷⁸⁷ „Rakić je još 14/27. decembra 1909. javio da se putovanje turskog ministra građevina vozom do Mitrovice tumači njegovom željom da se uveri u stanje pruga i puteva zbog predstojeće *sultanove posete* Muratovom Turbetu. O sultanovoj poseti Rakić je ponovo javio 19. februara/4. marta 1911. povodom inspekcijskog puta jednog naročitog izaslanika iz Carigrada“, isto, str. 364.

⁷⁸⁸ Isto, str. 248.

Podvlačeći svoj lični sud o utisku sultanove posete on decidirano podvlači:

“Nesumnjivo da je versko-politička manifestacija na Muratovom grobu ima uticaje na fanatične elemente turske i da je, donekle, doprinela da se raznorodne muhamedanske rase osepe bliže jedna drugoj, ili bar da se jače istakne jedina moralna veza među njima – jedinstvo religije i fanatizma. S druge strane, teško je i zamisliti da od toga može biti značajnih i trajnijih rezultata koji bi bili od koristi za tursku politiku i tursku prevlast u ovim krajevima. Arnauti su i do sada bili dobri muslimani; njihove su se vođe i do sada isticale kao pravi zatočnici vere i netrpeljivi fanatici, ali vera nije smetala ni jednima ni drugima da ustaju protiv državne turske vlasti i da, naročito u poslednje vreme, smatraju Turke za otvorene neprijatelje.

Nezavisno od te verske demonstracije na Muratovom grobu, utisak Sultanovog puta na Arnautu bio je slab. Prvo što pada u oči je relativno mali broj Arnauta koji su došli na Kosovo. Kad se uzme u obzir šta znači Sultan za muhamedance, da je Mehmed V prvi sultan koji, u mirno doba, dolazi u ove krajeve, cilj Sultanovog puta i davnašnje sprema za nju najzad, privlačnost ovakve verske manifestacije na Kosovu, moglo se očekivati da će stotine hiljade Arnauta prekriliti Kosopo polje. Njih, međutim, nije bilo više od 30.000 – računajući i Prištevce. Neka bi se, sigurnosti radi, ovom broju dodala još koja desetina hiljada, on ipak ostaje neznačajan spram ogromne mase arnautske u ovim krajevima”.⁷⁸⁹

Vrlo je zanimljiv Rakićev utisak o sultanovom odlasku koji iznosi u svom pismu od 19. juna 1911. godine:

“Kao što je javljeno telegramom, Sultan je otputovao 4 ov. meseca za Solun, iako je bilo u programu da se zadrži u Prištini do 5. Krenulo se u 6 ½ časova izjutra. Jedan Sultanov sin mogao se videti u pretposlednjim kolima, kao da visoki putnici nisu imali dovoljno vremena da zauzmu mesta koja im pripadaju”.⁷⁹⁰

Ovaj utisak pojačava i potvrđuje i u pismu od 25. juna u kome kaže da je Sultanov “dolazak na Kosovo promašio cilj”. Ovo se pre svega odnosi na Arnautu. Uostalom evo kako nam on predočava taj neuspeh ili promašaj iz razgovora između arnautskog poslanika iz Vučitrna, Hasan – bega, i vicekonzula srpskog Konzulata Dušana Protića:

“Sad se gotovo sa pouzdanošću može tvrditi da je Sultanov dolazak na Kosovo promašio cilj. Njegova pojava nije učinila potreban blagotvoran efekat, čemu su se nadali organizatori ovoga puta, a proglašena amnestija i dat poklon za krvninu primljeni su ovde hladno i s nepoverenjem. Arnauti

⁷⁸⁹ Isto, str. 248. i 249.

⁷⁹⁰ Isto, str. 251.

su ostali nezadovoljni kao i pre, i, svi su izgledi da se neće smiriti dok se ne učine ranije tražene koncesije.

Ovo mišljenje utvrđuje se izjavama, pored drugih znakova, koje je ovih dana učinio Hasan – beg, arnautski poslanik iz Vučitrna, u razgovoru sa g. Protićem, vicekonzulom. Kad je g. Protić primetio Hasan – begu da će se posle Sultanovog puta u Prištinu, koji je doneo Arnautima amnestiju i poklon od 30.000 lira, svakako svi arnautski pobunjenici vratiti kućama i predati vlastima oružje, on je odgovorio da u Arnautluku neće biti mira dok se Arnautima ne učine stvarni ustupci i trajno dobro. Ti stvarni utisci sastojali bi se u tome što bi se za administrativne, vojne i sudske činovnike u Arnautluku postavljali isključivo Arnauti; što bi Arnauti služili vojsku u svojoj zemlji; što bi u celoj Albaniji otvorili škole u kojima bi se učilo na arnautskom jeziku sa latinskom azbukom; što bi se podigli putevi i provela železnica kroz Albaniju. Kad mu je g. vicekonzul primetio da bi to bio začetak autonomije, kojoj može biti Arnauti teže, Hasan – beg je odgovorio da je iz njegovog programa isključena ideja o autonomiji, jer su oni svesni toga da ne mogu živeti slobodni i nezavisni van granica turske države”.⁷⁹¹

32. 11. Iso Boljetinac, Sulejman Batuša, položaj Srba, bezvlašće

U pismu od 27. juna 1911. godine Rakić javlja da se Iso Boljetinac sa tridesetak svojih drugara nalazi u svom selu u blizini Mitrovice, da javno nose oružje i čuvaju puteve koji vode u selo. Vlast se čini nevešta, a viđeniji mu Arnauti dolaze u posetu donoseći čak i odgovarajuće poklone. Najveći utisak koji je on ostvario kod posetilaca svodio se na njegovo “poređenje Sultana sa mečkom koju vode tamo – amo i neprestano čuvaju, jedna mečka samo urliče i mumla”.

Paralelno sa tim ustanak se među albanskim plemenima širio: od Mirdita se sve više prenosi ka Lješiu i okolini. I pleme Šaqa se priključuje – ono koje je do sada sedelo po strani.

Već u pismu od 10. jula Rakić javlja da Iso beži u planinu što se može shvatiti i kao poziv ostalim Arnautima. Upravo zato je turska vlast činila napore da pregovara sa njima. Njegovi su zahtevi, međutim, bili takvi da vlast na njih nije mogla odmah pristati. A on je tražio da ne preda oružje i da mu se vrati već konfiskovano imanje. Pristanak na ovo bila bi po vlast kapitulacija. U nemoći, ipak, vlast pristaje da mu dozvoli da nosi oružje. Samo taj oblik popuštanja, izvlači Rakić zaključak, ipak neće Isa odobrovoljiti.

⁷⁹¹ Isto, str. 251. i 252.

Slično njemu ponašao se i Sulejman - aga Batuša sa „svojim društvom blizu Đakovice“. I sa njim vlast ima problema u pregovorima. „Izgleda“, tumači Rakić ova ponašanja, „da je njihova politika da, preteći ustankom i nezgodama koje, i bez ustanka, mogu stvoriti vlastima u današnjim teškim prilikama, naterati ih da popuste njihovim ličnim i opštim arnautskim zahtevima“.⁷⁹²

U tom kontekstu je u Prištini i osnovan „jedan tajni komitet od dvanajest članova“ koji je Isu preko izaslanika poručio „da se nikako ne vraća kući i ne prima ustupke vlasti, jer ima izgleda i na veće uspehe“.

Đakovački kraj je posebna brigada - „tamo je pre dva dana upućena sva vojska iz Ferizovića, a juče iz Mitrovice jedan bataljon i dve brdske baterije“.

Što se našeg naroda tiče on se nalazi u vrlo teškom položaju tim više što i sama vlast teži ka tome „da zavadi Srbe i Arnauts i da Srbe istakne kao slepe pristalice vlasti na štetu Arnauta“ - pismo od 26. jula 1911. godine.⁷⁹³

Odmah po dolasku u Mitrovicu, 30. jula 1911. godine četa se Isa Boljetinca predala kajmakamu. Evo šta o tom činu u svom pismu od 2. avgusta 1911. godine beleži Milan Rakić:

“Dan pre toga došla je u Mitrovicu četa Isina, bez oružja, i predala se kajmakamu. Vlast joj je priredila srdačan doček sa obligatnom kafom kod kajmakama, šetnjom po varoši i gazovima na Ibru. Oružje nisu predali, a niko im ga nije ni tražio kad su izjavili da su puške, koje su nosili, Isine i da su ostale u Isinoj kući”.⁷⁹⁴

Ali, beleži u istom pismu Rakić dalje:

“... da bi markirao da se ne predaje na navaljivanje državnih vlasti i zbog njenih obećanja, on je na vešt način odstranio vlast od predaje, predavši se Hasan - begu i još nekim begovima, koji su mu dali besu da će njegovi zahtevi biti ispunjeni i da oni sa svojim fisovima odgovaraju za njega. Tako je postignuto dvoje: predaja Isina ne može se uzeti kao uspeh vlasti i ne može se tumačiti kao da Arnauti popuštaju, i, drugo, ističe se arnautska organizacija kao posrednik bez koga se ne može u važnijim poslovima između vlasti i Arnauta. Ovo poslednje čini mi se naročito važno i, po nekim znacima sudeći, izgleda da će Arnauti poglavito raditi na tome da i u buduće osiguraju svojoj organizaciji ovakvu posredničku ulogu”.⁷⁹⁵

Usmeravajući svoju pažnju na položaj Srba Rakić u pismu od 26. avgusta 1911. godine navodi čitav spisak zločina koje su Arnauti prema

⁷⁹² Isto, str. 261.

⁷⁹³ Isto, str. 271.

⁷⁹⁴ Isto, str. 277.

⁷⁹⁵ Isto, str. 278.

njima učinili. Taj se njihov zulum naročito pojačao posle sultanovog odlaska sa Kosova:

- Prvog juna 1911. godine Sali Mujić je u Lipljanu motikom ubio Milana Nedeljковиća.

- Dan ranije Ahmet Mukat je u Slivovu ubio Filju Savića.

- Istog dana su Arnauti iz Batusa hteli da poturče jednu devojčicu. Spaslo ju je samo to "što po nizifu (matična knjiga – primedba autora) još nije imala četrnaest godina".

- U Donjoj Brnjici je 26. jula ubijena žena Stojana Vitkovića, Živka.

- Rama Redžep i još dva Arnauta isprebijali su Iliju Cvejića, Boža Lazića i još jednog Srbina.

- Krajem jula "Arnauti su ugrabili Stanojku, kćer Milivoja Miletića, iz Donje Brnjice" brzo je poturčili i odmah udali "za čuvara šume u istom selu" Aliju Giljana.

- "Onomad su, pored svih napora Mitropolije, po svom pristanku i pred medžlisom poturčene dve devojke iz sela kod Lipljana".⁷⁹⁶

- Nepoznati Rugovci su 18. juna napali Petra Božića iz Goraždevca – isprebijali ga tojagama.

- Ram Sadik je 19. juna u sred Peći napao i izudarao mehandžiju Jovana Sandića.

- Nepoznati zlikovci su 30. juna iz zasede napali i ubili Cvetka Hadži – Lazovića i njegovog sinovca Filipa iz Peći.

- Nepoznati zlikovci su 21. juna napali kuću Dimitrija Radosavljevića iz Belice – ranili mu brata, snahu i sinovicu.⁷⁹⁷

Ništa bolje stanje nije bilo ni u novopazarskoj i seničkoj kazi, gde se još "udarala" i "globa" na imućnije kuće i sela.⁷⁹⁸

Još stravičniju sliku nam Milan Rakić po Srbe predstavlja u svom pismu od 11. oktobra 1911. godine. Ona je takva da to pismo moramo preneti u celini – svaki drugi pokušaj prenošenja atmosfere u kojoj su Srbi živeli bio bi otužno nedorečen:

"Čast mi je naknadno dostaviti Ministarstvu sledeće slučajeve zuluma u pečkoj nahiji:

a) *Selo Goraždevac*

11. avgusta zapaqen je plot Trifunu Zariću;

19. avgusta ukradena su dva vola Mileti Jovanoviću;

22. avgusta ukraden je jedan vo i dve krave Petku Markoviću, pa mu zatim isti zlikovci uzeće 8 lira da mu stoku puste, pa niti stoku pustiše niti pare vratiše;

⁷⁹⁶ Isto, str. 281.

⁷⁹⁷ Isto, str. 280 – 283.

⁷⁹⁸ Isto, str. Opširnije pogledati u istoj knjizi, str. 283. i 284.

3. septembra ukrali su noću dva govečeta Stevanu Nikodimoviću;
21. istog meseca na putu Goraždevac – Peć oduzeli su kobilu Ratku Vučoviću, dućandžiji.

Istoga dana ukradena je jedna ovca Iliji Petroviću.

Sve ove zulume u Goraždevcu, kao i mnoge druge, počinio je poznati Jašar Balonja, koji je lane ubio komandanta Ruždi – bega i ranio mutesarifa pećkog, a koga je sada valija pomilovao i bogato obdario. Pored gornjih krađa i otimačina, Balonja je bacio raboš kmetovima iz Goraždevca Iliji Petroviću i Ratku Protiću od 10 tur.(skih) lira. Naročito se okomio na sveštenika i učitelja Milivoja Miletića, na koga je sa svojim društvom u toku ovog leta nakoliko puta napadao da ga pokrade i ubije, i to: 14. marta, 11. aprila, 16. juna, 23. jula, 21. ov. m. i vrata su mu bili obili i u avliji ga više od dva sata izazivali i čekali da ga ubiju.

b) *Selo Dragosavac*

1. avgusta Marku Rajčiću ukradeno je 2 para volova;

6. avgusta Živku Miliću ukradena je 1 kobila

9. avgusta Jovanu Radunoviću ukraden je 1 vo

12. avgusta Radu Milenkoviću ukraden je 1 vo

14. avgusta Milosavu Mihajloviću ukraden je 1 par volova

15. avgusta Đorđu Popoviću ukradena 1 kobila, isti je učenjen na 40 lira.

v) *Selo Veriće* učenjeno je sa 8 lira i globu je platilo

U istom selu ukradeno je 20, avgusta Nedeljku Miletiću dva konja;

23. avgusta Šulu Milutinoviću dva vola

v) U *selu Crkoljesu* ukradeno je 1. avgusta pet konja nekom Vučiću;

22. ov. m. pucato je na kuću Vuksana Milentijevića, ali srećom bez rezultata.

g) U *Selu Kruševu* ukareden je nekom Manojlu jedan par volova 22. avgusta. Istog dana ukraden je sahat i jedan sanduk stvari Ćiri Milenkoviću.

30. avgusta Mileti Staletoviću ukraden je par volova.

d) *Belo Polje* (podgorsko) učenjeno je sa 20 tur. lira, a Baša Trifunović sa 6 lira.

đ) U *selu Biči* 23. avgusta ukrali su Živanu Dončiću par volova i jednu kravu.

e) U *selu Koš* zapaljena su dva sena Filipu Lacmanu 25. avgusta.

ž) U *selu Majtoru* 10. septembra oteli su Ivi Kašaninu četiri tovara pšenice. Istog dana oteli su Todoru Zrdavkoviću 4 semnika.

z) U *selu Osojanu* 10. ov. m. učenili su sa 15 tur. lira Nikodima Đurića.

i) U *selu Strotcu* upalili su dva sena Peri Nedeljkoviću. Gađali su ga i prete mu ubistvom, te je usled toga zatvoren sa 60 članova svoje porodice.

j) U *selu Istoku* 1. septembra ubijen je na mestu Mata Ljušić.

2. septem. učenjen je Petko Ilić sa 8 t.(urskih) lira;

3. septem. ukradeno je Nedeljku Periću 6 volova;

7. septem. pucali su i napali na kuće Ilije Milosavljevića i Spase Đurića.

Najveći deo izloženih zulumata počinili su Sait Lomnica, Redža Džamonja i Binjik Brkić sa svojim četama. Seljaci se stalno žale vlastima, ali bez rezultata.

5. avgusta u selu Krstovcu uzeo je Ramo Binak dva vola Radeti Stanišiću;

9. avgusta ukrali su nepoznati zlikovci dva vola Staniši Bogićeviću,

25. ov. n. poginuo je u Peći Antonije Cemović, otac g. Marka Cemovića, vicekonzula. Još nema pojedinosti o ovom ubistvu”.⁷⁹⁹

Primereno ovakvoj poziciji Milan Rakić sugeriše Ministarstvu odgovarajuće poteze koje neizostavno mora da povuče:

“Ministarstvu je poznato kako su zulumati učestali i kakvo je nesretno stanje nastupilo u ovim krajevima. Diplomatska akcija ostala je bez uspeha. Tako isto i molbe lokalnim vlastima. Ima zasad samo jedan način da se našim ljudima pomogne, a to je da im se da oružje. To i oni uviđaju i oni samo traže oružje primajući posledice na sebe. Ali zbog rđavih posledica koje mogu nastupiti, razdavanje oružja mora se vršiti vrlo obazrivo i postepeno. Kao što sam prošlog meseca usmeno izložio, davale se puške koje je sama vlast dala poljaku ili kome viđenijem čoveku. Na taj način vlast neće primetiti naše oružje, a seljci će imati zgodan izgovor ako do čega dođe.

Zbog toga i tražim ovako mali broj pušaka i, iz istih razloga, ne mogu podneti Ministarstvu naročiti plan i naznačiti lica kojima će se dati puške. Razdavanje oružja vezano je za odobrenje turske vlasti da pojedina sela mogu imati oružje, a ne može se unapred znati kome će selu vlast dati odobrenje pa, prirodno, ni kome selu mi možemo dati puške. Razume se, po svršenom poslu mogu poslati Ministarstvu tačan spisak razdatoga oružja”.⁸⁰⁰

⁷⁹⁹ Isto, str. 296 – 298.

⁸⁰⁰ Isto, str. 298. i 299.

33. JAŠA TOMIĆ (1856 - 1922) NA KOSOVU - STAROJ SRBIJI, ALBANIJU, BUGARSKOJ I MAĆEDONIJI

33. 1. Jaša Tomić (1865 - 1922)

Na početku Prvog balkanskog rata Jaša Tomić (1856 - 1922) već je uveliko bio i zreo čovek i ugledni novinar koji se pre svega prepoznavao po svojim oštroumnim komentarima. Na front je krenuo u svojstvu „ratnog izveštača svojih novina - *Zastave*“. Iako je u propusnici koju je početkom oktobra dobio u Beogradu vrlo jasno stajalo da se dodeljuje „Glavnoj komandi kao novinarski izveštač“ on ipak „odlučuje da krene na Kosovo, u štab Treće armije, kod generala Bože Jankovića“.

Izveštaji Jaše Tomića sa ratišta bili su u Novom Sadu i Vojvodini tako čitani da je „svaki broj *Zastave* prosto bio razgrabljen“. Stil su mu karakterisali jednostavnost i „razumljivost svakom čitaocu“, a sa izrazito naglašenim „nacionalnim osećanjem“. Nadalje, bio je izvanredan analitičar koji je veoma držao do kompletne informisanosti da bi u svojim izveštajima zračio i nespornim, a neoborivim darom anticipacije. Način i obim mobilizacije „strast koja te događaje prati i opšta atmosfera“ bili su mu dovoljni da još na samom početku odgovorno zaključi kako srpsku vojsku može čekati samo pobjeda.

Prošao je on u tom pohodu i Kumanovo, i Skoplje, i Veles, i Štip, i Prilep, i Bitolj... preko Kuršumlije je izbio na Muratovo tulbe, posetio Prizren, Peć, Dečane... da bi u Novi Sad stigao 26. novembra 1912. godine u koji nije mogao da donese poklon od generala Jankovića – „brzometnu tursku pušku sa fišeklijom i municijom“ jer mu to „ugarska straža na carini u Zemunu nije dozvolila“.⁸⁰¹ Tu od svojih objavljenih rukopisa priređuje knjigu *Rat na Kosovu i Staroj Srbiji* koju i publikuje 1912. godine.

Već februara meseca 1913. godine kreće sa srpskom vojskom prema Skadru. Žequ da sa njim krene imala je i njegova supruga Milica – urednica svog časopisa *Žena*, ali je J. Tomić krajnjim naporom od te namere odvraća. Sada već prepun divljenja piše i o crnogosrkom junaštvu – prateći i „predaju ključeva grada Skadra od strane Esad – paše crnogosrkom prestolonasledniku Danilu“.⁸⁰²

Ove članke publikovaće u svojoj knjizi *Rat u Albaniji i oko Skadra* 1913. godine u Novom Sadu. Posebno je u njoj zanimljivo propratiti etno – karakterne osobine divljih Arnauta i neponovljivi „prelaz srpske vojske preko skoro neprohodnih albanskih planina“.

U trenucima kada se činilo da je nevoljama konačno došao kraj usledio je novi „ratni vihor“ – bez objave rata Bugarska je u noći između 29. i 30. juna napala srpske položaje na Bregalnici. Jaša Tomić je ponovo na ratištu zaprepašćen i sam da je napad usledio i mučki i od dojučerašnjeg saveznika – u tom kontekstu treba i razumeti ne malu euforičnost njegovih izveštaja koji su pratili ovaj sukob.

Nezavisno od toga što njegovi izveštaji sa ratišta odišu „ličnom notom“ ne „ustručava se“ J. Tomić „da ukaže i na patnju protivnika, naročito dece i nemoćnih u arnautskim selima na Kosovu, ili u Mačedoniji, koji su ostavljeni na milost i nemilost“. Tačno je da „do neba hvali hrabre srpske vojnike i crnogorske junake“, ali je tačno i to da „ne omalovažava neprijatelja“.⁸⁰³

Vrednost Tomićevih putopisa je pre svega u tome što je „događaje izbliza video, doživeo“. On je neposredno na ratištu, na frontu, „razgovarao sa borcima, prenosi njigove reči, muke“. Putovao je on automobilom, ali i zapadao u žitko blato odakle su ga izvlačili volujskom zapregom. Za razliku od Nušića koji se u knjizi *S Kosova na sinje more* (1902.) bavi isključivo putopisnom prozom, kao dobar i iskusan novinar Jaša Tomić člnake meša reportažama i analizom. Ne bavi se on samo onim

⁸⁰¹ Radovan Popović, *Ratni reporter Jaša Tomić*, pogovor knjige Jaša Tomić, *Rat u Mačedoniki i Bugarskoj*, Prometej, Novi Sad, 2006. str. 208.

⁸⁰² Isto, str. 210.

⁸⁰³ Isto, str. 213.

što “vidi i saznaje” koliko događaje analizira svojim prosuđivanjima. Primereno tome i njegovi su naslovi u knjizi, po pravilu, u formi pitanja.

Zahvaljujući upravo tome što je na ratištu svašta video njegovi su “dopisi i beleške” doista “dragoceni izvor saznanja o srpskom narodu, o srpskoj vojsci i balkanskim ratovima, ali i primer ratnog izveštavanja o ratu na Kosovu i u Staroj Srbiji” – “najpopularnijem ratu u dotadašnjoj istoriji srpskog naroda” koji je bio “samo uvod u sukob s Austro – Urarskom, koja je procenila da će za njihovu monarhiju biti nemoguće zadržati jugoslovenske pokrajine ako na Balkanu postoji snažna Srbija”.⁸⁰⁴

Pojašnjavajući pitanje šta je stvorilo Balkanski savez Jaša Tomić izričito podvlači da je reč o zakonu „o razvitku država, koji postoje u prirodi“. Ako je do njega „neka snaga” razdvajala male države na Balkanu ovaj savez ih je zbio “u celinu i u gomilu”. Pojašnjavajući ovo tumačenje Jaša Tomić je vrlo ubedljiv kad poredi stanje u Srbiji iz perioda srpsko – turskog rata 1876. i ovog iz 1911. godine - čime na najbolji način pokazuje da pravo pitanje nije u tome ko, no šta je stvorilo Balkanski savez:

„Srbija se 1876. godine držala neobično hrabro: izdržala je sa Crnom Gorom kroz puna četiri meseca svekoliku vojsku Turske carevine. Ali je osetila, da bi bilo mnogo štošta drugačije, da je bila dobro naoružana. Ona beše nespremna. I kad je posle toga krenula da se dobro sprema za rat, njen je budžet naglo rastao već i zbog toga.

Treba da zagledamo samo u godišnje račune Srbijine. Godine 1869. ona troši godišnje četrnaest miliona kruna. Godine 1889, kada se proširila, ona troši godišnje pedeset i jedan milion kruna. Godine 1911. narasli su državni izdaci na sto trideset miliona kruna... U ovom pravcu rasli su naglo i državni izdaci drugih balkanskih država. I sve su uvidele, da u onim prilikama neće moći da doprinesu onoliko koliko je potrebno da bi se mogle razvijati, da će u svemu zaostati za drugima i da moraju ili napred ili u propast. To je ta snaga, koja je gonila balkanske države u savez i to je ta snaga, koja je pobedila sve prepreke, one prepreke, koje drugi razlozi nisu mogli da pobeđu”.⁸⁰⁵

U svojstvu novinarskog izveštča Jaša Tomić je iz Beograda “veoma prijatno putovao u furgonu” za Niš gde mu Ljubo Živković izradi “kod generala Putnika” da može ići u štab Treće armije “koja će na Kosovo” - za razliku od drugih novinara koji su morali biti u glavnom štabu. A do štaba Treće armije putovao je istim automobilom kojim je putovao i “general Janković, komandant Treće armije”.

⁸⁰⁴ Isto, str. 218.

⁸⁰⁵ Jaša Tomić, *Sabrana dela, Rat na Kosovu i Staroj Srbiji*, Prometej, Novi Sad, 2006, str. 50.

Prateći proces mobilizacije Jaša Tomić već uveliko naslućuje i ishod rata: - ishod rata poznaje se po mobilizaciji. A kakva je ona bila:

“Svaki je povrveo u vojsku. Javili su se i oni, koji nisu bili u spiskovima. Javilo se mnogo više, no što je pozvato. Niko neće da izostane. Seljaci, koji dolaze iz unutrašnjosti u Beograd, strašljivo raspituju, gde treba da se jave, da nađu svoju komandu. Ako ih je ko rđavo uputio, njihov strah je povećan. Ne umu lako da se snađu u Beogradu, pa se boje da se ne zakasne, te da posle drugi o njima misle, da se oni nisu čurili i ustezali se da dođu odmah. Samo se toga straše, a kad se prijave gde treba, onda im odahne i zasvetli im lice. Samo kad su našli u tom velikom Beogradu, gde treba da se jave, a ono drugo je lako, s braćom će”.⁸⁰⁶

Za razliku od „onog nesrećnog rata protiv Bugarske“ iz 1885. godine Srbija je sada, pored izvanrednog oružja imala svega - „i to u izobilju... mogla je da dade svojim saveznicima u pomoć i džebane i vojničkog odela i brašna i vojske i novaca”.⁸⁰⁷

Takva pripremljenost, takav odaziv i takav moral je i doveo do brze i „neverovatno sjajne“ pobede srpske vojske. Ali, i to Jaša Tomić snažno podvlači, nije ta sjajna i brza pobeda bila izraz činjenice “da se Turci nisu borili junački, ili da je njihovo oružje bilo sasvim loše, a oprema nikakva”. Ne, udario je i ovde junak na junaka: “Srpski soko kome su porasla krila i koji je morao da poleti, namerio se na turskog očajnika”. Nasuprot njima koji su se borili junački i časno Arnauti su bili izrazita suprotnost. Evo šta o tome beleži Jaša Tomić:

“Arnauti, kojih je bilo naročito mnogo u Staroj Srbiji, imali su neku žalosnu prednost. Niko ne može ratovati, a da dušmanski ne proliva krv, i svaki najvolije sebe i svoje. Ali i ona ljuta borba na život i smrt ima svojih pravila. Vojnička čast zahteva, kad neprijatelj istakne belu zastavu, da se obustavi pucanje. Arnauti su isticali tu zastavu, taj znak predaje, pa posle mučki napali protivnika, koji je prestao pucati. Oni su izlazili na znak mira, sa hlebom i solju, pred srpsku vojsku, pa su je posle sa prozora i meteriza uzimali u unakrsnu vatru. Oni su srpsku glavnu vojsku propuštali kroz čitave predele, i vojska ih je ostavljala na miru. A posle su za leđima te vojske napadali mučki omanja odeljenja srpske vojske, komoru, pa čak i bolničare. To se na primer dogodilo na putu između Prizrena i Jadranskog mora, u Ljumi i kod Vezirovog mosta. Arnauti su napadali Srbe i onda, kada su ih srpski bolničari pokupili ranjene sa bojišta i met’li na nosila, da ih nose na previjalište i leče ih. Njihovi ranjenici su napadali srpske

⁸⁰⁶ Isto, str. 63. i 64. (Opširnije o ovome pogledati u samoj knjizi, str. 63 – 66.)

⁸⁰⁷ Isto, str. 67.

ranjenike čak i u beogradskoj bolnici, gde ih je donelo milostivo srce Srbinovo, da ih vidaju. No sve im to nije pomoglo”.⁸⁰⁸

Za takvo ponašanje po prirodi stvari sledi kazna. Uostalom to je priznao i jedan Arnautin u Prištini u trenucima kada je palo Muratovo – tulbe: “Ovo nas je Alah kaznio. Nismo se vladali kao što treba!”.

Da bi slika o Arnautima bila kompletna zadržaćemo se ovde i na ideji o njihovoj autonomiji koju su još tada zastupali “nekakvi profesori u Berlinu, koji Arnautina nikad ni videli nisu. ”Hoću da zabeležim razgovor između Turaka i Arnauta. U novije doba postojali su Arnauti u Staroj Srbiji sve moćniji. Njihove bune ulevahu strah ne samo Srbima, no i Turcima. I kad su ti poznati pljačkaši i nasilnici počeli da traže avtonomiju, i da zahtevaju, da se sva uprava zvanično preda u njihove ruke, ušao je strah i učas ne samo u dušu Srba, nego i u dušu Turaka građana. Ta da se to dogodi, šta bi tek onda bilo od njih i imanja njihova? Arnauti i samouprava! Takva misao nije mogla da postane nigde u Turskoj. Čak ni kod Arnauta. Ta pomisao mogla je doći samo sa strane. Za takvu misao mogli su samo da se zagreju kakvi nemački profesori u Berlinu, koji Arnautina nikada ni videli nisu, ali nikada – Turci. I ja potpuno verujem turskim građanima iz Prištine, Peći, Prizrena, koji su mi govorili, da arnautska uprava ne biva – ne biva. I da voliju snositi svaku drugu vladu, nego zulum Arnauta. I to je uzrok što su Srbi nailazili na manji otpor kod turskih građana, nego kod Arnauta. Štaviše, turski su građani u Prizrenu, Gilanu, Peći i drugde šurovali sa Srbima građanima, kako će da se predadu pre nego što dopuste da u ta mesta makar samo i uđe vojska arnautska. Turski građani su se borili protiv Srba, ali kad videše da je stvar izgubljena, da njihova carevina ne može, onda su iskreno radili na tome, da pre dođu Srbi, nego Arnauti. I ako se ikada stvori ma gde samostalna Albanija, ja sam uveren, da tamo ne samo nijedan Srbin, ni hrišćanin, nego i nijedan Turčin ostati neće, osim ako Arnautima bude slobodno, da ih zadrže na silu”.⁸⁰⁹

Pojašnjavajući takvo napredovanje srpske vojske Jaša Tomić izričito podvlači da je to bilo vreme kada se kod Srba mora čuti samo jedna reč: „Napred!“.

„Napred i danju i noću; napred preko ponora i krševa, napred i kad su torbe prazne, i kad je daleko komora. Napred i samo napred!”

To napred ulilo je u Turke “smrtni strah”. Tim: Napred!” nije Srbin pobedio samo Turke no i samog sebe. Mogao je, beleži J. Tomić, plan Glavnog štaba da bude i mnogo lošiji no što je bio, ali bi rezultat ipak bio isti. Uspeh je bio takav da čak ni Doncerove vojne novine koje su izlazile u

⁸⁰⁸ Isto, str. 75.

⁸⁰⁹ Isto, str. 76. i 77.

Beču, a koje nisu volele Srbe, nije mogao a da u svom šestom broju 1913. godine ne zabeleži:

“Srbija se sjajno spremila za rat. Bog voli jake bataljone, pa je jake srpske bataljone odveo čak na Jadransko more. Srbija je danas ugledan protivnik. Diplomate i vojnici moraće tako da isprave svoj dosadašnji sud o Srbiji, i to u njenu korist. I moraće ubuduće ozboljno da računaju sa rodoljubivom vojskom Srbijinom”.⁸¹⁰

33. 2. Slika Balkanskog rata

Kako primereno 23. članu Berlinskog ugovora Turska nije “uvela reforme” to Srbija, Grčka i Bugarska 17. a Crna Gora 18. septembra objave mobilizaciju. Već 26. Crna Gora objavljuje Turskoj rat, Srbija 5. oktobra, a “Grčka i Bugarska u razliku od nekoliko časova”. Rat je otpočeo 6. oktobra da bi već 9. pala Priština, 13. Ras i Skoplje, a 17. Prizren. “Ratni plan saveznih balkanskih država glasio je: ‘Napred!’. Svuda: Napred! Napred na svim linijama! Napred na svim tačkama”.⁸¹¹

Vojskom je upravljao kralj, “odnosno general, a sada vojvoda Radomir Putnik”. Vojskom koja je bila podeljena na Armije.

Prvom je “upravljao naslednik prestola Aleksandar” dok je “šef štaba bio pukovnik Bojović”. Raspomagala je snagom od sto dvadeset hiljada vojnika i pobedonosno je krenula od Vranja ka Kumanovu, Skoplju, Velesu, Štipu, Prilepu, Bitolju. Kumanovo je palo 10 - 11. oktobra, 15. Veles i Tetovo, 23. Demir Kapija i Prilep, 5. novembra Bitolj, 10. Resen, 11. Ohrid i Struga, a 15. Elbasan.

Druga armija, kojom je komandovao general Stepa Stepanović „imala je oko sedamdeset hiljada boraca“ i zadatak da preko Bugarske upadne u Maćedoniju, očisti levu obalu Vardara i usmeri se preko Ovćeg Polja ka Skoplju. U sjajnom je pohodu zauzela: Krivorečku Palanku, Kratovo, Koćane i Štip. Posle pada Skoplja ova armija je „otišla Bugarima u pomoć na Jedrene“.

Treća armija pod komandom Boža Jankovića imala je oko šezdeset hiljada boraca i zadatak „da zauzme Kosovo polje, da očiste celo Kosovo od Turaka, pa da kroz Kaćanićki klanac i preko Skopske Crne gore dođe Turcima s boka kod Skoplja i napadne turski desni bok”.⁸¹² Pored Turaka ona je ispred sebe imala i „oko dvadeset hiljada Arnauta, pod komandom Isa Boljetinca“. Iako nije imala ni jednu veću bitku devet dana je “gonila

⁸¹⁰ Isto, str. 90.

⁸¹¹ Isto, str. 104.

⁸¹² Isto, str. 108.

Turke i Arnajte kroz Lab i Kosovo” da bi desetog dana zauzela Prištinu, a potom se preko “Gilana i Ferizovića” usmerila ka Skoplju.

Četvrta armija pod komandom generala Mihajla Živkovića, ili “takozvana ibarska vojska, imala je trideset i pet hiljada vojnika”. Ona je “imala zadaću da u društvu sa bratskom crnogorskom vojskom zauzme ono središte, ono jezgro, gde je počela da se stvara srpska država na Balkanu”.⁸¹³ Onaj deo koji je do tada “razdvajao Srbiju i Crnu Goru”.

Crnogorska vojska pod zapovedništvom kralja Nikole koja je u rat ušla 26. septembra imala je oko četrdeset hiljada vojnika. Već prvog dana je zauzela Planinicu i Mojkovac, a zatim: Dečić, Bjelo Polje, Tuzi, Plav, Gusinje. Sa srpskom vojskom 15. oktobra zauzima Pljevlje, 17. Peć, 19. Vosoke Dečane da bi 22. bila u Đakovici. U tom operacijama „srbijanska i crnogorska vojska osvojiše u ovom ratu oko trista topova”.

O stradanjima u ovom ratu Jaša Tomić ne iznosi precizne informacije – jer „tačan popis“ još nije bio poznat:

„Koliko je bilo mrtvih i ranjenih na srpskoj strani, a koliko na turskoj, nije moguće danas reći. Ni Srbija ni Crna Gora nisu izdale još tačan popis, a ono što je zabeleženo, kao otprilike, vrlo je različito. Broj nije mali. Izgleda da srbijanski i crnogorski gubici iznose oko trideset dve hiljade mrtvih i ranjenih. Biće i preko deset hiljada bolesnih, od kojih će polovina možda propasti. To su užasni brojevi. Ali je mnogo moguće, samo nije moguć rat bez krvi, niti sloboda bez teških žrtava. Što reče knez Miloš: ‚Nema ništa bez krvavih rana’. (On je čini mi se to kazao malo drugačije.)

Koliko je u ovom ratu poginulo i ranjeno srpskih vojnika, to će se jedared tačno doznati. Ali koliko je ranjeno i poginulo Turaka, to se neće doznati nikad. Oni još u toku boja vuku i zatrpavaju svoje žrtve, a odnose i ranjene, ako samo mogu. Srbi ih nisu bili u stanju prebrojati...”.⁸¹⁴

33. 3. Iz dopisa Jaše Tomića

Kao novinaru J. Tomiću nije bilo dozvoljeno da se bavi vojnim pojedinostima, idejama, planovima i konkretnim imenima. Upravo zato mnogi junaci ostaće nezapamćeni. U tom smislu J. Tomić nas podseća na Dohturova iz Tolstojevog *Rata i mira*:

„No istina je i to, da će i ovaj rat imati čitavu gomilu Dohturova. A znate li ko je taj Dohturov? Njega je izneo Tolstoj u svome delu *Rat i mir*. Taj Dohturov leteo je u Napoleonovim ratovima svuda pred ruskom vojskom. On je morao da brani najteže položaje. Taj Dohturov brani Smolensk sa dvadeset hiljada vojnika protivu cele Napoleonove vojske. I

⁸¹³ Isto, str. 111.

⁸¹⁴ Isto, str. 114.

njega niko nigde ne spominje. Tolstoj veli: „Rusija je mnoge junake opisala u stihovima i u prozi, ali o Dohturovu ni reči’...”

I Srbi će imati mnogo Dohturova. Biće ih stotinu puta više od onih, koji mogu biti spomenuti. Zato neka bi se ocenjivanja latili samo oni, dorasli za to”.⁸¹⁵

U dopisu od 5. oktobra 1912. godine iz Niša – glavnog stana Srbijanske vojske – J. Tomić vrlo precizno podvlači da je Niš “po položaju svome jedan od najvažnijih tačaka Balkansko poluostrva. Na putu između Dunava i Jadranskog mora imao je u toku istorije prevagu onaj, koji je imao Niš. Upravo, ko je hteo prevagu, morao je osvojiti Niš”.⁸¹⁶

Vrlo je zanimljiv detalj koji nam J. Tomić iznosi iz vojne bolnice koju je u Nišu posetio. On je takve snage da mu nikakav komentar nije potreban:

„Bio sam u vojnoj bolnici, da obiđem naše ranjenike, koji su stigli iz Merdara. Nova vojna bolnica je tek nekoliko koraka od Čele – kule. Govorio mi je već o našim ranjenicima jedan poznanik lečnik. Kad su jednom previjalištu iza ubojne linije pregledali ranu, on kaže: „Nije ništa. Samo me malo previjte, pa da se vraćam u borbu’. A on se nikad više neće vraćati u borbu, jer će mu odseći nogu.

Ipak sam se iznenadio, kad uđoh u pojedina odeljenja. Ta to je kao neko poselo. Osim onih kreveta i povezanih glava, ruku i nogu, ništa ne podseća na bolnicu. Nit leleču, niti zub’ma škripe. Kome baš dođe da se namrgodi, da stegne usne, on okrenu glavu. Ima i bolnica svoj duh. Gde desetero ne jauču, neće ni jedanaesti. Stid ga je”.⁸¹⁷

Iz dopisa od 10. oktobra saznajemo da „srpska vojska uđe pevajući i plačući u Prištinu“ dok su muslimani svoj poraz pravdali rečima”.⁸¹⁸ Uostalom, evo šta nam Jaša Tomić u dopisu od 12. oktobra beleži o Arnautima u Prištini:

„Od kada je ušla srpska vojska u Prištinu, pucaju svaki čas puške. Arnauti su izašli vojsci u susret, predali oružje, ali ga uvek imaju, kad treba da gađaju srpske vojnike i komordžije iz zasede.

Priština je leglo Arnauta. To je njihova prestonica na Kosovu. Želim o njima da kažem reč - dve. Kad se pođe sa Prepolca Labskom dolinom, sve do Kosova, tamo žive isključivo Arnauti. Žive na blagoslovenoj zemlji, ali je ta zemlja možda, pet šestina – puta, neuzorana, neupotrebljena. Stoka im je sitna, kržljava, kuće bedne i žalosne. Bilo bi tamo mesta i za druge, ali labški Arnauti ne trpe nikoga između sebe. Ne trpe ni muslimane, a kamoli

⁸¹⁵ Isto, str. 116.

⁸¹⁶ Isto, str. 117.

⁸¹⁷ Isto, str. 118.

⁸¹⁸ Isto, str. 125.

hrišćane. Svakoga ubiju, koji bi se usudio tamo nastaniti. Žive većinom od pljačke, krijumčarenja, ne plaćaju porezu, ne priznaju nikoga...

Jedan učitelj prištinski ovako ih je opisao: „Svaki je ubio i opljačkao po nekoliko ljudi ili je učinio još većih grehova. Milosti nemaju ni za koga, osim za pse. Kad ih muči savest ili snivaju što, već zorom potrče u pekarnicu, te kupe desetak hlebova, kojima hrane pse. I onda misle da su učinili najveću zadužbinu. A prema ljudima, naročito hrišćanima, nemaju ni najmanje milosti“.⁸¹⁹

U novinarskom izveštaju od 16. novembra J. Tomić vrlo jasno podvlači da je “bitka na Kumanovu bila najkrvavija u ovom ratu i u svemu pokazala svu vojnu snagu Srbije”.⁸²⁰ Nasuprot tome što su Turci učinili sve “što je po njih bilo najbolje i što im je osiguravalo najpovoljniji uspeh” kao što im je i samo bojište bilo “venredno zgodno izabrano” srpski su topovi ipak “činili čuda” a “srpska konjica gonila razbijene Turke” – “Turci su toga dana izgubili sto četrdeset topova, silnu municiju, šatore, oružje i ostavili gomile mrtvih i ranjenih”.⁸²¹

Upravo ovu priliku J. Tomić ponovo koristi da podvuče kako su se Arnauti držali prema Srbima:

“Kako se Srbi drže prema Arnautima, pričao sam. A kako Arnauti prema Srbima, evo dva primera: na jednom nosilima nosili su ranjenog Srbina i ranjenog arnautina na previjalište. Za vreme nošenja, ranjeni Arnautin je krišom i iz potaje nožem zaklao srpskog ranjenika.

Bolničari su na bojištu kupili ranjenike. Oficir, koji je prolazio tuda, spazi ranjenog Arnautina i reče: ‘Ponesite i ovoga!’ Kad se oficir okrenuo i pošao dalje, ranjen Arnautin ubi ga iz puške. I opet videh kako dr Kujundžić u bolnici u Kumanovu brižljivo neguje i sedamdeset i nekoliko arnautskih ranjenika”.⁸²²

Po svim procenama ključna je bitka trebala da se dogodi na Ovčem polju u neposrednoj blizini Skoplja. Međutim, posle poraza kod Kumanova Turci su projurili i kroz Skoplje “kao stado ovaca, koje goni vuk”. Ka Skoplju je J. Tomić putovao vozom koji je “putovao i glavni komandant srpske vojske, general Putnik”. Posle toliko vekova Srbi su ponovo bili u prvoj prestonici cara Dušana – beleži Jaša Tomić u izveštaju od 17. oktobra u kome nam daje i kratku istoriju ovoga grada koji su Turci napustili bez borbe. Bili su to trenuci u kojima su se svi predstavljali kao Srbi:

“Danas je Skoplje burno. Sa sviju strana hore se pozdravi građanstva: ‘Zdravo!’ i ‘Živo!’ Jezik je srpski. A stanovnici, koji su se

⁸¹⁹ Isto, str. 131. i 132.

⁸²⁰ Isto, str. 138.

⁸²¹ Isto, str. 140.

⁸²² Isto, str. 144.

izdavali za Bugare, pa i za Grke, govore danas ovako: 'Mi znamo, da su naše majke bile Srпкиnje. I mi smo bili Srbi, ali je došla svaka propaganda. Srbi su se docne setili. Ali mi ćemo se popraviti'. Ovakvih i sličnih izjava slušao sam nekoliko. Na Srbima je, da to ne bude druk~ije".⁸²³

Kako je Treća srpska armija preko Prizrena i Đakovice morala na Jadransko more to se Jaša Tomić ponovo sa njom vraća na Kosovo. U izveštaju od 21. oktobra podseća nas da se u „blizini izlaza Kačaničkog klanca“ nalazi grob Muse Kesedžije. Zanimljiv je podatak o tome kako je mesto đeneral Janković dobilo svoje ime:

„Na ulasku u Kačanički klanac od Skoplja ima stanica Elashan. Tu na ulazu klanca, bila je jednodušna želja prisutne vojske, da se to mesto prozove imenom onoga generala, koji je osvojio Kosovo sa svojom armijom, da se dakle ta stanica rozove odsad: General Janković. To je uveliko uvaženo gde treba“.⁸²⁴

Kakvo je stanje bilo na ratištu čini se da najbolje odslikava izveštaj J. Tomića iz Ferizovića i Prizrena od oktobra meseca:

„Ono što se moglo predvideti, nastupilo je. Moderan rat ne može da traje ni trideset godina ni sedam godina, pa teško i pola godine. Kada krene ceo narod kada se upne sva snaga i upotrebi najsavršenije oružje, onda se brzo pokaže, gde je prevlast. Turska vojska je u Srbiji izgubila topove, i izgubila duh. Sada je već nesposobna da promeni rezultat ma i najmanje. Gde i staje nesuprot, to čini u očajanju, ali je očajanje nedovoljno, da se danas pobedi protiv ovako spremnog i oduevljenog borca, kao što je Srbija“.

„Otkada već vijemo Turke, pa nigde da ih uhvatimo, da se bijemo s njima“. Ovako kukaju srpski vojnici. Turci, a naročito Arnauti postali su nesposobni da daju ma kakva otpora u manjim masama. Oni beže ili se predaju. I samo na veoma zgodnim položajima, gde se prikupe od deset do dvadeset hiljada, imaju smelosti da stanu i podele megdan. Ovo je najveći dokaz velikog straha arnautskog, jer su potpuno nesposobni da pogledaju protivniku u oči čim ih nije ogromna gomila. Znači, da je lična hrabrost poptpuno pala.

U hrabre Arnaute ušao je veći strah no u Turke. To se može rastumačiti arnautskim divljaštvom. Što veći divljak tim je hrabriji i svirepiji. Na početku, ta njegova hrabrost i divljaštvo raste, ako ima uspeha, i tada on postaje krvožedna životinja. Ali ako mu pođe zlo, u njega uđe životinjski strah, svaka disciplina prestaje, i od onoga što se zove vojnik, ne ostaje u njemu ničega...

⁸²³ Isto, str. 149.

⁸²⁴ Isto, str. 155.

U Crnoljevskim planinama i klancima na Dulji ispred Suve Reke, pokušali su Turci da brane Prizren. Borba je počela još 15. oktobra. U ono doba bila su tamo vrlo slaba odeljenja srpske vojske. Ali mada je bilo pet hiljada Turaka i još mnogi više Arnauta, Turci su odstupali i njihov otpor bivaše sve slabiji.

Kada su se vratili prizrenski Turci sa Duklje počеше govoriti o predaji. No njih je hrabrio na otpor Iso Boljetinac, a činili su to i drugi. Većina je ipak bila za predaju. Srbi, građani prizrenski uvideli su da je Iso Boljetinac slab i da iznad Prizrena nema mnogo turske vojske. Rešili su da jave srpskoj vojsci na Dulji, neka ne dangubi jer ako uđe što pre, biće manje otpora. Na taj prvi poziv nije došla vojska. Čekali su pojačanja. Međutim je u Prizrenu pretio pokolj i anarhija. Tada su Srbi poslali drugog glasnika i molili, da se ne časi ni časa. Ali ko će da odnese ono drugo pismo, po onako opasnom putu. Odnela ga je žena. Gospođa Cvetka Jezdića, supruga ruskog dragomana, inače rodom iz Novog Sada...

Kada sam posetio austrougarskog konzula Prohasku, on je govorio da potpuno ne razume šta se dešava. Vidi samo, da su Turci izgubili glavu. Branio se, da ni on ni njegovi činovnici nisu bili protiv Srba. Žalio se, da ne dobija već nedeljama novine i pisma ida je odsečen od sveta.

Kada je u Prizren ušla silna srpska vojska s topovima i konjanicima, ovladalo je neopisivo oduševljenje. Na ulasku u varoš dočekalo je generala Jankovića srpsko sveštenstvo s litijom, dočekaše ga Srbi neopisanim oduševljenjem, a dočekaše ga i Turci. Čak su izašle i žene, a one su se toga dana pojavile ovako javno, demonstrativno, tek posle mnogo stotina godina“.⁸²⁵

U izveštaju od 30. oktobra iz Prizrena J. Tomić beleži da se srpska vojska nalazila pred najtežim zadatkom na putu do Jadranskog mora – trebalo je na tom putu pokoriti divlji Arnautluk koji još niko pokorio nije, koji nije plaćao poreze, priznavao tursku vlast, a živeo je od pljačke. Ni sami Ljumqani nisu verovali da će se srpska vojska usmeriti ka njima. Ali: – Napred! I Ljumljani se predaju. Srbi izbijaju na Lješ i Drač.

33. 4. Kod Arnauta

Na putu od Prizrena ka Đakovici 1. novembra 1912. godine J. Tomića i njegovu pratnju je kod mosta na Kreni zatekla noć – “dalje se nije moglo”:

“Na reci je bila srpska straža od nekoliko ljudi. Preporučiše nam da spavamo u kojoj arnautskoj kući. Tu je u nizini arnautsko selo Bistadža,

⁸²⁵ Isto, str. 156, 157. i 159.

ima svega dvanaest raštrkanih kuća i predalo se. Tu noć zanoćismo u kuli Kola Pranje.

Ovde hoću da kažem dve – tri reči o arnautskim kulama. U onom kraju, u okolini Đakovice i Peći, stanuju najimućniji Arnauti, jer je zemljište neobično plodno. Svaka kuća je kula, mali grad. Svaka kula je ograđena obično visokim kamenim zidom, a i kule su od kamena. Zidovi kula su debeli sedamdeset i pet santimetara, pa i dva metra. U kulu se ulazi kroz mala, svodasta kamena vrata. Taj donji prostor je za stoku. To je štala. Iz te štale vode lestvice u gornji boj. Gore ima najmanje dva odeljenja: jedno za muške, drugo za žene i decu. Za mirno doba ima uz svaku kulu mala kućica. Na svakoj kuli ima sa svake strane otvora, meteriza, odakle se može pucati. Srpska i crnogorska vojska imale su mnogo posla sa tim kulama, u koje su se zatvarali Arnauti. A Arnautima trebaju te kule i kada vode među sobom krvnu osvetu. U mestima gde ima pored Arnauta i Srba, vidite pored visokih belih kula, male, bedne, proščem ograđene kućice, koje nisu nigde okrečene, jer Arnauti to ne trpe. Raja je morala da bude u svemu ponižena. I kad uzmete u račun, da su Arnauti bili do juče naoružani do zuba, a Srbi bez ikakva oružja, možete mislit kakav im je bio život. Uostalom Arnauti nisu ni trpeli da Srbi stanuju put drumova. Njih su odagnali daleko u brda i jedva ćete naći na mastima, kroz koja prolazi put, srpsko selo, ili iole veći broj srpskih stanovnika...

Ujahasmo dakle u kulu Kola Pranje. U toj je kući živelo oko dvadeset i šest osoba, među njima sedam do osam odraslih. Ti izadoše pred nas, a nijednu ženu nismo videli ni tad, ni posle. Kole Pranje i njegovi hrišćani su katolici, iz plemena Miridita, ali se i njihove žene kriju.

Uvedoše nas u štalu, pa onda uz lestvice u gornje odaje. U onoj najvećoj gorela je na ognjištu (u kaminu) vatra, jer peći nigde nema. Toplota dolazi od dole iz štale, a oni greju samo noge i ruke. I ja i moj drug Gravije, besmo odeveni u građansko odelo, imali smo pratnju i izgledali su im velika gospoda. Mene su kao starijeg, nazivali 'komandant'. Ustupiše nam mesto kraj ognjišta prostreše ćilimove i doneše nam mleka, sira, kajmaka, jaja, toplu proju, pa čak i crnu kavu. Bolje nas nisu mogli počastiti. Da im obećate za to novac, bila bi najveća uvreda. Svaki Arnaut bi se obesčastio da primi od gosta novac. Ali kad smo polazili, tamo je stajalo sedmoro-osmoro dece, pa je i običaj i red, da gost dariva decu. Nas je to stalo nekoliko puta više, no da smo im po nekoj pogodbi platili za konak i hranu.

Naši odrasli, muški domaćini, spavali su s njima. I mi smo mogli spavati sasvim mirno. Arnauti će se zatvoriti u svoju kulu i boriti se, on će ubiti iz zasede, ali kad primi gosta u svoju kuću on ga neće ubiti, no će ga braniti do poslednje kapi krvi. Njegovo rođeno pleme ustalo bi protiv njega,

kad bi dirnuo u gosta koga je primio u kuću, pa ma ko to bio. I kad su spavali s njima, to je bio znak, da nas čuvaju. Po običaju, koji tamo postoji, mi smo, čim uđosmo u kulu, trebali da predamo domaćinima sve oružje, koje smo imali. A oni bi nam na polasku vratili oružje. Ali držim, da su i naši domaćini Arnauti uvideli, da u ovom ratnom stanju mi to nismo mogli učiniti.

Jedan naš pratilac bio je iz Prizrena i govorio dobro arnautski. Kole i njegovi bili su nekada Srbi, i oni znaju to, ali ne govore srpski. Samo svetog Nikolu još uvek slave. Ja sam pitao: 'Kako ga slave?' Domaćin reče: 'Zapalimo sveću, veliku, vrlo veliku. I zakoljemo brava, velikog, vrlo velikog. I počastimo goste. Više ne možemo, jer i zbog tog imamo dosta neprilike...

Kada se sutra u zoru rastajismo, služili su nas kavom, a mi njih najboljim srpskim cigaretama. I tada nam izneše 'veliku molbu'. Tražili su da im damo pismeno uverenje, kako su oni mirni, dobri ljudi i da su nas prijateljski ugostili. Nismo im odbili i oni su se tome obradovali, kao da su dobili bog zna šta.

Sutradan smo tek posle podne krenuli iz Đakovice i nismo mogli da stignemo do mraka u manastir Dečane. Zanoćili smo u arnautskom selu Gramačel, u kući Tajen Salema. To su muslimanski Arnauti iz 'fisa' (plemena) Krasnića. Svi Krasnići slave i danas svetog Nikolu. U gornjoj sobi, gde smo noćili, visile su o duvaru vrlo male gusle. Tamo su se isprva dosta snébivali i tek se docnije otkraviše. Jedan mladić nam sviraše naposletku uz gusle. Pevao je arnautskim jezikom, izgleda neku junačku pesmu, istim načinom i ritmom, kako sviraju i pevaju naši".⁸²⁶

33. 5. Hram i skrivnica manastira Dečana

Boraveći u Dečanima J. Tomić nam iznosi i svoje utiske posle obilaska tajne skrivnice u koju su ga odveli kaluđeri manastira. Skrivnice koja je "prosto načičkana starinama":

"Odvedoše nas u tajno odeljenje hrama, u skrivnicu. Kraj oltara ima dve – tri police, gde stoje crkvene knjige. To su tajna, potpuno nevidima vrata, koja vode u skrivnicu. Morao sam se jako poguriti da uđem kroz ta vrata. Zatim se kroz uske stepenice uspužasmo na gornji sprat.

Skrivnica je velika, koliko osrednja sobica. Ali je prosto načičkana starinama. I kad sam silazio dole, meni je izgledalo, da je ta skrivnica za me bio jedan od najzanimljivijih skrovišta, muzeja srpskih starina, što ih gledah u svome veku.

⁸²⁶ Isto, str. 174, 175, 176. i 177.

Tamo je očuvan za časnu trpezu srebrn pozlaćen krst Stevana Dečanskog. Tamo je krst, što ga je poklonio car Lazar. Izrada tih krstova je jedinstvena. Čovek se mora diviti velikoj visini, na kojoj behu u ono doba zanati u nas. Krstovi su veoma bogati, ukrašeni dragim kamenjem. Najveći i najskupoceniji je krst cara Dušana, najmanji je krst cara Lazara, a u njemu su mesto dragog kamenja sitna drvcad. Kaluđeri kažu, da su ta drvcad od časnog krsta.

Zatim dolaze krstovi iz novijeg doba. Pa onda razne skupocene arhijerejske krune. Ornati iz starog vremena, stotinama starih crkvenih knjiga i rukopisa na pergamentu.

No ima tamo i starih ključeva, pečata, panagira, stara kadionica, teška najmanje pet do šest kilograma, ima čak ženskih ukrasa iz 14. veka, pojaseva ženskih i muških, iskićenih dragim kamenjem. Ima starih pehara i tanjira, starih uzdica, ima stara oružja i oružja iz novija doba - puške kremenjače - ima arhimandritskih štapova iz starih vremena, a u svakome je nož, štilet. I to najbolje pokazuje, u kakvoj su opasnosti živeli ondašnji kaluđeri.

Kada sam video, da su oni stari kaluđeri sačuvali ne samo one starine, što se odnose na crkvu, nego su imali smisla i prikupljali uopšte starine srpske, rekoh: 'Slava onim kaluđerima, koji su sve ovo sačuvali, čak pod najgorim prilikama!' Ta onde nigde ne fali ni jedan kamen. Sa bolom u duši setih se nekojih naših manastira. Nisu bili u stanju da sačuvaju ni naše privilegije. Popnite se samo na kor saborne crkve u Karlovcima. Gde su one dragocenosti sa starih episkopskih kruna? Gde su onolike naše starine od samo pre devet godina?

Al' šta je ovo? Izneše mi u jednoj povećoj mahrami grumene srebra i zlata. Jedan nesavestan arhimandrit toga manastira drznuo se da pokrade neke svetinje iz skrivnice i dade ih jednom kijundžiji da ih pretopi. - Kad je to bilo i ko je taj bio? - pitam. - Rekoše mi: - To je bilo 1896. godine, a arhimandrit se zvao Joanihije, rodom je bio iz vaših krajeva, iz Austrougarske.

Ah! Sada se više ne čudim! To nisu oni stari dečanski kaluđeri, koji su ginuli da očuvaju što bolje manastir Bogu i narodu svome. U nas je ovde druga škola. Ovde kod nas ogromna većina kaluđera misli, da je Bog postao zbog njih i da je srpski narod stvorio zbog njih i da je taj narod stvorio manastire zbog njih i da je sve manastirsko njihovo, samo da bi im dobro bilo na zemlji. I onda, naravno, ne trpe čak ni narodnu kontrolu. I kao što su mnogi nesretnici u njihovim redovima mogli da proharče narodnesvetinje, misle da mogu da harče i prava svoga naroda, i da šalju ta narodna prava političkim kujundžijama u Peštu, koji će iz toga da pretope za njih srebra i zlata...

Nikad mi možda nije udarila krv u lice, kao onda. On je bio iz naših krajeva! A naši krajevi tako su malo voljni da brane svoja prava i svoje svetinje. Boje se, da se ne zamere Joanijama i njihovom kujundžiji“. ⁸²⁷

33. 6. Peć

Da ne bi gazili blato na putu do Peći „jahali smo preko brda“. Onoga trenutka kad “siđosmo u plodno Pećko polje” zapravo smo sašli u “srce Metohije” – najbogatiji i najljepši kraj „na celom Balkanu“ beleži Jaša Tomić. A sama reč metoh znači „manastirsko imanje“ – koje su srpski kraljevi „darovali manastirima, pre svega Dečanima i patrijaršiji“. Reč je o kraju koji je prepun reka, rečnih rukavaca i potoka. Sam kraj bogat je voćem – pre svega „čuvenim jabukama“, stadima ovaca i kukuruzom i pored toga što se zemlja slabo obrađivala.

Nasuprot toj lepoti J. Tomića misao je neprestano vraćala na vreme „kada su naši stari uz patrijarha Arsenija Čarnojevića napustili ove krajeve“:

„Izlazile su mi pred oči one silne žene i deca, kako se sele iz ovih krajeva... nikada nisam shvatio uzroke ove velike seobe kao kada sam gazio po onom zemljištu, na kome se to dogodilo“. ⁸²⁸

U sedištu stare srpske patrijaršije J. Tomić ne vidi sada „nigde nijednog tornja ili krsta“ – džamija je jedanaest, „ili još više“. Postoji ipak i jedna crkva koju Turci „nisu porušili“ – samo su je pretvorili u džamiju. „Ta poturčena crkva je stub Svetog Đorđa“.

Sam manastir patrijaršije je od varoši udaljen „otprilike dvadeset minuta“, nalazi se „na dosta skrivenom mestu, pod brdom i ne vidi se, dok mu se ne pristupi blizu“. ⁸²⁹

U samoj je Peći tog trenutka bilo „svega 516 srpskih domova“, ili 1.517 muških i 1.504 ženskih glava. U blizini Peći se čak nalazilo i jedno čisto srpsko selo: Belo Polje – koje je imalo čak i crkvu koju je meštanima „podigla jedna članica ruske carske porodice“.

Pored toga u Peći je postojala i osnovna škola „sa četiri razreda i šest učiteljskih snaga“ – pet učitelja i jednu učiteljicu. Nadalje:

„Imaju školsko društvo koje pomaže školu, imaju društvo za pomaganje sirotinje, imaju sokolsko društvo, a sada upotrebe pravu priliku da osnuju ‚Crveni krst‘. Imaju i srpski novčani zavod, onako kao u Prizrenu, Gilanima i drugde, pod tajnim imenom. Pećki srpski novčani zavod zove se: ‚Zavod svete Bogomaterne čudotvorne ikone u Peći‘. A to je

⁸²⁷ Isto, str. 186, 187. i 188.

⁸²⁸ Isto, str. 194.

⁸²⁹ Isto, str. 195.

upravo zavod ‚za privredno unapređenje, štednju i međusobno pomaganje‘. Danas imaju tri hiljade čestica po dvadeset i pet dinara, a uplašivali su mesečno po osam metalika oko četrdeset potura (dinarskih para) po čestici. Imaju i društvo Svetog Save, po formi društva Svetog Save u Srbiji. Njihovi esnafi organizovani su na narodnoj osnovi. Imaju osamnaest esnafa: trgovački esnaf, pekarski, pa abadžijski, ćurčijski, kujundžijski, kondurdžijski (znači cipelarski), opančarski, mehandžijski i drugi. Svega osamnaest esnafa, a svi su esnafi organizovani u jedan opšti (srpski) esnaf. Po sebi se razume, da im je ta zajednica, organizacija, pomogla, da održe srpsku svest i da se jedno drugom na nevolji nađu. Ima i ratara, koji imaju nešto svoje zemlje, ali su i kmetovi ćifčije, obrađuju tuđu zemlju.

Mnogo su hvalili ruskog konzula u Prizrenu, Emilijanovog. Otkad je on došao, mnogo ih je štitio. On je saslušao svakog, koji je došao da se žali, i gledao svakome da pomogne“.⁸³⁰

Što se manastita i patrijaršije u Peći tiče čini se da je, ipak, najzahvalnije citirati Jašu Tomića tim više što daje jedan kopletan istorijski pregled, naravno sa svog aspekta viđenja:

„O kralju Milutinu govore kako se zavetovao, da će za vreme svoje vladavine svake godine sagraditi po jedan manastir. Manastir u Peći ne ide u red tih manastira. On je podignut s naročitim planom.

Kad je sveti Sava zasnovao samostalnu srpsku crkvu, središte srpske arhiepiskopije beše u Žiči. Ali Srbija u ono doba nije imala Mačvu, i Žiča beše blizu granice. Trebalo je naći mesto, koje je bilo zgodnije, sigurnije za sedište i središte srpske samostalne crkve i tadanjeg prosvetnog života. Srpska patrijaršija pomerila se u pravcu, kako se pomeralo državno središte. Zato je podignut manastir u Peći. Na Pećkoj Bistrici, u bogatom kraju, bliže prema središtu, pok Koprivničkom, Srednjom gorom i Paklenom.

Manastir je podigao ljubimac svetog Save, naslednik njegov, Arsenije i (po rođenju Sremac). Podigao ga je po predanju 1213. godine, a možda i malo kasnije. Sveti Sava je odstupio sa arhijerejske stolice i bio je još živ, kada je sabor u Žiči 1233. godine izabrao Arsenija I za arhiepiskopa. Izgleda verovatnije, da je tek tada podigao Arsenije I manastir u Peći. Godine 1253. prenesena je srpska arhijerejska stolica u Peć. U tome manastiru krunisan je Stevan Dečanski 1322. godine za kralja. Uoči krunisawa cara Dušana 1346. godine na Uskrs proglašena je na saboru u Skopju Pećka arhiepiskopija za patrijaršiju, a pećki arhiepiskop Janićije za patrijarha srpskog.

⁸³⁰ Isto, str. 197. i 198.

Arsenije I podiže Peć. A za vreme Arsenija III bili su u tom manastiru pregovori sa izaslanicima cara Leopolda i sa cvetom srpskog naroda „o seobi“. I ostavi one krajeve zajedno sa patrijarhom Arsenijem III oko pola miliona duša. No Peć, i oni krajevi još ne izgubiše važnost. Tek kad je pečki patrijarh Arsenije IV 1737. godine, pojurio sa sveštenstvom u austrijske zemlje, da bude tamo srpski patrijarh, vođe i organizacije, potamniše i poklaše Turci oko osamdeset hiljada Srba.

Tada su došli Grci u Peć za patrijarhe srpske. Oni su ukinuli u Đakovici srpsku veliku školu i namerno doveli stvar dotle, da se 1766. godine ukine srpska Pečka patrijaršija...

Dakle, manstir Peć zidan je početkom 13. veka. Vrlo stari manastir, sa vrlo starim pričama. Te su se stare priče čuvale do danas kada u svemu, a manastir se nije očuvao u svemu, iako se glavno održalo...

Što manastir u Peći nije toliko očuvan kao Visoki Dečani, svakako je uzrok i to, što su Visoki Dečani zidani samo od tvrdog kamena, a pečki manastir zidan je polovno od kamena i cigala. Prilikom zemljotresa puklo je srednje kube i zid, i to je popravljeno i obnovljeno. Ima i slika iz novijeg doba. I ima na zidu gde su nekada bile slike, premazana i okrečena mesta. Sigurno su te slike jako stradale, ali da li ih je trebalo prekrečiti, to je drugo pitanje, No i pored toga ima starih očuvanih slika dosta....

Inače je manastir pun grobovima, sarkofazima. Da navedem samo nekoje: tamo je grob osnovaoca manastira Peći, svetog Arsenija, nasledika svetog Save, drugog arhiepiskopa srpskog. Tamo je grob trećeg arhiepiskopa srpskog sv. Save Drugog, sina Stevana Prvovenčanog. Tamo je grob Janićija prvog srpskog patrijarha, koji je krunisao Dušana za cara. Tamo su grobovi arhiepiskopa Nikodima, Jevrema, Danila II znamenitog srpskog književnika na početku 14. veka.

U manastiru pokazuju zazidana vrata. Kroz ta je vrata izašao iz hrama Stevan Dečanski, kada se krunisao za kralja i za sobom dao zazidati vrata, da tuda niko više ne izađe. U Uspenskoj bogorodičnoj kapeli je mala ikona Bogorodice, o kojoj postoji predanje, da ju je slikao sam evangelist Luka. Ima četiri takve ikone. Jedna je u Rusiji, a druge ne znam gde. Sve ih je, kažu, slikao sveti Luka. U ono vreme kad gradiše manastir Peć, bila je velika trgovina svetinjama. Prodavali su po ogromne novce nekoliko desetina trnovih venaca, kojima je Hristos bio okrunjen, a svaki je imao pečat ovog ili onog pape ili crkvenog velikodostojnika, sa potvrdom, da je to pravi. Prodavali su uzdahe matere božije, uhvaćene u kesicama, prodavali su nekoliko džakova eksera, kojima je bio Hristos prikovan na krstu, čestice svetitelja i drugo. I sve je to bilo čudotvorno“.⁸³¹

⁸³¹ Isto, str. 201, 201, 203. i 204.

33. 7. Preko Albanije do Skadra i natrag

Prateći prelaz srpske vojske kroz Albaniju na more Jaša Tomić polazi od toga da u ratu nije najstrašnije onda kada zagrme topovi i zapucaju puške – „ima i teže, mnogo teže“. Nadalje, pobjeda nije ostvarena tek onda kada se protivnik na bojnopolju potuče. Ne. Kruna je u trenutku kada se potučena vojska u rasulu goni dalje, kad u „neredu odstupa ili beži“. Ako pobjednička i za to nema snage onda se o pobjedi teško može i govoriti – pobjeđeni može vrlo brzo da se konsoliduje, zauzme nove položaje i krene u kontranapad.

Upravo je u tom gonjenju poražene vojske srpska u prvom Balkanskom ratu i pokazala svoju snagu:

„A u čemu je veliki, upravo nesravnjiv uspeh srpske vojske u ovom ratu? U tome što je srpska vojska posle znamenite pobjede na Kumanovu, išla stalno napred, gonila tursku vojsku i nije joj nigde dala daha dahnuti. I onaj veliki uspeh srpske vojske u tome je, što je i Treća srpska armija od Prepolca i Merdara, pa sve do Prizrena stalno, u stopu, išla za turskom vojskom i nije joj nigde dala ni da stane ni da se odmori. Da se srpska vojska posle uspešne borbe od nekoliko dana, kad je zauzela istorijsko Kosovo i Prištinu, odmarala ne bi posle nepunih dve nedelje dana ušla u Prizren. A kada je stigla u Prizren i Đakovicu, ona krenu preko strahovitih albanskih krševa po kiši i snegu na Jadransko more. Krenu da izvrši ono, što su svi mislili da je nemoguće“.⁸³²

Ali, nije bila strašna samo borba:

„Ta borba nije im bila strašna. Najteže je bilo jurišati napred. Dan – noć samo napred, po skoro neprohodnim putevima. Najteže im je bilo onda, kada su se borili ne sa ljudima nego sa elementima, sa prirodom u svetu, i sa svojom prirodom. Onda kada su išli po strahovitim, skoro neprolaznim krševima, po snegu i kiši, kada su se borili sa svojim umorom, borili s teškim snom, borili sa užasnom glađu i želju. To je prelazilo granice junaštva, to beše već mučeništvo...“

Ali je po mom mišljenju najveća snaga srpskoga naroda izašla na vidik, kada je srpska vojska prelazila iz Prizrena i Đakovice preko skoro neprolaznih albanskih planina i izbila na Jadransko more. Tamo je ona imala pred sobom ne samo neprijatelja, divljeg Arnautina, nego i divlju oblast albanskih planina. Imala je da savlada 'neprohodne' i nepoznate krševe, imala je da savlada i nabujale reke, kišu, sneg, močari i studen, imala je da savlađuje neiskazani umor, san i strahovitu glad. Ne verujem

⁸³² Jaša Tomić, *Sabrana dela, Rat u Albaniji i oko Skadra*, Prometej, Novi Sad, 2006, str. 10. i 11.

da ima vojske u Evropi, koja bi to izvela, a da se ne vrati, ili ne propadne".⁸³³

Drugo ključno pitanje svodilo se na to zašto je srpska vojska uopšte i „išla na more“ i opsela Skadar kada se još unapred moglo znati da joj velike evropske sile neće dozvoliti da tamo i ostane – ako uopšte i dođe? Težnja država da se iz zabačenosti primaknu moru i time se približe ukupnom „svetskom prometu“ je razumljiva. Uostalom još po dolasku na Balkan Srbi su se naselili na Jadranskom i Egejskom moru – to je i kasnije bila konstantna težnja svih srpskih vladara „još daleko pre Nemanje“. Ali, otkud sad ova težnja usprkos tome što je srpska diplomatija jako dobro znala da će od Skadra morati vojsku da povuče. Ili je tu možda i „neka prevara u računu“? Upravo na ovo, važno pitanje, Jaša Tomić daje dogovor koji bi teško mogao argumentovano da se spori. Zbog te ubedljivosti mi ga ovde citatom i prezentiramo:

„No ako Srbija ovoga puta i nije zadržala u svojim rukama izlaz na more, ona je već u prvom docnijem ratu, protiv Bugarske imala velike koristi od toga, što je zauzela bila severnu Albaniju. Poznato je, da su Arnauti uznemiravali Srbiju za vreme njenog rata protiv Bugarske, pa su upadali u Srbiju i posle Bukureškog mira. Ali ti arnautski napadaji nisu bili onoliko silni, kakvi bi bili da Srbija nije izlazila preko Albanije na more. Arnauti su onom prilikom videli toliko srpskog junaštva i toliko veliku srpsku dušu, da je to silno uticalo na njih i još će dugo uticati. Zato se velika većina Arnauta nije čak ni priključila najnovijim napadajima protiv Srbije.

Pitajte Arnaute u Draču, Kroji, Tirani, Lješiu kako danas misle o Srbima? Pitajte arnautske barjaktare? Oni su zaprepašćeno gledali onu strahovitu srpsku snagu – koja je pobedila. Ali udivljeno gledali i to, kako Srbin nije pobedio samo njih, nego je pobedio i sebe. Jer kad je njih pobedio, nije ih nemilice tlažio, nego im je ostavio čak i oružje. To može samo najveći junak. Pitajte arnautske žene, pitajte i njihovu decu, kakvi su Srbi? Nisu nigde begali od njih; išli su slobodno posred srpskih naoružnih vojnika. Čak je i detinja duša onim malih Arnautiša osetila, da su oni naoružani ljudi, koji su došli u njihove krajeve sasvim drukčiji, no što su oni zamišljali neprijatelja. A da bi Arnauti sasvim upoznali Srbina, morao je Srbin da ode onamo“.⁸³⁴

Iz Stare Srbije ka Jadranskom moru srpska vojska je krenula „u dva pravca“ – iz Prizrena i Đakovice. I išla u delovima što se pokazalo veoma dobrim:

⁸³³ Isto, str. 11. i 12.

⁸³⁴ Isto, str. 41.

“Srpska vojska krenula je iz Stare Srbije preko albanskih krševa, na Jadransko more, u dva pravca. Iz Prizrena, nekadašnje prestonice cara Dušana i iz Đakovice, gde je u dobu starih srpskih careva i kraljeva bila srpska velika škola.

Zašto nije cela vojska krenula ujedno, vrlo je razumljivo. Po onim skoro neprohodnim putevima, najlakše prelazi jedan čovek ili omanje društvo. Gde su odviše velike mase, tamo jedan drugome smeta. Teško je da se vojnici sačekaju, da nađu svi zgodna skloništa, pa i hrane. Ali se srpska vojska nije smela ni odviše cepkati. Imala je pred sobom užasne teškoće, opasnog i veštog neprijatelja, koji je mogao manja odeljenja da satre.

Ovi su razlozi rukovodili vojenu upravu, kada je rešila, da vojska ide na more u dva odeljenja, ali da se odviše ne cepka. Docnije se pokazalo da su ti nazori bili tačni. Po onim uskim kozijim stazama, gde je morao čovek za čovekom, oteгла se bila svaka kolona na pojedinim mestima i po dvadeset pet do trideset kilometara. A šta bi tek bilo, kako bi se vojska sačekala, da je pošla zajedno, i da je dužina kolone bila pedeset i šezdeset kilometara“.⁸³⁵

O težini tih pohoda Jaši Tomiću su govorili: pikovnik Pavle Paunović, konjički major Selimir Ostojić, seljak Vojo Glišović, Svetislav Saković, Živko Nikolajević, Kosta Popović... Ipak, da ne bismo „opterećivali“ ovaj rad tim sveukupnim svedočenjima, a svakako preporučujemo da se pažljivo pročitaju, posebni ćemo pažnju ovde obratiti na priču pukovnika Pavla Popovića:

„Taj pravac je bio vrlo težak, a sa gledišta snabdevanja vojske nesravnjeno nezgodan. Predeo pust; nigde nikakve hrane.

Pred polazak trebalo je kolsku komoru pretvoriti u brdsku jer je bilo potpuno isključeno onuda prolaziti kolima. Pravac je bio: Đakovica, Spas, Šafa Malit, Puka, Gemšiće, Lješ. Do spasa je kolona marširala po dubokom snegu, a moralo se marširati vojnik za vojnikom, jer je staza bila uzana. To je jako otežavalo put. Moralo se kretati ranije no što je trebalo, i čelo kolone moralo je ranije obustaviti kretanje, da bi se cela kolona uveče ili bar u noći opet iskupila. A dugo je trebalo, dok začelje kolone izađe na visinu čela.

Bilo je propisano, da kod Spasa pregazimo Drim, pa produžimo pravac. Ali je bilo u ono vreme snega, kiše, jugovine, te je Drim toliko nabujao, da je bilo potpuno nemoguće pregaziti ga. Mi nismo imali sobom materijala za mostove ili splavove. Šume za splavove nije bilo. Na prevozu kod Spasa bilo je samo dva čunića. U svakom je moglo stati najviše sedam

⁸³⁵ Isto, str. 49. i 50.

vojnika. Da svakih sedam vojnika prevezemo na drugu stranu Drima, trebalo je četvrt sata, i to stalno da se prevozi najvećom brzinom. Na taj način trebalo bi samo na prevoz pešaka više od deset dana, a i komora da se preveze trebalo bi osamnaest i više dana. A divizija je imala glavnu zadaću da izbije na more – što pre.

Moralo se birati između dva zla. Ili ne ići preko Spasa, gde je bilo propisano, ili se zakasniti. No kako je glavna cel bila stići što pre, to smo obustavili prevoz i promenili pravac kretanja, a time smo izgubili samo jedan dan(!?) Naredio sam dakle, da se maršira desnom obalom Drima preko Vezirovog mosta.

Od Vezirovog mosta uputi se moja divizija preko sela Petke i Šafa Malit određenim pravcem.

Tegobe i teškoće terenske bile su neopisive. Vojnici su dvadeset i po trideset puta dnevno morali gaziti vodu koja im dopiraše do kolena i preko kolena. Nigde na celom putu ni jedan sat ravnice, nego je trebalo ići po velikim strmenima stalno gore – dole. Svuda šiljak, svuda nesreća...

Ovako natopljeni preko dana, stizali su vojnici uveče na konak. Noćili su na vlažnoj, mokroj zemlji, nemajući ni šatora, ni slame. I gde je bilo dovoljno drva, bilo je vrlo teško zapaliti vatru usled kiše, a još teže održavati je da dobro gori. Tako su vojnici provodili noći, često na nogama da sutradan i opet po kiši i vodi nastave put. A taj put je otprilike iznosio sto šezdeset do sto osamdeset kilometara. Kad se uzme u račun samo dužina puta, onda bi neko mogao reći, da nije bilo mnogo prevaliti dnevno šesnaest do osamnaest kilometara. Ali kad se uzmu u račun terenske teškoće, dužina kolone i sve druge prilike, onda se mora reći, da su marševi bili stalno napregnuti, forsirani. Divizija nije imala nigde odmora. Na otvorenom polju, na kiši nije se moglo odmarati. Vojnici su i sami hitali da izbiju što pre na more”.⁸³⁶

Čini se da osim odgovarajućih citata ništa posebno ne treba dodavati ni kod pitanja koja govore o žrtvama na tom putu i zaslugama koje je trebalo odavati:

“Niko se nije natezao sa prirodom, nit hvatao u koštac s njom, a da to skupo ne plati. I prelaz preko Albanije stao je golemih žrtava. Priroda je na kraju podnela srpskoj vojsci vrlo veliki račun.

Doduše, bilo je žrtava i onda, kada su Arnauti dočekivali srpsku vojsku u klancima. Bilo je žrtava, kada su i oni i redovna turska vojska započinjali borbu. A bilo je žrtava, kada je srpska vojska u svom naletanju morala da zauzima određene položaje. Jedva ima primera u istoriji ratova, da je brojno mnogo slabija vojska udarala i jurišala na gradove, koji su bili

⁸³⁶ Isto, str. 53, 54, 55. i 56.

posednuti jačom silom, no što beše sila u napadača. A to je bilo na Lješiu i bilo na Skadru. Ali su primorski odredi srpske vojske još najmanje stradali u toj borbi. Veći broj propao je na samom putu. Onaj put je zasejan srpskim grobovima i samim srpskim kostima, kojima se ni groba ne zna.

Kada je srpska vojska prevalila onaj strahoviti put i izdržala sve borbe, morala je nastupiti reakcija. Veliki broj stiže bolestan na more, a još veći broj poboleo se kasnije.

U prvi mah tamo nije bilo ničega. Nije bio ni približno potreban broj lekara, ni lekova, ni bolnica, ni bolničara, ni bolničarki. U prvim časovima, kada beše najpotrebniji lek i nega, bilo je u tom pogledu najočajnije stanje...

Nije još moguće reći, koliko je svega propalo na onom putu. Komandir jedne čete, reče mi: 'Moja je četa imala sto osamdeset vojnika, kada se krenulo iz Đakovice. Danas ima u četi samo sto deset vojnika. Ja ne verujem, da je po drugim mnogo bolje'. Može se reći: u ratu kroz Albaniju propala je dobra trećina primorske vojske.

Teško da su bolje prošli i konji na tom putu, a verovatno i gore. Sve što jetamanilo ljude, tamanilo je i konje. I njihove kosti posejane su po albanskim klancima i gudurama. Na putu između Lješia i Bušatija, na jednoj poljani, videh silne kolibe, pokrивene snegom i slamom, a pod tim kolibama i konje. To je bila konjska bolnica. Strahovito su izgledali ti konji. Kostu su im izbijali kroz kožu, a većinom su bili ranjavi od teškog tereta i preturanja na onom putu. - Da znaju da govore, imali bi veoma mnogo da pričaju. Vojnici ih gledaju sa puno sažaljenja. Sećaju se, da su im to bili verni drugovi u najtežim trenucima...

U ovom ratu bila je jedna velika teškoća, upravo najveća teškoća, koji mnogi i nisu zapazili. Najveću su muku mučili oni, kojima je zapalo u dužnost, da pojedincima dele ordene i unapređenja za zasluge. Posle svakog velikog unapređenja i posle svake kiše ordena, digla se čitava bura. Nisu toliko pitali: Zašto da dobije taj, nego su se većinom žalili, zašto da ne dobije i taj? I ko je taj (ako je samo čovek, a ne i više nešto), ko bi mogao iz velike gomile čista žita, *koje se sve radilo na istoj njivi*, da odabere nekoliko zrna i kaže: ovo je najbolje! Ko je taj, ko bi bio u stanju, kad u onoj velikoj gomili njegova ruka i ne dopire svuda i njegovo sudačko oko i ne vidi sve?!...

Docnije sam čitao, da je kralj crnogorski odlučio, da za ovaj rat nikome ne daje orden. Svi su se Crnogorci odlikovali, svi su pokajali Kosovo, i on neće nikoga naročito da ističe, a time drugoga da zapostavlja. Ovo je sasvim u smislu moderne istorije. Nikakvo veliko delo ne može da se dogodi u narodu, a da za to ne pripadne glavna zasluga - narodu.

Nisam potegao ovu stvar, što volim da govorim o ordenima i spomenicima. Nego je reč o zaslugama. I kad se setimo onih nadčovečnih muka, onog teškog požrtvovanja za podjarmljenu braću, kad se setimo one velike ljubavi prema otadžbini, koju je pokazao narod i u Srbiji i Srnoj Gori, onda treba tom narodu dati puta, i nikad mu ne prečiti da zaizme ono mesto, koje mu pripada po pravu i zasluži! Da je taj narod vredan toga, da je razborit i veliki, i da ga ni u kom poslu ne treba odgurnuti na stranu, to je on pokazao ako ikada, a ono sada. Veliki su i oni grobovi, ali ne treba naricati nad njima, treba ih blagosiljati“.⁸³⁷

33. 8. Rat u Maćedoniji i Bugarskoj

Prateći rat u Maćedoniji i Bugarskoj J. Tomić izričito podvlači da se Bugari koji su “danas Sloveni” ipak “razlikuju od svih drugih Slovena”. Dok su svi ostali imali “zajedničku prošlost” kod njih je stanje nešto “drugačije”. Drugačije jer “pre samo malo više od hiljadu godina” oni “nisu bili Sloveni” no svojevrsna “smesa raznih turskih i tatarskih plemena”. Uostalom, i sama reč Bulgar na turskom znači mešavina - ljudi pomešane krvi.

Istina kad su Bugari krajem VII veka došli na Balkan u bliži dodir sa Slovenima primiše i slovenski jezik i „mnoge slovenske običaje, ali ne sve“. U biti njihovog karaktera i dalje je ostala “velika nepoverljivost, preterana sebičnost i žudnja za spletkarenjem”.⁸³⁸

Za razliku od Srba koje su Turci “najvećma tamanili i mrzeli” jer je on na Kosovu “zabo nož svoj u grudi turskog cara” Bugari su bili svojevrsno razmažen narod - čak su im i Turci uvek držali stranu protiv Srba. Upravo je ta razmaženost stvorila od Bugara uobražen narod do mere da njihova pohlepljivost nije imala granica. Nije slučajno da Turci u svojoj carevini od naroda nisu priznavali samo Srbe.

Da bi slika o razmaženoj Bugarskoj ipak bila jasnija moraćemo ovde da citiramo Jašu Tomića:

“Kada je Rusija u svome ratu (1877 - 1878) došla pod zidine Carigrada, i nagonila Tursku na Svetostevanski mir, Bugari behu do krajnosti iznenađeni. Rusija je u Svetostevanskom ugovoru stvorila veliku Bugarsku. Ta velika Bugarska trebala je da obuhvati ne samo Trakiju, nego i skoro celu Maćedoniju, pa i znatne delove Stare Srbije. Rusija htede da dade Bugarskoj čak i Niš.

⁸³⁷ Isto, str. 90, 91, 93, 94, 95. i 96.

⁸³⁸ Jaša Tomić, Sabrana dela, Rat u Maćedoniji i Bugarskoj, Prometej, Novi Sad, 2006, str. 18.

Nije ostalo na tome, jer je Berlinski kongres pokvario Svetostefanski ugovor. Ali je Bugarska i na Berlinskom kongresu dobila znatne delove nekadašnje srpske države, gde su živeli Srbi.

Bugari nisu mnogo zadužili Rusiju. Oni nisu imali snage da se bore protivu Turske, nego su izdavali Turcima kretanje ruske vojske i špijunirali Ruse. Ruski generali su očajnički uzvikivali: - Otkuda tolika špijunaža u narodu, koga mi oslobađamo! Ruska politika nije stvarala veliku Bugarsku iz ljubavi, nego ju je stvarala iz računa, za sebe. Politika Gropa Ignjatijeva poznata je. Ali, kada je ruska diplomatija tražila veliku Bugarsku, ona je morala naći i naučenjake, koji su dokazivali, da je sve ono bugarsko i da svuda tamo žive Bugari, što im je god odredila u Sanstefanskom ugovoru.

Kada su Bugari došli k sebi od prijatnog iznenađenja, poraslo im je pouzdanje, podigoše gordo glavu, i počеше da traže i ono, što im ni tadašnja Rusija nije odredila. Srce im je zinulo čak i za Kosovo.

No nije Bugarsku mazila samo Rusija. Mazile su je i druge države. Mazili su je oni, koji su se nadali, da će je moći upotrebiti protiv Srbije. Tamo je na prestolu sedeo Nemač, od koga su se mnogi mnogome nadali. Ta koja se velika sila nije nadala, da će moći Bugarsku upotrebiti u svoju korist. (Srbiji nisu palili kandila, jer su znali da će Srbija zastupati svoje koristi.) Bugarsku su mazili ne zato, da joj posle oni čine, nego da ona čini njima. A Bugari nisu sve to dovoljno provideli. Zaboravili su onu poslovicu: Čuvaj se onoga, ko ti suviše laska, jer hoće da te zadobije i prevari.

To je maženje bila nesreća po Bugarsku. Računala je, da je ona balkanska kraljica i da će svakog moći upotrebiti u svoju korist. Zato se Bugarska u zadnje vreme manje spremala za ozbiljne događaje, a više je sanjala. A Srbija, balkanska Pepeljuga, znala je, da nema niotkud ništa izgledati, te je u novije doba napregla svu snagu. Tražila je spasa u sebi samoj.

I slivnička pobeda bila je velika nesreća po Bugarsku. Slivnica nije izašla iz bugarske snage, niti iz Srbije slabosti. Nesretne prilike, koje su vladale, pod kraljem Milanom u Srbiji, omogućile su Slivnicu. Bugari to nikad nisu uzimali u račun. Oni su videli u Slivnici samo svoje junaštvo i nadmoć, svoju neodoljivu snagu, a o Srbiji ulegla se u njima misao, da su oni u stanju tu Srbiju svakoga časa oduvati kao perce. No treba priznati, da i u Evropi nisu dovoljno pravilno ocenili bugarsku pobedu 1885. Oni su pobedu shvatali kao veliku, stalnu nadmoćnost Bugarske...

Bugari su sami sebe toliko precenjivali, da je bilo drugim balkanskim narodima veoma teško i razgovarati sa njima, a kamoli raditi s njima

zajedno, jer ko sebe precenjuje, taj potcenjuje druge u istoj meri. A Bugari su se bezgranično precenjivali“.⁸³⁹

Drugi balkanski rat Bugari su protiv Srba u Grka vodili „prosto zbog Maćedonije“, onog dela Balkana koji su Srbi naselili polovinom VI veka. Podsetimo se još jednom – Bugari koji su na Balkan došli „sto i više godina docnije“ već su u Maćedoniji zatekli Srbe“. Tu istu Maćedoniju Turci su od Srba zatočili „nekoliko godina posle Kosova“. To se apsolutno ne može sporiti jer „u istoriji ima svedoka, koji ne lažu, i koje niko ne može uterati u laž“ – a reč je o starim spomenicima:

„Stari spomenici u Makedoniji svedoče, da su u srednjem veku živeli i vladali tamo Srbi. To svedoče srpske kule i dvorovi, srpske crkve i manastiri. To svedoče grobovi srpskih svetaca, svedoče i natpisi, svedoče i slike i građevine onoga doba. Tih tragova srpskoga života ima u Maćedoniji stotinama, ima ih takoreći na svakom koraku.

Spomenuću samo manstir Lisolaj, kod Bitolja. To je još zadužbina kralja Radoslava. U samom Bitolju postoje razvaline hrama Svetog Arhangela Mihajla, zadužbine cara Dušana. Kod Kičeva je manastir Sv. Prečista. U Poreču manastir Svete Gogorodice. U Debru manastir Svetog Jovana. Manastir Treskovac kod Prilepa, zadužbina je kralja Milutina. U tom se manastiru krunisao kralj Uroš. U Prilepu i Štipu su gradovi Kraljevića Marka. Pred sami Prilepom, gradom gde su čuvane kule Kraljevića Marka, bilo je sedamdeset srpskih crkava“.⁸⁴⁰

Nezavisno od toga što je napad na Bregalnici bio 17. juna 1913. godine “rat je u potaji otpočeo još u prvoj polovini maja meseca” kada je Bugarska dovlačila i razmeštala „vojske na granicama prema Srbiji i Grčkoj“. Grčku su sa pet pešadijskih pukova i napali „u dolini reke Angiste“. Ali, nasuprot očekivanju „da će se Grci odmah povući“ oni nisu pobjegli. Ovakvo ponašanje Bugara bilo je i razlog što su „Srbija i Grčka sklopile vojenu konvenciju“ koja je bila potpisana 20. maja 1913. godine. Istovremeno otpočeli su i tajni „pregovori između Srbije i Crne Gore“ tako da je u Crnoj Gori već 26. maja naređena „mobilizacija dvadeset hiljada vojnika, koji će poći u Srbiju, za svaki slučaj“.

Bugarski plan „da jednim snažnim naletom sruše srpsku glavnu vojsku preko Ovčeg Polja u Vardar“ bio je veoma poznat srpskoj vojnoj komandi. Upravo zato ona je od Grčke i tražila da kod Đevđelije „pošlje tri grčke divizije“ koje bi napale pozadinu bugarske vojske koja se nalazila kod Štipa i Kočana. Grci na ovo nisu bili spremni - želeli su da „sa što manje žrtava, postignu što više uspeha“.

⁸³⁹ Isto, str. 22, 23. i 24.

⁸⁴⁰ Isto, str. 28.

Bugari, međutim, nisu čekali – tajni i podmukli plan, a bez objave rata, već je bio na sceni:

„Još u drugoj polovini maja, počeli su Bugari, da upadaju u onu oblast, koju su osvojili i držali Srbi, i koja je, po zajedničkom dogovoru, namenjena bila Srbima, dok se utvrdi granica. Tako su na primer 20. maja prešli Bugari Bregalnicu i zauzeli vis 256.

Srpska komanda je pozvala Bugare da se povuku, jer će ih silom oterati. Bugari su 23. maja napustili taj vis, ali su dan docnije zauzeli vis 350. Već 5. juna prelaze bugarske komite reku Zletovo i napadoše srpske straže. Odbijeni su. To se ponovilo u daleko jačoj meri 12. juna. Tada već nastaje pitanje: Šta je ovo? I može li se to trpeti? – Otrpelo se. Bugari su se zvanično izgovarali na komite, a Rusija, Engleska i Francuska preklinjale su Srbiju da bude hladna, a Bugarsku da zadrži svoje komite. Još su se nadali da će sprečiti bratoubilački rat,

Te čarke zaista ne behu ozbiljne. Govorilo se, da toga mora biti, gde su tako velike gomile vojske na granici, pa ma te vojske bile i savezničke. Ali zašto srpski vojnici ne izazivahu te čarke? I šta su Bugari hteli sa tim čarkama? To oni sad neše više kazati. Ali su postigli dvoje. Uverili su srpsku glavnu komandu, da su to preteče rata. Ali su te čarke imale i drugi uspeh. Kad je 17. juna došao ozbiljan, strahovit napad Bugara, i kada su Bugari ubijali srpske predstraže, mnogi se i mnogi srpski vojnici, pa i oficir okrenuo u spavanju na drugu stranu. Bio je utisak, da su to i opet čarke predstraža, kao ono pre neki dan na Zletovu...

Tako se otpočeo i tako se završio onaj potajni rat između Bugarske i Srbije, koji je trajao punih šest nedelja. Za njim je nastupio mučni napad, pa onda otvoren rat. U Srbiji su se mnogi nadali ratu. Ali su očekivali da će Bugarska ipak prvo objaviti rat, pa tek zatim preći u napad. A Bugarska se nadala u dobre prijatelje, da će joj oprostiti sve, pa i najveći međunarodni nitkovluk koji se ogleda u mučkom napadu⁸⁴¹.

Srpsko – bugarski rat je zvanično trajao od 17. juna do 17. jula, a stvarno je odlučan „za dan i po“ i može se „podeliti u tri odseka“:

„Srpsko-bugarski rat bio je veoma kratak. Trajao je svega mesec dana. Od 17. juna, do 17. jula. Ali može se reći da je ishod toga rata odlučan za dan i po. Od 17. juna posle ponoći, pa do 18. juna po podne, jer su 18. juna po podne bugarski parlamentari tražili primirje.

Drugi balkanski rat mogao bi se podeliti u tri odseka. Prvi odsek obuhvata vreme od 17. do 18. juna. Za to kratko vreme odbili su Srbi onaj strahoviti i mučki napad Bugara. Bugarska snaga i oholost tamo je skršena. Bugari su već za prva dva dana imali prepolovljene i uništene

⁸⁴¹ Isto, str. 80. i 81.

brigade, armije, i povlačili se. Još tada, ovladalo je uverenje i u srpske i u bugarske vojske, da je rat po Bugare izgubljen.

Drugi odsek rata obuhvata vreme od 19. do 27. juna. Za tih devet dana zauzela je Prva armija srpske vojske Rajčanski Rid i Kočane. Treća srpska armija Radovište i Štip. Inače su Bugari već 23. juna oterani sa Krivolaka. Za to su vreme Bugari, ljuto nastradali i sa drugim svojim očajničkim pokušajem, da prenesu rat u stare granice Srbije. Do toga doba, do 27. juna, Bugari su odstupili i pred Drugom srpskom armijom do svoje granice, odstupili sa Vlasine, odstupili prema Zaječaru, pa morali napustiti i Knjaževac, gde su ostavili za sobom onako nečovečan trag.

Treći odsek rata obuhvata vreme od 28. juna, pa do završetka borbe 17. jula. Taj treći odsek bio je najduži, trajao je 20 dana. To je ono vreme, kada je srpski Glavni štab naredio da se otpočinu operacije protiv Sofije i Vidina. U to doba, prešla je već rumunska vojska u Bugarsku (26. juna). Bilo je udešeno, da kretanja prema Sofiji izvedu sve tri vojske: srpska, rumunska i grčka u zajednici i po utvrđenom planu. To nije uspelo, jer je Srbiju ometao zajednički plan, koji nije izvela ni grčka ni Rumunija.

Onaj drugi deo plana, upad srpske vojske u Bugarsku i prodiranje na Vidin, izveden je. Srpska vojska je upala u Bugarsku, zauzela Belgradžik, zatvorila Bugare u Vidin i da nije nastupilo primirje, Vidin bi pao. Srpska je vojska bila samo još dva tri kolometara od Vidina⁸⁴².

A evo kako nam jaša Tomić opisuje same operacije na Bregalnici:

“Rekoh već, stražarski niz je redak. Otprilike na svakih četiristo metara su dva i dva vojnika. Pozadi stražarskog lanca otprilike u sredini onih četiristo metara su mrtve straže. Sve po četiri vojnika. Za njima je prihvatna četa. U rastojanju: dva i dva voda. Pozadi prihvatne čete je puk.

Sve je išlo neobično brzo. Kad se začuše prve puške, mnogi i mnogi vojnik, pa i oficir probudi se, osluhnu, pa se okrete na drugu stranu. A u polusnu je pomislio: - Dokle će već to tako? To se i opet čarkaju i puškaraju predstraže?

No već posle kratkog vremena horilo se bugarsko: Ura! - i osuše se plotuni.

Srpski oficiri budili su se iz sna. Neke je još u šatoru pogodilo puščano zrno. I vojnici poskakaše na noge, ali ne svi. Neki su ležali sa probijenim grudima i razdruskanom glavom na slami. Poginuše, a ne dođe im do svesti, šta se dogodilo, i kakvi su im Bugari - saveznici.

Bugari su jurili u gustim redovima, obasipahu srpske vojnike užasnom vatrom, a njihovo strahovito 'Ura!', prolazilo je kroz srž i kosti srpskih vojnika, koji su tražili svoje puške i fišeklije...

⁸⁴² Isto, str. 82. i 83.

Kako se prikupiše ti ljudi, kako pokupiše puške i municiju, kako su se u prvom času oduprli, to oni znaju. I samo oni. Mi obični ljudi, to razjasniti nismo u stanju...

U onoj mučkoj i strahovitoj navali, padoše prednji redovi, čitave čete behu pregažene, čitavi pukovi prepolovljeni, ali su oni morali. Bilo je na pojedinim tačkama i odstupanja. Njihovi oficiri su im to naredili, ali je to odstupanje izvršeno u redu, kao na vežbi. Ginuli su nemilice, ali o rasulu i divljem bekstvu ni spomena.

Izduvali su se, pa su onda ponovo jurišali na izgubljene položaje. Kad dođe Bugarima pomoć, kadšto su ponovo gubili položaje i ponovo ih vraćali. Na kraju su položaji ostajali u srpskim rukama.

To je bila opšta slika...

Bugari su 17. juna navalili naročito na Treću armiju, koja je bila razređena na prostoru Štip - Krivolak - Veles. U njihovom je planu bilo, da pre svega tu armiju poljuljaju, pa je onda bace u Vardar. Celokupna srpska Treća armija imala je onde deset pukova, sa jakim dobrovoljačkim odredom i nadmoćnom artiljerijom. Sa bugarske strane bilo je protivu Treće armije toga dana u borbi najmanje devedeset hiljada boraca.

Na glavnim mestima, gde su Bugari hteli da prodru, navalili su sa dvostrukom, pa i četverostrukom snagom. Kod Đevđelije napadoše sa tri puka tri srpska bataljona. To je četverostruka snaga. Napadoše sa jakom artiljerijom, a tamo srpske trupe nisu imale artiljerije. A od tri srpska bataljona bio je jedan drugog poziva, a dve trećeg poziva. Taj treći poziv bio je naoružan brzometnim puškama, a i inače se treći poziv sastoji iz starijih ljudi. Njih su zvali starcima. Ti su se starci borili ceo dan, sve do večeri protiv onako nadmoćne sile i onda su u najvećem redu odstupili. Bugari su imali velikih gubitaka, u čudu se pitahu: 'Šta bi tim starcima, da se tako biju?'

Srpski Peti puk, koji je bio na visu 650, prepolovljen je, jer su na njega navalila četiri bugarska puka i on je izdržao tu navalu, dok mu oko jedanaest sati stiže pomoć.

Šesti puk, prvog poziva, koji je bio kanda najvećma iznenađen, morao je da izdrži napad sa obuhvatom. I protiv njega navaljivala je velika nadmoćna snaga Bugara...

U ono doba, vrhovni štab u Skoplju, još ništa nije znao o borbi. Komandant Drinske divizije prvoga poziva, otposlao je u dva sata i dvadeset minuta brzojav komandantu konjice, pukovniku Andonoviću. Brzojav glasi: 'Ovoga trenutka na frontu Četvrtog puka, centru Drinske divizije, čuje se puškanje i uzvici: - Ura, - Poslao sam patrole, da izvide'.

U to vreme, dva sata i dvadeset minuta ujutru dobio je glavni štab u Skoplju brzojavni izveštaj od komandanta Treće armije, da su Bugari napali

položaj Drinske divizije i da je u tri sata četrdeset minuta otpočela topovska vatra. Od šest sati učestali su izveštaji. Glavna komanda doznala je, da su Bugari napali i Prvu srpsku armiju. Doznala je, o napadu na Đevđeliju, a general Janković brzojavio je u to vreme, da su Bugari otpočeli rat bez objave rata, da je poslao u pomoć Drinskoj diviziji Prvu moravičku diviziju i čim ona stigne, hoće da pređe u napad. Glavna komanda je doznala u to vreme, da su Bugari napali i grčku armiju na celom frontu.

Bilo je osam i po sati ujutru, kad je vojvoda Putnik izvestio kralja, naslednika prestola i vladu, da je mučkim napadom Bugara rat otpočeo. Oko podne izjavio je ministar unutrašnjih poslova Stojan Protić skupštini, da su Bugari otpočeli rat mučkim napadom. Ministar – predsednik Pašić bio je u onaj mah kod kralja...

Bugarima je pristizala nova pomoć iz Štipa, dokle je bilo. Posle podne bile su sve snage, i srpske i bugarske, u borbi. Od tri do šest sati po podne, dostigla je borba vrhunac. Bugari su napregli poslednju snagu da potisnu i probiju srpsku liniju. Napadali su sredinu, levo i desno krilo jednakom snagom. Oni, koji su bili na Kumanovu, pričaju da onakve užasne vatre ni tamo nije bilo. Izgledalo je, da nema ni stope zemljišta, koje ne beše zasuto, bilo puščanom, bilo topovskim gvozdjem. Štab Treće armije stajao je na visu i posmatrao borbu. Ništa se više nije moglo uraditi. Ništa pomoći. Jačina rase; telesna i duševna snaga će odlučiti.

Iako je bugarska brojna nadmoć bila velika, posle šest i po sati po podne počeli su da malaksavaju. Od toga časa ovladalo je njima uverenje, da ne mogu sa Srbima. A Srbima je nadvladalo uverenje, da su preturili najstrašnije, i da će oni sad već zacementirati sa Bugarima...

Dok se ovo događalo na bojištu Treće srpske armije, Bugari su napali i Prvu srpsku armiju, koja je bila grupisana na prostoru: Kriva Palanka – Kratovo – Sveti Nikola. Sa jednim naletom poseli su Retke Buki i namestili tamo svoje topove. Pošli su da uzmu Car vrh, ali su odbijeni. Bugarski napad na Prvu srpsku armiju bio je silan, ali ne tako jak kao onaj na Treću armiju. Prva armija prelazila je u napad, da bi olakšala položaj Treće armije.

Rezultat toga dana bio je, da su Bugari zadržani već na prvim okomcima kod reke Bregalnice. Njihovo najveće uzdanje u mučki napad – izjalovilo se. Njihova vera u pobedu beše poljuljana. Istina, oni su uveče 17. juna držali još neke tačke, kao vis 550 kod Treće srpske armije, zatim položaj Drenka kod Zletovske reke, Retke Buki, ali naročito na Retkim Bukvima bili pred mrak jako poljuljani. I što se nije dogodilo večeras, bilo je sigurno, da će se dogoditi – sutra.

Naredba srpske glavne komande prvoga dana uveče glasila je: 'Sutra (18. juna) oteti sve položaje koji su još u bugarskim rukama, pa onda preći u napad...

Srbi su drugoga dana one velike bitke, i kod Prvrh i kod Treće armije, zauzeli neke položaje, koji su prošlog dana pali u bugarske ruke. A Bugari nisu mogli nikako napred. Oko jednog sata po podne počeli su da odstupaju. Cela bugarska Osma divizija bačena je preko Bregalnice...

Može se uzeti, da je velika bitka na Bregalnici bila 18. po podne odlučena. Ona je trajala trideset i šest sati sa malim prekidima od tri sata.

U borbi na Bregalnici 18. juna otela je Prva armija: jednu poljsku bateriju sa celom zapregom i poslugom, sedam kara, tri poljska brzometna topa, sedam brdskih brzometnih topova. Osim toga zarobila je bugarskog komandanta Trinaestog pešadijskog puka, sedam oficira i trista podoficira i redova. Treća srpska armija (Šumadijska divizija prvog poziva) otela je tri poljska i sedam brdskih topova, sa mnogo kara. Inače je zarobila u borbi oko visa 650: šesnaest bugarskih oficira, pedeset dva podoficira i 913 vojnika".⁸⁴³

⁸⁴³ Isto, str. 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104. i 105.

34. HADŽI JOVAN VASILJEVIĆ (1866 - 1948)

Hadži Jovan Vasiljević je rođen u Vranju 10. oktobra 1866. godine, a umro u Vranju 29. marta 1948. godine. Osnovnu školu je završio u Vranju, gimnaziju u Vranju i Nišu, a Veliku školu (istorijsko - filološki odsek) u Beogradu. Doktorat iz filozofije položio je u Beču 1898. Kao činovnik Ministarstva inostranih poslova službovao je od 1898 - 1904. u Bitolju, Skoplju i Beogradu. Državnu službu napustio je 1904. Od tada pa do 1940. godine bio je sekretar Društva Svetoga Save. Sve vreme je radio na nacionalnom prosvetivanju Srba u Turskoj. Učesnik je Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata. Jovan Hadži - Vasiljević je napisao veliki broj radova iz istorije, geografije i etnologije. Vrednost njegovih radova je u tome što su zasnovani na terenskim istraživanjima, a posebno na prostorima Stare Srbije i Makedonije (Južne Srbije). Bio je urednik časopisa *Bratstvo, Biltena Društvo Svetoga Save*. Najvažniji radovi Jovana Hadži - Vasiljevića su: *Prilep i njegova okolina, Južna Stara Srbija, Bugarska zverstva u Vranju i okolini 1915 - 1918, Četnička akcija u Staroj Srbiji i Mačedoniji, Skoplje i njegova okolina*.

34. 1. O poturčavanju našeg naroda uopšte

Prvo pitanje kod koga je zastao svodilo se na to da li je "turčenje našega sveta vršeno nasilno ili u masama"? U tom smislu on daje i kraći istorijski pregled podvlačeći da su Turci "još od prvoga upada u naše zemlje... počeli odvoditi naš svet u roblje". Roblje "po toj ratnoj sreći" oni su poimali kao "dobit u zemlji i gradovima". Ili, "roblje u ljudima" oni su prihvatili dobit kod "domaće stoke" i kao takvog su ga i preseljavali u Malu Aziju. Tako je, recimo, posle Muhačke bitke 1526. godine sultan u ropstvo odveo "200.000 duša iz Ugraske i Slavonije". Posle sebe "naša poturica, Rustem - paša" je ostavio 1.700 robova, Iskeder Čelebija 6 - 7.000, Ibrahim - paša 1.700". Po zauzeću Novog Brda sultan Mehmed II je 1455. godine "vojnicima dao 700 žena, a 320 dece je odveo u Malu Aziju u janičare". Mnogo je "našega naroda robljeno i odvedeno i za vreme Nemačko - turskog rata 1737 - 1738. godine".⁸⁴⁴ Slično je bilo i za vreme

⁸⁴⁴ Jovan Hadži - Vasiljević, *Muslimani naše krvi u Južnoj Srbiji*, [www. Rastko.org.yu/vasiljevic-muslimani-html-216k](http://www.Rastko.org.yu/vasiljevic-muslimani-html-216k)

rata sa Rusijom 1771, kao i za vreme ustanka u Šumadiji – “odjednom samo dovedeno je bilo u grad Prizren 30 žena i dece”. Sve upućuje na to da je “porobljavanje... u masama završeno 1825. godine” kada je “mnogo sveta bilo zarobljeno, ali je dosta i vraćeno”.

Drugi način turčenja našega sveta u masi “vršrn je kupljenjem dece u janičare” – tzv. Danak u krvi. To je red vojske koji je još 1329. godine ustanovio sultan Orkan. Najbolju hrišćansku decu kupili su “naročiti sultanski činovnici, turnadžibašije i jejanbašije”. Reč je o deci koja su “smatrana kao izgubljena za svoju kuću i za svoj rod”. Uporavo tako jer su oni “posle sa svojim roditeljima i prijateljima postupali tiranski”. Njihov je broj jako teško utvrditi, ali je nesumnjivi bio “vrlo veliki”.

Ali, ako je taj broj “naše narodne krvi” otpisan šta je sa “arnautašima muslimanske veroispovesti koji su, iako poturčeni... ostali u svojoj otadžbini i sačuvali sve bitne odlike svoje narodnosti” – pored onih u Bosni i Hercegovini, i onih u Južnoj Srbiji.

33. 2. Popis naših poturčenjaka u Južnoj Srbiji

Sem Prizrenske oblasti, za koje je podatke koristio od I. S. Jastrebova iz 1876. i 1890. godine sve drugo ispitivao je sam autor u period 1912 – 1913. godine. Kako je ovu svoju studiju publikovao početkom treće decenije 20. veka to je, pored rezultata iz 1912. i 1913. godine koristio i podatke iz pomenutog perioda koji su vezani sa “posledwim dr`avnim popisom iz 1921. godine.

Primereno tome ćemo i prezentirati njegove nalaze.

I Ohridska (Struška) oblast ima 8 sela “u kojima ima naših poturčenjaka tamošnjih sa hrišćanima ili njih samih”: Vraniše – od 550 stanovnika samo je 9 poturčenjaka, Ohtis – od 1.500 stanovnika “poturčenjaka je nešto manje od polovine stanovnika”, Podgorci – od 1200 stanovnika poturčenjaka je nešto manje od polovine, Labuništa – od 1.600 stanovnika poturčenjaka je nešto manje od polovine, Borovac – od 600 stanovnika 200 je poturčenjaka, Rajce – 900 stanovnika, sve poturčenjaci, Peštano – 600 stanovnika sa 90 poturčenjaka i Velgošti – 2.100 stanovnika, poturčenjaka oko 50.

II Oblast Golo Brdo “prostire se na levoj strani Drima... i zahvata ceo njegov levi zapliv od Jablanice do žute Gorice”. Od 32 sela u 16 žive “naši poturčenjaci”, u nekim zajedno sa hrišćanima, Arnautima i Arnautičima, a u nekima “samo oni”. Od sela putopisac podvlači sledeća:

Jablanica – preko 1.000 stanovnika, od kojih je preko 200 “naših poturčenjaka...koji se izdaju za prave Turke i Arnaute, ali u kući govore samo srpski”, Steblevo – od preko 1.000 stanovnika $\frac{3}{4}$, $\frac{3}{4}$ a hrišćamna,

Sebište – 800 stanovnika sa 1/3 hrišćana i 2/3 poturčenjaka, Okšetin – 800 stanovnika, sve sami poturčenjaci, Klenje – ima 100 kuća i 130 porodica gde u nekim zgradama zajedno žive i hrišćani i poturice, Đinoec – 800 stanovnika sa 2/3 poturčenjaka i 1/3 hrišćana, Trebište – 2.600 stanovnika, 69 hrišćana, a sve ostalo poturčenjaci, Malo Ostreni – 500 stanovnika sa 1/4, 21 poturčenjaka, Golemo Ostreni – preko 500 stanovnika sa samo 28 hrišćana, Tučepi – 100 stanovnika mešovitog sastava od kojih su poturčenjaci iz sela Trebišta, Lešničani – 400 stanovnika, sve poturčenjaci, Serpetovo – oko 150 stanovnika, sve poturčenjaci, Torbači – 176 stanovnika, sve poturčenjaci, Trnovo – 600 stanovnika, sve poturčenjaci, Radovište – oko 150 stanovnika, sve poturčenjaci i Otišani – preko 300 stanovnika među kojima je većina poturčenjaka.

III U Debarskoj župi su: Gorenci (Gorno i Dolno) – 500 žitelja, 1/4 hrišćana, a ostalo su poturčenjaci, Crnobok – 100 poturčenjaka, Bajramovci – 100 poturčenjaka, Vlasiće – 500 žitelja 1/4 a hrišćana i 3/4 poturčenjaka, Žitonemi – 250 žitelja, mešavina Turaka i poturčenjaka, Golema i Mala Papranica – preko 500 duša, samo poturčenjaci, Kočišta – 400 duša, “mawe hrišćana više poturčenjaka”, Breštani – 900 žitelja, poturčenjaka više od 600 duša i Elovci – poturčenjaci iz oko polovine 18. veka.

IV Debarsko polje: Krčišta (Donje o Gornje) – 500 duša, Gornje je čisto hrišćansko, a Donje čisto arnautsko, Klobučišta – oko 600 duša, 1/5 hrišćana, a ostalo poturčenjaci, Procesti – 500 duša sa velikom većinom poturčenjaka, Mečalare – preko 500 duša, velika većina poturčenjaka, Erbeli – oko 200 duša, većina poturčenjaka i Oboki – preko 400 stanovnika, većina poturčenjaka i Arbanaša koji to javno ne žele da kažu.

V Oblast Radike ima 13 mesta: Kosovrati Donje – 800 duša, 150 hrišćana. Ostalo poturčenjaci, Kosovrato Gornje – 400 duša sa 40 50 hrišćana, ostalo poturčenjaci, Mogorče – oko 750 duša, 20 hrišćana, ostalo poturčenjaci, Skudrino – 1.000 duša, 1/5 hrišćana, ostalo poturčenjaci, Veljebrdo – 560 duša, poturčenjaka preko 400, Trebište – 900 duša sa oko 600 poturčenjaka, Boletin – 350 poturčenih duša, Viduši – 300 poturčenih duša i Žernovnica – preko 1.300 duša, sve poturčenjaci.

VI Prizrenska oblast – za koju I. S. Jastrebov i Todor P. Stanković kažu da dominiraju Arnauti.⁸⁴⁵

VII Tetovska i Gostivarska oblast: Elovjane – oko 1.000 duša, Crvič – 400 duša, Vrenovci – 300 duša. Sva tri sela su čisto poturčenjačka.

⁸⁴⁵ Detaljnije pogledati beleške Jovana Hadži – Vasiljevića, Muslimani naše krvi u Južnoj Srbiji, [www. Rastko.org.yu/vasiljevic-muslimani-html-216k](http://www.Rastko.org.yu/vasiljevic-muslimani-html-216k)

VIII Skopljanska oblast: Pagaruša - 400 duša od kojih je samo 14 hrišćana, Količane (Donje) - čisto poturičko od oko 800 duša, Cvetovo - 500 duša, čisto poturičko, Umovo - 500 duša, pve poturčenjaci i Dražilovo - 300 poturičkih duša.

IX Veleška oblast: Vranovce - ima čisto 2.430 poturčenih duša i deli se na Gorno i Dolno malo, Melnica - 1535 poturčenjaka i Vranovce - 833 poturčenjaka.

X Tikveška oblast: Kavadar - 5.000 stanovnika i više od 3.000 poturčenjaka, Drenovo - 250 duša i 1.000 poturčenjaka, Buhulja - 1.000 duša, pola hrišćana, pola poturčenjaka, Manzstirec - 200 duša, većina hrišćana, Dolni Disan - 227 kuća, hrišćanske su samo dve, a preko 1.200 poturčenjačke, Timjenik - 1.500 poturčenjaka, Pepelište - 180 poturčenjačkih kuća, Rosoman - 1.000 poturčenjaka, Pepelište - 180 poturčenjačkih kuća, Rosoman - 1.000 poturčenjaka, Vojšanci - 70 kuća i 344 poturčenjaka, Tremnik - čisto poturčenjačko selo, Krivolaka - 122 kuće i 614 poturčenjaka, Glišić - 300 duša, 1/3 hrišćani i 1/3 poturčenjaka, Manena - 600 duša i više od polovine poturčenjaka, Sirkovo - 1.5000 poturčenjaka, Kruševica - 600 poturčenjaka, Barevo - 500 duša, 1/3 hrišćana i 2/3 poturčenjaka, Besvica - 1.500 poturčenjaka, Vešije - 700 duša, 1/3 hrišćana i 2/3 poturčenjaka, Bistrinci - 700 duša i skoro 600 poturčenjaka, Dublino - 500 duša, 5/6 poturčenjaka, Kurešnica - 500 poturčenjaka, Turska Korija - 2.000 poturčenjaka, Prdževo - 2.000 duša, 3/4 poturčenjaka i Vatoša - 2.000, 2/3 hrišćana i 1/3 poturčenjaka.

XI Iz Prilepske i Bitoljske oblasti Jovan Hadži - Vasiljević navodi samo dva sela: Debrište - 300 poturčenjaka i Lažani - 500 duša od kojih je 400 poturčenjaka.

XII Kičevska oblast: grad Kičevo ima 4.500 stanovnika, 2/3 poturčenjaka i 1/3 hrišćana, Premka - ima 47 poturčenjaka, Bačište - 387 poturčenjaka, Lističani - mešovito selo sa 519 duša, Čelopci - 415 duša, 139 poturčenjaka, Stregomište G. - 381 poturčenjaka, Stregomište D. - 207 poturčenih, Srbica - 842 poturčenjaka, Lešnica - 179 duša, od kojih je 106 poturčenjaka, Krušica - 109 duša i tek 3 poturčenjaka, Plasnica - 900 duša i preko 600 poturčenjaka, Preglovo - 900 stanovnika od čega 250 poturčenjaka, Staroec - 165 duša sa 100 poturčenjaka, Trebino - 70 poturčenjaka, Modrišta - 200 stanovnika, od čega ima 45 poturčenjaka.

XIII Resanska oblast: Carev Dvor - 1.000 duša i više od 2/3 poturčenjaka (u odnosu na 1912. godine je zabeležen pad na tek 392 duše), Bukovo - do 1912. godine čisto poturčenjačko selo sa 750 duša, Kozjak - 1912. godine čisto poturčenjačko selo sa 300 duša, da bi 1921. Palo na 237, Drmeni - 300 duša od čega skoro 20 poturčenjaka, Podlešane

- mešovito selo od 100 žitelja i Sateska - u kome je živelo 90 poturčenjaka.

XIV Pehčevska oblast: Istevenik - 200 duša, od kojih je 220 poturčeno, Grabetovište - 577 duša, a od tpega 295 poturčenjaka, Grad - 793 duše od kojih je 674 poturčenjaka i Zvegor - 753 duša od kojih je 679 poturčenjaka.

U Pehčevu na 800 hrišćana dolaze 3.500 poturčenjaka, dok je u Berovu obratno - na 2.500 hrišćana dolazi oko 700 poturčenjaka.⁸⁴⁶

34. 3. Etničke osobine poturčenjaka u Južnoj Srbiji

Činjenica je da poturčenjake nisu trpeli ni hrišćani, ni "pravi Turci". I za jedne i za druge oni su renegati. S druge strane ni poturčenjaci ne trpe ni Turke, ni Arnaute, ni hrišćane. Naročito ne hrišćane - pristali bi na sve samo ne na to da su im preci odbegli od vere. U Debarskoj, Prizrenskoj, Skopljanskoj i Tikveškoj oblasti zovu ih Torbešima ili Kurkima. To ime je, naravno, pežorativno jer kod hrišćana ima predanje "da su se poturčili, po jednima za torbu urde, a po drugima za torbu brašna". Poturčenjaci, svakako, ne vole da ih tako nazivaju. Ne, jer ne priznaju "da su im preci bili hrišćani". Ne javno, ali u "užem društvu" su to ipak "priznavali" - retki i javno: Sefedin - beg pečki, Hajder - beg Hasanović, Bećir Popić...⁸⁴⁷ Uopšte, poturčenjaci su u pogledu vere mnogo veći fanatici "i od muslimana od starine, od pravih Turaka". Upravo se na taj fanatizam i odnosi poslovice: "Bez poturčenjaka nema Turčina". Što se Južne Srbije tiče to se pre svega odnosi na one u Tikveškoj i Debarskoj oblasti". A kad je o muslimanima Belog Brda i Prizrenske oblasti reč evo šta njihov odličan poznavalac I. S. Jastrebov beleži: "Svi su turske vere, ali slobodno mogu reći da su od svega odustali a k tuđemu nisu pristali. Vrlo su slabi muhamedanci..."⁸⁴⁸

Veliki su fanatici "i građani Kavadarci" iako govore samo srpski, jer turski ne znaju, kao što na pitanje šta im deca rade često znaju da odgovore: "Ete i doma, se valet kako prasinja".

Mnogo više no turski poturčenjaci su naučili arnautski - taj jezik je najviše primljen u Kičevskoj i Gostivarskoj oblasti "gde je i pritisak arnautski bio najjači". Ali, pored arnautskog mnogo njih govori i srpski, i "i dalje održavaju mnoge hrišćanske običaje, i verske i narodne". To je naročito prisutno kod onih poturčenjaka "koji su pod pritiskom primili islam". A što se slava tiče svi poturčenjaci slave Đurđevdan, Mitrovdan i

⁸⁴⁶ Isto

⁸⁴⁷ Isto

⁸⁴⁸ Isto

“letnjeg Sv. Nikolu”. Paralelno sa tim “u raznim krajevima Južne Srbije mnogi su do skora držali kandila i ikone u svojim kućama”. Zanimljiv je slučaj porodice Popića u selu Bela Crkva u Oraovačkoj oblasti Podgorskog sreza. Evo šta o tome beleži Jovan Hadži – Vasiljev: “U ovoj porodici od starine se čuvala jedna ikona i niko tu ikonu do pre nekoliko godina nije pomerao sa onog mesta gde se zatekla. Pre nekoliko godina dovela se u Popića neka mlada Arnautka i ona ovu ikonu skloni na tavan. Ali brzo po tomu Popića pođe sve naopako. Nikakav im više posao nije cvetao. Da se za zelen bor ma ko od njih uhvatio osušio bi se i materijalno su bili opali i u zadruzi počela svađa i tuča dok se nisu starije žene u kući setile one ikone i povratile je na njeno pređašnje mesto u kući. Prilike se izmenile, i Popićima pošla napredica”.⁸⁴⁹

Mnogi poturčenjaci “i dananji dan svoje teške bolesnike odnose u crkve, da im se nad glavom čita jevanđelje” dok se mnogima od njih, u pomešanim selima, i Arnauti i pravi Turci, smeju “što im još po tavanima stoje lonci u kojima su njihovi stari kovali kupus sa slaninom”.⁸⁵⁰ Usprkos tome, međutim, naši poturčenjaci su ipak nosili “psihološke osobine našega hrišćanskoga dela naroda”. Tako je, recimo, činjenica da “mnoge naše poturke na kraju... ni lice ne pokrivaju”. Ne kriju se “ni u severnim stranama južne Srbije” – tek ovlaš “kad pođe u drugo selo ili grad, ili prilikom kakvog skupa”.

Pa ipak “izjednačavanje sa osmanlijama u veri, i protekcija u vlasti” učinila je poturice “mekušcima i, u nekim prilikama, i neke, i poltronima”. U tom su smislu prednjačile poturice u Debarskoj oblasti. “U Prvom srpsko – turskom ratu 1876. godine debranski i prizrenski torbeši bili su strah i trepet za sve hrišćane koji su prošli”. Bili su i najveći pljačkaši. Isti su bili i u Drugom srpsko – turskom ratu 1877 – 1878. godine. Najmekši su pak bili oni u Gori, Reki i Golom Brdu, kao i njihovi iseljenici u Skopljanskoj, Tetovskoj i Veleškoj oblasti.

Temeljna im se odlika prepoznaje u labavosti, popustljivosti “i uzmicanju ispred omanje opasnosti”. Strašljivost im je iznicala iz svesti da su njihovi stari ipak “napustili staru veru i sramota ih je zbog toga, i strahuju”. Izrazito su nepoverljivi i “paze da se odadu u govoru”. Naprosto vode računa o tome “šta će da kažu o svojim starim i o promeni vere”. U prirodi su samoživci – “i prema svojim bližnjim”. Od oslobođenja 1912. godine neprestano su živeli u strahu “da će zbog vere biti žrtva novoga doba”.

34. 4. Neposredni proces poturčavanja

⁸⁴⁹ Isto

⁸⁵⁰ Isto

Ključna se ovde pitanja svode na: Kako su se poturčili, na koji način, iz kojih razloga, nasilno ili dragovoljno, odjednom ili postupno i kad?

Kad je o dobrovoljnosti reč onda se ona može odnositi samo na Bosnu i Hercegovinu. Dugo se verovalo da je proces poturčavanja začeo sa sultanom Selimom I (1512 - 1520) koji je "pri kraju svoje vladavine naredio da se svi hrišćani u carevini prevedu u islam", a ko neće "da se poseče". Međutim, taj proces je začeo mnogo ranije. Naime, što su Turci dublje zadirali u naše zemlje sve se više utvrđivao njihov uticaj i u "još polusamostalnim našim zemljama". Rast turskog uticaja doveo je i do dragovoljnog poturčenja. Naši prvi ljudi počeli su da primaju islam i postaju turski velikodostojnici još u 15. veku. Već 1479. godine "treći sin hercega Kosače, Stefan, prima islam i dobija pašaluk".⁸⁵¹ Zatim, 1485. godine turči se Staniša, najmlađi sin Ivana Crnojevića i dobija ime Skenderbeg. Zato ubrzo i postaje "sultanski namesnik Crne Gore (1514 - 1528). Ovaj vek poznaje i "mnoge druge velikodostojnike naše krvi: Mahmud Branković, Ali - beg Vlahović, Osman - beg Vlahović, Ali - beg Pavlović, Sali - paša u Prizrenu, Rustem - pašau Đakovici, Liman - paša u Peći, Jašar - paša Malić u Prištini, Džinići u Gnjilanu...".

Ono što svakako treba podvući jeste "verska trpeljivost viših turskih upravnih krugova". Dve su sestre, recimo, Staniše - Skenderbega bile udate u Kotoru, "glasonoše su mu bile delom hrišćani" - čak i kaluđeri. On je do te mere bio "labav musliman" da se zbog savesti i vratio pradedovskoj veri i umro kao hrišćanin - monah Maksim. Ili, Mehmed - paša Sokolović, nije nagovarao svoje srodnike da "ostave svoju hrišćansku veru" - pretpostavlja se čak da je 1579. godine i poginuo zbog toga što se "tajno molio Bogu na hrišćanski način".⁸⁵²

Kad je u pitanju nasilno turčenje - bilo ga je, ali, po pravilu pojedinačno. I bilo ga je "svuda gde ima naših poturčenjaka". I ono se održalo gotovo do Prvog balkanskog rata. Žrtve su bili hrišćani "oba pola i svih uzrasta, ali najviše ženskinje: odrasle devojke i mlade žene".

34. 5. Povodi ili uzroci za poturčavanje našeg naroda

Islam je sa Turcima u naše zemlje došao u vreme kada su na ovom prostoru već uveliko bile poznate razne jeresi. Pored toga vidne su bile i suprotnosti u hrišćanskoj crkvi - oličene pre svega u neprestanim pokušajima "da pravoslavni Srbi prime katoličku veru". Nadalje, uveliko je već poznato da je Carigradska patrijaršija "samo nekoliko godina pred naš

⁸⁵¹ Isto

⁸⁵² Isto

prvi susret s Turcima... bacila anatemu na Cara Dušana i našu jerarhiju".⁸⁵³ Zajedno s Turcima na ovaj su prostor došli već uveliko "mnogi poturčeni hrišćani".

U reči, opšte okolnosti bile su takve u kojima je svaki novi poturica istovremeno postajao i "gospodar aga, kao što su bili i zavojevači". Od dva rođena brata jedan je prekonoc prelazio u gospodara, a drugi ostajao "rajetin".

Drugi, možda čak i najglavniji razlog za poturčavanje bilo je "nadiranje Arbanasa u naše zemlje na zapadnoj priferiji i u unutrašnjost". A upravo su oni "među svima balkanskim hrišćanima... najpre u masi primili islam". Kao poturice oni su, privilegovani od "nižih turskih organa", u masama počeli da nadiru na hrišćanski prostor. A takvi islamizirani ljudi bili su najagresivniji u navaljivanju na hrišćane da "prime islam" - hteli su valjda i time da anuliraju svoje posrnuće u odmetništvu. Njihova nevolja datira još od 16. veka da bi kulminaciju dosegla u 17. i 18. Zbog tog pritiska se najveći broj naših poturčenjaka i nalazi u Južnoj Srbiji i na prostoru od Ohridskog jezera pa duž Drima sve do Skadarskog. Nasilno turčenje dopire ditle dokle oni dopiru. I ceo taj naš svet je "prešao u Arnaute - Arnautaše". A broj je vrlo veliki - i "izgubljen za našu narodnu celinu".

Bezbroj je načina na koji su Arnauti turčili naš svet, ali ne treba zanemariti ni činjenicu da je toga bilo i "dragovoljno" - naročito kod naših ženskinja. Zatim, vrlo moćan uzrok turčenja našega sveta bio je i u "ukinuću naše Patrijaršije 1766. godine". Da bi se spasili od goleme najezde, naročito posle nemačko - turskog rata 1689 - 1691. godine, "mnogi su, i ako prividno, primili islam". Moćan motiv bio je i u težnji naših ljudi "za lakšim i boljim životom, za gospodstvom... i ljubav ženskinja prema turskim muškarcima".

Vidno je ovo i u našoj narodnoj poeziji - koja i taj detalj prati. U pesmi Vuk Stanišić i Beg Ljubović kćerka kneza od Grahova, Ružica, vraća Vuku prsten "i prima drugi od bega Ljubovića". Sestra Iva Kapetana, već verena za Rada Senjanina, "uverava svoje drugarice, da će poći ili za Turčina Nikić Barjaktara" ili "ni za koga":

A tako mi moje vjere tvrde,
Ja nijesam bijelila lice,
Ni za bana ni za đenerala,
Ni za kaka mlada kapetana,
Pa ni onog Rada Senjanina..

⁸⁵³ Isto

Ja sam moje odgojila lice
 Bijelila i urumenila,
 Za Turčina i Tursku Udbinu
 A na ime Nikić barjakrata,
 Junaka ga u Udbini nema.

Sličan motiv je i u varijanti ove pesme. Ivanovu sestru Ružicu povukao je na takav potez motiv u kome se provlači “uvernje o tome da kaurin (hrišćanin) ne miluje kao Turčin”.

Paralelno sa ovim ima svedočanstava i o tome da su se “naši ljudi turčili za novac i za mito”, kao i u “napitom stanju” paralelno sa onima koji su to činili “da mogu nositi oružje”. Ali, “turčili su se hrišćani i iz atara, iz poštovanja prema dobrom susedu, majstoru, prijatelju”.⁸⁵⁴ Ima i slučajeva da su mnogi “uzimali samo ime svojih gospodara”. Otuda u našim jugoistočnim stranama i dosta turskih prezimena: Žabata, Osman, Begović, Pašić, Ramadanović, Poturnjaci, Musinci, Muftijinci...

Rekli smo već da je bilo i naših poturčenjaka koji su se, iako već poturčeni, samo izdavali za poturčenjake, a i dalje su “održavali obrede hrišćanske veroispovesti”. Te prividne muslimane Arnautiu su zvali ljarmanima.

34. 6. Vreme poturčavanja

Očito je da se glavno turčenje vezuje za 17. vek. To se sasvim uklapa u tradiciju “da poturčenjaci pamte 200 godina”. Istina je da se ono proteglo i kroz četiri veka, ali je istina i to da se broj 200 “provlači kroz sva predanja”. Taj broj podvlači i Wegoš i pored toga što mu je bilo jako dobro poznato vreme “poturčavanja našega sveta u Crnoj Gori”:

Bogu šućur dvjesti su godina
 Otko paši vjeru prihvatismo
 Izmećari dinu postadosmo.

Ovaj broj je na mestu imamo li u vidu činjenicu “da su se naši u Južnoj Srbiji poturčili najviše posle seobe našega naroda pod Arsenijem Čarnojevićem i u vreme najvećeg nadiranja u naše zemlje”.

⁸⁵⁴ Isto

35. KAZIVANJA NIKOLE POPOVIĆA IZ SELA GRAČANICA

Publikovani zapis *Život Srba na Kosovu* Janićije Popovića, koji taj život prati od druge polovine XIX veka do početka XX je zapravo priča njegovog dede Tanaska koju je Nikola kao dečak zapamtio. Dok početna godina priča nije precizno određena, završna je 1912. Da budemo precizniji – “vreme od 1756. do 1878. godine dato je na osnovu pričanja Nikolinog dede, popa Tanaska, kako ih je Nikola upamtio kao dete”. Ono potomje kazivanje je kazivanje samog Nikole, iako i ono često zna da bude “prekidano” pričom samog autora, Janićija Popovića.

Ko je, dakle, Nikola Popović? Zemljoradnik iz Gračanice koji je još kao dečak postao domaćin porodice. Postao domaćin u najtežim ekonomskim uslovima za porodicu samu: “kada je imanje te poznate kosovske porodice tako reći propalo, a velika seoska zadruga se podelila na tri kuće”.⁸⁵⁵ To je bio i razlog što nije mogao da nastavi školovanje u Prizrenskoj bogosloviji i time nastavi porodičnu tradiciju – zapopi se. Kako je, međutim, bio otresit i hrabar to ga seljaci 1883. godine, a u njegovoj dvadeset i šestoj godini, biraju za kmeta koji će ih predstavljati pred turskim vlastima.

Nikolu Popovića veoma je uvažavao i konzul Nušić jer je na svakom koraku zračio novinama i bio sinonim novog koje neminovno raskida sa starim.

Zapisivanje njegovih sećanja Janićije je “počeo sredinom leta 1914. godine” da bi do Nikoline smrti, 15. aprila 1915. godine, i uspeo da ih pobeleži. Ali, kako ta kazivanja ipak nisu bila potpuna Janićije je ih kasnije deli u dva dela: prvi su činila onaj deo koji nije trebalo ni dopunjavati, ni proveravati, a drugi je ipak trebalo i proveriti i dopuniti. Prvu celinu Janićije je naslovio kao *Uspomene Nikole Popovića*, a drugi *Život Srba na Kosovu 1812 - 1912. godine*.

⁸⁵⁵ dr Vladimir Bovan, predgovor knjige *Život Srba na Kosovu 1812 - 1912.*, NIRO - Književne novine, Beograd, 1987, str. 5.

Naravno da je Janićije ta kazivanja oca Nikole kasnije morao i jezički, i stilski, i kompoziciono da doteruje te se u tom smislu on mora i prihvatiti kao njihov pisac. Rukopis je završen tek 1933. godine, da bi onda bio predat Srpskoj akademiji nauka u čijoj se arhivi i danas nalazi pod brojem 13.576.⁸⁵⁶

Sam Janićije Popović je rođen 21. novembra 1883. godine u Gračanici od oca Nikole i majke Stoje – poreklom od Samardžića iz sela Badovca. Kao učitelj je radio u Zlataru – selu u kopaoničkom srezu, Banjanu i Velesu. U Bogumilu je upoznao koleginicu Periju Anastasijević da bi potom zajedno prešli u Kumanovo gde se i uzimaju, pa Novo Selo kod Bujanovca, da bi se onda ponovo vratili u Kumanovo. Bila su to vrlo burna – ratna vremena. Pored stradanja na bojištima uveliko se umiralo i od bolesti. Janićijeva supruga Petrija umire 21. oktobra 1918. godine “od španske groznice”. “Da bi sačuvao uspomene deci na roditelje” Janićije beleži “sećanja na njegov i Petrijin život”. Ta nesećanja je naslovio imenom *Moj mladi život*. Kao učitelj Janićije je penzionisan 20. januara 1938. godine da bi preminuo 21. januara 1951.⁸⁵⁷ U delu knjige *umesto predgovora* Janićije Popović pojašnjava razloge koji su ga motivisali da pristupi pisanju ove knjige. Oni su toliko moćni i ubedljivi da bi bilo jako nezahvalno ne poći upravo od njih u potonjem praćenju samih događaja. Nezahvalno tim više što ove motive podvlači ne samo Janićije, no i njegov otac Nikola – koje sin bezrezervno prihvata:

„Ali, treba li danas, u punoj slobodi, zaboraviti svu tu prošlost i reći jednostavno: ‘Bilo je pa prošlo?’

‘Ja mislim da ne, jer, iako to nisu neki krupni događaji koji bi se mogli uneti u istoriju, ipak, i takvi kakvi su, zar ničemu ne bi mogli da posluže? Ako ne današnjici, šta znamo da neće sutrašnjici? No, ako to ne ostane zapisano, od koga će onda sutrašnjica doznati kako se nekada na Kosovu živelo? Tada saučesnici u toj borbi i patnji neće više biti među živima. A pokoljenja, ma i najbliža, jedva ako će znati što reći. I sasvim prirodno, jer: dok smo bili u ropstvu, bez knjiga i novina, mi smo duh naš osvežavali usmenim prepričavanjem svega onoga što nam je preko glave prešlo, dobro ili zlo. I tako se to prenosilo od oca na sina’.

‘Ali danas, kad su knjižare pune knjiga i novina, pre će otac sinu, đaku, reći: ‘Deder, sine, pročitaj mi nešto iz svoje knjige da čujem šta piše’, no što će sin oca upitati: ‘Kako si, babo, pod Turcima živeo i šta si

⁸⁵⁶ Detaljnije o njegovoj biografiji pogledati kod dr Vladimira Bovana, isto, str. 7, 8, 9, 10, 11. i 12.

⁸⁵⁷ Detaljnije o njegovoj biografiji pogledati kod Vladimira Bovana, isto, str. 7, 8, 9, 10, 11. i 12.

radio?’ I tako će knjiga i novine biti na površini, a naše usmeno prepričavanje, pre ili posle, sasvim će se ugasi i prošlost će se zaboraviti’.

‘Da se to ne bi desilo, treba ga zabeležiti. Ali, na žalost, ja ne videh, ne čuh, da se neko ovde time bavi. Stoga, sine, ako hoćeš, hajde da ja i ti ostavimo napisano bar ono što sami pouzdano znamo. A možemo i druge znance pripitati’.

‘Eto, sine, to je moja želja, i, ako mi je ostvariš, biće mi srce puno!’

Posle ovih očevih osećajnih reči ja se nisam mogao ustezati, ni braniti: ne mogu ili ne znam, već sam mu sinovski toplo uskliknuo: ‘Bravo, Bace, na ideji! Počecemo koliko još od sutra, pa makar da to napisano ostane samo zanašu kuću’...

Eto tako je pala ideja da napišem knjigu o životu i radu Srba na Kosovu pod Turcima.

On je posle pričao tečno i razgovetno, i hronološkim redom, a ja beležio. Ono, pak, što nije znao u detalje, rekao bi mi: ‘Ostavi mesto prazno pa docnije nađi dotično lice i ono će ti tačno kazati kako je bilo, pa posle i to unesi’. Tako sam postepeno popunio prazninu knjige. No, otac to nije dočekaao, jer je umro 15. aprila 1915. godine, ali me na samrti opomenuo: ‘Sine, ne zaboravi da popuniš one praznine u knjizi’.⁸⁵⁸

Već u uvodnom članku Nikola pojašnjava popovsko poreklo porodice Popović, podvlačeći da je Rista, rodnom iz Prizrena - čiji su preci “tamo došli iz Skadra”, bio njen prvi pop. Njega je na tom mestu nasledio sin, pop Milovan, a ovoga opet sin, pop Đorđe. To popstvo začeto je sredinom XVIII veka.

Posle pop Đorđa zapopio se njegov bratanac, Stevanov sin, pop Risto II koji se pobratimio sa Jašar - pašom.⁸⁵⁹

U 1. članku saznajemo da se Nikolin deda Tanasko zapopio odmah posle smrti popa Rista II, da bi se odmah posle toga zapopili i: Đorđe - sin popa Rista II i Nikolin otac Akso. Tri popa u kući podrazumevala su i ekonomsku snagu porodice:

“... u našoj kući je blago samo teklo: preko 300 ovaca, 150 koza, 10 -15 pari volova, preko 20 muznih krava i bivolica, čopor svinja i oko 50 konja i kobilica. A žita od svog imanja parohijanskog - vagonima! Pored velike zadruge imali smo i oko 20 slugu. Pa ipak je u kući bio savršen red, a sloga za primer. Gostoprimstvo već ‘kao u popovskoj kući’.”⁸⁶⁰

Po smrti popa Tanaska upravu je nad kućom preuzeo pop Đurđe koji je “prirodno inteligentan i znan” imao želju “da crkvi pribavi više

⁸⁵⁸ Janićije N. Popović, *Umesto pregovora*, u knjizi *Život Srba na Kosovu 1812 - 1912*, NIRO - Književne novine, Beograd, 1987, str. 16. i 17.

⁸⁵⁹ Janićije Popović, *Život Srba na Kosovu 1812 - 1912, Uspomene Nikole Popovića iz Gračanice na Kosovu, pod Turcima*, NIRO - Književne novine, Beograd, 1987, str. 27.

⁸⁶⁰ Isto, str. 20.

bogatstva” zbog čega jednog dana “smelo... odjezdi u Srbiju, i otud donese lep prilog u novcu”. Prošetao je on zbog toga i dužom i bio čak “i do Skadra” – gde od ruskog konzula dobi “sve potrebne knjige”.

Vlast je na ovo, naravno, nerado gledala pa skova protiv popa Đurđa neku lažnu krivicu da bi ga zatvorila. “Ali on... ne smatrajući se krivim, zatvoru pretpostavi hajdukovanje: uze pušku i odmetnu se od vlasti”.⁸⁶¹

Posle tog događaja domaćinstvo u kući i crkvi preuzima Nikolin otac, pop Aleksa. Kako umeđuvremenu pop Đurđe biva uhapšen to pop Akso bude doveden u poziciju da proda “sve živo” da bi mitom spasio brata. I oslobodio ga je bez suđenja, ali i materijalno “slomio” porodicu. Zbog svih nevolja pop Akso se prvog januara 1870. godine “razboleo od pluća i prebrinuo sve zemaljske brige”.

Kako je kuća ostala bez popa to je “ponovo počela da kao biljka leti bez vode”. Prijatelji zbog toga savetovahu popa Đurđa da ode do vladike Melentija, zamoli za oprost i “skine mu argos” – “pravo bogoslužjenja”. On, vođen željom da uveća svoje prihode, to i učini “ali upravu nad crkvom mu ne dade, već je predade crkvenoj školskoj opštini u Prištini”.⁸⁶² Bilo je to i vreme kada se kuća Popovića razdelila na “tri ognjišta, kada se “tri inokosne kuće osnovaše”: 1. kuća popa Đurđa, 2. Maksimova kuća i 3. kuća Nemanjine majke Srebre “sa tri sina i tri kćeri, snahom i unukom”. Upravo je ova deoba i bila razlog da im “ćaja – nadzornik Jašar – pašinih potomaka” oduzeo najbolje i najveće njive, jer nemaju volove da oru zemlju, a on neće “da trpi štetu” zbog njih.

Kako Nikolin brat Petar nije bio u stanju da vodi domaćinstvo to ga majka Srebra odeli i predloži kući da čuva “seoske tejac”, što je do tada bilo do sramote nezamislivo za porodicu Popović. Kako je i Nikolin brat Zaka – Zaharije krenuo u nadnicu to porodica ponovo stade na noge: “Od tog prihoda kupismo kravu sa teletom, sprasnu svinju i 20 ovaca. I osta nešto para za sitne domaće troškove. Divota i kakva radost!”⁸⁶³

Kako brat Zaharije te godine ode u Prizren da uči bogosloviju to Nikola osta “jedina muška glava u kući” – bilo mu je tek 16 godina.

U 12. članku već smo u 1877. godini kada je srpska vojska uz pomoć bratske ruske razbila tursku i zauzela Kuršumliju, Prokuplje, Niš, Leskovac i Gnjilane. Nada je, međutim, trajala kratko. Dok je Stevan sa srpskom vojskom otišao u Srbiju, Nikola i Petar su se vratili kući i “krili... se od vlasti sve dok, po mirovnom ugovoru, car ne dade opštu amnestiju”.

Vrlo je zanimljiv 15. članak u kome Nikola priča o tome koliko je teško osloboditi se preživelih običaja. Naime, proces prošnjje devojke bio je

⁸⁶¹ Isto, str. 35.

⁸⁶² Isto, str. 38.

⁸⁶³ Isto, str. 43.

toliko složen, pa i surov čak,⁸⁶⁴ da je on odlučio da sve to jednom i zauvek prekine. Devojsku je, pre svega, zaprosio sam – što je do tada bilo nezamislivo. Evo kako je to objasnio Ristu – ocu Stoje Samardžić iz Badovca koju je prosio, i njegovoj braći Zaku, Vasu i Marku:

“Ja dete viš nisam: zreo sam momak. Kod moje kuće, iako imam starijeg brata, ja sam domaćin. To ste svakako čuli, daleko nismo. I u selu se moja reč sluša i poštuje. A možda ste i čuli da me je selo dva puta nudilo da budem kmet. Kad sve to mogu i sramota nije, zašto da ne mogu, i zašto da je sramota sam sebi devojku da prosim? Eto, kažite i sami: da li je bolje da se preko drugoga raspitujete ko sam i šta sam, ili ovako što sam sam došao? Evo, u kući sam vam, gledate me i čuli ste me. Ako vam se dopadam: dobro jes, i stvar gotova. Ali barem pošteno i kratko, i da se preko navodadžija ne varamo na dugačko, te ne znam: ‘dođi druge nedelje’, te ne znam: ‘da pitamo zeta, sestru jedinajku, ili tetku’, i šta još ne. Ama će da kažete: ‘Svet će da nam se nasmeje’. Ako, neka se smeje. Barem će se smejati za dobro i pošteno. Eto, meni su se smejali što kosu šišam kratko, pa-a? Danas je već puno takvih ošišanih. Smejali mi se i za mnogo drugo šta, ali danas i oni to isto rade, jer ćoravi nisu, vide da je tako bolje i prihvatili su. Prihvatiće i ovo, a prihvatiće još i mnoge druge stvari koje su bolje i praktičnije, i za narod korisnije, jer narod nije glup, ali je neuk i nema od koga da ‘vidi šaru’. Zato, ko god zna bolje: treba da mu pokažete i prednjačite. To je i od Boga sevap“.⁸⁶⁵

Još veći iskorak Nikola je napravio na svadbi – koju prati u 17. članku – kada odbija da gađa najlepšu devoku jabukom sa rastojanja od samo tri koraka, nevestu – Stojku da udari štapom preko leđa – na putu do kuće, a kod nje i pesnicom po glavi.⁸⁶⁶

Vrlo je interesantno pogledati i 20. glavu u kojoj Nikola pojašnjava kako je 1. marta 1833. godine postao kmet – tako što je smenio Nedeljka Sekulića posle dvadesetogodišnjeg kmetstva. Nezavisno od dužine citata mi ipak nalazimo da ga treba predočiti i u samom radu jer na najbolji način pokazuje karaktere ljudi i toga vremena i te sredine:

“Najposle kad niko ne hte da se primi, selo se onda i opet snishodljivo obrati Nedeljku: ‘Kad si toliko godina, čiča Nedeljko, teglio selski jaram, ajde pregori još i ovu nesreću (urfije)’.

Sve dovde i Nedeljko je ćutao i posmatrao, ali se i zadovoljno smeškao: bilo mu je milo što se ne nađe ‘muško’ da ga zameni. A kad ga skoliše da se i opet primi, on beše tvrdo ubeđen, da mu je kmetstvo u džepu, no ipak htede da se još malo tvrdo nećka, a oni da ga mole, pa

⁸⁶⁴ Isto, str. 58. (Detaljnije o tome pogledati u celom ovom članku.)

⁸⁶⁵ Detaljnije pogledati ceo 17. članak.

⁸⁶⁶ Detaljnije pogledati u 17. članku.

malo i mene 'zakači', jer ja to veče ni reč ne progovorih, a i selo me beše zaboravilo, premda me je još kao golobradog i oženjenog njemu suprodstavilo i odredilo za rivala i naslednika.

O, kako je onda bilo Nedeljku krivo i teško: da mu jedno 'dete' izvadi mur iz džepa! Da sam pristao – to bi ga snašlo. No iako nisam tada pristao, samom kandidacijom 'ispao sam mu iz srca'. Posle me je nerado gledao i prezao od mene. A jednom je rekao u poverenju: 'Smo Nikola može da mi ispeče kolač, jer, Bože me prosti, to nije čovek kao čovek, on ti je živi đavo...! Tako mlad i svakoga ti vruga zna! Eto, šta sve novo ne unese u selo! Mi ga zato grdismo i ismejavasmo, a on se smejaše i mi posle sve to njegovo primismo! A onaj njegov pusti jezik: za čas te obrlati! Kažem ti: vrag pa ništa!'

A baš tav 'vrag' to veče usta ne otvori, ni selo se na me ne seti. To Nedeljka prevari te pomisli: da sa, možda, izgubio 'intibar' u selu, ili da me je strah od prekog suda.

Verujući u to, on se sasvim spokojno očeša o mene i selu ironično reče: 'Ama, ljudi Božji, zar je selo spalo samo na mene? Ima i drugih pametnih. Eto, da rekнем, Nikola Popović, njega ste nudili još kao bečara, sad mu baš priliči: oženjen je i domaćin kuće, pa zašto ga ne izaberete?'

Dok je to Nedeljko govorio, na ustima mu je lebdeo ironičan osmeh pobednika. Da li je još ko primetio, ne znam, ali ja sam njegovu žaoku osetio i nameru prozreo. Tad je u meni zadrhtalo mojih 27 godina starosti! Rukom sam kapu malo nakrivio, i u sebi progundao: 'E, stan', počekaj malo, čiča Nedeljko, sad ćeš videti tvog 'belog boga' – pa sam se progurao u prvi red, baš prema njemu. Tad nastaje tajac... Ja ga brzo prekinuh i rekoх mirno i učtivo: 'Čast i poštovanje čiča Nedeljko, tvojim godinama i dvadesetogodišnjem kmetstvu, ali nemoj misliti da te nisam razumeo šta si hteo kad si me spomenuo'. Na ove poslednje reči seljani načuljiše uši i gledahu čas u mene čas u njega, očekujući 'boj' starca sa mladićem.

Ja sam produžio: 'Ti si, čiča Nedeljko, mislio da ćeš jednim metkom imati dva pogotka: sebi kmetstvo, a druge pod noge! Jes, jes, tako bi bi i bilo da ti umede do kraja da ćutiš, kao što si isprva ćutao. Ali ti 'neko' (mesto đavo) ne daje mira dok se i o mene ne očeša. Svakako si mislio da sam i ja neka kukavica, kao... – i tu sam za trenutak stao i rečenicu prekinuo. A posle nastavio: 'Video sam dobro kako si se u duši nasmejao kad svi kmetstvo odbiše. To zadovoljstvo si hteo i od mene, zato si me i kandidovao. Ali, ne, čiča, ne! Nisam ja to dete! Istina, ja se neću nametati i moliti, ali ako selo jednodušno rekne: 'Ajde!' – ja ustuknuti neću, i poslužiću ga muški predano'.

Tu sam sato, a selo prenese pogled na Nedeljka. On, pak, razgolićen i dobro uštinut, i još pod teretom ljubopitljivog pogleda zbora, nađe se

nebrano grožđe!' Da mu to beše rekao neko drugi, on bi iz platke izašao jednim ostrim: 'Šta ti znaš, bre!' Ovaj bi posle tuc - muc i savio bi rep. Već to sa mnom nije mogao, jer bih ga presekao jezikom da mu se i uši puše! Znao je on to dobro. Ali ipak ne hte odmah da položi oružje i stoga mi, kao s nekom bagatelom, reče: 'Ti si, dete, čini mi se sanjao, jer ja niti pomislih, niti rekoh ti!'

- Jes, kad ti na duši ne bih video i na licu čitao... rekoh osmehom, a iz grpe zbora stiže šapat:

- Vala mu dobro skresa! Junački mu reče! Alal mu vera!

Nedeljko to ču, vide i oseti da mu se stolica klimata! Pa da ne bi pao grubo, on spusti durbin, smekša i sa osmehom reče mi 'prijateljski': 'Bogami, dete, ja ti istinski kažem: evo, bidni ti kmet'.⁸⁶⁷

35. 1. Od spašavanja od zuluma do oslobođenja

U jednom "nadmudrivanju" ili začikavanju u kafani, leta 1884. godine, na komentar jednog od prolaznika Turčina da: "Nema cara preko našeg cara... Naš car je sveto lice, prorokov namesnik", Petar mu "kresnu u brk": "Budalo, kakav svetac, kakve trice! Čovek koji ima preko 300 žena ne može biti svetac. To je razvratnik, bludnik!"⁸⁶⁸

Kako Turčin za ovo optuži u Prištini Petra pred vlastima to on nije imao drugog izbora do da beži u Srbiju:

„Potresen, i sa suzama u očima, bacio je pogled na dete u kolevcu, pognuo glavu i pošao. Na tri - četiri koraka okrenuo se i ponizno rekao: 'Molim te, Jelena, idi i kaži brat Nikoli da ga u janu čeka zaptija koji je došao mene da uhapsi'.

Kad je to rekao, pustio je korak i za čas je prešao voćnjak, i baštu, njivu s kukuruzom, izbio na breg i, za malo, šuma ga sakrila.

Jelena ga dotle sve očima pratila, jektala i suze lila. A kad ga je izgubila iz vida: zakukala je glasno kao da joj je neko bio na odru".⁸⁶⁹

U bekstvu mu je pomogao i Nikola.⁸⁷⁰ U Srbiji je Petar ostao nepune četiri godine - vratio se tek kad je u Prištini bio ukinut vojni sud:

„Tada je vojni sud u Prištini već bio ukinut. Petrov prestup je zaboravljen i vlast ga više nije tražila. Dakle, sve je bilo promenjeno nabolje. Pa i on sam, postao drugi čovek, domaćin i bez poroka. S parama što je tamo zaštedeo kupio je par dobrih volova, dve muzne krave, sprasnu

⁸⁶⁷ Isto, str. 69. i 70.

⁸⁶⁸ Isto, str. 75.

⁸⁶⁹ Isto, str. 75.

⁸⁷⁰ Detaljnije pogledati 23. članak.

svinju, kola i druge potrebe. I prionuo na rad. A u slobodne časove Sv. pismo nije ispuštao iz ruke, čitao ga, pa i drugima pričao”.⁸⁷¹

Bilo je to već vreme kad Srbija u Prištini otvara konzulat, novembra meseca 1889. godine i kada na to mesto prvo dolazi Luka Marinković. U 24. članku autor prati okolnosti u kojima konzulat radi:

“O, koliko to beše radostan dan za Srbe na Kosovu, i koliko se nada na ovome osnivalo! Ali utoliko se više i mržnja Turaka povećavala prema svemu srpskome. Oni čak smatrahu da je za njih sramno da jedan ćaurin, i sa šapkom na glavi, bude među nama! Stoga su se od prvog dana počeli da bune i dogovarali se da svi listom ustanu: konzulat napadnu, konzula ubiju i zgradu sruše. Ali, mutaserif Hasuf – paša spreči, bojao se revolta Srbije, Evrope, a možda i rata. I stoga je stalno pred vratima stajala policija. E sad idi, pa neka koji Srbin uđe u konzulat! Tako je konzul bio u zatvoru. Od viđenih građana mogao je neko i ući, ali samo kroz kuću Koče Karakuševića, koja je bila uza sami konzulat u ulici *Divan jol*, i to sa velikim strahom, jer Koča je zbog toga, malo posle, platio i glavom...”.⁸⁷²

Da bi to stanje olakšao konzul uzima Petra Popovića za stalnog poverenika. No, Luka je već 19. juna 1890. godine ubijen „nasred čaršije“. Zamenio ga je Todor Stanković koji je takođe „Petra zadržao za stalnog poverenika“ – koji je opet zbog uspešnosti obavljanja svog posla u nekim okolnostima morao da se pravi i ludim.⁸⁷³ No, često mu nije pomagalo ni to – u vreme Nušićevog konzulstva ponovo je morao da beži u Srbiju.⁸⁷⁴

Za celo to vreme Popovići su bili i učitelji u Gračanici – Josif od 1882 – 1891. – kada odlazi u Beograd da završi “godišnji pedagoški kurs”. Za to vreme ga je menjao „učitelja A. T.“ koji „nije bio dovoljno školovan“. Ali, kako Josif umeđuvremenu upoznaje koleginicu Maru to sa njom odlazi u Mitrovicu, a u Gračanicu dolazi Josif Bradić iz Skoplja koji odmah dođe u sukob sa popom Dimitrijem Ivićem zbog čega ga Nušić zameni Trpkom Stanojevićem iz Tetova.⁸⁷⁵

Vreme od 16. avgusta 1893. – 17. januara 1894. godine Niloka Popović i Blagoje Jović – trgovac iz Prištine proveli su u Austro – Ugarskoj gde ih je poslalo Ministarstvo unutrašnjih dela Kraljevine Srbije. U tom periodu su obišli: Srem, Banat, Bačku, Budim, Peštu, Istru sa Trstom, Dalmaciju i Slavoniju. Pomoć za braću sa Kosova koju su na putu prikupili prebacivala je „800 napoleona u zlatu“.⁸⁷⁶

⁸⁷¹ Isto, str. 82.

⁸⁷² Isto, str. 84.

⁸⁷³ Pogledati 26. članak.

⁸⁷⁴ Pogledato 30. članak.

⁸⁷⁵ Detaljnije pogledati 22, 34. i 35. članak.

⁸⁷⁶ Pogledati pažljivije pismo (u 36. članku) koje je Nikola Popović uputio ženi i deci 14. decembra 1893. godine. Pismo je upućeno “preko konzula Nušića”, isto, str. 99. i 100.

U 38. članku Nikola nam predstavlja proces poarnaućenja srpskih sela – u konkretnom slučaju reč je o selu Badovcu:

„Nije prošlo ni godina, a aga u Badovac doselio još dve arnautske porodice. On za njih nije imao ni dvorište ni suvišnih njiva. Naselio ih je na seosku utrinu kraj srpskih kuća, a njive im dao one koje je prethodno oduzeo od Srba čifčija. I tako su u Badovcu nikle tri arnautske kuće, tri zmije otrovnice, jer niko od Srba nije mogao proći pored njihovih vrata a da mu deca, žena pa i ljudi ne doviknu: 'A, fi, biri, fiju!' (a, more, svinjska svinjo!). Ako srpski pas na njih zalaje oni ga ubiju. Kad se, pak, zajuri na Srbina, Srbin ga ne sme udariti ni štapom ni kamenom. Jednog dana njihov pas ujede dete Marka Samardžića. Marko psu slomi nogu stupcem. Kuku more majko, kad svi Arnauti potrčaše Markovoj kući: žene i deca se pozatvaraše po tremovima, a Marko kao zec pobeže uz dečki potok, u šumu. Ostali Srbi priskočiše i umoliše ih: da im Marko plati psa. Koštao ga je kao i najbolji vo!“⁸⁷⁷

Kako je postupak u prošnji devojke bio toliko komplikovan, složen i skup to „srpski kmetovi našega sela“ u manastiru kod popa Zake donesu odluku u devet tačaka da se on krajnje pojednostavi i primeri mogućnostima. Kao i sve kod Srba i ta je odluka u prvi mah primljena podrugljivo da bi tokom vremena ipak u narodu zaživela:

„Kad ovo beše saopšteno narodu, Bože, koliko nastu uke i buke! Nema kmeta u selu na koga ne osuše paljbu grdnom, kletvom i psokom! A na mene, pak, čitav kojamet raspisaše: 'Kamen da ga bije, Popovče! ,Oće on da bide sajbija na moje dete i da mi on zapoveda koliko para smem ili ne smem da uzmem od prijatelja. Oću g... da ga poslušaj!' Tako žene, a ljudi se nasmejaše: 'Naši kmetovi nisu imali drugu rabotu pa mlatili praznu slamu!' Neki se čak i isprsiše: ',Ja sam gazda na moju ćerku!' A treći: 'Na moju kesu samo ja sam gospodar!' I tako mnogi produžiše da za devojku daju i uzimaju po staroj navici.

Jedan od toh beše i stari Veselin Cvejić iz našeg sela, Gračanice. On imadaše isprošenu devojku za mlađeg sina i dade para i dar više no što rečena pravila propisaše. To nije učinio iz prostote i nepoštovanja 'pravila' jer beše bistar, vredan, razuman i veoma cenjen domaćin i moj verni prijatelj, ali, eto, ali nije mogao da odoli prkosno tražnji oca devojke pa, pomisleći da se to neće doznati i proći bez posledica, prevari se i pogreši. No, po nesreći, još on snaju u kuću ne dovede, a stariji mu sin, 'poteže pa se ispruži'.

Zove našeg popa Kostu da mu sina opoje i zakopa. A pop njemu: 'Dok ti pretelj pare ne vrati i obojica kaznu ne platite opela nema'.

⁸⁷⁷ Isto, str. 103. i 104.

Oće bit, neće bit, sin dva dana mimo sveta u kući na zemlji leži! Tad Veselin jauknu: 'Ej, do Boga, što mi pretelj uze obraz i posrami! Naposletku trk i u Dobrotin za pretelja i njemu aman za aman! Sažali se pretelj, i pred popom vrati pare Veselinu. Još pridadoše i kaznu za crkvu pa i kletvu da to više neće da čine. Tek tada đaci mu sinu zapevaše: 'Svjati Bože!''⁸⁷⁸

U 44. članku Nikola Popović registruje da je 27. avgusta 1895. godine, posle 43 godine upravljanja nahijom, umro vladika Melentije – Grk po narodnosti. Koliko je napora trebalo da ga na tom mestu zameni Srbin Dionisije Petrović najbolje se da videti iz citata koji sledi:

„Konzul Nušić se tada dade na posao punom parom. Preko učitelja i sveštenika bodrio je i učio narod šta i kako treba da preduzme da se do cilja dođe. Davao je i koncepte za jednoobrazne molbe za patrijarha u Carigradu. Te molbe su poticale iz svih varoši, a potpisivali su ih i svi kmetovi i ulidže sa sela dotične varoši (i ja kao kmet Gračanice). Partijarh je na svaku molbu ljubazno odgovarao, ali i odugovlačio sa postavljenjem. Narod je u tome gledao grčko lukavstvo. I da ne bi bilo iznenađenja: mesto Srbina da postavi Grka, narod posla i deputate u Carigrad, da i usmeno zahtevaju da se narodna želja ispuni. Ti deputati behu: za Kosovo Stevan hadži Arsić iz Prištine; za Prizrensku okolinu, hadži Petar Mirčević, iz Prizrena; za Pečki okolinu hadži Živko Šantrić iz Peći, za Pljevaljsku – Mihailo Bajić, za Prijepoljsku prota Vukajlo Popović; i za Seničku prota Cerović, iz Senice. Deputati su tamo angažovali i srpskog poslanika Vladana Đorđevića, pa i ruskog ambasadora. Pa i pored toga, Patrijaršija je otezala. No kad ova pomenuta dvojica preduzeše korak i lično kod samog cara Abdul Hamida, Patrijaršija kleknu na kolena: 8. januara 1896. g. za vladiku izabra Srbina Dionisija Petrovića, rodnom iz Bosne“.⁸⁷⁹

U 46. članku Nikola prati pojavu po kojoj je kačake i hajduke podržavala i sama turska vlast. U tome je naročito prednjačio muftija Hadži Mustafa Ramadanović. Evo šta je on u svom selamluku – pozdravu govori pred “mnogo Arnauta”:

- Zapovest je od cara, rekao je muftija, da svakog viđenog Srbina ubijete, ali tajno, bez svedoka kaurina. Ako bi, pak, neko od vas bio sudu optužen po sumnji, ne bojte se, ja ću uvek na sudu posvedočiti da je taj optuženi bio toga dana kod mene u goste.

Kad je tako, dakle 'car naredio', zašto onda Turci i Arnauti da ne besne? Od svih tih Dilja Isenović⁸⁸⁰ iz Mramora beše najbesniji i najmoćniji. On je ponekad vodio i po 20 drugova. Stizao je i do dna Kosova i na sve

⁸⁷⁸ Isto, str. 115.

⁸⁷⁹ Isto, str. 116.

⁸⁸⁰ Za njega je sama bila pobegla Jelena, sestra sirotog Niška iz Gračanice, poturčila se i nazvala Alima.

strane pljačkao. Žalbe i protesti Srba nizali su se svakim danom. Vlast naposljetku posla za njim poturu: čauša jednog sa 10 - 15 zaptija. Čauš se čašćaše i gošćevaše po srpskim selima, a dilja i dalje teraše svoje. Tako prođe godinu, dve i treća nastupi. A kad Dilja pljačkom napuni ćemer zlata oko sebe, i 'slava' mu se prenese među Arnautima do na kraj Drenice, Laba i Kačanika, njemu se onda prohte da bude carski čovek: Čauš!"⁸⁸¹

Primereno tom njegovom besnilu Nikola je morao da napravi vrlo precizan plan kako bi ga uklonio - što mu je na kraju i pošlo za rukom. U tom smislu i sugerišemo da se ovaj članak pažljivije pročita - mi citatom predočavamo samo epilog:

"Da li me Dilja zбоqа slepo poslušao, ili ga i sama njegova želja nagnala, to ne znam, on je odmah družinu raspustio, a zadržao samo dvojicu za koje je mislio da su mu najverniji. Međutim, baš od te dvojice jedan je *Uka*, takođe iz Mramora, bio je potplaćen od konzula Stankovića (preko poverenika Turčina), da Dulju ubije. Raspuštanjem družine njemu je posao bio olakšan. Tako su prvu noć u šumi ostali njih trojica: Uka je Dilji, na spavanju, razmrskao glavu sa dva martinska metka!

Kosovom je tada sa olakšanjem na duši odjeknuo glas: 'Poginuo Dilja kačak!"⁸⁸²

Kako njega zameni Rašit iz Žegovca to Nikola i protiv njega sprovede odgovarajuću strategiju.⁸⁸³

Vrlo je zanimljiv 50. članak koji prati svadbu Dana - sina Stevana Đekina iz Gračanice pošto je isprosio Grozdu iz Alaša. U trenutcima kada je svadba uveliko bila u pripremi Stevan dobije poruku od nekog Arnautina:

"Naposletku, dan svadbe bio je određen: u nedelju po Đurđevu dne, Stevan se uveliko spremao jer je mislio da na svadbu pozove celo selo. I rodbini iz drugih sela počeo da nosi 'zdravicu' (pogača i flaša vina), da 'zapovedaju na radost' (da dođu na svadbu). Ali mu u to došao glas iz Alaša. Ne od 'pretlja', već od nekog Arnautina. On mu poručio: 'Nemoj, Stevane, da se varaš svatove da dovodiš, jer devojka je moja i ja ti je živ dati neću. Ako li me, pak, ne poslušаш, ti onda povedi što više svatova. Da bar bude što više i mrše'. Sa porukom poslao i metak martinski".⁸⁸⁴

Stevan, naravno, nije odustao. Uostalom, evo kako se sve to završilo:

"Svatova je bilo preko stotinu i svi do zuba naoružani. Ko nije imao svoje oružje, pozajmio je od Arnauta u Ajvaliji ili u Badovcu, jer su oni svoje oružje davali Srbima za svadbu pod najam: za argate ili novac, po potrebi...

⁸⁸¹ Isto, str. 120.

⁸⁸² Isto, str. 127.

⁸⁸³ Pogledati 49. članak.

⁸⁸⁴ Isto, str. 139.

Kad su svatovi pošli oni su mladu i mladoženju, oboje na konjima, stavili u sredinu i oko njih načinili krug. Puške su dražali 'na gotovs'.

Drugom prilikom bi puške na požod samo grmele, i goč zaglušavao, ovoga reda se pošlo bez ijedne puške, a goč je lupao kao od bede.

Mlada i mladoženja su u običnim prilikama jahali na konju uspravno i ponosito, a ovoga reda pognuto i sa drhranjem srca! I sve to samo za to da 'psi' ne bi rekli: 'Eto, raja nam prkosi!' I kavgu zbog toga ne podenu.

Na kraju sela vojvoda je podelio svatove u tri grupe: prva je pošla napred kao izvidnica; za njom druga grupa sa mladom i mladoženjom u sredini; treća grupa je bila i srčanija i vojvoda među njima. Ona je služila kao zaštita pozadine.

Dok su se svatovi na kraj sela raspoređivali ovako, Arnauti su ih samo posmatrali i smesta se nisu micali, jer su se držli reči strašnog Sadik Alača. Ali su gundali i psovali kaursku majku. A kad je i zaštita napustila seosku ulicu i istupila na polje, Arnauti su žurno poustajali i gotovo trkom pošli za njima. No kada su stigli na kraj sela, pozadina je žurnim korakom već odmakla podosta i u strelce se rasturila preko njiva. Kad su Arnauti to videli, glasno su diviknuli: 'A majku vi kaursku!' I ispalili su plotun na zaštitnicu. Potom su pošli za njom pucajući. Svatovi su na pucanj odgovorili pucnjem i grabili napred. Tako sve do Lipljanskog mosta na Sitnici. Tu su Arnauti stali i dalje ih nisu gonili, jer tu se svršavao atar sela Alača, a na puškomet odatle bilo je srpsko selo Lipljan, koje je, čuvši tolike puške da grme, izašlo van sela na drum prema mostu. I da su Arnauti prošli most, Lipljančani bi trkom dograbili svoje puške i svatovima bi priskočili u pomoć. Srećom, krv nije prostuta".⁸⁸⁵

Od arnautskih zulumčara Nikola Popović pominje još Man Pepića iz Businja u 52. članku, Sulja Prekupca iz Ajvalije u 53. članku i pre svih muftiju Hadži Ramadanovića iz 54. članka.

Teško stanje Srna na Kosovu Nikola prati i za vreme konzula Sveta Simića koji je 1899. godine zamenio Todora Stankovića - u 60. članku. U tom smislu on ga pominje kao prvog koji je "došao na misao da se srpski narod pod Turcima naoruža". Toj ideji energično se suprodstavio upravo Nikola Popović:

"Ovo izazva čuđenje i kod konzula i kod ostalih, jer, zar ja, poznati patriota da kažem 'Ne?!'. I svi upreše začuđen i ljubopitljiv pogled u mene. Ja sam se tad nasmejao njihovoj radoznanosti i rekao sam: 'Ne kažem, braćo, da se narod ne naoruža. I ja sam za to, možda i više nego vi. Ali se ne slažem s tim da se puške prenose iz Srbije! Pre svega to ni u kom slučaju ne može ostati tajna. Na stranu to što će posle između Srbije i

⁸⁸⁵ Isto, str. 140, 155. i 145.

Turske nastati zategnuti odnosi. To već nije naše da o tome razgovaramo. Ali je naša sveta dužnost da povedemo računa o posledicama toga. Zna li šta znači: 'Puške iz Srbije'. To je vrlo krupan glas! Biće to pravi bauk za vlast i Arnoute. Ali se oni time neće zaplašiti, naprotiv, još više će se razbesniti. A nas Srba je i te kako šaka jada, i sve čifčije, zavisni od aga. Još i na ravnici, bez šuma i zaklona. Arnauti će nas posle s pravom ubijati kao zečeve, a vlast nas štititi neće. Ona i sad to čini slabo, ali posle ne bi nikako. Pa i age se mogu dogovoriti i sve nas sa čiflika isterati i Arnoute naseliti! Mi to ne smemo dopustiti, jer Kosovo ne sme da ostane bez ijedne srpske glave. Na osnovu čega bi posle Srbija tražila Kosovo, kolevku naše dedovine?! Ne! Tako nešto ne smemo da dopustimo. I eto, iz tog razloga ja sam protivan donošenju oružja iz Srbije, a ne i naoružanju. Naoružanje se može i na drugi način izvršiti, ali, barem, bez larme i galame, i bez bauka.

- Na koji?, upita me konzul ljubopitljivo.

- Verlo prosto, rekoh. Ovde u Turskoj, puške se mogu kupiti gde god hoćete i kakve god želite, jer i u samoj Prištini ima već i toliko radnji gde se prave i prodaju puške. I zato ja predlažem: da Srbija, umesto pušaka da narodu novac. Naravno, ako ga ima i može dati. Tim parama svako bi za sebe kupio po pušku, ili više, prema broju čeljadi odraslih. Vlast za to ne bi doznala. Pa i da dozna i pretres izvrši, našla bi puške turskog porekla, ništa ne bi rekla, i ostavila bi narod na miru, a onako kao vi predlažete, vlast bi pomislila da Srbija sprema ustanak. Ako je Srbija za to spremna, da sa Turskom zarati, onda: neka je sa srećom, dajte što više pušaka! Ali ako nije, posledice toga možete i sami da zamislite. Eto, to je moje mišljenje i moj predlog. Na tome i ostajem".⁸⁸⁶

Događaji su pokazali da je Nikola bio u pravu:

„Puške za Kolašin prenosio je Uroš Kostić, iz sela Rudine, a za Kosovo i Podrinje Sima Jerinac iz Lapljeg Sela.

Kolašin se već bio naoružao, Podrinja tek što je bila početa, a za Kosovo još ni jedna nije bila doneta, a Turci i vlast već doznadoše za to. Čak i jedan tovar pušaka uhvatiše i zapleniše u selu Ugljare, nedaleko od Prištine. Odmah o tome puče glas duž celog Kosova! Vlast posta budnija, a Turci i Arnauti da nas pojedju očima!

Zafir Nikolić na vrat na nos pobeže u Srbiju, a posle i porodicu prebaci. Tako isto i pop Vukajlo. A Sima Jerinac skupi glavu kao i željka i napravi se manji od mahovoga zrna, a živeo je za neko vreme kao i osuđeni na smrt do streljanja. Srećom, niko ga ne odade, i on prođe bez kazne.

⁸⁸⁶ Isto, str. 168. i 169.

Posle nekog vremena Iso Boljetinac sa Arnautima samovlasno opkoli Kolašin, u pomoć mu dođe i carska vojska, te ceo Kolašin razoružaše uz strašni i nečuveni teror!

Eto, to je bio rezultat prvog naoružavanja puškama iz Srbije. Pokušalo se i opet, i o tome će biti reči malo docnije. A da su mene poslušali: od svega toga ne bi bilo ništa, i narod bi bio naoružan”.⁸⁸⁷

U 62. članku Nikola konstatuje da je idealne konzule – Luku Marinkovića, Todora Stankovića, Branislava Nušića i Sveta Simića – zamenio Simo Avramović – koga je podržavala kraqica Draga, a koji je u suštini bio sinonim raspuštenosti i „ženskaroša“. U Reči, „sušta suprotnost svima dosadašnjim konzulima“ koji se u tom kontekstu idealno slagao sa vladikom Nićiforom. Upravo su kao takvi, između ostalog, proterali i najbolje učitelje sa ovog prostora: Mitra Šešliju iz Bosne, Damjana Prlenčetrovića i Sima Grujića sa Kosova i Danila Katića iz Gnjilana. Istu sudbinu doživeo je i protojerej Stanojlo Rašić iz Dobrotina. Simo Avramović nije prezao čak ni od fizičkog maltretirawa seljaka.⁸⁸⁸

U 67. članku Nikola Popović prati novi pokušaj naoružavanja Srba, na isti način kao što je to bilo i prvi put – način protiv koga je on bio i sada. Ovoga puta Turci su se posebno usmerili na Gračanicu:

“Turci su vazda podozrevali na Gračanicu i verovali 'da svaki đavo izađe najpre odatle', pa su i sad verovali da prenos oružja potiče iz Gračanice. Da tako misle navodilo ih je to što je selo čisto srpsko, što je tu manastir i svet dolazi sa sviju strana. Pa, ko vele, tu se stvara dogovor! A ono jest da je Gračanica uvek vodila prvu reč među seljacima. I da bi tome stali na put, miftija Ramadanović koji je već poznat po zlu, održao je dogovor sa svima agama koji su u Gračanici imali čifluke. Na tome zboru su dokonali da svaki aga odagna svoje čifčije Srbe i na njihovo mesto doseli Arnaute. To najpre učini muftija, za njim i ostali. I tako za godinu dana u Gračanici se naseli 20 kuća Arnauta”.⁸⁸⁹

Koliko su običaji na Kosovu bili 'kruti', pre svega kod Arbanaša, Nikola nam najbolje predočava u 70. članku kad nam predočava kako je njegov bratanac Filip – Petrov sin, 'presekao' put između Rama iz Gračanice i njegove supruge!? 'Prekršaj' je bio takav da je Filip već "sutradan vozom krenuo za Srbiju". Prisetimo se tog detalja:

“Jednog dana s proleća 1908. godine, naš Filip, sin moga brata Petra, beše otišao u Smonice da seje kukuruz. Pored njive je vodio put od Gračanice za Badovac i dalje uz reku im Lisuru za Gnjilane. Predveče kad napusti rad, prekrstio se i reče: 'Nek Bog da birićet!' pa volove potera da

⁸⁸⁷ Isto, str. 169.

⁸⁸⁸ Detaljnije pogledati 62. članak.

⁸⁸⁹ Isto, str. 183.

na put izađe. Putem je išao Rama iz Badovca i s njim njegova žena, naravno 'zabuljena'. Ona je išla 15 - 20 koraka za njim. Tako je bio običaj kod nji, Arnauta. Filip na put izađe baš između njih dvoje, i tako je ženi 'presekao put', odvojio je od muža, a to nije smeo da učini. Trebalo je da sačeka dok žena prođe, jer u prolazu razdvojiti ženu od muža kod Arnauta je značilo: 'Prkositi mužu!' Takva uvreda se plaćala krvlju. Ali Filip za to nije znao, jer je bio još 'detićar', neiskusni, inače se ne bi ogrešio i život doveo u pitanje. Ipak je bio srećan što to Rama odmah nije video, jer je išao napred i nije se okretao ka ženi. To Arnauti ne čine. On zna da žena mora ići za njim, a zna i to da joj se ne sme put preseći, niti je osloviti, pošto žena nije smela ma s kim da govori putem. I stoga našta se okretati? To je čak bilo i sramota! Pa i ženu bi time uvredio, jer bi izgledalo kao da nema poverenja u nju. Za to on Filipa nije video, i da je žena oćutala, prošlo bi se bez posledica. Ali, ona kučka, nije oćutala. Požurila i muža stigla, i prekorola ga: 'Kakav si ti muž da mi kaurin preseče put?! To je Ramu ljuto razbesnelo. I da se Filip ne beše prilično udaljio i gotovo ušao u selo, Rama bi ga odmah tu na mestu ubio iz puške, jer je imao i revolver o pojasu i drugu pušku o ramenu. Ali pošto je bio udaljen, on mu samo doviknu: 'O, Filipe, bre, nisam znao da si toliki junak, da mi ženi put presečeš! E pa, dobro, bre sinko, drži se! Od danas nema više mesta na zamlji za nas dvojicu, nego: ti ili ja!'⁸⁹⁰

Pošto pokušaji izmirenja nisu uspeli⁸⁹¹ Filip je morao da beži:

„Filip sutradan vozom krenu za Srbiju...“.⁸⁹²

U 71. članku Nikola Popović prati proces konstituisanja organizacije pod imenom Organizacija srpskog naroda u Otomanskoj Carevini nakon što je „jula meseca 1908. godine sultan Abdul Hamid... proglasio hurijet, tj. ustav sa podjednakim pravima svih nacija u Turskoj“:

„Glavni odbor je bio sastavljen od 12 poslanika, izabranih na Skupštini. Zvanje je bilo počasno i besplatno.

Glavni odbor se sam delio na 4 oblasti odbora: a) Oblasni odbor Organizacije srpskog naroda za Raško - prizrensku eparhiju (sedište u Prištini); b) Oblasni odbor za Skopsku eparhiju (sedište u Skoplju); v) Oblasni odbor za Bitoljski vilajet (sedište u Bitolju) i g) Oblasni odbor za Solunski vilajet (sedište u Solunu).

Svaki oblasni odbor imao je po tri člana, koji su morali stanovati u sedištu Odbora. Oblasni odbor je sam sebi birao predsednika i sekretara iz svoje sredine. Predsednik Oblasnog odbora u Skoplju u isto vreme je bio i predsednik Glavnog odbora. Takođe i sekretar. Glavni odbor, kao i Oblasni,

⁸⁹⁰ Isto, str. 187.

⁸⁹¹ Detaljnije pogledati 70. članak.

⁸⁹² Isto, str. 190.

radili su neprekidno do isteka mandata. Dužnost Oblasnih odbora bila je da se staraju o tačnom izvršenju opštinske uredbe, da vrši organizaciju, da djeluje na podizanju, unapređenju i čuvanju svih narodnih ustanova u njihovim oblastima. Dužnosti Glavnog odbora bile su; da saziva i odlaže skupštinu; da sprema predloge za skupštinu; da izvršuje odluke skupštinske; da rešava o predlozima Oblasnih odbora, i izdaje uputstva i kontroliše rad odbora, da rukovodi svima narodnim poslovima i u odsustvu Skupštine daje pravac rada.

Predsednik Glavnog odbora je bio Bogdan Radenković, rodom iz Kolašina, inače ranije nastavnik gimnazije, predsednik četničke organizacije i referent prosvete u Skoplju.

Predsednik, pak, Oblasnog odbora Raško - prizrenske eparhije u Prištini bio je Stojan Kapetanović, učitelj, rodom iz Donje Gušterice, a članovi toga odbora bili su Stevan Samardžić, učitelj i pripovedač, rodom iz Nove Varoši i Miloš Cemović iz Berana. Prvi izbor crkveno - prosvetne opštine u Prištini, izvršen po pravilima koji je propisala Skupština Organizacije srpskog naroda, obavljen je na dan Cveti 22. marta 1909. godine. Glasanje je bilo tajno. Izabrani su: Mane Filipović, sajdžija, Tače Nestorović, kafedžija, Trajko Vičić, kafedžija, Jovan Tanić, sajdžija, Jorga Prljančetović, kafedžija, Jovan Popović, bojadžija, Sava Nedeljković, mahandžija, Pota Aksentijević, mehandžija, Ariton Popović, sveštenik i Cvetko Đorđević, učitelj.

Predsednik odbora je bio Ariton Popović, potpredsednik Mane Filipović, a sekretar Cvetko Đorđević.

Posle toga je izvršen izbor i po seoskim opštinama, ali kako su one grupisane - zaboravio sam, a pisanog traga je nestalo.

Za našu Gračaničku opštinu ja sam bio predsednik, a članovi odbora: Rajko Sekulić, Bana Ničić, naš Cana Popović, Tanasko Vlajić i ne sećam se da li beše još neko.

Eto to je vidno što smo od hurijeta dobili, inače patnje i nevolje ostale su po starome".⁸⁹³

Poslednji,⁸⁹⁴ 76. članak prati oslobođenje Kosova:

"... 6. oktobra 1912. Srboja, Bugarska, Grčka i Crna Gora objavile su rat Turskoj. Nalet srpske vojske bio je tako jak da je Kosovo već 9. oktobra bilo oslobođeno! Bože, naše radosti! Ali to se rečima ne da opisati, trebalo je videti naše suze radosnice pa biste tek onda shvatili veličinu te naše radosti.

Kao prvu blagodet oslobođenja navešću samo ovo: onih dvadeset arnautskih kuća u Gračanici ne smedoše da sačekaju srpsku vojsku, jer su

⁸⁹³ Isto, str. 191. i 192.

⁸⁹⁴ Isto, str. 202. i 203.

bile pune greha, pa, pretposlednje noći, svi listom pobegoše negde u Drenicu. Tako i ceo Badovan. A od 120 kuća u Ajvaliji, sačekaše je tek 30 – 40 kuća. Badovac posle ponovo naseliše Srbi, a malo docnije i Ajvaliju napuniše. A ostali Arnauti, pak, o, kako prekonoć postadoše meki kao jaganjci! I za čas iz jezika izgubiše ono za Srbe ponižavajuće: 'Bre, sinko!'
Pomenulo se – ne povratilo se!"

Sećanja svoga oca Nikole Popovića data kroz 76. članaka ili priča Janićije često zna da prekine i svojim pričama što u kompozicionom delu samu knjigu čini složenijom, a dokumentarno uverljivijom. Naravno da on to čini u onim trenucima kada kroz očeve priče prati i događaje kojih se i sam priseća pa u tom smislu njegove "upadice" treba i prihvatiti kao dodatni pokušaj da se "pridobije" čitalačko – naučna javnost. U tom kontekstu skrećemo pažnju na 28, 41, 48, 63, 64. i 65. članak. Kad je o 48. i 63. članku reč Janićije "interveniše" samo delimično, dok je u ostalim potpuno svoj.

Da budemo precizni, ove intervencije nisu slučajne i nisu motivisane porebom da se njima kao autor dodatno samopromoviše. Ne, one su sasvim primerene i zahtevu koji mu je i otac – pripovedač postavio: da svojim dodatnim saznanjima, pa i samosećanjima, dopuni priču u onom delu u kojem on nije mogao, svojim nesećanjem, da je valjano uokviri. Upravo na taj detalj je u ovom predgovoru posebnu pažnju skrenuo i dr Vladimir Bovan i u tom se smislu on i može i mora prihvatiti kao podrazumevajući. Primereno i ovom detalju mi Janićija Popovića moramo prihvatiti doista i kao - autora knjige i time ga sasvim razdeliti samo od zapisivača tuđih sećanja. Uostalom on je i u tom smislu u ovom radu zavredeo našu pažnju i mi preko toga nismo ni želeli ni mogli da pređemo – bio bi to neoprostiv propust.

Skrećemo pažnju na ove "upadice" između ostalog i zbog toga što je druga knjiga (*Život i rad Srba na Kosovu od 1812 - 1813. godine pod Turcima*) celokupno satkana od njih – njen autor je u celovitosti Janićije Popović i to je detalj koji se neprestano mora imati u vidu tom više što je prva motivisala drugu i što zajedno čine jednu nerazdvojnu celinu. Bez te dvojnosti one bi mogle trajati samo kao beletrističke nedorečenosti čime bi ne malo izgubile u svojoj vrednosti.

35. 2. *Život i rad Srba na Kosovu od 1812 - 1813. godine pod Turcima*

Već u prvom članku ove knjige Janićije Popović se bavi Jašar – pašom imajući svakako u vidu i činjenicu da će upravo njega, poznatog po “mržnji prema Srbima na Kosovu”, pratiti i mnoge druge priče ove knjige. Počinje, dakle, Jašar – pašom koji je “vlast nad Kosovom nasledio od svog strica Malić – paše koji nije imao mušku decu, po svoj prilici između 1812 – 1813. godine”.⁸⁹⁵

Džiniću su, inače, bili poreklom Srbi – jedan od njih je čak bio vlastelin za vreme knjaza Lazara. Rodom su iz Novog Brda i po propasti Srbije su se poturčili. Po propasti Novog Brda osnovali su Gnjilane čijim su delom i upravljali. U Prištinu se prvi doselio Malić – paša.

O njihovoj obesti – Džinića – Janićije Popović govori već u drugom članku gde prati sudbinu nekog Vučića u Gračanici koji se u nju doselio iz Donje Gušterice i koji je vrlo brzo “izrastao” u ozbiljnog domaćina - čak je odnekog age iz Prištine kupio “zemlju sa vodenicom”. Upravo njega – starog Vučića – “Jašar – paša sa svojim sejmenima”, pri oranju, otrže od rala i veša o krušku “u sred njive”:

“Jašar – paša je posle prisvojio sve njegove njive i vodenicu, a kuća njegova, nemajući muškog poroda, ugasila se brzo. No ime njegovo još i danas živi, jer, vodenica njegova, iako je dosad promenila više sopstvenika, još uvek se zove ‘Vučićeva vodenica’”.⁸⁹⁶

Slično je prošla i porodica Dugandžića u Donjoj Gušterici - čiju sudbinu autor prati u 3. članku:

“... Dugandžićima je uskratio sve privilegije, tadanjeg ‘kapetan – pašu’ ubio i oduzeo im je veći deo zemlje i na nju doveo svoje čifčije”.⁸⁹⁷

Jedan od načina otimanja imovine kome se Jašar – paša priklanjao bio je i taj da Srbi pod prisilom prodaju svoju imovinu, prime beznačajnu kaparu i pozovu se da za neki dan dođu za ostalo. No, čim se Srbini, pošto “turi prat na sehat” udalji Jašar – paša doda: “Prodadoh mu i sve pare uzeh”. Oni koji su se osmelili da po resto dođu vraćali su se praznih šaka, postidjeni sa “uzdahom i suzama”:

“Kad se raja posle nekoliko dana vrati po novac, sejmeni ga više ne puste ‘paši na oči da izađe’, već mu, sa rukom na balčaku od jatagana, opsuju majku i podviknu: ‘Jednom si pare uzeo, hoćeš i po drugi put? Sikter, pasji sine!’

Hajd’ sad neka dođe i po drugi put! Može, ali ako ima dve glave: jedna za pašu, a druga za slatku dečicu.

⁸⁹⁵ Janićije Popović, *Život i rad Srba na Kosovu od 1812 – 1813. godine pod Turcima*, NIRO – Književne novine, Beograd, 1987, str. 211.

⁸⁹⁶ Isto, str. 216.

⁸⁹⁷ Isto, str. 216.

Ovakvi jadnici vraćali su se kući praznih šaka, sa uzdahom i suzama, i – postali čifčije”.⁸⁹⁸

Nasuprot većini koja je u očaju trpela bilo je i onih koji nisu na ovakvu kupo – prodaju pristajali – radije su se opredeljivali za mučeničku smrt. Jedan od njih bio je Jovan Topal iz Kosina - čiju sudbinu pratimo u 4. članku:

“Već je peti dan kako je Jovan u Kosinu. Noću je spavao na ‘varku’, i s puškom do glave, a danju je sadio snoplje na dva guvna sa po dvesta snopa. Hitao je i grabio da što pre ovrši i kući se vrati. Ali tog petog dana u podne, dok su argati prevrtali i istresali slamu na guvnu, i on sedeo u hladu ispod kamare čita, iznenada su pukle dve puške kroz plot, snoplja.

Žene su tad preplanule ciknule, ljudi plegli u vršalj, a Jovan se samo presamitio. Za malo pa se i svalio na zemlju. Kad su se radnici od straha pribrali i prišli mu Jovan je već bio mrtav. Umro je bez krika i jauka.

Ubila su ga dva Jašar – pašina sejmena, koje niko nije primetio kad su se do guvna iza plota prišunjali, ali su ih posle videli kad su izvršenom delu bežali preko njiva”.⁸⁹⁹

Koliku je potrebu imao da ponizi raju vidi se u 5. članku kad „zida most na reci Sitnici kod Lipljana“:

„Ali paša nije hteo da podiže most bez uvreda, bola i plača raje. Hteo je da Srbin bolno uzdahne kad preko mosta pređe, i stoga se rešio da most sazida samo od tesanog kamena srpskih crkava. Stoga radi je srušio crkve u Batusu, Skulanovu, Rujcu i Slovii, i pripratu u Lipljanu. No kamen ipak nije bio dovoljan, i trebalo je, dakle, srušiti još koju crkvu. A kako je lipljanska crkva bila najbliža, gotovo na domaku mosta, pošao je k njoj. No u tome nije uspeo, jer, po narodnom verovanju ‘Bog mu nije dao!’⁹⁰⁰

U sedmom članku Janićije Popović registruje i dva dobra dela Jašar – paše:

„I pored sveg svog nečoveštva i varvarizma, Jašar – paša je ipak, za srski narod učinio dva dobra dela. Prvo delo je: crkvi Gračanici poklonio je dvorište oko crkve i dozvolio da se ogradi plotom, i u dvorištu podigne prizemna zgrada sa četiri odeljenja da narod sa strane, kad u crkvu dođe, ima gde i da skloni glavu od nevremena, pa, ako je iz daleka, i da prenoći. Isto tako je dozvolio da se i crkva ponovo pokrije čim bilo, samo da više ne propada od nevremena”.⁹⁰¹

Mržnja Turaka i Arnauta prema Srbima naročito je bila vidna posle rata 1876/78. godine. Mržnji su bili izloženi čak i Muslimani koji su na bilo

⁸⁹⁸ Isto, str. 217.

⁸⁹⁹ Isto, str. 219.

⁹⁰⁰ Isto, str. 220.

⁹⁰¹ Isto, str. 220.

koji način pomagali Srbima. U tom je kontekstu vrlo zanimljivo propratiti sudbinu kadije - čije ime nije zapamćeno, koga je rat 1876 - 1878. godine zatekao u Prištini i čija je „aza“ bio Topa Minić - Srbin iz Prištine. Nasuprot Srba koji su poštovali njegovu „čovečnost i pravičnost“ među Turcima i Arnautima on je bio najomraženija ličnost. U toj nemoći i atmosferi opšte nesigurnosti skrio se kod svog aze - člana suda Topa Minića gde ga pronalazi „grupa Malisoraca“ - Arnauti iz Malesije, severne Albanije:

„Malisorci nađoše kadiju u sobi kraj mangala, jer je bilo hladno i on se, sa prekrštenim nogama na sedžadetu, grejao. Videći ih da ulaze, podigao se i ustao, i učtivo im rekao: 'Bujrum!' pokazujući im rukom da sednu na čergu oko mangala. Mislio je da im time učini počast i da malo, kao ljudi, porazgovaraju. Mesto toga, oni ga odmah opkoliše, za ruke grubo ščepaše i sve džepove pretresoše: oduzeli su mu sve što su našli, pa čak i plajvas!

On se tada prevari i reče: 'Sramota!' Ali kad mu na tu reč puče pesnica u potiljak, on zaneme. I predade se na milost i nemilost. Oni mu onda svukoše odelo, cipele i čarape, i sve to strpaše u svoje torbe, a njega ostaviše samo u gaćama i košulji. Posle iz štale doneše oglav, kojim je bila vezana Gapina krava, i njim ga zaulariše kao konja, i izvedoše u dvorište. Tamo ga jedan uzjaha, a drugi za ular povede duž celog dvorišta koje beše prostrano. Tako su se svi izređali. Jašući ga, muvali su ga nogama kao i konja uzengijama, i, uz kikot, vikali mu: 'Di - i, kadijo, srpsko kopile!' Kad su se svi izređali, priveli su ga bunaru pred kućom i polili ga hladnom vodom iz bunara. Posle se pred njim poklonili i s ironijom rekli mu: 'Oprosti!'

Ostavivši ga na miru, dohvatili su Gapu. Od njega su, udarcima kundakom od pušaka, iznudili i poslednju paru koju je imao. A od odela i drugih stvari od vrednosti, odneli su sve što su našli.

Kadija se posle ni dana više nije zadržao u Prištini. Pobegao je tajno ko zna gde, rakavši Gapi samo: 'Aman, ne domuz mite!'

A Gapa, pak, da bi sasirenu krv od udaraca rasterao, morao je jadnik da se sav obloži solju i crnim lukom”.⁹⁰²

Januara meseca 1878. godine kada se srpska vojska “preko Prepolca i Laba” sa severa i juga usmerila ka Prištini Turci, koji nisu stigli da se iseše “začas su promenili vučju dlaku i postali su jagnjad”. No, po povlačenju srpske vojske “odmah digoše glavu” kivni za pretrpljeni strah i poniženje”. Tako su u kući Sima Kostića svirepo ubijena 13 mladića - spasio se samo “neli Janićije”. Na takav zulum znali su Srbi i da odgovore. U naselju *Panađurište* u Prištini Jovan Janićijević i šurak mu Stojan pružili su žestok

⁹⁰² Isto, str. 229.

otpor da bi na kraju stradali i izdajom prvog komšije Adem – age, na način koji apsolutno nije primeren arnautaškim običajima. Koliko je njihov otpor bio žestok dovoljno je navesti samo podatak da su njih dvojica ubili čak 27 Arnauta.

Kako su deca Jovanova uspela da pobegnu kod strica Toma to ih on ubrzo prebaci preko granice u Srbiju – Kuršumliju. Reč je o Nikoli, Gligoriju, Damnjanu i Kuzmanu.

Da se nedelo ipak ne zaboravlja govori konačna sudbina Adem – age: “Jednog dana je i Adem – aga otišao u Kuršumliju za robu. Tamo ga je Toma spazio i poznao, premda se Adem – aga malo perušio. Adem je u hotelu omrknuo, ali živ nije osvanuo, jer, što je u Prištini posejao – u Kuršumliji mu niknulo.

A kada 1912. godine u Prištinu stiže srpska oslobodilačka vojska, među prvima je bio i Jovanov najmlađi sin, Kuzman, kapetan, jer je bio svršio vojnu akademiju. Došavši u Prištinu, odmah je potražio zgarište svoje kuće, i tu zapalio sveću za pokoj namučene duše svoje majke i ujaku junaku, a ocu – sveću je zapalio u podrumu nevernog Adem – age”.⁹⁰³

Već u 15. članku autor prati Đorđevu sudbinu – sina Kole Gave iz Gračanice koji se zagledao u Ilinku, kćer Sima Stevića iz Badovca. Kako se, međutim, u nju zagledao i zloglasni aga Ismail Kanlija iz Prištine to je sukob bio neizbežan. U tom nadmetanju stradaju Đorđe i Simo Stević. Na scenu tog trenutka stupa Ćiranin bratanac – bratanac Ilinkine majke Ćirane Spasa Rajković iz Sušice koji se nevišenim batinama sveti Kanliji:

“Kuća Rajkovića bila je velika zadruga. Imala je pet – šest qudi oženjenih i nekoliko momaka. Oni su na izgled bili tihi i mirni, i šaljivčine, ali u danom momentu – odlučni i srčani! Kod kuće su vazda držali po nekoliko ljutih pasa, koji su, spazivši kačake, odmah pojurili i skakali da ih za gušu dovhate i udave. Dok se Kanlija sa drugovima branio od pasa, dotle su Rakovčani, koji su se slučajno svi desili kući, namah izleteli na suprotna mala vrata, otrčali u svoje tremove iza kuće, dograbili duge puške, i – kad je Kanlija sa drugovima ušao u kuću i besno upitao preplašene žene: ‘Kamo, gde su vam muževi?’ obazrivo su se pojavili na oboje vrata i prozore, i puške na njih uperili, podviknuvši im: ‘puške dole!’

Našavši se kao u mišolovci, Kanlija sa drugovima i ne pokuša, da se oružjem brani, već se na silu nasmeja i lukavo reče: ‘Ne, bre komšije, mi nismo došli za zlo’. Tad mu jedan od Rajkovčana, škripeći zubima, i streljajući ga očima, oštro reče: ‘Ne jedi... no baci pušku dole!’ Na ovu zapovest Turci oružje položiše. Tad Rajkovčani nagrnuše na njih. Ali pre no što ih počеше tući kundacima, neko od starijih opomenu mlađe: ‘Pazite,

⁹⁰³ Isto, str. 232. i 233.

reče, da ih ne raskrvarite'. Opomena je bila umesna, jer Turčin i Arnautin, ma na koji mu način pustio krv, on će je pokazati i pred drugima, i, kad – tad, krv će vratiti – osvetiti se. Ali ako dobije batine bez povrede i krvi, radije će prećutati pred svojima, no da i drugi o tome doznaju i nasmeju se. Stoga su ih Rajkovčani tukli samo preko haljina. Tukući ih izgurali su ih na ulicu. Posle im tamo žene vratiše puške".⁹⁰⁴

Sve to, međutim, nije pomoglo, aga je iz Prištine otera jer mu "ne treba čivčija bez muške glave":

"Ne pomogoše nikakve molbe, ni njene ni celog sela, te jedna Ćirana morade i opet gorko da zplače.

Ostavi kuću i dom sa puno lepih uspomena, i preseli se kod starog oca i braće u Sušicu".⁹⁰⁵

Kanlijine zulume Janićije Popović prati u 18. članku u kome mu metka „nogu prebi“ i vrati ga „domu svome u Prištini“ da više ne čini „jade po Kosovu“.

Naime, po povratku iz Dobratina za Slovinj njega krajem avgusta 1881. godine iznenadna susretne buljukbaša Ibrahim Beba „sa desetak zaptija“. Buljukbaša je, inače, već dobio zadatak da sa desetak zaptija „raju štiti od nasilja“. Naravno da zločini nisu prestajali, da se buljukbaša „samo dobro hranio“ po „srpskim selima“ i najverovatnije čak „sa kačacima u dosluhu i prijateljstvu bio“.

Zbog tog uživanja bio je on i sada spreman na Kanliju propusti. Ali:

"Radi ove svoje 'uživancije' buljukbaša beše gotov da i Kandiju, koga iznenada zateče u hanu u Dobrotinu, pusti da kroz kapidžik ili prozor umakne, 'i on da puca u vetar, žaleći se: 'O, majku mu, kako mi uteče!' Ali Kanlija ni nogom ne mrdnu, već ga slobodno pozva: 'Izvolite, gospodine, da sedimo i razgovaramo'. Šta je tog trenutka mislio buljukbaša, to ne znamo, ali je seo do Kanlije, cigarete izmenjali, takođe i kafe, i – razgovarali. U tome razgovoru Kanlija se nešto nasmejao buljukbaši. Ovaj se namrštio na Kanliju opomenuo da pazi kada sa 'carskim čovekom' govori. Kanlija pak besan i samovlasan, odgovorio mu je s nipodaštavanjem: 'Ben seni ič tanamam!' (Neću da znam za tebe! ili: Mali si za mene!)

Buljukbaša ove reči nije mogao da proguta pred svojim zaptijama, te je stoga prebledeo i hitro se mašio za revolver, ali ni Kanlija nije oklevao: istodobno dva pucnja su se ukrstila. Buljukbaša je ranio Kanliju, a i Kanlija njega. Buljukbaša je podlegao rani, a Kanlija je ostao ćopav u nozi, i

⁹⁰⁴ Isto, str. 241.

⁹⁰⁵ Isto, str. 241.

odležao u zatvoru samo nekoliko meseci. A za ubistva tolikih Srba 'neka mu Bog na nebu sudi!'⁹⁰⁶

Poznato je već da je po okončanju rata 1878. godine Turska bila obavezna da „jednim opštim dekretom“ pomiluje sve Srbe koji su se „za vreme rata ogrešili“. Taj zahtev je Turska formalno ispunila, ali nikada i sprovela. Da bi kaznila raju zbog „simpatija prema Srbiji“ ona jednostavno izmisli da ona priprema novi ustanak i novi rat. U tome su im zdušno pomagale „prodane duše“: Cincarin Ilija Đurica iz Gapeša kraj Bitolja – kasnije se poturčio i dobio ime Omer, i Lijo Prokupčanin – mahandžija „koji je Đurivi dostavljao imena lica viđenih Srba u Prištini i okolini“

„Da bi, dakle, i pored pomilovanja, kaznila i zastrašila srpski narod zbog njegove simpatije prema Srbiji u ratu, vlast turska izmisli kao da se, tobož, srpski narod u Turskoj ponovo priprema za ustanak i nov rat. Da bi to 'dokazala', u stvari želju za osvetom ostvari, vlast nađe jednu prodanu dušu, u liku Nikole Đurice, Cincarina iz sela Gapeša kraj Bitolja, koji se posle poturčio i dobio ime Omer. Ovaj Nikola nađe sebi pomoćnika i u Prištini, koji je Đurici dostavljao imena lica viđenih Srba u Prištini i okolini.

Za dobre pare, a po uputstvima same vlasti, Đurica je napismeno dostavio vlastima 'plan' pobune i imena lica, koja, tobož, imaju da izvrše taj plan za ustanak. Taj spisak ličnosti obuhvatao je samo viđene građane i školovane ljude kosovskog vilajeta.

Na osnovu te dostave, u Prištini se obrazovao Vojni sud, ili kako ga Turci zovu 'Urfije'. Predsednik Urfije beše zloglasni Ibrahim – paša. Vidnu ulogu u tome igrao je i Asan Bošnjak, komesar policije. Taj preki sud je radio od početka 1881. do 1885. godine. Za to vreme sud je, po klevetama i lažnim dostavama, osudio oko 300 ljudi na zatvor i robiju od 6 do 101 godinu. Osuđenih je bilo iz svake varoši po nekoliko, a bilo je i iz sela. Iz Prištine ih je bilo 11, među kojima i Stevan Hadži – Arsić, Dela Račkoman, Arsenije Perušić i Stevan Vučić, koga su još u prištinskom zatvoru zadavili, a porodici rekli da se sam obesio.

Iz Vučitrna su bili osuđeni: Josif Studić, učitelj, na vremenski kaznu; a pop Danče Frtunić, mitropolitski namesnik, osuđen je na 'idam' (101 godinu, tj. na doživotnu robiju).

Iz Mitrovice: Milan Dimkić, trgovac, i Vića Hadži – Jakić i njegov sin Jaka, rodnom iz Prizrena, a tu nastanjeni.

Iz sela Donje Gušterice: Širko Grbić, zemljoradnik.

Sve ove osuđene proterali su i zatvorili: neke u Kanli Kuli u Solunu, neke na ostrvu Rodosu i Mitileni, a neke čak u Dijaribekiru i Sinopi u Aziji.

⁹⁰⁶ Isto, str. 245. i 246.

Tamo su tamnovali po nekoliko godina, a posle, na izričan zahtev Srbije, pomilovani su i kući vraćeni”.⁹⁰⁷

U 21. članku autor prati sudbinu već poznatog Koče Karakuševića kroz čiju su kuću Srbi u početku jedino i mogli i smeli da dođu do srpskog konzula:

“Ali neki od naših uglednih prvaka u Prištini ipak su ulazili kroz kapidžike okolnih srpskih kuća, a naročito kroz kuću Koče Karakuševića, koja beše uza sam konzulat u ulici Divan Jol.

Koča je bio svestan i dobar patriota, viđen građanin i tutor crkve i škole. On se i najviše sastajao sa konzulom tih prvih dana, ali, to mu dođe glave! Ne od građana Turaka, već lično od samog mutaserifa Hafus – paše, koji beše doznao za njegove sastanke s konzulom.

Dozvavši ga u svoju kancelariju, sačekao ga je razrogačenih i krvavih očiju, i na nj dreknuo divljački: ‘Ti li si taj, bre majku ti, što kod konzula ideš svakog dana, i podnosiš raport (izveštaj) o nama?’... pa ga odmah stao tući i rukama i nogama, ne davši mu ni reč da progovori. Kad je Koča sasvim iznemogao od tuče, izbacio ga je preko praga kao mršu, i zapretio mu: ‘Samo još jednom ako odeš...’.

Koča se jedva nekako dokoturio do kuće, svojima je rekao: ‘Izede me pas prokleti! i – legao u krevet. Legao i više nije ustao: posle dva – tri meseca teških muka od bolova unutra, preselio se u večnost. Bog da ga prosti!

Dok je Koča bolovao, retko ko da je smeo javno da uđe k njemu, da ga obiđe, i ponudu mu donese. Ali kad je oči sklopio, na pratnju su mu došli svi građani koji su se krstom krstili, svi popovi, svi učitelji i svi đaci sa čiracima”.⁹⁰⁸

Na razne načine su se Srbi dovijali da dođu do konzula. Po pravilu su to činili preko ‘mustre’ a prvi koji se to usudio da uradi bio je Tače Nestorović – Kozarac, mehadžija.⁹⁰⁹

U 23. članku autor prati ubistvo srpskog konzula u Prištini 19. juna 1890. godine. Turci su bili u dubokom uverenju da će Srbe tako zastrašiti da više niko neće smeti da dođe na to mesto. I naravno, prevarili su se – već šestog dana po ubistvu Luka Marinkovića stigao je Todor Stanković. A evo akko je Luko poginuo:

„Toko dana, 19. juna, njih dvojica (hodža Malić i njegov bratanac – primedba autora) našli su nekog Ciganina po imenu Alča, i dobro ga napili. Svakako da su mu dali i nešto para, pa ga onda nagovore i nauče da ode do konzulata i tamo sa ulice konzula da vređa i pogrdno psije. Alča je

⁹⁰⁷ Isto, str. 248.

⁹⁰⁸ Isto, str. 249. i 250.

⁹⁰⁹ Detaljnije pogledati 22. članak.

poslušao i tako je počeo da radi. Vređanje njegovo bilo je pravazišlo svaku meru jer je psovao Srbiju, zastavu na zgradi koja je danonoćno lebdela, pa onda lično konzula i 'sve što mu preko praga mili. Konzul je donekle trpeo mirno, odbijajući mu na pijanstvo. Ali kad Alča nikako ne prestade psovkom, konzulu već prekipe. Dozva svog gavaza Redžepa (rodom iz Niša) i naredi mu da Alču udalji odatle i preda ga policiji. Gavaz je Ciganina odveo u policiju, ali se tamo, u učumatu, dugo zadržao. Zašto? Narod u Prištini jednodušno je verovao onda da je gavaz Redžep bio umešan u zaveru. Jeste ili nije, to jedini Bog zna tačno. Ali njegovo dugo zadržavanje u policiji konzula je bacilo na brigu: da li mu se putem nije desilo kakvo zlo. Najzad se spremio da izađe i da ga potraži. Mislio je da pođe sa policajcem koji mu danju i noću stoji pred vratima konzulata. Ali policajca nije bilo! Nije ga bilo ni kad je Ciganin psovao. Da li je sve to slučajno? Ne bi se reklo. Zato se i naljutio konzul i pošao sam ka policiji i učumatu. Na veliku žlost Srba, on do nje nije stigao, jer, kad se našao na raskrsnici gde je džamija Meščit, iza njenih basamaka pukle su puške i – konzul je pao smrtno ranjen. Tu je i izdahnuo.

Smrt njegova se munjevitom brzinom pronela unakrst Prištine. I dok je na licu Turaka lebdeo satanski osmejak, dotle je kod Srba ovladao neki ledeni strah. Očekivali su sveopšti napad i pokolj Srba. Međutim, noć je prošla mirno, kao i dan za njom. Ali kad trebaše telo konzulovo da se ponese za Beograd, vlast potano poruči Srbima da niko ne pođe u pratnju. Turci građani čak i pokoljem zapretiše. Ali Srbi ni vlast ne poslušашe, niti se od pretnje Turaka uplašiše. Naprotiv, obuze ih neka srčanost i smelost, te svi listom muško i žensko, pođoše u pratnju i ispratiše ga do van Prištine. Idući za kovčegom, nije bilo čoveka kome suze nisu stalno tekle niz obraz, jer – konzul je izgubio život samo Srba radi, pa... da štede suze? Ne, neka teku, drugu mu nagradu nisu mogli dati".⁹¹⁰

Kako je za ubistvo ipak neko morao da odgovara krivica je pripisana lbru Fejzuloviću, Amdiji Pašaliću i Raimu Gemlju koji su, inače, bili potpuno nevini.⁹¹¹

35. 3. Nušićevo konzulsko vreme

Nušićev dolazak na konzulsko mesto maja meseca 1893. godine Janićije Popović prati u 27. članku. Opisujući njegove karakterne osobine autor, između ostalog, beleži:

⁹¹⁰ Isto, str. 251. i 252.

⁹¹¹ Pogledati detaljnije 24. članak.

„On beše vesele naravi i za svakog je imao prigodnu reč. A umeo je i tačno da oceni čoveka, pa, ako je našao⁹¹² da je pošten i vredan, i dobar Srbin, on ga je istinski zavoleo i cenio. U Prištini najviše su mu ležali na srcu Mane Filipović, sajdžija, i Tače Nestorović – Kozarac, kafedžija, dva nerazdvojna druga u politici, i sa sela Nikola Popović iz Gračanice...

Nušić se nije libio da i siromahu, ali poštenom, ode i čestita slavu, Božić ili Uskrs, i time bi u dotičnu kuću uneo veliku radost, što je posle donosilo predanost za opštu srpsku stvar. Tako je vešt majstor bio!“

Značajan je njegov iskorak i u tome što je već u jesen te iste godine isposlao „više đaka (iz škole u Prištini čiji je upravitelj bio Stojan Kapetanović – primedba autora) iz IV razreda na državno (srpsko) blagodejanje u prizrensku bogosloviju, i u skopljansku i carigradsku gimnaziju“. Nadalje, „u Prištini otvori I i II razred gimnazije“ – pošto od „Bahri – paše izmoli odobrenje“. Veština njegove prevare svodila se na to što su ova dva razreda zvanično bila V i VI razred osnovne škole, a stvarno I i II gimnazije.

Od prvih nastavnika autor registruje:

„Prvi nastavnici te gimnazije bili su: direktor i predavač nacionalnih predmeta – Stojan Kapetanović; za račun i geometriju – Stojan Bojković, rodnom iz Nerodimlja na Kosovu; za francuski jezik i poznavanje prirode – Ilija Čaušević; za turski jezik – pašin tumač Husein Šahabedin efendija; za veronauku – pomenuti Stanoje Rašić; a za pisanje i crtanje – ne znam ko je bio“.⁹¹³

Nečuveni zločin autor prati u 28. članku kada četiri arnauta na poljskom radu u jednom selu gnjilanskog sreza bez ikakvog povoda oca porodice ubijaju, majku onesveščuju, ćerku otimaju, dok je dok je dvanaestogodišnji sinčić od straha poludeo.

Čuvši za ovaj zločin Nušić je energično intervenisao kod mutaserifa u Prištini, kod našeg poslanika u Carigradu, prijateljskih ambasada u njemu tako da je slučaj otišao čak do Visoke Porte. U bezizlazu turska vlast je energično intervenisala i odmah pronašla ubicu.

Vođen idejom da Arnautinu olakša kaznu mutaserif smesti devojkicu u neku tursku porodicu gde bi joj žene zapretile da pred medžlisom izjavi kako je sama za Arnautina pošla i da nije oteta. Na energičan protest prote Stevana Kostića ovaj ublaži stvar tvrdnjom da će važiti tek i samo ono što ona pred medžlisom izjavi. A sutradan:

“Kad ovu jadnicu uvedoše u salu medžlisa, obučenu i zabljenu kao i svaka muslimanka, ona kroz jašmak prelete očima preko svijuju prisutnih golobradih i bradatih članova: tim pogledom je tražila protu. Opazivši ga,

⁹¹² Isto, str. 263.

⁹¹³ Isto, str. 265.

namah je zbacila feredže i jašmak, pritrčala k njemu, zagrlila ga kao oca, zaplakala se i, uz lupnju srca i uzbuđenja, jedva je rekla: 'Aman, ne daj me!' Izgovorivši ovo, bacila se na kolena, proti noge obgrlila i stala ih ljubiti, i suzama navodnjavati...

Prota beše potrešen kao nikad dotle. Usta mu zadrhtaše na plač, a suze same kanuše na staračke obraze i sede brade. Podiže je sa zemlje i zagrlji kao kćer. Potom baci suzni pogled na mutaserif – pašu i ostale članove medžlisa, Kao da bi hteo da ih upita: 'A, šta velite ne ovo?', ali od uzbuđenja ne mogaše ni reč da progovori.

Tada paša i ostali članovi medžlisa pognuše glave, pocrveneše od jeda i stida, i nikom ponikoše. Samo zloglasni miftija Ramadanović, zlotvor Srba, pređe rukom preko brade i satanski razvuče usta u osmejak".⁹¹⁴

Epilog je, međutim, bio stravičan:

„Devojka nije znala da joj je majka živa, jer ju je ostavila krvave glave i u nesvesti, pa je mislila da je i ona umrla kao i otac. A sve do sada nije imao ko da joj javi, jer je bila izolovana od Srba. Arnauti su je, pak, lagali da joj je i otac čak živ!...

Pored nje je stajao i vratar madžlisa: mlad i jedar obesni Arnautin, po imenu Sali Bisla, iz sela Žegre, ispod padina Kara – Daga, srez gnjilanski. On je stalno kroz ključaonicu virio u sobu medžlisa i posmatrao šta se tamo radi. A kad vide da devojka zbacila feredže sa sebe, i zagrlji protu, odmah u sebi reče: 'Zapamtićeš me,, more kučko kaurka!'

Isto tako i majku nazva 'kučkom', kad je, na poziv paše, pusti unutra, grubo je gurnuvši. Naviknuta na zla i surovost njihovu, starka ga samo pogleda a ne reče ništa. Unutra uđe sva drhteći, jer ko zna šta je čeka tamo? Ali kad tamo vide kćerku bez feredže i prota je drži za ruku, namah je obuze radost, i kriknuvši: 'Ćerko moja slatka!' - polete tako lako kao da je nisu satriji jadi.

Kćerka je sačeka raširenih ruku, i, uzviknuvši: 'Majko mila! - za tren oka jedna drugoj pade u zagrljaj, stežući se, ljubeći i nemo jekteći sa potokom suza...

Pošto se, najposle, i pred protom pokloniše i ruku mu poljubiše; uzeše se ispod ruke i, čvrsto se držeći, pošle su izlazu vesele kao majsko jutro! Ali... Samo što su jednom nogom prekoračile prag, pred njima je planuo revolver i čula se četiri magnovena pucnja. Bez krika, prvo je pala kćerka pa majka vrh nje...

Još odmah u sali medžlisa, ali pošto prota ode demonstrativno, ovaj zlobni muftija Ramadanović reče prkosno: 'Ovo neka im je na pamet, pa da nam ubuduće, zbog jedne ženske glave, ne oduzimaju obaz pred

⁹¹⁴ Isto, str. 267.

čitavom Evropom. Pa i od građana Turaka retko ko da reče: 'Gre'ota i sramota!' već mahom: 'Tako treba i sa svakim drugim ko se poigra turskom verom'. A to znači: ma šta te snašlo, rajo, a ti trpi, ćuti i nikom se ne žali, ni pravdu traži!"⁹¹⁵

Najveći zulum u Prištini trpela su srpska deca od Turića "kojih je po ulicama bilo kao žutih mrava u šumi".⁹¹⁶

Zanimljivo je i zlostavljanje Radenka Ma(?)gića. Stradao je zbog lepih brkova na koje su Arnauti bili izuzetno ljubomorni:

"Radenko beše snažan, branjaše se i otimaše, ali jedan protivu osam šta može? Savladaše ga i na zemlju oboriše. Potom ga neki za ruke i noge držahu, drugi ga kolenima pritisnuli na trbuh i grudi, a jedan mu stao kraj glave, pa ga levom rukom drži za desni brk, a desnom rukom počeo mu čupati levi brk i to sve dlaku po dlaku! Kad Radenko to vide, nape snagu da se otme, ali uzalud. Posle počeo da viče u pomoć, ali ga učukše pesnicom po glavi. Kad mu i poslednju dlaku izkube, leva nausnica osta gola kao i kod žena! Desni, pak, brk odseče mu nožem gotovo do samog mesa. Tad se Radenko uplaši da ga i ne zakolju, te riknu kao junac: 'A - a - a, ne dajte, poginuh!' Ne dotrča ni policajac niti koji od zaptija, da ga odbrane. Mesto njih nagrnuše Turci iz okolnih dućana... koji videći ga bez brkova, nasmejaše mu se slatko! Kad ga tako 'lepo urediše', pustiše ga da ustane, pa mu onda pred noge baciše dlake od brkova..."⁹¹⁷

Vrlo je zanimljiv 35. članak u kome Janićije Popović ponovo prati poznatog zulumčara Ismaila Kanliju - ali ovde već u sasvim novoj atmosferi. Što je više zalazio u godine sve su ga više pratile slike žrtava koje je unesrećio. Kako mu ni odže, ni derviši nisu pomogli to zatraži protu Stevana "i zamoli ga da sa narodom oprostí greh prema Srbima"?! Pored toga molio je i "da mu pop kod kuće očita molitvu za oprostaj grehova" zbog čega prota tamo i "uputi mladog sveštenika Josifa Spasića - Rajkovčanina":

"Pop Josif je Kanliji stavio epitrahilj na glavu i očitao mu molitvu sa svim pojedinostima, kao što je očitao i nad glavom Srbina.

Posle molitve Kanlija je popu dao medžediju (23 groša) i rekao mu: 'Tako ti Boga, reci tvome Spasi, da mi i on oprostí'.

- Neka ti je prosto i od njega, rekao mu pop i izašao, a Kanlija ga ispratio smirenim očima sve do obornjih vrata.

Po tvrđenju popa Josifa i nekih građana, Kanlija je izdahnuo posle nekoliko sati".⁹¹⁸

⁹¹⁵ Isto, str. 268. i 269.

⁹¹⁶ Detaljnije pogledati 29. članak.

⁹¹⁷ Isto, str. 277.

⁹¹⁸ Isto, str. 281.

U 37. i 38. članku Janićije Popović prati veštinu Srpkinja kod odbrane od islamljenja kad pravo svoje lice otkrivaju tek pred medžlisom gde sa sebe bacaju feredžu i iznose jedinu istinu - da su na silu otete. U prvom članku reč je o Cveti Nerandžić, a u drugom o Biseni Marinković iz Novog Sela više Gračanice koja već "beše isprošena za N. Dobrotinu". U prvom slučaju izigran je bio "zloglasni Rašit iz Žegovca", a u drugom Malić iz Mramora.⁹¹⁹

Poznati kačak iz vremena konzulstva Sveta Simića bio je Dil Burjak čiji je reon bip Podrimlje iako mu to nije smetalo da dolazi i na Kosovo i tako posećuje gnjilanski srez.

Jednom prilokom on nekom Jovanu ukrade 35 ovaca, a potom i Marku Stankoviću 90. Kad se Marko na to požali valiji u Prištini ovaj "ko zna iz kojih razloga" - a to nije bilo uobičajeno, "kategorički naredi mutaserif - paši: ili ovce da pronade i Marku ih vrati, ili da mu se iz državne kase plati za svaku ovcu po pola zlatne lire".⁹²⁰

Dil Burjak, pošto mu vlast uze ovce uze, a ovo shvativši kao tešku uvredu pristupi osveti i u noćnom napadu na Markovu kuću pored njega ubije još i komšije mu Boža i Blagoja. Prateći zulum i kraj Dil Burjaka Janićije Popović na kraju 39. članka beleži:

"Da bi zavarao trag, Dil Burjan se ne vrati odmah u Podrimlju nego ode u gnjilanski srez. No ni tamo ne ostavi Srbe na miru, već upade u selo Kuretište i zarobi nekog Đorđa, koji beše dobrog stanja i u selu na glasu. Njega povede sa sobom u Podrimlju, i tako ga predade na čuvanje Imer Ašaninu, u selu Danaku, a porodici Đorđevoj poruči da u određeno vreme pošalju otkup ili će ga zaklati.

I dok je Dil Burjan očekivao dosta lira za otkup Đorđa, konzul Sveta Simić je ucenio njegovu glavu sa 50 lira, i u tu svrhu u Podrimlju uputi Stanka Brkića i Zafira Nikolića, oba kafedžije iz Prištine, a rodnom, Zafir iz Prištine i Stanko iz Oraovca. Obojica su bili dobri poznavaoци Podrimlje, a srca čelična i patriotska. I oni, sa 50 lira u džepu, odoše pravo kući Imera Ašanina, u Danake. Koliko smelosti i koliko rizika! A tamo đavolski obrlatiše Ašanina i privoleše ga da ubije Dil Burjana! Na ime nagrade dali su mu samo deset lira kapare, a resto - po izvršenom delu. Povrh toga, obećali su mu da njegova dva sina konzul postavi za čauše u Prištini!

Smešno, ali, eto, u 'pusto tursko' moglo je biti i tako nešto!

Kad se Dil Burjan, uskoro po tome, navratio kod Ašanina, da vidi šta radi Đorđe i je li doneta ucena iz Kuretišta, Imer Ašanin ga je na spavanju sekirom iskasapio kao mršu! Leš sakrio i sa svojom decom se u Prištini sklonio. Sa sobom je poveo i Đorđa, koga je u Prištini odmah predao

⁹¹⁹ Pogledati detaljnije 37. i 38. članak.

⁹²⁰ Isto, str. 290.

Stanku i Zafiru, a oni konzulu. Đorđe je posle otišao kući, i nikome nije pričao ništa”.⁹²¹

Do rata 1877/8. godine Turci su se ne samo retko bavili trgovinom, no i zanatima. Ako su i to radili onda su po pravilu bili berberi, sarači, tufekdžije i baštovandžije. Po pravilu su agovali – “po vazdan u kafečajdžinici gde su uz kafu, čaj i duvan vodili prazne razgovore”. Nisu se rado bavili trgovinom, ali su nerado gledali na uspešne Srbe trgovce. Zato su ih i ometali, palili im radnje. Kako su od rata i sami počeli da se bave trgovinom to subrzo ptticali Srbe privlačenjem muslimana k sebi. Uz to su znali da im “doakaju” i na jedan drugi način. Koji?

„Božem je kod Srbina roba solidnija i jevtinija pa, po dogovoru, počnu jatomice kod njega da pazare. Najpre, naravno za gotove pare, a posle: ‘Piši, bre, sinko, na tefter’. I kad svi oni uđu u tefter, Srbinu ostane samo: katanac na radnju!

Zašto?

Zato što Srbin nije smeo da traži dug od Turčina, jer učini li to, Turčin će smatrati da mu je ‘oduzeo obraz’. A obraz se plaćao kamom u rebra, ili kuršumom u grudi. I onda biraj: da prežališ potraživanje ili staviš život na kocku. Trećeg izlaza nije bilo i zato je uvek sledovao katanac na radnju”.⁹²²

Tako su stradala i braća Trajko, Kolja i Arsa Kostić. Udarac je bio takav da Kolja i Arso nisu mogli da izdrže – preselili su se u večnost.⁹²³

Posle smrti oca Marka Stankovića iz Čaglavice u njegovu se kćer Maru zaljubi Arnautin Ljama iz Dobreva. Kako je ona uporno odbijala da se poturči i uda se za njega on je stavi pred dilemu: ili to, ili će izgubiti brata jedinca – Blagoja. U toj dilemi ona odluči da potpiše “izjavu za nutaserif – pašu” po kojoj dobrovoljno polazi za Ljamu i želi da veru promeni.

“Drugog dana Maru su izveli pred medžlis. Bila je zbunjena i u feredži. Turci su se nadali da će ona i usmeno reći pred njima da želi da se poturči, i da tako dobiju još jednu vernicu na jad i žalost Srba. Ali ona, spazivši protu Stevana, zbacila feredžu i proti pade na grudi: ‘Otac da si mi, jer me nesretnik puškom iz kuće izvukao;. Tad je protu zagrlila kao kćer, lice mu se razvedri, i – na članove medžlisa pogleda pobedonosno. Tu beše i onaj zloglasni muftija, koji takođe pognu glavu kao i ostali, a paša proti mrzovoljno procedi: ‘Vodi devojkicu doma’.

O, koliko se još čaša popilo toga dana u Prištini! I koji Srbin Srbinu ne reče šapatom: ‘Sretno, sretno!’ Tako se proslavila pobeda.

⁹²¹ Isto, str. 291.

⁹²² Isto, str. 295.

⁹²³ Detaljnije pogledati 41. članak.

Prota je Maru odveo svojoj kući, i čuvao je sve dok je, posle dva meseca, nije udao za Simu Dekića iz Prištine. Crkva joj je dala spremu i trošak za svadbu“.⁹²⁴

U 46. članku Janićije Popović prati život, delo i smrt prote Stevana Kostića iz Prištine:

“Prota Stevan Kostić iz Prištine, o kome je u mnogim ranijim pričama bilo reči, bio je bez škole, ali pametan, vredan, agiln i smeo. Naročito se istakao u zaštiti ‘srpske vere’, kao npr., kad neko od Turaka ili Arnauta otme Srpkinju i hoće da je poturči, on je tada svu svoju veštinu i smelost ulagao da Srpkinju spase, i gotovo je uvek uspevao. To su mu svi Srbi priznavali i poštovali ga. Još da nije imao prilično despotske žice: ja pa ja! ili: niko preko njega!, obožavali bi ga. Ali sa ovom ‘manom’ stvorio je sebi i ljute protivnike, kao i kod najviđenijih: Maneta Filipovića, Tače Nestorovića, Pote Aksentijevića iz Prištine, i Nikole Popovića iz Gračanice”.⁹²⁵

Kako je bilo reči o vremenu u kome su se pojedinci teško usuđivali da se pismom obrate konzulu to je upravo on – prota Stevan Kostić - služio kao veza. No, kad najposle jedno od pisama uhvate Turci su bili prepuni oduševljenja: ‘Eto, i lija dolija’:

“To pismo bilo je iz Mitrovice. Doneo ga je neki Nikola Širokopoljće iz Prištine. On je bio sirotnog stanja, ali čestit domaćin i – Srbin. On se zanimao preprodajom domaćeg platna pamučnog i svilenog iz Prizrena. Ali onako, bez dućana, na ulici za tezgom, tj. putem torbarenja. I ne samo u Prištini, već i pazarnim danom u Vučitrnu, Mitrovici, Ferizoviću (sada Uroševac) i Gnjilanu. Stoga je bio vrlo podesan za prenos poverljivih pisama za tamo i amo. On ih je obično krio po trubama platna, i ko zna koliko ih je odneo i doneo! Turci za dugo nisu obratili pažnju na njega. A ko bi još i posumnjao na tako neuglednog, neistaknutog i gladnog čoveka? Pa zar je njemu bila mala briga da decu ishrani ‘sa aršinom platna’, nego još i da meće glavu u torbu: pisma za konzulat da nosi? Jest, kao da je patriotizam patentiran samo za site i trbušaste? Tad je naš patriotizam bio i u srcu jednog nadničara, pa i prosjaka ‘naše vere’. Ali Turci kao da nisu znali za to, te Nikolu za dugo nisu pretresali ni tamo ni ovamo. Ali u proleće 1903. godine, vraćajući se iz Mitrovice, u Prištini nadari đavo jednog policajca, te ga na ulazu u varoš presrete i, više šale radi, osmehom mu reče: ‘Čekaj, bre Širokopoljče, da vidim , da li si istinski raja ili si i ti počeo da vrdaš?’

Ove reči su Nikolu Štrechnule u srce, ali ipak ne dade ni znaka bojznosti, jer dugim nošenjem nedozvoljenih pisama, on je svoje srce bio

⁹²⁴ Isto, str. 299.

⁹²⁵ Isto, str. 307.

naučio da u zlu ne zakuca tako jako da bi mogao čuti i ko drugi; isto tako je i lice vaspitao, da u zlu ne menja boju.

Miran i hladan, on se našali sa policajcem: 'Zar od slepca tražiš oči, efendijo?' reče i potom dodade: 'Možeš, vala, da me pretreseš do mile volje. Evo ti, na!' I pruži mu stvari tako spokojno, da bi se svaki drugi okanuo volje za pretresom. Ali policajca kao da je nešto nevidljivo podbadalo i govorilo: 'Pretresi ga pretresi!' I on mu poče trube platna razvijati. Kad, ne lezi vraže, u jednoj trubi nađe pismo za protu Stevana! Tad se policajcu brk nasmeši, a usta kriknuše: 'O!' Potom podiže glavu i Nikoli reče ironično: 'Somče sitničko, i ti mi dođe na udicu?!'.⁹²⁶

Kako je pismo bilo "poverljivo" i potpisano pseudonimom to je protina odbrana na saslušanju bila bezuspešna kao što se bezuspešno za njega zalagao i vladika Nićifor:

"Za protu se i vladika Nićifor svesrdno zauzimao kod mutaserif – paše, ali sve bi uzalud, jer vlast je jedva čekala da ga ma čim zakuči, pa, posle ovog pisma da ga ostavi na miru? Ono, istina, i lire su bile primamljive, ali prota je bio još primamljiviji, jer, njegovo hapšenje može mutaserif – paši doneti odlikovanje, ako ne i unapređenje! Stoga, odmah ga je uhapsio, a s njim i Nikolu. Posle malo sproveo ih je za Karšumli – han u Skoplju. Tamnovali su sedam meseci. Prota je iz zatvora izašao teško bolestan od žutice. Lekari mu ne mogoše pomoći i tako on patriotizam plati, tako reći, nasilnom smrću. Umro je 11. septembra 1903. po starom kalendaru.

Na sahrani su sudelovali bez razlike svi Srbi u Prištini pa i viđeni ljudi sa sela. Njegov grob je na dva tri koraka severozapadno od crkve. Na groblju je samo bio mermerni krst.

Nikoli Širokopoljčetu, pak, vlast je zabranila da platno prodaje i po drugim varošima, te više nije ni mrdnuo iz Prištine".⁹²⁷

U 50. glavi autor prati problem koji je imao Sava Popović, učitelj iz Kamenice, u trenutku kada je došao u Prištinu vođen željom da se zapopi. Iz Gnjilana u Prištinu došao je na poziv vladike Nićifora, ali je zaboravio "nutuz – teskere" – vrstu krštenice koja je služila i kao putna isprava bez koje se nije moglo putovati iz srca u srce – a on je dolazio iz gnjilanskog.

Zbog te zaboravnosti policajac ga uhapsi, odvodi komesaru policije koji ga zatvori.

Kad je sutradan Stojan Bojković, vlasnik hotela *Kosovo* u koji je Sava Popović trebao da prenoći, o svemu uzvestio vladiku Nićifora ovaj je bio van pameti:

⁹²⁶ Isto, str. 307. i 308.

⁹²⁷ Isto, str. 309.

“Vladika Nićifor je sa pop Josifom ušao u kancelariju mutaserif – paše bez kucanja i pitanja sa naglim otvaranjem vrata, i još sa praga je dregnuo na pašu, na grčkom jeziku. I paša je njemu oštro odgovorio takođe na grčkom jeziku. Šta je ko kome rekao, to pop Josif, jedini prisutan njima, nije znao da kaže, jer grčki nije znao da govori. Ali je vladika završio na srpskom jeziku: ‘Dakle čak ni moj zvanični akt ako vi ne smatrate za dokaz da je jedan moj područni činovnik pošten i lojalan građanin, a? E, dobro, pašo, videćemo ko će od nas dvojice ostati i dalje u Prištini, vi ili ja!...’

Iz kancelarije je izašao baz zbogom, i vrata za sobom silno zalupio...

Istog momenta i pašu je depešom optužio valiji u Skoplju, ministru vere i velikom veziru u Carigradu, a takođe i Patrijaršiji.

Paša je po izlasku vladike iz kancelarije odmah pustio Savu iz zatvora, ali to vladiku nije ni smirilo ni omekšalo, već je Savi naredio da se vrati u Gnjilane i tamo čeka do dalje naredbe. A protivu paše, pak, i dalje je slao depeše. Posle četiri nedelje: paša je smenjen depešom, a policajac i komesar otpušteni iz službe...”⁹²⁸

U 51. članku autor prati sudbinu smelog i vatrenog Srbina iz Vučitrna hadži pop Dančeta Frtunića koji je 1881. godine u vreme urfija osuđen na 101 godinu robije i proteran na Kipar. Na energično zauzimanje Srba oslobođen je i posle deset goina robije vratio se kući. Doživeo je i lepu starost “od preko 70 godina”. Imao je i sina za ponos - Živka.

U vreme kada su u Dečane došli ruski kaluđeri iz Svete Gore vladika Nićifor u njega upućuje i “starog hadži pop Dančeta”. Kako je zbog starosti molio vladiku da ga oslobodi obaveza – nekoliko puta – i kako ovaj to uporno odbijao to on dođe u Prištinu da ga lično moli. Vladika, međutim, odbi i da ga primi. Na upornu molbu da se vide, “ruku da mu celiva i blagoslov dobije” vladika dozva gavaza Abdula i naredi mu da “izađe u hodnik i tamo mesto njega, on lično blagoslovi Dančeta, pokazujući mu kako treba prste da napravi”.⁹²⁹

Takav sram i poniženje pop Danče nije mogao da pretrpi:

“Stoga je uleteo u kancelariju pre nego što je gavaz izašao iz nje, pa, ljut kao ris, prišao je vladici, zamahnuo desnom rukom i – svom staračkom snagom opalio mu šamar po obrazu, i viknuo: ‘Bezbožniče i demone, evo i tebi mog blagoslova!’ Posle je izašao uzdignute glave i demonstrativno.

Vladika je ostao zabezeknut i zbunjen, jer se tome nikad nije nadao. No ipak se brzo pribrao, i, besan od jeda, zakreštao na gavaza: ‘Što stojiš a ne trčiš da ubiješ gada! Trči, ubi!’

Jest, ali ko bi još i na onaku sedu glavu podigao oružje? Do tada ni najljući kačak nije to učinio. Pa eto ni gavaz ne poslušava vladiku, već samo

⁹²⁸ Isto, str. 319.

⁹²⁹ Isto, str. 320.

sleže ramenima, nasmeši se baš kao da je hteo reći: 'Tako ti i treba, kad ti teraš mene, Turčina, da blagoslovim popa starca!' pa polako izađe iz kancelarije i pred vratima sede na svoju stolicu mirno i spokojno, kao da se ništa nije desilo".⁹³⁰

U nemoći, a nespreman da prizna "da je sam tome vinovnik" vladika na pop Dančeta stavi argos - liši ga crkvenih obreda. Skinuo ga je tek na Dančetovom zatonu:

"Pop Danče je izdržao 'argos' punu godini i po dana. Posle se razboleo i bilo mu je strašno žao da umre po epitimijom, te je slomio svoj ponos i vladici uputio molbu za oprostaj i povraćaj prava na bogosluženje. No vladika ni da čuje za to, i rekao je inadžijski: 'Neka razbojnik umre bez zakon'. Posle toga dođe njegov sin Živko, da lično vladiku zamoli, ali vladika ni njega ne primi. Molili su ga i drugi viđeni ljudi, ali sve uzalud! Tek jednog dana, kada je bio vrlo raspoložen tamo gore u planini Grmiji, gde je izašao sa prijateljima na izlet, pop Josif Spasić je ugrabio momenat i zatražio milost za pop Dančeta. I tad se kolebao. No, ipak je kroz dan dva skinuo 'argos', i tako se starcu opet razvedrila duša".⁹³¹

Ustuknuo je vladika i u sukobu sa Anđelkom Nešićem iz Vučitrna - po dolasku iz Sandžaka kada je od naroda prikupljao miriju - danak za vladiku.

"Pop Anđelku beše smešno i nasmeja se, a vladika pozelene od jeda i dreknu: 'Šta se smeješ, svinjo jedna? Sad ćeš mi ti platiti za sve ovo!, Pa polete k njemu stisnutom penicom. Ali se pop Anđelko, još mlad i srčan, isprsi, očima ga prostreli i reče mu odlučno: 'Ruke k sebi, sv. vladiko!' Vladika se tad trže i stade. Odmeri ga pogledom od glave do pete, i - cipteći od ljutine - pruži ruku u pravcu vrata i povika: 'Marš napolje, i da mi nikad više nisi izašao na oči!'"⁹³²

U 53. članku Janićije Popović prati način na koji su hrišćani obavestili ruskog predstavnika Petrajeva o težini svog života - "posle krvavog makedonskog ustanka 1903. godine" kada je Turskoj od velikih sila data obaveza da hrišćanima da "izvesna politička prava". Kako je to ona "uvek izigravala" Srbi se smelo dosete:

"Da bi Evropi i raji zamazao oči, Himli - paša bi s vremena na vreme obišao po koju varoš tobož da se na licu mesta obavesti o narodnim potrebama i nevoljama. Toga radi je došao i u Prištinu krajem septembra 1907. godine. Mesna vlast je objavila narodu da će inspektot Hilmi - paša doći i stoga, ko ima što da se žali ili moli, neka slobodno dođe i paši preda arzoval.

⁹³⁰ Isto, str. 321.

⁹³¹ Isto, str. 322.

⁹³² Isto, str. 322.

Sa Hilmi - pašom došli su i strani predstavnici. Ruski se zvao Petrajev.

Svi naši kmetovi sa Kosova, gnjilanskog sreza i sirinića bili su spremili svoje žalbe. Kmetove iz Sirinića predvodio je učitelj u Štrpcu - Mitar Vučković. Njegova žalba bila je zajednička, a napisao je neki turski advokat iz Prištine za dve zlatne lire. U žalbi su izneli sve narodne muke i nevolje, kao što su pljačke, ubistva, paljevine, otimanje devojaka, nasrtanje na žene od strane razularenih Arnauta, kao i to, da im vlast 'nikad ne gleda rabotu i ostavlja ih na milost i nemilost obesnika'. Jest, ali mesna vlast ne dozvoli da se ti 'arzovali' predaju neposredni Hilmi - paši, već samo preko mesnog paše. A to je značilo: kao i ne žaliti se, jer, hoće li mutaserif - paša predati te žalbe protivu sebe?... I onda? Tu se učitelj Mitar doseti i vlastima doskoči. On se sa svojim kmetovima dogovori da Hilmi - pašu sačekaju na ulici kojom će proći kolima za džamiju gde će klanjati, pa kad bude prema njima, kmet gotovuški Zdravko Kevkić - iznenada da legne na put pred fijakere. Tad Hilmi - paša mora da zaustavi fijaker i kmeta upitati 'kakva mu je nevolja'. Zdravko bi mu onda predao arzoval.

Kako su smislili, tako su i učinili".⁹³³

Kako je Đakovica bila poznata i po tome što u njoj, ne samo da svinja nije smela da se čuva, no ni ta reč da se upotrebi u govoru to Srbi odlučiše da se zbog toga Arnautima osvete. Neko je našao nekog "Srbendu iz okoline Peći" i pripremio osvetu koja je i ubistvo nadmašivala:

"Srbenda je kod svoje kuće zaklao uranjenu svinju, meso uljudno, a glavu od svinje dobro oprao od krvi, zamotao je nekom krpom i stavio je u torbu. Posle se obukao u arnautsko odelo, u pojas zadenuo 'belokorac' (revolver kakav su tada nosili Crnogorci), torbu s glavom obesio o rame i - pošao put Đakovice, a svojim u kući kazao, da će kod nekog prijatelja u susednom selu pojesti glavu uz veselje. Ali im je ipak skrenuo pažnju: da o tome ćute sve dok se on ne vrati kući. Ta opomena nije bila ništa naročito ni neobična, jer Srbi su se u tim krajevima kretali da niko ne zna kad i gde će ići, bojei se kakve zasede od strane Arnauta. Zato su se i oblačili u arnautsko odelo, čim negde dalje pođu.

Srbenda nije smeo ni po danju ući u Đakovicu, no je van grada počeka da padne noć. A ta noć je bila uoči Kurban Bajrama (najveći muslimanski praznik). Muslimani uoči Bajrama, pak, uvek rano legnu da spavaju, jer treba pre zore u džamiju na klanjanje. I kad je Srbenda ušao u varoš, živu dušu nije sreo na ulici. Tako nesmetano uputio se pravi džamiji u Ćerim - mali. Vrata džamije bila su nezaključana, jer 'dom Alaha treba da je uvek otvoren. (Do te večeri, a posle više ne!). Srbenda je ušao u

⁹³³ Isto, str. 323. i 324.

džamiju, vrata pritvorio, iz torbe izvadio svinjsku glavu i položio je u udubljenje odakle odža čita koran vernicima, rilicu glave okrenuo vratima, a na čelo joj prikučio ceduljicu sa krupnim i čitkim natpisom: 'Srećan vam Bajram!'... a ispod toga napisao ime i prezime nekog proizvoljnog čoveka. Kad je sve to za tren oka svršio, hitno je iz Đakovice izašao, i još brže pošao za Prištinu".⁹³⁴

Trebalo je, međutim, Srbendu posle toga spasiti zla i odvesti u Srbiju:

"Srbenda je u Prištinu stigao zdravo i živo. I tu je još na samom ulasku sreo nekog Srbina, pristojno obučenog, i upitao ga: 'Molim te, brate, kaži mi ko je od hotelijera ili handžija Srba po saglam čovek?' Takvo pitanje ('po saglam čovek') vazda je onda kod upitanog izazivalo misli 'da ovaj nosi kakvu tajnu za konzulat', te ga je simpatično pogledao i lepo uputio na 'Hotel Kosovo' kod Stojana Bojkovića. Tu je Srbenda Bojkoviću 'otkrio dušu' i sve mu na uvo ispričao šta je uradio u Đakovici. Stojan ga je primio 'kao junaka' i odmah sakrio gore na tavanu među raznim starudijama, a potom otrčao i sve to ispričao konzulu Milanu Rakiću.

Dok je Srbenda sedeo na tavanu Stojan mu je sam lično nosio hranu jedanput za ceo dan, i to kad ugrabi vreme, da to niko od posluge me vidi. To Stojanu ne beše baš tako teško, ali se, strašno bojao, da Srbenda gore ne ozebe i počne da kašlje. Tad bi ga čuli služitelji, i šta bi im rekao? Svakome se tajna ne poverava, još manje u ovom slučaju. Zato je Bojković u samoći bio tako zabrinut. Ništa manje ni konzul Rakić, pa i Srbenda, koji je svakog dana Stojanu govorio: 'Žalim, uzeću te na vrat! No, Bog je bio dobar, te, nit se on zakašlja da ga sluge čuju, nit mu Turci i Arnauti uđoše u trag, premda su preko prijatelja i `bira svud zavlačili njušku. Tako je prošlo mesec dana, a kad je nastupio drugi, Rakiću pođe za Rukom da ga živa i zdrava prebaci preko granice u Srbiju.

O, koliko radosti beše za Rakića i Stojana što spasoše glavu još jednog Srbina, Srbina junaka! Ali ta njihova radost ne izbi na površinu, jer su je i dalje držali smotanu mrtvim ćutanjem.

Jedini lek da se u ovom slučaju ostane živ!"⁹³⁵

U 55. članku prati sudbinu Zaka Vučića i Janićija Kukurekovića od trenutka kada im je gavaz konzulata Stojan Gligorijević izvan Prištine izneo i predao puške iz „konzulatskog magacina“. Pošto je Janićije kao mlađi uspeo da pobegne Arnautima Zaka su spasile Arnautkinje dok su spašavale obraz svojim Arnautima koji su bili namerni da ubiju „pijanog“ Zaku - ili, što je tačnije, Zaku koji se vešto pravio pijanim i još pio za vreme ramazana.⁹³⁶

⁹³⁴ Isto, str. 326.

⁹³⁵ Isto, str. 327. i 328.

⁹³⁶ Pogledati detaljnije ovaj članak.

Uticaj i nedodirljivost žena Janićije Popović prati i u 56. glavi kada one na Uskrs 1908. doslovno spašavaju Donju Guštericu:

„Tad je celo selo, i muško i žensko, za tren oka dotrčalo pred crkvu i školu sa sekirama i stupcima u ruci, a puške nisu smeli da ponesu, jer bi bilo još veće zlo. No i ovako, vojska dočeka narod na kolenima i uperenim puškama, te se muškarci zaustaviše i stadoše na odstojanje. Ali žene, kao da ih oluja ponese, te nagrnuše na vojsku i svu je razoružaše! Tako razoružani, vojnici pobegoše kud koji, čak van sela, a puške ostadoše u rukama žena. Da to beše rat proglasili bi ih za pedžačke amazonke!“⁹³⁷

U 57. članku J. Popović prati ponašanje komandanta artiljerije u Prištini, nekog Malićija iz Bosne, za koga su Srbi najčešće govorili da je obrazac sintagme po kojoj “krv nije voda” jer je “Arnautе mrzeo, a Srbe voleo i sve se sa njima družio”. Upravo zahvaljujući njemu Srbi u Donjoj Gušterici “podigoše novu školu”. Njenom otvaranju prisustvovao je i sam Malići.⁹³⁸

Šezdeseti članak prati arnautski zulum kakav zdrav razum teško može da zamisli. Reč je inače o članku koji prati zlu sudbinu braće Stola, Bojka, Marka i Maksima Grujića iz Bresja na Kosovu. Reč je o uglednoj porodici na koju su Arnauti posebno bacili oko. To je i bio razlog njihovog odlaska u Srbiju.

Kako je Bojko sa sinom Mihajlom ostao to Arnauti, uz pomoć Arsenija iz Ugljara, jedno veće banu u Arsenijevo selo – baš u trenutku dok se tamo nalazio Mihajlo?!

“Kad sunce samo što nije zašlo Mihajlo stiže kod Arsenija u Ugljare, i odmah ga upita: ‘Kamo da vidim, de je kobila?’ Arsenije se kao naljuti: ‘Pa počekaj malo, majka mu stara, prvo sedni mi u kuću, da porazgovaramo, kafu da popijemo, po cigaru duvana da popušimo; a ako je dao Bog koju čašu rakije, pa posle gledaj kobilu. Tu je, da pobegne neće’.

Istina, takav je i red bio: prvo u kuću, pa u štalu.

I Mihajlo uđe u kuću.

A tamo kafa, rakija, duvan i muabet od kulina bana! Sve lepo, kao da rod dođe u rod. Tako dok se dobro ne smrče. A tada pas jurnu u obor na nekoga.

Mihajlo instiktivno pogleda u Arsenija, a ovaj umuče i preblede kao sveća. Tad Mihajla nešto na srce žacnu i sumnja mu se rodi. Skoči na noge i Arsenije upita: ‘Da nije ovo tvoje maslo, Arso?’

Podižući se sa stolice polako, ne smede da slaže, već, gledajući u zemlju i drhteći kao prut, procedi: ‘Šta da radim, rode, kad me ‘psi’ silom naterашe!’ To reče i od Mihajla se istavi korak dva.

⁹³⁷ Isto, str. 330. i 331.

⁹³⁸ Pogledati detaljnije ovaj članak.

Istog momenta i vrata na kući se otvoriše, i unutra udoše Muarem i tri njegova druga, Arnauti, i sva četvorica uperiše puške na Mihajla, i podviknuše mu: 'Ja sad, bre svinjo, de ćeš? Predaj se!'

Mihajlo, ozlojeđen priznanjem Arsenija, beše do dna srca potrešen i ne mogaše oči svoje da skine s njega, čudeći se tolikoj podlosti! A kad ču reći Muarema: 'Predaj se!' on samo glavu okrenu k njemu i jednim sarkastičnim osmehom mu odgovori: 'Oću, ago, oću, samo me malo počekaj!' Pa kad to reče, skoči kao ranjeni tigar i Arsenija ščepa za gušu: 'Umri, izdajico!' – viknu i svom snagom ga steže za gušu...

Sad Muarem i ostala dva druga navališe na Mihajla. On se jadnik otimaše, branjaše jednom rukom i nogama praćakaše, ali: ko će slomljenom rukom doleteti četvorici zdravih? Savladaše ga, oboriše i konopcem vezaše mu noge i ruke, i maramom usta zapušiše. Puškom ga ne hteše ubiti, da komšije ne čuju i uzbune se. Ne hteše ga ni nožem zaklati: krva da ne ostavi trag u kući. No? Satanski izmisliše da mu 'mošnice' iščupaju! Smakoše mu čakšire do ispod kolena i košulju zadigoše do više trbuha. Onda ga Muarem zgazi jednom nogom na trbuh, rukom mu dohvati 'mošnice', krvnički ih steže i – svom snagom povuče.

Jedan prigušen krik kroz zapušena usta, i... mlada srpska duša, čista i nevina, vinu se k nebu.

Za sve to vreme Arsenijeva žena sa decom beše se zatvorila u trem, i, roneći gorke suze, muža je klela što poslušava krvnika, te kuću osramoti i dušu ogreši. Ali, ona je žena, 'ima samo da ćuti'.⁹³⁹

Posebno želimo skrenuti pažnju na 65. i 70. članak u kojima Janićije Popović prati "ideju" da se organizuje i osnuje "učiteljsko udruženje" – koje je na prvom zboru 9. marta 1910. godine u Prištini donelo "pravila po kojima se imaju organizovati mi delati" (reč je o učiteljima gračaničkog i nerodimskog sreza – primedba autora) i "pojavi" štamparije 6. juna 1911. godine – koju je kupio Petar Petrović iz Prizrena "za 300 zlatnih dinara od Riste Prendića".⁹⁴⁰

Dokle su otišli zločini neposredno pred Prvi balkanski rat svedoči sudbina Aleksandra Vulića, učitelja iz Nerodimlja, koga na Tri Jerarha 1911. godine ubi "poljak" Abdul Šaban Redžepović iz Jezerca da bi ga vlast oslobodila "kao prostog najamnika", a na mesto njega zatvorila Aleksandrovog oca Krsta koji je, po svedočenju Abdulaha, naručio od njega sinovljevo ubistvo?! "Krsta je u zatvoru ostao sve do oslobođenja Kosova, oktobra 1912. godine".⁹⁴¹

⁹³⁹ Isto, str. 341.

⁹⁴⁰ Pogledati detaljnije ove članke.

⁹⁴¹ Isto, str. 379. (Pogledati detaljnije 73. članak.)

Do koje mere mogu prevrtljivi da budu i sami Arnauti svedoči 74. članak u kome je pop Anđelko pronašao Arnautina H. H. i potplatio ga da ubije Isa Boljetinca da bi ga na kraju sam spasio.⁹⁴²

Prateći položaj Srba na prostoru Južne Srbije Janićije Popović, kroz sećanja svoga oca Nikole, svoja lična zapažanja i provere – potvrde očevih sećanja kod drugih savremenika pre svega prati i daje sliku etnogeografskih promena na ovom prostoru imajući u vidu poziciju u kojoj su se Srbi kao etnička zajednica nalazili. Jedno je apsolutno nesporno, ovim praćenjem on daje značajan prilog istorijskoj nauci koja bi bez njih bila mnogo manje uverljivija u praćenju ovih događaja sa istorijskog aspekta. Ali, kako su ta sećanja svoje izvorište imala i u ličnim preživljavanjima događaja to i način njihovih prezentiranja otkriva i literalnu nadarenost kazivača. Kako se, međutim radilo i o ljudima elementarne pismenosti to čovek doista ne može a da se ne zapita do kakvih bi literalnih ostvarenja dosegli oni da su živeli u nekim drugim okolnostima i imali prilike da ozbiljnije porade na svojoj nesporivoj darovitosti. Možemo samo zamisliti kakvo bi delo iza sebe ostavio Nikola da je bio u poziciji i vremenu koje bi mu omogućilo da svoja sećanja na miru “baci” na papir - čak i pod uslovom da ne ide dalje od toga i ne upusti se, recimo, u neke druge književno - žanrovske vrste.

Tek kad čitalac iza sebe ostavi ovakva dela shvati zašto su putopisi književno – naučna vrsta. Iza naučnih radova pored podrazumevajućeg talenta bitno stoje i upornost u istraživačkom radu i spremnost da se taj naporan put pređe. Iza umetničke, pa i literalne pronicljivosti, pre svega je talenat koji se nikada ne može spoznati do kraja – on se otrže želji da se umetnik bude po nekom htenju koliko je pre izraz, hajde da kažemo, i božanske predodređenosti. Poetika srednjega veka je daleko iza nas, ali dok čitamo Nikolina sećanja i način na koji nam ih prezentira ne možemo a da se i nje ne prisetimo. Šteta je samo što su mnoga takva sećanja kao nezabeležena nepovratno otišla u zaborav.

⁹⁴² Pogledati detaljnije 74. članak.

36. NASTIĆI IZ IBARSKE SLATINE

U svojoj knjizi, *Nastići, Ibarska Slatina*,⁹⁴³ Miroslav Nastić prati istoriju svog plemena “za samo dva stoleća” jer toliko “datiraju... sećanja”. To je vreme u kome se promenilo “četiri do pet potomaka koji se međusobno i ne poznaju”.⁹⁴⁴ Danas ih ima u: Ibarskoj Slatini, Milanovcu, Mitrovici, Beogradu, po seloj Srbiji “ali i van nje: u Australiji, Kanadi, Austriji, Nemačkoj, Sloveniji...”. Može se samo zamisliti “šta će se dogoditi tokom naredna dva stoleća”.⁹⁴⁵

Kako i sam autor ove knjige potiče od Nastića iz Ibarske Slatine to je prirodno pošao od pitanja: Ko su to Nastići, ko im je dao to prezime i otkud oni uopšte u Ibarskoj Slatini? U težnji, dakle, da spozna samoga sebe on je i krenuo u stvaranje ove knjige, jer događaj i onih o kojima ništa nije napisano nije se ni dogodio i nije ih ni bilo.

U Ibarsku Slatinu Srbi su došli iz još i danas postojećih sela: Košutova, Ceranje, Bistrice i Šalje - “porodica Marković za koju se pretpostavlja da od nje potiču današnji Nastići, ovde se doselila iz Košutova”. Ta nekadašnja srpska sela danas su “potpuno zaposeli Šiptari... nekadašnji katolički Arbanasi iz plemena Šalja (bratstva Gim, Pec i Ljapić) koji su kasnije primili islam”.⁹⁴⁶

U njih, inače, Markovići su došli iz Prizrena ili Peći pod nadimkom “papučari” - zbog zanata kojim su se bavili.

Što se još dalje prošlosti današnjih Nastića tiče autor nema pouzdanih informacija - “o tome postoje neke teorije”.

Po jednoj oni su ranije živeli na prostorima Dalmacije, Hercegovine i Crne Gore. Na ovaj sud autora navodi činjenica da i danas u hercegovačkom selu Ljeskov dub postoje Nastići koji, kao i Nastići u Ibarskoj Slatini slave Svetog Nikolu. Pretpostavka dalje kaže da su u procesu seobe iz Hercegovine do Ibarske Slatine u jednom trenutku nosili prezime Orlović.

Ova česta promena prezimena verovatno je zbog posledica i “straha od krvne osvete i zločina prema turskim vlastima ne bi li se zameli tragovi”.

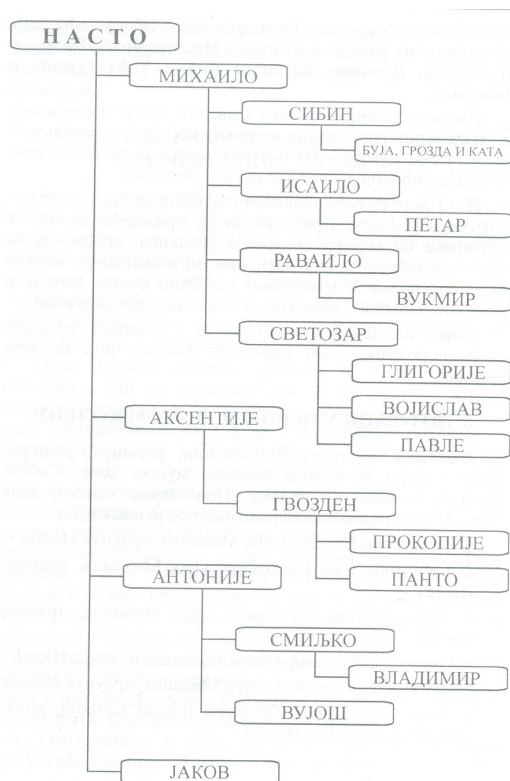
⁹⁴³ Miroslav Nastić, *Nastići, Ibarska Slatina - genealogija jednog plemena i prilozi za istoriju jednog kosovskog sela*, Liber - Nastići, Beograd, 2005.

⁹⁴⁴ Isto, str. 10.

⁹⁴⁵ O postojanju ove knjige autora ovog rada je obavestila njegova bivša učenica koja iz tog plemena i potiče, Milena (Nastić) Milićević, koja danas radi u istoj školi u kojoj radi i on - čak mu je jedan primerak te knjige sa posvetom i poklonila zbog čega joj se on ovom prilikom najiskrenije zahvaljuje.

⁹⁴⁶ Miroslav Nastić, isto, str. 24.

Prezimana su po pravilu menjana tako što su izvođena “iz imena očeva, dedova ili plemenskih vođa”. Naravno da je ta “promena”, i kod Nastića, u jednom trenutku morala biti zaustavljena. „Zahvaljujući tome“, kaže autor, „mi nosimo prezime izvedeno od imena našeg pretka Naste“ – istaknute ličnosti među ustanicima iz vremena Prvog srpskog ustanka. Reč je o junaku koji je učestvovao i u boju na Čegru da bi se kasnije „istakao i u borbama za oslobođenje novopazarskog okruga, u jedinicama Antonija Pljakića, koji mu je uručio Karađorđevo priznanje“.⁹⁴⁷ Zajedno sa njim bila su mu i braća Gvozden i Obrad koji kasnije odlaze u Kruševačku župu. Treba svakako znati da „u tim krajevima (Gornja Draguša) postoje porodice Gvozdenovića i Obradovića – izvedena od njihovih imena. Što se Nasta tiče – od koga su potomci i preuzeli prezime, autor nam daje preciznu genealogiju „u prvom i drugom kolenu“:⁹⁴⁸

Apsolutno je nesporno da su “ovi Nastići... pravoslavni hrišćani” i da veruju „u Boga, kao jedinog tvorca“. Ali, po svoj prilici da su cincarskog porekla i da pripadaju onim Srbima „koji su seobama dospeli do prostora Solunske Srbije“ oko 560. godine nove ere. U pokušaju da pojasni ovo viđenje autor se u trećem poglavlju III glave detaljnije bavi Cincarima vođen i idejom da između njih i Nastića registruje podudarnosti.

⁹⁴⁷ Isto, str. 38.

⁹⁴⁸ Isto, str. 40.

Upravo zato zelimo se ovom prilikom za trenutak zadržati na ovom datalju.

Baveći se osobinama Cincara Miroslav Nastić, između ostalog, navodi da su „okretni, izraženih noseva (nosati), debelih brkova i bistrih očiju, vrlo vredni, marljivi i posebno štedljivi“.⁹⁴⁹ Upravo su zbog te svoje škrtosti u literaturi često i bili ismevani. Inače je i narod koji se prepoznaje po umerenosti, ali i onaj koji nije “previše gostoljubiv”. Međusobno su se inače rado pomagali – „jedni... za druge jemčili i davali garancije“.

Nezavisno ipak od toga što su bili pravoslavne vere bili su i veoma „sujeverni“. Od svetaca su posebno poštovali; Sveti Trojicu, Svetog Nauma, Scetog Atanasija, Svetog Nikolu, Svetog Jovana, Đorđa i Mihaila, a od ženskih Svetu devu Mariju (Bogorodicu), Uspenje, Vavedenje i Svetu Petku (Paraskevu).

Od značajnijih Srba od cincarskog porekla autor navodi: Dimirtija Anastasijevića Sobova – osnivača karlovačke gimnazije, Branislava Nušića, Koču Popovića, Nastić Živka i Alempija – poznate beogradske ktitore, Nastić Nikolu – poznatog novosadskog trgovca, Borislava Pekića i čuvenu advokatsku porodicu Fila.

Poređujući slatinske Nastiće sa Cincarima autor izričito podvlači da i te kako imaju izrazitih podudarnosti:

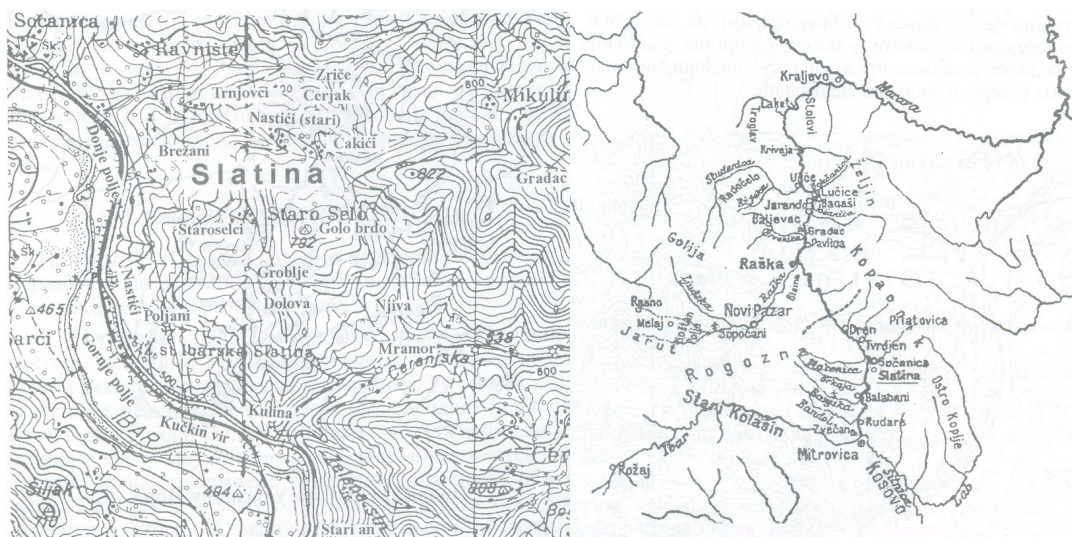
“Podudarnosti su više nego očigledne, i otuda je sa velikom verovatnoćom moguće pretpostaviti da porodica (pleme) Nastića potiče od onih Srba koji su seobama do već navedenih prostora Solunske Srbije, osnovane, kako je ranije navedeno, 560. godine. Ipak, ostaje nepoznato kojim putem, tokom kojih seoba, sa kim su se mešali, gde su se zadržavali i koiko opstajali u narednih gotovo hiljadu i petsto godina”.⁹⁵⁰

Miroslav Nastić iznosi pretpostavku da su Nastići na ovaj prostor došli iz hercegovine i Crne Gore i pored toga što jako dobro zna da su seobe sa zapada na istok istoriji manje ligične jer je većina njih “tekla sa istoka ka zapadu i sa siromašnijeg juga ka severu”.⁹⁵¹

⁹⁴⁹ Isto, str. 44.

⁹⁵⁰ Isto, str. 46.

⁹⁵¹ Isto, str. 46.

Ibarska Slatina u odnosu na zaseoke u razvođu Ibra

37. ŠIPTARSKI ZULUM I BELA KNJIGA SRPSKE DIPLOMATIJE

U knjizi *Prepiska o arbanaškim nasiljima u Staroj Srbiji* (1898 – 1899) koju je 1998. godine štampalo Ministarstvo inostranih dela Srbije⁹⁵² prezentirana nam je prepiska između Vladana Đorđevića, predsednika srpske kraljevske vlade, Stojana Novanovića, poslanika Kraljevine Srbije u Carigradu i Tefik – paše, turskog ministra inostranih dela o teškom položaju srpskog življa na ovom prostoru.⁹⁵³

Prilikama u Staroj Srbiji “mlada srpska država” ozbiljno je počela da posvećuje pažnju tek posle Berlinskog kongresa, ili u trenucima kada je “Jovan Ristić, tadašnji ministar inostranih dela, došao na ideju da rusku vladu obavesti o položaju hrišćana u južnim srpskim pokrajinama”.⁹⁵⁴ Ovaj je posao poveren Đorđu Popoviću Daničiću, vrednom istraživaču “koji je sačinio poveliku zbirku dokumenata o nasilju nad srpskim narodom u Staroj Srbiji”. Tek tad je svet saznao istinu i počeo da se interesuje “za rešavanje srpskog pitanja u okvirima evropske turske”.

⁹⁵² *Prepiska o arbanaškim zločinima u Staroj Srbiji*, Beograd, 1899, internet www.srpsko-nasledje.co.yu/sr-l/1998/04/article-05.html-38k Cached - Similar pages

⁹⁵³ Rajko Todić, *Šiptarski zulum i srpska diplomatija: Srbima na Kosovu spremala se jermenska sudbina*, internet www.srpsko-nasledje.co.yu/sr-l/1998/04/article-05.html-38k Cached - Similar pages

⁹⁵⁴ Isto

37. 1. Kraj 19. veka - vrhunac terora

Teror je svoj vrhunac dostigao “posle velikog pokolja Jermena u Turskoj 1895. godine” i kritske krize 1896-1897 godine odnosno grčko-turskog rata u kome je na strani Turske dobrovoljno učestvovalo i 20.000 Arnauta “iz Severne Albanije i današnjeg Kosova”. Arnauta koji posle rata “nisu vratili oružje” zahtevajući veće privilegije - na zasedanju Pečke lige 1898/99. godine. Ovoga puta oni su svoje pretenzije, pored već četiri vilajeta (kosovskog, skadarskog, bitoljskog i janjinskog), usmeravali i ka petom - solunskom. Pečku ligu je, inače, vodio Mula Zeka Bumbera.

Prepisku, ili svoju prvu *Belu knjigu* o arbanaškim nasiljima nad kosovskim Srbima Srpska Vlada je uradila “u formi memoranduma” za Prvu hašku konvenciju” - koja je održana od maja do jula 1899. godine. I u trenucima kada je sve bilo spremno, kad je ona samo trebala Evropi da se prezentira, Aleksandar Obrenović donosi odluku “da se prepiska ne iznese na Haškoj konferenciji”?! Zašto?! Na to pitanje istoričari tek treba da daju odgovor! Ali, prepiska je kao document ostala.

O kakvoj se to prepisci zapravo radi? Vladan Đorđević, “minister inostranih dela”, 15. aprila 1898. godine prosleđuje zahtev Stojanu Novakoviću, srpskom poslaniku u Carigradu, da kod Porte, “a ako ustreba i kod samog sultana... učini korak... da se merama stvarnog dejstva prekinu zločinački izgredi jednog neobuzdanog plemena prema našim narodnjacima”. I on to i čini - uručuje Tefik - paši, “turskom ministu inostranih dela, notu o arbanaškim nasiljima po Staroj Srbiji”. Upozorenja su vrlo ozbiljna i vrlo argumentovana jer je Kraljevska Vlada Srbije raspolagala vrlo preciznim podacima. A reč je o: ubistvima, paljevinama, razbojništvima, skrnavljenju hramova, silovanjima, otmicama, pljački, krađi čitavih čopora stoke... Novaković vrlo precizno navodi i ko je ubijen, i ko je ubica - ime i prezime.

Pri susretu 15. juna Tefik - paša se izvinjavao što još ništa nije učinjeno dok je Novaković, opet vrlo precizno, “ukazivao na arbanaška nasilja koja su se u međuvremenu dogodila na srpsko - turskoj granici”. Tada je čak i dodao da sve upućuje na to da se oko Srba stvara “gvozdeni Muslimanski obruč... kakav se nekad oko Čerkeza pravio”.⁹⁵⁵

Već 16. jula 1898. godine Stojan Novaković upućuje “drugom notu Tefik - paši” - u kojoj ga upozorava na nova nasilja. Tom prilikom vrlo precizno navodi da su umeđuvremenu od strane Arnauta ubijeni: Jovan Simić iz Bresije, Đorđe Ivanović iz Raniluga, Senta Ljubić iz Ajnovca,

⁹⁵⁵ Isto

Milovana Spasojević iz Arsenovića, Arsa Petrović iz Tomajiša, Ilija Novaković iz Gručareva i Đoka Virtunić iz Vučnjeva. Uz ovaj spisak navodi i spisak Arbanasa – ubica. Tu je i šest slučaja silovanja Srpkinja uz obrazloženje: “kad Arbanasi otmu srpsku devojkicu, najpre je siluju pa je onda primoravaju da pređe u muhamedansku veru, preteći smrću njoj i njenim roditeljima”.⁹⁵⁶

Tefik – paša je dogovor prosledio tek 28. septembra 1898. godine u kome je tvrdio da se tvrdnje Stojana Novakovića temelje na lažnim informacijama – onik koji ne žele “odnose prijateljstva i dobrog susedstva” Turske i Srbije.

Već 19. oktobra Stojan Novaković upućuje treću notu u kojoj “navodi novih 115 slučajeva ubistava, otmice, silovanja, poturčenja, razbojništva i paljevina”. Ovoga puta Novaković podvlači “da će svoje note predati carigradskim ambasadorima (koje je do sada o tome obavestavao)”. U nemoći Tefik – paša počinje postepeno da “priznaje da su neki Arbanasi počinili zločine nad kosovskim Srbima”.

37. 2. Uloga srpskih konzula u pripremanju Dokumentacije o arbanaškim nasiljima

Pre svega podsećamo na Svetislava Simića koji je vrlo pažljivo proveravao svaki podatak – jer je imao vrlo pouzdane ljude koje je “razaslao po Kosovu”. On se zapravo može smatrati i “tvorcem ideje o nastanku *Prepiske*”. U pismu Vladanu Đorđeviću pored predloga o radu na *Crnoj knjizi*, Svetislav Simić beleži:

“Meni sad nije čudno što je pojava jedne naše čete, koja je izašla bila na granicu da vežba, proizvela onako silan utisak, čak i u Stanbolu, a ne samo ovde, gde je sve skočilo zaprepasčeno uzvikom: Idu Srbi! Sećate se da je i vas Sultan iz kreveta digao poručujući da mu dođete u dvor... Mene je, gospodine ministre, iznenadilo kad sam video kakav je ovde strah od Srbije. Time se treba koristiti i ja držim da je za to vrlo podesan način, koji sam vam predložio: pomoću njega držimo pitanje otvoreno, stičemo simpatije celoga sveta, hrabrimo naše nadom, a plašimo Turke uverenjem da se Srbija sprema”.⁹⁵⁷

Đeneral Sava Grujić u izveštaju ministru inostranih dela od 2. maja 1890. godine beleži:

“Josif Đurđević, starac, seljak iz Pirane, sela dva časa od Prizrena, predstavi se sa četrnaestogodišnjom devojčicom Lenkom Konsulatu i izjavi da bega u Srbiju da spase devojčicu od arnautske obesti jer je oće da

⁹⁵⁶ Isto

⁹⁵⁷ Svetislav Simić, Pismo ministru inostranih dela, Vladanu Đorđeviću, od 10. 11. 1898., isto

poturče. Pre tri godine, reče, oteli su nam Arnauti stariju kćer Cvetu, koja je od muke presvisla, pa mi sada ištu Lenku. Nemogući odoleti prevelikoj tuzi i patnjama koje pretrpeh od Arnauta begam u Srbiju sa ovim devojčetom a ženu Agniju ostavi(h) u Prizrenu, jer je stara pa ne može da bega. Istina i devojče je malo pa ne može da ide, pa ne znam šta da radim, i molim Konsulat za pomoć novčanu, jer nismo jeli a u putu noćili smo na poljani. Idem, reče Josif, u Srbiju i to u Prokuplje, gde su mi dva sina Cvetko i Kosta prošle godine od arnautskog nasilja izbegli”.⁹⁵⁸

Vicekonzul Todor Stanković 8. 09. 1891. godine upućuje dopis ministru inostranih dela, sa svog putovanja po Kosovu u kome, između ostalog, beleži i utiske sa svog putovanja u Samodrežu - “selo oko pet kilometara udaljeno od glavnog puta Priština - Vučitrn”:

“Kad smo tamo stigli, našosmo tamo sve same Arnaute, a nigde ni jednog Srbina. Na pitanje, ima li u ovom selu koja srpska kuća, odgovoriše Arnauti da ima samo četiri srpske kuće.

Naredih jednom žandarmu - da pozove jednog domaćina od one četiri srpske kuće da mi pokaže mesto crkve Samodreže. Ode žandarm i kroz nekoliko minuta dođe sa Živom Lazarevićem, Srbinom iz istog sela, kome beše kuća na kraju sela.

Živa, čovek oko 50 - 60 godina starosti, u odelu poderanom i sastavljenom sve od samih krpa, koje se drže na po jednom končiću, priđe k meni i pošto se pozdravismo pitah ga ovim rečima: ‘Jeli, brate gde je crkva Samodreža?’ ‘E moj gospodine, nema crkve Samodreže, ona je negda postojala a sada je od nje načinjena vodenica, no ‘ajde da ti je pokažem,’ odgovori Živa.

Idući tako putem ka crkvi Samodreži, polagano pitah Živu ovim rečima: ‘Kako živite ovde među ovim Arnautima?’ ‘Samo što smo živi, ali ovakvog života bolje da ga nije’, odgovori Živa.

Tako u razgovoru sa Živom dođosmo do čuvene crkve Samodreže, od koje se sada drži samo jedan zid u debljini jedan i po a u visini jedan metar, preko koga teče voda u vodenici, koja je napravljena od kamena iste crkve a ispod same crkve.

Svuda po selu rasejano je tesano kamenje sa crkve Samodreže i nema onde arnautske kuće koja nije podzidana kamenom skinutog sa crkve Samodreže. Pored crkvenog zida prokopala je voda jednu jarugu u dužini 35 a u dubini dva i po metra, u kojoj se na jedan i po do dva i po metra u zemlji, na desnoj obali iste jaruge, vidi vrlo mnogo kostiju odraslih ljudi, a ni jedne dečije. Kostiju ove pokazuju da nije svaki grob zaseban, jer se kostiju od više ljudi nalazi na jednom mestu. A preko tih grobova

⁹⁵⁸ Beleške Luka Marinkovića povodom izveštaja đenerala Sava Grujića ministru onostranih dela od 2. maja 1890. godine.

poređano je tesano kamenje, i po svoj prilici, grobovi se prostiru još dalje preko kojih su sada zasejane njive.

Ja kao nasigurno držim da su onde zakopani srpski junaci koji su u Kosovskoj borbi izginuli..."⁹⁵⁹

I Branislav Nušić je, u svojstvu konzula u Prištini, uputio dopis vladi u Beogradu (25. jula 1895.) "o zlodelim Arnauta":

"U mnogim svojim ranijim izveštajima imao sam prilike da vam iznesem sve potankosti i same događaje iz onog velikog niza zuluma koje oružani Arnauti čine nad nenaoružanim srpskim življem. Sada mogu samo ponoviti svoje ranije tvrdnje da su ti zulumi ove godine jači no što su, valjda, ikada bili što pokazuje i neobično nagla emigracija stanovništva, koju nikakva sredstva nisu u stanju da spreče... Zaista je užasno svaki dan slušati toliko jadikovanje užasno potlačenog stanovništva, koga ubijaju, globe, turče, raseljavaju i otimaju im imanja, kuće, novac, stoku, sve. Juče sam na pr. primio preko 30 seljaka iz raznih sela, pa čak i iz najudaljenijeg kraja pećke nahije, koji se sa suzama u očima žale na užasne zulume, koje Arnauti vrše, usled čega su već tri parohije u pećkoj nahiji ostale bez paroha, jer su ovi pobešli, pošto su im Arnauti pretili da će ih ubiti. Kad ni sveštenici nisu sigurni sa životom, kako je onda bednom seljaku..."⁹⁶⁰

Od 3. februara 1899. godine datira i pismo konzula Svetislava Simića predsedniku Ministarskog saveta i ministru inostranih dela:

"Ostavljeni bez zaštite vlasti naši su ljudi upućeni da se brane sami od Arbanasa. Ali dok su svi Arbanasi naoružani, Srbi su, ostavljeni golih šaka, primorani da pognu glavu i primaju udarce bez otpora, a kinjenja bez ropota. Ja sam imao bar stotinu slučajeva da su mi se ljudi kad sam ih koreo što se ne brane pravdali rečima: 'Kako ćemo, gospodine, kad nemamo čime. Nabavite nam puške, pa ćete videti, hoće li nam glave skidati bez zamene'. Naročito se Pećanci i Prizrenci žale što nemaju oružja. 'Ne tražimo vam, gospodine, pare, nego oružje. Dajte nam ga da se branimo, da ne ginemo ovako uludo'. Ovo Srba što je ostalo u ta dva sandžaka u očajanju je, a sve su to kršni ljudi i junaci. Srbi u Orahovcu žive zatvoreni ima već tri meseca. Tamo Arnauti ne trpe ni vlast. Juče su mi dolazila dvojica iz toga sela, koji su siromašni, putovali sve stranputicama, kroz šume i planine, da dođu ovde, da me pozdrave i da mole za oružje. Pre 10 dana ispratio sam jednoga iz Đurakovca (pećke nahije) s nadom da ću gledati da ih s puškama snabdem. Čuven pop Vukajlo iz (Ibarskog) Kolašina već je dva puta dolazio k meni radi toga. Mi u Kolašinu imamo u kompaktnoj masi oko 500 srpskih domova i do 1.000 za pušku doraslih glava. Arbanasi po sebi nisu nikakvi junaci, ali drsko vrše zločine, jer ne

⁹⁵⁹ Pismo Todora Stankovića ministru inostranih dela M. Kr. Đorđeviću od 8. 11. 1891, isto

⁹⁶⁰ Pismo Branislava Nušića vladi u Beogradu od 25. jula 1895. godine, isto

nailaze na otpor. To u njih razvija rđave prohteve, a kod naših daje maha slabodušnosti, koja je prirodna posledica stanja u kojem su.

Ja držim, gospodine ministre predsedniče, da bismo se mi mogli postarati, da ovome narodu doturimo martinke (puške) koje su nam još preostale i leže po magacinima..."⁹⁶¹

Ruski carski diplomata, knez Grigorije Nikolajevič Grubecki poslanik Rusije u kraljevini Srbiji (1914 - 1915) u svojim memoarima pod naslovom *Rat na Balkanu 1914 - 1917* beleži utiske i sa svog susreta sa Arbanasima u Mitrovici 1915. godine:

"Bio sam u Mitrovici sedam godina ranije, 1908. i bilo mi je zanimljivo da sada uporedim ondašnji i sadašnji utisak o prestonici razbojničkog carstva. Gospodari situacije bili su Arnauti. Kretali su se naoružani od glave do pete, obrijani, sa kečetom na zatiljku, mrgodno sevajući očima kad bi morali da se uklone kočiji nekog kaura - Evropejca. U čitavoj Mitrovici tada su samo dva čoveka nosili evropska odela - ruski i austrijski konzul. Nisam mogao da izađem u grad a da me začas ne okruži straža postavljena za moje obezbeđenje, jer se mesni upravnik, Turčin, plašio da se ne dogodi nešto zbog čega bi kasnije odgovarao. Na ulicama se otvoreno prodavao duvan, iako je u celoj Turskoj bila zabranjena njegova slobodna prodaja - toliko se Turska nije usuđivala da zavodi bilo kakav red u Albaniji. Zapljusnula su me tada neka drevna vremena, tačnije - zaporoške naseobine. I tako je u Albaniji vladalo potpuno bezvlašće, a Mitrovica je bila pravo razbojničko gnezdo...

Ranije gospodare zemenili su novi. Nisam mogao da prepoznam ponosne Arnaute. Gde su se deli oni kočoperni ljudi koji su se razmetali svojim pištoljima i puškama? Kako su se ugasili njihovi pogledi, koji su nekad svetlucali mrkim plamenom, kako su samo pognuli glave?

Jer je moguće da tim pogruženim korakom kroči dojučerašnji domaći i strašni gospodar?

Čitava ova promena odigrala se ne samo zato što su Turci osvojili ovaj kraj, već i zbog surovog gušenja albanskog ustanka posle rata, kada su čitava sela skoro do poslednje glave iščezavala sa lica zemlje i kada se nisu štedela čak ni deca. Čudnovato je bilo videti Arnaute kako se sada sklanjaju s puta pred svojim starim i grlatim nadzornikom - Srbinom. Mitrovica se brzo ispunila izbeglicama i vojnicima. Na mahove je čak bilo teško probiti se ulicom. Meni je ustupljen smeštaj u kući gde je nekad boravio prvi ruski konzul u Mitrovici Ščerbin, koga je na dva koraka od ove kuće ubio jedan Arnautin jer njegovi sunarodnici nisu hteli da dozvole da ruski konzul živi u njihovoj Mitrovici i da im smeta u sporovima sa Srbima.

⁹⁶¹ Pismo Svetislava Simića predsedniku Ministarskog saveta i ministru inostranih dela od 3. februara 1899. godine, isto

Domaćin u mojoj kući bio je Srbin, koji se s poštovanjem sećao Ščerbina...”⁹⁶²

37. 3. Albanske migracije

Nasuprot ekonomsko - socijalnoj teoriji kojom se pojašnjavala migracija Albanaca ka jugu, istoku i severu, postoji i jedna druga, namoćno prihvatljivija, po kojoj se ta migracija pojašnjava općtim ciljevima Turske da slabi i rasparčava srpski Źivalj i pribliŹavanje Arnauta “ka granici tadašnje Srbije”. Uostalom, zašto bi se oni uopšte i usmeravali ka Toplici i leskovaćkom kraju koji je već “bio naseljen”, a ostavljali “reće naseljene ili bez naselja”. Zaposjedanje Grdelićke klisure imalo je za cilj prekidanje veza “između srpskih zemalja severno i južno” od nje kao i to da bi se u slućaju rata omelo “srpsko prodiranje uz Moravu” - što se zaista i dogodilo 1878. godine. “Prehrana” nije uzrok migracije i to potvrđuju sva istraŹivanja, koliko “politićki faktor, turska vlast i politićki interes”.⁹⁶³ Zašto bi uostalom dolazili i u Kaćanićku klisuru koja je po “privrednim osobinama dosta slićna predelima u severnoj Albaniji” a napuštali prostor koji svakako “nije bio prenaseljen”. Cilj je nesumnjivo bio politićki vođen idejom da se razbije slovenska kompaktnost da bi se i tako sprećili novi ustanci.

Ovakva planska migracija vršena je sve do 1912. godine i u drugim nahijama: Metohija, Kosovo, okolina Skoplja, Kumanova, Vranja, Pelagonije, Ovćeg polja... A naseljavali su se tako što to nisu ćinili grupisano u jednom ili manjem broju sela koliko su “raspoređivani obićno od jedne do pet porodica u svim selima”.

Ne treba, naravno, zanemariti ni ekonomske prilike - osiromašenim slojevima u planinama Albanije i te kako su trebale plodne ravnice Metohije, Kosova, Pomoravlja i zapadne Makedonije. Ne treba, ali to ipak nije bila “bitna okolnost koja je albansku kolonizaciju navukla na ove zemlje”.⁹⁶⁴

“Albanski klin” koji je prepolovio srpski etnikum i te kako je bio smetnja Srbiji i Crnoj Gori da u 19. veku “razviju onako jaku akciju u Južnoj Srbiji kako su Źeleli”. Taj Źivi bedem prepolovio je srpsku etnićku zajednicu - udaljenost je bila prevelika.

37. 4. Oslobođilaćki ratovi Srbije i Crne Gore 1876/77. i 1877/78.

⁹⁶² Grigorije Nikolajević Grubeski, *Rat na Balkanu 1914 - 1917*, isto

⁹⁶³ Dimitrije Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, kosmet/knjiga o kosovu/tursko doba -315 - k

⁹⁶⁴ Isto

Tokom prve polovine 19. veka Arbanasi su kolonizacijom “iz kosovskog vilajeta prepолоvili delove niškog” i već bili u Toplici, Poljani, Msurici i Krajištu. U ovim oslobodilačkim ratovima “glavninu trupa koje je Turska... bacila protiv Srbije” sačinjavale su upravo albanske čete. Srpske trupe su ipak, po oslobodjenju Niša 10. januara 1878. godine upućene ka Kosovu da bi major Radomir Putnik izbio na prilaz Prištine i Gračanice. Ali, Jedrenskim mirom ne samo da su ti pohodi zaustavljeni no je srpska vojska morala da se povuče “na demarkacionu liniju”. Ali, svi ti događaji i te kako su doveli “do velikih demografskih promena na čitavom ratištu”. Zbog terora Arnauta i “zvaničnih turskih vlasti” Srbi su bežali u Srbiju – “bivalo je i po 200.000 izbeglica”.

Međutim, ne sme se izgubiti iz vida da je do iseljavanja muslimana iz Srbije dolazilo i zbog toga što nisu mogli da private “da služe u nemuslimanskoj državi i da se podvrgnu režimu ravnopravnosti”. Mada, i to svakako treba podvući, i želja je srpske vlade bila “da se oslobodi muslimanskog stanovništva” bez obzira na obaveze koje je preuzela Berlinskim ugovorom da zaštiti muslimanske manjine i njihova imovinska prava”. Oslobođenje Stare Srbije odloženo je za sledeći vek – i u atmosferi mnogo nepovoljnih uslova.

37. 5. Anarhija i genocid u Staroj Srbiji 1878 – 1912. godine

Period od Berlinskog kongresa do oslobođenja 1912. godine bio je period “najtežih progona, fizičkog uništavanja i raseljavanja” u kome se vrlo lako da nazreti plan “za stvaranje etnički čistog Kosova kao albanske zemlje. Albanske izbeglice iz Srbije – 30.000 “nastanile su se uglavnom u Labu i u severnom delu Kosova... Krivoj reci i Gornjoj Moravi sa Izmornikom”. U Labu praktično nije bilo Srba, čak je i planinski obod Kosovske kotline “dosta brzo bio preplavljen Albancima”.

Nadalje, od 1878. godine Albanci neprestano “upadaju na srpsku teritoriju... duž cele nove granice od Novog Pazara do Vranja... ubijaju srpske vojnike, pljačkaju komore, napadaju čak i na vojne predstraže”.⁹⁶⁵ Samu Kuršumliju napadaju 6. aprila 1879. godine, a 28. maja Prepolec – iako se Srbija uporno uzdržavala “od strožeg odvracanja”.

Gubljenje teritorija po porazu od Rusije “Turci su upisivali u greh Srbima, tvrdeći da in je Rusija i objavila rat zbog Srba” – zato su Srbe i zvanično i javno proglasili za carske izdajnike”. Ali, teror nad Srbima nije dolazio samo sa te strane – možda još i bezobzirniji dolazio je od “bašibozuka Prizrenske lige i njenih prvaka” – naročito u razdoblju od 1878

⁹⁶⁵ Isto

- 1891. godine. Po nekim proračunima u period se od 1876 - 1912. godine sa prostora Stare Srbije - što podrazumeva i celu severnu Makedoniju - iselilo oko 400.000 ljudi.

Naravno da su srpska i crnogorska vlada pokušavale svim silama "da zaštite srpsko stanovništvo Kosovskog vilajeta". Primereno tome srpska vlada pristupa otvaranju "srpskih konzulata u Solunu i Skoplju 1887, a u Bitolju i Prištini 1889. godine". Pristupila i pored toga što je jako dobro znala da će njihov položaj na Kosovu biti jako "pogibeljan" - Luka Marinković je juna meseca 1890. godine ubijen "nasred prištinske čaršije", dok je istu sudbinu u Kosovskoj Mitrovici doživeo i ruski konzul Grigorij Stepanovič Ščerbin - marta 1903. godine.

Ovakav odnos Turaka i Arnauta prema Srbima i bio je razlog što je srpska vlada "naoružavala narod na Kosovu" i time praktično otpočela pripreme za oružani ustanak. Komite su počele da se javljaju posle 1878. godine, a "komitski pokret u Staroj Srbiji ponokao je iz najrevolucionarnijeg dela srpskog seljaštva koje više nije moglo podnositi turski feudalni sistem i mnogobrojna nasilja".⁹⁶⁶

Pogoršanje "položaja srpskog naroda u Staroj Srbiji" naročito je bilo vidno posle grčko - turskog rata 1897. godine. U tom je ratu na turskoj stranj vidnu ulogu imao i "arbanaški bašibozuk" koji se masovno odazivao na "sultanov poziv". Međutim, po povratku tog "bašibozuka iz neuspelog rata" Arnauti "svoju oštricu" usmeravaju "protiv Slovena". Turska vlast to, naravno, toleriše "zbog čega iseljavanje Srba postaje masovno".

Da ipak ovde budemo i malo konkretniji. Nezavisno od toga što celo vreme nastojimo da putopise pratimo odvojeno od istorijske nauke činjenica je ipak da se prožimanje ne može sasvim eliminisati. Ne može pre svega zbog toga što su i putopisci i istoričari vrlo često koristili iste izvore u fazi praćenja etnogeografske slike Stare Srbije i što su putopisci ne retko i istoričarima znali poslužiti ne samo kao ozvor podataka no i osnov ka kome su potom usmeravali svoju pažnju. Ne retko se između putopisnih i istorijskih saznanja, u raznim aspektima, gotovo mogao staviti i znak jednakosti - a nas je pre svega interesovala etnogeografska slika jer je to onaj aspekt ka kome smo težili i uglavnom usmeravali ceo ovaj rad.

I putopisi i istorijska nauka nedvosmisleno potvrđuju da je vreme od prelaza 19. u 20. vek do oslobođenja Srbije 1912. godine bilo "vreme najtežih progona (Srba), fizičkog uništavanja i raseljavanja". Po oslobođenju Južne Srbije 30.000 izbeglica - muhadžira Albanaca -

⁹⁶⁶ Isto

muslimana “nastanilo se uglavnom u Labu i severnom delu Kosova”. U tom kontekstu Lab prerasta u “čisto albansku oblast, u kojoj praktično nema Srba”. Ni slučajno se tu ne radi o nekom obliku dobrovoljnosti u naseljavanju tog dela koliko brizi Porte i albanskih prvaka sažetaj u ideji “da se razbiju gusta srpska sela” i stvori svojevrsan živi zid prema susednoj Srbiji.

Već smo izneli neke statističke podatke – na temelju putopisa – o progonu Srba iz Stare Srbije. Ali, da sada podsetimo na to šta kažu i zvanični godišnji turski izvori – na temelju kojih i istoričari izvode svoje sudove. Još 1894. godine u Prištinskom sandžaku je bilo 67.456 Srba, Pećkom – 14.752, Novopazarskom – 35.726 i Prizrenskom – 14.200. U zbiru 132.134 Srba. Istraživanje Jovana Cvijića iz 1911. godine su vrlo precizna: na prelazu u 20. vek severno od Šare bilo je još uvek 26.338 srpskih domova, u Prištinskom sandžaku 14.048, Pećkom – 3.826, Sjeničkom – 2.564, Pljevljanskom – 3.400, delu Paraskog – 2.400. Pođe li se od toga da jedna kuća ima bar pet duša dolazi se do broja od 131.690 “stanovnika srpske narodnosti”. Podvulki smo pet duša, ali imajući u vidu patrijarhalni karakter srpskih domova najčešće se polazi od broja osam što dovodi do 210.704 stanovnika. A po turskim podacima, nadalje, 1849. godine broj Srba oko Prištine je iznosio 400.000 duša. Već 1854, on je pao na 200.000.

I putopisci i istorija vrlo jasno podvlače da su i srpska i crnogorska vlada, prema svojim mogućnostima, “pokušavali da zaštite srpsko stanovništvo kosovskog vilajeta”.⁹⁶⁷ Pored otvaranja konzulata u Solunu i Skoplju 1887. godine, i Bitolju i Prištini 1889. “srpska vlada je organizovala i naoružavala narod na Kosovu da se brani” što će dalje reći i pripremala se za “oružani ustanak kad za to dođe vreme”. Upravo se zato, posle 1878. godine počinju i “javljati srpske čete, komite, koje su vodile borbu protiv turske vlasti i protiv albanske i muhamedanske hajdučije”.⁹⁶⁸

Kao i putopisci i Dimitrije Bogdanović navodi neka od nebrojanih razbojništava u Staroj Srbiji kojima su Srbi bili izloženi. Da bi onemogućili odgoj stoke Arnauti i Turci Srbima oduzeše najbolja zemljišta u selima: Laplju, Čaglavici, Livadi, Dobrotinu, Gušterici, Matičanima... Arnauti iz sela Budrila 25. marta 1898. napadaju Arsu Milenkovića namerni da ga ubiju. Kade se ovaj “stane braniti revolverom i rani jednog od napadača” – pa potom pobeže – oni sakupiše sve ljude iz sela i odvedoše ih u Gnjilane – nemilice ih tukući uz put. U Gnjilanu se pre odvođenja u zatvor i žandarmi nad njima tužom izivljavahu. Kod otimanja zemlje naročito su bili agresivni: muftija Mustafa Efendija, Sulejman – aga (sada paša), Ali

⁹⁶⁷ Isto

⁹⁶⁸ Isto

Efendija, nizuf Naziri.⁹⁶⁹ Čuveni razbojnik Onka Imer iz Kabaša u Prizrenskoj nahiji “pozvao je srpske seljake iz Ljubižde i Koriča da pribiraju svoju žetvu, ali im je zabranio da ponovo seju” jer im se neće dozvoliti “da i dalje stanuju u svojim selima”.⁹⁷⁰ Reč je o onom istom razbojniku koji je imao nameru “da sruši srpsku crkvu sv. Petra Koriškog” kako bi “od tog materijala sebi sazidao stan”.

Zulumu su se priklonili i Arnauti iz Orahovca pošto u velikom broju “opkoliše kuću porodice Manitaševića iz Hoče” i svu je “izbušise kuršumima”. Umesto da preduzmu mere protiv razbojnika vlasti “staviše u zatvor Jovana Manitaševića i Mihaila Kičolovića” dok protiv Arnauta ne učiniše ništa.

Govoreći o zločinima Arnauta Dimitrije Bogdanović u jednom trenutku beleži: “Jedan od najstrašnijih zuluma je događaj u Veriću, u pečkoj nahiji, gde su u sukobu između Arnauta ceh platili Srbi, čije je celo selo spaljeno, sa usevima, a razbegla deca se izgubila. Veličani, gladni i bos, skitaju po Peći, ali im ni valija ne pomaže ništa, već ih upućuje na isljahat (običajni albanski sud) ma tamo im Mula Zeka ovoreno veli da neće dobiti odštetu, psuje im veru, krst, post i govori im da se sele u Srbiju i Crnu Goru.”⁹⁷¹

Stanje je Srba na Kosovu bivalo sve gore i gore – naročito su bile pogromne 1900. i 1901. godina. Pravi njihov pokolj dogodio se u Starom Kolašinu 1901. u kome je ključnu ulogu odigrao čuveni zlikovac Iso Boljetinac. Takvi zločini kao i ubistvo ruskog konzula G. S. Ščerbina 1903. godine motivisale su srpsku vlast “na oružanu odbranu srpskog naroda”. To je i razlog što je, počev od 1904. godine, počela na ovaj prostor da “dobacuje oružje i... organizuje komitske čete”. Već su 1905. godine “gotovo sve kaze kosovskog vilajeta sa srpskim stanovništvom bile... potpuno naoružane”. I gle čuda, na ovu iznuđenu protivakciju srpske vlade propagandom je najžešće reagovala austro-ugarska vlada - iako sve ovo ni na koji način nije zadiralo u njene interese. No, to je već jedno drugo pitanje o kome ovde ne želimo dalje.

⁹⁶⁹ Isto

⁹⁷⁰ Isto

⁹⁷¹ Isto

38. CVIJIĆEVA TIPIZACIJA JUŽNIH SLOVENA NA BALKANSKOM POLUOSTRVU

Jovan Cvijić (1865 - 1927) je nesumnjivo jedna od najznačajnijih ličnosti naše naučne geografije, ili, što je još tačnije, njen osnivač - pre svega antropogeografije i geomorfologije. Bio je inače profesor Univerziteta u Beogradu kao i predsednik Spske akademije nauka. Za nas su u ovom trenutku pre svega zanimljivi njegovi antropološki pogledi koji zahvataju prostor Balkanskog poluostrva, potom registrovanje migracionih kretanja naroda na njemu, pa postanak i razvitak naselja. U tok kontekstu želimo se nešto detaljnije zadržati na njegovoj knjizi *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje* koju je na francuskom publikovao još 1918, a na srpskom 1922. godine. Da bismo ipak pažljivije mogli da pratimo ovu studiju pre svega moramo znati da je antropogeografija naučna disciplina

koja se bavi proučavanjem odnosa između geografske sredine i čoveka ili uticajem te sredine na živote ljudi i obrnuto. Ono našta Cvijić posebno skreće pažnju u svom antropogeografskom viđenju jeste migraciono kretanje stanovništva kao izraz posledica antropogeografskih stanja.

Da bi detaljnije propratio poziciju Južnih Slovena na Balkanskom poluostrvu J. Cvijić je izvršio njihovo grupisanje u tipove tako što ih je registrovao četiri. Pored dinarskog i panonskog registrovao je i centralni koji „poglavito“ obuhvata stanovništvo Južne Morave i Vardara, dok se šopski produžuje sve do Dunava. Istočnobalkanskom tipu pripada „stanovništvo obe istočne strane Balkana“.⁹⁷²

38. 1. Centralni tip

Ovaj tip zahvata središnji deo Balkanskog poluostrva prostirući se od Kosova sa zapadne strane do „razvođa Iskre i Marice“ na istoku. Na severu on se od Niša jugom prostire sve do Soluna tako da mu u celosti pripada stanovništvo Južne Srbije. Na geomorfološkom planu odlikuje se „potolinama“ – kotlinama koje mogu zahvatati i do 2.000 kvadratnih kilometara koje inače rastavljaju snažni planinski masivi. Druga prepoznatljivost „potolina“ je u činjenici da su često ispod jezerskih nivoa što je i te kako povoljno uticalo na razvoj zemljoradnje. Upravo je ova okolnost bila i razlog što je ovaj prostor bio neprestano izazovan za gušće naseljavanje.

Ova geomorfološka odlika nadalje je direktan uzročnik činjenice da se na ovom delu nalaze i najveća jezera na Balkanskom poluostrvu – Ohridsko, Prespansko i Ostrovsko – koja su inače jako bogata ribom. Paralelno sa tim bujne šume po strmim padinama oko jezera bile su stimilans za izraziti razvoj stočarstva.⁹⁷³

Paralelno sa ovim karakteristikama bila je vidno uočljiva i ona po kojoj su velike planine razdvajale kotlinu od kotline što je samo po sebi, a u fazi nerazvijenog saobraćaja, odvajalo stanovništva jedna od drugih i usmeravalo ih ka oblasnom obliku života. Upravo tom činjenicom može se i pojasniti tolika raznovrsnost u dijalektu, nošnji ili običajima. Na način života su svakako uticale i trgovačke veze koje su aktuelizirale saobraćajne pravce tako da se opravdano može govoriti i o raznolikim oblastima na ovom prostoru.

Kosovsko-metohijsku oblast od drugih odvaja Šar-planina, dok bitoljsku sa velikim jezerima bedemi Baune i Jakubice „koje se dižu iznad desne obale Vardara“. Šopska oblast zahvata prostor istočno od ove reke.

⁹⁷² Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, str. 13.

⁹⁷³ Isto, str. 73.

Pored ovih oblasti skakako treba imati u vidu da su se na ovom prostoru nalazile i dve velike turske oaze: kajlarska – koja je zahvatala deo južno od Ostrovske jezera, kao i onaj dugački pojas od Dojrana do Skoplja koji je doista izrazito bio naseljen turskim stanovništvom. Reč je o pojasu koji je vekovima razdvajao istočnu od zapadne grupe na centralnom prostoru. Istovremeno sa grupom turskog stanovništva pažnju treba obratiti i na Arbanase koji su protokom vremena „pretapali u sebe mnoge Južne Slovene“ – imajući u vidu činjenicu da je njihov pritisak na raju bio mnogo izrazitiji od turskog. Bitan, često i presudan uticaj na Slovene, bio je i onaj koji je dolazio od Grka i Cincara ili Aromuna – tim više što su pripadali istoj, pravoslavnoj, veri. Naime, Aromuni i Grci su, tokom vekova gotovo, bili osnova trgovačkog staleža koji je bio privlačan za Slovene. Ako se ima u vidu da su i crkve bile grčke, kao i sveštenstvo u njima sa grčkim jezikom, može se razumeti što se „veliki broj Južnih Slovena centralnog tipa“ tokom vremena „pretopio u Grke“. Istina da je sredinom XIX veka došlo do preokreta u suprotnom pravcu, ali je istina i to da je proces pogrčenja ipak ostavio „duboke tragove u psihologiji centralnog tipa“.⁹⁷⁴

38. 2. Psihološke osobine stanovništva centralnog tipa

Osnovna psihološka osobina ovog tipa prepoznaje se u arhaičnosti običaja i „realističnoj crti duše“. Upravo ova realistična crta je i razlog što u njihovim zadrugama, a po iščeznuću plemena, nema one topline između članova. Istovremeno reč je o tipu jedne izuzetne životne snage čiju slovensku osnovu nisu tako olako promeniti strani uticaji. Ali, treba imati u vidu da je reč i o tipu kod koga se posle dugog robovanja pod Turcima prirodno razvio i onaj osećaj pripadnosti nižoj klasi – raji što je dovelo do eskalacija osobina koje se mogu prepoznati u moralnoj mimikriji, odnosno u naporu robova da se poslušnošću primeravaju ili ugode „ukusu gospodara“.⁹⁷⁵

Moralna mimikrija je naročito bila razvijena u onim oblastima centralnog tipa gde su Sloveni živeli u dodiru sa Arbanasima za koje J. Cvijić kaže da su „surovi i više naklonjen pritisku no Osmanlije“. Upravo zato prvi su se oblici mimikrije i registrovali u prihvatanju arbanaškog odela, pokreta, ponašanja, jezika, a sa ciljem da se Srbi što manje razlikuju od njih. Uostalom, evo šta upravo o tome beleži Jovan Cvijić:

“Prvi je znak mimikrije u ovim oblastima bio primanje arbanaškog odela. Zatim je došlo usvajanje njihovih pokreta, ponašanja i samog jezika,

⁹⁷⁴ Isto, str. 74.

⁹⁷⁵ Mimikrija – prilagođavanje izvesnih životinja ili biljaka okolini tako što podražavaju boju i oblik mesta na kome žive pa se umrtvljuju radi zaštite od neprijatelja.

tako da se na putu i na trgu nisu mogli razlikovati Srbi od Arbanasa. Ako nepoznat čovek dođe u kuću metohijskog Srbina, ovaj će početi sa njim govor arbanaški, da ne bi odao svoje poreklo. Ali će onaj koji zna za ovu naviku lako poznati, da li je ušao kod Srbina, makar to bilo i po očuvanoj staroj ženskoj nošnji. Neki metohijski Srbi su se u svemu arbanaškome bili dotle doterali i izveštili, da su mogli biti primljeni i prenočiti u arbanaškoj kući a da Arbanasi nisu ni slutili, da su primili Srbina”.⁹⁷⁶

Nesporivo da je mimikrija zasigurno vodila ka otrzanju od nasilja i mučenja, ali je činjenica i to da je vodila i ka poislamljenju i poarbanašenju. Bilo je čak i slučajeva, u okolini Peći i Gori kod Prizrena, pomuslimamljenja – muškarci su islam primali u isto vreme dok su žene ostajale pravoslavke.

Problem je bio, i to J. Cvijić vrlo snažno podvlači, što poislamljeni Srbi, kod kojih tog trenutka i prestaje potreba za mimikrijom, tokom vremena postaju najljući protivnici svojoj dojučerašnjoj braći. Upravo su ti “otpadnici” imali neodoljivu potrebu da raju dovedu do pozicije “najnižeg stupnja poniznosti”. Onu istu raju koja se vremenom na ropstvo sve moćnije navikavala i u navici se zarad preživljavanja gospodaru i prekomerno klanjala. Iz te potrebe i proističu osobine koje čoveku nisu baš najprimerenije: pretvaranje, podlost, podmuklost, nepoverljivost...

Moralna mimikrija je naročito bila prisutna u selima u kojima je apsolutno dominiralo arbanaško nasilje a u atmosferi opšteg bezvlašća – oko Đakovice i Debra. To je bila atmosfera u kojoj Srbi bez Arbanasa nisu smeli ni pomisliti da izađu iz varoši, ili imaju svoje njive, vinograde, bolje kuće, dućane – pa čak i odelo. Atmosfera u kojoj su mogli da se bave samo “nižim” zanatima, kojim Arbanasi nisu hteli. Upravo su zato oni pre svega i bili: kovači, zidari, užari, opančari ili svećari.

Čak se ni arbanaški običaji nisu smeli primati do kraja, jer bi i takav oblik poistovećenja ličio na poistovećenje sa gospodarima. I hrišćanske su kuće spolja prema ulici morale biti “zidovima od ćerpika ili od kamena ograđene”. I one su imale doksate – balkone, sobe sa minderlucima, dolapima – ormanima u zidu, baš kao što su i žene morale nositi šalvare da bi retko izlazile iz kuća – naročito devojke. Što se pak veza tiče vezle su se turske – istočnjačke šare, jer su narodni – geometrijski oblici bili izrazi prostote. Žene su se po pravilu družile sa bulama i govorile turski – iako su ljudi u tome bili mnogo spretniji.

Ovakvo stanje stvari dovelo je i do pojave konkubinata⁹⁷⁷ između hrišćanskih žena i Turaka, koje je Jovan Cvijić registrovao u Marijovu –

⁹⁷⁶ Jovan Cvijić, isto, str. 76.

⁹⁷⁷ Konkubinac – bračna zajednica muškarca i žene koji nisu venčani, divlji brak. Konkubina – nevenčana žena, naložnica.

Marihovu nedaleko od Bitolja. Ne retko je bilo i slučajeva da muhamedanac otme hrišćanku, ili čak da ova i sama ostavi kuću i pobjegne muhamedancu.

Razumljivo je da se u takvim uslovima življenja strah i plašljivost do nerazuma uvlače u kost čoveka. Bilo je krajeva u kojima se doslovno u strahu živelo "od rođenja do smrti". Tog osećaja hrišćani su se teško oslobađali čak i posle 1912. godine - "i posle oslobođenja 1912. godine na mnogim se hrišćanima zapaža, da novo stanje na shvataju", beleži u svojoj studiji na 77. strani Jovan Cvijić.

Podvucimo još jednom, u ovakvim uslovima življenja gotovo se prirodno samonameću moralne osobine koje se prepoznaju u neiskrenosti, neotvorenosti, odsustvu viteškog duha, zavisti, mržnji, pakosti. Prirodno, jer su prirodne posledice robovanja. Ali, paralelno sa tim osobinama bilo je i slučajeva kada su selom dominirali "selokrvci" - moćni čuvari seoskih vrlina. Na to posebnu pažnju skreće i Jovan Cvijić:

"Ali su i kraj ovako stvorenog mentaliteta kašto izbijala osećanja prave plemenitosti. Ovde - onde se javljala uzajamnost među rajom, mahom u obliku poznate uzajamnosti potištenih, sa skrivenom i prigušenom osetljivošću i sa ponosom raje, koji je sličan ponosu žrtve. Bilo je sela i oblasti moralno boljih i jačih, naročito kad se u njima jave viši moralni tipovi, tzv. selekreici (čuvari seoskih vrlina)".⁹⁷⁸

Znatnije promene na prostoru Kosova i Metohije i zapadnoj Makedoniji ipak počinju da dominiraju na početku druge decenije XX veka. Sve je uočljivije da ljudi sve manje postaju savijeni, da su vedriji, da su im pogledi jasniji. Da pogledamo kako tu promenu registruje Jovan Cvijić:

"Nekada povijeni, ljudi su sada uspravnijeg hoda, lica su im postala vedrija, pogled jasniji. Više se kreću i izgleda da ih je mnogo više nego pre rata. Otvoreniji su i slobodniji, osetili su se svoji; nose oružje i jašu konje. Nestalo je zatvaranja u kuću, naročito u varošima, i počeo se malo po malo menjati onaj začmali i zakrčljali varoški život. Čuje se kritika srpske uprave i često s razlogom. Osobito je na one u vojsci povoljno uticao dodir sa ljudima iz starih granica, i od njih su ubrzo počeli primati viteške načine i više osećanja. Veliki broj ovih mladih ljudi umeo je čestito i junački poginuti u ratovima od 1914. do 1915. godine".⁹⁷⁹

Da još jednom podvučemo realističnu crtu kao osnovnu psihološku osobinu koja je u centralnom tipu najizrazitija. „Rabota“ je glavni cilj čoveka ovog prostora. Ali ne „rabota“ samo kao izraz fizičkog rada. Podrazumeva ona i trgovinu, prodaju, kupovinu, poslovnu podvalu - sve ono što dovodi do dobiti i zarade. „Rabota“ znači i izvlačenje od teških i

⁹⁷⁸ Jovan Cvijić, isto, str. 78.

⁹⁷⁹ Isto, str. 78.

mukotrpnih a neisplativih poslova. Ona je gotovo sinonim praktičnosti - čak izbegavaju i priču ako ona nema svoj praktični cilj. Maštanje im je strana kategorija, čak retko vole da pevaju i uz gusle, iako i pevanje zna da izraste u zanat. Reč je o ljudima koji su realistični čak i u lirskim pesmama. Realizam istina ne dominira na celom prostoru podjednakom snagom. Najviše poslovnog dara ipak su pokazivali ljudi iz okoline Prizrena, moravsko - vardarskog vilajeta, naročito na prostoru od Leskovca do Velesa, zatim deo zapadnomoravskog - pre svega Prilepčani, Resanci i Mavrovci. Poslovni dar, međutim, ne odlikuje i širina pogleda - poslovnost im je po pravilu kratka, iseckana, sitničarska, usmerena pre svega na sitne poslove i male zarade. Mnogi nikad do bogatstva i ne dosegnu, a oni kojima to pođe za rukom po pravilu se "prave da nemaju ništa". Za razliku od Dinaraca oni ne teže ka tome da im kuća bude najlepša i najbolje snabdevena, da se bogato obuku, da imaju dobrog i lepo opremljenog konja, da spolja sjaje. U reči, nisu gramzivi.

Ono što posebno krasí ove ljude jeste da kod njih izrazito dominira ona tzv. "pasivna hrabrost". Umeju da podnesu, da istraju, da budu neosetljivi za zlo koje ih je snašlo. Umeju da procene ljude i da svoja opažanja skrivaju. Upravo je zato jako teško zadobiti njihovo poverenje iako znaju da budu i srdačni, topli, dirljivi. Bez obzira što lični interes kod njih dominira umeju i da „izađu iz sebe i vide interese drugih i interese zajednice“.⁹⁸⁰ Ipak - dominiraju i među njima oni „koji su u neku ruku moralno neutralni“

Kod ljudi ovog tipa dominira osećaj takta i obazrivosti, „umeju da vladaju sobom: mogu da zaustave osećanja i želje, da se predomisle i razmisle; retko ima pre nagljenosti; gotovo su uvek smotreni i obazrivi“.⁹⁸¹

Što se stvaralačko-književne darovitosti tiče, Jovan Cvijić vrlo precizno uočava da „više dara imaju za lirske no za epske pesme“. U tom smislu posebno ističe zapadni deo Makedonije i Kosova. Obojene sentimentom u njima dominira istočnjačko bogatsvo kolorita, čak i u refrenu koji je često melodično turski: of, aman - aman, ili aromunski: oj, bo, bo, bo.

Izvođeci zaključak „na osnovu neposrednog posmatranja“ Jovan Cvijić izričito naglašava „da su ljudi centralnog tipa bistri“ i da su „brze shvatljivosti“. Uvek su pribrani, i izuzev u šopskom varijetetu, nema među njima „duhovno tromih“. „Problem“ je samo u tome što im je inteligancija po pravilu „upravljena na materijalne obzire i na lični interes“. U slučajevima kada se opredeljuju za školovanje uglavnom se usmeravaju za praktične profesije: medicinu, apotekarstvo ili inženjersvo. Ima i onih koji

⁹⁸⁰ Isto, str. 80.

⁹⁸¹ Isto, str. 80.

su se odali politici. Vrlo brzo „primaju tekovine materijalne kulture i spoljne znake civilizacije“, okretni su, vidrasti i lako „uhvate“ način mišljenja nove sredine. U tom delu dominiraju ljudi moravsko – vardarskog vilajeta: „Oni najpotpunije shvate drugačije moralne i duhovne tekovine i pojmove: poznata je prilagodljivost i usavršljivost Leskovčana i Vranjanaca“. Uporedo sa tim znaju da čuvaju i svoje dragocenosti. Ovo je naročito izraženo kod žena. One „koje su sa ljudima išle u pečalbu smatraju za greh da slušaju nove pesme koje ih bune i uzrujavaju“. Ipak od novina najradije „odobravaju i usvajaju“ one „materijalne, moralne i duhovne, koje olakšavaju život i donose koristi“.⁹⁸²

Nema sumnje da ovu Cvijićevu studiju, nezaisno od toga što joj je njen autor prilazio sa aspekta geografsko-naučne istine, možemo svrstati i u putopisnu literaturu. U nju jer i ona kao takva pripada naučno-književnoj vrsti, jer je i njen autor zarad njenog stvaranja morao da putuje prostranstvima Južne i Stare Srbije, jer opisuje prirodu, naselja, ljude, njihov način života, bavi se istorijom i jer i putopis sam po sebi može da bude i geografski. Ono što ovaj putopis ipak otrže od geografske uskosti jeste pluralizam Cvijićevog interesa. Pored naučnih i istorijskih istina vidno je kod njega prisutno i promišljanje o kulturi naroda sa ovog prostora, njegovoj psihologiji, veri, stvaralačkim ambicijama... čime ono dobija i one emocionalne primese što naučno delo “ophrvava” i književnim prepoznatljivostima. U jednom trenutku, a to nam je posebno pobudilo interes, on vrlo tačno uočava da hrišćanski etnikum zapadnog dela Makedonije i Kosova ima više dara za lirsku no epsku pesmu. Čak podvlači sentiment i kolorit te poezije oličen u melodično turskom, ili aromunskom refrenu. Ozbiljan naučnik, kakav je nesumnjivo bio Cvijić, sasvim se sigurno ne bi tako neodgovorno i olako upuštao i u to da iznosi sudove vezane za oblasti koje nedovoljno poznaje. Kako je on ovde tu “slobodu” ipak sebi dao možemo samo da zamislimo koliko mu ni ova oblast - književnost - nije bila nepoznata. Nije nam naravno ovde cilj da mu naučno delo iz oblasti geografije svrstavamo i u književno, ali jeste da podvučemo kako nam je ono, primereno sintagmi da je putopis delo koje pripada naučno - književnoj vrsti, u ne maloj meri predočilo J. Cvijića i kao čoveka koji nesporno ima i ne malog književno - stvaralačkog talenta.

⁹⁸² Isto, str. 81.

39. JEVTO DEDIJER - STARA SRBIJA: GEOGRAFSKA I ETNOGRAFSKA SLIKA

Jevto Dedijer je rođen 15. avgusta 1880. u Čepelinu u Hercegovini, a umro 24. decembra 1918. godine u Sarajevu. Gimnaziju je završio u Mostaru, a studirao na Velikoj školi u Beogradu i na Univerzitetu u Beču gde je 1907. i doktorirao. Do aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine radio je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu da bi potom bio profesor bogoslovije u Beogradu. Za vreme Prvog svetskog rata je izbegao u Francusku, da bi zatim prešao u Švajcarsku. Po završetku rata se vratio u zemlju gde i umire "zahvaćen epidemijom španskog gripa".

Skrećemo pažnju u ovom trenutku na ovaj njegov rad imajući u vidu činjenicu da je još kao "gimnazijalac počeo da proučava sela prema uputstvima J. Cvijića". Sam rade je, inače, publikovan još 1912. godine.

39. 1. Težnja ka otrgnuću vardarskih Srba od Srbije i Crne Gore

Temeljna ideja od koje je Jevto Dedijer u ovom radu krenuo bila je u pokušaju da da "zaokruženu sliku o zemlji i stanovništvu Stare Srbije" koristeći pre svega "material" iz rada J. Cvijića *Osnove geografije i geologije Makedonije i Stare Srbije* imajući u vidu da je on sam "zbog

svoje voluminoznosti i strogo naučnog karaktera nepristupačan širem krugu čitalaca”.⁹⁸³

Ali detalj koji on smatra važnijim od svih svodi se na pitanje “vaspostavljanja normalnih etnografskih i političkih odnosa u pojedinim oblastima Stare Srbije, naročito na Kosovu i Metohiji”. Instistirajući na ovom momentu polazi od činjenice da je Turska konstantno “favorizovala albanski element” zastupajući ideju da sa ovog prostora sasvim iskoreni srpski element - čak do mere da on naprosto “prestane postojati kao jedna etnografska celina”.

39. 2. Predeli i komunikacije u Staroj Srbiji

Samo ime Stara Srbija nastalo je nakom oslobođenja kneževine Srbije i označavalo je “one oblasti srednjovekovne srpske države koje nisu ušle u sastav kneževine”. Naravno, kao i svako “novo geografsko ime” ni Stara Srbija nije imala jasno određene granice. U nauci je prevladalo mišljenje da Starom Srbijom treba nazivati onaj prostor koji “obuhvata oblast na jugu i jugoistoku od Skoplja zahvatajući oblast ispod Ovčeg Polja pa preko Vardara”. Ovako ograničena Stara Srbija bi se “najviše podudarala s južnim granicama Milutinove države, ili države koju je nasledio car Dušan”.

Primereno tome njoj bi na jugu, od planinskog venca Šara Karadak, pripadali predeli: Ovče Polje, Slavište, Sredorek, Kozjak, Crna Gora - skopska, Polog s tetovskom kotlinom, Kičevska i Debarska oblast, a na severu, počev takođe od Šare: sliv istočne Morave, Kosovo s Drenicom, prizrenska oblast (Gora, Opolje, Has, Srecka, Podrima, Podgor, Metohija s Podgorom, Prekoruplje, Plav, Gusinje s oblastima oko Skadra, Rugovo, Stari Kolašin o oblasti Novopazarskog Sandžaka. Površina ove oblasti kretala bi se oko 40.000 kilometara kvadratnih.⁹⁸⁴

Da Stara Srbija ima izuzetno važan položaj govori činjenica da upravo kroz nju “prolazi najvažnija uzdužna balkanska komunikacija, moravsko - vardarska, baš kao i poprečna linija koja od Skadra dolinom Drima izbija na Metohiju i Kosovo. Glavna važnost uzdužne komunikacije je u tome “što dovodi u dodir oblast Panonske (Ugarske) Ravnice, s oblastima Egejskog i Sredozemnog mora, i što predstavlja najkraći suvozemni put iz Srednje i Zapadne Evrope za Suetski kanal i Indiju”.⁹⁸⁵ Što se skadarsko - kosovskog puta tiče on je, nasuprot pravcu koji bi Skadar mogao da veže severom koji je sasvim zatvoren “visokim krševitim

⁹⁸³ www.rastko.org.yu/kosovo/istorija/dedijer-stara-srbija.html-62

⁹⁸⁴ Isto

⁹⁸⁵ Isto

i neprohodnim vencima”, prepun “tektonskih potolina (kotlina)” koje “omogućavaju lakši saobraćaj između unutrašnjosti i jadranskih obala”. I što je još važnije “ova najvažnija poprečna komunikacija izbija... na moravsko - vardarsku dolinu” koja je neposredno veže sa uzdužnom.

Upravo ove prirodne povoljnosti i čine Staru Srbiju centralnom balkanskom oblašću kojom se ona lako veže sa susednim zemljama. U tu oblast spadaju i Skopska oblast sa Ovčim poljem, Kumanovom i preševskim razvođem, Kosovo i krajevi oko Vranja, Leskovca, Pirota, Niša, pa i Ćustendila i Sofije u Bugarskoj. Primereno tome izuzetno je značajan položaj Niša koji vezuje dolinu Timoka sa Kosovo od kojih ga prvi dovodi u vezu “s Vlaškom nizijom i Južnom Rusijom, a drugi s jadranskom obalom, Italijom i mediteranskim svetom”.

Kad je reč o podeli Stare Srbije po osnovu prirodnih osobina Jevto Dedijer podvlači dva dela: skopski i kosovski. U skopskoj Staroj Srbiji “naročito se ističu Skopska Kotlina i visoravan Ovče Polje”. Ovče Polje je ili ostatak “negdašnjeg tercijalnog jezera, koje se pružalo prema jugu” ili je deo “koji je docnije tektonskim procesima uzdignut”. Reč je o zaravni “sa srednjom visinom od 400 metara”. Dugo je 40 - 50 kilometara, široko 30, a veliko 1.400 kilometara kvadratnih. Otvoreno je sa svih strana tako da je izloženo vazdušnim strujama - “naročito nepogodama i olujama”. Zato su mu zime “oštre i snegovite”, a leta “žarka i suha”.

Skopska kotlina ima planinski deo, Skopsku Crni Goru sa srednjom visinom od oko 500 metara i skopsku ravnicu od 240. Ukupna im je veličina 393 kilometara kvadratnih. U osnovi je “sastavljena od stena razne starosti... puna reka i bara”. Zime u njoj znaju da budu vrlo oštre i imaju izrazito “velike snežaničke smetove”.

39. 3. Arbanaška anarhija i privredni posao

Na ovim prostorima Stare Srbije seosko se stanovništvo pre svega bavi stočarstvom, zemljoradnjom i pečalbarstvom. Na prisojnim stranama skopske kotline uspeva grožđe koje je vrlo cenjeno i izvozi se u Srbiju. U ravnicama rađaju “odlično žito, duvan i afion”. Na prostoru Ovčeg polja naročito ima mnogo ovaca, a seju se pšenica, mak ili afion, dok su prisojne strane takođe “pod vinogradima”.

Zbog poznate arbanaške anarhije u Debru, Golemoj Reci, Zajasu, Kopaču i Poreču svaki je oblik privrednog posla bio nemoguć. Seljaci nisu smeli ni čuvati stoku, ni obrađivati udaljene njive. Otimanje stoke, dece, ucene i napadi na sela bili su svakodnevnica. Stanovništvo se zato i opredeljivalo ka pečalbarstvu - u koje se odlazilo od 13 - 60 godina. U njemu su se seljaci bavili dunderstvom, strugarstvom, pekarstvom,

mesarstvom i piljarstvom. Uglavnom se odlazilo u Srbiju, Bugarsku, Tetovo i Bitolj.

39. 4. Etnološki polom u Staroj Srbiji

Ono što Jevto Dedijer vrlo precizno uočava jeste da se “od šesnaestog veka na ovamo u ovoj oblasti vrše etnografske promene, koje su stalno na štetu srpskog naroda”. Na njegovu štetu zbog toga “što se jedna država udružila s jednim narodom da fizičkom silom iskoreni srpski element” iz ovih oblasti. Otuda i arbanaško nadiranje, arbanašenje i iseljavanje srpskog naroda. Nesporiva činjenica od koje J. Dedijer polazi svodi se na to da je na prostoru “između crnogorskih brda i Kačaničke Klisure” došlo do najvećih “etnografskih pomeranja i pretapanja” – pre svega “širenjem arbanaškog elementa na račun srpskog” koji je začeo još od 16. veka. “Samo na severu”, zaključuje J. Dedijer, “etnografska granica između Srba i Arbanasa poremećena je na štetu Srba najmanje sto pedeset kilometara vazdušne linije”.⁹⁸⁶ Naime, dok je u srednjem veku granica između Srba i Arbanasa išla uglavnom između Prizrena i Ljume, danas ona ide od Prespanskog Jezera na Kumanovo, Ristovac, duž cele Srbijine granice do Novog Pazara i Sjenice”.⁹⁸⁷ Na štetu Srba i arnautišnjem jer postoje mnoga arbanaška plemena koja “tvrde da su srpskog porekla” i svrstavaju se “s raznim crnogosrkim plemenima”: Hote, Beriše, Klimenti, Šaqe, Gaši.

Što se skopske Stare Srbije tiče srpsko je stanovništvo bilo bitno kompaktnije – mada je i tu s istoka i severa potisnuto Arbanasima. U pograničnim planinskim delovima Srbije i Bugarske ima i nešto Vlaha (Aromuna) – koji leti borave u kolibama na planinama, “a zimi slaze u susedne kotline”. U kratovskoj, kočanskoj i kumanovskoj kotlini od 3.000 njih trećina je bila “poslovenjska”.

Južni deo Ovčeg polja je prostor u kome “preovlađuje šisto tursko stanovništvo” – “vrlo su lenji i predstavljaju najnekulturnije stanovništvo ovih krajeva”. Još južnije od njih su Konjari, maloazijsko pleme koje je vredno i trezveno. Ima tu i Pomaka i Torbeša – većinom poarbanašeno srpsko stanovništvo. Tu su i Šopi – “slovensko stanovništvo koje je nastalo iz Pečenjega, Slovena i Vlaha”.

Istočno od Vardara, pre svega u Poreču, Kičevu, Kopaču i Pologu većinu čine Srbi – mada u Pomaku i Gornjem Kičevu Arbanasi “čine preko polovine svega stanovništva”. U Poreču je od 38 sela samo jedno

⁹⁸⁶ Isto

⁹⁸⁷ Isto

arbanaško. Arnautaši su uglavnom poreklom od Debra, s Kosova, Metohije, Ljume, zatim od Maše, Dukadžina i Mirdita.

Proces poarbanašenja srpskog elementa naročito je bio intenzivan severno od Šare i Karadaka na prostoru Kosova, Metohije, Drenice, oblastima oko Prizrena "i u južnom delu Novopazarskog Sandžaka". Poarnaućenje je ovih oblasti naročito na intenzitetu dobilo "posle velikih srpskih seoba u 17. i 18. veku".

Naročito su agresivna bila "malisorska i miriditska arbanaška plemena" koja su odmah po silasku s planina primila islam i prilagođavala se "zahtevima turske države". Toliko su bili odani turskoj državi da im je do te mere "gledano kroz prste" da su od njihovih zuluma strepeli i sami Turci. Oni su Srbima otimali zemlju, stoku, imanja, žene, decu, ucenjivali ih... Zulumi su im bili najizrazitiji za vreme srpskih ustanaka pod Karađorđem i Milošem. Upravo u tim vremenima sa ovog su se prostora Srbi najčešće i iseljavali - po nekim podacima samo se od 1880 - 1900. godine s Kosova, Metohije i Novopazarskog Sandžaka u Srbiju iselilo "preko 60.000 stanovnika".

Oni Srbi koji su ostali dovijali su se na razne načine da prežive. Menjali su nošnju i - muškarci - "primili arbanaško odelo", brijali glave i nosili perčine - čak i sveštenici. Srpsko odelo sačuvali su samo žene. Napolju su govorili arbanaški, a u kućama srpski. Pod pritiskom su primali islam tako da su na polju vršili obrede muslimanske, a kod kuće hrišćanske vere. Ali oni Srbi "koji potajno prime islam" odmah postaju i "najveće krvopije svoje hrišćanske braće". Ovi Srbi ponašali su se isto kao i oni poislamljeni u Bosni i Hercegovini - "čim promene veru gube i nacionalnu svest". Nasuprot njima Arbanasi lako menjaju veru, a nikad nacionalnu svest, jezik, običaje, pa čak ni odelo.

39. 5. Etnička srazmera na Kosovu, Metohiji i prizrenskoj okolini

Statistički podaci na kojima je J. Cvijić uporno radio, a koje nam J. Dedijer prenosi u ovom svom radu, navode da je u ferizovićevskom kraju bilo 178 kuća Srba pravoslavni, 1.262 u kojima su živeli Arbanasi i 120 u kojima su živeli muhadžiri. U prištinskom kraju u 90 sela 856 je srpskih pravoslavni Srba, 1.329 u kojima žive Arbanasi i 617 u kojima su muhadžiri. Dodaju li se tome i "razbacane srpske kuće po ostalim selima" ukupno ih je 1.952 - od kojih je 399 "katoličkih Srba u Janjevu". U vučitrnskom kraju 584 "srpskih pravoslavni kuća". U mitrovačkom kraju, uključujući i samu varoš, ima 755 srpske kuće. U oblasti Morave u 125 sela ima tek 2.602 srpske kuće - što sa Gnjilanom čini 3.009. Kad je o "pečkoj okolini" reč stanje je bilo sledeće: u Podgoru - 60 sela, 635 srpskih kuća,

716 arbanaških, 4 muhadžirske i 9 katoličkih kuća; u Prekoruplju – 44 sela, 231 srpska kuća, 457 arbanaških, 108 katoličkih i 14 muhadžirskih; u Prekovodamu – 25 sela, 183 srpske kuće (pravoslavne), 268 arbanaških, 57 katoličkih i 9 muhadžirskih; u Rekama – 191 srpska kuća, 646 arbanaških i 14 katoličkih. U Plavu u okolnih 29 sela – 207 pravoslavnih srpskih kuća sa 2.053 duše, 705 srpskih muslimana i 878 arbanaških. U varoši Peći: 519 kuća pravoslavnih Srba, 334 Srba muslimana, 1.204 arbanaških, 30 Arbanasa katolika, 41 turskih. U Rugovu je bilo 183 arbanaških kuća – Srbina ni jednog. U prizrenskom kraju – u 17 sela: 516 kuća pravoslavnih Srba, 644 Srba muslimana, 75 Srba katolika, 77 Arbanasa. Doda li se tome stanje u sredskoj (420) i siriničkoj oblasti (152) može se zaključiti da je prizrenski sandžak imao 1.295 srpskih kuća.

U Prizrenu je 1910. godine bilo 3.200 – 3.400 muslimanskih porodica sa 23.800 duša, 870 srpskih kuća sa 4.350 duša, grčko – cincarskih 145 kuća sa 725 duša, 190 katoličkih kuća sa 950 duša i 92 cincarske kuće sa 460 duša. Sam Prizren je imao 4.497 kuća sa 36.285 duša.

Dakle, u celoj Staroj Srbiji, severno od Šare (sandžaci: prištinski, pečki, sjenički, pljevljanski i prizrenski kraj bez gostivarskog i tetovskog) ima 26.339 srpskih pravoslavnih kuća – 3.965 u varoši i 22.374 po selima. Pođe li se od, uveliko utvrđene činjenice da je svaka srpska kuća – prosečno – imala 10 duša dolazi se do podatka da je “broj Srba pravoslavnih u Staroj Srbiji severno od Šar – planine iznosio 260.000 duša”.⁹⁸⁸

U skopskoj je Staroj Srbiji raspored srpskog stanovništva bio sledeći: u skopskoj kazi 34.385, u tetovskoj i gostivarskoj 31.897, kumanovskoj 34.191, kratovskoj 19.385, krivo – palanačkoj 24.162 – ukupno 144.497.

Primereno ovim podacima proizilazi, primećuje J. Dedijer, da je srpskog pravoslavnog stanovništva u Staroj Srbiji bilo “od 400.000 do 500.000 duša”. U celoj oblasti “koju Srbija ima da dobije” taj je broj dolazio i do 800.000 duša. Tu je i 300.000 Srba muslimana koji govore srpskim jezikom i 150 do 200.000 Srba muslimana koji govore i srpski i arbanaški. Pravih Arbanasa je imalo 300.000 – 400.000 hiljada.

Sumirajući ove rezultate J. Dedijer vrlo precizno navodi:

“Iz ove statistike vidi se da broj srpskog naroda pravoslave vere nije tako malen kao što je izgledalo mnogim strancima, da Srba nije sasvim nestalo na Kosovu, ni u Metohiji, ni u krajevima oko Prizrena u kojima vlada najveća anarhija. Samo srpsko pravoslavno stanovništvo u celoj Staroj Srbiji čini skoro polovinu svega stanovništva. Uz to dolazi znatan broj Srba Muslimana koji govore samo srpski. Na taj način srpsko

⁹⁸⁸ Isto

stanovništvo koje govori samo srpskim jezikom sačinjava apsolutnu većinu celokupnog stanovništva Stare Srbije”.

Karakteristika arbanaške najezde je da je svojom silinom i kompaktnošću opkoljavala sela sa svih strana. Tako se jedna njena oblast pružala od Šare i Karadaka do Bujanovca. Tim činom ova je zona “odvojila vardarske Srbe od kosovskih, prizrenskih i metohijskih”. Druga se pružala “od Bujanovca duž srpske granice preko Kopaonika do sela Kovačića”. Duga od 100 do 120 kilometara ona je odvajala “kosovske Srbe od Kraljevine Srbije”. Četvrta je zona išla “od severnih arbanaških planina u pravcu prema Kopaoniku”. Njen je cilj bio da “odvoji Kosovske i Metihijske Srbe od srpske oblasti Novopazarskog Sandžaka”. Ona je, istina, prekinuta jednom “uskom srpskom zonom kod Mitrovice”. Jedna takva zona – koja se od Starog Kolašina pružala zapadnim delom Kosova kroz usku dolinu Lepenca – uspela je “da odvoji prizrenske i metohijske srpske oblasti od kosovskih”.

Nema sumnje da je u pozadini stajao plan čiji je cilj bio “da se neprijatelj opkoli, da se razdvoji u manja odeljenja” i tako prisili na predaju. Onaj koji nije uspeo da se iseli primao je islam i onda se postepeno poarbanašavao. Pa ipak, posle Arbanasa pravoslavni Srbi su bili brojačano najjači – imalo je i čisto srpskih celina. Od njih najveća je ona “između Gračanice i Prištine sa najvećim srpskim selom Doljom i Gornjom Guštericom. Nešto slabija je bila vučitrnska oblast koja se duž Sitnice pružala prema severozapadu. Malo Srba bilo je i u slivu Nerodimke i Drenice, dok je Lab bio “čisto arbanaški”.

Što se Novopazarskog Sandžaka tiče on skoro da je činio “čistu srpsku oblast” – u njemu je postojala samo jedna “čisto arbanaška oblast na zapadu od varoši Novog Pazara”. Pravoslavni Srbi “čine preko polovine pravoslavnog stanovništva”. Arbanaška oaza na Pešteru širila se prema severu i jugu namerna “da se između crnogorske i srbijanske granice stvori jedan isključivo muslimanski bedem”. Za razliku od muslimana koji velike oaze čine “oko varoši i po plodnijim kotlinama” pravoslavni Srbi su po pravilu “po planinama i krševitim oblastima” kao i “duž granice Srbije i Crne Gore”.⁹⁸⁹

Srbi su se s Kosova najčešće iseljavali u srednju i istočnu Srbiju: kruševački kraj, Župu, sliv Toplice, oko Grdeličke klisure, na Timoku, oko Zaječara i Negotina, Resavu, Ravnicu, Paraćin, Levač, Temnić, dolinu Mlave, Homolje, Zvižd i okolinu Beograda.

Islamskih i poarbanašenih Srba na Kosovu imalo je mnogo – J. Cvijić je utvrdio oko 140 kuća. Ima ih i u Novopazarskom Sandžaku, kao i – dosta

⁹⁸⁹ Isto

- oko Peći, Plava i Gusinja. U oblasti Gora Srbi su prešli u islam početkom 19. veka. Poarbanašeni Srbi ušli su "u sastav arbanaških plemena: Krasnića, Gaša, Bitića i Beriša.

40. MILUTIN MILANKOVIĆ (1879 - 1958)

- *Uspomene, doživljaji i saznanja*

iz godina 1909. do 1944, Ratni dnevnik

Milutin Milanković je rođen 28. maja 1879. u Dalju - Slavoniji kao najstarije dete u imućnoj porodici - od oca Milana i majke Jelisavete - koja je bila i vrlo visokog obrazovanja - deda Uroš mu je bio znameniti filozof. Kao đak generacije srednju školu je završio u Osijeku da bi potom u Beču završio studije građevinske tehnike - 1902. godine - kasnije je i doktorirao.

Do 1909. godine je radio u Austrougarskoj da bi vođen patriotskim osećanjem potom prešao - 03. oktobra 1909. - u Beograd gde je radio kao profesor. Za redovnog člana Srpske kraljevske akademije je izabran 1924. godine čiji je kasnije bio i potpredsednik. Pored toga bio je i redovni član Nemačke akademije nauka u Halleu kao i dopisni član brojnih drugih akademija i naučnih institucija.

Umro je 12. decembra 1958. godine - pošto je 1955. godine penzionisan.

Po profesiji je bio građevinar, astronom, matematičar, geofizičar, ali iznad svega utemeljivač moderne klimatologije i klimatskog modeliranja. Radeći na problemu uticaja astronomskih faktora na klimu u toku geološke prošlosti Zemlje, Milanković je na egzaktn način objasnio periodizacije nastanka, razvoja i povlačenja glacijalnih faza u toku proteklih 600.000 godina. Primenjujući matematički aparat i koristeći prethodna saznanja Ademara, Krola, Leverijea, Pilgrima i uz svesrdnu pomoć svoga kolege,

astronoma Vojislava Miškovića, Milanković je dokazao da su precesija, promena nagiba ose rotacije i ekscentrična putanja Zemlje oko Sunca dominantni dugoperiodični faktori na promenu klime u geološkoj prošlosti. Sam je, naravno, dao najveći doprinos.

Sedamnaestog septembra 1912. godine na putu ka Univerzitetu Milutin Milanković sretne kolegu i prijatelja Stanoja Stanojevića od koga saznaje da će u 14 časova biti objavljena opšta mobilizacija. I zaista tako i bi:

“Tačno u to doba rastrčaše se novinari po ulicama sa zasebnim izdanjima kojima se saopštavalo naređenje kralja Patra da se celokupna vojska stavi u mobilno stanje”.⁹⁹⁰

Kao “ratni obveznik” M. Milanković polazi u glavnu čaršiju da nabavi “ratnu opremu”.

Već sutradan se, zajedno sa Stanojem Stanojevićem, prijavljuje na novu dužnost – na mesto “referenta za stranu korespondenciju u štabu dunavske divizije prvog poziva”. Kako ni sami oficiri, koji su buli tu, nisu znali šta je to S. Stanković im objasni da je njihov zadatak da “prateći ratne izveštaje stranih novina o kretanju neprijateljske vojske”, obaveštavaju o tome svoje starešine. Tek tada oni shvatiše o koliko je važnim ličnostima reč – tako da im dodeliše “potrebnu sumu za preplatu stranih novina”, što oni odmah i utrošiše “za taj cilj ne čekajući ni časa”.

Posebnim vozom štab, u kome su se nalazili i M. Milanković i S. Stanojević, je na “vojište” krenuo 26. septembra 1912. godine. Komandant njihove divizije je bio pukovnik Miloš Božanović – rođen u Rajevom selu u Slavoniji.

Iz razgovora sa starešinama M. Milanković se upoznaje i “sa ratnim plenom naše vojske”, koji je bio sastavljen “prema ratnom planu turske vojske” – koji je izradio nemački general – feldmaršal Kolomar fon der Golc prilikom svog boravka i služenja u turskoj vojsci 1909/10. godine.

Primereno tom planu naša je vojska trebala biti saekana podalje od granice, zarad koncentracije trupa, da bi se tek tada preduzela snažna ofanziva. Sve procene su govorele da će se “glavna bitka voditi na Ovčem Polju”. O tom planu, prisećao se M. Milanković, govorilo se još u Beogradu iako mu je sve to delovalo neverovatno. Kako je turska vojska znala da srpska za taj plan zna M. Milanković je procenjivao da će ga ona sasvim sigurno izmeniti. Po njegovoj logici ovaj plan je srpskoj vojsci bio samo – podmetnut kao zamka. Svoju je misao u šetnji “u okolini Tribužde” i saopštio S. Stanojeviću – ali ga on smiri uverenjem da to zna i o tome vodi računa i “načelnik našeg glavnog đeneralštaba Radomir Putnik” i da oni nemaju šta da brinu. A u R. Putnika su doista svi imali poverenja.

Proklamacija o objavi rata vojsci je pročitana 06. oktobra da bi već 07. cela srpska vojska prešla granicu, “pa i njena Prva armija, kojom je

⁹⁹⁰ Milutin Milanković, *Uspomene, doživljaji i saznanja iz godina 1909. do 1944, Ratni dnevnik*, SAN, knjiga VI, 1952, str. 22.

komandovao prestolonaslednik Aleksandar”.⁹⁹¹ Njegova je armija imala “zadatak da napreduje na Kumanovo i zaustavi se, do daljnjeg naređenja, na liniji Tabanovac - Četirci - Nagoričani. Moravska, drinska i dunavska divizija prvog poziva imale su da obrazuju “glavnu liniju” dok bi se u pozadini nalazile timočka i dunavska drugog poziva.

U maršu prema svom ratnom rasporedu dunavska divizija prvog poziva stiže “do neurednog puta koji je granična linija između Srbije i Turske” - srpska vojska ulazi “na zemljište turske carevine” da bi desna kolona dunavske divizije već proterala jedan turski bataljon “sa Starca”.

Pred divizijom je 08. oktobra stajao težak zadatak - trebalo je preći planinu Starac “i spustiti se u dolinu Pčinje”. Po izlasku iz varošice Knenik Stanoje Stanojević i Milutin Milanković nailaze na “dvorac bega Orvanice” - koji već beše pobegao dok mu kmetovi “ruše dvore i raznose odande sve što nađu” - zamalo se i “ne potukoše među sobom”.

Na greben planine Starac dunavska divizija prvog poziva stiže “tek kasno u noć”. Dan je bio težak - vojnici premoreni ćute, jer su kao zmije morali da puze “strmim okovima planine”. Evo kako nam M. Milanković predočava tu atmosferu:

“Pored nas prolaze pešačke jedinice divizije. Obavija ih divna mesečina; vojnici premoreni, idu ćuteći i izgledaju kao kakve vizije. I mene savlađuje umor i san koji se meša sa stvarnošću. Kad se prenem, pitam se da li sanjam gledajući te noćne prilike”.⁹⁹²

Odmah posle ponoći kolona u kojoj se nalazio M. Milanković srećno stiže u dolinu Starca.

Devetog oktobra “kapetan Gliša... dobio je naređenje da sa svojom kolonom dođe u Čelopek, mesto dobro poznato po borbama naših četnika sa Turcima i Arnautima 1905. i 1906. godine”. Kako? Kojim putem? Jedan seljak domorodac kaže: “Pravo koritom Pčinje! Kad je pregaziš jedanaest puta, videćeš tri vrha čelapečkog visa. Ispod njih leži selo”.⁹⁹³

Krenuli su odmah i u selo stigli “pred podne”. Već uveče M. Milanković je kod manastira Zabel gde je kolona u kojoj se nalazio prespavala svu noć. Sutradan komandanta kolone, A. Božanovića, hitno zove komandant divizije i saopštava mu da je otpočelo neko puškaranje od strane turske vojske i da treba da ide na položaj i izvidi - tog trenutka ni Božanović, ni Bojović, ni Putnik nisu bili svesni da je tim činom otpočela kumanovska bitka koja je bila presudna za ceo rat.

Tek pošto je Božanović otišao major Jovica Jovičić obaveštava prisutne da je komandant sedmog puka Aleksandar Glišić obavestio Božanovića da je Konjička divizija puka stupila u pešadijsku borbu protiv neprijatelja. Procena mu je tog trenutka bila da je reč samo o čarkama koje su nametnuli ostaci turske vojske “što ju je đeneral Stepa Stepanović razbio kod Stracina”. Ljudi se opuštaju i nastavljaju da “ćaskaju bezbrižno”.

No, M. Milanković sa sprata manstira čuje “daleku grmljavinu”:

⁹⁹¹ Isto, str. 24.

⁹⁹² Isto, str. 26.

⁹⁹³ Isto, str. 27.

“Osluškujem. Izgleda mi da je to rika topova, no nisam baš siguran. Silazim dole i obaveštavam svoje drugove. I oni se penju na gornji sprat i vraćaju se odande ozbiljna lica: to što se čuje, zaista je topovska paljba”.⁹⁹⁴

Ratni savet određuje Pavla Popovića sa “još dva mlađa intelektualca koji se dobrovoljno prijaviše” da se “uspnu uz planinu do njena grebena i odatle izvide šta se dešava”.

Uveče u sumrak dolaze otud neki vojnici po puščanu municiju. Od njih saznajemo da je bitka žestoka, “neprijatelj je nadmoćan” da je čak jedan naš puk počeo da uzmiče”. To isto saznajemo i od Pavla Popovića koji se sa dobrovoljcima vratio tek kada je pala noć.

Uskoro donose i ranjenog “pešadijskog kapetana Ješu, a zatim dolazi i ranjeni “vojnodosudski potpukovnik” – nešto je lakše ranjen.

Neposredno posle njih u štab dolazi kapetan Svetislav Milosavljević koji za Božanovića donosi naredbu “štaba” – samo, on nije tu, na frontu je, ko zna gde?! Od njega, sa čuđenjem da to u štabu ne znaju, saznajemo da je divizija napadnuta velikim snagama i da vodi tešku borbu – čak je i odvojena od drinske divizije prvog poziva i dunavske drugog. Dok ove divizije stignu – biće gotovo.. S. Milosavljević se pita šta da radi?!

Potpukovnik Dušan Cvetković javlja da se naša divizija odlično drži – čak i napreduje, već je osvojeno i šest brdskih topova. Samo – Turci i dalje napadaju – možda čak te topove i povrate. Dok oni u borbu uvode sve nove i nove snage “mi nemamo odmene”.

U toku noći štab od kapetana Aca Zdravkovića saznaje da je najgore prebrođeno, “a ujutru nam dolazi pomoć”.

U samo jutro u ćeliju u kojoj je spavao M. Milanković utrčava kapetan Glišić i izdaje naredbu za odstupanje. Dok su se pakovali M. Milanković saznaje da je poginuo sin našeg poznatog istoričara Ljuba Kovačevića – Vladeta. Poginuo je i komandant sedmog puka Aleksandar Glišić.

Ali, štab se praktično ne povlači koliko prebacuje na bezbedniji položaj – Čelopek. Iz te činjenice M. Milanković izvlači zaključak da stanje na frontu ipak nije pogubno. Ovo je prebacivanje ipak samo iz predostrožnosti.

U Čelopeku je u školskoj zgradi bolnica – kako se u njoj vrše samo operacije ona je ipak premala. Ranjenici leže “po travi pred zgradom”. Laki ranjenici se preko Ristovca upućuju u Srbiju. Broj ranjenika je toliki da se M. Milanković zaprepastio. Po povratku iz bolnice S. Stanojević mu “opisuje strahote koje je onde video”.

Upravo u tim trenucima “drumom dolazi povećana grupa Turaka, zarobljenika, povezanih sve po svoje, jedan uz drugog”. Tu je i njihov oficir što je “mučki ubio Glišića”. Tu scenu prati priča “da su obe naše dunavske divizije prešle u snažnu oganzivu”.

U tom času stiže naređenje komori štaba da “dođe i zanoći na Mladom Nagoričanu”⁹⁹⁵ – tamo gde se vodi najljuća bitka. Ova vest komordžije obradova – to je siguran znak da je bitka dobijena.

⁹⁹⁴ Isto, str. 30.

⁹⁹⁵ Isto, str. 34.

Kad je komora stigla između Nikuljana i Nagoričana prvo što joj je palo u oči bio je prelep – “nezaboravan prizor”:

“Sunce tek što nije zašlo, ali svojim kosim zracima plastično obasjava i osenčava celo poprište bitke. Udesno, prema zapadu, vidimo lep drum koji vodi ka Kumanovu. Ispred nas, oba visa Mladog Nagoričana, kao dve kule. Tu su se vodile žestoke borbe. Daleko iza njih strašni Žebrnjak, glavni položaj turske vojske. A iza ta tri brega i ulevo, u dolini Pčinje, odigrava se prema nama završni čin kumanovske bitke. Beličasti dim šrapnela, kad izbaci svoju zrnad, pokazuje nam još borbu artiljerije. Pešadiju ne vidimo. Tek mojim odličnim cajsovim dogledom razaznajem po koji manji odred ili kolonu, koju signalnu zastavu ili drugo šta. Ali u dolini Pčinje razabirem jasnu konjičku kolonu kako drumom kreće jugu. Da li je to kovički puk naše divizije ili Konjičke divizije, ne mogu da presudim, no u toj, meni nerazumljivoj šahovskoj igri vojskovođa vidim i razumem jasno da se naša vojska kreće napred i goni pobeđenog neprijatelja”.⁹⁹⁶

U Mlado Nagoričane kolona stiže rano izjutra 12. oktobra. U nagoričanskoj školi, gde su prespavali svu noć, M. Milanković i S. Stanojević nađoše Božanovića kome čestitaju na pobedi. Izraziše tom prilikom želju da idu u Kumanovo. Na njegovo odobrenje oni se oprostiše sa drugovima u komori pa volovskim kolima krenuše. No, pre polaska, ugledaše kolonu turskih zarobljenika koje pretresaju “naši žandarmi... da nemaju skrivenog oružja”. Pripadali su 5. i 6. korpusu kojim su komandovali Kara Said – paša i Džavid – paša – što će reći da je “naša divizija imala... da izdrži besomučni napad tih dvaju turskih korpusa, nadmoćnijih po broju boraca i topova”.⁹⁹⁷

Bili su užasno gladni – tri dana ništa nisu okusili. Kada ih koliko – toliko nahraniše – bili su presrećni. “Tada nam bi jasno”, beleži M. Milanković, “da je jedan od uzroka turskog poraza bio i taj što im je vojska ušla gladna u borbu”.⁹⁹⁸

Na putu do Kumanova M. Milanković i S. Stanojević susretoše “kolonu jedne poljske bolnice” čiji je komandant bio njihov dobar prijatelj, doktor Slobodan Ribnikar – rezervni potpukovnik, a kasnije direktor *Politike*.

Sabirajući utiske od toga dana M. Milankoviću je postajalo sve jasnije “da se odlučna bitka neće odigrati na Ovčem Polju”. Sve mu je govorilo da se ona već “odigrala ovde”.⁹⁹⁹ Kako su u tom trenutku sreli i svoje prijatelje Pavla Popovića i Mila Pavlovića, ovi ih obavestiše da ni sami nisu mogli ući u Kumanovo, jer: “onde se još uvek vode žestoke borbe”. No, kako je Mladena i Stanoja odvajao samo jedan greben od njega krenuše dalje da bi ubrzo susreli “komandanta naše prve armije” iza koga je jahao “njegov štab sa Bojovićem na čelu”. Mladen i Stanoje nastaviše dalje i ubrzo im se pred očima ukaza slika Kumanova.

⁹⁹⁶ Isto, str. 34. i 35.

⁹⁹⁷ Isto, str. 35.

⁹⁹⁸ Isto, str. 35.

⁹⁹⁹ Isto, str. 39.

Pošto su se odmorili u kući Stanojlovog prijatelja Jovana Aleksića - čika Alekse - sutradan odoše u vojnu komandu varoši gde doznaju "da je od Turaka oteto i nekoliko topova" - da bi se ta brojka samo tri sata nakon tog razgovora popela na preko četrdeset, a ubrzo i "preko šezdeset".¹⁰⁰⁰ Turci se predaju. Evo kako M. Milanković taj čin prati u Kumanovu:

"Jedna od ulica kroz koju moramo proći naseljena je isključivo Turcima. To se vidi po drvenim rešetkama što zastiru prozore kuća. No na svakom od tih turskih domova istaknuta je bela zastavica, načinjena od krpice rublja. Svaki taj dom se individualno predaje našoj vojsci. Zazirući da nam se iza onih rešetaka na prozorima ne uputi koji metak, koračamo sredinom ulice i gledamo nepoverljivo u prozore. No ubrzo se uveravamo da Turci lojalno izvršavaju svoju predaju".¹⁰⁰¹

U crkvi M. Milanković i S. Stanojević ugledaše dva kovčega. U jednom je bio leš Aca Zdravkovića kome je S. Stanojević kasnije posvetio svoje delo *Srpsko - turski rat 1912. godine*, a u drugom Vladete Kovačevića kome je nadgrobno slovo na sahrani u Beogradu održao njegov otac, tako što je započeo rečima:

- Jedini sine! Ne žalim što si poginuo jer si svoj život položio za otadžbinu...

A završio porukom:

- Kaži Lazaru i Milošu i svim ostalim kosovskim junacima da je Kosovo osveđeno.¹⁰⁰²

Na putu ka Skoplju M. Milanković i S. Stanojević su jasno videli tragove turskog povlačenja.

"Oslobođeno Skoplje, obasjano toplim jesenjim suncem, treperilo je u srcu i radosti i disalo novim duhom. Na turke je podsećao samo ratni plen, dugačak red Krupovih topova, novih novcatih, iz kojih nije izbačen ni jedan metak. U gornjem gradu nalazio se logor turskih zarobljenika".¹⁰⁰³

Tek od ranjenika M. Milanković i S. Stanojević su saznali da su najveći bojevi vođeni "kod Prilepa, na Prisatu i kod Alinaca (22. i 24. oktobra)... pri najtežim vremenskim terenskim prilikama".

"Tih dana", nastavlja u svom dnevniku dalje M. Milanković, "stiže vest da su naše trupe, preko albanskih litica, gudura i provalija, stigle na Jadran i srpska konjica zagazila u more. Time su postignuti svi naši narodni ciljevi".¹⁰⁰⁴

Dok je naša vojska napredovala na bojištu M. Milanković je u hotelu *Sloboda* imao prilike da razgovara sa B. Nušićem:

"Nikada Nušić nije bio tako veseo, razdragan i šaljiv. Svaka njegova reč izazivala je plotune smeha i bila odmah dostavljena u sve ostale prostorije hotela".

¹⁰⁰⁰ Isto, str. 40.

¹⁰⁰¹ Isto, str. 40.

¹⁰⁰² Isto, str. 40.

¹⁰⁰³ Isto, str. 41.

¹⁰⁰⁴ Isto, str. 43.

Pošto je primirje zaključeno 24. novembra to se M. Milanković i S. Stanojević uputiše ka Beogradu da bi u njemu bili već 27. novembra. "Vratismo se", beleži na kraju M. Milanković, "posle dvomesečnog odsustva iz krvavog rata - ne omirisavši barut".

41. SIMA ANDREJEVIĆ IGUMANOV
(1804 - 1883)
- BOGOSLOVIJA U PRIZRENU

Sima Andrejević Igumanov (1804 - 1883) nesumnjivo jedan od najznačajnijih ljudi ovoga vremena rođen je u Prizrenu i bio je sin velikog srpskog patriote Andrije - vrlo bogatog čoveka koji je, za ustanike nabavljajući oružje, materijalno sasvim propao. Sima je odrastao u manastiru Sv. Marko gde se kao vrlo mlad i zamonašio da bi potom bio 12 godina njegov iguman - zbog toga je igumanov i uzeo kao deo svog prezimena. U njemu je naučio i čitati i pisati.

Pošto su mu poslovi oko fabrika burmuta i pijavica propali to od novca koji mu u Istanbulu neposredno pre svoje smrti dade Kuršit - aga otvori fabriku u Odesi i otpoče sa trgovinom. Ovoga puta posao mu je pošao od ruke tako da se "trgujući, dobro obogatio".

Kako mu je savršeno bilo jasno da se "Srbi bez znanja i školovanja neće osloboditi" to je "bitno ulagao u prosvetu Srbije". U tom je smislu otvorio "prizrensku Bogosloviju - "školjući sveštenike i učitelje" koji su pre svega imali obavezu da se znanjem odupru Turcima, "a još više kulturnim uticajima Grka i Bugara". Njegovim zalaganjem u Prizrenu je otvoren i ruski konzulat.

Treba svakako imati u vidu činjenicu da je to bilo vreme izrazitog islamiziranja i arbanašenja Srba - Srba koji su po prevratu "ispoljavali najveću mržnju prema svojim bivšim sunarodnicima - od kojih su se stideli". Taj proces pratio je i proces "arbanaške kolonizacije" koji je na prostoru Stare Srbije otpočeo bitnu etnografsku promenu. A prvi njihov masovniji talas otpočeo je krajem 17. veka. Osamnaesti vek već vrlo jasno predočava nameru islamizovanog korpusa da sa svoje zemlje sasvim protera srpski narod.

Naravno da nasilna albanska islamizacija nikada "nije tekla bez otpora i borbe". No, kada se Srbija 1876. godine otisnula u "prvi rat za oslobođenje... etnografske granice albanskog prodora na istok dosegle su svoje najdalje tačke, svoj najširi geografski okvir".¹⁰⁰⁵

41. 1. Jozef Miler - geoetnografski pogled iz 1848. godine

Nakon učvršćivanja u prizrenskom kraju Arbanasi su nastavili nadiranje u severozapadnom delu Makedonije - u položka sela su upadali razbojničkim družinama koje nisu presale ni od kakvog zločina. Do krupnih etničkih promena na kraju 18. i početkom 19. veka došlo je i u Kačaničkoj klisuri i Šarplaninskoj župi u Siriniću.

¹⁰⁰⁵ Sima Andrejević Igumanov,

www.glassrpske.com/vijest/14/feljton/8165/HRISCANSKO - NASLEDJE - KOSMETA - 6. html

Kad je o samom Prizrenu reč srpsko je stanovništvo u njemu najvećem pritisku bilo izloženo "tek u 19. veku". To je bilo i vreme kada su "islamizovane Fande i Miriditi naselili posede manastira S. Marka i Sv. Patra Koriškog... a potom proterali Srbe iz tih sela". Izvan Metohije većih albanskih oaza bilo je tada i u: Kačaniku, planinskom predelu Golaka, u Labu i jugozapadnoj pogorini Kopaonika, kao i Gornjoj Toplici sa centrom u Kuršumliji i Pešteru. Po statističko-etnografskom pregledu Suditskog Nemca Jozefa Milera iz 1838. godine u Peći je tada od ukupnog broja stanovništva 92,09% bilo Srba - ali 2.108 islamiziranih Srba koji jezik nisu bili poarbanašili nasuprot tek 102 hrišćanske srpske kuće. Albanaca je bilo svega 4,17%. Reč je o kraju iz koga su se Srbi po padu Despotovine masovno iseljavali: 1459, 1481, 1690. i 1740.

41. 2. Matija Masarek, Anri Pikvil, Žorž Galis, Ami Bubije, Mjur Mekenzijska, A. Paulina Irbijeva, Gaston Travije, Meri Daram, Viktor Igo... - o arbanaškim zločinima

Nezavisno od toga što Novopazarski Sandžak preseca jednu severnu privrednu vezu Srbije i Crne Gore, što se u njemu podsticala islamizacija "kao i aglomeracija muslimanskog stanovništva" na ovaj prostor sa raznih strana Arbanasi u njemu "nisu uspeli da uhvate dublji koren". Ne i pored toga što su zapisi o arbanaškim zločinima gotovo na svim prostorima njihovog nadiranja bili veoma brojni. Tako recimo o njima govori još 1760. godine katolički nadbiskup Matija Masarik. Evo šta on beleži za Arbanase:

Ponašanje im je razbojničko: "otimaju jaganjce, škopce, kokoši, med, maslo, seno, konje".

Uostalom, i njegovu je pratnju napalo 15 arbanaških razbojnika. To samo pojačava njegovu mračnu sliku i navodi ga da još zabeleži: "Arbanaški došljaci u Srbiji ne slušaju naredbe Hristova Jevanđelja. Umesto da su ponizni, skromni, oni odmah primaju islam te potiskuju pravoslavne i katolike iz njihovih sela i zauzimaju njihova imanja".¹⁰⁰⁶

Upravo ovakvo njihovo ponašanje i navodi Francuza Anri Pikvila 1807. godine da zabeleži: "Po mojoj proceni Priština ima 1.500 domova, u kojoj su tesne kaljave ulice, beda stanovnika i vlada krvožednika, Malić - paše za kojeg mi se nije činilo prikladnim da pohodim tog Arnautina, zakletog krvnika krvožednika".¹⁰⁰⁷

Žorž Galis je još oštiji: "Zbog širenja nasilja Arbanasa nad Srbima Stara Srbija je uz Jermeniju najnesrećnija zemlja na svetu. Oni iz Debra

¹⁰⁰⁶ Isto

¹⁰⁰⁷ Isto

ubijaju da krađu, oni iz Đakovice ubijaju Srbe iz ljudskog fanatizma, oni iz Peći iz zadovoljstva, a oni iz Tetova, da oprobaju svoje karabine”.¹⁰⁰⁸

Ami Bubije je zabeležio mnoge primere “teškog zlostavljanja srpskih seljaka i kaluđera” i “opisao otmicu devojaka i žena”, dok Suditski Nemač, dr Jozef Miler, za Albance kaže “da su svirepi, podmukli, uporni, nenaklonjeni nikakvim novinama, i neće ih nikada bez odlučnih, krvavih reformi njihovog političkog i religioznog života moći zahvatiti duh evropskog humanizma”.¹⁰⁰⁹

Mnoge primere “ugnjjetavanja srpskog stanovništva, obilazeći Metohiju zabeležio je i ruski diplomata i istoričar A. F. Gičjeferding, baš kao i Mjur Mekenzijeva i A. Paulina Irbijeva, engleskinja koja je 1863. godine u svom putopisu *O slovenskim zemljama evrpske turske* zabeležila: “Arnauti teraju svoju silu tako daleko da se bacaju kamenom na pratnju kakvog upokojenog hrišćanina – Srbina, a na mrtvace nabacaju prašinu i dube. Kod Arnauta vlada bezobzirnost i nasilje prema hrišćanima”.¹⁰¹⁰

Etničko čišćewe pravoslavnog srpskog stanovništva podvlači i Gaston Gravije, dok je engleskinja Meri Daram vrlo precizna: “Arbanas je najvećim delom, ostao tu dokle je stigao kada ga je Turčin našao, i sem što je prihvatio revolver i pušku ostrogušu, on nije iskoračio ni za pedalj. On je ostatak minule prošlosti koja je u zapadnoj Evropi odavno zaboravljena. Oni su potpune neznalice o spoljnjem svetu. Oni su još uvek u najranijem stadijumu istorije života i još nisu odmakli izvan plemenskog oblika života. Arbanaška plemena su krajnje divlja” – “carevine su nastajale i nestajale, a Arbanasi su ostali divljaci”.¹⁰¹¹

Snažnu kritiku na račun Evrope uputio je i Viktor Igo zbog toga što ta ista Evropa ne preuzima ništa da bi spasila narod – srpski koji se “satire turskim i arbanaškim zulumima”.

41. 3. Viktor Berar o odnosima na Kosmetu

Francuski istoričar i pisac, ali i nepristrasan analitičar, Viktor Berar (1864 – 1931), i na temelju putopisa dao je “potpunu i verodostojnu sliku stanja u Staroj Srbiji, odnosno na Kosovu i Metohiji” s kraja 19. i početka 20. veka. Činjenica koju on posebno apostrofira temelji se na tome da je “pogrom srpskog življa na Kosovu pre svega posledica panislamističke politike”. U tom se kontekstu on i pita: “otkuda Arbanasima pravo da proteruju Srbe sa teritorije države koja po svim važećim šemama nije bila

¹⁰⁰⁸ Isto

¹⁰⁰⁹ Isto

¹⁰¹⁰ Isto

¹⁰¹¹ Isto

arbanaška već srpska a koju su Turci okupirali“?! Dakle, Otomansko carstvo ne treba ni prihvatati kao tursku nacionalnu državu koliko kao “vaseljenski islamski halifat” čija se osnovna ideologija svodi na šerijat.

Arbanasi su takvi kakvi jesu jer iza njih stoji Otomansko carstvo što vrlo tačno primećuje i Jastrebov: “Lažna je predstava koja kruži o njihovoj neustrašivosti i hrabrosti. Oni su uvek plašljivi kada se susretnu sa regularnom vojskom i uvek se daju u bekstvo. Tako su oni u sukobu sa Srbima uvek bežali sa borilišta, a jedino su hrabri u napadu na nezaštićena srpska sela i na nejač”.

O njihovim zločinima pisali su uglavnom i ostali ruski konzuli: Tuholka, Timajev, Grigorije Stapanovič Ščerbin, pa i zapadni pisci: David Urgard, Johan Georg fon Ham, V. M. Denton, Teodor A. Ipen, Henri Noel. Prvi naći putopisci koji su se bavili Starom Srbijom bili su Geoden Josif Jurišić (1809 - 1872) iz Iriga - *Dečanski prvenac* i Hadži Serafim Ristić - *Plać Stare Srbije*.

42. HALIFAT - ŠERIJAT - ARNAUTAŠENJE

Jedan od bitnih zajedničkih imenitelja putopisa o kojima govorimo svodi se na konstataciju da su Turci "po osvajanju ovog prostora masovno odvodili naše ljude u ropstvo" gde su ih i turčili da bi ih potom, kao i Srbi - hrišćani, smatrali renegatima. Paralelno sa tim ni islamizirane poturice nisu trpeli "ni Turke, ni Albance, ni hrišćane". Hrišćane pre svega jer su ih naprosto i neprestano podsećali na svoje pravo poreklo. O ovome smo već govorili tako da je besmisleno da se (samo)ponavljamo. Govorili i o uzrocima i vremenu poturčavanja, islamljenja i arnaućewa.

Prihvatajući Osmanlijsko carstvo kao okupaciono može se i (ne)razumeti težnja Turaka da islamizacijom hrišćana i procesom islamiziranja umanju snagu svojih potencijalnih suparnika u datom trenutku. Ali kad o njima i njihovoj orijentaciji govorimo pre svega moramo imati u vidu činjenicu da su oni, pre svega, težili ka islamiziranju hrišćana - poturčavanje je gotovo bila sporedna komponenta. Njihova se ideja uglavnom usmeravala ka duhovnom aspektu po kome je Alahov predstavnik na Zemlji - halifa - ("onaj koji je došao nakon") imao od njega i dar da dominira i nad drugim narodima zarad uspostavljanja njegovog jedinstva u svetu. Primereno tome islam se izdizao do potpune i savršene religije tako da se uloga poslanika i nije ograničavala samo na neku grupu ljudi i samo za određeni period koliko je bila univerzalna - njegova se poruka shvatala kao nešto što je upućeno "celom čovečanstvu i za sva vremena".

Alah je istina ovu poruku dao u vreme kada je islam još uvek bio slab, kada su muslimani bili malobrojni i kada su doslovno strepeli za svoje živote. Ali, Bog je upravo zbog toga muslimanima darovao velikog duhovnog reformatora oličenog u osobi hazreti Mirze Ghulama Ahmada - obećanog Mesije i odredio mu "da oživi vjeru islama i da čitav svijet ujedini pod njegovu zastavu". Ovaj detalj je veoma važno registrovati jer upućuje na veru - a ne etničku pripadnost. U načelu, dakle, težilo se ka ujedinjenju svih naroda sveta pod zastavu islama. Upravo su zato muslimani i bili dužni da prema halifi pokažu odgovarajuće priznanje jer će u suprotnom izgubiti Božji blagoslov i na sebe privući Božje nezadovostvo. Neposlušnost prema halifi identična je nepokornosti Bogu - koji ga je i odredio. Upravo to jer je halifa živi predstavnik Alaha na Zemlji. Poslušnost njemu garant je da će islam voditi svet - to je Božji plan, a njegovu odredbu, naravno, ne može niko sprečiti.

Ovde svakako treba razlikovati nacionalističku ideologiju od islamskog ideala, ili umma koji strema ka svetskoj zajednici izgrađenoj na zajedničkoj veri. A upravo on – umm – “predstavlja temelj muslimanskog političkog koncepta”. Koncepta koji “poziva muslimane na ujedinjenje kroz brisanje teritorijalnih granica”. Poziva uz apel “da im u svakodnevnom životu bude iznad svih političkih opredeljenja”.

Tradicionalni osvajači Balkana su po pravilu stremili ka “odlivanju srpske etničke zajednice”, kao najmnogoljudnije, najratobornije i najdostojanstvenije – “genocidom nad Srbima”. Turci su se usmeravali ka islamiziranju, a Nemci i Hrvati pokatoličewu. Ono što je važno ovde podvući jeste da je reč o odlivanju po verskoj osnovi. Nasuprot tome Arnauti nisu bili zadovoljni čak ni time – koliko su stremili ka poarbanašenju Srba. Da bi predstava o ovoj težnji bila jasnija svakako treba imati u vidu činjenicu da je reč o procesu “koji je začeo još u srednjem veku” – kada su i Šiptari i Srbi bili hrišćani. Začeo u vreme kada je na prostoru koji se danas zove Albanija uveliko dominirao slovenski živalj – Srbi i Bugari. Ili, što je još zanimljivije, u vreme kada su i Arnauti i jezički do te mere bili izdelfeni da se Gege i Toske u međusobnom govoru nisu mogli ni razumeti.

Imajući ovo u vidu s pravom se postavlja pitanje: - Kako je to jedan narod, koji je bio brojniji, uopšte i mogao biti asimilovan od drugog “koji nije imao ni jedinstven jezik, ni pismo, ni narodnu poeziju”?

Jedino objašnjenje koje se može dati jeste ono koje nam prezentira Jovan Cvijić – a koje ćemo nešto kasnije prezentirati u jednom dužem citatu.

Ali, pitanje na koje čak ni on nema odgovor, svodi se na sledeće: - Zašto su se Srbi tako olako odricali ne samo svoje vere, no čak i etničke pripadnosti imajući u vidu činjenicu da to jedno drugo ne podrazumeva – što nam potvrđuju mnogi drugi primeri u svetu?

Odgovora nema, ali je činjenica da su Srbi jedini narod koji, po primanju islama – oni koji su ga i primili - više nije želeo da se Srbima zove! Podvlačimo ovo da odgovora nema iako nam se sve nešto čini da su te “vatrene odbeglice”, koje više niko nije ni prihvatao, ni uvažavao, upravo tim neprihvatanjem, pa i demonstiranjem veće mržnje prema Srbima i od samih Turaka i Arbanasa, nastojali da potru, prekriju i u zaborav za sva vremena odgurnu svoju pravu minulost – verujući da će time poništiti i svoju sramotnu posrnulost u datom trenutku potpuno previđajući da upravo time konstantno i sebe, i one oko, na svoju posrnulost podsećaju – do večnog nezaborava. Primeri Turaka, Arapa, Šiptara, Iranaca, Kurda, Čečena im do nespornosti stavljaju do znanja da oni, ipak, jesu ono što zarad stida ne mogu i ne žele da private – Srbi islamske vere.

Pre svega je neophodno objasniti šta sama reč «halifat» znači. Arapska reč halifat, iz koje je i izvedena *halifa*, znači “onaj koji je došao nakon” ili “on stoji umjesto”. Dakle, Allah, je stvorio čoveka vođen idejom

da ga odredi kao Svog zastupnika na Zemlji koji će održavati red i provoditi zakon i pravdu. I to ga stvorio u najboljoj kondiciji, kako bi mogao postići tako visok stupanj duhovnosti koji bi ga uzdigao iznad svih drugih stvorenja – jer ih sva u univerzumu i stavlja u njegovu službu. Ali, da bi čovek bio u stanju da ispuniti ovo veliko i uzvišeno poverenje, Alah je prvo morao da do božanskog znanja lično dovede čoveka. Čovek, dakle, pre svega mora da spozna svog Stvoritelja – da bi na njega mogao da se ugleda.

A da bi ovo postigao morao je prvo u njega da ugradi slobodnu volju i sposobnost da uopšte shvati Božije atribute. Zato ga je i “opremio velikim prirodnim i stvaralačkim vrlinama” – jer je to i bio uslov da napravi neograničeni moralni napredak i duhovno se uzdigne do takvih visina da se - kao u ogledalu - može (samo)prepoznati kao neko sa već uveliko nadarenim Božjim atributima.

To je i bio razlog što je Alah odabrao odgovarajuću osobu da mu bude predstavnik na Zemlji.¹⁰¹² U tom kontekstu instituciju halifata treba prihvatiti kao izraz Alahove velikodušnosti da narodu, ili zajednici, daruje članove koji će ga slediti, a i učiti druge da to čine, jer time što slede njega zapravo slede puteve koje im Alah preko njega predočava. Uporedo sa tim on im daruje i dominaciju nad drugim narodima – da i kod njih održavaju red i uspostavljaju njegovo jedinstvo u svetu.

U tom kontekstu Alah je, kroz istoriju, a za ovu svrhu uzdigao mnoge poslanike - nikada nije ostavljao ljude u stanju duhovne smrti. Poslanik je bio tu da ih informiše. Ova misija je naravno zahtevala savršenog čoveka. Kako je pojava časnog poslanika objavljena i časni *Kuranu* to je on u sebi sadržao i učenje kako je islam potpuna i savršena religije. U tom smislu ni poruka časnog poslanika nije bila samo za određenu grupu ljudi, ili za neki određeni period koliko je bila izraz jedne univerzalne poruke koja je upućena celom čovječanstvu i za sva vremena. Primereno tome muslimani su nagrađeni ovosvetskih duhovnim životom u vascelom svetu.

Alah je, istina, ovo obećanje dao, u vreme “kad je islam bio vrlo slab i kad se klanjalo kipovima u cijeloj Arabiji i kad su muslimani, malobrojni, strahovali za svoje živote”. No, za samo nekoliko godina ono je ipak ispunjeno. Halifat je u islamu bio uspostavljen “u vrijeme časnog Božijeg poslanika i poslije njegove smrti muslimani su izabrali njegovog prvog nasljednika – hazreti Ebu-Bekra, tako da je islamski halifat nastavio” svoje delo.

¹⁰¹²Muhamed (oko 570 - 632), osnivač islama. Pošto je mladost proveo u teškim materijalnim prilikama to se tek posle ženidbe sa imućnom udovicom Hadidžom mogao odati razmišljanju. Kao božiji poslanik novu veru i verovanje u jednog boga (islam) je počeo da propagira tek u svojoj 45. godini života. U početku je imao jako malo pristalica. Kako u Meki nije imao uspeha to je posle 10 godina otišao u obližnji Taif – ali ni tamo nije imao bitnijih uspeha. Tek posle Hadidžine smrti poziva ga grad Jasrib – docnije Medina. Medincima odlazi tek 622. godine, gde osniva prvu opštinu novih vernika. Na čelu Medinaca, a posle dugogodišnjeg rata osvaja Meku. Po ulasku u nju sva plemena koja nisu primila novu veru odstranio je od glavnog svetilišta K’abe(a), izbacivši odatle sve paganske svetinje i sam počeo vršiti svečane obrede. Svi raniji ugovori bili su otkazani, a rat je nevernicima objavljen 621. godine. Umro je iznenada u Medini. Muhamed nije samo osnivač islama, no i ujedinitelj Arapa – koji od tada ulaze u svetu istoriju.

Međutim, kako je vreme prolazilo situacija se za muslimane pogoršavala. Izgubili su dominaciju i postali su razjedinjeni i slabi. Pali su pod upravu drugih naroda. Takođe se ni međusobno nisu slagali. Time se stvorila potreba za posebnim reformatorom koji će ih vratiti natrag - na pravi put islama. Reformatorom koji bi ih sve zajedno ujedinio, kako bi ponovo stekli snagu. To je i razlog pojave velikog duhovnog reformatora - u osobi hazreti Mirze Ghulam Ahmada, obećanog Mesije. Upravo njega Bog ga je odredio da oživi veru islama i da čitav svet ujedini pod njegovu zastavu.

To je i bio razlog što je on 1889. godine osnovao muslimansku zajednicu, koja je bila jezgro oko koje su se počeli okupiti svi pravedni ljudi. Ali, ona nije bila zamišljena samo za muslimane, već i za celo čovečanstvo. Njena optimalna svrha je u tome da ujedini sve narode sveta pod zastavu islama i da, konačno, čvrsto uspostavi jedinstvo i Božije zajedništvo na Zemlji.

Posle smrti obećanog Mesije, Ahmadi muslimani izabrali su njegovog prvog naslednika, hazreti Maulana Nurudina, tako da je istinski halifat islama bio ponovo uspostavljen u svetu. Njega je naslijedio hazreti Mirza Baširud - Din Mahmud Ahmad, a zatim je izabran hazreti Mirza Nasir Ahmad. Četvrti naslednik bio je hazreti Mirza Tahir Ahmad, dok se danas traje u vremenu njegovog petog naslednika - hazreti Mirze Masrura Ahmada,

Halifat je jedan od najvitalnijih islamskih principa, jer je institucija halifata u islamu glavni instrument kojim je Bog odredio ispunjenje svog obećanja o veličanstvenoj budućnosti i konačnoj pobedi islama. Ovo je veliki Božiji blagoslov. S njim je ostvarena solidarnost, povezanost i jedinstvo među muslimanima. Naravno, halifa ne može sam uspostaviti halifat na Zemlji. Da bi to postigao, on treba istinski poslušne sledbenike. Ako muslimani ne pokažu odgovarajuće poštovanje prema halifatu, dajući mu potporu, pokazujući poslušnost svojim halifama, oni će izgubiti ovaj veliki Božiji blagoslov i još k tome privući Božije nezadovoljstvo na sebe.

Upravo *Kuran* ukazuje na ovu činjenicu i kaže da je za uspostavljanje halifata u islamu veoma bitno da budu poslušni Alahu i njegovom Verovesniku. Neposlušnost halifi je ravna nepokornosti Bogu, koji je i odredio svog halifu. Dužnost je, dakle, svakog iskrenog muslimana da održava blizak odnos s halifom koji je živi predstavnik Alaha. Ako svaki musliman ovo uradi, bit će uspostavljeno jedinstvo i povezanost cele zajednice i ona će ostati snažna Celina - do mere da čak privlači i poziva i druge da se pridruže u njeno okrilje, a pod zastavu islama. Tako će biti uspostavljeno Božje jedinstvo, čime će biti ispunjen smisao i svrha stvaranja čoveka. Kraljevstvo i dominacija svetom bit će darovana sledbenicima istinskog islama i oni će postati vođe sveta. To je Božiji plan i njegova odredba, a niko ne može sprečiti Božju odredbu. Onoliko dugo koliko halifat bude postojao među muslimanima kao aktivna sila, toliko dugo će muslimani napredovati od uspeha do uspeha.

Pojašnjavajući panislamističke ideje, u smislu političke ideologije,

koje je u moderni islamski svet krajem 19. veka uveo Džamaludin al Afgani (1839–1897), a koji se inače smatra za prvog islamskog modernistu, Oliver Potezica izričito podvlači da ih je on obnovio u vreme kolonijalne okupacije velikih delova islamskog sveta. “U takvim socijalnim okolnostima”, podvlači O. Potezica, “direktne dominacije i ekspanzije zapadnih zemalja, ove ideje su smatrane progresivnim”. Panislamizam inače označava one verske i političke ideje i programe, koje za cilj imaju “ujedinjenje svih muslimana u jednoj islamskoj zajednici (državi) ili halifatu”. Uostalom, u toku 19. i 20. veka se i pojavilo više ideologija koje su za cilj imale “ujedinjenje izvesnih zajednica na nacionalnom, rasnom, verskom ili nekom drugom obliku zajedništva”.¹⁰¹³ Na sceni su bile panslovenske i pangermanske ideje - nastale sredinom 19. veka, a nešto kasnije opet pojavile su se i panameričke - čije korene pre svega treba tražiti u procesu “širenja kapitalizma” - ili na geopolitičkom planu koji je te procese pratio. Reč je o idejama koje se po pravilu uvek javljaju kada nestaju tzv. svetski poreci. Nasuprot progresivnom karakteru tih ideja - koje su u nekim okolnostima očite - u složenim odnosima u svetu ranije, pa i sada, kolonijalne sile ih zloupotrebjavaju zarad zadržavanja svog uticaja.

Rani islamski pokret se zalagao za političko jačanje islamskog sveta nasuprot svetu Zapada. Ali, pobedom zapadnih industrijsko - imperijalističkih društava na globalnom vojnom i političkom polju krajem 19. i početkom 20. veka, u prvi plan su došli uticaji zapadnjačkih modela i delovanje zapadnog političkog faktora - uz nastojanje, naravno, da se sad ti modeli presade i u druge delove sveta.

Kad je reč o zvaničnim panislamističkim pretenzijama autor skreće pažnju na osmanlijskog sultana Abdul Hamida II (1876–1909), koji je isticao svoju duhovnu i političku funkciju halife - “što je bilo ‘ugradjeno’ i u prvi Ustav Osmanlijske imperije (1876). On istina podvlači da je naglašeni panislamizam sultana Abdul Hamida II više predstavlja lični pokušaj da obezbedi lojalnost svojih podanika no što je reč o istinskoj želji da ostvari i istinsko duhovno i svetovno liderstvo nad muslimanima u svetu. Uostalom, “pobornici halifata su svoju poslednju bitku u Turskoj izgubili 3. marta 1924. godine kada je Velika narodna skupština, posle oštih diskusija, pod uticajem Kemala Atatürka, donela odluku o ukidanju vekovne islamske institucije”¹⁰¹⁴.

Ono što ovde želimo podvući jeste da je ideja teritorijalne države u islamskom svetu relativno nova. Istina je da su muslimani, i u periodu koji je prethodio modernom dobu, “bili svesni međusobnih etničkih, jezičkih i

¹⁰¹³ Oliver Potezica, *Organizacija islamske konferencije, Sluzbeni glasnik*, internet www.islambosna.ba/forum/politika-i-aktuelnosti/oliver-potezica-organizacija-islamske-konferencije-oik/?wap2 - 58k - *Cached* - *Similar pages*

¹⁰¹⁴ Isto

regionalnih razlika, ali su politički bili ujedinjeni u okviru halifata, odnosno imperija čije promjenljive granice nisu bile granice nacionalnih država u savremenom smislu te reči, već su direktno zavisile od moći vladara koji su vladali u ime islama” – što će dalje reći da vladavina u ime islama, u ime islamskog prava (šerijata), nije teritorijalno, već personalno.

U islamskom svetu vidne su napetosti između dveju temeljnih koncepcija: one koja teritorijalne države vezuje sa nacionalističkom ideologijom – koja je relativno nova, i one – koja se vezuje za islamski ideal (ummu – svetu zajednicu izgrađenu na zajedničkoj veri) – relativno novom za muslimane. Upravo ovaj islamski ideal – umme – i dalje predstavlja temelj muslimanskog političkog koncepta. Ova ideja – o ummi – ne samo da poziva muslimane na ujedinjenje kroz brisanje teritorijalnih granica, “već i na to da im u svakodnevnom životu islam bude iznad svih političkih opredeljenja”.

Kod savremenih zagovornika panislamizma postoje razlike u tome da li se zalažu za obnavljanje jedinstvene, svetske islamske države (u vidu halifata) ili je, pak, njihov cilj u “stvaranju neke vrste lige, organizacije ili konfederacije islamskih država ili naroda”.¹⁰¹⁵ U današnjim okolnostima, iz mnogo razloga, su zagovornici pomenutog drugog shvatanja daleko brojniji. Pojednostavljeno, iako širom muslimanskog sveta islamsko jedinstvo (koncept umme) i dalje “predstavlja političku motivaciju i suštinski zahtev islamskog pokreta, u stvarnosti ono ne ide dalje, bar za sada, od okupljanja muslimanskih država u okviru Organizacije islamske konferencije”. Ali, to svakako ne znači i da ne postoje “određene ambicije da ova organizacija bude projektovana i izgrađena kao umma”.

Ima, naravno i politikologa iz islamskih zemalja koji izričito naglašavaju da “tradicionalni koncept umme, tj. osećanje i uverenje muslimana da pripadaju jednoj zajednici, predstavlja razlog, u krajnjem smislu, zbog čega je islam jedina religija u kojoj su nastale međudržavne organizacije na verskoj osnovi”. Neki čak ukazuju i na to da je reč o zajednici okupljenoj na osnovu bratstva u istoj veri koja čak nadilazi i nacionalne i plemenske lojalnosti.

Sama reč umma ima svoj koren u arapskoj reči umm, koja znači majka, poreklo, što će dalje reći da i Zajednica koju čine bogobojažljivi ljudi (mutakin) predstavlja “zajednicu zlatne sredine” (umma vasat), koja kao celina ima odgovornost da drži do istine i da služi kao primer ostalom čovečanstvu. Ta zajednica je u stalnoj pokornosti prema Bogu (umma muslima) i to je, zapravo, bila ona zajednica koju je osnovao Verovesnik Muhamed u Medini.

¹⁰¹⁵ Isto

Verska osnova spoljnopolitičke saradnje zemalja u kojima je islam dominantna ili uticajna religija jasno je istaknuta i u Povelji Organizacije islamske konferencije pre svega u njenoj preambuli. U samoj Povelji OIK-a je posebno naglašeno “da su zemlje članice ubedene” da “njihova zajednička vera čini snažan osnov za zbližavanje i solidarnost islamskih naroda”, i da su one primereno tome i rešene da “sačuvaju duhovne, etičke, socijalne i ekonomske vrednosti islama, koji će ostati jedan od najvažnijih faktora progresa čitavog čovečanstva”. Primereno tome one su odlučne da “učvrste postojeće veze bratskog i duhovnog prijateljstva među njihovim narodima i da zaštite njihovu slobodu, kao i zajedničko nasleđe njihove (islamske) civilizacije utemeljene prvenstveno na principima pravde, tolerancije i nediskriminacije”.¹⁰¹⁶

U tom se kontekstu mogu i razumeti težnje islamskih država koje su 1969. godine započele da “stvaraju Organizaciju islamske konferencije kao prvu i, za sada, jedinu sveopštu međudržavnu organizaciju utemeljenu na pripadnosti država članica istoj religiji – islamu”, čije je “formiranje, postojanje i delovanje direktno izgrađeno na Kur’anskom konceptu umme, odnosno zajednice islamskih vernika i ima svoje istorijsko uporište u političkoj instituciji halifata”. Ova ideja o “jedinstvu muslimana, čije je najvidljivije istorijsko ispoljavanje bio halifat, predstavlja integralni deo političke filozofije islama, a njena savremena manifestacija je Organizacija islamske konferencije”.

Svodeći svoje promišljanje Oliver Potezica na kraju kaže:

“Bez obzira na sve objektivne teškoće i prepreke sa kojima se suočavala panislamska međunarodna organizacija tokom svog uzrastanja i razvoja, uzrokovanim pre svega dubokim društvenim i ekonomskim razlikama među muslimanskim zemljama (razlikama koje, dakle, nisu verskog karaktera) i njihovim međusobnim političkim rivalitetom i sukobima, kao i sa, sa druge strane, različitim uticajima i intervencijama velikih sila i drugih međunarodnih faktora koji stvaranje snažnijeg ‘islamskog bloka’ doživljavaju kao pretnju svojim interesima Organizacija islamske konferencije je postepeno gradila i učvršćivala svoje mesto u ‘svetu međunarodnih organizacija’.

Broj zemalja članica Organizacije islamske konferencije, do danas, skoro je udvostručen (danas 57 zemalja) u odnosu na broj zemalja (30) koje su 1972. godine potpisale njenu Povelju. Po brojnosti zemalja članica, kao i četiri (4) zemlje sa statusom posmatrača, Organizacija islamske konferencije je druga međudržavna organizacija u svetu, posle Ujedinjenih nacija. Povećavanje broja zemalja članica, posebno u periodu posle nestanka bipolarnog poretka u svetu (1990) i stvaranja tzv. unipolarnog sveta, pokazuje da je Organizacija islamske konferencije, za razliku od

¹⁰¹⁶ Isto

nekim drugih međunarodnih organizacija, uspela da preživi ove tektonske geopolitičke promene, ostajući vitalan međunarodni subjekt...

Prema nekim izvorima iz islamskih zemalja, muslimani čine više od jedne četvrtine (25,88 odsto) svetske populacije i sunitski islam predstavlja religiju sa najvećim brojem sledbenika u svetu. U Africi su muslimani 58,90 odsto stanovništva, dok u Aziji cine 27,95 odsto stanovništva. Druge religijske grupacije, pre svega hrišćani, osporavaju pomenute podatke i o njima se vodi žestoka debata. Skoro je nemoguće sa preciznošću utvrditi tačan broj sledebenika koje imaju velike svetske religije (hrišćanstvo, islam, hinduizam, budizam i dr.)¹⁰¹⁷

Pretapanje Srba u druge nacije, a koje se inače još od najdavnijih vremena dešavalo u mnogim krajevima Evrope, je bilo takvih razmera da nesumnjivo zaslužuje "posebno istraživanje", ako ni zbog čega drugog a ono pre svega zbog toga što su to tradicionalni osvajači Balkana koristili za odlivanje srpske etničke zajednice i "genocid nad preostalim Srbima".¹⁰¹⁸

Turci su se u ratovima protiv Srba koristili poturčenju - ili islamizovanju Srba - a Nemci i Hrvati njihovom pokatoličenju - Srba iz Dalmacije, Hercegovine, Bosne, Slavonije i ostalih srpskih krajina. Paralelno sa tim tekao je i proces poarbanašenja Srba - kojih danas na Kosovu i Metohiji, Crnoj Gori i Albaniji ima jako velik broj. A reč je o procesu koji je začeo još u srednjem veku - u vreme dok su i Šiptari kao i Srbi bili hrišćani.¹⁰¹⁹

Austrijski konzul Han govori o takvoj rasprostranjenosti srpskih imena "da se nalaze i u najnepristupačnijim gudurama Arbanije". Primereno tome sasvim je prihvatljiva tvrdnja da su "Sloveni nekada bili najmnogobrojniji stanovnici ove zemlje". Arbanija je naprosto bila preplavljena Srbima i Bugarima. Malisori čak i danas jako dobro znaju da su na malisorskim visovima uveliko stanovali Srbi, baš kao što se i "Severna arnautska plemena sećaju svog slovenskog porekla" - Hoti, Kastrati i Klimenti - rođena braća crnogorskim plemenima Gučima, Bratonožićima i Piperima. Mirditi, i to je jako dobro poznato, imaju i predanje o tome da su bugarskog porekla. Dovoljno je samo navesti podatak da je 1912. godine u Tirani živelo 2.000 Srba.

Po tvrđenju već pomenutog austrijskog konzula - a na temelju prostiranja jezika - vrlo jasno proizilazi "da Sloveni nisu samo osvoji alpijski deo Albanije, nego da oni još i danas (1912) žive u severnom

¹⁰¹⁷ Isto

¹⁰¹⁸ Slobodan Jarčević, Arbanašenje, internet 1389.org.rs.arbanasenje.html - 7k - Cached - Similar pages

¹⁰¹⁹ Pogledati studiju dr Vladana Đorđevića, *Arnauti*, koja je objavljena u Katena Mundi (Matica Srba i iseljenika Srbije) i Ibarskim novostima iz Kraljeva - priređivač Predrag Dragić, 1992. godine.

porubu zamlje”.¹⁰²⁰ Što se dalje minulosti tiče Sloveni su naseljavali čak i celu južnu stranu alpiskog čvora.

Kad je o Arbanasima reč svakako treba podvući da su oni imali dva rasprostranjenija jezika – onaj kojim govore Gege i jezik južnih Arnauta, koji se zove Toske. Reč je o takvoj razlici u jeziku da se ni oni sami međusobno nisu razumeli. Zbog takve rasprostranjenosti Srba srpski vladar Mihailo je proglasio nezavisnost Srpske pravoslavne crkve u Primorju, s vladničanstvom u Baru, još više od sto godina “pre nego što će Sveti Sava proglasiti autokefalnost Srpske pravoslavne crkve”. On je i sahranjen nedaleko od Skadra na Bojani u 11. veku, da bi se država njegovog sina Bodina rasprostirala “od Cetinja i Save do Drima i Prištine, s prestonicom u Skadru”.

Srbi su, dakle, asimilovani “od retko naseljenog naroda koji nije imao ni jedinstven jezik, ni pismo, ni narodnu poeziju”. To uostalom potvrđuju i istraživača dr Jovana Cvijića koji u jednom trenutku beleži:

“Čim su Turci zavlitali, većina je Arbanasa primila islam i postala odana turskoj upravi. Kao takvi, dobili su potpunu slobodu i postali gospodari. Njihova zemlja izvan glavnih komunikacija i, u tursko vreme, zapuštena, nije pružala dovoljno sredstava za život. Okrenuli su se na istok i počeli naseljavati plodne doline. Pod uticajem prevlasti Arbanasa, Srbi u Albaniji su islamizirani i poarbanašeni, izuzev jednog dela u oblasti Golog brda, na levoj obali Crnog Drima i onih koji su prebegli u unutrašnjost Balkana”.

Nema sumnje da stojimo pred pitanjem: - Zašto su se Srbi tako olako odlučivali na “odrođavanje”? Stojimo tim više kad se ima u vidu sličan kod drugih naroda. Kad su Turcii prešli na islam, a uzeli su ga od Arapa – ostali su Turci. Kad su Šiptari opet prešli u islam – ostali su Šiptari. Isti je slučaj i kod Iranaca, i kod Kurda, i kod Čečena... Ili, među Arapima ima mnogo pravoslavnih katolika, ali su ostali Arapi “kao što su to i Arapi muslimani”. Nema spora:

“Samo Srbi, kad predoše na islam, ne želeše više da se zovu Srbima!” - čime li to samo one koji dostojanstvo očuvaše nadržastoše?!

¹⁰²⁰ Isto

L I T E R A T U R A

1. A. Mitrović, *Prodor na Balkan*
2. Avram N. Popović, *Odabrani spisi*, Centar za kulturu Sava Dečanac -Leposavić, Gramis Raška, 2008.
3. Avram N. Popović, *Jedan pogled na Staru Srbiju i Makedoniju*, studija iz knjige Avram N. Popović, *Odabrani spisi*, Centar za kulturu Sava Dečanac - Leposavić, Gramis Raška, 2008.
4. Avram N. Popović, *Jedan pogled na Staru Srbiju i Makedoniju*, Pobratimstvo, br. 1, Beograd, 1892.
5. Aleksandar Ilić, *O realizmu*, Prosveta - Nolit - Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1984.
6. Anton Matoš, *Lirika Sime Pendurovića, Eseji i feljtoni o srpskim piscima*, Beograd, 1952.
7. Arsenije A. Brkić, *Istorija pedesetogodišnjeg versko-nacionalnog i kulturno prosvetnog rada družine Rastko učenika Srpske pravoslavne Bogoslovije u Prizrenu (1889 - 1939)*, u *Spomenici Rastko*
8. AS, MID, PO, f. XII, pov. br. 1571, *Balugdžić iz Skoplja*, 24. VIII 1908.
9. AS, MID, PP, f. I, br. 989, *Bulagdžić iz Skoplja*, 21. IX 1909.
10. AS, MID, PP, f. II, br. 681, *Rakić iz Skoplja* 7. X 1909.
11. Atanasije Urošević, *Kosovo, Jedinstvo*, Priština, 1990.
12. B. Hrabak, *Arbanaški ustanci*
13. *Beogradske novine*, broj 101, 12. IV 1910.
14. Blagoje Pavlović, *Naselja i migracija stanovništva opštine Leposavić*, Institut za srpsku kulturu - Priština, Leposavić, 2003.

15. Božidar Kovačević, *Grigorije Božović, Uzgredni zapisi*, Volja, 1926. i 1926.

16. Branislav Gligorijević, *Kačaci, iseljavanje, Kominternu*, specijalno izdanje Duge, Beograd, jul 1988.

17. Branislav Gligorijević, *Albanci u Jugoslaviji između dva rata*, referat na konferenciji Internacionalne helsinške federacije za ljudska prava, Beč, 7. i 8. jun 1993.

18. Branislav Nušić, *Kosovo - opis zemlje i naroda*, knj. I, Prosveta - Beograd, Jedinstvo - Priština, 1986.

19. Branislav Nušić, *Sabrana dela*, knj. 15, Prosveta, Beograd, 2006.

20. Branislav Nušić, *Sa obala Ohridskog jezera, Fragmenti iz beležaka (1892), Sabrana dela Branislava Nušića*, knj. XXIII, putopis iz knjige *Razni spisi*, Jež, Beograd, 1966.

21. Бранко Перуничич, *Сведочанство о Косову 1901 - 1913*, Нова књига, Београд, 1988.

21. Branko Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb, 1988.

22. *Bukureštanski ugovor o miru, srpsko - crnogorski sporazum od 30. X 1913, srpsko - grčki sporazum 3. (16.) VIII 1913*, Ministarstvo inostranih dela, Beograd, 1914.

23. V. Kovačević, *Branislav Nušić kao komediograf*, SKG, kw. LIII, br. 4, Beograd.

24. V. J. Radojević, *Propast srpskih regruta 1915*, Beograd, 1967.

25. V. Stovančević, *Prilike u zapadnoj polovini Kosovskog vilajeta prema izveštajima austrougarsko konzula u Skoplju 1900. i 1901. godine* IČ, XII - XIII (1961 - 1962).

26. *Vardar*, br. 39, od 22. V 1910.

27. Ватрослав Јагић, *Стојан Новаковић по преписци са мнош године 1867. до 1891*, Годишњица николе Чупића, Београд, књ. XXX, 1923.

28. Vasirion Bjelinski, *Pogled na rusku književnost u 1847. godini*, iz knjige *O realizmu*, Prosveta - Nolit - Zavod za udžbenika, Beograd, 1984.

29. Dr Vaso Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1958.

30. Vekoslav A. Stanković, *Srpske škole u Prizrenu*, Institut za srpsku kulturu, Priština - Leposavić, 2001.

31. Velibor Gligorić, *Vladislav Petković Dis, Srpska kwi`evnost u kwi`evnoj kritici - Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Nolit, Beograd, 1972.

32. Veljko Petrović, *Od Vojislava do Dučića - nš{ tzv. modernizam, Srpska književnost u književnoj kritici - Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Nolit, Beograd, 1972.

33. Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, Braunšvajg, 1987, 2, 195.
34. Vesna Sekulić, *Oslobađanje Kosovske Mitrovice u Prvom balkanskom ratu*, Baština, br. 17. Institut za srpsku kulturu, Priština - Leposavić, 2004.
35. Vidosava Nikolić - Stojančević, *Leskovac i oslobođeni predeli Srbije 1877 - 1878*, Leskovac, 1975.
36. dr Vladan Đorđević, *Arnauti*, studija objavljena u Katena Mundi (Matica Srba i iseljenika Srbije) i Ibarskim novostima iz Kraljeva - priređivač Predrag Dragić, 1992. godine.
37. Vladimir Bovan, *Srpski pisci sa Kosova s kraja 19. i početka 20. veka*, Jedinstvo, Priština, 1980.
39. Vladimir Bovan, predgovor knjige *Život Srba na Kosovu*, NIRO - Književne novine, Beograd, 1987.
40. Vladimir Bovan, *O putopisu Miloša S. Stojančevića, po Staroj Srbiji*, sr.wikipedia.org - el/ Milos S. Milojevic
41. Vladimir Stojančević, *Miloš S. Milojević i njegov Putopis o Kosovu i Metohiji*, Društvo Sveti Sava, sr.wikipedia.org - el/ Milos S. Milojevic
42. Vladimir Ćorović, *Istorija Srba*, Zograf, Niš, 2001.
43. Vladimir Černjiševski, *Estetski odnosi umetnosti prema stvarnosti*, iz knjige *O realizmu*, Prosveta - Nolit - Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1984.
44. Vojislav Đurić, predgovor knjizi *Pesme Alekse Šantića*, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1971.
45. Vojislav Đurić, *Milan Rakić*, Prosveta, Beograd, 1957.
46. Vuk Karadžić, *Srpska istorija našeg vremena*, Nolit, Beograd, 1975.
47. Vuk Karadžić, *Danica*, Prosveta - Nolit, Beograd, 1985.
48. Vuk Filipović, *Poezija Milana Rakića*, Institut za srpsku kulturu, Priština, 1999.
49. G. Skrivanić, *Vlastelinstvo sv. Stefana u Banjskoj*, Istorijski časopis, VI (1956), 177 - 199.
50. *Glasnik skopskog naučnog društva*, knj. I, sv. 2.
51. Grupa autora, *Kosovska Mitrovica i okolina*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1979.
52. Gojko Tešić, *Prilozi za biografiju Grigorija Božovića*, iz knjige *Grigorije Božović, putovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998.
53. Goran Maksimović, *Iskustvo i doživljaj*, Gilip Višnjic, Beograd, 2007.
54. Grigorije Božović, *Moj Kolašin*, Stari Kolašin, Zubin Potok, 1997.

55. Grigorije Božović, *Za verata, Neizmišljeni likovi*, knjiga 1, Jedinstvo, Priština, 1990.
56. Grigorije Božović, *Majka, Neizmišljeni likovi*, knjiga 2, Jedinstvo, Priština, 1990.
57. Grigorije Božović, *Stal Kijev, Bitoljski bogalji i druge priče*, Videlo, Beograd, 2003.
58. Grigorije Božović, *Zlate iz Slatine, Bitoljski bogalji*, Videlo, Beograd, 2003.
59. Grigorije Božović, *Ljuta pravoslavka, Roblje zarobljeno*, knjiga 2, Jedinstvo, Priština, 1990.
60. Grigorije Božović, *Kraj praga, Bitoljski bogalji i druge priče*, Videlo, Beograd, 2003.
61. Grigorije Božović, *Najteži uzmah, Roblje zarobljeno*, knjiga 2, Jedinstvo, Priština, 1990.
62. Grigorije Božović, *Ukletva, Bitoljski bogalji i druge priče*, Videlo, Beograd, 2003.
63. Grigorije Božović, *Kod junaka priče, Neizmišljeni likovi*, knjiga 1, Jedinstvo, Priština, 1990.
64. Grigorije Božović, *Mučnih dana, Neizmišljeni likovi*, knjiga 1, Jedinstvo, Priština, 1990.
65. Grigorije Božović, *Kao jerarh, Roblje zarobljeno*, knjiga 2, Jedinstvo, Priština, 1990.
66. Grigorije Božović, *Oklopnik bez straha i mane, Neizmišljeni likovi*, knjiga 1, Jedinstvo, Priština, 1990.
67. Grigorije Božović, *Krajmirovački barjaktar, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998.
68. Grigorije Božović, *Dreničko žaljenje, Arnautsko žaljenje, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998.
69. Grigorije Božović, *Arnautsko gostoljublje, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998.
70. Grigorije Božović, *Glasi Drenica, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1990.
71. Grigorije Božović, *Arnautska predusretljivost, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1990.
72. Grigorije Božović, *Mirjana Maslovarić, Roblje zarobljeno*, knjiga 2, Jedinstvo, Priština, 1990.
73. Grigorije Božović, *Umiranje i vaskrsavanje, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998.
74. Grigorije Božović, *Stolica malog Kosova, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998.

75. Grigorije Božović, *Mala Šumadija, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998.

76. Grigorije Božović, *Oporavljeni grad, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998.

77. Grigorije Božović, *Val i valjak, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998.

78. Grigorije Božović, *Trpi Juso, nije lako raja biti, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998.

79. Grigorije Božović, *Jedna porečka noć, Čudni kutovi*, Grigorije Božović, Priština, 1998.

80. Grigorije Božović, *Tržište drimkola, Čudesni kutovi*, Grigorije Božović, Priština., 1998.

81. D. Bataković, *Kosovo i Metohija*, internet

82. D. Đorđević, *Austro - srpski sukob oko projekta novopazarske železnice*, Ič, VII (1957), *Projekat Jadranske železnice u Srbiji 1896 - 19*, Ič, 1956.

83. D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Beograd, 1956.

84. D. J. Milenković, *Druga srpska armija u Prvom balkanskom ratu 1912 - 1913.*, Beograd, 1963.

85. D. Jeremija Mitrović, *Srbofobija i njeni izvori*, 1991.

86. D. Taniš, *Leskovac i okolina*, www.predejane.rs.

87. D. M. Trajković, *Nemanjina Dubočica*, www.predejane.rs

88. DAISIP, MID, PP, f. XVII, broj 4580, *Balugdžić iz Soluna*, 25. VIII 1908.

89. DASIP, *Rahiv konzulata iz Prištine, Stevan Tubić srpskom konzulu u Prištini*, 17. maja 1912.

90. DAC, MID, f. CXXII, br. 395. za 1911.

91. *Diplomatski arhiv, SSIP, POO, T/1*, 1878, Prizren 15. novembra 1877, pov. 478; PO, 1903, K-35, Prizren 17. avgust 1903.

92. Dragi Maliković, *Prilike na Kosovu i Metohiji...*, Baština, Institut za srpsku kulturu, VIII, Priština, 1977.

93. Dragi Maliković, *Kosovo i Metohija 1908 - 1912.*, Institut za srpsku kulturu, Priština - Leposavić, 2000.

94. Dragi Maliković, *Izbor raško-prizrenskog mitropolita 1912. godine*, Institut za srpsku kulturu, Priština, 2000.

95. Dragiša Živković, *Simbolizam Vojislava Ilića, Srpska književnost u književnoj kritici, Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Nolit, Beograd, 1972.

96. Dušan Bataković, *Kosovo i Metohija u srpsko - arbanaškim odnosima*, Jedinosti - Dečije novine, Priština - Gornji Milanovac, 1991.

97. Душан Батаковић, *Савременици о Косову и Метохији 1852 - 1912*, СКЗ, Београд, 1938.
98. Prota Dušan Veselinović, *Spomenica pedesetogodišnjeg i kulturno-prosvetnog rada bogodlovsko - literalne družine Rastko u Prizrenu 1889 - 1939*, Skoplje, 1940.
99. Đuro Gavela, predgovor knjige Sreten L. Popović, *Putovanje po Novoj Srbiji*, SKZ, Beograd, 1950.
100. Đorđe Mikić, *Između balkanskih suseda suseda i velikih sila*, studija iz knjige *Istorija srpskog naroda*, VI - 1, SKZ, Beograd, 1994.
101. Emil Čerškov, *Rimljani na Kosovu*, internet
102. Emil Čerškov, *Grad Antinoja - doktorska disertacija*, Beograd, 1956.
103. Emil Čermakov, *Municipium D.D.*, Muzej Kosova, Priština - Beograd, 1970.
104. Ž. Avramovski, *Izveštaji austrougarskog konzula*, internet
105. Ž. Stanisavljević, *Bitoljska operacija 1912.*, Beograd, 1912.
106. Živojin Đorđević, *Istorija vaspitanja u Srba*, Beograd, 1958.
107. *Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji*.
108. Zoran Č. Vukadinović, predgovor knjige Avram N. Popović, *Odabrani spisi*, Centar za kulturu Sava Dečanac - Laposavić, Gramis, Raška, 2008.
109. Zoran Gavrilović, *Vojislav Ilić, Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Srpska književna zadruga, Nolit, Beograd, 1972.
110. Zoran Gavrilović, *Jovan Dučić, Srpska književnost u književnoj kritici, Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1972.
111. Zoran Gavrilović, predgovor knjige *Teme Milana Rakića*, Rad, Beograd, 1963.
112. Zoran Gavrilović, *Od Vojislava do Disa*, Nolit, Beograd, 1958.
113. Zoran Gavrilović, *Sima Pandurović - Jedna književna zaraza*, Kritika, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1971.
114. Ivan Ivanić, *Srpske manastirske, seoske i varoške škole u Turskoj*, Godišnjica Nikole Čupića, knjiga XXXIII, Beograd, 1913.
115. *Izveštaj komande Debarskog odseka od 15. VIII 1920 , kao i izveštaj Treće armije oblasti istog dana*, VII, IV/3, 61/1, 1/23.
116. *Ilustrovani zvečanski almanah, Š[ematizam Zetske banovine*, Cetinje, 1951.
117. Isidora Sekulić, *Jedna duhovna silueta Milana Rakića*, Misao XLIV, 1937.

118. *Istorija srpskog naroda*, SKZ , Beograd, knjiga VI – 2.
119. J. Marjanović, Prilog izučavanja jugoslovenstva u ustanku 1941., JI4, 1, Beograd, 1962.
120. J. M. Jovanović, *Južna Srbija od kraja XVIII veka do oslobođenja*, Beograd, 1941.
121. J. Popović, Život Srba na Kosovu 1812 – 1912, pripremio za štampu V. Bovan, Beograd, 1987.
122. J. Cvijić, *Izlazak Srbije na Jadransko more*, Beograd, 1913.
123. J. Cvijić, *Balkanski rat i Srbija*, SAG (1912)
124. J. B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi*, internet
125. Jagoš K. Đilas, *Srpske škole na Kosovu i Metohiji od Nemanjića do 1912.*, Institut za srpsku kulturu, Priština, 2000.
126. Janez Rotar, *Slovensko-nacionalni odnosi prema našoj putopisnoj literaturi do 1914. godine*, internet
127. Janićije Popović, *Život Srba na Kosovu 1812 - 1912*, NIRO - Književne novine, Beograd, 1987.
128. Janićije Popović, *Uspomene Nikole Popovića iz Gračanice na Kosovu pod Turcima*, NIRI - Književne novine, Beograd, 1987.
129. Janićije Popović, predgovor knjige *Život Srba na Kosovu*, NIRO - Književne novine, Beograd, 1987.
130. Janićije Popović, predgovor knjige *Uspomene Nikole Popovića iz Gračanice na Kosovu pod Turcima*, NIRO - Književne novine, Beograd, 1987.
131. Jaša Tomić, *Sabrana dela, Rat na Kosovu i Staroj Srbiji*, Prometej, Novi Sad, 2006.
132. Jaša Tomić, *Sabrana dela, Rat u Albaniji i oko Skadra*, Prometej, Novi Sad, 2006.
133. Jaša Tomić, *Sabrana dela, Rat u Bugarskoj i Mačedoniji*, Prometej, Novi Sad, 2006.
134. Jevto Dedijer, *Stara Srbija, geografska i etnografska slika*, Internet izdanje, Beograd, 1998.
135. Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983.
136. Jovan Kršić, *Pesničko delo Milana Rakića, Srpska književnost u književnoj kritici, Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Nolit, Beograd, 1972.
137. Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја 18. века до ослобођења*, Београд, 1938.
138. J. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од 16. до 19. века*, Београд, 1950.
139. Jovan Skerlić, *Kritike, Obnova naše rodoljubive poezije*, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1971.

140. Jovan Skerlić, *Aleksa Šantić*, *Kritike II*, Matica crpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1971.
141. Jovan Skerlić, *Jovan Dučić*, *Kritika II*, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1971.
142. Jovan Skerlić, *Milan Rakić*, *Kritika II*, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1971.
143. Jovan Skerlić, *Sima Pandurović - Jedna književna zaraza*, *Kritike*, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1971.
144. Jovan Skerlić, *Vladislav Prtković Dis - Lažni modernizam u srpskoj književnosti*, *Kritike II*, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd, 1971.
145. Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*
146. Jovan Cvijić, *Balkanski rat i Srbija*, 1912.
147. Jovan Skerlić, *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd, 1953.
148. Jovan Tomić, *O Arnautima u Staroj Srbiji i Sandžaku*, internet
149. Jovan Hadži Vasiljević, *Muslimani naše krvi u Južnoj Srbiji*, www.Rastko.org.yu/vasiljevic-muslimani-html-216k
150. Jordan Ristić, *Putopisna proza Grigorija Božovića*, Novi svet - Priština, Oktoih - Podgorica, Priština, 1994.
151. Josip Lešić, *Branislav Nušić - Život i djelo*, Matica srpska, Novi Sad, 1989.
152. *Svetostefanska hrisovulja*, spomenik SKA, IV (1890)
153. K. Stojanović, *Izlazak Srbije na Jadransko more*, Beograd, 1927. L.
154. Karl Štajncov, *Eine Reise durch die Hochlandergaue Oberalbanies*, koju je publikovao u Lajpcigu 1903. - internet
155. fra Lovra Mihaičevića: *Po Albaniji - Dojmovi s puta*, internet
156. Luka Marinković, *Izveštaj đeneralu Savi Grujiću, ministru predsedniku i ministru inostranih dela, 2. maja 1890. godine*, internet - www.stormfront.org/forum/showthread.php?t=277580 - 77k
157. Ljubomir Nedić, *Studije iz srpske književnosti*, Matica srpska - SKZ, Novi Sad - Beograd, 1969.
158. M. Jovanović, *Južna Srbija od kraja 17. veka do oslobođenja*, Beograd 39 -41.
159. M. Lazarević, *Srpsko - turski rat 1912.*, I - II, Beograd, 1931.
160. M. Todorović, *Solun i balkansko pitanje*, Beograd, 1913.

161. M. B. Veselinović, *Statistka srpskih škola u turskoj zabiti, 1895/96*. Beograd, 1897.
162. M. Đ. Milićević, *Kraljevina Srbija*, Beograd, 1884, XV
163. Manojlo Đorđević – Prizrenac, *Može li se pomoći našem narodu u Staroj Srbiji*, Beograd, 1891.
164. Milan Kasumović, prevodilac putopisa Spiridona Gopčevića s nemačkog na srpski – uvodna reč putopisa Spiridona Gopčevića *Stara Srbija i Makedonija*.
165. Мита Костић, О бројним, социјално – економским стању Срба под Турцима у новопазарском санџаку после Берлинског конгреса 1878. године, ИЧ, XVI – XVIII, 1963 – 1965.
166. Милан Миладиновић, *13. српска бригада*, ИСИ, Београд, 1991.
167. Milan Rakić, *Konzulska pisma, 1905 - 1911*, pripremio A. Mitrović, Beograd, 1983.
168. Milenko Jevtović, *Milan Rakić u prozi Gligorija Božovića*, Baštine, VIII, Priština, 1977.
169. Milivije Nenin, *Lepa zagonetka Milan Rakić - predovor knjige Milan Rakić - Pesme*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998.
170. Miloje Perović, *Toplički ustanak 1917.*, Slovo ljubve, Beograd, 1971.
171. Милорад Вавић, *Косовски Јевреји за време окупације 1941 - 9144*, Обележја, (Приштина), 5, 1983.
172. Milorad Jevrić, *Vojisav Ilić i Kosovo*, Baština, VIII, Priština, 1997.
173. Milorad Pavić, *Vojislav Ilić, Srpska književnost u književnoj kritici, Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Nolit, Beograd, 1972.
174. Miloš Đorđević, *Neobjavljena studija Vuka Filipovića o poeziji i poetici Milana Rakića*, Baština, VIII, Priština, 1997.
175. Miloš Đorđević, *Analitički duh i stvaralački čin I*, Institut za srpsku kulturu, Priština, Stručna knjiga, Beograd, 2001.
176. Miloš Đorđević, *Vera u nacija, Proza grigorija Božovića*, studija iz knjige, *Stvaralački duh i analitički čin*, knj. 1, Institut za srpsku kulturu – Priština, Stručna knjiga – Beograd, 2001.
177. Miloš Đorđević, *Struktura i estetički plan, Značaj Grigorija Božovića, Analitički duh i stvaralački čin*, knjiga 1, Institut za srpsku kulturu – Priština, Stručna knjiga – Beograd, 2001.
178. Miloš S. Milojević, Putopis dela prave – Stare Srbije, II knjiga, Državna štamparija, Beograd, 1872, www.scribd.com/doc/8331628
179. Miloš S. Milojević, Putopis dela prave – Stare Srbije, III knjiga, Državna štamparija, Beograd, 1877, www.scribd.com/doc/8331628

180. Milutin Milanković, *Uspomene, doživljaji i saznanja iz godina 1909. do 1944, Ratni dnevnik*, SAN, knjiga VI, 1952, str. 22.

181. Milutin Folić, *Izveštaji ruskog konzula Ivana Stepanovića Jastrebova iz Skadra o slovenskom življu i njegovim crkvama u Albaniji u drugoj polovini XIX veka* - internet

182. Ministarstvo inostranih dela, *Prepiska o arbanaškim naseljima u Staroj Srbiji 1898. i 1899*, Beograd, 1889.

183. Miodrag Pavlović, *Jovan Dučić, Danas, Srpska književnost u književnoj kritici, Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Nolit, Beograd, 1972.

184. Miodrag Pavlović, *Pesništvo Milana Rakića*, Danas, 1964, I, br. 4.

185. Miodrag Pavlović, *Vladislav Petković Dis, Srpska književnost u književnoj kritici - Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Nolit, Beograd, 1972.

186. Miodrag Protić, *Sima Pandurović, Srpska književnost u književnoj kritici, Pesništvo od Vojislava do Bojića*, Nolit, Beograd, 1972.

187. Miroslav Mitrović, *Pokojnom Avramu Popoviću, profesoru, direktoru gimnazije u penziji iz Kosovske Mitrovice*, Božur sa Kosova, god. 1, br. 1, Kosovska Mitrovica, 1934.

188. Miroslav Nastić, *Nastići, Ibarska Slatina - genealogija jednog plemena i prilozi za istoriju jednog kosovskog sela*, Liber - Nastići, Beograd, 2005.

189. Mihajlo Vojvodić, i Dragoljub Živojinović, *Veliki rat Srbije 1914 - 1918*, Beograd, 1970.

190. Mihailo Gavrilović, *Miloš Obrenović, knjiga III*, Nova štamparija Davidoviћ, Beograd 1912.

191. N. P. Ilić, *Oslobođenje Južne Srbije*, www.predejane.rs.

192. Niko Županić u svojoj brošuri *Mazedonien und das turkische - Problem* koja je publikovana u Beču 1903.

193. Niko Ninčić, *Albanija in Albanci - iz mojih balkznskih spomenov*, Edinost, 1909. godine - kao samostalnu brošuru objavio već 1910. godine, internet izdawe

194. Nikolaj Dobroljubov, *Mračno carstvo*, iz knjige *O realizmu*, Prosveta - Nolit - Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1984.

195. Arhimandrit Nićifor Dučić, *Raško-prizrenska mitropolija i nacionalno-kulturna misija Srbije u Staroj srbiji i Makedoniji*, Beograd, 1896.

196. O. Davis, *Ancient mining in the Central Balkans*, *Revue internationales II*, Beograd 1936.

197. Ognjen Radulović, *Gde je nestalo 17 sanduka*, www.politika.rs/ilustro/215215.htm

198. Olga Nikolić, *Srpske škole u Vučitrnu 1828 - 1912*, Priština, 1999, str. 104 - 105.
199. Olga Pjanović - Luković, *Srbi - narod najstariji*, www. politika. Rs/ilustro/215215. htm
200. Oliver Potezica, *Organizacija islamske konferencije*, *Sluzbeni glasnik*, internet www.islambosna.ba/forum/politika-i-aktuelnosti/oliver-potezica-organizacija-islamske-konferencije-oik/?wap2 - 58k - Cached - Similar pages
201. P. Janković, *Kosovo, opis zemlje i naroda*, SKG, kw. VII, br. 4, Beograd, 1902.
202. P. Orlović, *Pitanje o Staroj Srbiji*, Beograd, 1901.
203. Pavle Dželatović Ivanov, *Slika Stanja na Kosovu i Metohiji*, internet, [http: www. Glas - javnosti. co. yu](http://www.Glas-javnosti.co.yu) - 29. 08. 2003.
204. Павле Џелатовић Иванов, *Качаци косова и Метохије*. Београд, 1990.
205. Павле Џелатовић, 21. SS дивизија „Скендербег“, Београд, 1987.
206. Paula Sajberica pod naslovom *Albanien und die Albanesen*
207. Pero Slijepčević, *Alaksa Šantić, Srpska književnost u književnoj kritici, Peništvo od Vojislava do Bojića*, Nolit, Beogra, 1972.
208. Petar Vlahović, *Nušićev doprinos tnologiji i folkloristci*, predgovor knjige Branislav Đ. Nušić, *Kosovo, opis zemlje i naroda*, knj. I i II, Prosveta - Beograd i Jedinstvo - Priština, 1986.
209. Petar Kostić, *Prosvetno kulturni život pravoslavnih Srba u Prizrenu i njegovoj okolini u XIX i početkom XX veka*, Skoplje, 1933.
210. Petar Kostić, *Evropski konzuli*
211. Petar Kostić, *Sima A. Igumanov, Južna Srbija*, knj. II, br 15. 1922.
212. Petar Kočić, *Jedna famozna svadba, Sabrana djela*, I - IV, kwiga II, Svijetlost -Sarajevo, Prosveta - Beograd, 1967.
213. Petar Kočić, *Slike iz Stare Srbije i Maćedonije, Sabrana djela*, I - IV, kwiga II, Svijetlost -Sarajevo, Prosveta - Beograd, 1967.
214. Petar Kočić, *Prepiska, Sabrana djela*, I - IV, kwiga III, Svijetlost -Sarajevo, Prosveta - Beograd, 1967.
215. Petar Kočić, *Sabrana djela*, knjiga II, Besjeda, Banja Luka - Beograd, 2002.
216. Peter Kukulj, *Das Furstenthum Serbien und turkisehe Sebien - Stara Srbija*, sr. wikipedia. org - el/ Milos S. Milojevic
217. Petar S. Petrović, *Predejane i okolina*, Beograd, 2007, www.predejane.rs.
218. *Politika*, 2. VII 1912.

219. Popović Radovan, *Ratni reporter Jaša Tomić*, pogovor u knjizi *Rat u Mačedoniji i Bugarskoj*, Prometej, Novi Sad, 2006.
220. Predrag Palavestra, *Istorija moderne srpske književnosti*, SKZ, Beograd, 1986.
221. Prosvetni glasnik Kraljevine SHS , 9/1923, 554, 562.
222. Prosvetni glasnik 1922/23, XI, 602, 605.
223. Radomir Konstantinović, *Biće i jezik*, I - VIII, Rad-Prosveta-Matica Srpska, Beograd - Novi Sad, 1983.
224. Rajko Premović, *Letopis OŠ Vuk Karadžić u Sočanici*, Progres - Đorđević, Kosovska Mitrovica, 1998.
225. Rajko Todić, *Šiptarski zulum i srpska diplomatija: Srbima na Kosovu spremala se jermenska sudbina i pokoq*, internet - www.srpsko-nasledje.rs/sr-l/1998/04/article-05.html - 38k
226. S. Velmar - Janković, *O Nušiću koji se ne smeje*, pogovor u: B. Nušić, *Stari Beograd*, Biblioteka, *Baština*, knj. 7, Beograd, 1984.
227. Саво Јоксимовић, *Батаљони народних одбора*, Београд, 1975.
228. Slaviša Nedeljković - Goran S. Jović, *Istorijsko - geografski pogled na demografske karakteristike Kosova i Metohije krajem XIX i početkom XX veka*, *Baština*, Institut sa srpsku kulturu, sveska br. 9 - 10, Priština, 1998 - 1999.
229. *Službene novine*, broj 237. od 10. avgusta 1931.
230. *Spomenica Bogosloviје*
231. Serafim Ristić, *Plač Stare Srbije*, sr. wcipeodia.org - el/Milos S. Milojevic
232. Slobodan Jarčević, *Arbanašenje*, internet [1389.org.rs.arbanasenje.html](http://1389.org.rs/arbanasenje.html) - 7k - Cached - Similar pages
233. Spiridon Gopčević, *Stara Srbija i Makedonija*, Prvi deo, Štamparija Dimitrija Davidovića, Beograd, 1890, (fototipsko izdanje Pergamenta iz Prištine, 1995.), www.scribd.com/doc/8331628
234. Spiridon Gopčević, *Stara Srbija i Makedonija*, Drugi deo, Štamparija Dimitrija Davidovića, Beograd, 1890, (fototipsko izdanje Pergamenta iz Prištine, 1995.), www.scribd.com/doc/8331628
235. Sreten L. Popović, *Putovanje po novoj Srbiji*, SKZ, Beograd, 1950.
236. Stojan Novaković, *Manastir Banjska, zadužbina kralja Milutina u srpskoj istoriji*, *Glas XXXII*, (1892), 8 - 9.
237. Стојан Новаковић, *Из године 1807. српске историје, Из бележака с путовања кроз Босну и Стару Србију*, Годишеица Николе Чупића, 2, Београд, 1787.

238. Sunčica Denić, *Književno delo Manojla Đorđevića Prizrenca*, Institut za srpsku kulturu, Priština - Leposavić - Beograd - Kosovska Mitrovica, 2003.

239. Sunčica Denić, *Branislav Nušić i Stojan Kapetanović u Kosovskom vilajetu*, Baština, sveska br. 8, Institut za srpsku kulturu, Priština, 1997.

240. Tihomir Đorđević, *Raška i okolina*, SIZ kulture SO Raška, Raška, 1987.

241. Tihomir Đorđević, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklore*, kw. 14, sv. 1 - 2, Beograd, 1934.

242. Todor Kruševac, *Sukob u Skoplju*, Petar Kočić, Prosveta, Beograd, 1951.

243. Todor Manojlović, *Osnovi i razvoj moderne poezije*, Filip Višnjić, Beograd, 1987.

244. Todor P. Stanković, *Putne beleške*, [www.rastko.org.yu/kosovo/istorija/kosovo-chronicles/ks-part 2a.html-95k](http://www.rastko.org.yu/kosovo/istorija/kosovo-chronicles/ks-part%202a.html-95k)

245. Feliks Kanic, *Srbija - zemlja i stanovništvo*, www.predejane.rs.